

ससिद्धांतमार्तंडस्यानुक्रमणिकाप्रारभ्यते

	पृ.	पं.
भंगलाचरणं	१	१
प्रष्टुःस्थितिदेशाश्रयादिवर्णनं	१	१३
प्रश्नोत्पत्तिः	१	१४
उत्तरदानार्थस्वप्रवर्तकगोस्यामिवर्णनं	२	१०
तदाज्ञयायंथारंभः	२	२१
परिभाषा	३	१३
प्रथमप्रधानप्रश्नः उत्तरकारिके ..	४	५
संप्रदायशब्देसमुपसर्गार्थः	४	८
प्रोपसर्गार्थः	४	१६
धर्मदानं ..	४	१९
मंत्रद्वाराब्रह्मदानं ..	५	२
वेदांतश्रवणद्वाराब्रह्मप्रदानं	५	१८
ब्रह्मदानप्रशंसामुखेनार्थतःसंप्रदायोत्कर्षबोधकवच नानि	६	१
निष्कष्टःसंप्रदायशब्दार्थः	८	२३
मंत्रादिदानेस्वत्वानिरुद्ध्यादानत्वेनेत्याशंकातत्परि हारश्च ..	९	२
संप्रदायशब्दस्योक्तार्थेकिंशक्तियाहकमित्याशंका	९	२१
तत्रशक्तियाहकाणिकोशादीनि	१०	३
शब्दस्ययोगरूढत्वंतद्यत्ययार्थविचारश्च ..	१०	१२
संप्रदायलक्षणकारिकायांदोषःतत्परिहारश्च.....	११	४
प्रथमःप्रश्नः ..	१२	१
प्रश्नार्थविकल्पः	१२	४

	पृ०	पं०
आद्यपक्षे उत्तरं	१२	५
द्वितीयपक्षे कारिका	१२	८
वैष्णवसंप्रदायानां चातुर्विध्ये भागवतं प्रमाणं	१२	१५
तत्रैव महाभारतं प्रमाणं	१३	५
विस्पष्टनामनिर्देशपूर्वकं चातुर्विध्यबोधकानि पाद वचनानि	१३	१२
कलौ पुनस्तत्समर्थकाचार्याणां नामानि	१३	१७
एषां जन्मकालतयैव कलेः प्रशंसा भागवते	१३	३०
भागवतवचसां तादृशार्थकत्वं निगमनं ..	१४	९
द्वितीयः प्रश्नः ..	१४	२०
उत्तरकारिकाः	१४	२३
संप्रदायो धर्मब्रह्मज्ञानहेतुः	१५	५
सांप्रदायिकगुरुपसत्तौ श्रुतिः पुराणं च	१५	१३
तत्रैव विस्पष्टाहारी तस्मिन्तिः ..	१५	२२
उपसत्तव्यतया श्रुतस्य गुरोः श्रुत्यक्षरैः सांदाप्रयिकत्वं सिद्धिः	१६	६
श्रुतौ मीमांसारीत्यावाक्यभेदाशंका ..	१६	१६
मीमांसाशास्त्रार्थे न तत्परिहारः	१७	५
उक्तश्रुतावुपनायनकालिकी उपनायकोपसत्तिर्वि धीयत इति शंका तत्परिहारश्च ..	१८	१०
ज्ञानस्य सांप्रदायिकाचार्यैकसाध्यत्वे पुनः श्रुतिः	१९	१
तं विहाय देवेभ्यो धिगतब्रह्मविद्यस्यापि न मोक्षादिति द्विः ..	१९	९
वैष्णवाचार्यैश्चाचार्यशब्दप्रवृत्तिर्वचनसिद्धा ..	१९	१८
मनुस्मृतावाचार्यमुखाद्वेदोपनिषदभ्यासेन ब्रह्माधि गमः ..	२०	५

	पृ०	पं०
आचार्यस्याध्यापकादितोभेदः	२०	१८
संप्रदायजन्यस्यज्ञानस्यबुद्ध्यादिशोधकत्वं ..	२०	२१
प्रायश्चित्तेपुज्ञानापेक्षा	२१	४
ज्ञानादेवांतरशौचं	२१	१०
ज्ञानार्थमुद्योगेपिशुद्धिः	२१	२१
इन्द्रियनियहादौशुद्धिः.....	२२	४
ज्ञानात्सर्वकर्मसमृद्धिः	२२	११
विद्याशब्दार्थः	२२	१४
संध्यावंदनादिसर्वनित्यकर्मणांज्ञानसहकारेणसाफ		
ल्यमन्यथावैफल्यं	२३	१
पात्रत्वादिसंपत्तयोपिसंप्रदायात्	२३	१४
अपात्रायदाननिषेधःअविदुषःप्रतिग्रहनिषेधश्च	२३	२०
वेदपारगादिभ्योदानेफलानंत्यंवेदपारगत्वंचजगदा		
विर्भावतिरोभावादिज्ञानतः	२४	७
हेतुकादीनांकर्मानुपयोगः	२४	१९
वैष्णवत्ववेदांतज्ञातृत्वादिरूपपात्रत्वं तस्यैवदैवपित्र्य		
योरुक्तमाधिकारिता शारीरदोषाणामंधत्वादी		
नामकिंचित्करत्वंच	२५	३
पट्टिधंश्रुतं	२५	२१
अविदुषांनिदा	२६	२
वेदार्थज्ञानेफलं	२६	७
संप्रदायंविनासंन्यासानुपपत्तिः	२६	१७
अनुत्पन्नज्ञानस्ययतेःफलमाप्नायते	२८	२
मनुस्मृतौनिदिध्यासनशरणागत्योर्मोक्षसाधनता	२८	९
तत्रसंप्रदायपदानुपादानशंकातिरासः	२९	५
याज्ञवल्क्यस्मृतौसंप्रदायप्रयोजनं.....	२९	१६

	पृ०	पं०
मीमांसाद्वयज्ञानेपंक्तिपावनत्वादिकलं	२९	२३
मनुस्मृतौसशरीरमोक्षः	३०	७
आपस्तंबस्मृतौमोक्षोपायः	३०	१३
ज्ञानेश्रुत्यादि	३०	२२
तपसाब्रह्मविजिज्ञासस्वेतिश्रुतिविचारः	३१	५
कायशोषणात्मकंतपःकृतयुगे	३१	७
ब्रह्मविचारस्वधर्मवर्तनादिरूपतपःसुप्रमाणानि	३१	१३
विद्यातपोभ्यांसंयुक्ताभ्यांसिद्धिः	३१	२१
असच्छास्त्राधिगमनास्तिक्ययोरुपपातकत्वंच	३२	७
संप्रदायादधर्मनिवृत्तिः	३२	२१
भस्मांतसूतकं	३३	५
असंप्रदायाध्ययननिंदा	३३	११
श्रुतिस्मृतीनयनेतज्ज्ञानेफलंच	३४	२
अर्थज्ञानंसंप्रदायात्	३४	११
लेशतोभाटप्राभाकरमतभेदः	३४	१५
स्वाचार्योक्तोविशेषः	३५	२३
अर्थज्ञानस्यावश्यकता	३५	५
अर्थज्ञानंपूर्वोत्तरमीमांसासाध्यमित्यत्रक्रमेणप्रमा णानि	३६	१४
सूत्रव्याख्यानद्वारावेदार्थबोधनंरूढिप्रसिद्धसंप्रदाय प्रयोजनं	३७	२१
अन्यथाव्याख्यातृमायावादादीनामोहकत्वेप्रमाणा नि	३८	२
सन्मार्गानुसारेणनित्यंब्रह्मविचारःकार्यः	४०	४
मंत्रोपदेशाद्वैष्णवत्वादधर्मसिद्धिःसंप्रदायप्रयोजनं वैष्णवत्ववैष्णवाद्गुरोर्मंत्रग्रहणादेव	४०	१९
	४०	२०

	पृ०	पं०
कंठरवेणासंप्रदायमंत्रनैष्कल्यं	४१	९
मंत्रस्यावश्यकता	४१	१६
वैष्णवदीक्षायाः आवश्यकता	४२	५
कलावुपदेशपक्षः	४२	१५
अवैष्णवस्योपदेशकत्वनिषेधः	४३	१
पुनःकंठरवेणसंप्रदायावश्यकता	४४	१
ततएवचित्यार्चनादि	४४	२१
ब्राह्मणान्ममन्तं	४५	७
अर्चनंस्वैर्मन्त्रैः	४५	१२
भगवत्सेवनेऽधिकारःप्रसादश्चसंप्रदायात्	४५	१५
जपेतदुपयोगःजपावश्यकताजप्यभेदश्च	४६	६
पत्रादिलिखितमंत्रनिषेधःपरंपराग्रहः	४७	३
संप्रदायान्मंत्रग्रहणेविधिफलानि	४७	१०
वैष्णवानांयमयातनाभावः ...	४७	२२
मोक्षोपिभगवच्छरणगमनादेव	४८	८
तृतीयःप्रश्नः	४९	१
प्रश्नार्थःस्वरुतः	४९	३
उत्तरकारिकासुसंप्रदायानांपरस्परवैलक्षण्यदिग्दर्शनादिकं	४९	१२
चतुर्थःप्रश्नः	५०	४
उत्तरकारिकावेदादिविरुद्धमप्रमाणंतदविरुद्धंप्रमाणमित्याचार्याः	५०	८
धर्मब्रह्मणोर्वेदैकगम्यत्वात्तथा	५०	११
धर्मस्यवेदैकमूलकत्वं	५०	१९
ब्रह्मणोर्वेदैकप्रमेयत्वं	५१	७
निष्कर्षः	५१	१८

	पृ०	पं०
सृष्टिकारवत्परस्परसंमतिः	५१	२०
पंचमःप्रश्नः	५२	११
उत्तरकारिकाः	५२	१६
धर्माचरणेस्वसदाचारःप्रमाणं	५३	१
धर्माचारयोर्भेदः	५३	१०
धर्माचरणंस्वसंप्रदायादेवेत्यत्रपुनःप्रमाणानि....	५४	१
अन्यसांप्रदायिककर्मकरणेदोषः	५५	१
स्वरुच्याकंचिदेकसंप्रदायमाश्रयेत्	५५	९
तद्धर्मैरेवमोक्षादि	५५	१८
प्रथमंस्वशाखाध्ययनंकर्माणिचतदनुसारात्	५६	१
अनाचरणेपिसंमत्यनुच्छेदः	५६	१४
रुचिजेदान्नानामताश्रयः	५७	१२
षष्ठःप्रश्नः	५७	१९
कारिकाप्रचुरमुत्तरं	५८	१
षष्ठप्रश्नावयवः	५८	८
स्वरुक्तस्तदर्थः	५८	११
तत्रप्रष्टव्यांशेसंशयः	५८	१३
आद्यकोटानुत्तरं	५८	१६
धर्माणामनेकविधत्वंपद्धिधत्वंच	५९	१
तत्रसंप्रदायधर्माणांसाधारणधर्मत्वं ..	५९	६
अहिंसाशौचादि	५९	१३
द्वितीयकोटानुत्तरकारिकादि	५९	१९
शरणागतौसर्ववर्णाधिकारः ..	६०	३
भगवन्मंत्रग्रहे	६०	८
दीक्षायां	६०	२०
दर्शनमंत्रादीनामुद्गुर्मुद्गुरूपयोगः ..	६१	२

अनुक्रमणिका

७

	पृ०	पं०
भगवत्सेवनादिपुसर्ववर्णाधिकारः	६१	५
स्त्रीशूद्रयोः पूजाधिकारानधिकारौ	६१	१८
पवित्रककरणादौसर्ववर्णाधिकारः	६२	१०
भगवद्भक्तौसर्ववर्णाधिकारः	६२	१४
ब्रह्मज्ञानेसर्ववर्णानामधिकारस्तत्रप्रथमंब्राह्मणस्य ..	६४	१
ज्ञानभक्तिश्चविप्रलक्षणं	६४	७
क्षत्रियस्यतदावश्यकता	६४	२०
अविरुद्धविप्रधर्मातिदेशः	६५	२०
वैश्यशूद्रयोस्तदधिकारः	६६	९
तत्रवैश्यस्य	६६	१३
शूद्रस्यब्रह्मज्ञानाद्यधिकारःपुराणादिद्वारातत्संपादनंवे		
दानधिकारश्च	६७	८
वृत्तस्थविद्वत्शूद्रयोर्वधेप्रायश्चित्तंवृत्तस्वरूपंच	६९	१
दीक्षयाशूद्रस्योत्कर्षः	६९	१०
सप्तमःप्रश्नः	७०	६
प्रश्नार्थविकल्पःपक्षद्वयेप्युत्तरंच	७०	११
सप्तमप्रश्नावयवः	७१	११
स्वकृतस्तदर्थः	७१	१४
प्रव्यांशेसंशयःकोटिद्वयेप्युत्तरकारिकाश्च	७१	१८
भगवन्मंत्राणांसर्वाश्रमाधिकारकत्वंप्रसंगात्सृष्ट्यादि		
न्यासाः जीवस्यसच्चिद्रूपत्वेप्रमाणंच	७२	६
सर्वाश्रमेषुमनुदर्शितःसंप्रदायोपयोगः	७३	१०
ज्ञानाद्यभावेआश्रमालिगवैद्यर्थ्यसर्वेपामावश्यकंस		
त्वादिदशकंच	७४	१
याज्ञवल्क्योक्तआचार्याणांपुनःपुनरवतारोभाष्या		
दिकरणंसर्वाश्रमिणांसंप्रदायोपयोगश्च	७४	१६

	पृ०	पं०
शमदमब्रह्मज्ञानादिब्रह्मसंबंधकरणपूर्वकश्रवणकीर्तनादिसेवाचसर्वेषांधर्मः भक्तिसहकृतवर्णाश्रमधर्मान्मोक्षश्च	७६	५
एकैकाश्रमेपृथक्पृथक्संप्रदायोपयोगःतत्रादावुपकुर्वाणकब्रह्मचारिणः	७७	२१
तस्यभक्तिज्ञानसांप्रदायिकाचार्योपासनमोक्षहरिसेवादीनि	७८	२
ब्रह्मचारिप्रभृतीनांसंन्यासः	७९	१०
नैष्ठिकब्रह्मचारिणःसंप्रदायोपयोगःतत्रापुनरावृत्तिवचनानि	८०	६
अथगृहस्थस्यसंप्रदायोपयोगःसमर्पणभक्तिज्ञानादिकंच	८१	१०
मनूक्तस्तदुपयोगःसर्वेषांदीक्षायग्रहणपूर्वकमुपनिषद्व्याभ्यासश्च	८२	१९
प्रत्यहंब्रह्मविद्याभ्यासेनजपयज्ञसिद्धिःइहपुनरावृत्तिनिषेधवाक्यानिज्ञानसहकृतकर्मभिर्मोक्षश्च	८३	१६
तस्यदेवपूजानित्यातत्रहरिसेवैवमुख्या	८५	५
स्वकर्मत्यागेदोषः	८६	५
सप्तविधस्नानानितत्रमानसंमुख्यं	८६	११
अथवानप्रस्थस्यसंप्रदायोपयोगः	८६	१८
मनुयाज्ञवल्क्योक्तस्तदुपयोगः	८७	४
तस्यमोक्षःशोकभयाभावश्च ..	८८	४
स्मृतिधृतस्यभगवत्सेवापूर्वाश्रमधर्मातिदेशश्च	८८	२०
ब्रह्मसंबंधकरणविदांताध्ययनंच	८९	१७
यतेःसंप्रदायोपयोगःतत्रहरिध्यानंदंडादीनावैष्णवचिन्हत्वंच	९०	११

अनुक्रमणिका

१

पृ०

पं०

भक्तिज्ञानाभ्यां भगवद्रूपता	१०	२२
वैराग्यतारतम्येन कुटीचरादिभेदः मनननिदिध्यास		
नहरिभक्त्यादिकंच	११	१४
ब्रह्मविद्याध्ययनंतदर्थतस्यापि पूर्वविलक्षणागुरुसे		
वायोग्यजनसंगश्च	१३	३
परभक्तिब्रह्मसंस्पर्शगुरुसेवादयो बहवो यतिधर्माः वि		
ष्णवर्चनाद्ब्रह्मशरीरप्रवेशश्च	१४	१४
प्रणवस्य भगवद्धामत्वविष्णुरूपत्वादिकं	१५	६
कुटीचरादयश्च त्वारः संन्यासिभेदाः	१६	२
तत्र कुटीचरस्य लक्षणं संप्रदायोपयोगश्च	१६	१०
बहूदकस्य तदुपयोगः प्रसंगाल्लक्षणंच	१७	३
हंसस्य देवताराधनवेदांताभ्यासादिद्वारा तदुपयोगः .	१८	२
परमहंसस्य विद्वद्विविदिषु भेदेन द्वैविध्यं	१९	९
विविदिषोरक्षमालादिधृतिजपवेदांताभ्यासध्याना		
त्मान्वेषणादिभिस्तदुपयोगः	१००	८
अक्षरस्य सूत्रत्ववैष्णवत्वे सत्येव परमहंस्यंतस्य च		
णादिव	१०२	८
विदुषः स्पष्टं भक्तिज्ञाने श्रुतिस्मृतिसूत्रेष्वामरतिः	१०३	१८
हरिचितनबहुलाबोधायनोक्तायतिधर्माध्यानात्पुरु		
षोत्तमप्राप्तिश्च	१०४	१८
ज्ञानादिराहित्ये चिन्हमात्रधारणस्य वैयर्थ्यदुष्फल		
जनकत्वं च	१०५	१५
अष्टमः प्रश्नः	१०६	१६
प्रश्ने विकल्पपूर्वकमाश्रमाणां मार्गाणांच भगवत्कर्तृक		
त्वोपपादनरूपमुत्तरं	१०७	१
द्वितीयः प्रधानं प्रश्नः स्वरूपः प्रश्नवाक्यार्थश्च	१०८	३

	पृ०	पं०
उत्तरकारिकाः	१०८	१५
पूर्वभगवानेवसंप्रदायकर्ता	१०८	२०
ब्रह्मादयोव्यासाद्याश्चतदुपदिष्टसत्संप्रदायप्रवर्तकाः		
अतएवतेषामाचार्यत्वं च	१०९	१४
सृष्ट्यारंभेसंप्रदायप्रवृत्तिःप्रतिकल्पधर्मस्यसंप्रदाया		
नांतत्प्रवर्तकानांचावृत्तिः	११०	२२
वैष्णवदीक्षाधर्माणांसनातनत्वंयुगभेदेनजपेसंख्याभे		
दःकृष्णमंत्रेपुतन्निषेधश्च	११२	१९
बहवएवदेवाक्रपयश्चभगवन्मंत्रयाहिणःप्रसंगाद्भगव		
तासहध्येयाक्रपयः	११३	७
परशिवशेषब्रह्मादीनांहरिमंत्रग्रहणप्रकारःपरशिव		
स्यापिब्रह्मभालोद्भवत्वं च	११४	१४
इंद्रादिदेवानांबहुमहर्षीणांचहरिदासत्वं	११५	२१
नवमःप्रश्नः	११६	१८
उत्तरकारिकेऽमनुस्मृतौसंप्रदायवर्णनंच	११७	२
सांप्रदायिकाचार्यान्प्रतिमनुःसांप्रदायिकाचार्याभि		
प्रायेणानेकत्रस्मृत्यादिष्वाचार्यशब्दप्रयोगश्च	११८	२
स्मृतिष्वेषामुपनायकादिभ्योभेदेननिर्देशःसर्वाश्चम		
साधारणादशधर्माश्च	११९	५
मन्त्रनुक्तत्वेपिवहूनांसद्यःप्रव्राजादिधर्माणांप्रामाणि		
कत्वंप्रश्नोक्तवैलक्षण्यबाधश्च	१२०	१४
दशमःप्रश्नः	१२१	१८
प्रश्नेगतार्थत्वाद्विदोषाः	१२२	२२
धर्मादिसत्त्वेपिलोकानांतत्रप्रवर्तनायसंप्रदायाः	१२२	१९
आचारोधर्मप्रमाणंअंतःकरणप्रवृत्त्याचधर्मःतस्यदुर्ज्ञे		
यतावैष्णवज्ञेयता च	१२३	११

ज्ञानंविनाकर्मनिरर्थकंज्ञानिनएवहव्यकव्याधिकां		
रश्च	१२४	१७
श्राद्धेब्रह्मोद्यकथाःदक्षिणकर्णेत्रिवारमुपदेशःवैष्णव		
सिद्धांतज्ञानादद्वैतमोक्षः	१२६	६
एकादशःप्रश्नः	१२७	९
प्रश्नवैयर्थ्यंयथायोग्यंमधुरवाचानुशासनंतथैवमोक्षो		
न्यथाबंधः	१२७	१५
आत्मचिंतादिकंसात्त्विकलक्षणंइंद्रियनियमसद्ग्रंथा		
भ्यासादिभिरेवज्ञानंमोक्षश्च....	१२८	१३
ब्रह्मविदुषएवकर्मोपयोगित्वंविद्ययामोक्षःअज्ञानिनः		
कर्मस्वाभिप्रायकृतंकर्मव्यर्थं ..	१२९	१५
वाह्यमाभ्यंतरंचशौचमावश्यकंपरंपरातोवेदमीमांसा		
दिविदुक्तएवधर्मः ...	१३०	२२
तेषांसमयःप्रमाणंआचारावश्यकतासदाचारस्यशि		
ष्टानांचलक्षणं ...	१३२	५
शास्त्रसत्त्वेपियुक्त्याबोधनायाचार्योपयोगःवेदांतान्ता		
स्तिक्यहानिःअसच्छास्त्रासद्वादाभ्यासनिषेधः	१३३	८
स्वमार्गरीतिपुप्रश्नोक्तयोर्नवीनत्वाशास्त्रीयत्वयोःस्वं		
इनं	१३४	८
वेदाद्यर्थानुवादकत्वेपिस्मृतिपुराणवद्वोधार्थत्वादाचा		
र्यग्रंथंसार्थक्यं	१३५	१७
द्वादशःप्रश्नः	१३६	१७
परंपरयावैष्णवमंत्रोपदेशकत्वादिरूपमाचार्यलक्षणं	१३६	२०
स्वमार्गीयप्राचीनाचार्यपरंपरातद्वेधकानिशांडिल्य		
संहितावचनानि	१३७	१३
पुष्टिमार्गेपुरुषोत्तमस्यप्रथमाचार्यत्वंमहादेवस्यद्विती		

	पृ०	पं०
याचार्यत्वंभक्तत्वंच	१३९	१६
ब्रह्मादयःस्वमार्गगाःपरगुरौशिवैक्यभावनादि	१४०	२२
नारदस्याचार्यत्वंशुद्धपंचरात्रकर्तृत्वंशिवशिष्यत्वं		
त्यादिभ्योमंत्रग्रहणनिषेधश्च	१४१	९
व्यासादीनांश्रीमदाचार्यवंशपर्यंतानामाचार्यत्वं	१४२	४
अथोदशःप्रश्नः	१४२	२१
ब्राह्मणस्यैवधर्मशासनाधिकारोवेदांतविदउत्कर्षश्च	१४३	२
ब्रह्मावर्तार्यावर्तादिस्वरूपंतत्रैवत्रैर्वाणकवासःतत्रोत्प		
न्नोविप्रोधर्मोपदेष्टानिपिद्धदेशाश्च	१४४	३
विगुणोप्याचार्यवंशयोगुरुःस्यात्अश्रोत्रियोपिश्रोत्रि		
यपुत्रउत्तमःप्राचीनाचार्याणांवर्णोदिशाश्च	१४५	७
द्रविडादिप्रशंसाप्रयागमध्यदेशादिपुत्रुतयः	१४५	२२
पुण्यनद्यादिभगवदर्चातत्कीर्तनोत्साहवैष्णवसंमर्दादि		
युक्तादेशाअतिपावनाःवासाहस्तीर्थविशेषाश्च	१४७	१६
परशिवस्यादिसर्गेब्रह्मभालोद्भवत्ववैष्णवत्वभक्ताना		
मविनाशित्वादिरूपमाहात्म्यं	१४९	३
व्यासस्यपूर्वपुरुषाःसर्ववैष्णवाःविष्णुस्वाम्यादिपरंप		
रालेशःप्रश्नाशुद्धिश्च	१५०	१५
चतुर्दशपंचदशषोडशाःप्रश्नाः	१५१	१९
स्वमार्गेतदप्रसक्तिः	१५२	५
तृतीयःप्रधानप्रश्नः	१५२	१६
उत्तरकारिकाःसंप्रदायस्यपुनश्चतुर्वर्णनिष्ठता	१५२	१९
सप्तदशाष्टादशौप्रश्नौ	१५३	५
प्रथमप्रश्नेदोषस्तदुत्तरंच	१५३	१२
द्वितीयप्रश्नाभिप्रायउत्तरकारिकाश्च	१५४	१
शरणागतौश्रुतिस्मृतिपुराणानि	१५४	१८

वैष्णवान्मंत्रग्रहणं अवैष्णवात्तन्निषेधः वैष्णवात्तद्ग्रहणे		
वैष्णवत्वं मोक्षश्च	१५५	९
वैष्णवत्वाभाववतः सत्कर्मानुपयोगित्वादिकंतत्स्थापि		
तत्प्रतिमानामव्यवत्वादिभगवद्दास्यप्रशंसा च.	१५६	१०
वैष्णवमंत्रग्रहणे फलंतत एव भक्तिज्ञानादि	१५७	१७
वैष्णवमंत्रग्रहणादेव भगवत्सेवादावधिकारः सद्गुरुलं		
क्षणकंठरवेण संप्रदायप्रशंसा च	१५८	२१
भक्त्या हरितोषः निर्गुणपरमुक्तिश्च मुक्तेर्ज्ञानैकसाध्य		
तानिरासः	१६०	३
परो भक्त्येकलभ्यः ज्ञानं भक्तिशेषः भक्त्याऽभिज्ञानं पर		
भक्तौ मुक्त्यादि	१६१	१३
होमादौ मंत्रस्यार्थज्ञानमावश्यकं विशेषतो गायत्र्याः		
गायत्र्यर्थो भगवान्स एव परं ब्रह्म सप्रणवा गाय		
त्री ब्रह्मज्ञापिका सा युज्यादि मुक्तिफलिका च.	१६३	४
भक्तितत्साधनादिषु वैष्णवमंत्रः फलमुखाधिकारं जने		
कः धर्मपरत्वविज्ञानाध्यात्मवित्त्वादिब्राह्मण		
लक्षणं	१६५	११
भक्त्या क्रोधादिनाशः वैष्णवानुष्ठितकर्मभिर्निरतिशय		
भगवंत्सदादः इतरानुष्ठितभगवदपितकर्मणां ज		
न्मांतरे वा भक्तिप्राप्तिः फलं	१६६	३
उक्तविधकर्मफलव्यवस्थादौ शास्त्रसंमतिविद्वत्संमति		
विचारः	१६८	२
अग्न्याधानसोमपानाद्यभावे ब्राह्म्यत्वादि	१६८	१४
राज्ञः प्रतिग्रहान्नभोजनयोर्निषेधः वैष्णवस्य भक्त्यादि		
मतो राज्ञः प्रतिग्रहादौ न दोषः ..	१६९	५
याथार्थबुद्धिरूपसंमतिविचारः वैष्णवविप्रायदानं प्र		

	पृ०	पं०
शंसा अवैष्णवदेशनिंदावैष्णवराजस्तुतिश्च	१६९	२०
वैष्णवानां यमदंडाभावः तेषामेव भागवतादेः कथनश्च		
णादावधिकारस्ततो मोक्षश्च	१७१	१३
एकोनविंशः प्रश्नस्तदुत्तरारंभश्च	१७२	१९
मनुस्मृतौ स्पष्टसंप्रदायवर्णनं विरक्तस्य निःसंगतया गृ		
हे स्थितिरूपो वेदसंन्यासश्च ..	१७३	१३
याज्ञवल्क्यस्मृतौ संप्रदायः सर्वसाधारणधर्माः भगवद्		
शनं परो धर्मः	१७४	१९
स्मृतिषु संप्रदायशब्दोक्तिपूर्वकं वर्णनं दक्षोक्ता भक्तिज्ञाः		
न प्रकाराः शुद्धा द्वैतद्वैतादयः सिद्धांतभेदाश्च	१७५	२१
धर्मशास्त्रनिबंधेषु वैष्णवादिसंप्रदायभेदः एकादश्यष्टम		
हाद्वादश्यादि व्रतानि नित्यानि वेधविचारः अष्टा		
क्षराद्यन्यतममंत्रग्राहित्वपंचरात्रादि दीक्षावत्त्वा		
दीनि वैष्णवलक्षणानि	१७७	८
द्वादश्यमावास्यास्तुलस्यादिच्छेदस्य निषेधप्रतिप्रस		
वै वैष्णववृत्तादिकुर्वतां गौणवैष्णवत्वं ...	१८०	३
शैववैष्णवसंप्रदायावनादिसिद्धौ मंत्रलेखने द्रव्याणि		
द्विविधा वैष्णवाः ...	१८०	१७
वैष्णवांतःपातिनः स्वसंप्रदायस्य वर्णनं प्रमाणेषु ..	१८१	१४
तत्र त्र्यंबकं यजामहे इति श्रुतेरर्थः शिवस्य पुष्ट्याचार्य		
त्वेश्रुत्यंतराणि च	१८२	१
माधवादिग्रंथेषु स्फुटं विष्णुस्वामिमतस्य वर्णनं शंकरा		
चार्यैरप्यनूदितत्वं च	१८३	७
विंशः प्रश्नः उत्तरकारिका च	१८४	१३
स्वाचार्याणां व्यासादितो न्यूनता	१८४	१९
एषां व्यासादितौ ल्यंतत आधिक्यं च	१८५	२

एकविंशःप्रश्नःतत्राद्यकोटेरर्थःउत्तरकारिकाश्च	१८६	१
आध्यात्मिकज्ञानदस्यप्रथमाभिवाद्यताब्रह्मदस्यसर्वे भ्योधिकतामंत्रदोवालोपिपितास्यात्	१८६	१३
विद्यागुरुहितोपदेशकगुरुबंधुपुत्रादिपुगुरुवदृत्तिःअ ... ध्यापकादाचार्यभेदःविविधागुरवस्तत्राचार्य स्योत्कर्षश्च	१८७	७
सर्वाभूमिरपिगुरोःप्रत्युपकारोर्गुर्वनादरेशास्त्रानुप स्थितिश्चेत्यत्रश्रुतयःगुरुतोपरोपादिफलानि...	१८८	१३
यावज्जीवंगुर्वधीनदृत्तिःगुर्वनिष्ठाचरणनिंदाश्रवणा दिनाज्ञानानुत्पत्तिः	१८९	१६
प्रश्नस्थद्वितीयकोटेरर्थस्तत्रदोषाश्च ...	१९०	९
तथाप्यंथप्रचाराभावेपिनातौल्यप्रचारस्वरूपविचा रश्च	१९०	१९
युगभेदेनधर्मभेदःतत्तद्धर्मशास्त्राणानिदानिषेधः	१९२	८
द्वाविंशःप्रश्नस्तत्रदोषःउत्तरंच ...	१९२	१६
त्रयोविंशःप्रश्नस्तदुत्तरकारिकेच	१९३	९
हरिसेवादौस्त्रीशूद्रादीनामप्यधिकारः	१९३	१८
तस्मैधर्मोपदेशनिषेधवाक्यविचारःतेषांश्राद्धदानाद योधर्माःमंत्रवर्जसर्वधर्मेषुतदधिकारश्च	१९४	८
पुराणादौतदुक्तमंत्रजपेचशूद्रस्याधिकारः	१९५	५
तस्याप्यात्मनिवेदनमुख्यनिवेदनस्वरूपंकथाश्रवणसे वादिच ...	१९५	२३
चांडालादयोनुपदेश्याःसहसंभाषणविषये ...	१९६	२०
जपादिपुतद्वर्शनाधोवातगमनादौतथास्पर्शसंभ्रमणा दिपुच ...	१९७	२१
तेभ्योदूरतोन्नदानंतेभ्यैरवउपास्यःजगवद्भक्ताश्रयात्त		

	पृ०	पं०
द्वचनेभ्यश्चतेषां भक्त्यादि	१९८	१९
वैष्णवत्वादत्युत्कर्षेऽपि जातिभेदो न गच्छति	२००	१७
शूद्राचिदान्नस्य कलौ तद्दूतपकान्नस्य दध्यादेश्च निषेधः आमान्नग्रहणे अदोषः तत्र विशेषश्च	२०१	२०
प्रच्छककृते उपहासे शास्त्रप्राप्तदंडादिकं	२०३	१४
चतुर्विंशः प्रश्नस्तदर्थश्च	२०४	७
उत्तरे सच्छूद्रलक्षणवैष्णवदीक्षा युतशूद्रस्यापि सच्छूद्र त्वं च	२०४	१७
चतुर्थः प्रधानप्रश्नः उत्तरकारिका च	२०६	१९
भगवन्मंत्राणां परस्परं न्यूनत्वसाम्याधिक्यानि	२०७	१
पञ्चविंशः प्रश्नः उत्तरे स्वसांप्रदायिकमंत्रातिरिक्तमंत्रा ग्रहणे बीजं च	२०८	२०
षड्विंशः प्रश्नः तदुत्तरारंभश्च	२०९	१२
गौतमतंत्रे कृष्णमंत्रोत्कर्षः	२०९	२०
नारदपंचरात्रेतदुत्कर्षः वैष्णवमुखात्तद्वाहिणो वैष्णव त्वं वैष्णवस्यात्युत्कर्षश्च	२१०	१८
निर्वीजमंत्राणामपि जपेन सिद्धिः	२११	२१
कृष्णनाम्न एव सर्वपापनिवर्तकप्रायश्चित्तरूपत्वं महा मंत्रत्वं च	२१२	४
स्वमंत्राग्राह्याः गुरुणानिषिद्धस्य स्वमंत्राणां चाप्रका श्यता	२१३	१६
सप्तविंशः प्रश्नः उत्तरे मंत्राणां स्वस्वप्रतिपाद्यावतारादि सायुज्यदातृत्वं	२१४	१४
अष्टाविंशः प्रश्नः तदुत्तरं च	२१५	४
एकोनविंशत्तमः प्रश्नः उत्तरकारिकाः	२१५	१७
हरिरेव मोक्षदः शिवादिदेवांतराणिकामविशेषदान्येव		

भगवदंशभूतानिच	२१६	५
अतःशैवशाक्तमंत्रानमोक्षदाःदेवीमायारूपावहुदेवां		
शजासमुद्रशायिकार्यचपुनर्हरिमंत्रामोक्षदाः	२१८	१७
त्रिंशत्तमःप्रश्नःउत्तरेर्निदाभेदाःस्वस्यतत्कर्तृत्वाभावः	२२०	११
परधर्माश्रयान्यमंत्रोपासनयोर्निषेधः	२२१	३
शैवशाक्तकापालिकादीनामस्पृश्यत्वानभिवाद्यत्वा		
दिकंशैवव्रतनिषेधःयथार्थकथनमर्निदास्मा		
र्तानांस्पृश्यत्वादि	२२१	१७
एकत्रिंशःप्रश्नःउत्तरेशैवादिमंत्राराजसतामसेभ्यः		
शिवसायुज्यादिप्रदाःतदुपासनाकचित्परंपर		
याहरिर्जक्तिचोत्पादयति	२२३	२१
द्वात्रिंशःप्रश्नःपत्नीरहितस्यापिदीक्षादानेसर्वदाने		
पुत्राधिकारःनारदाद्युदाहरणानिच	२२६	१
विधुरस्यापिवैदिकक्रियावत्त्वविद्वत्त्वकुलीनत्वपुत्र		
वत्त्वजितकामत्वाद्यन्यतमवतःश्राद्धभोजना		
दिषुदीक्षादानेचाधिकारःअग्निहोत्रादिष्वन		
धिकारः	२२७	७
विधुरकुमारब्रह्मचारिणोरपिवैष्णवदीक्षायहणेऽधि		
कारः	२२९	१०
पंचमःप्रधानःप्रश्नःउत्तरकारिकाभिर्नित्यकाम्यादि		
सर्वधर्मव्यवस्था	२३०	१३
त्रयस्त्रिंशःप्रश्नःउत्तरकारिकासंध्यादेर्हरिध्यानादे		
श्वांगांगिभावःगायत्रीवैदिककर्मतपोध्ययना		
दीनांहरिप्राप्तिसाधनता	२३१	१३
संध्यास्नानादेरध्यात्मज्ञानहरिध्यानाभ्यांसाफल्यं		
स्मृतिषुध्यानविधिः	२३२	२३

प्रणवोविष्णुःतस्यैवध्यानपूजावरणादिकार्यंगायत्री ब्रह्माभिन्नासूर्येभगवदभेदबुद्धिकृतकर्मतोमोक्षः हरिविमुखस्यसंध्याऽफला..... २३४	९
संध्यातोदिवारात्रिकताज्ञाताघक्षयःबहिःसंध्यायां फलंअतिथिपूजायज्ञादिकंहरिप्रसादज्ञानतल्लो काप्तिमुक्तिशेषंआधानयज्ञाद्यावश्यकताआत्म यागः..... २३५	१६
संन्यासिनोपिध्यानावश्यकताहरिस्मरणेनैवसर्वकर्म परिपूर्तिःजपादिपुविशेषःहरिप्रवणस्यकर्मलो पेप्यदोषः..... २३७	१
पुनर्ध्यानस्यात्युत्कर्षःध्यातृध्येयाद्यभेदःध्येयस्वरूपं पङ्गादिवर्णाश्रमधर्मात्यागोपिवैष्णवचिन्हं.. २३८	२
चतुस्त्रिंशःप्रश्नःउत्तरकारिकेअब्राह्मण्यस्वरूपं.... २३९	११
संध्यालक्षणंसासूर्येऽनुदितएवकार्यातद्धीनस्यशूद्र त्वनरकादिचतांविनासर्वकर्मवैयर्थ्यकरणेऽहो रात्रपापनाशोब्रह्मलोकश्च..... २४०	६
आतुरस्यतत्त्यागेऽदोषःसूतकादौतन्निषेधःतत्रमान सिकसंध्यासंध्यानित्यत्वंच..... २४१	७
पुनस्तद्रहितस्याब्राह्मण्याशुचित्वकर्मानधिकारादि तत्करणेपापनाशादिदेवाग्निविद्यादिकार्यैर्हरि सेवयाचोपरुद्धस्यतत्त्यागेऽदोषःहरिविमुख स्यसंध्यादिवैफल्यंच... २४२	१
इदानींवहूनांसंध्यादिराहित्येपितैःसहव्यवहारःसर्वे पांकालानुरूपतागायत्रीमात्रादपिब्राह्मणताअ विद्वानपिविप्रोमान्यः..... २४३	७
पञ्चत्रिंशःप्रश्नःउत्तरकारिकासकृदभ्यासादिभेदेनब्र.	

सुचार्यादीनांसंध्यादिलोपेप्रायश्चित्तानिदि

ह्मात्रेण २४४

१६

पट्टत्रिशःप्रश्नःउत्तरकारिकाश्च २४६

८

सेष्टदेवतायाएवपूजानित्याअन्यतमपूजाविधिवच

नानिप्रसंगात्त्वापोत्थानयोःकृत्यसंक्षेपश्च २४७

१२

स्वसंप्रदायदीक्षानुसारादेकैकादेवतापूज्याशैववैष्णव

गाणेशादिषट्दर्शनभेदः २५०

६

तादृग्दीक्षावतामेवपंचदेवार्चाएकार्चकसंप्रदायभदा

द्वृतादिव्यवस्थादेवपूजायानित्यताकालादिवहु

भक्तार्तिनाच २५१

७

बृहदारण्यकेदेवताभेदःतत्रकस्यपरमात्मदेवस्यैवार्च

नंनित्यंअत्रश्रुत्यंतराणिमध्येविलक्षणंवसुरुद्रा

दित्यादिच २५२

१४

स्वाचारोऽत्याज्यःपट्टकर्माणियथासंप्रदायमेकोबह

वोवाऽर्च्यः २५५

२३

कलौहरिहरान्यतरार्चैवमुख्यावैष्णवादीनांकलिदो

पाभावः २५६

१३

कलौभगवदर्चनमेवमुख्यंहेमाद्र्यादिपुकीर्तनस्यज्ञा

नाद्यनपेक्षभगवद्भक्तियोगस्यतदर्चनादेश्वमहि

मातेनैवसर्वार्थानांसर्वदेवार्चादिवैदिककर्मणां

चसिद्धिःप्रतिमादीन्यधिष्ठानानिच २५७

१५

शालिग्रामचक्रांकयंत्रादीनिभूतलेपूजानिषेधःशा

लिग्रामोत्पत्तिःतेनसहचक्रांकपूजावश्यकतीत

योस्तोयपानंपूजाधिकृतवर्णाःस्त्रीशूद्रयोस्तत्र

वाणालिंगेचस्पर्शरहितपूजामूर्तिपुलिगांतरेषुच

साक्षात्सूक्ष्मशिलोत्कृष्टापरंपराभागरुदत्ताच्च २६१

८

विष्णुपूजासंध्यावन्नित्यातद्रहितस्याभोज्यतानरका स्यादिअंत्यजस्यमानसार्चाशालिग्रामस्यात्यं तमहिमाआवश्यकताचशूद्राणांशिलाविशेषेऽ धिकारःसूतकादौपूजायाअत्यागविचारः	२६३	१३
लक्ष्म्यादिसहितागुरुदत्ताप्रतिमामुख्याब्रह्मरुद्रादीनां जनकःस्वामीचहरिःदेवांतरेणतस्यसाम्यबुद्धौ दोषः	२६६	८
भारतेवर्षेप्रतिमैवमुख्यास्वयंव्यक्तमूर्तयःस्वगृहेवात त्स्थापनं	२६७	१०
दुर्गादयउग्रामुमुक्षुभिर्नोपास्याःदेवालकादयोऽस्पृ श्याःदुर्गाद्यर्चकोदेवालकोनतुविष्ण्वर्चकःदेवां तरैर्भगवदंशैःकामप्राप्तिरेवतत्तत्सायुज्यंवायजेः पूजार्थत्वेसूत्रंस्मृतिसूत्रादिषुमोक्षस्तुहरेःसका शादेवअन्याश्रयरहितभक्तस्यैवमुक्त्यादि	२६८	७
सर्वेदेवाभगवदंशाःतदर्चनेनैवगतार्थपंचदेवाद्यर्चनंभ गवदर्चकस्येतरनैरपेक्ष्यादि	२७१	५
वैष्णवस्यदेवांतरार्चननिषेधःहर्यर्चनोत्तरमपितदकर णंअवैष्णवाव्यवहार्यता	२७२	२२
अन्यदेवार्चनमवैधयागःअवैधश्रद्धाहीनादिकर्मनि षेधःविभूत्युपास्तेरभक्तित्वंउत्तमानांतदभावः राजसतामसदेवताःतदर्चनाधिकारिविचारः	२७४	१
सूर्यरुद्रादितत्तद्वेवार्चनेतत्तल्लोकप्राप्तिवचनानि ..	२७६	८
हर्यर्चनात्कामप्राप्तिश्रवणेपितस्यनित्यत्वानपायः नित्यत्वसाधकानिसंयहेरवादिरादिवन्नित्यका म्यसंयोगस्यक्रत्वर्थपुरुषार्थत्वादेश्वविचारः.....	२७७	५
महात्मनांभक्तिप्रार्थनातत्स्मरणादेरेवतीर्थयज्ञादितो		

धिकंपापशोधकत्वंयातनाहरत्वंचप्रायश्चित्त

त्वेसूत्राणि २७९

४

पादोदकस्यगृहादौहरिसेवायाश्चातिमहिमादेवपूजा

स्वगुरुक्तप्रकारेणकार्याकायिकसेवायाअपि

भक्तित्वंमोक्षाधिकत्वं २८०

१९

शिवादयोत्यंतवैष्णवाःविष्णोःसर्वथोत्कर्षःपंचरात्रे

भावितयास्वसंप्रदायोक्तिः २८२

७

सप्तत्रिंशःप्रश्नःउत्तरकारिकाःआर्पणार्पणंथेपुर्णार्थ

वपूजायानित्यत्वानुपलब्धिःतस्याःकाम्यत्वं

कामनाभेदेनद्रव्यभेदःलिङ्गानांसंख्याभेदइत्या

दितांविनाभोजननिषेधकवाक्यविचारःतदर्च

नाद्बुद्धलोकानिश्च २८४

१

तत्पूजायास्त्रिपुंड्ररुद्राक्षधृतिशैवमंत्रैकसाध्यत्वंनि

ष्कामस्यापिरुद्रलोकःकुलाचारस्यमान्यतारा

ज्ञोपितदुच्छेदनिषेधःवैष्णवानामनन्यत्वं ... २८७

८

स्वधर्मत्यागेप्रतिवर्णीविचित्रप्रेतभावादिपृथक्पृथक्

फलंस्वकनित्यकर्मभ्योमुक्तिर्नतुकाश्चेभ्यः.... २८८

१६

अष्टात्रिंशःप्रश्नःउत्तरकारिकेजपयज्ञनिरतस्यवैश्वदे

वाचनावश्यकतावाक्प्राणयज्ञज्ञानयज्ञादिकु

र्वतश्चहरिभक्तस्यचस्वकृष्टयान्यैर्होमविधिः २८९

११

वैश्वदेवादिकंनान्नसंस्कारःअविभक्तभ्रातृभिश्चनपृथ

क्कार्येअर्थवादस्यस्वार्थेप्रामाण्यंज्ञातुराल्प

विद्यादीनांहोतृत्वनिषेधः २९१

४

पंचमहायज्ञानामावश्यकत्वंत्यागेप्रायश्चित्तंच २९३

१

सूतकनृतकयोस्तनिषेधःअग्निहोत्रेतात्कालिकशु

द्धिःशुष्कान्नफलादिनाहोमःश्राद्धेभोक्तुर्बलि

निषेधः वैश्वदेवत्यागिनो न भोजने प्रायश्चित्तं		
वैश्वदेवस्थानानि कर्तुर्भोक्षः त्यागे प्रायश्चित्तं च	२९४	९
वैश्वदेवादिकं वैष्णवैर्विष्णवर्षिताब्देन कर्तव्यं श्राद्धदिने		
च श्राद्धोत्तरं	२९५	१७
एकोनचत्वारिंशः प्रश्नः उत्तरकारिकाः	२९६	१६
श्रुत्यादिपुविष्णुभुक्तनिर्माल्ययोर्भक्षणादिविधिः पा		
पनाशकत्वं मुक्तिदत्तं पादजलतुलसीमिश्रस्यो		
त्कर्षः तेनैव श्राद्धवैश्वदेवादिकरणविधिः प्रतिमा		
दौ निवेदितपूर्वन निवेदनीयं भूमौ कणपाते दोषः		
निर्णयार्थं धूक्तनिर्मूलत्वपरिभाषाविचारः	२९७	६
हरिभुक्तान्तुलसीपुष्पधूपशेषादेः शंखोदकस्थपादो		
दकस्य च महिमा आरातिका काले वंदनं वैष्णवा		
नां द्वादशधा शुद्धिः भुवि पादोदकं बिंदुपाते दोषः		
अभ्यंगपादोदकं यावत्पुंसो भक्ष्यं स्यात्तावत्सर्व		
मर्षणीयं पादां ब्रवीत्वा शिरसि नक्षेपणीयं	३०१	२
ब्रह्मादयो हरिभुक्तभोक्तारः निवेदनोत्तरं वैश्वदेवः देवांत		
रनैवेद्यादन निषेधः हरिभुक्तान् मोक्षादिजगद्बु		
क्तमालादीनां भगवद्दीयमानत्वबुद्ध्या ग्रहणं ..	३०५	१
नैवेद्यनिर्माल्यभोजन निषेधाः तयोः पारिभाषिकता		
सामान्यतो निषेधादेवांतरनिर्माल्यादिपराः वच		
न विशेषस्य भक्ताभक्तभेदेन व्यवस्था	३०६	१
अपि दीपावलोकं मद्यस्यानेकधा व्यवस्थाः अंत्यजा		
भक्तादिभ्यो नैवेद्यदान निषेधः अभक्तस्य भोजन		
निषेधः रागतो भोजने विधिनिषेधविचारः स्वाभि		
भुक्तनिषेधः वैष्णवं सात्वतेभ्य इत्यादिप्रतिपत्ति		
विचारः स्वयं र्पितपरा र्पितयोर्विषये विवेकः	३०८	१४

घंटावादनादिपूर्वनैवेद्यार्पणं यदाहाराद्यर्थकृतं तत्सर्वमर्पणीयं अनिवेदितस्य भक्षणे निवेदितानादरेऽपि च दोषः ३१२	१३
अनेकग्रन्थेष्वनिवेदितभक्षणस्यापराधत्वं एतन्निषेधि काश्रुतिश्च ३१४	२१
आत्मार्थपाके दोषः ३१५	१२
वृथाकृसरसंयावादेरभक्ष्यता तत्स्वरूपं भक्षणे प्रायश्चित्तं ३१६	८
संग्रहकारोक्तानां सदाशब्दप्रयोगादीनां नित्यत्वज्ञापकानां प्रकृतेः संगमनं सायंप्रातर्नैवेद्यमेवाशयं च त्वारिंशः प्रश्नः उत्तरकारिकाः विष्णुभिन्नस्य नैवेद्यभक्षणे दोषः ३२०	३
शैवसौरादिनैवेद्याशने प्रायश्चित्तानि शिवनिर्माल्यस्पर्शस्नानं यक्षाद्यन्ननिषेधः ... ३२१	२
पद्धिनिर्माल्यानि पराभिमतव्यवस्थाखंडनपूर्वकं विधिनिषेधयोरनेकधा व्यवस्थाश्रुतेश्च ... ३२२	१
ज्योतिर्लिङ्गबाणस्वयं भूचंद्रकांतादिष्वायतनेषु निवेदितं शैवैर्भोज्यं चंडाधिकारविचारः व्यवस्थाविशेषाश्च ... ३२५	१४
चंडायदातव्यादातव्यविचारः तदाज्ञाभंगादिपुत्राय चित्तानि ३२७	२०
पंचायतनादौ शालिग्रामसाहित्यात्वाणाद्यार्पितपत्रादेः पावित्र्यं परोक्तशिवनामि विषयकत्वादेः खंडनं शिवादिनिर्माल्याशनस्पर्शादीर्निषेधः ३२८	१८
वैष्णवानामितरनैवेद्यभोजनेऽनन्यत्वभंगस्वव्रतलोपस्वाचारविरोधमनोदोषादयः कुलाचारावश्यक	

ताअनर्चकस्यतद्भोजननिषेधःहरिभुक्तमात्र		
भोजित्वंवैष्णवलक्षणं तेषामितरभोजननिषे		
धःप्रायश्चित्तंच ३३२	१०	
नानाविधागौणभक्तयःतत्रनैवेद्यभक्षणमपि शिवा		
र्पितस्यप्रतिपत्तिविचारःपंचदेवभुक्तानांपृथक्		
पृथक्प्रतिपत्तिः ३३६	९	
षष्ठःप्रधानप्रश्नःउत्तरकारिके श्रुत्यादिपूर्वपुंड्रप्रशंसा ३३९	८	
एकचत्वारिंशःप्रश्नःउत्तरकारिकाःभक्तरुच्यनुसारा		
द्भगवतस्तिलकंदेवानांसुवर्णादिमयनेत्रतिलका		
दिषुप्रमाणं हरेस्तिलकंकस्तूरीरोचनादिभिर्वापू		
जागंधाःतुलसीचंदनावश्यकता ३४०	१५	
भगवत्पत्न्याःसुवासिनीवत्कस्तूर्यादिनातिलकं पूजा		
यांतिलकमावश्यकं तच्चोर्ध्वपुंड्रमेव ३४२	१७	
द्विचत्वारिंशःप्रश्नःउत्तरकारिकावेदेऊर्ध्वपुंड्रेतिकर्त		
व्यता स्त्रीणांविवाहभिन्नवैदिककर्माभावःप		
तिरुतोर्ध्वपुंड्रेणकर्मसाफल्यंपृथग्यज्ञधर्मव्रता		
द्यनधिकारश्च ... ३४४	१	
तासांगोपीचंदनादिनिषेधःउपवासेपिसुवासिनीनांगं		
धतांबूलदंतधावनपुष्पांजनादेरत्यागःभालेशू		
द्रवद्वर्तुलंश्राद्धेवर्तुलस्यैवनिषेधः ३४५	२२	
त्रिचत्वारिंशःप्रश्नःउत्तरकारिकातिलकार्थगंगातीर		
तुलसीमूलादिमृत्तिकाःचरणोदकमृत्तिलकंच ३४७	११	
गोपीचंदनस्यमहिमा ३४८	२०	
भगवदर्पितगंधचंदनादिनातिलकंजलेकर्मसुजलति		
लकंच गोपीचंदनस्थापिगोपीरुष्णांगरागसं		
भवत्वं .. ३४९	८	

विवाहादौगोपीचंदननिषेधःनित्यंगोरोचनादिभंग

लाचारः ३५१

अस्मोर्ध्वपुंड्रमुत्रिपुंड्रयोर्निषेधःकाचित्कतद्विधेराचा

राद्वयवस्था ३५२

अस्मोत्पत्तिविधिलेशःतत्रचंदनकुंकुमकाश्मीरादिमे

लनाग्रहःजलयोगविचारःचंदनादेष्टमात्रार्थ

कतारखंडनंगोपीचंदनमिश्रकुंकुमादितिलकं.... ३५३

चतुश्चत्वारिंशःप्रश्नःउत्तरकारिकाविविधास्तिलकाका

राःललाटादिस्थानविशेषेणाकारविशेषःकेपांश्चि

त्समोहनाद्यर्थत्वंभालेदंडाकारंचरणाकारंवाऊ

र्ध्वपुंड्रमुत्रिपुंड्रेसांतरालेएवकार्येअच्छिद्रयोर्निदा ३५४ १८

तिलकस्यांतःगोपीचंदनमुद्राअवश्यंकार्याः ३५७

पंचचत्वारिंशःप्रश्नःउत्तरकारिकेभारतेऽनुपलभ्यमा

नस्यापिश्रुत्यादिसिद्धस्यनाप्रमितत्वंभारतेऽ

र्ध्वपुंड्रविधिवचनानि ... ३५७ ५९

बृहन्नारदीयब्रह्मांडपाद्मगारुडादिपूर्वपुंड्रविधिःसूत

स्योर्ध्वपुंड्रमुद्रातुलसीकाष्ठमालादिवैशिष्ट्यंता

दृशस्यैववैष्णवत्वंब्राह्मणाःस्वतोवैष्णवाःतिल

कैःऽगुलिभेदेनफलभेदःआदर्शजलेवादृष्टाका

र्यसदर्भहस्तेननकार्यं ... ३६० १६

बृहत्पराशरादिस्मृतिकारैरूर्ध्वपुंड्रमतिस्तुतंतत्रमनुसंम

तिःस्मृतिषुतस्येतिकर्तव्यताच ... ३६३ १

आचारमाधवादिपुबहुतरेष्वेवातिश्रामाणिकसर्वसा

धारणश्रेयेपूर्वपुंड्रविधिःप्रातर्मुखादिक्षालनं

हरिस्मरणंच ३६४ १२

गंगालहर्यादौतद्वर्णनंआचारादर्शतदविधानेहेतुःआ

	पृ०	पं०
चारमाधवादावूर्ध्वपुंड्रमात्रविधिः	३६६	१६
षट्चत्वारिंशःप्रश्नःतदाशयःउत्तरकारिकाःतुलसी		
काष्ठमालोर्ध्वपुंड्रादेर्नित्यताऊर्ध्वपुंड्रविनास		
वर्कर्मवैफल्यंशैववैष्णवयोस्तद्धारणंनमोतैर्नाम		
मिस्तत्कार्यं	३६८	१
ऊर्ध्वपुंड्रस्याग्निहोत्रतौल्यंश्राद्धेकर्तुर्भोक्तुश्चोर्ध्वपुंड्र		
मावश्यकंक्रचित्तत्रवर्तुलत्रिपुंड्रयोर्निषेधःअ		
वैष्णवानां काम्यश्राद्धेऊर्ध्वपुंड्रस्यापिपिंडदाना		
पूर्वोत्तरकालयोःपुंड्रेविशेषःअलंकरणेगंधचंद		
नादिनापि वर्तुलत्रिपुंड्रयोर्निषेधः	३७०	१७
सप्तचत्वारिंशःप्रश्नःउत्तरकारिकाःवर्णभेदेनपुंड्रभेदाः		
विप्राणामूर्ध्वपुंड्रमेववैष्णवानांतुक्षत्रियादीनां		
तदेवरुद्राक्षधृतिवर्तुलत्रिपुंड्रादेरतिनिषेधःवर्णा		
दिभेदेनव्यवस्थाविशेषाश्च	३७४	१
पूर्वपक्षेव्यवस्थाभस्मोद्धूलनत्रिपुंड्रप्रशंसाचतयोःक्ष		
त्रियपरत्वंवस्तुतःशैवपरत्वंषोडशस्थानानितद्वेव		
ताःधारणमंत्राःध्यानं काम्यत्वंजाबालोक्तक्रि		
याकर्तुरतिशेवावाप्तिःतत्रैवशिवस्याक्षररूप		
ताच्च	३८०	११
वैष्णवानांतदधारणमंत्रेणैवत्रिपुंड्रादिकार्यं पुनस्तस्य		
शैवव्रतत्वं	३८४	३
त्रिपुंड्ररुद्राक्षादिरहितस्यशिवार्चनंव्यर्थंत्रिपुंड्रादिवि		
नासर्वकर्मवैफल्यंतदितिकर्तव्यतातत्सहितकृत		
शिवार्चनप्रशंसा	३८६	९
सर्वेषांत्रिपुंड्राद्यधारणंत्रिपुंड्रोर्ध्वपुंड्रयोर्युगपद्वारण		
निषेधःशिवविष्णुब्रह्मभक्तानांपृथक्पुंड्राणि	३८७	१८

तैत्तिरीयशिक्षाश्रुतेरर्थःतत्रस्नातकविषयाःविवाहपु त्रपौत्रोत्पादनमनुप्यव्यवहारधनोपार्जनावश्य कत्वादयःगार्हस्थ्यस्याश्रमत्रयोपजीव्यताश्रु तेर्भस्मार्थकतारखंडनं ३८९	५
शुद्धचित्तानामेवभस्मतःपावित्र्यंसर्वेषांपुंड्रव्यवस्था शुक्लकृष्णपक्षयोस्तिलकेषुनामभेदःहरिपूजने त्रिपुंड्रधृतिरपराधःतिलकेपिसंप्रदायकुलाचार योनियामकताआत्मतुष्टेश्च ३९३	२०
अष्टचत्वारिंशःप्रश्नःउत्तरकारिकाःऊर्ध्वपुंड्रंविनानि त्यनैमित्तिककाम्यानावैफल्यंतद्धर्तुःशुचिता मानसिकपापनाशःअधर्तुर्निदाविहितत्यागे दोषः .. ३९५	१८
तद्रहितमुखदर्शनेदोषःतद्रहितस्यभगवदनवाप्तिःसहि तस्यतल्लोकाभ्यादीनिऊर्ध्वपुंड्रमात्रेणसिद्धिः तत्रोपवीतातिदेशःभालाग्रहः .. ३९७	५
वैष्णवैस्तदेवधार्यंअमंत्रकमपिसर्वकर्मसाफल्यमोक्षा स्यादयउत्कर्षाः ३९८	१४
सप्तमःप्रधानप्रश्नःउत्तरकारिकाःअक्षरस्यैवसत्त्वाद्यु- पाधिभेदेनविष्णुब्रह्मशिवरूपतातेषामाविर्भा वतिरोभावावैशरीरविचारःजगल्लयःतेषामन्यो न्यंप्रणामादिच ४००	१
तेषांतादात्म्यरूपोन्योन्यमभेदःभेददर्शनेदोषः.... ४०३	१३
पुरुषोत्तमस्यमहोत्कर्षःतत्समाधिकयोरभावःब्रह्मशि वादीनांतत्कलात्वं ४०४	५
एकोनपंचाशत्तमःप्रश्नःउत्तरेतदाशयादिशिवस्यापू जनेअनन्यत्वभंगादयोहेतवः ४०६	५

	पृ०	पं०
सात्त्विकानां शिवादिपूजाप्रतिषेधः	४०८	८
भस्मरुद्राक्षधृतिविनाशिवार्चनं व्यर्थं वैष्णवानां तद्वार णनिषेधः	४०९	२१
रुद्रार्चनाद्भस्मरुद्राक्षधारणदानादिभ्यश्च रुद्रलोका प्तिः तयोः शैवमत्रैकसाध्यता च	४१०	२०
शिवरूपेण पंचदेवरूपेण च भगवानेवाच्यते शैववैष्णव योर्गौर्दनिर्देशः	४१२	७
परधर्माश्रयनिंदा अधर्मस्य पंचशाखाश्च कुलाचारा त्संतोषाभ्यां व्यवस्था च	४१३	८
पंचाशत्तमः प्रश्नः उत्तरकारिकाः सर्वत्राद्वैते वेदचतुष्क श्रुतिस्मृतिन्यायपुराणानि भगवति देवांतरसाम्य बुद्धौ दोषः	४१५	४
एकपंचाशत्तमः प्रश्नः उत्तरे इतरासां भारतादिटीकानां प्रामाण्याप्रामाण्यविचारः	४१६	१६
द्विपंचाशत्तमः प्रश्नः उत्तरकारिकाः जनानां प्रकृतिवै चित्र्याद्वेदादयोऽनेकधा व्याख्याताः	४१८	९
कलिबलात् सर्ववस्तुसारहानिर्वैष्णवसंप्रदायैः कलौ भ क्त्यादिसमर्थनं चेति पद्मपुराणे	४१९	१४
त्रिपंचाशत्तमः प्रश्नः उत्तरे टीकाकारादयो भिन्ना एव न तु सर्वज्ञाः	४२०	१८
चतुःपंचाशत्तमः प्रश्नः उत्तरे परमतादि ग्रंथेष्वपि परस्पर विरोधः असर्वज्ञत्वं विद्वद्भिर्ग्रंथाबुद्धिग्रंथादिक मवश्यं कार्यं	४२१	५
पंचपंचाशत्तमः प्रश्नः उत्तरे स्वस्य जगद्विरुद्धवादित्वप रिहारादिपुराणेषु सतामाक्षेपेण कलिवृद्धिज्ञानं अभद्रवादशुष्कवैरविवादिनिषेधः	४२२	१८

षट्पंचाशत्तमःप्रश्नःउत्तरकारिकेशिवस्यातिवैष्णव त्वादियस्त्वाद्द्वेष्टीतिवाक्यस्यार्थः ४२४	३
भगवतःस्वार्चनापेक्षयास्वभक्तार्चनेतिप्रीतिःतेषांभो जनादेर्महाफलानिभक्तभक्तस्योत्कर्षःवैष्णवा र्चनस्यनित्यताच ४२६	३
शिवस्यभगवद्भक्ताएवप्रियाःतत्संगानिलापश्चतस्मैभ गवत्कृतवरदानादिकंच ४२८	९
अष्टमःप्रधानप्रश्नःउत्तरकारिकाःस्वान्हिकस्वरूपंस र्वांगोपसंहाराशक्तावपियथाशक्तिनित्यान्यव श्यमनुष्ठेयानिकाम्यानितुसर्वांगोपसंहारेणैव ४३०	१
यावत्स्वशाखोक्तंतावतैवपरिपूर्तिःविकल्पविषयेतुय थासंप्रदायमेकतरंग्राह्यं ४३२	१७
सप्तपंचाशत्तमःप्रश्नःउत्तरेस्वशाखीयमेवकर्मकार्यं तावतैवपरिपूर्तिःअन्यशाखीयस्यनिषेधःअध्य यनेपिपूर्वस्वशाखाततोन्वेषां ४३३	७
बहुचस्यान्यशाखयाकर्मनिषिद्धंअन्यशाखीयैस्तुस्व शाखाऽभावेऽकूशाखयाकार्यविधिवाक्येष्व ग्निहोत्रादिपदेनसर्वशाखीयाग्निहोत्रादिग्राह्यं ४३३	१८
जपोपस्थानहोमश्राद्धादिनित्यनैमित्तिकानिस्वशा खयैव स्वशाखाध्ययनमेवब्रह्मयज्ञः ४३५	१३
सामगानामग्निहोत्रमिवात्यावश्यकमविरोधिशाखां तरादपिग्राह्यं ४३६	११
अष्टपंचाशत्तमःप्रश्नःउत्तरेकर्मविधानग्रंथचिर्देशादि ४३७	६
एकोत्तपष्टितमःप्रश्नःउत्तरकारिकाःउपपातकमहा पातकादिनाशायगायत्र्याजपेनानासंख्यावि शेषाःनियमविशेषाःतस्याअतिपुण्यत्वंततोमु	

	पृ०	पं०
क्तिःसर्वापत्तरणं व्याहृतिहोमादि	४३८	१
प्राणायामलक्षणंप्रायश्चित्तेपुजप्यानिमहापातकेषु रहस्यप्रकाशभेदेनगायत्रीजपेलक्षादिसंख्या विशेषाः जप्यांतराणिच	४४०	३
गायत्रीविनाब्राह्मण्याभावःतस्याःपरब्रह्मैकनिरूप कत्वंस्मृतिपुतदर्थःस्वाभेदधियोपासनादि	४४१	७
पठितमःप्रश्नःउत्तरकारिका-त्रिपुंड्रनिषेधादि	४४२	१३
भस्मरहितस्यसंध्यादिसर्वकर्मानधिकारःगायत्रीज पेतदावश्यकताच	४४३	७
तद्वचसनैर्मूल्यंशैवपरत्वंरुद्रगायत्रीपरत्वंच	४४४	१
ऊर्ध्वपुंड्रविनासर्वकर्मवैयर्थ्यं	४४५	१८
अन्योक्तमूर्ध्वपुंड्रस्याश्रौतत्वशूद्रपरत्वादिदूषणं श्री नत्वसर्ववर्णविश्यकत्वस्थापनेनतत्परिहारश्च वैदिकावैदिकशैवयोःपुंड्रभेदश्च	४४६	५
त्रिपुंड्रादिशैवस्यैवनित्यंनत्वन्येषांब्रह्मशक्तिविष्णुशि वादिभक्तानांवर्तुलचतुरस्त्रादिपुंड्राणिवैष्णवस्य भस्मोर्ध्वपुंड्रादिनिषेधः	४४९	१२
संख्यारहितजपोनिरर्थकःजपेष्वावश्यकानियमवि शेषाःअक्षमालावश्यकता विविधाएवाक्षमा लाउत्तरोत्तरोत्कृष्टारुद्राक्षाधिकफलाश्चअष्टो त्तरादिमणिसंख्याश्च.....	४५१	४
मंत्रविशेषेषुमालाविशेषाःरुद्राक्षमालाकामदातुल सीमालामोक्षदातस्याअत्युत्कर्षोक्षय्यफलदत्वं चरुद्राक्षधारणविचारश्च	४५३	११
शैवानांतुलसीमालाद्वेषमात्रमिति सिध्वादयःकंठेपि सैवधार्यातद्वारणादिनिदायामतिदोषः.....	४५५	१

अंगुलिपर्वभिरेवगायत्रीजपोनमालाभिःगणनप्रका

रःआश्रमादिभेदेनसंख्याभेदःकचिन्मालाना

मभावेपाणिनाजपःवस्तुतोविकल्पः ४५६

१०

वर्ज्यावर्ज्यामालाः जपार्थगोमुखाकारवस्त्रविधिः

पुनरंगुलिपर्वभिर्जपविधिस्तत्प्रकारश्च ४५७

५

एकपटितमःप्रश्नःउत्तरकारिकाःसौवर्णराजतताम्रनृ

ण्मयपालाशादिपात्राणिपूर्वपूर्वोत्कृष्टानिपित्त

लादिपात्राणिविभवाविभवविचारःताम्रपात्रो

त्कर्षःशंखस्यतदुदकतुलस्यादेश्वसर्वत्रावश्यक

तास्नानधूपदीपराजभोगशयनभोगादिनैवेद्यदु

ग्धनिवेदनादिपुपात्राणांनिवेदनीयद्रव्यादीनां

चविचारःस्नानेघंटादिवादनं धूपदीपयोश्चवाम

हस्तेनरजतकांस्थनृण्मयादीनांविधिनिषेधयो

र्व्यवस्थादिआयसादिनिषेधःप्रकीर्णकाःपात्र

निर्णयाश्च ४५८

११

द्विपटितमःप्रश्नःतदाशयेगंगायाहरिपादांबुताशिवा

दिधार्यत्वंच ४६३

१३

उत्तरेगंगायाहरिस्नानाद्युपयोगित्वेयुक्तयः ४६४

५

पर्युपित्तजलपुष्पादेःपूजायांनिषेधःतुलस्यगस्सबिल्व

गंगोदकानांप्रतिप्रसवःतुलसीदलगंगाजलयोर

तिप्रशंसासाधरणजलेपिगंगाद्याह्वानात्पूजोप

योगितास्पष्टस्तत्स्नानादिविधिश्च ४६५

२

तस्याहरिस्नानादिपूययोगेयुक्त्यंतरंस्वयंथसंमतिश्च ४६६

८

त्रिपटितमःप्रश्नःउत्तरकारिकाःआहारोरहसिछादित

स्थलएवकार्यः ४६७

९

तथैवव्रतंकुलाचारश्चाद्धादिष्वाचाराद्व्यवस्थाच ४६८

१३

	पृ०	पं०
क्तिःसर्वापत्तरणं व्याहृतिहोमादि	४३८	१
प्राणायामलक्षणंप्रायश्चित्तेषु जप्यानि महापातकेषु रहस्यप्रकाशभेदेन गायत्रीजपेलक्षादिसंख्या विशेषाः जप्यांतराणि च	४४०	३
गायत्रीविना ब्राह्मण्याभावः तस्याः परब्रह्मैकनिरूप कत्वं स्मृतिपुतदर्थः स्वाभेदधियोपासनादि	४४१	७
पठितमः प्रश्नः उत्तरकारिका-त्रिपुंड्रनिषेधादि	४४२	१३
भस्मरहितस्य संध्यादिसर्वकर्मानधिकारः गायत्रीज पेतदावश्यकता च	४४३	७
तद्वचसां नैर्मूल्यं शैवपरत्वं रुद्रगायत्रीपरत्वं च	४४४	१
ऊर्ध्वपुंड्रं विना सर्वकर्मवैयर्थ्यं	४४५	१८
अन्योक्तमूर्ध्वपुंड्रस्याश्रौतत्वशूद्रपरत्वादिदूषणं श्रौ तत्वसर्ववर्णविशयकत्वस्थापनेन तत्परिहारश्च वैदिकावैदिकशैवयोः पुंड्रभेदश्च	४४६	५
त्रिपुंड्रादिशैवस्यैव नित्यं न त्वन्येषां ब्रह्मशक्तिविष्णुशि वादिभक्तानां वर्तुलचतुरस्त्रादिपुंड्राणिवैष्णवस्य भस्मोर्ध्वपुंड्रादिनिषेधः	४४९	१२
संख्यारहितजपो निरर्थकः जपेष्ववश्यकानियमवि शेषाः अक्षमालावश्यकता विविधा एवाक्षमा ला उत्तरोत्तरोत्कृष्टारुद्राक्षाधिकफलाश्च अष्टो त्तरादिमणिसंख्याश्च	४५१	४
मंत्रविशेषेषु मालाविशेषाः रुद्राक्षमालाकामदा तुल सीमालामोक्षदा तस्या अत्युत्कर्षोक्षय्यफलदत्वं च रुद्राक्षधारणविचारश्च	४५३	११
शैवानां तुलसीमालाद्वेषमात्रमिति सिध्वादयः कंठेपि सैव धार्यातिद्वारणादिनिदायामतिदोषः	४५५	१

श्री

सत्सिद्धांत मार्तण्डः

श्रीकृष्णायनमः॥ श्रीमद्वल्लभाचार्यश्रीविठलेश्वरचरणकमलेभ्योन
मः ॥ श्रीमद्वालमुकुन्दमिदुवदनं वृंदावनानंदिनं वंदे सुंदरमेकमेव न
परान्निदामि वृंदारकान् ॥ वर्ततामचिरंतनादिविपदोऽनंताअनंता-
तले संतुं ते गणयंतु माऽयमितरान्मूर्धा न नंतुं क्षमः ॥ १ ॥ उद्धा-
मदानवमदाऽनवदानदुःख्यद्भुतारहारणविहारकृतावतारः ॥ निष्प-
क्षभक्तपरिरक्षणदत्तदीक्षचक्रायुधोऽवतु चिरान्मथुराधिपोऽस्मा-
न् ॥ २ ॥ सर्वाभ्यायमयेन येन बहतांतःपुंडरीकेक्षणं हृत्पद्मानि
विकासितानि सुपथा व्यक्तीकृताहर्षिताः ॥ हंसालोचनरोधिनः
प्रमथितावादाः प्रमादावहागोत्रिः कर्म सतां प्रवर्तितमसौ श्रीव-
ल्लभाऽर्कोऽवतात् ॥ ३ ॥ सुरसार्थसेवनीयं श्रुत्युचितगुणं परप्रभा-
वलयं ॥ सद्ब्रह्मसूत्रकलितं स्वाचार्याणां वपुर्वचश्च भजे ॥ ४ ॥ स-
दालिसेवितौ वंदे परागमहितौ मृदू ॥ अरविंदरुचां चोरौ चरणौ
विठलेशितुः ॥ ५ ॥ अथाऽस्ति भारतेऽस्मिन्वर्षे प्राच्योपांतप्रांति-
षु वृंढारोनामविषयविशेषः तस्मिंश्चाऽस्ति श्रीमद्रामचंद्रकुलोद्भव-
तया पारंपरिकाल्यंतवैष्णवैरूपासनानिर्भरवशात् सर्वत्र सत्कार्येषु
जानकीजानि पुरस्कुर्वद्भिः सकलकलानिधितया सार्थकितरा-
जभावैर्नृपालैः पाल्यमानं जयपुरं नाम नगरं ॥ तच्चेदानीं प्रशा-
स्ति परमधर्मधुरीणोराजराजपदभाषामसिहोनाम तस्य च निक-
टे अस्ति कश्चिद्वल्लभक्ष्मणगिरिर्नाम शैवलक्ष्मणाऽन्वितो दंडीति व्यप-

	पृ०	पं०
लोकसंग्रहोपिप्रमाणं ४६९	४६९	१६
लोकविद्विष्टोऽसुरबोदकश्चधर्मोपिनानुष्ठेयःहास्यतो पिवद्भुभिरुक्तो धर्मःसद्भिर्निदितोनस्यात्काम्य मगर्हितंकार्यं ४७०	४७०	१२
पतितोदक्याकाकपाखंड्यवैष्णवादिदृष्टस्पृष्टपादस्पृ ष्टकालदुष्टभावदुष्टादेरन्त्यभोजननिषेधः.... ४७०	४७०	२३
भक्ताभक्तसंगाभ्यांभक्तेर्वद्विनाशौआलापस्पर्शसह भोजनादितःपरस्परपापसंचारःअतएवैकपंक्तौ भुक्तिनिषेधःभस्माद्यंतरायेणपंक्तिभेदः ४७१	४७१	२१
आत्मतुष्टिःप्रमाणंअतुष्टिकरंनाऽशनीयंअभोक्तव्यत यासंकल्पितमनाद्यंतद्भक्षणेप्रायश्चित्तं ४७२	४७२	२२
पाककरणनिवेदनादिसर्वहरिसेवाभोजनादिकंभि त्याद्यावतेजवनिकाभिर्वाऽऽल्लादितेस्थलएव कार्येनवधासंकरःविधवानर्चकपाकादिनिषे धःब्रजादिपुष्टिदोषप्रतिप्रसवः ४७४	४७४	१५
सात्त्विकादिकर्मलक्षणंअतुष्टिर्लज्जाचतामसेसंतोषो लज्जानुदयश्चसात्त्विक ४७६	४७६	८
चतुःपटितमःप्रश्नःउत्तरस्कारिकाःशूद्रादिदृष्टान्भुक्ति निषेधःवैष्णवब्राह्मणदृष्टस्याप्यनशनंमनसोन्नप रिणामत्वंआचारात्तदृष्टाशनं ४७७	४७७	६
सदाचारस्यप्रामाण्येश्रुतिस्मृतिपुराणानिपूर्वमीमां साच ४७९	४७९	१
अतैप्रवृत्तप्रमाणपरिगणनश्लोकःतदुत्तरश्लोकेब्रह्म मीमांसादेरपरिगणनंदोषःचत्वारिवेदोपांगानि ४८०	४८०	११
समाप्तिमंगलामिस्वप्रवर्तकस्यस्वपित्रादीनांस्वस्यच नामनिर्देशःअस्मत्कृतपरिभाषाच ४८१	४८१	१६

पराहतोत्तरोत्सुक्याः क्षणमेकं व्यमर्शयन् ॥ १४ ॥ पदवाक्यप्रमाण-
 ज्ञ आचार्यो जीवनाऽभिधः ॥ समाज्ञापयतिस्मेदं समां तावत्पुरः-
 स्थितं ॥ १५ ॥ विचित्रसंस्कृताः प्रश्नाविचित्रार्थादमे यतः ॥ वि-
 चार्यमाणा आचार्यमुखादहंति नोत्तरं ॥ १६ ॥ वेतंडमंडलीगंडकंडू-
 पांडित्यखंडिनः ॥ निपतन्ति नखानैव हरीणां गिरिकागणे ॥ १७ ॥
 तस्मादस्माकमाज्ञातस्त्वमेपां नातिविस्तरात् ॥ वितरोत्तरमाभ्याया-
 दिप्रमाणैः प्रपूरितं ॥ १८ ॥ प्रायः सर्वसुबोधार्थं नात्यंतं तर्कक-
 र्कशं ॥ अन्यमोदंत ते संतइमां श्रीजीवनोदिति ॥ १९ ॥ अथो
 गुणवतीमेतां हेतुमामोदसंपदां ॥ सुमनोनदितां मूर्ध्ना मालामिव ब-
 हन्महं ॥ २० ॥ विद्वन्मणेरघनश्यामात्स्वतातालुब्धशास्त्रदृक् ॥ गो-
 वर्धनाभिधोलेखं यथामति समारभे ॥ २१ ॥ सत्यक्षपातिनोहंसा
 नूनं नालीकवल्लभाः ॥ गुणं गृह्णत मा दोषं नीरक्षीरविवेकिनः ॥
 ॥ २२ ॥ इति भूमिका ॥ अष्टौ प्राधान्यतः प्रश्नाः कृतास्तत्राऽप्यवां-
 तराः ॥ अष्टाष्ट प्रत्येकमित्थं चतुःपटिरिहोदिताः ॥ २३ ॥ सर्वा-
 स्तान् क्रमशः प्रश्नान् संख्यानिर्देशपूर्वकं ॥ विलिख्यैकैकशस्तेषा-
 मत्रोत्तरमुदीर्यते ॥ २४ ॥ संक्षिप्योत्तरसाराथः कथ्यते कारिका-
 त्मना ॥ पूर्वं पुनः सएवार्थः सप्रमाणं प्रपंच्यते ॥ २५ ॥ अंतेऽती-
 तार्थनिष्कर्षः पदैः सर्वत्र दृश्यते ॥ सर्वेपूत्तरभागेषु प्रायेणायं क-
 मोऽत्रमे ॥ २६ ॥ कचिद्व्यासंगिकोऽत्रार्थोऽनापृष्टोपि निरूपितः ॥
 स्वसिद्धांतोपकाराय भाविप्रश्नापनुत्तये ॥ २७ ॥ इति परिभाषा ॥
 किंचित्सविस्तरमिदं विफलं किल स्यादित्थं विधाय सहसैव धि-
 यं नहेयं ॥ संतः परश्रमनिरर्थकताजिहीर्षावन्तः ॥ कृपालवद्दहाऽ-
 स्ति ममार्थनेयं ॥ २८ ॥ किंत्वेकवारमखिलं खलु नेत्रपात्रं का-

दिश्यमानः स्ववचसालंकलहंसतामुद्राव्य प्रजाः सकलकलाः कु-
र्वन्जनविशेषः ॥ योहि ॥ पथं ॥ कालानुकूलं कलयन् किलाऽ-
विलं बलान्नृपालस्य मनोऽतिनिर्मलं ॥ सदानवश्रीसहितश्च शै-
शवाद्रमेशमार्गेष्वधिकारितां गतः ॥ ६ ॥ ग० ॥ तेनाऽधुनाऽमंदनृपाश्र-
यात्तुंदिलमदेन स्वच्छंदतया स्वेच्छामात्रमूलांश्चतुःपट्टिप्रश्नान्वि-
धाय वसुधावलये सर्वत्र तत्पत्रकं चतुरोऽपि प्रधानवैष्णवसांप्रदा-
यिकान्प्रति प्रेषितमिति किंवदंती चिरेण संचरंती उत्तराशाभरण-
मितोभवितेतीव वैश्रवणोपकंठमाससादेहमोहमयीपुरवास्तव्यानां
संमधोदप्रगुणस्तव्यानां श्रीमदाचार्यवंशमौक्तिकानां गोस्वामिनां
तेषुच ॥ (कुलकं) श्रीबल्लभाचार्यकुलप्रदीपः समस्तदुर्वादतमः प्र-
माथी ॥ सुवर्णसत्पात्रकृताऽऽश्रयोयोऽक्षयिणुसत्त्नेहरसेन पूर्णः ॥
॥ ७ ॥ प्रज्वाल्य दारिद्र्यदशाममीषां प्रकाशमानः स्वकरप्रभावा-
त् ॥ विवेकहेतुः सदसत्पथानां श्रीजीवनाख्योजयति प्रधानः ॥
वेदांतसाहित्यमुखाः सुविद्याः श्रिया समं यत्र कृताधिवासाः ॥
सापत्न्यभावादिव दर्शयन्ति प्रतिक्षणं स्वस्वगुणातिरेकं ॥ ९ ॥ स-
र्वदैव गुरोः कर्तुर्नित्यं सुरसभावनं ॥ जीवस्य जीवनस्याऽपि नतो-
भेदः परस्परं ॥ १० ॥ अथ स्फुरद्वाकृतिलब्धकीर्तेर्नव्याकृतिः श्ला-
घ्यतमाऽस्ति यस्य ॥ परः सवेदांतवनीमृगेंद्रः श्रीगोकुलार्धाशङ्कति
प्रसिद्धः ॥ ११ ॥ तथाऽपरः श्रीयदुनाथनामा सदीक्षितोदुर्जनशिक्ष-
णेषु ॥ पात्रं यएकं परमं मतीनामन्येष्वनन्येश्वरभक्तिमंतः ॥ १२ ॥
तेचसर्वेऽपि ॥ तदा तदाकर्ण्यजनाननागतं कुतश्चिदानाय्य तदत्र
पत्रकं ॥ श्रीजीवनेशोपवने समुत्सुकाः समेतमेतन्मिलिताव्यलोक-
यन् ॥ १३ ॥ ततश्च ॥ निरीक्ष्यासंगततरान् प्रश्नांस्ते नितरामिमान् ॥

पराहोत्तरोत्सुक्याः क्षणमेकं व्यमर्शयन् ॥ १४ ॥ पदवाक्यप्रमाण-
 ज्ञ आचार्यजीवनाऽभिधः ॥ समाज्ञापयतिस्मेदं समां तावत्पुरः-
 स्थितं ॥ १५ ॥ विचित्रसंस्कृताः प्रश्नाविचित्रार्थादमे यतः ॥ वि-
 चार्यमाणाआचार्यमुखादहंति नोत्तरं ॥ १६ ॥ वेतंडमंडलीगंडकंदू-
 पांडित्यखंडिनः ॥ निपतन्ति, नखानैव हरीणां गिरिकागणे ॥ १७ ॥
 तस्मादस्माकमाज्ञातस्त्वमेपांनातिविस्तरान् ॥ वितरोत्तरमाग्राया-
 दिप्रमाणैः प्रपूरितं ॥ १८ ॥ प्रायः सर्वसुबोधार्थं नात्यंतं तर्कक-
 र्कशं ॥ अन्वमोदत ते संतद्मां श्रीजीवनोदिति ॥ १९ ॥ अथो
 गुणवतीमेतां हेतुमामोदसंपदां ॥ सुमनोनंदितां मूर्ध्ना मालामिव व-
 हन्महं ॥ २० ॥ विद्वन्मणेरधनश्यामास्त्वतातालुब्धशास्त्रदृक् ॥ गो-
 वर्धनाभिधोलेखं यथामति समारजे ॥ २१ ॥ सत्पक्षपातिनोहंसा
 नूनं नालीकवल्लभाः ॥ गुणं गृह्णत मा दोषं नीरक्षीरविवेकिनः ॥
 ॥ २२ ॥ इति भूमिका ॥ अष्टौ प्राधान्यतः प्रश्नाः कृतास्तत्राऽप्यवां-
 तराः ॥ अष्टाष्ट प्रत्येकमित्थं चतुःपटिरिहोदिताः ॥ २३ ॥ सर्वा-
 स्तान् क्रमशः प्रश्नान् संख्यानिर्देशपूर्वकं ॥ विलिख्यैकैकशस्तेपा-
 मत्रोत्तरमुदीर्यते ॥ २४ ॥ संक्षिप्योत्तरसाराथः कथ्यते कारिका-
 त्मना ॥ पूर्वं पुनः सप्तवार्थः सप्तमाणं प्रपंच्यते ॥ २५ ॥ अंतोऽती-
 तार्थनिष्कर्षः पथैः सर्वत्र दर्श्यते ॥ सर्वेषूत्तरभागेषु प्रायेणायं क-
 मोऽत्रमे ॥ २६ ॥ कचिद्व्यासंगिकोऽत्रार्थोऽनापृष्टोपि निरूपितः ॥
 स्वसिद्धांतोपकाराय भाविप्रश्नापनुत्तये ॥ २७ ॥ इति परिभाषा ॥
 किंचित्साविस्तरमिदं विफलं किल स्यादित्थं विधाय सहसैव धि-
 यं नहेयं ॥ संतः परश्रमनिरर्थकताजिहीर्षावन्तः कृपालवद्गहाऽ-
 स्ति ममार्थनेयं ॥ २८ ॥ किंत्वेकवारमखिलं खलु नेत्रपातं --

४ सत्सिद्धांत मार्तण्डः

ये विचार्यमथ योऽन्नगुणश्च दोषः ॥ व्यक्तीभविष्यति स दर्पणम-
र्पणीयं किं पाणिकंकणपरीक्षणकामनायां ॥ २९ ॥

॥ अथात्राष्टसु प्रधानप्रश्नेष्वाद्यः प्रश्नः ॥

भवत्संप्रदायः तत्र संप्रदायशब्दस्य कोर्थः ॥

॥ उत्तरं ॥

अथ श्रीहरिदासैर्यद्वल्लरुद्रादिभिः सुरैः ॥ पुरा प्रादुष्कृतं वेदाद्भेदा
भेदादिभेदतः ॥ १ ॥ सम्यक्परंपराप्राप्तं हरिमंत्रादिकर्मकं ॥ सर्वप्रक-
र्षवद्दानं संप्रदायइहोच्यते ॥ २ ॥ तथाहि ॥ संप्रपूर्वादिदातेर्धाजि आ-
तोयुक्चिणूक्तोरिति युक्ति निष्पन्नः संप्रदायशब्दः ॥ तत्राऽस्य
मंत्रादिकर्मकदानस्य समुपसर्गोक्तं सम्यक्त्वं नाम भगवदाज्ञया त-
द्भक्तैर्जीविषु पूर्णकरुणार्णवांतःकरणैर्ब्रह्मरुद्रादिभिरनादिसिद्धवेदा
दुद्धृत्य प्रवर्तितत्वेन तच्छिष्यपरंपराप्राप्तत्वं ॥ संप्रदायानां ब्रह्मा-
दिप्रवर्तितत्वं तु भवतामपि संमतं ॥ यथाबृहदारण्यकभाष्यारंभ
आहुः शंकराचार्याः ॥ ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृ-
भ्यो वंशर्षिभ्यो नमो गुरुभ्य इति ॥ इदं च विशेषतः कियत्कालात्
वृत्तइत्यस्योत्तरे प्रपंचयिष्यते ॥ प्रकृतत्वं चाऽस्य दानस्य वेदार्थ-
कर्मकत्वादेव ॥ तथाहि ॥ धर्मब्रह्मणी एव कांडभेदेन कृत्स्नस्य
वेदस्य प्रेमयत्वादर्थः ॥ धर्मब्रह्मप्रतिपादकापौरुषेयवाक्यस्यैव वेद-
त्वात् ॥ तत्र संप्रदायेषु धर्मप्रदानं तु शिष्येभ्यः शिक्षणोपदेशादि-
द्वारा ॥ अजिज्ञासितमद्धर्मो गुरुं मुनिमुपाव्रजेदित्यादिषु तदर्थं
सांप्रदायिकगुरुपसर्तेर्विहितत्वात् ॥ धर्मदानस्य सर्वोत्कृष्टत्वं तु

तत्रतत्र श्रुतिस्मृतिपुराणेषु प्रसिद्धमेव ॥ अथ ब्रह्मप्रदानमपि तत्त-
 न्महामंत्रोपदेशद्वारा मनननिदिध्यासनोपकृतश्रवणद्वाराच ॥ तत्र
 आथर्वणानां कैवल्योपनिषदि ॥ ॐ अथाश्वलायनोऽभगवंतं पर-
 मेष्ठिनं परिसमेत्योवाच अधीहि भगवन् ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां सदा
 सद्भिः सेव्यमानां निगूढां यया ऽचिरात् सर्वपापं व्यपोह्य परात्प-
 रं पुरुषमुपैति विद्वान् ॥ तस्मै सहोवाच पितामहश्च श्रद्धाभक्ति
 ध्यानयोगादबोहि ॥ न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेनाऽमृतत्व-
 मानश्चुरिति ॥ गीतायां ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्यः ॥ भक्त्याल-
 भ्यस्त्वनन्यया ॥ श्रीभागवते ॥ प्रीयते ऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्वि-
 ङ्बनं ॥ भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचित् इत्यादिभिः
 श्रौतस्मार्तपौराणवचनैर्भगवतोभक्तिमदेकलभ्यत्वश्रावणात् भक्त-
 त्वस्यच एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनां ॥ मयि संजायते भ-
 क्तिः ॥ भक्तिरुत्पद्यते पुंसां ॥ विनाश्रीवैष्णवं धर्मं प्रसादं सद्गुरोर्वि-
 ना ॥ विना श्रीवैष्णवीं दीक्षां कथं भागवतोभवेदित्यादिश्रीभाग-
 वतपाद्मादिवचनैर्वैष्णवमंत्रोपदेशैकसाध्यत्वकथनात् मंत्राणां च-
 पाद्मगौतमीयतंत्रादिषु संप्रदायविहीनाये मंत्रास्ते निष्फलामता
 इति सर्वथा संप्रदायैकसाध्यग्रहणकत्ववचनात् मंत्रद्वारा ब्रह्मदा-
 नं संप्रदायेषु ॥ अथ विविधोपनिषत्सूत्रगीतादिश्रावणद्वारा ब्रह्म-
 प्रदानमपि एतदधीनं ॥ तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेदिति नि-
 यमेन श्रवणस्य पारंपरिकगुरुरूपसत्येकसाध्यत्वश्रावणात् ॥ श्रव-
 णस्य मनननिदिध्यासनोपकृतस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वं तु सतां रा-
 जमार्गेषु अनेकोपनिषद्भिः सहस्रशोऽप्युच्यते इत्यलं ॥ एवं ब्र-
 ह्मसाक्षात्कारहेतुत्वादेव संप्रदायपदार्थस्य सर्वदानेभ्यः प्रकृतत्वं ॥

अतएव याज्ञवल्क्यः स्वस्मृतौ (अ० १) दानप्रकरणे विविधदानानि निरूप्य सर्वान्ते उपदेशादिद्वारकं सर्वफलभूतब्रह्मणः प्रदानं संप्रदायापरपर्यायं सर्वेभ्योप्यत्यंतगरीयस्त्वेनाह (श्लो० १५) सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः॥ तद्वदत्समवामोति ब्रह्मलोकमविच्युतं॥ नचाऽत्र ब्रह्मशब्देन वेदमात्रं शङ्क्यं॥ ब्रह्मशब्देन परमात्मनोऽपि स्मृतिषु व्यवहियमाणत्वात् ॥ एतदप्ये श्राद्धप्रकरणे श्राद्धार्हब्राह्मणेषु वेदविद्भिः पार्थक्येन श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवेति परमात्मज्ञानिनोगणनेन तद्वदत्रापि ब्रह्मशब्दस्य परमात्मपरत्वावगमाच्च ॥ अतएव द्वितीयाध्याये मनुरपि (श्लो० १४०) उपनीयतु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजइत्यादिना संपूर्णवेदवेदैकदेशाध्यापकादीन्निरूप्य सर्वान्ते (श्लो० ४४) यआवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणाबुभौ ॥ समाता सपिता ज्ञेयस्तं नद्ब्रह्मेकदाचनेति सर्वाधिकतया प्रदातुरुत्कर्षमुखेन ब्रह्मदानस्यैव संप्रदायत्वनिर्वाहकं प्रकर्षं ब्रूते ॥ कौथुमीयानां साहित्युपनिषदि तृतीयस्कंदे चेदं स्फुटं ॥ तदिह याज्ञवल्क्यवचने ब्रह्मशब्देन परमात्मा ॥ अथचास्तु वेदोपीह ब्रह्मशब्देन तंत्रात्संगृहीतः ॥ परमात्मदानस्याऽपि उपनिषदादिरूपवेदोपदेशद्वारकत्वात् ॥ तथा संवर्तस्मृतावपि (श्लो० ४३) दानं च विधिना देयमशुभांतकरं शुभमित्यादिना दाननिरूपणमुपक्रम्य कियंति दानानि निरूप्य (श्लो० ५१) भूताभयप्रदानेन सर्वकामानवाप्नुयादित्यादिना सर्वेभ्योदानेभ्योऽस्य प्रकर्षउक्तः ॥ अतिप्रशंसितमभयदानंचेदं ब्रह्मप्रापणरूपमेव ॥ सर्वथा भयाभावस्य तदेकसाध्यत्वमिति श्रुतिसिद्धांतात् ॥ अतएव तृतीयस्कंधसप्तमाध्याये (श्लो० ४०) सर्ववेदाश्च यज्ञाश्च तपोदानानि चाऽन-

घ ॥ जीवाभयप्रदानस्य न कुर्वीरन् कलामपीति मैत्रेयंप्रति त-
 त्वजिज्ञासोर्विदुरस्य वचने ब्रह्मप्राप्तिहेतुतत्त्वोपदेशद्वारकमेव जी-
 वाभयप्रदानं श्रीधरस्वामी व्याचष्टे ॥ एवमेव वारिदस्तृप्तिमामो-
 ति सुखमक्षय्यमन्नदइत्यादिना दानेषु देयविशेषेण फलविशेषं व
 दन्मनुः सर्वदानां ब्रह्मदोब्रह्म शाश्वतं ॥ सर्वेषामेव दानानां ब्रह्म-
 दानं विशिष्यतइति सर्वदानापेक्षया अस्य दानस्य संप्रदायत्वनि-
 र्वाहकं प्रकर्षमाह ॥ तथा माधवकृतायां पराशरव्याख्यायां प्र-
 थमाध्याये (श्लो० ३७ व्याख्याने) भविष्योत्तरे ॥ अर्त्ताना-
 मन्नदानंचेत्याद्युपक्रम्य सुवर्णं याजकानांच विद्यांचैवोर्ध्वरेत-
 सां ॥ कन्यां चैवानपत्यानां ददतां गतिरुत्तमेति ॥ विद्या ब्रह्म-
 प्रापिका उपनिषन्महामंत्रादिरूपा ॥ ऊर्ध्वरेतसां ब्रह्मचारिप्रभृ-
 तीनां त्रयाणां ॥ विद्याशब्दस्येदृशार्थकत्वंतु यदेवविद्ययाकरो-
 तीत्यादिषु प्रसिद्धं ॥ नचैवं गृहस्थस्य संप्रदायानधिकारः शं-
 क्यः ॥ ऊर्ध्वरेतस्तु विद्यादानस्य शीघ्रं मोक्षरूपफलसंपत्त्या दातुः
 फलाधिक्यमित्येव वचनतात्पर्येण इतरत्र तद्दाननिषेधासिद्धेः ॥
 सर्वाश्रमेष्वपि संप्रदायावश्यकत्वं च विस्तरात् किमाश्रमनिष्ठ-
 इति प्रश्नस्योत्तरे निरूपयिष्यामः ॥ एवमार्त्तादिषु अन्नादिदान-
 स्यापि फलाधिक्यमेव विवक्षितं ॥ अन्यथा अनार्त्तादिषु तद्दा-
 ननिषेधप्रसंगात् ॥ एवमत्रिस्मृतावपि (श्लो० ३१६) क्षौ-
 मजं वाऽथ कार्पासमित्यादिना दानानि निरूप्य सर्वाति (श्लो०
 ३२८) सर्वेषामेव दानानां विद्यादानं ततोऽधिकं ॥ पुत्रादिस्व-
 जने दद्याद्विप्राय च विकैतवे ॥ सकामः स्वर्गमामोति निष्कामो-
 मोक्षमामुयादिति फलोत्कर्षकथनेन ब्रह्मविद्यादानापरपर्यायस्य

संप्रदायस्य तत्त्वानिर्वाहकः सर्वापेक्षया प्रकर्षोर्दशितः॥ एतन्मूल-
भूतां श्रुतिमपि मधुविद्यांते छंदोगाआमनन्ति (अ० ३खंड ११)
तद्धैतद्व्रह्माप्रजापतयउवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यस्तद्धैतदु-
द्दालकायारुणये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाचं इदंवाव त-
ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्राणाय्यायवान्तेवासिने ना-
न्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्माद्मामद्भिः परिग्रहीतां धनस्य पूर्णां
दद्यादेतदेव ततोभूयइत्येतदेव ततोभूयइतीति ॥ प्राणाय्याय यो-
ग्याय ॥ अंतेवासिने शिष्याय ॥ इहापि संप्रदायपदघटकसमुप-
सर्गार्थनिर्वाहिकां परंपरामुक्त्वा प्रशब्दार्थभूतः सर्वदाननिरूपितः
प्रकर्षोपि धनपूर्णसमुद्रांतपृथ्वीदानादपि भूयस्त्वकथनेन दर्शितः॥
वृहस्पतिस्मृतौ ॥ इद्धा क्रतुशतं राजा समाप्तवरदक्षिणं ॥ भगवं-
तं गुरुश्रेष्ठं पर्यपच्छद्बृहस्पतिं ॥ भगवन् केन दानेन सर्वतः सु-
खमेधते ॥ यदक्षयं महार्थं च ततोब्रूहि महातपइत्यक्षय्यमहार्थ-
दानविषयप्रश्ने सति एवमिद्रेण पृष्टोऽसौ देवदेवपुरोहितः ॥ वाच-
स्पतिर्महाप्राज्ञोवृहस्पतिरुवाच हेत्युपक्रम्य भूम्यादिदानप्रशंसा-
नंतरमुच्यते ॥ त्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती ॥ तार-
यंतीहृदातारं जपवापनदोहनैरिति सरस्वतीदानमुक्तं ॥ इदमेवोत्त-
ममंत्रोत्तमशास्त्रविषयकं पारंपरिकं चेत्संप्रदायशब्दवाच्यं भवति॥
इदंचैतन्मूलभूतायां कौथमीयानां सांश्रित्योपनिषदि तृतीयचतु-
र्थखंडविचारेण स्फुटीभवति ॥ इदंवाक्यंच तत्रैव चतुर्थखंडे नर-
कादुद्धरंत्येते जपवापनदोहनादित्युत्तरार्द्धपाठभेदेन दृश्यते ॥ एव
मितराण्यपि अर्थतः संप्रदायोत्कर्षबोधकानि वचनानि तत्रतत्र
स्मृतिपुराणादिषु द्रष्टव्यानि ॥ तस्मात्परंपराप्राप्तत्वेन समीचीनं

जगवन्मंत्रादिकर्मकतया मोक्षसाधकत्वेन सर्वेभ्यः प्रकृतं उपदेशः
रूपं सन्मंत्रादिदानमेव संप्रदायशब्दार्थः ॥ नन्वेवमपि नाऽस्य दान
त्वं युक्तं स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोपपादनस्यैव दानत्वात् ॥ इ-
हच शिष्येभ्य उपदिष्टे मंत्रादौ गुरोः स्वत्वनिवृत्त्यभावात् तन्निवृ-
त्त्यङ्गीकारेच स्वयं तज्जपकरणस्य शिष्यांतराय तद्दानस्य चाऽसं-
जवापत्तेः ॥ मंत्रादेः सुवर्णादिवद्भस्ते दातुमशक्यत्वाच्चेति चेन्मै-
वं ॥ धर्मशास्त्रेहि स्वकपोलकल्पितयुक्तिं विहाय व्यवस्थामात्रं
शास्त्रानुसारेणैव कर्तुमुचितं शास्त्रं चास्य स्पष्टमेव दानत्वं निरू-
पयति पूर्वोपन्यस्तवचनेभ्यः ॥ अतोऽत्र गुरोर्मंत्रादिषु स्वस्वत्वनि-
वृत्त्यभावेऽपि तेऽप्युपदेशद्वारा परस्वत्वोपपादनरूपमेव दानमित्या-
दरणीयं ॥ अतएवाचाराध्याये दानप्रकरणे (श्लो० १५) स-
र्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतइत्यस्य व्याख्याने विज्ञाने-
श्वरः ॥ अत्रच ब्रह्मदाने परस्वत्वापादनमात्रं दानं ॥ स्वत्वनिवृ-
त्तेः कर्तुमशक्यत्वादित्याह ॥ यत्तु शङ्कितं हस्ते दातुमशक्यत्वा-
न्नास्य दानत्वं युक्तमिति तत्राप्युत्तरं तत्रैव (श्लो० १४) या-
ने वृक्षे प्रियं शय्यामित्यस्य व्याख्याने प्रियपदेन धर्मस्यापि प्रदे-
यत्वं व्याख्यायाह सएव ॥ नचहिरण्यादिवद्भस्ते दातुमशक्यत्वात्
धर्मस्य दानासंभवः ॥ भूमिदानादावपि समानत्वात् स्मृत्यंतरेऽपि
धर्मदानश्रवणादिति ॥ अतः पारंपरिकत्वात् सम्यग्भोक्षदातृत्वात्
प्रकृतं मंत्रादिदानमेव संप्रदायशब्दस्यार्थइत्यत्र नकोऽपि शंका-
वकाशः ॥ नन्वेवमपि योगवलात्समीचीनप्रकृतदानत्वमेव संप्रदा-
यशब्दशक्यतावच्छेदकमित्यवच्छेदकावच्छेदेनैव तादृशशब्दप्रवृ-

त्तिसंभवेऽपि, पारंपरिकत्वावच्छिन्नमंत्राद्युपदेशत्वमेव तदवच्छेदक-
मित्यवच्छेदकसंकोचस्तादृशशक्तियाहकमानशून्यत्वादयुक्तइति-
चेन्मैवं ॥ (कां० ३ व० २ श्लो० ७) अथाऽऽम्नायः संप्रदा-
यइत्यमरोक्तेरेव शक्तियाहकत्वात् ॥ अत्रैव रामाश्रम्यमरविवे-
कादिषु तद्दीकासु द्वे परंपरागतगुरुसदुपदेशस्येति व्याख्यानस्या-
ऽपि तथात्वाच्च ॥ अत्र परंपराऽऽगतत्वं समुपसर्गार्थः ॥ सत्त्वंच प्रो-
पसर्गार्थइतितु दर्शितं प्राक् ॥ शक्तियाहकाणिहि व्याकरणोपमा-
नकोशाप्तवाक्यव्यवहारवाक्यशेषविवृत्यादीनि ॥ तत्रव्याकरण-
मुपन्यस्तं कोशश्चोपन्यस्तः ॥ आप्तवाक्यानिच मुंडकभाष्यभावा-
र्थदीपिकादिषु विद्यासंप्रदायकर्तृत्वपारंपर्यलक्षणसंबंधमादावेवा-
हेति संप्रदायानुरोधेन पौर्वापर्यानुसारतइत्यादीनि शंकराचार्य
श्रीधरस्वाम्यादिवचनरूपाणि प्रसिद्धान्येव ॥ व्यवहारश्च अयं
विष्णुस्वामिसंप्रदायोऽयं रामानुजसंप्रदायइत्यादिरूपः सर्वजनी
नएव ॥ उक्तस्थलव्याख्यासुधाप्रभृतिषु अनेकग्रंथविवृतिषु चेदं
स्फुटमेवेति नास्यशक्तिग्रहेसंशयलेशोपि ॥ तस्माद्योगरूढोऽयं
संज्ञाशब्दः ॥ संप्रदायशब्दस्य उक्तार्थानुरोधेनभावार्थघञंतत्वं
तु व्याख्यासुधादिषु भानुदीक्षितादयो बहवो व्याचरन्त्युः ॥ अन्येतु
संप्रदीयतइति व्युत्पत्तिं वदंतः कर्मणि घञं द्योतयंति ॥ परेच करण-
व्युत्पत्तिमाहुः ॥ सतुल्युटावाधान् दुर्लभोवाहुलकाद्यगतिकगति
साध्यश्चेत्युपेक्षंते प्राञ्चः ॥ किंच तथासति संप्रदीयमानस्य मंत्रादेरेव
संप्रदायत्वं सिद्धमिति संप्रदायविहीनाये मंत्रास्ते निष्फलामताइ-
त्यादिविरोधः ॥ ब्रह्मरुद्राद्याचार्याणां तन्तत्संप्रदायकर्तृत्वव्यवहार-
विरोधश्च ॥ कचिदुपदेशविषयवस्तुन्यपि संप्रदायपदव्यवहारस्तु

कर्मतया शक्यसंबन्धाल्लक्षणिकः ॥ त्रीण्यादुरतिदानानि गावः
 पृथ्वी सरस्वतीत्यादिवत् ॥ तस्मादुक्तएव संप्रदायशब्दार्थः सर्वसं-
 मतः सम्यगिति भाति ॥ करणव्युत्पत्त्यादिप्रत्याख्याने तु नाऽस्माकं
 निर्वन्धः ॥ नन्वेवमपि संप्रदायशब्दार्थकथनस्य प्रक्रांतत्वात् का-
 रिकायां हरिमंत्रादिकर्मकमितिकथनमयुक्तं ॥ शैवादिसंप्रदाये-
 ष्वपि संप्रदायशब्दव्यवहारात् तत्रतत्त्वाभावाच्चेति चेन्नैषदोषः ॥
 प्रश्ने भवत्संप्रदायस्तत्र संप्रदायशब्दस्य कोऽर्थ इति भवत्संप्रदायप-
 दोषान्तं वैष्णवसंप्रदायमेव तत्रेति सर्वनाम्ना परामृश्य तदर्थस्यै-
 वानुयुक्तत्वेन तल्लक्षणस्यैव वक्तव्यत्वात् ॥ अपरेतु ॥ शैवादिमते-
 षु संप्रदायशब्दः औपचारिकएव ॥ परंपरया वैष्णवसंप्रदायप्रवेश-
 हेतुत्वात् ॥ यथाह ब्राह्मे समाप्तिदशायां मायानुकीर्तनाध्याये
 व्यासः ॥ अन्यदेवेषु या भक्तिः पुरुषस्येह जायते ॥ कर्मणा मन-
 सा वाचा तद्गतेनांतरात्मना ॥ तेन तस्य भवेद्भक्तिर्यजने मुनिस-
 त्तमाः ॥ सकरोति ततो विप्राभक्तिं चाग्नेः समाहितः ॥ तुष्टे द्रुता-
 शने तस्य भक्तिर्भवति भास्करे ॥ पूजां करोति सततमादित्यस्य
 ततो द्विजाः ॥ प्रसन्ने भास्करे तस्य भक्तिर्भवति तत्त्वतः ॥ सैवां क-
 रोति विधिवत् स तु शंभोः प्रथमतः ॥ तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्ति-
 र्भवति केशवे ॥ संपूज्य तं जगन्नार्थं वासुदेवाख्यमव्ययं ॥ ततो-
 भुक्तिं च मुक्तिं च स प्राप्नोति द्विजोत्तमा इति ॥ तस्मान्मुख्यतया
 संप्रदायशब्दप्रवृत्तिर्वैष्णवसंप्रदायेष्वेवेत्यप्याहुः ॥ तस्मात् ॥ सम्य-
 क् प्रकृतं दानं स मंत्रादेः श्रुतिमूलकं ॥ इत्यर्थः संप्रदायेति शब्द-
 स्योक्तः पुरातनैः ॥ १ ॥

॥ अथास्यैव प्रश्नस्यावांतरप्रश्नाअष्टौ तत्राद्यःप्रश्नः ॥

कतिभेदाः ॥ १ ॥

॥ उत्तरं ॥

किमयं संप्रदायत्वव्याप्यविभाजकतावच्छेदकधर्मविशिष्टविशेष्य-
कसंख्याप्रकारकः प्रश्नः आहोस्विद्वैष्णवसंप्रदायत्वव्याप्यविभाज-
कतावच्छेदकधर्मवद्विशेष्यकसंख्याप्रकारकः॥तत्राद्ये वैष्णवहैरण्य-
गर्भशैवप्रभृतयोऽनन्ताएव ते शास्त्रे लोकेच तत्रतत्र प्रसिद्धाः ॥ अ-
थद्वितीयश्चेदुच्यते ॥ चतुर्भुजभुजच्छायाव्यवसायास्तुनिर्भयाः ॥
संप्रदायास्तु चत्वारोमहामायाजयापहाः ॥ १ ॥ रुद्रेण भगवत्पत्न्या-
ब्रह्मणा सनकादिभिः एतैश्वतुर्भिराचार्यैर्जगदुद्धारकारणैः ॥ २ ॥
समुद्रशायिनः स्वांतःशायितातिदयांबुधेः ॥ प्रभोः सकाशान् सं-
प्राप्य प्रकाशं गमिताः पुरा ॥ ३ ॥ द्वापरांते हरीच्छातोमतैः का-
पालिकादिभिः ॥ बौद्धैश्चाब्रह्मवादैश्च देवैस्तेशिथिलीकृताः ॥ ४ ॥
श्रीविष्णुस्वामिभीरामानुजैर्माध्वाभिधैस्तदा ॥ निर्वाकैश्चावतीर्णै-
स्ते भूयएवसमर्थिताः ॥ ५ ॥ एते प्राधान्यतः प्रोक्ता अन्ये तदुप-
जीविनः ॥ प्रकाशानंदमुख्यास्त्वनन्ताः संतो जयन्ति ते ॥ ६ ॥ तथा-
हि ॥ श्रीमद्विष्णुभक्तिप्रवर्तकानामनादिसिद्धानां सत्संप्रदायानां
चतुष्टमेवाऽभिप्रेत्य प्राह तृतीयस्कंधे द्वात्रिंशाध्याये भगवान् क-
पिलः (श्लो० ३७) प्रावोचं भक्तियोगस्य लक्षणं ते चतुर्विध-
मिति ॥ इदंच चातुर्विध्यं संप्रदायशब्दवाच्यविष्णुस्वाम्यादिमा-
र्गाभिप्रायादेव ॥ (अ० २९ श्लो० ७) भक्तियोगो बहुविधो मा-
र्गैर्भामिनि भाव्यतइति पूर्ववाक्यात् ॥ तत्रैवाग्रे अभिसंधाय यो-

हिंसामित्यादिश्लोकत्रयेण द्वैतप्रतिपादकसंप्रदायत्रयस्य मद्गुण-
श्रुतिमात्रेणेत्यादिना शुद्धमद्वैतं निरूपयतोभक्तिसंप्रदायस्य च सं-
क्षिप्य स्पष्टतया दर्शितत्वात् पुरतोपि तदवगमाच्च॥मार्गशब्दस्य सं-
प्रदायपर्यायत्वं तु तवाप्यभिमतं ॥ भवत्संप्रदाये इतिवक्तव्ये भ-
वन्मार्गे तिलकं कीदृशमिति कथनात् ॥ एवमेव श्रुतिसिद्धानां
सांप्रदायिकधर्माणां चातुर्विध्यं देशधर्मकुलधर्माद्यपेक्षया ॥
तेषामेव प्राथमिकत्वेन प्राधान्यं च स्मर्यते महाभारते आनुशा-
सनिके पर्वणि उमामहेश्वरसंवादे ॥ धर्माश्चतुर्विधालोके श्रुतिभे-
दमुखोद्भवाः ॥ देशधर्माश्च दृश्यन्ते कुलधर्मास्तथैवच ॥ जातिध-
र्मावयोधर्मागुणधर्माश्च शोभने ॥ शरीरकालधर्माश्च आपद्धर्मा-
स्तथैवच ॥ एतद्धर्मस्य मान्यत्वं क्रियते लोकवासिभिरिति ॥ अ-
न्येत्विमानि पाद्वचनान्यप्युदाहरन्ति ॥ संप्रदायविहीनाये मंत्रा-
स्ते निष्कलामताः ॥ अतः कलौ भविष्यन्ति चत्वारः संप्रदायि-
नः ॥ श्रीब्रह्मरुद्रसनकवैष्णवाः क्षितिपावनाः ॥ चत्वारस्ते कलौ-
भाव्याः संप्रदायप्रवर्तकाः ॥ रामानुजानां सरणी रमातोगौरीपते-
र्विष्णुमतानुगानां ॥ निवार्कगानां सनकादितश्च माध्वानुगानां
परमेष्ठितः सेति ॥ तएवच पुनः शिथिलीभूताः संतः श्रीमद्वल्लभा
चार्यश्रीलक्ष्मणाचार्यपूर्णप्रज्ञाचार्यप्रभृतिभिर्भगवदाज्ञया प्रादुर्भूतैः
स्वाचार्यविष्णुस्वामिनाथयामुनाक्षोभ्यतीर्थाद्युक्तदिशा समर्थ-
ताः ॥ ईदृशानामाचार्याणां प्रादुर्भावकालतयैव कलेः सभाज-
नपूर्वकं करजाजनेन मुनिना सामान्यतोवैष्णवाचार्याविर्भावो-
निरूपितएकादशस्कंधे ॥ (अ० ५ श्लो० ३६) कालं सभाजयं-
त्यार्यागुणज्ञाः सारभागिनः ॥ यत्र संकीर्तनेनैव सर्वः स्वार्थोऽभि-

लभ्यते ॥ नश्यतः परमोलाभोदेहिनां भ्राम्यतामिह ॥ यतोर्विदेत
 परमां शान्तिं नश्यति संसृतिः ॥ कृतादिषु प्रजाराजन् कलाविच्छं-
 ति संभवं ॥ कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणाः ॥ कचि-
 क्वचिन्महाराज द्रविडेषु च भूरिशः ॥ ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमा-
 ला पयस्विनी ॥ कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी ॥ ये
 पिवन्ति जलं तासां मनुजामनुजेश्वर ॥ प्रायोभक्ताभविष्यन्ति वा-
 सुदेवे ऽमलाशयाः ॥ देवर्षिभूतामृतृणां पितृणां न किंकरोनाय-
 मृणी च राजन् ॥ सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतोमुकुंदं परितृ-
 त्य कर्तमिति ॥ इदंच भाविवृत्तांतकथनं वैष्णवाचार्यप्रादुर्भावविवि-
 धतच्छिष्यसंज्ञवाभिप्रायेणैव ॥ वैष्णवाचार्याणां प्राशयः सर्वेषा-
 मपि आंध्रकर्णाटकद्रविडप्रान्तेष्वेव प्रादुर्भूतत्वात् ॥ इहच द्रविडे-
 षुच भूरिशइति कथनात् ॥ अतएवाचार्योपदेशैकसात्त्याजगव-
 च्छरणागतिरपि जीवानां स्वफलविशिष्टा ऽत्रानुपदमेवोक्ता ॥ इ-
 दंच भाविवृत्तांतकथनं विस्तराद्याज्ञवल्क्यादिवचनोपन्यासपुरःस-
 रं पुरस्तात्पंचयिष्यामइति शुभं ॥ सामान्यतो नारायणपरायणा-
 इत्युक्त्या चैतन्यप्रकाशानंदादय उपसंप्रदाया अपि पुनर्भावित्वेन
 संगृहीतावेदितव्याइति सर्वक्षेमं ॥ तस्मात् ॥ सत्संप्रदायस्य भिदाः
 प्रसिद्धाश्चतस्र एताश्चतुरधिकान्व्यां ॥ दातुं समर्थाश्चतुरः पुमर्थान्
 यासु प्रमाणं श्रुतयश्चतस्रः ॥ १ ॥

॥ अथद्वितीयोवांतरःप्रश्नः ॥ २ ॥

॥ कस्मैप्रयोजनाय ॥

॥ उत्तरं ॥

ब्रह्मज्ञानं श्रवणतः सर्वकर्मसमृद्धता ॥ अंते मुक्तिर्हरिर्भक्तिः फल-

साधनरूपिणी ॥ १ ॥ अनन्यसाध्यं मोक्षस्य द्वारमेकं गतार्गलं ॥
यत्तस्य वैष्णवत्वस्योद्भवोमंत्रोपदेशतः ॥ २ ॥ आचार्यशासनाद्वे-
दसर्वधर्मानुपप्लवः ॥ ततश्चजगतोरक्षा समयस्य स्वधर्मतः ॥ ३ ॥
एवमादीनि मुख्यानि संप्रदायकृतौ हरेः ॥ प्रयोजनानि दृश्यन्ते
गौणानि तु सहस्रशः ॥ ४ ॥ तथाहि ॥ संप्रदायोहि परंपराप्राप्ता-
चार्यसदुपदेशइत्युक्तं प्राक् ॥ सएवहि भीमांसाद्वयानुसारात्संदेह-
वारणपुरःसरं जीवानां समयवेदार्थावगमेन धर्मब्रह्मणोर्ज्ञानं जन-
यति ॥ अन्यथा अविद्यायामंतरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पंडितम-
न्यमानाः ॥ जंघन्यमानाः परियांति मूढाअन्वेनैव नीयमानाय-
थान्धाः ॥ अविद्यायां बहुधा वर्तमानावयं कृतार्थाइत्यभिमन्यं-
तिंवालाइति मुंडकश्रुत्युक्तमेव सर्वत्र प्रसज्येत ॥ अतस्तद्वारणाय
तत्रैवोपनिषदनुपदं परमानुग्राहिणी श्रुतिज्ञानस्य संप्रदायेतरासा-
ध्यत्वबोधनपुरःसरं सांप्रदायिकगुरूपसत्तिं विधत्ते ॥ तद्विज्ञाना-
र्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं ॥ तस्मै स-
विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्वित्ताय ॥ येनाक्षरं
पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतोब्रह्मविद्यामिति ॥ प्रोवाचेति ल-
कारव्यत्ययः ॥ व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेपामित्युक्तेः ॥ व्यत्ययो-
बहुलमित्यनुशासनाच्च ॥ प्रब्रूयादित्यर्थः ॥ शंकराचार्यैरपि तथैव
भाष्ये व्याख्यातं ॥ एवमेव गुरूपसत्तिः श्रीभागवतेऽप्युच्यते ॥
(स्कंध ११ अ० ३ श्लो० २१) तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रे-
यउत्तमं ॥ शाब्दे परेच निष्णातं ब्रह्मण्युपरमाश्रयमित्यादि ॥ सा-
रसंग्रहभगवन्तत्त्वविवेकादिषु च हारीते ॥ आचार्यं संश्रयेत्पूर्वम-

नवद्यं वैष्णवंद्विजः ॥ शुद्धसत्त्वगुणोपेतं नवेज्याकर्मकारकं ॥ सत्सं-
 प्रदायसंयुक्तं मंत्ररत्नार्थकोविदं ॥ ज्ञानवैराग्यसंपन्नं वेदवेदांगपा-
 रगं ॥ शासितारं सदाचारैः सर्वधर्मविदांवरं ॥ महाभागवतं विप्रं
 सदाचारनिपेविणं ॥ आलोक्य सर्वशास्त्राणि पुराणानि च वैष्ण-
 वः ॥ तदर्थमाचरेद्यस्तु सआचार्यइतीरितइति ॥ अत्रोक्तश्रुतौ गु-
 रुरमेवेत्यवधारणेन संप्रदायेतरासाध्यत्वं विज्ञानस्य नियम्यते ॥ ते
 न पुस्तकलेखदर्शनादिना न ब्रह्मनिष्ठोत्पत्तिः किंतु सांप्रदायिक-
 गुरूपसत्तिपूर्वकं तन्मुखाच्छ्रवणादिनैवेति निश्चीयते ॥ नन्वत्र गु-
 रूपसत्तिमात्रमुच्यते नतु सांप्रदायिकगुरूपसत्तिरिति कथं तस्य
 सांप्रदायिकत्वमेवाऽऽहत्य प्रतिपत्तव्यमिति चेन्न ॥ उक्तरीत्या ब्रह्म-
 निष्ठायागुरूपसत्त्यतिरिक्तसाधनाऽसाध्यत्वनिश्चयादुपसत्तव्यस्य
 गुरोश्च अरुणैकहायनीन्यायेन श्रोत्रियत्वब्रह्मनिष्ठत्ववैशिष्ट्यस्या-
 वश्यमपेक्षितत्वाच्च ॥ तदर्थं गुरोरपि तादृशगुरूपसत्तिर्भूतपूर्वाध्यव-
 सीयते ॥ पुनस्तदुुरोरपि तथात्वप्रयोजिका सा भूतपूर्वाऽवगम्यत-
 इति परमात्मपर्यंतपरंपराप्राप्त्या उपसत्तव्यस्य सुखेन सांप्रदायिक-
 त्वगुणवैशिष्ट्यनिश्चयात् ॥ ननु श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठत्वाद्यनेकगुणवि-
 धाने वाक्यभेदः स्यात् ॥ गुरुमभिगच्छेत् यमभिगच्छेत्तश्चोत्रियो-
 ब्रह्मनिष्ठश्चापेक्षितइति ॥ सचासंगतः ॥ अन्यथा चित्रयायजेते-
 त्यादौ-यजेतेत्यनेनाग्नीषोमीयं पशुमालजेतेति विहिताग्नीषोमीय-
 पशुयागानुवादमंगीकृत्य तत्र चित्रत्वस्त्रीत्वरूपगुणद्वयविधानस्य
 वक्तुं शक्यत्वेन चित्रापदस्य दध्यादिविचित्रद्रव्यपट्कसंसृष्टप्रा-
 जापत्ययागनामधेयत्वोद्दोषोमीमांसकानां विरुद्ध्येत ॥ अतोय-

था तत्र वाक्यभेदभयात् बहुगुणविधानं नाङ्गीकृतं तथाऽत्राप्य-
स्तुयहंसंमार्ष्टीत्यादावेकत्वसंख्याधाइव विशेषणयोरविवक्षितत्व-
मिति किंतु तत्र यथा पात्रत्वेन सजातीयेषु सोमयागाङ्गेषु चमसे-
षु संमार्गवारणायोद्देश्यगतं गृहत्वमात्रं विवक्षितं तथाऽत्र गुरुत्व-
मेवेति चेदुच्यते ॥ तत्र पशुयागस्य प्राप्तत्वेन बहुगुणविधानमयो-
ग्यं ॥ अप्राप्तस्थले तु यदाग्नेयोष्ठाकपालोऽभावास्थायां च पूर्णमा-
स्यां चाच्युतो भवतीत्यादावनेकगुणविधानस्य स्वीकृतत्वात् ॥ त-
थाऽत्राप्युपसत्तेरप्राप्तत्वेन तत्रैकहेलयाऽनेकगुणविधानमविरुद्धं ॥
उक्तं च ॥ प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ॥ अप्राप्ते तु
विधीयते बहवोऽप्येकयत्नत इति ॥ यत्तूक्तं महगतसंख्यावद्विशेष-
णयोरविवक्षितत्वमिति ॥ तत्रापि ब्रूमः ॥ तत्र हि ग्रहमिति द्वितीया-
श्रुत्येप्सिततमत्वेन उद्देश्यत्वात् प्रयोजनवत्त्वाच्च तस्य प्राधान्यम-
ध्यवसीयते ॥ संमार्गस्य तु गुणत्वमिति प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति
न्यायेन प्रतिग्रहं संमार्गप्राप्त्या कति ग्रहाः संमार्जनीया इति बुभु-
त्साया अनुदयाच्छ्रूयमाणमप्येकत्वं न विवक्ष्यते इहतु यथा पशु-
नायजेतेत्यत्र तृतीयाविभक्त्याऽभिहितयोर्लिंगसंख्ययोः करणका-
रकशक्त्यात्मसात्कृतत्वेन कारकाणां च क्रियान्वयित्वनियमेन
यागान्वयित्वे प्राप्ते प्रथमं तयोः प्रातिपदिकार्थपशुद्रव्येणान्वयम-
नाङ्गीकृत्य द्रव्यबहुगुणत्वेन क्रियायामन्वये कृते पश्चात् परस्परान्व-
यः ॥ यागाङ्गत्वेन यः पशुर्वहितः सपुमानेकश्चेति ॥ यथावा अ-
रुणया पिगाक्ष्यैकहायन्या गवा सोमं क्रीणातीत्यत्र कारकाणां
सर्वत्र क्रियान्वयनियमात् करणविभक्त्या आरुण्यपिगाक्षत्वादी-

नां चतुर्णां परस्परमनन्वितानामेव सोमक्रयणांगत्वेनाऽन्वये सति
 आरुण्यादेर्गुणस्यामूर्तस्य स्वतः क्रियासाधनत्वायोगात् क्रिया-
 साधनगोपरिच्छेदकत्वेन पश्चात्परस्परं पाष्णिक्ान्वयः ॥ या एक-
 हायनी गौः सा पिङ्गाक्षी अरुणेतीत्युक्तं परिभाषाकृता ॥ एवं प्र-
 कृतेऽपि कर्मकारकविशिष्टानां गुरुश्रोत्रियब्रह्मनिष्ठप्रातिपदिका-
 र्थानां अन्योन्यमनन्वितानामेव ईप्सिततमतया स्वातंत्र्येण अभि-
 गमनक्रियायामन्वये पश्चाद्योगुरुः सः श्रोत्रियोयः श्रोत्रियः स-
 ब्रह्मनिष्ठइति पाष्णिक्ान्वयइति सर्वमनवयं ॥ तस्मादुक्तरीत्या सां-
 प्रेदायिकस्यैवोपसत्तिरिह ब्रह्मविज्ञानफलकतया विधीयते ॥ न-
 चेयमुपनायकं प्रत्युपनयनकालिक्येवोपसत्तिरिति वाच्यं ॥ इतः-
 पूर्वं परीक्ष्यलोकानूकर्मचितानूब्राह्मणोनिर्वेदमायादिति उपसत्ति-
 प्रयोजकजिज्ञासाजनकनिर्वेदकरणस्य ऐहिकामुष्मिककर्मचितत्व
 परीक्षाप्रयुक्तस्य विधित्सितोपसत्त्यंगतया विधानात् ॥ स्थानप्र-
 माणेन सइति पूर्वपरामर्शकसर्वनामबोधितैकवाक्यतया चोपस-
 त्तेस्तदुत्तरकालिकत्वनिश्चयात् ॥ एवं निर्वेदकरणं च माणवक-
 स्याशक्यमिति विधिव्यापारकौण्ड्येन तथाकल्पनाऽयोगात् नैव नक्ष-
 शक्ये शास्त्रं प्रवर्ततइति भीमांसककोलाहलात् ॥ नच प्रोवाचतां
 तत्त्वतोब्रह्मविद्यामिति प्रवचनविधिनियुक्तेनाचार्येण माणवकस्य
 प्रवर्तनसंभवान्नानुपपत्तिरितिवाच्यं ॥ चित्तप्रशांत्यादिपूर्विकायां
 सम्यगुपसत्तौ सत्यां प्रवचनमात्रविधानेन उपसत्तेः पूर्वभाचार्य-
 स्य प्रवर्तनाऽसंभवात् ॥ नाऽपृष्टः कंचनब्रूयान्नचान्यायेनपृच्छत-
 इति मनुना तन्निषेधाच्च ॥ अतः कृतं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥ तस्मा-

ब्रह्मविज्ञानार्थं सांप्रदायिकाचार्योपसत्तिरावश्यक्येव ॥ श्वेतके-
तुविद्यायामप्येवं भगवन्मार्गप्रदर्शकाचार्यवतएव भगवज्ज्ञानं श्रू-
यते ॥ (खंड १४) यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽग्निनद्धाक्षमा-
नीय तं ततोऽतिजने विसृजेत्सयथाऽत्रप्राज्ञाउदङ्गाऽधराज्ञापध्मा-
यीताग्निनद्धाक्षानीतोऽग्निनद्धाक्षोविसृष्टः तस्य यथाग्निहनं प्र-
मुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गंधाराएतां दिशं व्रजेति सग्रामाद्वा-
मं पृच्छन् पंडितोमेधावी गन्धारानेवोपसम्पद्येतैवमेवेहाचार्य्यं
वान् पुरुषोवेद तस्य तावदेवचिरं यावन्नविमोक्ष्येऽथसंपत्स्यइती-
ति ॥ अत्राचार्यवतएव मोक्षस्यातिसान्निध्यमाम्नातं ॥ किंच सां-
प्रदायिकाचार्यसत्वे देवेभ्योऽधिगतब्रह्मविद्यस्यापि पुनराचार्यो-
पदेशमंतरा विद्यायानमोक्षादिरूपसाधुतमफलप्रापकत्वं ॥ यथा-
सत्यकामब्राह्मणे बलीवर्दादिसकाशाच्छ्रुतब्रह्मविद्यस्यापि गुरुगवी-
श्वारयित्वा पुनर्गृहमागतस्य सत्यकामस्य स्वाचार्येण सह संवा-
दः श्रूयते ॥ (खंड ९) प्रापहाचार्यकुलं तमाचार्य्योऽभ्युवादस-
त्यकामइति भगवइतिह प्रतिश्रुश्राव ॥ ब्रह्मविदिववैसोम्यभासि
कोनुत्वानुशशासेत्यन्येमनुप्येभ्यइतिह प्रतिजज्ञे भगवांस्त्वेवमेका
मेब्रूयात् ॥ श्रुतःस्त्वेवमेभगवद्दृशेभ्यआचार्याद्वैवविद्याविदितासा-
धिष्ठंप्रापयतीति॥नचोक्तसामश्रुतिष्वाचार्यपदेन वैष्णवसांप्रदायि-
कस्य मंत्रोपदेष्टाचार्यस्य ग्रहणं न शक्यं कर्तुं तेष्वाचार्यशब्दप्र-
वृत्तेः शास्त्रेष्वदृष्टत्वादिति शक्यं ॥ उक्तहारीतवचनेषु आलोक्य-
सर्वशास्त्राणि पुराणानि चवैष्णवः ॥ तदर्थमाचरेयस्तु सआचार्य-
इतीरितइति ॥ सारसंग्रहेचपाद्ये ॥ यस्तु मंत्रद्वयं सम्यगध्यापय-
ति वैष्णवः ॥ सआचार्यस्तु विज्ञेयोभगवबंधविनाशकइति ॥ एव-

मादिवचनेषु तत्प्रवृत्तेः सुप्रसिद्धत्वात् ॥ एवंमानवधर्मशास्त्रेऽपि
द्वितीयाध्याये (श्लो० १६०) यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुणे
च सर्वदा ॥ सैव सर्वमवामोति वेदांतोपगतं फलमित्यादिना पर-
द्रोहराहित्यापमानसहनादीन् वेदांताधिकारजनकधर्मान्निरूप्य
तादृशस्य (श्लो० १६४)-गुरौ वसन् संचिनुयाद्ब्रह्माधिगमिकं
तपइति ब्रह्माधिगमोविधीयते॥अथ कथं ब्रह्माधिगमः स्यादित्या-
कांक्षायां वेदद्वारा मुख्यतया तद्रहस्य भूतोपनिषद्द्वारा चेत्याशये-
नोच्यते (१६५) तपोविशेषैर्विधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ॥ वेदः
कृत्स्नोऽधिगंतव्यः सरहस्योद्विजन्मनेति ॥ अत्र रहस्यमुपनिषदः
प्राधान्यख्यापनाय पृथङ्निर्देशइति कुल्लूकभट्टः ॥ अयंचोपनि-
षदभ्यास स्तत्संशयवारकोत्तरमीमांसाभाष्यकारसांप्रदायिकाचा-
र्यमंतरा न संभवतीति तदुपसत्तिरेवाभिप्रेता ॥ किंच तत्र (श्लो०
२२५) आचार्योब्रह्मणोमूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेरित्यादिना
भगवत्स्वरूपत्वादिधर्मैः प्रशंसितात् सांप्रदायिकाचार्यात् मोक्ष-
साधकभगवद्धर्मग्रहणस्यावश्यकतां कैमुतिकेन बोधयितुमुच्यते॥
(श्लो० २३८) श्रद्धयानः शुभां विद्यामाददीताऽवरादपि ॥ अंत्या-
दपि परं धर्ममिति ॥ इह परं धर्मं मोक्षोपायमाददीतेति व्याख्यानं॥
नचात्राचार्यशब्देनाध्यापकएवेतिवाच्यं ॥ मनुनैव (अध्याय ४
श्लो० १६५) आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुमित्य-
ध्यापकाद्वेदेन निर्दिशात् ॥ तस्मात्संप्रदायैकसाध्यब्रह्मज्ञानस्य
संभवं आद्यं संप्रदायप्रयोजनं ॥ तच्च ज्ञानमावश्यकं ॥ बुद्ध्यादि
शोधकत्वात् सर्वकर्मसमृद्धिजनकत्वात् मोक्षफलकत्वाच्च ॥
यथोक्तं स्वमेश्वरभाष्ये चायुर्वेदे अष्टांगहृदये (अ० १ श्लो०

२३) धीर्धैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परमिति ॥ मनुरपि
 (अध्याय ५ श्लो० १०५) ज्ञानं तपोऽग्निराहारोऽमृतमनोवायुर्धु
 पाञ्जनमित्यादिना शुद्धिहेतूनुपक्रम्य (श्लोक १०९) विद्यातपो
 भ्यां भूतात्मा बुद्धिज्ञानेन शुद्ध्यतीत्याह ॥ किञ्च सर्वथा पापवि
 शोधकत्वेन प्रसिद्धानि प्रायश्चित्तान्यपि किञ्चिदात्मज्ञानसहकृ
 तान्येव स्मृतिषूच्यन्ते अतः किञ्चाच्यं साक्षाज्ज्ञानस्य विशोधक
 त्वे ॥ यथाह प्रायश्चित्तानि निरूपयन्नेकादशाध्यायेमनुः ॥
 (श्लोक ८६) अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः ॥
 ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तयेति ॥ गीतायोमपि ॥ ज्ञा-
 नाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुनेति ॥ दक्षस्मृतौ ॥ सार्व-
 भौतिकमन्नाद्यं कर्त्तव्यं ग्रहमेधिना ॥ ज्ञानवद्भ्यः प्रदातव्यमन्यं-
 था नरकं व्रजेत् ॥ शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजः स्मृ-
 तः ॥ शौचाचारविहीनस्य समस्तानिष्फलाः क्रियाः ॥ शौचं च
 द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ॥ मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं
 भावशुद्ध्या तथाऽऽन्तरं ॥ अशौचं तु परं बाह्यं तस्मादाभ्यन्तरं परं ॥
 उभयेन शुचिर्यस्तु सशुचिर्नेतरः शुचिरिति ॥ अत्रशौचस्यात्या-
 वश्यकत्वमुक्त्वा तस्य द्वैविध्यमभिधाय तत्र ज्ञानसाध्यस्य नि-
 रतिशयभावशुद्धिलक्षणशौचस्यैव बाह्यशौचोपजीव्यत्वाभिधा-
 नात् ज्ञानस्यैव परमविशोधकत्वमत्यावश्यकत्वं च सिद्ध्यति ॥ नि-
 रतिशयांतःशुद्धेर्ज्ञानसाध्यत्वं तु बुद्धिज्ञानेन शुद्ध्यतीत्यादौ स्फुटं ॥
 अथ ज्ञानस्याऽसुलभत्वेन तदनुद्भवेपि तदर्थं यतमानस्य साधन-
 दशायां वर्त्तमानस्यापि संप्रदायानुसारोद्देहरहस्यभूतोपनिषदा-
 दिग्रन्थार्थं विजानतः संप्रदायशिक्षितधर्मानाचरतः सद्यः शौ-

चमुच्यते ॥ तत्रैव सूतकमुपक्रम्य ॥ ग्रन्थार्थं योविजानाति वे-
दमंगैःसमन्वितं ॥ सकल्पं सरहस्यं च क्रियावांश्चेन्नसूतकमि-
ति ॥ अतः सद्यः शौचवंतोभवामेति सेव्यः संप्रदायः ॥ एवं
ज्ञानोद्भवार्थमिन्द्रियनिग्रहादीनि तत्साधनान्याचरतोऽपि परमपा-
विष्यं बोधयति स्वस्मृतौ दृढशान्तातपः (श्लो० ६०) निगृ-
हीतेन्द्रियग्रामोयत्र तत्र वसेन्नरः ॥ तत्र तस्य कुरुक्षेत्रं नैमिषं पु-
ष्कराणिचेति ॥ तथाचोक्तरीत्या ज्ञानस्य संप्रदायैकसाध्यत्वात्
ज्ञानं तदभ्यासं वा विना कथमपि विशुद्ध्यनुदयात् सर्वेषां मू-
लभूतस्य शौचस्यापि ज्ञानद्वारा तत्साधनद्वारा वा संपादनं संप्र-
दायप्रयोजनं ॥ एवं बुद्ध्यादिशोधकत्वं ज्ञानस्य व्याख्यातं ॥
अपिच ॥ ब्रह्मज्ञानात्समृद्धानि विफलानि तदंतरा ॥ नित्यनैमि-
त्तिकादीनि सर्वकर्माणि शास्त्रतः ॥ अतः समृद्धिकरणं सर्वाव-
श्यककर्मणाम् ॥ वैफल्यवारणं ज्ञानात्संप्रदायप्रयोजनम् ॥ तत्र
विद्यया कर्मसमृद्धिं सामगाः पठन्ति ॥ यदेव विद्यया करोति
श्रद्धयोपनिपदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति ॥ विद्या च संप्रदा-
यलभ्यमैद्वतज्ञानं ॥ विद्याऽऽत्मनि भिदाबाधइत्येकादशस्कंधवा-
क्यात् ॥ तथैव कर्माणिसमृद्ध्यन्ते ॥ ज्ञानसंपादकाभंगवन्मंत्रसङ्ग-
थादयोऽपि विद्याशब्देनोच्यन्ते ॥ आथर्वणैर्द्वौ विद्ये वेदितव्ये इ-
तिहस्म यद्वल्लविदोवदन्ति पराचैवापराचेत्युपक्रम्य अथ परा
यया तदक्षरमधिगम्यतइत्याम्नानात् ॥ शुक्लयजुःशाखीयानां मै-
त्रेयीब्राह्मणेऽपि (खं० १०) श्लोकाःसूत्राण्यनुव्याख्यानानि
व्याख्यानानीति ब्रह्मसूत्रभाष्यादीनामलौकिकत्वश्रावणाच्च ॥
अतोऽपरोक्षज्ञानसंपत्तिपर्यंतं तत्संपादकसङ्ग्रहाभ्यासेन च ता-

नि समृध्यन्ते ॥ अन्यच्च स्मृतिष्वपि संध्यावंदनादिनित्यकर्मा-
 णि ज्ञानसहकृतान्येवोच्यन्ते ॥ यथाह माधवीये ॥ (अध्याय १
 श्लोक ॥ ३९) व्याख्यायां अत्रिः ॥ संध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्वि-
 जेनात्मविदा सदा ॥ उभे संध्ये तु कर्त्तव्ये ब्राह्मणैश्च गृहेष्वपी-
 ति ॥ किंच तत्रैव होमांतमान्हिकं पिरूप्याह माधवः ॥ एतच्च
 ज्ञात्वैवानुष्ठेयं ॥ अन्यथा दोषस्य श्रवणादिति ॥ दोषंत्वाहांगि-
 राः ॥ त्यागिप्रायकृतं कर्म यत्किंचिज्ज्ञानवर्जितं ॥ क्रीडाक-
 र्मेव बालानां तत्सर्वं निश्रयोजनमिति ॥ चतुर्विंशतिमतेऽपि ॥
 हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्त्वज्ञानिनः क्रियाः ॥ अपश्यन्नंधको
 दग्धः पश्यन्नपि च पंगुलइति ॥ अतोज्ञानाभावे कर्मदोषः स्या-
 त् कर्मदोषे च निश्चयमेव ॥ यथाह याज्ञवल्क्यः ॥ कर्मदुष्टाश्च-
 निदितादिति॥अतः स्वैकसाध्यपरोक्षपरोक्षज्ञानद्वारा सर्वसत्कर्म-
 णां समृद्धिकरणं तद्वैयर्थ्यवारणं च सर्वेषामप्यास्तिकानाम-
 त्यावश्यकं संप्रदायप्रयोजनम् ॥ किंच पात्रत्वादिसंपत्तयोऽपि
 संप्रदायात् ॥ तथाहि माधवीयएव (अ० १ श्लो० ३७)
 व्याख्यायां यमः ॥ विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशांतः क्षांतोदांतः
 सत्यवादी कृतज्ञः ॥ स्वाध्यायवान् धृतिमान् गोशरण्योदाता य-
 ज्वा ब्राह्मणः पात्रमाहु रिति ॥ अत्रविद्यायुक्तः संप्रदायैकसा-
 ध्यब्रह्मविद्यायुक्तः ॥ स्वाध्यायस्य पृथग्निर्देशात् ॥ तादृशस्थैव-
 च पात्रतोक्ता ॥ अपात्राय च दानं तस्मिन्नेव प्रकरणे बहु नि-
 षिद्धं ॥ तस्मात् सात्त्विकदानादिसंपत्तिरपि संप्रदायप्रयोजनं ॥
 अपात्राय दाननिषेधस्तु स्मर्यतेऽत्रिणा ॥ नास्ति दानात्परं मि-
 त्रमिहलोके परत्रच ॥ अपात्रेषुतु यद्वत्तं दहत्यासप्तमंकुलं ॥

हव्यं देवा न गृह्णाति कव्यं तु पितरस्तथेति ॥ बृहस्पतिस्मृतौ ॥
 आमपात्रे यथा न्यस्तं क्षीरं दधि घृतं मधु ॥ विनश्येत्पात्रदौर्व-
 ज्यात्तच्च पात्रं विनश्यति ॥ एवं गां च हिरण्यं च वस्त्रमन्नं म-
 ह्नीं तिलान् ॥ अविद्वान् प्रतिगृह्णाति भस्मीभवति काष्ठवदिति
 प्रतिग्रहीतुरपि असंपादितब्रह्मविद्यस्य प्रतिग्रहे दोषोक्तः ॥ अ-
 तोविद्यावते एव दाने दातुः फलं तस्यैव प्रतिग्रहाधिकारश्चेति
 निश्चीयते ॥ पुनः पराशरव्याख्यायामेव यमः ॥ सममब्राह्मणे
 दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ॥ प्राधीति शतसाहस्रमनंतं वेदपारगे
 इति ॥ प्राधीतः प्रारब्धाध्ययनइत्यर्थः ॥ अत्रवेदपारगे दानस्या-
 नंतफलत्वमुक्तं ॥ वेदपारगस्तु संप्रदायलब्धजगदाविर्भावतिरोभावा-
 दिसर्वतत्त्वविज्ञानवानेव ॥ यथाह संवर्त्तः ॥ उत्पत्तिप्रलयौ चैव भूता-
 नामार्गतिं गतिं ॥ वेत्ति विद्यामविद्यां च सभवेद्वेदपारगइति ॥ तथा
 बृहस्पतिस्मृतावपि भूम्यादिदानानि निरूप्य ॥ श्रोत्रियाय कुलीना-
 य दरिद्राय च वासव ॥ संतुष्टाय विनीताय सर्वभूतहिताय च ॥ वे-
 दाभ्यास्तपोज्ञानमिन्द्रियाणां च संयमः ॥ ईदृशाय सुरश्रेष्ठ यद्व-
 त्तं हि तदक्षयमिति ॥ अतोऽनेकेषां ब्रह्मविद्याभ्यासेन पात्रत्वसि-
 स्त्वा लोकेसर्वजगन्मित्रभूतदानव्यवहारस्यानुच्छेदः समग्रवि-
 द्यासंपत्त्या तत्फलानन्त्यं च संप्रदायप्रयोजनमिति किमाग्नेदितेन ॥
 अपिच ॥ यमस्मृतौ ॥ रोगी हीनातिरिक्तांगः पिशुनो मत्सरी तथा ॥ दु-
 र्भगो हि तथा पंडः पारवंडो वेदनिदकः ॥ हेतुकः शूद्रयाजी च अ-
 याज्यानां च याजकः ॥ नित्यं प्रतिग्रहे लुब्धो यावको विषयात्म-
 कइत्यादीनुक्त्वा एते श्राद्धे च दाने च वर्जनीयाः प्रयत्नतइत्यादि-
 ना ते निदिताः ॥ मनुरपि ॥ ये स्तेनपतितक्रीबाये च नास्तिकवृत्तयः ॥

तान्हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीदिति ॥ अत उपदेशकगुर्व-
भावात् पारखंडत्वस्य हेतुकत्वस्य च प्राप्ता निन्द्यामा भवन्तु जना-
इत्यपि संप्रदायप्रयोजनं ॥ पुनर्यमस्मृतावेवानुपदं ॥ अथ चेन्म-
न्त्रविद्युक्तोवैष्णवोज्ञानवानूहिसः ॥ हव्यकव्ये नियोक्तव्यइति प्रा-
ह स्वयंयमः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्राद्धे यज्ञे च कर्मणि ॥ अदु-
प्यश्वैव विप्रेन्द्रोयोजनीयः प्रयत्नतः ॥ तथैव मन्त्रविद्युक्तः शारीरैः
पंक्तिदूषणैः ॥ अवर्ज्यं तं यमः प्राह पंक्तिपावनएवसः ॥ निर्मत्स-
रः सदाचारः श्रोत्रियोब्रह्मविद्युवा ॥ विद्याविनयसंपन्नः पात्रभू-
तोद्विजोत्तमः ॥ वेदांतविज्येष्ठसामाप्यलुब्धोवेदतत्परः ॥ योज-
नीयः प्रयत्नेन देवे पित्र्ये च कर्मणि ॥ यद्वत्तं च द्रुतं तस्मैसनंतं
नात्र संशयइति ॥ अतोवैष्णवत्वावाप्या वेदांतबोधावाप्या ततः फ-
लदशायां ब्रह्मज्ञतयाच श्राद्धयज्ञादिसर्वकर्माहृत्वसिद्धिर्जनानां ॥
तेन तत्तत्कर्मणामाभासत्वनिवृत्त्या तत्तत्फलसंपत्तिश्चेत्यपि संप्रदा-
यप्रयोजनं ॥ वैष्णवत्वं तु विष्णुमन्त्रोपदेशैकसाध्यं उपदेशश्च संप्र-
दायैकसाध्यइति निरूपयिष्यामः ॥ निर्णयसिधौ श्राद्धप्रकरणे,
तृतीयपरिच्छेदे ॥ शतायुर्वेदार्थविदौ प्रवक्ता स्याद्ब्रह्मचारी च तथा-
ग्निचिच्च ॥ सीददृत्तिः सत्यवाक् पूरुषैः स्वैर्मातापित्रोः पंचभिः स्या-
तवंशः ॥ पत्नीयुक्तोज्येष्ठसामा पुराणवेत्ता पुत्री चेतिहासेष्वभिज्ञः ॥
योगी भिक्षुः सामगोब्रह्मवेत्ता पंचाग्निश्च श्रोत्रियस्तत्सुतोवा ॥ शं-
भुध्यायी श्रीशपादाजसेवी पांथश्चैते तूत्तमाः संप्रदिष्टाइति ॥ अ-
त्रापिवेदार्थविदोब्रह्मविदोवैष्णवाश्च उत्तमत्वेनोक्ताः ॥ अन्यच्च मा-
धवीये आचारकांडे हारीतः ॥ वेदांगानि धर्मोध्यात्मवित्त्वं विज्ञानं

स्मृतिश्चेति षड्विधं श्रुतमिति ॥ श्रुतवन्तोभवामेति सेव्यः संप्रदायः ॥
 अपिच ॥ अत्रिस्मृतौ ॥ (श्लो० २०) अव्रताश्चानधीयानायत्र
 भैक्ष्यचराद्विजाः ॥ तं ग्रामं दंडयेद्राजा चौरभुक्तंप्रदंडवत् ॥ विद्व-
 द्ब्रोज्यमविद्वांसोयेषु राष्ट्रेषु भुंजते ॥ तेऽप्यनावृष्टिमिच्छन्ति महद्वा-
 जायते भयम् ॥ ब्राह्मणान्वेदविदुषः सर्वशास्त्रविशारदान् ॥ तत्त्वं
 वर्णयतोमान्यान् यत्र तान् पूजयेन्नृपइति ॥ अविद्वांसोमाभूमेति
 सेव्यः संप्रदायः ॥ किंच संप्रदायानुसरणात् स्वाचार्य सूत्रभाष्या-
 दिदर्शितदिशा वेदार्थज्ञाने सति अत्रिस्मृतौ तृतीयाध्याये ॥ य-
 थाऽतिप्रबलोवन्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ॥ तथा दहति वेदज्ञः कर्म-
 जं दोषमात्मनइति ॥ अतः सर्वदोषविनिर्मोचकस्य वेदार्थज्ञानस्य
 सिद्धिरपि संप्रदायप्रयोजनम् ॥ अन्यथाऽनुपपत्तेर्व्युत्पादयिष्य-
 माणत्वात् ॥ पुनरत्रिस्मृतौ पंचमाध्याये ॥ न स्त्री दुष्यति चारेण
 न विप्रोवेदपारगः ॥ नापोमूत्रपुरीषेण नाग्निर्दहनकर्मणेति ॥ वेद-
 पारगत्वं च संप्रदायैकसाध्यादाविर्भावतिरोभावविद्याऽविद्यादि-
 ज्ञानादेव भवति ॥ उक्तसंवर्तवचनात् ॥ किमनेन प्रासंगिकप्रयो-
 जनांतरकथनेन ॥ तस्मात्कर्मसमृत्त्यर्थमपि ज्ञानमावश्यकं ज्ञानार्थं
 च संप्रदायआवश्यकः ॥ किंच संप्रदायं विना संन्यासानुपपत्तिः
 स्यात् ॥ पारंपरिकसद्गुरुपसन्तिजनितवेदांतविज्ञानेन मुनिश्चितब्र-
 ह्मस्वरूपसाधनफलादिसर्वपदार्थस्य संजातात्मज्ञानस्य संछिन्न-
 संगस्यैव तत्राधिकारश्रवणात् ॥ तथाच ॥ तैत्तिरीये नारायणोप-
 निषदि श्रूयते ॥ वेदांतविज्ञानमुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः
 शुद्धसत्त्वाः ॥ ते ब्रह्मलोकेतु परांतकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति स-
 र्वेदिति ॥ वाजसनेयिब्राह्मणेऽपि ॥ (पृ० ५९०) एवैवैतमात्मानं

विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च
व्युत्थायाऽथ शिक्षाचर्यं चरंतीति ॥ मनुष्ये ॥ (अ० ६ श्लो०
३३) चतुर्थमायुषोभागं त्यक्त्वा संगान्परिव्रजेदिति ॥ याज्ञवल्क्यो
पि तृतीयाध्याये संन्यासप्रकरणे ॥ (श्लो० ६) संनिरुद्धेन्द्रियघा-
मं रागद्वेषौ प्रहायतु ॥ भयं हृत्वा च भूतानाममृती भवति द्विज इति
अत्र तैत्तिरीयश्रुतौ संन्यासस्य वेदांतविज्ञानहेतुकार्थसुनिश्चयाव-
श्यपूर्वकत्वं पाठक्रमादेवावगम्यते ॥ पंचमस्य प्रथमेपादे ॥ अथ-
र्गुर्गृहर्पांत दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयतीत्यादौ श्रुतेरिव समिधोय-
जति तनूनपातं यजतीत्यादिषु पाठस्यापि क्रमनियामकत्वस्य जै-
मिनिना स्वीकृतत्वात् ॥ वाजसनेयिश्रुतौ तु क्त्वाश्रुत्यैवात्मवेदनस्य
पूर्वकालिकत्वं द्योत्यते ॥ एवं मानवयाज्ञवल्क्यादिष्वपीति कृतम-
स्मिन्सर्वसंमते विषये बहुप्रपंचनेन ॥ एतच्च वेदांतविज्ञानार्थसुनि-
श्चयादिकं नहि सांप्रदायिकगुरुमंतरा संभवतीति तु पूर्वमेवावो-
चाम ॥ संन्यासार्थं ज्ञानस्यावश्यकत्वं तु अन्यत्राप्यनेकत्रोच्यते ॥
यथा पराशरमाधवीये द्वितीयाध्याये स्मृत्यंतरे ॥ ऋणत्रयमपा-
कृत्य निर्ममो निरहंकृतिः ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा प्रव्र-
ज्जेद्गृहादिति ॥ कूर्मपुराणेपि ॥ अग्नीनात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रव्र-
जितो भवेत् ॥ योगाभ्यासरतः शांतो ब्रह्मविद्यापरायण इति ॥ बौ-
धायनः ॥ एतद्गृहीत्वा निष्क्रम्य स्वग्रामं बांधवांस्त्यजेत् ॥ निस्पृ-
हो न्यत्र गत्वैव व्रतैः स्वैर्वर्त्तयेत्सदेति ॥ पुनः कूर्मपुराणे ॥ प्राजा-
पत्यां निरूप्येष्टिमाग्नेयीमथवा पुनः ॥ अंतः पक्ककपायोसौ ब्र-
ह्माश्रममुपाश्रयेदिति ॥ इदं निर्ममत्वादिकं संप्रदायैकसाध्यं ॥ ए-
वं संप्रदायमंतरा विद्वत्संन्यासानुपपत्तिर्व्याख्याता ॥ विविदिषुसं-

न्यासेतु ज्ञानार्थं संप्रदायस्यावश्यमुपयोगोऽस्येवेति तु किमाश्रम-
निष्ठइत्यस्योत्तरे प्रपञ्चयिष्यामः ॥ अतएव संप्रदायासेवनादनु-
त्पन्नज्ञानस्य यतेः फलमाप्नायते आचारमाधवे ॥ काष्ठदंडोद्धृतो-
येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ॥ सयाति नरकान् धोरान् महारौरव-
संज्ञितानिति ॥ इतराण्यप्येतदनुकूलानि कालिकापुराणमनुदक्षा
दिवचनानि बहूनि किमाश्रमनिष्ठइत्यत्र व्याख्यास्यामः ॥ तथा-
चातः सर्वकर्मसमृद्धिहेतोः संन्यासाद्युपजीव्यस्य ज्ञानस्य श्रव-
णादिद्वाराउपसन्नपुरुषे संपत्तिः संप्रदायप्रयोजनम् ॥ अतएव
मनुनापिस्मर्यते षष्ठे ॥ (श्लो० ८०) यदा भावेन भवति सर्वभावेषु
निस्पृहः ॥ तदा सुखमवामोति प्रेत्यचेह च शाश्वतम् ॥ अनेन विधि-
ना सर्वास्त्यक्त्वा संगान् शनैःशनैः ॥ सर्वद्वंद्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवा-
वतिष्ठते ॥ ध्यानिकं सर्वमेवैतत् यदेतदभिशाब्दितं ॥ न ह्यनध्या-
त्मवित् कश्चिद्विद्याफलमुपाश्रुते ॥ अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदै-
विकमेव च ॥ आध्यात्मिकं च सततं वेदांताभिहितं चयत् ॥ इदं
शरणमज्ञानाभिदमेव विजानतां ॥ इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानं-
त्यमिच्छताम् ॥ अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति योद्विजः ॥ सविधू-
येहपाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छतीति ॥ अत्र ध्यानिकं सर्वमेवैतदित्य-
त्र इतः पूर्ववाक्येषु चान्वयव्यतिरेकाभ्यां नारायणपरोध्याता
ततस्तुतं पश्यते निष्कलं ध्यायमान इत्याद्युक्तध्यानैकसाध्यत्वं भो-
क्षस्योद्बुध्य वदता मनुनापि सांप्रदायिकगुरूपसत्तिरंगीकृतैव ॥
अन्यथाश्रवणासंभवात् ॥ श्रवणमननोपजीव्यत्वाच्च निदिध्यास-
नस्य अत्र च ध्यानशब्देन तस्यैव संप्रहात् ॥ स्वातंत्र्येण सा-
धनत्वे तु श्रोतव्यमंतव्यश्रुतिविरोधात् ॥ तथा अनेकधा ब्रह्मणो-

जप्यत्वविधानेन इदं शरणमज्ञानमित्यनेन तदेवाविदुषांविदुषां
चशरणमिति ब्रह्मणएव शरणत्वभावनविधानेनच सर्वेषां भगवदे-
कशरणत्वबोधकजप्यसन्मंत्रोपदेष्टृवैष्णवसंप्रदायानुसार्यैव ज्ञानं
मोक्षसाधकत्वेन मनोरभिमतमिति निश्चीयते ॥ अधियज्ञादित्य-
रूपंतु गीतायां स्फुटं ॥ नचैवमपि मनुना स्फुटतया संप्रदायप-
दोपादानपुरःसरं तदुपसत्तेरनुक्तत्वान्नेदं तत्संमतमितिवाच्यं॥श्रुति-
सिद्धत्वादुक्तरीत्या स्फुटं तत्सिद्धेः ॥ अन्यथा श्रुतिविरोधोबलि-
ष्ठः ॥ यथाह ॥ प्रथमस्य तृतीयपादे जैमिनिः (सू० ३) विरो-
धे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति ॥ अतएव यद्यपि मनुना
(श्लो० ३४) आश्रमादाश्रमं गच्छेदिति पक्षएव पष्ठे स्फुट-
मुक्तः तथापि जावालादिश्रुत्युक्तत्वात् यदहरेवविरजेदितिपक्षो-
पि (मनु अ० ६ श्लो० ३८) ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादिति तथा
(श्लो० ३९) प्रव्रजत्यभयंगृहात् ॥ तस्यतेजोमयालोकाइति
तथा (श्लो० ४१) अगारादग्निनिष्क्रान्तइति गृहागारपदोपादा-
नात् व्याख्याकृता कुल्लूकभट्टेन स्फुटीकृतः॥एवं पूर्वोक्तमपि प्रा-
क्तनैः ॥ एवमेव याज्ञवल्क्योपि तृतीयाध्याये अध्यात्मप्रकरणे
पुनःपुनरवतीर्य सूत्रभाष्यादिकरणादनादिसिद्धवेदांतसंप्रदायप्रव-
र्त्तकान् महर्षीन् संप्रदायाविच्छेदाय निरूप्य तद्वारा श्रवणादिक
माह ॥ (श्लो० १३६) सत्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेवतु॥
द्रष्टव्यस्त्वथ मंतव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिरिति ॥ एवं संप्रदायो-
पसत्तिपूर्वकश्रवणादिनोत्पन्नज्ञानानां अर्चिरादिगत्याऽपुनरावृ-
त्तिं चानुपदमाह पुनरावृत्तिस्तेषामिह न विद्यतेइत्यंतेन ॥ किंच
संप्रदायाचार्यप्रणीतमीमांसासूत्रभाष्याद्यालोचनान्मीमांसाज्ञाने -

न निर्विचिकित्सब्रह्मज्ञाने सति पंक्तिपावनत्वं सिद्ध्येत् ॥ यथा-
हनिर्णयसिधौ श्राद्धप्रकरणे मात्स्ये मनुः ॥ यश्च व्याकुरुते वाचं
यश्च मीमांसतेऽध्वरं ॥ सामस्वरविधिज्ञश्च पंक्तिपावनपावनइति ॥
गारुडेपि॥श्राद्धेषु विनियोज्यास्ते ब्राह्मणाब्रह्मवित्तमाइति॥पराशर-
स्मृतिव्याख्यायां च तृतीयाध्याये ॥ शंखः॥नित्यं योगपरोविद्वान्
समलोष्ठाश्मकांचनः॥ध्यानशीलोयतिर्विद्वान् ब्राह्मणः पंक्तिपाव-
नइत्यलं बहुना॥एवं संप्रदायोपसत्त्या संपादितज्ञानस्य शिक्षितसर्व
धर्माचारस्य ज्ञानबलात् समृद्धसर्वसत्कर्मजातस्य दग्धदुष्कर्मतूल-
जालस्य भगवद्भक्तस्य नियतं मोक्षः स्यात्॥यथाह मनुः॥ (अ० ४
श्लो० २४३) धर्मप्रधानं पुरुषं तपसा हतकिल्बिषं ॥ परलोकं
नयत्याशु भास्वंतं स्वशरीरिणमिति ॥ स्वशरीरिणं स्वंब्रह्मेतिश्रु-
त्या ब्रह्मस्वरूपं ॥ अतएव भास्वंतमानंदांशप्रकाशाद्दीप्यमानं जी-
वं ब्रह्माख्यं परलोकं प्रापयतीत्यर्थः ॥ आपस्तंबस्मृतावपि द-
शमाध्याये ॥ न यमं यममित्यादुरात्मा वै यमउच्यते ॥ आत्मा
संयमितोयेन तं यमः किकरिष्यति ॥ न तथासिस्तथा तीक्ष्णः
सर्पो वा दुरधिष्ठितः ॥ अरिर्वा नित्यसंकुद्धोयथात्मा दुरधिष्ठितः॥
एकः क्षमावतां दोषोद्वितीयोनोपपद्यते ॥ यदेनं क्षमया युक्तम-
शक्तं मन्यते जनः ॥ न शब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षो नचैव रम्या-
वसथप्रियस्य ॥ न भोजनाच्छादनतत्परस्य न लोकवित्तग्रहणे
रतस्य ॥ एकांतशीलस्य दृढव्रतस्य मोक्षो भवेत्पीतिनिवर्त्तकस्य ॥
अध्यात्मयोगैकरतस्य सम्यग्भोक्षो भवेन्नित्यमहिंसकस्येति ॥ अथ
श्रुतयोपि सहस्रशः पारंपरिकगुरुलब्धाज्ज्ञानादेव मोक्षमुद्वप्यंति॥
ब्रह्मविदामोतिपरं तमेवंविद्वानमृतइहभवति नान्यःपंथाविद्यतेय-

नाथ तमेवविदित्वातिमृत्युमेति त्रतिशोकमात्मवित् आत्मना-वि-
दते वीर्यंविद्ययाविदतेमृतमित्याद्यास्तैत्तिरीयबृहदारण्यकच्छंदोग-
भूमविद्याकेनोपनिषदादिरूपाः ॥ किंचास्यास्तलवकारश्रुतेरर्थं म-
नुरप्याह॥ (अ० १२ श्लोक १०४) तपोविद्या च विप्रस्य निःश्रेय
सकरं परं॥ तपसा किल्विपं हंति विद्ययाऽमृतमश्नुते इति॥ ननुतप-
साब्रह्मविजिज्ञासस्वेति तपसएव ज्ञानं प्रति साधनत्वं श्रूयते कथं-
हि संप्रदायः साधनमिति चेन्मैवं॥ यद्विवेदोक्तेन प्रकारेण तथाचां-
द्रायणादिभिः॥ शरीरशोषणं यत्तत्तप इत्युच्यते बुधैरिति॥ एवमन्य-
त्रापि कायशोषणात्मकं तप उक्तं तत्सर्वं प्राधान्येन कृतयुगमात्र-
विषयं ॥ अतएवलघुपराशरः (अ० १ श्लो० २३) तपःपरं कृ-
तयुगइत्याह ॥ त्रेतादिषु तपसोऽप्राधान्ये कारणं तु तत्रैव कृते-
त्वस्थिगताः प्राणाइत्यस्य व्याख्यायां माधवेन दर्शितं ॥ नचैवं
श्रुतिविरोधः शंक्यः ॥ तपःशब्देनात्रसंप्रदायानुसारात् ब्रह्मविचा-
रस्वधर्मवर्त्तनप्रभृतीनामेव विवक्षितत्वात् ॥ यथोक्तमाचारमाधवे॥
(श्लोक २३ व्याख्यायां) स्कन्दि ॥ कोहं मोक्षः कथं तेन सं-
सारं प्रतिपत्तवान् ॥ इत्यालोचनमर्थज्ञास्तपः शंसन्ति पंडिताइति॥
अत्रैव व्यासेनापि स्मर्यते ॥ तपः स्वधर्मवर्त्तित्वं शौचं संगनिवर्ह-
णमिति ॥ परा० (श्लो० ३१) व्याख्यायामपि ॥ कूर्मपुराणे
युगांतराग्निप्रायेण तपोतरं वर्णितं ॥ अहिंसा सत्यवचनमानृशं-
स्यं दमोघृणा ॥ एतत्तपोविदुर्धोरान शरीरस्य शोषणमिति ॥ अ-
थच श्रुतौ तपःशब्दस्य आप्यानुसारात् कायशोषणपरत्वादरणे-
ऽपि तस्योक्तरीत्या कृतयुगमात्रविषयत्वम् ॥ तत्रापि सम्प्रदाय-
सहकारेणैव ज्ञानजनकत्वं च बोध्यं ॥ तस्मिन्पठकेऽभृगोः पुनः

पुनर्गुरुपसत्तिसहस्रततपसैव ज्ञानोत्पत्तिश्रवणात् ॥ अतएवात्रि-
 स्मृतावपि द्वितीयाध्याये ॥ यथाऽश्वारथहीनास्तु रथाश्वाश्चैर्वि-
 ना यथा ॥ एवं तपोप्यविद्यस्य विद्या चाप्यतपस्विनः ॥ यथाऽन्नं
 मधुसंयुक्तं मधुचान्नेन संयुतं ॥ एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं ज्ञे-
 पजं महत् ॥ विद्यातपोभ्यां संयुक्तं ब्राह्मणं जपतत्परं ॥ कुत्सिते-
 ष्वपि वर्त्तंत नैनः संस्पृशते क्वचित् ॥ विद्याहि संप्रदायैकलभ्या ॥
 अपरंच लोके संप्रदायप्रवृत्तिमंतरा शासकानां सच्छास्त्रप्रवर्त-
 कानां सर्वधर्मशिक्षकाणामाचार्याणामभावात् सदसच्छास्त्र-
 विवेकाभावेन लोकानां प्रवृत्तौ स्वाच्छंध्यात् यथेच्छं बहवो-
 सच्छास्त्राधिगमनेन नास्तिक्येन चोपपातकवंतो धर्माधर्माविवेक-
 ध्वांतमुष्टदृष्टयोनितांतदुःखदग्धवगिरिदरीभ्रांता वेदांतादिकृतांता-
 ज्ञानाच्छास्त्रेष्वकृतांताः कृतांताख्यव्याधस्य वेधमृगाभविष्यन्ति
 अतस्तद्धारणाय लोकानुमाहिणा हरिणा विश्वंभरायां धर्मरक्षा-
 रंभस्तंभास्तसंप्रदायाः प्रादुष्कृताः ॥ तत्र असच्छास्त्राभ्यासस्योप-
 पातकत्वं तु स्मर्यते याज्ञवल्क्येन ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तप्रकरणे ॥
 (अ० ३ श्लो० ३६) असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वधिकारिता ॥
 भार्यायाविक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकं ॥ अत्रैव मिताक्षरायां स्मृ-
 त्यंतरे ॥ असच्छास्त्राधिगमनं नास्तिकता कुशीलता मद्यपस्त्रीनि-
 पेवणमित्युपपातकानीति ॥ तेन नास्तिक्यमप्युपपातकं ॥ मनुर-
 प्याह ॥ (अ० ११ श्लो० ६६) नास्तिक्यं चोपपातकमिति ॥ अ-
 पिच पारंपरिकोपदेष्टृणां धर्मशासकानामभावेन सर्व धर्मसमुच्छे-
 दात् सर्वजनानामत्यधर्मबहुलतया महानेवानर्थोऽस्मिन् प्रपंचे-
 स्यात् ॥ अतस्तद्धारण संप्रदायप्रयोजनं ॥ अतएव चतुर्थे मनुः ॥

(श्लो० १७०) अधार्मिकोनरोयोहि यस्य चाप्यनृतं धनम् ॥
 हिंसारतश्च योनित्यं नेहासौ सुखमेधते इत्यादिना अधर्मफलं नि-
 रूप्य तद्वारणाय सांप्रदायिकान् सदाचार्यान् प्रत्याह ॥ (श्लो०
 १७५) सत्यधर्मार्थ्यवृत्तेषु शौचे चैवारमेत्सदा ॥ शिष्यांश्च शि-
 ष्याद्धर्मेण वाग्वाहूदरसंयतइति ॥ तथा दक्षस्मृतावत्रिस्मृतौ च ॥
 क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥ व्यसनासक्तचित्त-
 स्य पराधीनस्य नित्यशः ॥ श्रद्धात्यागविहीनस्य भस्मांतं सूतकं भ-
 वेदिति ॥ सर्वप्रशासकजगद्गुरुभूतसांप्रदायिकाचार्याभावात् शिक्ष-
 णभयाभावेन क्रियाहीनत्वात् ज्ञानानुत्पत्त्या व्यसनाद्यासक्तत्वा-
 त् श्रद्धाशून्यत्वाच्च बहवो भस्मांतसूतकिनो मा भूवन्नित्यपि संप्रदा-
 यप्रयोजनम् ॥ वायूपाणां सर्वेषां शास्त्राणां यथाव्यवस्थं सुप्रवृ-
 त्तिः संप्रदायैरेवेति तु लोकानुभवसिद्धं ॥ स्वयमेव वेदाद्यर्थानव-
 बोधस्य सर्वजनीनत्वात् ॥ शास्त्रसिद्धंच ॥ लिखितपाठादिनिपे-
 धात् ॥ तादृशविद्यायाः साधुतमफलाजनकत्वाच्च ॥ यथा छंदो-
 गा आमनन्ति ॥ आचार्याद्वैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापयतीति ।
 स्वयमेव लिखितपाठस्य निषेधं त्वाह स्वशिक्षायां पाणिनिः ॥
 गीता शीघ्री शिरःकंपी तथा लिखितपाठकः ॥ अनर्थज्ञोल्पकंठश्च
 पठेते पाठकाधमाइति ॥ माधवीये प्रथमाध्याये नारदोऽपि ॥ पुस्त-
 कप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसन्निधौ ॥ आजते न सभामध्ये जारग-
 र्भइव स्त्रियाइति ॥ अतो वेदोपनिषन्मीमांसाप्रभृतीनां प्रस्थानानां
 सर्वशास्त्राणां च प्रवृत्तिरपि संप्रदायप्रयोजनं ॥ संप्रदायाभावे हि
 तत्प्रवृत्तिविच्छेदेन देवलोकेऽपि महत्तरोऽनर्थः स्यात् ॥ देवानां वागुप

जीवित्वात्॥ यथा तैत्तिरीयब्राह्मणे आम्नायते॥ वाचं देवा उपजीवन्ति
विश्वइत्यादि ॥ किंच इह लोकेऽपि श्रुतिस्मृत्युच्छेदादनर्थः स्यात् ॥
श्रुतिस्मृतिविहीनानां निदां त्वाहात्रिः॥ (श्लो० ३४०) श्रुतिः स्मृति-
श्वविप्राणां नयने द्वे प्रकीर्तिते ॥ काणः स्यादेकहीनोऽपि द्वाभ्या-
मंधः प्रकीर्तितः ॥ न श्रुतिर्न स्मृतिर्यस्य न शीलं न कुलं यतः ॥
तस्य श्राद्धं न दातव्यमंधकार्यत्रिरब्रवीदिति ॥ श्रुतिस्मृतिज्ञाने फलं
त्वाहांगिराः ॥ कृत्वा पापं हि शौचं वै ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ स्मृत्य-
र्थं विदते योऽपि तस्मात् पापात्प्रमुच्यते ॥ नैव कुर्या पुनरिति नि-
दृष्ट्यात्मा भवेद्यदि ॥ बन्धिर्वेदागमाभ्यासः सर्वं पापं विशुद्ध्यति ॥
यथा जातबलो बन्धिर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ॥ एवं दहति वेदज्ञः क-
र्मजं दोषमात्मन इति ॥ ननु वेदाध्ययने पारंपरिकत्वमात्रमपेक्षितं
तच्च यतः कुतश्चापि संभवति न तत्र रूढ्या संप्रदायशब्देन प्रसि-
द्धानां विष्णुस्वाम्यादिसंप्रदायानामुपयोग इति चेदुच्यते ॥ अ-
क्षरग्रहणस्य यतः कुतश्चित्संभवेऽपि तावन्मात्रेणाध्ययनविधि
व्यापारपूर्त्यभावेनार्थज्ञानार्थमुक्तसंप्रदायोपयोगः ॥ यत्तु केचित्
विधेरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायित्वं वदन्ति ॥ तत्र जाहास्तावत् ॥ अ-
ध्ययनविधेरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायित्वे अदृष्टार्थत्वकल्पनापत्त्या
तस्योपस्थितार्थज्ञानरूपदृष्टफलकत्वमेव युक्तं ॥ दृष्टे संभवत्यदृष्टक-
ल्पनाया अन्याय्यत्वात् ॥ उक्तंच ॥ लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टप-
रिकल्पना ॥ विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यतीति ॥ एते-
न विश्वजिन्यायेन स्वर्गार्थत्वकल्पनं प्रत्युक्तं ॥ तथा अर्थज्ञान-
स्यात्यंतमप्राप्तत्वाभावान्न तद्विधानं योग्यं ॥ विधिरत्यंतमप्राप्तावि-
त्युक्तेरित्यपि निरस्तं ॥ अर्थज्ञानांशे ऽपूर्वविधित्वाऽसंभवेऽपि नि-

यमविधित्वस्य सुखेन संभवात् ॥ अवघातनखविदलनान्यतरेण
 वैतुष्यसंभवेऽपि अवघातेन वितुपीकृततंडुलैरेव कृत्वपूर्वसिद्धि-
 दध्ययनलिखितपाठाद्यन्यतमेनार्थज्ञानसंभवेऽपि अध्ययनलब्धा-
 र्थज्ञानेनैव तत्सिद्धिरिति कथने प्रतिबंधकाभावात् ॥ तस्मादध्य-
 यनविधिनैवार्थज्ञानस्याप्यावश्यकत्वं लभ्यतइत्याहुः ॥ तेन व्यव-
 हारे भट्टनयइति वदद्भिरपीदमेव स्वीकार्यं ॥ प्राभाकरास्तु ॥ अष्ट-
 वर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीतेति विधिवाक्ये संमाननोत्सं-
 जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषुनियइत्याचार्यकरणरूपेर्धे
 विहितेनोपनयीतेत्यात्मनेपदेन नियोज्यस्याचार्यत्वकामस्य तम-
 ध्यापयीतेत्यप्रिमवाक्येन उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः
 सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षतइति मानवत्सरणेन चोपन-
 यनपूर्वकमुपनिषदादिसहितवेदाध्यापनं विधीयते तच्चोपनयनसं-
 स्कृतस्य माणवकस्याकिंचित्करत्वे न संभवतीति तेनैव तस्याध्य-
 यनमपि लभ्यते ॥ श्रूयमाणमध्ययनविधिवाक्यं तु नित्यानुवाद-
 रूपं स्यात् ॥ उक्तंचाधिकरणमालायां ॥ अथवाऽध्यापनात्सिद्धे-
 र्नैवास्त्यध्ययने विधिरिति ॥ अथाध्ययनस्यापि प्रयोजने विचा-
 र्यमाणे दृष्टत्वाच्छीघ्रोपस्थितिकत्वाच्चार्थज्ञानमेव तत्सिद्ध्यति ॥
 स्वसमवेतत्वेनांतरंगत्वाच्च ॥ नत्वाचार्यकरणं बहिरंगत्वात् ॥ तथा-
 चाध्यापनविधिनैवाध्ययनमर्थज्ञानं च लभ्यतइत्याहुः ॥ प्रपंच-
 स्तु न्यायमालाविस्तरादिषु भाष्यप्रकाशाद्यास्माकीनग्रंथेषु चाव-
 धेयः ॥ इत्थंच भीमांसकमतद्वयेऽप्यर्थज्ञानस्य तदाक्षिप्तविचारशा-
 स्त्रयोश्च वैधत्वात्तच्छास्त्रानुसारेण तदावश्यकत्वमस्येव ॥ किंचा-
 स्मदाचार्या अपि ॥ कांडद्वयार्थसिद्ध्यर्थं स्वाध्यायविधिरुच्यते ॥

वाक्यत्रयं तथा वेदेऽनारभ्याधीतमेव हि ॥ एकार्यता तु सर्वत्र वि-
 शेषोप्युच्यते स्फुटः ॥ स्वाध्यायशब्दो वेदे हि रूढो योगोऽपि वर्तते ॥
 सुद्धासमंतादध्येयः शोभनं नियमैर्युतं ॥ देशे काले गुरौ स्वस्मि-
 न्येऽपेक्ष्यंते गुणा इह ॥ आसर्वतः पुनस्तत्र यथा शंका न जायते ॥
 शब्दे ह्यर्थे सनुष्ठाने तथाऽध्येयो हि वैदिकैरित्याद्याहुः अतः स्वा-
 ध्यायवित्थनुरोधात् वाक्यांतरे ज्ञेयश्चेति पृथगर्थज्ञानविधानाच्च
 स्थाणुरयं भारहारः किलाऽभूदधीत्य वेदं न विजानाति यो र्थमि-
 त्यर्थज्ञानशून्यस्य निंदाश्रवणात् अनर्थज्ञोऽल्पकंठश्चेत्यधमत्वस्म-
 रणाच्चाधीतस्य वेदस्यार्थज्ञानमावश्यकं ॥ अतएव महाभाष्ये च
 पस्पशाह्निकइदमुदाहृतं ॥ यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ॥
 अनंभाविब शुक्लैधोन तज्ज्वलति कर्हिचिदिति ॥ निगदेन पाठ-
 मात्रेण ॥ न तज्ज्वलति निष्फलं ज्वतीति कैयटः ॥ निरुक्ते तु यद्ग-
 हीतमविज्ञातमिति पाठः ॥ गृहीतं शब्दतः अविज्ञातमर्थत इति वि-
 वरणं ॥ तच्चार्यज्ञानं पूर्वोत्तरमीमांसादिसाध्यं ॥ यथाह द्वा-
 दशाध्याये मनुः ॥ (श्लो० १०६) आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशा-
 स्त्राविरोधिना ॥ यस्तर्केणानुसंधत्ते सधर्मं वेद नेतैरदिति ॥ अत्रैव
 ऋपिदृष्टत्वात् आर्षं वेदं धर्मोपदेशं च तन्मूलस्मृत्यादिकं यस्त-
 दविरुद्धेन मीमांसादिन्यायेन विचारयति सधर्मं जानाति न तु
 मीमांसाऽनभिज्ञः ॥ धर्मं करणं वेदोमीमांसाचेतिकर्तव्यतास्थानी-
 येति कुहूकभट्टादयो व्याख्यातारः ॥ उक्तंच ऋहवार्त्तिककृता ॥
 धर्मं प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना ॥ इतिकर्तव्यताभागं
 मीमांसा पूरयिष्यतीति ॥ एवमुत्तरमीमांसाविषयेऽपि ॥ गीतायां ॥
 ऋपिभिर्वहुधा गीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक् ॥ ब्रह्मसूत्रपदश्चैव

हेतुमद्विनिश्चितैरिति॥श्रीभागवतेपि॥ (स्कं० १ अ० ५ श्लो० ४)
जिज्ञासितमधीतं च यत्तद्वल्लसनातनमिति ॥ तथा ॥ (श्लो० ३.)
जिज्ञासितं सुसंपन्नमपि ते महदद्भुतमिति ॥ पूर्णप्रज्ञभाष्ये च स्कां-
दे ॥ नारायणाद्विनिष्पन्नं ज्ञानं कृतयुगे स्थितं ॥ किञ्चित्तदन्य-
था जातं त्रेतायां द्वापरे ऽखिलं ॥ गौतमस्य ऋषेः शापाज्ज्ञाने
त्वज्ञानतां गते ॥ संकीर्णबुद्धयोदेवा ब्रह्मरुद्रपुरःसराः ॥ शरण्यं
शरणं जग्मुर्नारायणमनामयं ॥ तैर्विज्ञापितकार्यस्तु भगवान् पुरु-
षोत्तमः ॥ अवतीर्णोमहायोगी सत्यवत्यां पराशरात् ॥ उत्तन्नान्
भगवान् वेदानुज्जहार हरिः स्वयं ॥ चतुर्द्धा व्यभजत्तांश्च चतुर्वि-
ंशतिधा पुनः ॥ शतधा चैकधा चैव तथैवच सहस्रधा ॥ कृष्णो-
द्वादशधा चैव पुनस्तस्यार्थवित्तये ॥ चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां
सूत्रत्वमंजसा ॥ अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखं ॥ अ-
स्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदोविदुः ॥ निर्विशेषितसूत्रत्वं ब्रह्मसू-
त्रस्य चाप्यतः ॥ यथा व्यासत्वमेकस्य कृष्णस्यान्ये विशेषणात्॥
सविशेषणसूत्राणि ह्यपराणि विदोविदुः॥ मुख्यस्य निर्विशेषेण श-
ब्दोन्धेषां विशेषतः ॥ इति वेदविदः प्राहुः शब्दतत्त्वार्थवेदिनः ॥
सूत्रेषु येषु सर्वेऽपि निर्णयाः समुदीरिताः ॥ शब्दजातस्य सर्वस्य-
यत्प्रमाणश्चनिर्णयः ॥ एवंविधानि सूत्राणि कृत्वा व्यासोमहाय-
शाः॥ ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु मनुष्यपितृपक्षिषु॥ ज्ञानं संस्थाप्य भगवान्
क्रीडते पुरुषोत्तमइत्यादि ॥ एवं मीमांसाद्वयानुसारेणैव वेदार्थो-
ऽवगंतव्यइति सर्वसदास्तिकसंमतं ॥ मीमांसार्थश्च वेदार्थान्तनैः
स्वतोऽवगंतुं शक्यइति सर्वजनीनं ॥ सूत्रमात्रावलोकने तदर्थ-
नवबोधदर्शनात् ॥ अतस्तदुभयभाष्यकरणादिना वास्तविकतदर्थ-

बोधनपूर्वकं तन्निर्णयानुसारेण पारमार्थिकवेदार्थबोधनमनन्यसा-
धारणं रूढिप्रसिद्धसंप्रदायानां प्रयोजनं ॥ ननु तथा पीतैरपि
कतिभिश्चिन्मीमांसादिभाष्यकरणात् तदर्थबोधनस्य तद्वाराऽपि
संभवान्नेदमनन्यसामान्यं विष्णुस्वाम्यादिसंप्रदायप्रयोजनं भ-
वितुमर्हतीति चेन्मैवं ॥ पारमार्थिकार्थबोधनस्य सत्संप्रदायैकसा-
ध्यत्वात् ॥ इतरेषां तु कलियुगे ऽसुरप्रभृतिमोहनार्थं शिवकेशव-
विनिर्मितत्वेन बहूनां प्रस्थानानां वास्तविकवेदार्थख्यापकत्वाभा-
वात् ॥ तथाहि ॥ कौर्मै पूर्वभागे द्वादशाध्याये हिमाचलं प्रतिदेवी-
वाक्यं ॥ न च वेदादृते किञ्चिच्छास्त्रं ब्रह्माभिधायकं ॥ योऽन्यत्र
रमते सोऽसौ न संभाष्योद्विजातिभिः ॥ यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते
युगेऽस्मिन् विविधानि तु ॥ श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि तेषां निष्ठाहि
तामसी ॥ कापालं पंचरात्रं च यामलं वाममार्हतं ॥ एवंविधानि
चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु ॥ ये कुशास्त्राभियोगेन मोहयं-
तीव मानवान् ॥ मया सृष्टानि शास्त्राणि मोहायैषां भवान्तरइति ॥
अत्र पंचरात्रशब्दो महाभारतमोक्षधर्मादिप्रशंसितनारदपंचरात्रा-
तिरिक्तकापिलादिपंचरात्रविषयइत्यन्यत्र विस्तरः ॥ तथा तत्रैव षो-
डशाध्याये देवदारुवनस्थानां गौतमशप्तानां मुनीनां प्रसंगे शिवं
प्रति नारायणवाक्यानि ॥ न वेदवाक्ये पुरुषे पुण्यलेशोऽपि शंकरा ॥
संगच्छते महादेव धर्मो वेदाद्विनिर्बर्जः ॥ तथापि भक्तवात्सल्याद्रक्षि-
तव्यामहेश्वर ॥ अस्माभिः सर्वैर्वैते गंतारो नरकानपि ॥ तस्माद्वै वेदवा-
सानां रक्षणार्थाय पापिनां ॥ विमोहनानि शास्त्राणि करिष्यावो वृ-
षध्वज ॥ एवं संबोधितोरुद्रो माधवेन मुरारिणा ॥ चकार मोहशा-
स्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः ॥ मनुस्मृतावपि द्वादशाध्याये ॥ (श्लो ७

९४) पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनं ॥ अशक्यं चाप्रमेयं च
वेदशास्त्रमिति स्थितिः॥ यावेदवाह्याः स्मृतयोद्याश्च काश्च कुदृष्ट-
यः॥सर्वास्तानिष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठाहिताः स्मृताः॥उत्पद्यते च्य-
वन्ते च यान्यतोऽन्यानि कानिचित् ॥तान्यर्वाक्कालिकतया निष्फ-
लान्यनृतानि च ॥ चातुर्वर्ण्यं त्रयोलोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक्॥
भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदाद्यसिद्ध्यति ॥ अतोमोहार्थं भग-
वदाज्ञातैः शिवादिदैवैरवतीर्य निर्मितानि व्याख्यानादीन्यर्वा-
चीनानीति सद्भिर्नादर्त्तव्यानि ॥ रुद्राय तथाज्ञापनं तु पुनर्वराहपु-
राणेऽपि स्फुटं ॥ त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय ॥
अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज ॥ प्रकाशं कुरु चात्मा-
नमप्रकाशं च मां कुर्वित्यादि ॥ तथा पद्मपुराणेऽपि विष्णुनाम-
सहस्रे शिवः स्वस्मै भगवता ज्ञप्तं स्वयं पार्वती प्रत्याह ॥ त्वामा-
राध्य तथा शंभोऽग्रहीष्यामि वरं सदा ॥ द्वापरादौ युगे भूत्वा क-
लया मानुषादिषु ॥ स्वागमैः कल्पितैस्त्वं च जनान् मद्विमुखान्-
कुरु ॥ मां च गोपाय येन स्यात् सृष्टिरेपोत्तरोत्तरेति॥पुनः पाद्मो-
त्तरखंडे उमामहेश्वरसंवादे ॥ तामसशास्त्रकथनं प्रतिज्ञाय का-
निचिदसच्छास्त्राण्युक्त्वा ॥ मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमु-
च्यते ॥ मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा ॥ अपार्थं श्रुति-
वाक्यानां दर्शितं लोकगर्हितं॥कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्रैव प्रतिपाद्य-
ते ॥ सर्वकर्मपरिभ्रष्टं विकर्मत्वं तदुच्यते ॥ परेशजीवयोरैक्यं म-
या त्र प्रतिपाद्यते ॥ ब्रह्मणश्च परं रूपं निर्गुणं वक्ष्यते मया ॥ स-
र्वस्य जगतोऽप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे ॥ वेदार्थवन्महाशास्त्रं मा-
यावादमवैदिकं॥ मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणादिति ॥

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ तस्मात्पारंपरिकवास्त-
विकवेदार्थज्ञानार्थं कृतयुगे रुद्रसंप्रदायादिशब्दैः प्रसिद्धादानीं
विष्णुस्वाम्यादिभिर्भगवदाज्ञयावतीर्णैः सदाचार्यैरुद्धृताः सत्संप्रदा-
याआवश्याएव ॥ किंच ॥ धर्मसिधौ (परि० ३पूर्वार्द्धे) आग्नि-
कप्रकरणे ॥ दिवसस्य द्वितीयभागे वेदशास्त्राभ्यासः ॥ पठेदध्यापये-
द्देवान् जपेच्चैव विचारयेत् ॥ अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजो-
त्तम इति ॥ लघुविष्णुरपि द्वितीयाध्याये (श्लो० ५) भुक्तोपविष्टो वि-
श्रांतो ब्रह्म किंचिद्विचारयेत् ॥ इतिहासं प्रयुंजीत द्विकालसमये
गृहीति ॥ अयं विचारश्च धर्मब्रह्मविचारशास्त्रमीमांसाद्वयनिर्णाय-
कविष्णुस्वाम्यादिसंप्रदायाधीन एवेति तु पूर्वमेवोपापादयाम ॥ अ-
तः प्रत्यहं ब्रह्मविचारसिद्धिरपि सत्संप्रदायप्रयोजनम् ॥ अतएव
पराशरमाधवीये ॥ विष्णुपुराणे ॥ अनायासप्रदायीनि कुर्यात्क-
र्माण्यतन्द्रितः ॥ सच्छास्त्रादिविनोदेन सन्मार्गादविरोधिना ॥ दिनं
नयेत्ततः संध्यामुपतिष्ठेत्समाहित इति ॥ अत्र भोजनानंतरमपि स-
त्संप्रदायाविरोधेनैव सच्छास्त्रादिविनोद उच्यते ॥ मार्गशब्दस्य संप्र-
दायपर्यायत्वमपीतितु स्वमार्गः परमार्गः शैवमार्गो वैष्णवमार्ग इ-
त्यादिविद्वद्भवहारप्रसिद्धं ॥ पुरस्तात् भवन्मार्गे तिलकं कीदृश-
मित्यनुयुंजानस्य तवाऽपि चाऽभिमतमिति किमनेन ॥ अपिच ॥
वैष्णवत्वादिधर्माणां सिद्धिर्मन्त्रोपदेशतः ॥ असंप्रदाय वैफल्यत्
संप्रदायप्रयोजनं ॥ तथाहि ॥ वैष्णवत्वं हि वैष्णवसांप्रदायिकगु-
रुसकाशात् भगवन्मन्त्रग्रहणादेव सिद्ध्यति ॥ यथाह नारदपंच-
रात्रप्रथमरात्रनवमाध्याये पार्वतीगजवक्त्रनारदान् प्रति शिवः ॥
(श्लो० २०) कृष्णमन्त्रोपासकानां शुद्धं पादोदकं सुत ॥ पुनाति

सर्वतीर्थानि वसुधामपि पार्वति ॥ कृष्णमंत्रोद्विजमुखायस्य कर्णे
 प्रयाति च ॥ तं वैष्णवं जगत्पूतं प्रेवदंति पुराविदः ॥ मंत्रग्रहणमा-
 त्रेण नरोनारायणात्मकः ॥ पुनाति लीलामात्रेण पुरुषाणां शतं
 शतमित्यादि ॥ तथा तत्रैव (श्लो० २६) सस्मातः सर्वतीर्थेषु स-
 र्वयज्ञेषु दीक्षितः ॥ फलं सलेभे पूजानां व्रती सर्वव्रतेषु च ॥ विष्णु-
 मंत्रं योलभेच्च वैष्णवाच्च द्विजोत्तमात् ॥ कोटिजन्मार्जितात् पा-
 पान्मुच्यते नाऽत्र संशयइति ॥ ब्रह्मवैवर्त्ताद्यखंडैकादशाध्याये ॥
 गुरोर्मुखाद्विष्णुमंत्रोयस्य कर्णे प्रविश्यति ॥ तं वैष्णवं महापूतं जी-
 वन्मुक्तं वदेद्विधिरिति ॥ नन्वेवं वैष्णवात् गुरोः सकाशात् मंत्रग्रह-
 णमभिधीयते तच्च यस्मात्कस्मादपि द्विजात् संभवतीति नैतन्मा-
 त्रेण संप्रदायस्यानन्यसाधारणं प्रयोजनमायाति ॥ संप्रदायपदघ-
 टिततादृगावश्यकताबोधकवाक्यानुपलंभात् इति चेन्नैवं ॥ गौतमीये
 तन्त्रे एकोनत्रिंशत्तथाध्याये ॥ (श्लो० ५) धर्मार्थकाममोक्षाणामालयः
 सांप्रदायिकः ॥ संप्रदायविहीनाये मंत्रास्तेनिष्फलामताइति वचनात्
 सांप्रदायिकाचार्यभिन्नायस्मात्कस्मादपि वैष्णवाद्गृहीतस्य मंत्रस्य
 नैष्फल्यकथनेन संप्रदायसेवनस्यावश्यकत्वात् ॥ मंत्रावश्यकतात्
 (अ० ३ श्लो० ६५।६६) अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन
 च कर्मणां ॥ कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मंत्रतः ॥ मं-
 त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ॥ कुलसंख्यां च गच्छं-
 ति कर्षति च महद्यश इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तृतीयाध्याये मनुना-
 ऽपि दर्शिता ॥ किंचांगिरःस्मरणेपि ॥ यावतोयसते पिबान् हव्य-
 कव्येष्वमंत्रवित् ॥ तावतोयसते प्रेत्य दीप्तान् शूलानयोमयानित्य-

मंत्रविदो हव्यकव्यानधिकारआमुष्मिकं दुष्फलं चोक्तं ॥ तस्मान्मंत्रग्रहणमावश्यकं ॥ नचात्र मंत्रशब्देन मीमांसकादिप्रसिद्ध्यनुरोधात् वैदिकमंत्रमात्रं गृह्यतइति शङ्क्यं ॥ तथासति ब्राह्मणभागस्यानादरणीयत्वप्रसंगात् ॥ अथ मंत्रशब्देन सोऽपि लक्ष्यतइति चेत्तर्ह्येकशेषेण वैष्णवदीक्षामंत्राअपि वेदादिसिद्धाः कुतो न ग्रहीतुं शक्याः ॥ अदीक्षितस्य वामोरु कृतं सर्वमनर्थकं ॥ पशुयोनि मवामोति दीक्षाहीनोनरोन्मृतः ॥ विना श्रीवैष्णवी दीक्षां प्रसादं सदुरोर्विना ॥ विना श्रीवैष्णवं धर्मं कथं भागवतो भवेदित्यादिपादोत्तरखंडादिवाक्यानुरोधात् ॥ श्रीवैष्णवीश्रीयुक्तां वैष्णवीमित्यर्थः ॥ शाकपार्थिवादिवत्समासः ॥ मान्यत्वादेवं वचनम् ॥ श्रीकृष्णइत्यादिवत् ॥ मंत्रसारे ॥ दीक्षिताय विशेषेण प्रसीदेन्नान्यथा हरिः ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियोवापि वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ॥ एवं स्त्रियोवा यत्नेन गुरुमेव समाश्रयेदिति ॥ तत्त्वसारे ॥ अवश्यं वैष्णवी दीक्षां विशेषेण प्रयत्नतः ॥ दीक्षिताय विशेषेण संसिद्धिर्नात्र संशयइति ॥ अथ युगेयुगेतु दीक्षा स्यादुपदेशः कलौ युगइत्यादिवाक्यानुसारात् पूर्वोक्तपंचरात्रब्रह्मवैवर्त्तादिवचनेषु वैष्णवगुरुमुखान्मंत्रश्रवणमात्रस्यैव वैष्णवत्वजनकत्वकथनाच्च बहुशिष्टसंमतउपदेशपक्षएवेदानीमाद्रियते तदापि मंत्रोपदेशमात्रेण नरामुक्ताश्च भारते ॥ पूर्वैश्चकोटिपुरुषैः परैः सार्द्धं हरेरहो ॥ कोटिजन्मार्जितात्पापान्मंत्रग्रहणमात्रतः ॥ मुक्ताः शुद्ध्यन्ति यत्पूर्वं कर्म निर्मूलयन्ति च ॥ पुत्रान्दारांश्च शिष्यांश्च सेवकान्बांधवांस्तथा ॥ योदर्शयति सन्मार्गं सद्गतिस्तद्भवेत्पुनरिति ब्रह्मवैवर्त्तत्राखंडाध्याये ब्रह्माणं प्रति नारदवाक्यैरेवमादिभिर्लुक्तं वक्ष्यमाणवच-

नांतरेश्चावश्यकताबोधनाद्भगवन्मंत्रग्रहणमावश्यकमेव ॥ नन्वेवं-
मंत्रग्रहणे संप्रदायावश्यकत्वमुच्यते ॥ नतु वैष्णवसंप्रदायाव-
श्यकत्वं ॥ अतोयतः कुतश्चिदपि सांप्रदायिकाच्छैवादेः सका-
शादपि वैष्णवमंत्रग्रहणं शक्यवचनमिति नैतदुपदेशोप्यनन्यसा-
मान्यं वैष्णवसंप्रदायानां प्रयोजनं सित्थ्यतीतिचेत् ॥ अलमलं
तूष्णीं मैवमनर्थं ब्रूयाः ॥ अवैष्णवोपदिष्टोवैष्णवमंत्रोनरकसाधन-
मितिवदद्भिर्वचनसहस्रैः कर्णवधिरीकारात् ॥ तथाहि ॥ सारसंपहे
पंचरात्रे ॥ न्यासे वाप्यर्चने वापि मंत्रमेकांतिनः श्रयेत् ॥ अवै-
ष्णवोपदिष्टेन मंत्रेण नरकं व्रजेत् ॥ अवैष्णवाऽऽहृतं मंत्रं यः पठे-
द्वैष्णवोद्विजः ॥ कल्पकोटिसहस्राणि पच्यते नरकाग्निनेति ॥ तत्रैव
पद्मपुराणे ॥ अवैष्णवोपदिष्टं च पूर्वमंत्रं परित्यजेत् ॥ पुनश्च वि-
धिना सम्यग्वैष्णवाद्वाहयेन्मनुमिति ॥ पुनः पादमएव ॥ सहस्र-
शाखाध्यायी च सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ॥ कुले महति जातोऽपि न
गुरुः स्यादवैष्णवः ॥ यस्तु मंत्रद्वयं सम्यगध्यापयति वैष्णवः ॥
सआचार्यस्तु विज्ञेयोभवबंधविनाशकइति ॥ वादावल्यां पंचरा-
त्रे ॥ योवक्ति न्यायरहितं विना न्यायं शृणोति यः ॥ तावुजौ न-
रकं घोरं व्रजतः कालमक्षयमिति ॥ महाकुलप्रसूतोऽपि सर्वय-
ज्ञेषु दीक्षितः ॥ सहस्रशाखाध्यायी च न गुरुः स्यादवैष्णवइति ॥
अवैष्णवोपदिष्टेन मंत्रेण नरकं व्रजेत् ॥ पुनश्च विधिना सम्यग्वै-
ष्णवाद्वाहयेद्गुरोरिति ॥ पादोत्तरखंडे द्वात्रिंशाध्याये ॥ अवैष्ण-
वोपदिष्टं तु पूर्वमंत्रवरद्वयं ॥ पुनश्चविधिना सम्यग्वैष्णवाद्वा-
हयेद्गुरोरिति ॥ एवमादिष्वनेकवचनेष्ववैष्णवान्मंत्रग्रहणस्य नर-
काद्यनिष्टप्राप्तिसाधनत्वकथनेनाधर्मत्वबोधनाद्वैष्णवसांप्रदायिक-

एवगुरुरावश्यकः ॥ नचैवमपि वचनेषु सांप्रदायिकवैष्णवाहु-
 प्रदेशग्रहणस्यानुक्तत्वेन वैष्णवत्वमात्रमेव गुरुविशेषणमस्तु नतु
 सांप्रदायिकत्वमपीति शङ्क्यं ॥ दत्तोत्तरत्वात् ॥ पाद्मगौतमतंत्रयोः
 संप्रदायविहीनायेमंत्रास्तेनिष्फलामताइति वाक्यात् ॥ अपरेतु ॥
 न जातु मंत्रदा नारी न शूद्रोनांतरोद्भवः ॥ नाभिशास्त्रेण पतितः
 कामकामोप्यकामिनाम् ॥ सप्तपुरुषातिविज्ञेये संततैकांतनिर्मले ॥
 कुलेजातोगुणैर्युक्तोविप्रः श्रेष्ठतमोगुरुरिति भारद्वाजसंहितावचना-
 न्यप्युदाहरन्ति तेनापि परंपरया संप्रदायेन विख्याताचार्यभावस्यै-
 व गुरुत्वं युक्तं नान्यस्यैवेति सिद्ध्यति ॥ किंच गौतमतंत्रेऽपि त्रि-
 शाध्याये संप्रदायलब्धोपदेशत्वमेव मंत्रस्य सिद्धिहेतुत्वेनोच्यते ॥
 तथाहि ॥ तत्र (श्लो० ५) इदानीं कथय ब्रह्मन् मंत्रसिद्धेस्तु ल-
 क्षणं ॥ सिद्ध्युपायः कतिविधः कथयस्वानुकंपयेति गौतमप्रश्ने ना-
 रदः ॥ (श्लो० ६) मनोरथानामङ्गेशं सिद्धेरुत्तमलक्षणमित्यादिना
 उत्तममध्यमादिसिद्धिलक्षणान्युक्त्वा क्रमप्राप्तं सिद्ध्युपायमाह ॥
 (श्लो० १८) सिद्धमंत्रस्तु यः साक्षात् सशिवोनात्र संशयः ॥ सि-
 द्धिलक्षणमित्युक्तं तदुपायद्वहोच्यते ॥ पितृमातृविशुद्धायेशुद्धाचारा-
 जितेन्द्रियाः ॥ संप्रदायेनोपदिष्टास्तेषां सिद्धिर्द्रुतं भवेदिति ॥ तत्रै-
 वोपसंहारे ॥ (श्लो० ४२) दीयमानस्य मंत्रस्य दशैतामंत्रसं-
 स्क्रियाः ॥ याः कृत्वा संप्रदायेन मंत्री वाञ्छितमश्नुतेदति ॥ तस्मा-
 न् भगवन्मन्त्रोपदेशेन वैष्णवत्वसंपादनमपि सर्वथाऽनन्यसामान्य-
 मेवाऽस्मत्संप्रदायानांप्रयोजनं ॥ अपिचैवं मंत्रस्य संप्रदायैकलभ्य-
 त्वे सिद्धे तमंतरा लब्धमंत्रस्यच निष्फलत्वे सिद्धे संप्रदायोपसरण-
 मावश्यकमेव ॥ अन्यथा नित्यत्वेन निरूपितानामपि देवार्चनज

प्रादीनामसंभवापत्तेः ॥ तथाहि ॥ पराशरमाधवीये (अ० १)
 कीर्मे ॥ योमोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा देवतार्चनं ॥ भुंक्तेसयाति
 नरकं सूकरेष्वभिजायतइति देवतार्चनं नित्यं विधीयते ॥ तत्रैव
 हारीतोपि ॥ कुर्वीत देवतापूजां जपयज्ञादनंतरमिति ॥ द्विती
 याध्याये मनुरपि ॥ (श्लो० १७६) नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्वि-
 र्वापिपितृतर्पणं ॥ देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेवचेति देवार्चन-
 स्य नित्यत्वमाह ॥ आपस्तंबोऽपि अष्टमाध्याये देवार्चनजपादि-
 नैव ब्राह्मणस्यान्ने ऽमृतत्वमाह ॥ अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रिय-
 स्य पयः स्मृतां वैश्यस्य त्वन्ममेवान्नं शूद्रस्य रुधिरं स्मृतां वैश्वदे-
 वेन होमेन देवताभ्यर्चनैर्जपैः ॥ अमृतं तेन विप्रान्मृग्यजुःसा-
 मसंस्कृतमिति ॥ तत्रापि विष्ण्वर्चनं त्वत्यावश्यकमेवेति पुरस्ता-
 त्पंचयिष्यामः ॥ तच्चार्वनं स्वमंत्रैरेव ॥ आचारमाधवे ॥ निष्पी-
 ह्य स्नानवस्त्रं वै समाचम्य च वाग्यतः ॥ स्वैर्मंत्रैरर्चयेद्देवान् पत्रैः-
 पुष्पैस्तथाऽबुभिरिति कूर्मपुराणात् ॥ मंत्राश्च संप्रदायैकलभ्याइ-
 त्युक्तं प्राक् ॥ किंच ऋगवत्सेवनेऽधिकारोऽपि वैष्णवसंप्रदायैक-
 लभ्यइति गौतमतंत्रादिषु स्फुटं ॥ अपिच ॥ अर्चने ऋगवत्प्रसा-
 दोऽपि संप्रदायैकाधीनः ॥ (स्कं० ५ अ० १२ श्लो० १२) रहू-
 गणैस्तत्तपसा न याति नचेज्यया निर्वपणाद्गृहाद्वा ॥ नच्छंदसा
 नैव जलाग्निसूर्यैर्विना महत्पादरजोऽभिषेकमित्यादि श्रीभाग-
 वतादिवचनेभ्यः ॥ अर्चनातिशायनस्यापि सेवाप्रकारनिर्वधकसं-
 प्रदायतंत्रत्वाच्च ॥ उदाहृताहिधर्मसिधौ पूर्वार्द्धे स्मृतिः ॥ अर्च-
 कस्य तपोयोगादर्चनस्यातिशायनात् ॥ आभिरूप्याच्च विवानां
 देवः सांनिध्यमृच्छतीति ॥ गौतमतंत्रेऽपि (अध्या० २ श्लो०

१.१६ ॥) भक्त्या तु पूजयेद्देवं सोऽभीष्टं फलमाप्नुयादित्यभक्तिः
 पूजनस्य व्यर्थत्वमुक्तं ॥ पुनस्तत्रैव त्रयोदशाध्याये सांप्रदायि-
 कगुरुसकाशान्मंत्रोपदेशग्रहणनिरूपणानंतरं ॥ ततः प्रभृति मंत्रज्ञो-
 गुरुशासनसंस्थितः ॥ यथा मंत्रे तथा देवे यथा देवे तथा गुरौ ॥ पश्येद-
 भेदतो मंत्री एवं भक्तिक्रमो मुने ॥ अभक्तिभजनाल्लोके देवताक्ले-
 शदायक इति ॥ भक्तिश्च संप्रदायादेवेत्याद्यन्यत्र विस्तरः ॥ अथ
 जपमप्यनेकविधं भगवतः शरणत्वभावनपूर्वकं मुक्तिफलकं क-
 र्तव्यत्वेनाह षष्ठाध्याये मनुः ॥ (श्लो० ८३) अधियज्ञं ब्रह्म ज-
 पेदाधिदैविकमेव च ॥ आध्यात्मिकं च सततं वेदांताभिहितं च य-
 त् ॥ इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ॥ इदमन्विच्छतां स्वर्ग-
 मिदमानंत्यमिच्छताम् ॥ अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ॥
 स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ दशमाध्याये आप-
 स्तंबोऽपि तपोवृद्धिहेतुत्वेन जपानामावश्यकत्वमाह ॥ अपमाना-
 त्तपोवृद्धिः संमानात्तपसः क्षयः ॥ अर्चितः पूजितो विप्रो बुद्ध्या
 गौरिव गच्छति ॥ आप्याययेद्यथा धेनुस्तृणैरमृतसंभवैः ॥ एवं
 जप्यैश्च होमैश्च पुनराप्यायते द्विज इति ॥ अत्र जप्यैरिति बहुव-
 चनात् गायत्र्यादयः सांप्रदायिकवैष्णवादिमंत्राश्च संगृह्यन्ते ॥ बृ-
 हत्पराशरोऽपि एतानि द्वितीयाध्याये कंठरवेणाह जपप्रसङ्गे ॥
 जपस्याथ प्रवक्ष्यामीत्युपक्रम्य जप्यानि ब्रह्मसूक्तानि गारुड्य-
 पौराणिकानि चाऽन्यानि तथा सैद्धांतिकानि चेत्यंतेन ॥ अत्र शै-
 ववैष्णवादिमंत्राणामेकीभावेनोक्तानामपि संप्रदायभेदेन जप्यत्वं
 सूक्तवाके एकीकृत्योक्तानामपि देवतानां दर्शपूर्णमासयागभेदेन
 प्रस्तरप्रहरणे तत्तद्देवताग्रहणवत् इति प्रासंगिकं ॥ तस्मात् स्वोप-

दिष्टमंत्राणां जीवस्य भगवदेकशरणत्वबोधकानां जपद्वारा मु-
क्तिप्रापणं साधनदशायामपि तद्वारा तपोवृद्धिकरणं च संप्रदाय-
प्रयोजनं ॥ नच लिखितपत्रादितोऽपि मंत्रलाभसंभवेन नेदं सं-
प्रदायप्रयोजनमिति शङ्क्यं ॥ संप्रदायहीनमंत्रे नैरर्थक्यस्य पूर्व-
मेवोपपादितत्वात् ॥ (स्कंध ३ अ० ८ श्लोक ३) आसीनमु-
र्व्यां भगवंतमाद्यमित्यादिपौराणिकोपदेशेषु (बृहदारण्यक पृ०
४९५) दध्यङ्गाथर्वणोश्विभ्यामुवाचेत्यादिषु श्रौतोपदेशेषु च
गुरुपरंपरायाः प्रदर्शनेनाऽपि तथा निश्चयात् ॥ यदृच्छ्या-
श्रुतं वाऽपि छन्नेनाऽपि छलेन वा ॥ पत्रे स्थितं वा गाथायां वर्ज-
येत्तदनर्थविविदिति तन्त्रोक्तनियमस्याऽपि सर्वशिष्टादृतत्वाच्च ॥ अथ
संप्रदायान्मंत्रग्रहणे लौकिकालौकिकानि तज्जन्यप्रयोजनान्यने-
कविधान्याह गौतमतन्त्रप्रथमाध्याये कृष्णमंत्रं प्रशंस्य तद्वाहका-
णां ब्रह्मादीनां तज्जन्यं फलं चोक्त्वा नारदः ॥ (श्लो० १८) मं-
त्राणां परमोमंत्रोगुह्यानां गुह्यमुत्तमं ॥ मंत्रराजमिमं ज्ञात्वा कृता-
र्थो जायते नरः ॥ पुत्रवान् धनवान् वाग्मी लक्ष्मीवान्पशुमान्
भवेत् ॥ सुभगः संमतः श्लाघ्योयशस्वी कीर्त्तिमान् भवेत् ॥ सर्व-
लोकाभिरामः स्यात् सर्वज्ञश्च भवेन्नरः ॥ अनेन त्रिषु लोकेषु
यातामुक्तिं मुमुक्षुवः ॥ मंत्रेणानेन मंत्रज्ञोभक्तिः स्यात् प्रेमलक्ष-
णा ॥ समस्ततीर्थपूतश्च समस्तक्षेत्रपावनः ॥ रवेरिव दुराधर्षः शु-
चेरिव शुचिः सदा ॥ शंकरस्येव सिद्धीशोविष्णोरिव सदाश्रयः ॥
बहुना किमिहोक्तेन रहस्यं शृणु गौतम ॥ निर्वाणफलदोमंत्रः
किमन्यैर्वहुजल्पितैरिति ॥ किञ्च वैष्णवत्वे सति सर्वा अपि मुक्तयः
करस्था एव सर्वमुत्तम्यधिका भक्तिरपि सुलभैव किमुतान्यत् कु-

तस्तरांच तेषां यमयातनादिकं ॥ अतएव विष्णुपुराणे तृतीयांशे
सप्तमाध्याये ॥ (श्लो० १०) स्वपुरुषमभिवीक्ष्य, पाशहस्तं वद-
ति यमः किल तस्य कर्णं मूले ॥ परिहर मधुसूदनप्रपन्नान् प्रभु-
रहमन्यवृणां न वैष्णवानामित्यादि ॥ श्रीभागवते पठस्कंधतृती-
याध्याये स्वदूतान्प्रति यमः ॥ तान्नोपसीदत हरेर्गदयाऽभिगुप्तान्नै-
षां वयं नच वयः प्रभवाम दंडे इत्यादि ॥ स्वमेश्वरभाष्ये च वच-
नं ॥ नरके पच्यमानस्तु यमेन परिभाषितः ॥ किं त्वया नार्चितो-
देवः केशवः क्लेशनाशनइति ॥ किंच मोक्षोपि सांप्रदायिकगुरुद्वा-
रा भगवच्छरणगमनादेव ॥ अतएव गोपालपूर्वतापनीये मुमुक्षोः
शरणगमनं विधीयते ॥ योब्रह्माणं विदधाति पूर्वं योविद्यास्तस्मै
गोपायति कृष्णः ॥ यस्तं देवमात्मवृत्तिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणम-
नुब्रजेदिति ॥ गीतायामपि सप्तमाध्याये ॥ (श्लो० १४) दैवी
श्लेषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥ मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामे-
तां तरन्ति ते इति ॥ पुनर्द्वादशाध्याये ॥ तेषामहं समुद्धर्ता मृत्यु-
संसारसागरात् ॥ भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥
पुनरष्टादशे सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रजेति ॥ लघ्वत्रि-
स्मृतौ नवमाध्याये ॥ विद्वेषादपि गोविंदं दमघोपात्मजः स्मरन् ॥
शिशुपालोगतः स्वर्गं किं पुनस्तत्परायणइति ॥ इदं भक्तिमीमां-
साभाष्येऽपि प्रथमान्हिकपष्ठसूत्रव्याख्याने उदाहृतं ॥ इत्थं॥प्रयो-
जनान्यनंतानि तत्संतानं कियन्मया ॥ सर्वसत्फलसंतानसंप्रदाय-
स्य वर्ण्यतां ॥ १ ॥ विद्विषां रोषपोषार्थं तोषार्थं विदुषां सतां ॥
अज्ञमोहप्रमोषार्थं तथाऽप्युक्तानि कानिचित् ॥ २ ॥

॥ अथ तृतीयोवांतरः प्रश्नः ॥ ३ ॥

॥ केनकेन वैलक्षण्येन संमताः ॥

(इह जिज्ञासाबोधकः किंशब्दोवैलक्षण्ये सामानाधिकरण्येनावेति ॥ वैलक्षण्यं त्वसाधारणो धर्मः ॥ प्रयोजकत्वं च तृतीयार्थः ॥ तत्र प्रकृत्यर्थस्याधेयतासंबंधेनान्वयः ॥ प्रत्ययार्थप्रयोजकत्वस्य तु संमताइत्येकदेशसंमतौ निरूपकतासंबंधेनान्वयः ॥ संमतिश्चात्र तत्तत्संप्रदायानुयोगिकपरस्परप्रतियोगिकभेदप्रकारिकाभिप्रेता स्यादिति प्रकरणानुरोधादवगम्यते ॥ तथाच पूर्ववाक्ये भेदशब्दोपात्ततत्तत्संप्रदायविशेषविषयकतादृशसंमतिप्रयोजकासाधारणधर्मविषयिणी बुभुक्ता अनुयोजकात्मसमवेतेति ज्ञायते ॥)

॥ उत्तरं ॥

वैलक्षण्यं बहुविधं संप्रदायेषु वर्तते ॥ आचारेषु च चिह्नेषु साधनेषु फलेषु च ॥ १ ॥ भक्त्यादीनां प्रकारेषु सिद्धांतेषु च विस्तरात् ॥ तद्यथा तुलसीकाष्ठघटितां मालिकां गले ॥ २ ॥ दधत्येके सदा देवपूजाद्यवसरेऽपरे ॥ ऊर्ध्वपुंड्रे च मुद्रादौ सेवादिषु हरेस्तथा ॥ ३ ॥ प्रकारभेदावहवस्तत्तद्व्यंशेषु दर्शिताः ॥ शुद्धाद्वैतं तथा द्वैतं विशिष्टाद्वैतमप्यथ ॥ ४ ॥ द्वैताद्वैतं चेति भेदा अपि वेदादि निर्णयान् ॥ विलक्षणत्वमन्योन्यमेवं ग्रंथेषु विस्तरात् ॥ ५ ॥ तेषु तेषु विनिर्णीतमनंताः सन्ति ते भुवि ॥ अत्यंतविस्तरजयात्तत्सर्वमिह सर्वथा ॥ ६ ॥ वक्तुं न शक्यते स्याच्चेज्जिज्ञासा ते समुत्कटा ॥ तत्तद्व्यंशान् समभ्यस्य तत्तदाचार्यसन्निधौ ॥ ७ ॥ कृत्वोपसर्त्ति तत्सर्वं वैलक्षण्यं वि-

वृत्त्यताम् ॥ जीवानानाप्रकृतयः सात्विकादिविभेदतः ॥ ८ ॥ सर्वेषामुद्धृतिस्तेषां तत्तद्योग्योपदेशतः ॥ कर्तव्या संप्रदायैरित्यन्योन्यमविरोधिता ॥ ९ ॥

॥ अथ तुरीयोऽवांतरः प्रश्नः ॥ ४ ॥

॥ भेदेषु भवत्संमतिर्नवा ॥

॥ उत्तरं ॥

वेदशास्त्राविरुद्धेषु भेदेष्वस्येव संमतिः ॥ न कस्याप्यास्तिकस्य स्यात्तद्विरुद्धेषु संमतिः ॥ १ ॥ उक्तंच श्रीमदाचार्यैस्तत्त्वदीपे ॥ वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हीत्यादिना श्रुतिगीतादीनि प्रमाणानि निरूप्य ॥ अविरुद्धं तु यच्चस्य प्रमाणं तच्च नाऽन्यथा ॥ एतद्विरुद्धं यत्सर्वं न तन्मानं कथंचनेति ॥ ननु वेदाद्यनुरोधाननुरोधाभ्यामेव संप्रदायभेदेषु संमत्यसंमतिस्वीकारे किं बीजमिति चेदुच्यते ॥ सत्संप्रदायभेदाहि मुख्यतया धर्मब्रह्मनिर्णयार्थमेव प्रवृत्ताः ॥ धर्मब्रह्मणोश्च वैदिकगम्यत्वं ॥ तत्तन्मीमांसायां यथायथं चोदनालक्षणादिसूत्रैः शास्त्रयोनित्वादिसूत्रैश्च तयोर्वैदिकमुख्यप्रमाणकत्वस्य सिद्धांतितत्वात् ॥ अतएवाचाराध्याये ब्रह्मचारिप्रकरणे याज्ञवल्क्यः ॥ (अ० १ श्लो० ३२) यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैवकर्मणां ॥ वेदएव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परइति ॥ किंच धर्मस्य वैदिकमूलकत्वं मनुरप्याह द्वितीयाध्याये ॥ (श्लो० ६) वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति ॥ पुनर्द्वादशाध्यायेऽपि ॥ आर्यं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ॥ यस्तर्केणानुसंधत्ते सधर्मं वेदने तरइति ॥ याज्ञवल्क्योऽपि ॥ (अ० १ श्लो० ३) कुराणन्यायमीमांसा-

धर्मशास्त्रांगमिश्रिताः॥वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशे-
ति॥श्रीभागवतेऽपि पष्ठस्कंधे॥वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययद-
ति ॥ पुनरेकादशस्कंधे ॥ कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञि-
ता ॥ मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मोऽयस्यां मदात्मकइति ॥ कूर्मपुरा-
णेऽपि पूर्वभागे षोडशाध्याये शिवं प्रति नारायणः ॥ न वेदवा-
स्येः पुरुषे पुण्यलेशोऽपि शंकर ॥ संगच्छते महादेव धर्मो वेदाद्वि-
निर्बभावित्यादि ॥ इत्थमन्यत्रापि सहस्रशो द्रष्टव्यं ॥ एवं ब्रह्मणो-
ऽपि प्राधान्येन वेदैकप्रमेयत्वं ॥ बृहदारण्यके तमेतं वेदानुवचनेन-
ब्राह्मणाविविदिपंति ॥ कठशाखायां सर्ववेदाय त्पदमामनंति ॥
शाकल्यब्राह्मणे तंतौपनिषदंपुरुषं पृच्छामि ॥ मांडूक्ये ओमित्ये-
तदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं ॥ गीतायां वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य-
इत्यादि ॥ उत्तरमीमांसासाधनाध्याये गुणोपसंहारपादे (सू० १)
सर्ववेदांतप्रत्ययंचोदनाद्यविशेषात् ॥ एकादशे मां विधत्ते जिधत्ते-
मामिति ॥ कौर्मै पूर्वभागे द्वादशाध्याये हिमाचलं प्रति देवीवचः
न च वेदादृते किंचिच्छास्त्रं ब्रह्माभिधायकं योऽन्यत्र रमते सोऽसौ न सं-
भाष्यो द्विजातिभिरिति ॥ एवमादिभिस्तैस्तैरनेकैः श्रुतिस्मृतिन्या-
यपुराणवचनैर्निरूपितमेवेत्यलं सर्वशिष्टसंमतेऽस्मिन्नर्थे बहुवि-
स्तरेण ॥ तस्मात् धर्मब्रह्मणोर्मुख्यतया वेदैकप्रमेयत्वेन संप्रदाया-
नां च तदुभयनिर्णयार्थमेव प्रवृत्तत्वेन वेदानुकूलेष्वेव तेषु सं-
मतिस्तद्विरुद्धेषु च तेष्वसंमतिर्युक्तैवेति श्रीः ॥ किंचैवमेव प्राचां
स्मृतिकारमहर्षीणां परस्परविरुद्धप्रायश्चित्तादिस्मरणेऽपि नहि
परस्परस्योक्तौ विसंमतिरस्ति किंतु व्रतादीनां कचित्समुच्चयात्
कचिद्विकल्पाच्च पुंसां स्वरुच्यनुसारेणान्यतमे प्रवृत्तिरेवाभिप्रेता ॥

आहं च लघुपरांशरस्मृतिव्याख्यायां माधवः ॥ मुनिनैकेन यत्प्रो-
क्तं तदन्योन निषेधति ॥ प्रत्युतोदाहरेत्तस्मात् सर्वोक्तिः सर्वसंम-
तेति ॥ तथैव भगवदाज्ञया समग्रं जगदुद्दिधीर्यतां निरतिशयका-
रुणिकानां परमाचार्याणां वेदादिमूलकानादिसिद्धसत्संप्रदाय-
भेदप्रवर्तने अनेकविधविचित्रप्रकृतिकजीवानां स्वरुच्यनुसारे-
णान्यतमे, प्रवृत्त्या तत्तदिष्टावाप्तिरेव सिसाधयिपितत्वेनाभिप्रा-
यगोचरोनत्वितरेतरराद्धातेषु विसंमतिरिति वेदाद्यनुकूलेषु शिष्ट-
संमतभेदेषु सर्वत्र सर्वेषां समुज्जागर्तं संमतिरिति शिवम् ॥ अतः ॥
स्वेदारण्यस्य लोकानां ये दावाग्रयउत्थिताः ॥ वेदादिमूलकामा-
र्गभेदास्तेष्वस्ति संमतिः ॥ १ ॥

अथअस्मिन्प्रश्ने उपन्यस्तयोः संमतिभावाभावको-
ट्योरेकतरस्वीकारे क्रमेण दोषनिक्षेपकं वाक्यद्वयं पं-
चमपष्ठप्रश्नत्वेन लिखितं ॥ तत्रार्थं प्रश्नवाक्यं ॥ ५ ॥

॥ संमतिश्चेत्तदाचरणं कुतो न ॥

॥ उत्तरं ॥

वेदानुसारिभेदेषु प्रोक्तोभ्युपगमस्तु नः ॥ तथापि न स्वधर्माति-
रिक्ताचरणमिष्यते ॥ १ ॥ कृतेर्विधिनिषेधाभ्यां शास्त्रे स्वेतरधर्म-
योः ॥ यथास्तिकानां सर्वेषां भिन्नेष्वपि परस्परम् ॥ २ ॥ तत्त-
च्छास्त्रीयपाठेषु तत्तत्सूत्रोक्तकर्मसु ॥ सत्वेऽपि संमतेः पूर्वं स्वशा-
स्त्राध्ययनं मतम् ॥ ३ ॥ सदैवाचरणं चापि स्वस्वशास्त्रीयकर्म-
णां ॥ स्वकीयभेवाचरणं तथास्ते संप्रदायिनाम् ॥ ४ ॥ एवं संम-
तिसत्वेपि नान्यधर्मरुतिः क्वचित् ॥ प्राप्यते द्वोऽत्ययुक्तोऽपि स्वे-

धंप्रश्नस्तु चातुरी ॥ ५ ॥ तथाहि ॥ सर्वेषां वेदाद्यऽविरुद्धेषु सर्वस-
दाचारेषु संमतिसत्त्वेऽपि धर्माचरणे स्वसदाचारएव प्रमाणत्वेनो-
क्तोयाज्ञवल्क्येन ॥ (अ० १ श्लो० ७) श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः
स्वस्य च प्रियमात्मनः ॥ सम्यक्संकल्पजः कामोधुर्ममूलमिदं स्मृ-
तमिति ॥ मनुरपि द्वितीयाध्याये ॥ (श्लो० १२) वेदः स्मृतिः स-
दाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ॥ एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्म-
स्य लक्षणमिति ॥ अत्र स्वस्येतिपदं सदाचारेणैव संबध्यते नतु
प्रियमित्यनेन ॥ चकारेणव्यवधानात्॥आत्मनइत्यनेन पौनरुक्त्या-
पत्तेश्च॥सदाचारसंप्रदायशब्दयोश्च परस्परपर्यायत्वमितिप्राञ्चः॥ध-
र्मप्रवृत्तिश्च तत्कार्यमिति॥अतएव धर्माचारयोर्भेदमाह लघुपराशरः
प्रथमाध्याये॥आचारोर्धर्मपालकः ॥ आचारहीनदेहानां भवेद्धर्मः
पराङ्मुखइति॥एतत्स्मृतिव्याख्यायामितः पूर्वं (अ० १श्लो० ३४)
चातुर्वर्ण्यसमाचारमित्यस्य व्याख्याने माधवोप्याह ॥ समीचीनः
शिष्टान्निमतआचारोयस्य धर्मस्य कारणत्वेन वर्तते सोऽयं यज-
नयाजनादिकर्मलक्षणोर्धर्मः समाचारः ॥ अतएवाचारधर्मयोर्हे-
तुहेतुमद्रूपेण भेदं वक्ष्यति आचारोर्धर्मपालकइति ॥ श्रुतिश्च ध-
र्माचारौ भेदेन तथा व्यपदिशति॥यथाकारी यथाचारी तथा भ-
वतीत्यादि ॥ इत्थंकारं (अ० १श्लो० ११०) एवमाचारतोद-
ष्ट्वा धर्मस्य मुनयोगतिमिति ॥ (प्रश्न १ खंड १) आचाराल्लभते
धर्ममाचारादेव धनमाचारादेव सुखमाचारादेव मोक्षं प्राप्नुयादि-
ति ॥ एवमादिषु मनुस्मृतिगौतमसूत्रादिवचनेष्वपि भेदनिर्देशादा-
चारशब्दः संप्रदायपर्यायएवावगम्यते ॥ संध्यावंदनादिरूपस्याचा-
रस्य यजनयाजनादिवद्धर्मांतःपातित्वेन भेदनिर्देशायोगादित्यन्य-

देतत् ॥ एवमाचारस्य धर्मप्रमाणत्वबोधकवचनेषु सामान्यतः संप्रदायपर्यायाचारशब्दप्रयोगेऽपि स्वस्वसंप्रदायएव स्वस्वाचरणीयधर्मे प्रमाणत्वेन निर्दिष्टोबोध्यः ॥ पूर्वोक्ते याज्ञवल्क्यवचने सर्वस्मृतिप्रधानमनुवचने च कंठरवेण तथैवोक्तेः ॥ तस्मात् सर्वसंप्रदायेषु संमतिसत्त्वेऽपि धर्माचरणं तु स्वस्वसंप्रदायानुसारेणैव युक्तं ॥ अतएवाचारमाधवे प्रथमाध्याये वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतद्रितः ॥ तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिमिति वेदोदितमपि स्वकं स्वसांप्रदायिकमेव नित्यं कुर्यात् न त्वितरसंप्रदायप्राप्तमपि ॥ धर्माणां संप्रदायभेदेन व्यवस्थितत्वादिति भावः ॥ अत्रैव तृतीयाध्याये यमः ॥ वेदविद्याव्रतस्नाताः श्रोत्रियावेदपारगाः ॥ स्वधर्मनिरताः शांताः क्रियावंतस्तपस्विनः ॥ तेभ्यो हव्यं च कव्यं च प्रसन्नेभ्यः प्रदीयतामिति ॥ किंच अत्रिस्मृतावपि ॥ तानि कर्माणि कुर्वाणादूरे संतोऽपि मानवाः ॥ प्रियाभवंति लोकस्य स्वेस्वे कर्मण्युपस्थिता इति ॥ दक्षस्मृतावपि ॥ गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् ॥ तथैव पुत्रदारैश्च स्वकर्मपरिवर्जित इति ॥ क्रियायुक्तः स्वाश्रमानुरूपशास्त्रीयक्रियायुक्तः ॥ स्वकर्म स्वसांप्रदायिकं कर्म ॥ अन्यथा क्रियायुक्तस्य कर्मवर्जितत्वासंभवेन वचनव्याघातापातात् ॥ एतेन उक्तवक्ष्यमाणवचनेषु स्वधर्मादिशब्दैः प्रातिस्विकवर्णाश्रमधर्ममात्रं ग्राह्यं न तु स्वसांप्रदायिकधर्मोपीति कुचोद्यमपि निरस्तं वेदितव्यं ॥ संकोचे मानाभावाच्च ॥ मनुयाज्ञवल्क्यजैमिन्यादिभिः संप्रदायस्यापि धर्मे प्रमाणत्वादरणाच्च ॥ तथा पुनः स एवाह ॥ विभागशीलसं पन्नः क्षमायुक्तो दयालुकः ॥ स्वकर्मणि सदायुक्तो गृहस्थः शेष

भुञ्जवेदिति ॥ अन्यच्च ॥ स्वसांप्रदायिकं कर्म त्यक्त्वाऽन्यसांप्रदा-
यिककर्मकरणे दोषं स्मरत्यत्रिः ॥ येष्यपेताः स्वधर्माद्ये परधर्मे
व्यवस्थिताः ॥ तेषां शास्तिकरोराजा स्वर्गलोके महीयते ॥ १५ ॥
आत्मीये संस्थितोधर्मे शूद्रोऽपि स्वर्गमश्नुते ॥ परधर्मोऽभवेत्याज्यः
सत्यं परदारवत् इति ॥ दक्षोपि ॥ (श्लो० १८) स्वकं कर्म परि-
त्यज्य यदन्यत्कुरुते द्विजः ॥ अज्ञानादथवा लोभात्सतेन पति-
तोऽभवेदिति ॥ नारायणभट्टकृतायां धर्मप्रवृत्तौ वसिष्ठोऽपि ॥ स्व-
कं कर्म परित्यज्य यदन्यत्कुरुते नरः ॥ अज्ञानादथवा लोभात्सतेन
पतितोऽभवेदिति ॥ अतः स्वमतपरमतोत्कर्षापकर्षप्रयोजकं प्रमा-
णशून्यं शुष्कवादं त्यक्त्वा स्वरुच्यनुसारेण कंचिदेकं संप्रदाय-
माश्रयेन्नतु एकतरसंप्रदायानवलंबेन शुष्ककर्मवादतर्कपाखंडा-
दिरतः स्यादित्याहोद्धवं प्रत्येकादशस्कंधे भगवान् ॥ (अ० १८-
श्लो० ३०) वेदनादरतो न स्यान्न पाखंडीनहैतुकः ॥ शुष्कवाद-
विवादेन कंचित्पक्षं समाश्रयेदिति ॥ अतः सर्वैः स्वसांप्रदायिक-
धर्माचरणमेव विधेयं ॥ अतएव कृच्छ्रादिसाधारणेतिकर्तव्यतां
व्याख्यायाह विज्ञानेश्वरः ॥ एवमन्येष्वपि विरोधिपदार्थेषु वि-
कल्पआश्रणीयोऽविरोधिषु समुच्चयः ॥ शाखांतराधिकरणन्याये
न सर्वस्मृतिप्रत्ययत्वात्कर्मणइति ॥ तस्मादामरणमपि स्वसंप्रदा-
यानुसार्येव धर्माचरणं श्रेयस्तदेव च मोक्षसाधनं भवति ॥ य-
थाह गीतायां भगवान् ॥ स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मोऽभयावह-
इति ॥ नारदपंचरात्रेऽपि द्वितीयरात्रे सप्तमाध्याये नारदेन मो-
क्षकारणानि पृष्टस्तानि वदन् शिवः ॥ (श्लो० ४०) स्वधर्मा-
चरणं शुद्धं विधर्माच्च निवर्त्तनं ॥ वेदोक्ताचरणं विप्र परं नि-

वाणकारणमिति ॥ नापिहि तत्तदाचरणाभावमात्रेण तत्रासं-
मतिः शक्या वक्तुं ॥ अन्यथा स्वशाखायाः प्रथमतोऽध्ययनं
ब्रह्मयज्ञं तदुक्तकर्माणि च तन्मंत्राद्यनुसारेण कुर्वतामपि शा-
खांतरीयेषु तेष्वसंमतिः प्रसज्येत ॥ विधीयते हि स्वशाखा-
याएव प्रथमतोऽध्ययनादिकं ॥ यथाह माधवीये (अ० १)
वसिष्ठः ॥ पारंपर्यागतोयेषां वेदः सपरिवृंहणः ॥ तच्छाखं कर्म
कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथेति ॥ स्वशाखापरित्यागं च सएव नि-
षेधति ॥ यः स्वशाखां परित्यज्य पारक्यामधिगच्छति ॥ सशूद्रव-
द्बहिष्कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥ स्वीया शाखोद्भिज्ञता येन ब्र-
ह्म तेनोद्भिज्ञतं परं ॥ ब्रह्मैव सविज्ञेयः सद्भिर्नित्यं विगर्हितः ॥ अ-
धीत्य शाखामात्मीयां परशाखां पठेदिति ॥ अतएव सायनमाधवी-
यभाष्ये स्वाध्यायब्राह्मणव्याख्याने स्वाध्यायशब्दः स्वस्याध्यायः
स्वाध्यायइति विग्रहेण स्वशाखापरतया व्यवस्थापितः ॥ आस्तां
किमिहानेनाप्रकृतेन विचारेण ॥ तस्मादन्यशाखीयकर्मवत् अन्य-
संप्रदायोक्तप्रकारकं चिन्हधारणजगवत्सेवादिकमपि शिष्टाना-
चरन्ति ॥ उक्तवचनेषु तन्निषेधात् ॥ यदि त्वनाचरणमात्रेणैवासं-
मतिं मन्यते भवान् तर्हि सर्वेषामपि स्वान्यशाखीयं कर्मानाच-
रतां तत्रतत्रासंमतिमभ्युपगच्छतस्तव सर्वेष्वपि वेदबहिर्मुखत्वा-
दयोदोषाअभिमतान्नवेयुः ॥ किंच सर्वेषां वर्णानामाश्रमाणां च
परस्परस्य विहितान् धर्मान् अननुतिष्ठतामितरेतरधर्मेष्वसंमतिं म-
न्यमानेन भवता सर्वत्रैव वर्णाश्रमधर्मच्युतत्वमभ्युपगंतव्यं स्या-
त् ॥ यदि च शास्त्रप्राप्तत्वात् परस्परधर्मानाचरणस्य न दोषप्रयो-
जकत्वं नाप्यन्योन्यधर्मेष्वसंमतत्वं चेति ब्रूये ॥ तर्शुक्तमनुयाज्ञव-

त्क्यादिवचनबलात्प्रातिस्विकधर्माचरणे स्वसंप्रदायस्यैव प्रमाणत्वं
सिद्ध्यतीत्यन्यत्र संमतिसत्त्वेऽप्याचरणं तु स्वसंप्रदायानुसारेणैवे-
त्यत्र न कोऽपि शंकावकाशः ॥ अतएव महाभारते आजगरे यु-
धिष्ठिरवाक्यं ॥ तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयोविभिन्नानैकोमुनिर्यस्य वचः
प्रमाणं ॥ धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनोयेन गतः संपं-
थाइति ॥ साधूनां सम्यग्वापि प्रमाणं वेदवद्भवेदिति मिताक्षरा-
दिवद्बुप्रामाणिकनिबन्धलिखितब्रह्मांडवाक्ये कलौ तु संप्रदायस्यैव
विशेषतः प्रामाण्यं च बोध्यतइति श्रीः ॥ तथाच संमत्याचरण-
योर्व्याप्त्यभावात् संमतिश्चेत्तदाचरणं कुतोनेति प्रश्नस्तु प्रष्टुश्वा-
तुर्यख्यापनायैवेति दिक् ॥ तस्माच्छाखाधिकरणन्यायेन सर्वैः
स्वस्वसंप्रदायानुसारेणैव धर्माचरणं विधेयमित्येव युक्ततरं नत्वि-
तरानुसारेण ॥ जीवानां रुचिभेदेन विविधमतानुसरणं तु भव
द्व्येवप्युच्यते ॥ श्लो० रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजु-
षामिति ॥ तृतीयस्कंधेच भगवान् कपिलः ॥ (अ० २९ श्लो०
७) भक्तियोगोबहुविधोमार्गेर्भामिनि भाव्यतइति संप्रदायभेदे-
न भक्तिभेदं प्रतिज्ञाय तत्रतत्र प्रवृत्तौ जीवानां स्वभावभूतगुणैव-
चिन्त्यमेव हेतुत्वेनाह ॥ स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावोविभिद्यतइति ॥
नैतावता सर्वेषां सर्वत्रासंमतिगंधोऽपि इति सर्वं क्षेमं ॥

॥ अथावांतरपष्ठप्रश्नरूपं द्वितीयं वाक्यं ॥

॥ असंमतिश्चेत्कुतोऽंगीक्रियते ॥ ६ ॥

॥ उत्तरं ॥

संमतिर्वैदिकेपूक्ता ततोऽयं सर्वथा लुप्ता ॥ हेतुपर्यनुयोगोथावै-
दिकेष्वस्यसंमतिः ॥ १ ॥ तत्र चेत्पृच्छयते हेतुः सविकल्पद्वयोत्तरे ॥
वेदशास्त्रविरोधाख्यः पूर्वमेवोदितोमया ॥ २ ॥ तस्मान्नायं प्रश्नः
पुनरुत्तरमर्हतीति श्रीः ॥ मार्गकुले किल कलया कलहाकुलतां
तु कलयितुं प्रश्नः ॥ रचितोऽनुचितोऽन्योन्यं कलहायेरन्यथा कथं
संतः ॥ १ ॥

॥ अथास्यावांतरस्य षष्ठप्रश्नस्यैव कुक्षावेतद्वाक्यं •
वक्तुर्विवित्सारख्यापकं लिखितमुपलभ्यते ॥

॥ किंवर्णनिष्ठः ॥ ६ ॥

(वर्णोब्राह्मणादिः तन्निष्ठत्वं च संप्रदायस्य तदधिकारकत्वं)

॥ उत्तरं ॥

इह किमिति पृथक्पदात् संप्रदायस्य वर्णनिष्ठत्वमस्ति नवेत्येव
जिज्ञासितमाहोस्वित् कस्मिन् वर्णे निष्ठा यस्येति समस्तपदाजि-
ज्ञासावोधर्काकिशब्दस्य वर्णे सामानाधिकरण्येनान्वयात् संप्रदा-
याधिकृतोवर्णविशेषः ॥ तत्राद्ये वर्णविशिष्टेषु मनुष्येषु संप्रदा-
यप्रवृत्तेः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन संशयघटकस्याभावकोटेरनुदयेन प्रथ-
मकोटेरेव विवादानध्यासिततया संशयस्यैवानुदयात्तस्यैकधर्मा-
कविरुद्धकोटिद्वयावगाहिज्ञानरूपत्वात् व्यर्थः प्रश्नः ॥ अथ कि-
माश्रमनिष्ठत्यगिमवाक्यानुरोधाज्ज्ञायते धर्माहि द्विविधाएव ॥
वर्णधर्माआश्रमधर्माश्चेतिभेदादितिप्रदुर्मतम्॥तत्र भगवन्मंत्रग्रहण-
तत्त्वेवादीनां संप्रदायधर्माणां वर्णधर्मत्वमाश्रमधर्मत्वं वेत्येव विचि-

कित्सितं तस्येति ॥ तत्राप्युच्यते ॥ नहि धर्माणामुक्तरीतिकद्वैवि-
ध्यमेव शास्त्रसंमतं ॥ तदतिरिक्तानामपि जातिधर्मकुलधर्मदेशध-
र्मादीनां तत्रतत्र निरूपणात् ॥ किंच ॥ वर्णाश्रमेतराणां नोब्रूहि
धर्मानशेषतइत्यत्र धर्माणां पङ्क्तिधत्वं विज्ञानेश्वरेणोक्तं ॥ तद्य-
था ॥ वर्णधर्मः आश्रमधर्मः वर्णाश्रमधर्मः गुणधर्मः निमित्तध-
र्मः साधारणधर्मश्चेति ॥ तत्र संप्रदायधर्माणां साधारणधर्मत्वं ॥
संप्रदायसंमततुलसीकाष्ठमालाधारणाद्याचाराणां प्रायेण सर्व-
वर्णेष्वविशिष्टत्वात् ॥ विज्ञानेश्वरेणाप्यर्हिंसाशौचाचारादीनां सा-
धारणधर्मत्वं विलिख्य तेषामाचार्यकरणपूर्वकत्वकथनात् ॥ इ-
दं चाचार्यकरणं सांप्रदायिकगुरूपसर्पणरूपमेव ॥ उपनयनकालि-
कस्य तस्य स्त्रीशूद्रादिष्वसंभवेन साधारणधर्मत्वाभावात् ॥ तथा
बाह्यांतरभेदेन द्विविधमपि शौचं संप्रदायैकलभ्यमित्युक्त्वादितं
प्राक्॥मनुरपि॥(अ० १२लो० ६३) अर्हिंसा सत्यमस्तेयं शौचमि-
न्द्रियनिग्रहः ॥ एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्यं ब्रवीन्मनुरिति॥या-
ज्ञवल्क्योपि॥(अ० १) गृहस्थप्रकरणे वर्णधर्मानुक्ता (श्लो० २६)
अर्हिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥ दानं दमोदया क्षांतिः
सर्वेषां धर्मपालनमिति ॥ इहांतरशौचेंद्रियनिग्रहौ संप्रदायोपजी-
व्यकौ ॥ एवमन्यत्रापि तद्धर्माणां साधारणधर्मत्वमनेकत्र सिद्ध-
मित्यलं ॥ अथ द्वितीयपक्षावलंबनेन वर्णस्य किंशब्दसामानाधि-
करण्यात् संप्रदायाधिकृतं किं वर्णमात्रमुत तद्विशेषएवेत्येव जि-
ज्ञासितं स्यात् ॥ तदातु साधारणधर्मत्वस्थापनेनैव दत्तोत्तरं ॥ अ-
थापि ब्रूमः ॥ कृपालोर्दाननाथस्य सर्वोद्धरणकारिणः ॥ सर्वेशि-
तुर्हरेर्मार्गाः प्रायः सर्वाऽधिकारकाः ॥ १ ॥ दैत्यवद्विषतां चापिनृ-

णां सर्वाऽधिकारकाः ॥ हरेर्मंत्रग्रहे ज्ञाने नानाभक्तिषु मोक्षणे ॥
 ॥ २ ॥ चतुर्णामपि वर्णानां श्रुता शास्त्रे धिकारिता ॥ संप्रदायेषु
 तस्मिन्त्यै ते सर्वेऽप्यधिकारिणः ॥ ३ ॥ तथाहि ॥ सर्वेषामपि वर्णा-
 नां स्वशरणागतिवशान्मोक्षलक्षणपरगतिप्राप्तिं प्रवक्तिभगवान् ॥
 (अ० १ श्लो० ३२) मां हिपार्थव्यपाश्रित्य येपि स्युः पापघोनयः ॥
 स्त्रियोवैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परांगतिं ॥ किं पुनर्ब्राह्मणाः
 पुण्याभक्ताराजर्पयस्तथेति ॥ व्यपाश्रयः शरणागतिरिति व्या-
 ख्यातारः ॥ किंच ॥ भगवन्मंत्राणामपि बहूनां गोपालादीनां सर्व-
 वर्णाधिकारकत्वं तत्रतत्र स्मर्यते ॥ यथोक्तं नारदपंचरात्रे तृतीय-
 रात्रप्रथमाध्याये ॥ (श्लो० १३) सर्वेषु वर्णेषु तथाश्रमेषु नारी-
 षु नानासु यजन्मत्वेषु ॥ दाता फलानामभिवाञ्छितानां द्रागेव गो-
 पालकमंत्रएषइत्यादि ॥ पुनः कृष्णमंत्रांतरमुपक्रम्य गौतमीयतंत्रे
 चतुर्विंशाध्याये (श्लो० २३) रक्तपद्मायुतं हुत्वा द्विजो ज्ञानम-
 वामुयात् ॥ सर्वलोकैकशास्ति च क्षत्रियोनात्र संशयः ॥
 अन्येषां यद्यदिष्टं तत् साधयेन्मनुनाऽमुनेति ॥ भगवन्मंत्रेषु
 चातुर्वर्ण्याधिकारोदर्शितः ॥ तत्रैव प्रथमाध्यायेऽपि ॥ एते सम-
 फलाः सर्वे समंत्रा इति नः श्रुतं ॥ येन सर्वफलावाप्तिः सर्वेषां बं-
 धुरेव सः ॥ सर्ववर्णाधिकारश्च नारीणां योग्यएवयः ॥ तं ब्रू-
 हि भगवन्मंत्रमल्पायासफलप्रदं ॥ इत्यादिना वैष्णवमंत्रोप-
 देशग्रहणाधिकारश्चातुर्वर्ण्यस्य दर्शितः ॥ एवं दीक्षाधिकारोपि
 मंत्रसारे ॥ दीक्षिताय विशेषेण प्रसीदेन्नान्यथा हरिः ॥ ब्राह्मणः
 क्षत्रियोवापि वैश्यः शूद्रोयवा पुनः ॥ एवं स्त्रियोवा यत्नेन गुरुमेव
 समाश्रयेदिति ॥ वादावल्यां विष्णुयामले ॥ ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वै-

श्यान् सच्छूद्रान् सस्त्रियोपिवा ॥ विष्णुभक्तिरतान् साधून् दीक्षयेद्वि-
धिनागुरुरिति ॥ नचानेकेभ्य उपदेशेन मंत्राणां नैर्वल्यं शङ्कनी-
यं ॥ (अ० १) दर्जाः कृष्णाजिनं मंत्राब्राह्मणाश्च विशेषतः ॥ न ते
निर्माल्यतां यांति विनियोज्याः पुनःपुनरिति माधवीये शंखवच-
नात् ॥ किञ्च मंत्रोपदेशानंतरं भगवत्सेवनादिषु सांप्रदायिकधर्मेषु
चतुर्णामपि वर्णानामधिकारस्मरणादपि संप्रदायस्य चतुर्वर्णनिष्ठत्वं
स्पष्टमेवोरीकृतं महर्षिभिः ॥ तथाहि ॥ निर्णयसिंधौ तृतीयपरिच्छेदे
देवीपुराणे ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यः शूद्रश्च पृथिवीपते ॥ स्वध-
र्मतत्परोविष्णुमाराधयति नान्यथेति ॥ नारदपंचरात्रे (रात्र २
अ० ७) मुक्तिकारणान्युपक्रम्य शिवः ॥ (श्लो० ३७) चतुर्णा-
मपि वर्णानां गुरुकृष्णार्चनं परं ॥ द्विजानां वैष्णवानां च सेवनं मु-
क्तिकारणमिति ॥ गौतमतंत्रे च षोडशाध्याये भगवत्सेवाप्रका-
रमुक्त्वा निगद्यते ॥ (श्लो० ११) एवमभ्यर्च्य जगतां पतिं शु-
द्धमनीषया ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां दायादोभवति ध्रुवं ॥ विप्रो-
देवाधिपोभूयात्साक्षाद्भूमिपुरंदरः ॥ क्षत्रियोराजवर्यश्च वैश्योधन-
समृद्धिमान् ॥ शूद्रः सुरगानि सर्वाणि भुक्त्वा ऽच्युतपुरं व्रजेत् ॥
एवं ते कथितं विप्र संसारभयनाशनं ॥ अर्चनं त्रिविधं यत्ते मू-
लाविद्यानिरुतनमिति ॥ नच स्त्रीशूद्रयोर्भगवत्सेवने ऽनधिकारो-
थ दूरात्पूजनाधिकारसत्त्वेपि स्पर्शादौ त्वनधिकारएव ॥ शूद्रोवा-
नुपनीतोवा सधवा विधवांगना ॥ दूरादेवास्पृशन्पूजां प्रकुर्या-
न्निवकृष्णयोरिति वाक्यादिति शङ्क्यं ॥ स्पर्शनिषेधस्य शालग्राम-
विषयकत्वेन भगवन्पतिमादौ स्त्रीशूद्रयोरपि पूजाधिकारात् ॥
निर्णयसिंधौ ॥ शालग्रामं न स्पृशेत्तु हीनवर्णोवसुंधरे ॥ स्त्रीशूद्र-

करसंस्पर्शोवज्जस्पर्शाधिकोमतः ॥ मोहाद्यः संस्पृशेच्छूद्रोयोपि-
 द्वापि कदाचन ॥ स्वपते नरके घोरे यावदाभूतसंश्लवं ॥ यदिभक्ति-
 र्भवेत्तस्य स्त्रीणां वाऽपि वसुंधरे ॥ दूरादेवास्पृशन्भूजां कारयेत्सु-
 समाहितइति वाराहोक्तेः शालयामशिलामात्रे निर्वंधोन प्रतिमा-
 दौ ॥ सर्ववर्णैस्तु संपूज्याः प्रतिमाः सर्वदेवताइति तत्रैवोक्तेरिति
 निर्णीतं ॥ धर्माब्धिसारेऽपि (प० ३) स्त्री शूद्रोवा स्पर्शसहितं
 शालयामचक्रांकितवाणालगानि नार्चयेदित्यादिना तदेव स्वीक-
 र्तं ॥ अथ सेवार्थं भगवत्स्वरूपग्रहणेऽपि चतुर्णामपि वर्णानाम-
 धिकारोदर्शितः कृत्यकल्पतरौ देवीपुराणे ॥ चतुर्वर्णैस्तथा विष्णुः
 प्रतिष्ठाप्यः सुखार्थिभिरिति ॥ इदं सिंधुद्वयेऽप्युदाहृतं ॥ एवं प-
 वित्रकरणादिषु नैमित्तिकेष्वपि सांप्रदायिकधर्मेषु चातुर्वर्ण्याधि-
 कारः स्मर्यते ॥ निर्णयांसधौ (प० २) पवित्रकप्रकरणे विष्णुः
 रहस्ये ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यस्तथा स्त्री शूद्र एव च ॥ स्वधर्मावस्थि-
 ताः सर्वे भक्त्या कुर्युः पवित्रकमिति ॥ एवं संप्रदायैकसाध्यायां
 भगवद्भक्तावपि चतुर्णामपि वर्णानामधिकारः स्मर्यमाणस्तेषां संप्र-
 दायाधिकारं बोधयति ॥ यथा सारसंग्रहे स्कंदपुराणे ॥ विष्णु-
 भक्तिसमायुक्तो मिथ्याचारोऽप्यनाश्रमी ॥ पुनाति सकलान् लो-
 कान् सहस्रांशुरिवोदितः ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यः शूद्रोवा यदि-
 वेतरः ॥ विष्णुभक्तिसमायुक्तो ज्ञेयः सर्वोत्तमोत्तमः ॥ दुराचारोऽपि
 सर्वाशी कृतघ्नो नास्तिकः पुरा ॥ समाश्रयेदादिदेवं श्रद्धया शरणं
 हियः ॥ निर्दोषं विद्धि तं जंतुं प्रभावात्परमात्मनइति ॥ श्रीमद्भाग-
 वते सप्तमस्कंधे सप्तमाध्याये षड्हादः ॥ सर्वेषामपि भूतानां हरि-
 रात्मे श्वरः प्रियः ॥ भूतैर्महद्भिः स्वरुतैः कृतानां जीवसंज्ञितः ॥ दे-

वोऽसुरोमनुष्योवा यक्षोगंधर्वएव च ॥ भजन्मुकुन्दचरणं स्वस्तिमा
नू स्याद्यथा वयम् ॥ नालं द्विजत्वं देवत्वमृपित्वं वा ऽसुरात्मजाः॥
प्रीणनाय मुकुन्दस्य न दत्तं न बहुज्ञता ॥ न दानं न तपोनेज्या न
शौचं न व्रतानि च॥प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विड्वनं ॥ ततो
हरौ भगवति भक्तिं कुरुत दानवाः ॥ आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभू-
तात्मनीश्वरे ॥ दैतेयायक्षरक्षांसि स्त्रियः शूद्राव्रजौकसः ॥ खगामृ-
गाः पापजीवाः संति स्रच्युततां गताः ॥ एतावानेव लोकेऽस्मिन्
पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः ॥ एकांतभक्तिर्गोविंदे यत्सर्वत्र तदीक्षण-
मिति ॥ अत्र चतुर्णां वर्णानां देवासुरादीनां च भगवद्भक्ताव-
धिकारउक्तः ॥ भक्तिसाधनं च प्रथमतः सांप्रदायिकगुरुप-
सर्पणं आत्मनिवेदनं ततस्तदनुसारेण सत्संगभगवत्सेवादिकं च
इतः पूर्वमेव (श्लो० ३०) गुरुशुश्रूषया भक्त्या सर्वलब्धार्पणेन
चेत्यादिनोक्तं ॥ एवमेवैकादशस्कंधेपि ॥ (अ० १७ श्लो० १) य-
स्त्वयाऽभिहितः पूर्वं धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः॥वर्णाश्रमाचारवतां सर्वेषां
द्विपदामपीत्युद्धवेनाऽपि भगवद्भक्तौ चातुर्वर्ण्याधिकारउक्तः ॥ त-
त्रैव द्वादशाध्याये भगवान् (श्लो० ३) सत्संगेन हि दैतेया या-
तुधानामृगाः खगाः ॥ गंधर्वाप्सरसोनागाः सिद्धाश्चारणगुह्यकाः॥
॥ ३ ॥ विद्याधरामनुष्येषु वैश्याः शूद्राः स्त्रियोऽत्यजाः ॥ रजस्तमः
प्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन्पुगे ऽनघ ॥ ४ ॥ बहवोमत्पदं प्राप्तास्त्वाष्ट्र-
कायाधवादयः ॥ वृषपर्वा बलिर्बाणोमयश्वाऽथविभीषणः ॥ ५ ॥
सुग्रीवोहनुमान्क्षोगजोगृध्रोवणिकपथः॥व्याधः कुब्जा व्रजे गोप्यो
यज्ञपत्न्यस्तयाऽपरे इति सर्वेषामपि स्वभक्तावधिकारं वक्ति॥निर्ण-
यसिधौ(परि२)माघस्नानप्रकरणे पादो॥सर्वेऽधिकारिणोऽसन्नविष्णु-

भक्तौ यथा नृपेति॥ अथ संप्रदायसाध्ये ब्रह्मज्ञानेऽप्यस्ति सर्वेषां वर्णा-
 नामधिकारोऽतः क्रमात्प्रत्येकं सनिरूप्यते॥ तत्र प्रथमं ब्राह्मणेष्व-
 पि ब्रह्मविदामेवात्युत्कर्षमाह मनुः ॥ (अ० १ श्लो० १६) भूतानां
 प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ॥ बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा न-
 रेपु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ॥
 कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिन इति ॥ एवमन्यत्राप्यनेकत्र
 ब्रह्मविदउत्कर्षो वचनसहसैरुक्तः ॥ किंच ब्राह्मणस्य भगवद्धर्मा-
 वश्यकता श्रीभागवतादिष्वनेकत्रोच्यते ॥ (स्कं० ७ अ० १-
 श्लो० १० ॥) विप्राद्विषड्गुणयुतादरविदनाभपादारविदविमुखा
 चक्षुषचं वरिष्ठं ॥ मन्ये तदर्पितमनोवचनेहितार्थप्राणं पुनाति स-
 कुलं न तु भूरिमान इति ॥ एकादशस्कंधे (अ० १७) वर्णधर्मा-
 नुपक्रम्य भगवान् ॥ (श्लो० १५) शमोदमस्तपः शौचं संतोषः
 क्षांतिरार्जवम् ॥ मद्भक्तिश्च दया सत्यं ब्रह्मप्रकृतयस्त्विमा इति ॥
 सप्तमस्कंधेपि (अ० ११) वर्णधर्मानुपक्रम्य नारदः (श्लो० २१)
 शमोदमस्तपः शौचं संतोषः क्षांतिरार्जवम् ॥ ज्ञानं दया ऽच्यु-
 तात्मत्वं सत्यं च ब्रह्मलक्षणमिति ॥ अत्रैव श्रीधरकृतव्याख्यायां
 वर्णानामभिव्यंजकरूपान् धर्मानाह ॥ शम इति चतुर्भिः ॥ अच्युता-
 त्मत्वं श्रीविष्णुपरत्वं सर्वेषामिति व्याख्यातं ॥ अतः श्रीहरिभक्त-
 त्वमपि शुद्धकुलोद्भवविप्रस्य स्वाभाविकं ॥ स्ववर्णाभिव्यंजकत्वात् ॥
 एवं क्षत्रिस्याऽपि आन्वीक्षिक्यादिव ब्रह्मविद्याभ्यासस्याऽप्याव-
 श्यकतां वक्ति मनूराजधर्मानुपक्रम्य सप्तमे ॥ (श्लो० ४३)
 त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दंडनीति च शाश्वतीम् ॥ आन्वीक्षिकीं चा-
 ल्पविद्यां वात्तारिणांश्च लोकत इति ॥ आत्मविद्यां ब्रह्मविद्यां चा-

भ्युदयव्यसनयोर्हर्षविषादप्रशमनहेतुं शिक्षेदिति व्याख्यातं म-
न्वर्थमुक्तावल्यां ॥ शाश्वतीमित्यात्मविद्यांतानां सर्वासां विशेषणं॥
विद्यायां नित्यत्वं च पारंपरिकगुरुसदुपदेशापरपर्यायसंप्रदायलब्ध
त्वमेव ॥ अतएव पारंपर्यागतत्वेन नित्यामिति कुल्लूकजट्टः ॥ न-
चैवमपि अभिपिक्तस्यैव तदावश्यकत्वं नतु क्षत्रियसामान्यस्येति-
वाच्यं ॥ लघुपराशरे (अ० २ श्लो० १) वर्णधर्मान् प्रवक्ष्या-
मीत्युपक्रम्य (श्लो० ३) प्रजानां रक्षणं दानमरीणां निग्रहस्त
था॥ यजनाध्ययने राज्ञि विषयासक्तिवर्जनमिति ॥ अत्रोपक्रमा
नुरोधेन राजशब्दस्य गर्जादिकादशे राज्ञ इत्यादिवत् क्षत्रियसा-
मान्यपरत्वात् तद्धर्मेषु च ब्रह्मविद्यैकसाध्यस्य विषयासक्तिवर्ज-
नस्य परिगणितत्वेन तेष्वपि सत्संप्रदायानुसारेण ज्ञानस्यावश्य-
कत्वं निश्चीयते ॥ अपिचाभिपिक्तविषये याज्ञवल्क्यस्मृतावपि
(अ० १) राजादिधर्मप्रकरणे (श्लो० १) महोत्साहः स्थूलल-
क्ष इत्यारभ्य (श्लो० ३) त्रय्यां चैव नराधिप इत्यंतं राजस्वरूप-
वर्णने स्थूललक्षोद्भूतसेवकः सत्वसंपन्नः शुचिर्धार्मिकोऽव्यसनः
प्राज्ञ इत्यादिभिः संप्रदायसेवनकार्यभूतैर्विशेषणैराज्ञस्तदधिका-
रोगम्यते ॥ इदंच मिताक्षरापर्यालोचनात्सम्यगेव स्फुटति ॥ मा-
धवीये (अ० २) राजधर्मप्रकरणे मार्कण्डेयः ॥ स्थानदृद्धिक्षय-
ज्ञानषाड्गुण्यविजितात्मना ॥ अवितर्क्यं नरेन्द्रेण न कामवशावर्ति-
नेति कामासक्तिवर्जनमुखेन ज्ञानावश्यकत्वं वक्ति ॥ अपिच ब्रा-
ह्मणस्य संप्रदायलभ्यभगवद्धर्मतज्ज्ञानतत्सेवाद्याचाराणामावश्य-
कत्वं साधितमेव तच्चक्षत्रियेऽपि प्राप्नोति ॥ माधवीये (अ० २)

वामनपुराणे ॥ क्षत्रियस्यापि कथितायआचाराद्विजस्य हीति त-
दतिदेशात् इहापि क्षत्रियपदेन संप्रदायोपसेवनं हि नक्षत्रिपिक्त-
मात्रस्य धर्मः किंतु क्षत्रियसामान्यस्यैवेति बोध्यते॥अपरंच भग-
वदर्चनस्य सत्संप्रदायैकसाध्यत्वं दिङ्मात्रेण प्रतिपादितं प्राक्-
कस्मै प्रयोजनायेत्यस्योत्तरे ॥ ग्रंथांतरेषु चेदं स्फुटतरं ॥ त-
स्यच ब्राह्मणवत् क्षत्रियादीनामपि कलियुगेऽप्यावश्यकत्वं ॥
यथाह लघुपराशरोद्वितीयाध्याये कलौ गृहस्थस्य धर्मानुपक्र-
म्य ॥ (श्लो० १३) क्षत्रियोऽपि कुर्यात् कृत्वा देवान् विप्रां-
श्च पूजयेत् ॥ वैश्यः शूद्रस्तथा कुर्यादिति ॥ तथेति वैश्यशू-
द्रयोरपि देवार्चनाद्यतिदिश्यते ॥ किंच माधवीये वैश्यधर्मप्र-
करणे आश्वमेधिके ॥ वणिक् धर्मममुंचनैवदेवब्राह्मणपूजकः ॥
सवणिक् स्वर्गमामोति पूज्यमानोऽप्सरोगणैरिति॥अतस्तयोरपि ब्र-
ह्मक्षत्रवत् संप्रदायोपयोगः ॥ तत्र वैश्ये तु शरदि वैश्यमित्यध्य-
यनांगभूतोपनयनविधिश्रवणेन गर्भास्तुद्वादशे विशदिति स्मरणेन
च अध्ययनाधिकारसित्थ्या पराशरव्याख्यायां (अ० २) वा-
राहपुराणे ॥ स्वाध्यायं यजनं दानं कुसीदं पशुपालनं ॥ गोरक्षां
कृषिवाणिज्यं कुर्याद्वैश्योयथाविधीति ॥ मार्कण्डेयेपि ॥ दानम-
ध्ययनं यज्ञोवैश्यस्याऽपि त्रिधैव सइति॥एवमादिषु ग्रन्थक्षतोऽध्य-
यनविध्युपलब्धेश्च सूत्रानुसारेणोपनिषदध्ययनपूर्वकब्रह्मज्ञानार्थं
संप्रदायोपयोगः॥अतएव तृतीयाध्याये अध्यात्मप्रकरणे याज्ञव-
ल्क्यः ॥ (श्लो० १३५) सत्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेवतु॥द्र-
ष्टव्यस्त्वथ मंतव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिरित्याह॥ द्विजातिभिरिति
वहुवचनात् त्रिभिरपि वर्णैरित्यर्थः॥एवमन्यत्राऽपि ब्रह्मक्षत्रवत् सं-

न्यासार्थमपि वैश्यस्य ज्ञानावश्यकत्वमुच्यते॥यथा आचारमाधवे
द्वितीयाध्याये स्मृत्यन्तरम्॥ऋणत्रयमपाकृत्य निर्ममोनिरहंकृतिः ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियोवाथ वैश्योवा प्रव्रजेद्ब्रह्मादिति ॥ किंच श्रीभा
गवते (स्कं० ७ अ० ११) वर्णधर्मानुपक्रम्य (श्लो० २३) देवगुर्व-
च्युते भक्तिस्त्रिवर्गपरिपोषणं॥आस्तिक्यमुद्यमोनित्यं नैपुण्यं वैश्य-
लक्षणमिति ॥ अतोवैश्यस्याऽपि ब्रह्मसूत्रानुसार्युपनिषदर्थज्ञानद्वा-
राब्रह्मज्ञानसंपत्तये भगवत्सेवादिसंपत्तये च संप्रदायसेवनमावश्य-
कं॥ एवं शूद्रस्याऽप्यस्ति गुरूपदेशद्वारा ब्रह्मज्ञानाद्यधिकारः ॥ अ-
तएवाध्यात्मविद्यया शूद्रस्यापि मान्यत्वमाह याज्ञवल्क्यो (अ० १)
गृहस्थप्रकरणे ॥ (श्लो० २०) विद्याकर्मवयोबंधुवित्तैर्मान्या-
यथाक्रमं॥एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि बार्द्धके मानमर्हतीति ॥ नचास्य
वेदानधिकारात्तदुपजीव्ये ऽध्यात्मविषये ऽनधिकारः शंक्यः ॥ श्रु-
त्युच्चारणमंतरा भाषयैव गुरुणोपदिश्यमाने आध्यात्मिके शूद्र-
स्याप्यधिकारइत्यनेनैव याज्ञवल्क्यवचनेन ज्ञापनात् ॥ इतिहा-
सादिद्वाराऽपीदं संभवति ॥ विष्णुनामसहस्रे शूद्रःसुखमवामुया-
दित्यत्र शंकराचार्यैरपि स्वभाष्ये तस्य श्रवणाधिकारस्वीकारात्
श्रावयेच्चतुरोवर्णानिति भारतोक्तेः सुगतिमियाच्छ्रवणाच्च शूद्रयो
निरिति हरिवंशोक्तेश्च ॥ एवमितरत्रापि पुराणेतिहासादिषु तत्र-
तत्रोच्यमानानि शूद्रस्यापि स्वस्वश्रवणादिफलानि तस्य तत् श्र-
वणाद्यधिकारं तद्वारा ज्ञानसंपादनाधिकारं च बोधयन्ति ॥ तथा ॥
आचारमाधवे शांतिपर्वणि ॥ शास्त्रे स्वाहानमस्करौ मंत्रः शूद्रे-
ऽभिधीयते ॥ ताभ्यांशूद्रः पाकयज्ञैर्यजेत ब्रह्मवान् स्वयमिति॥अ-
त्र ब्रह्मवत्वंहि न वेदवत्त्वं उपनयनाभावात् किंतु संप्रदायसेवनेना-

वगतब्रह्मस्वरूपज्ञातृत्वमेव ॥ स्वयं शास्त्रदर्शनानधिकारात् ॥ एकदे-
 शे परोक्तेत्विति वाक्येन माध्वभाष्यप्रथमसूत्रोदाहृतेन गुरुमु-
 खाद्ब्रह्मश्रवणे ऽधिकारनिश्चयाच्च ॥ नच वेदार्थत्वाद्वृत्तणः श्रव-
 णे ऽनधिकारः शङ्क्यः ॥ वेदश्रवणानधिकारित्वेऽपि भारतादिद्वारा
 वेदार्थस्य श्रवणेऽधिकारित्वोक्तेः ॥ यथोक्तं श्रीभागवते (स्कं० १
 अ० ४ श्लो० २५) स्त्रीशूद्रद्विजबधूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ॥ कर्म-
 श्रेयसिमूढानां श्रेयएवं भवेदिह ॥ इति भारतमाख्यानं कृपया मु-
 निनाकृतमिति (श्लो० २८) भारतव्यपदेशेनस्वाम्नायार्थश्च दर्शि-
 तइति च ॥ अतएव कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च ॥ वे-
 दाक्षरविचारेण शूद्रः पतति जातितइति बृहत्पराशरोऽक्षरविचारे-
 णैव पातित्यमाह नतु परमुखाच्छ्रुतस्य धर्मादेरर्थमात्रस्य विचा-
 रेण ॥ अन्यथा ऽक्षरपदं निरर्थकं स्यात् ॥ एवमेव धर्माध्विसारे-
 ऽपि ॥ (परि० ३) आगमोक्ताविष्णुशिवादिमंत्राः नमोऽन्ताः प्रण-
 वरहिताः ॥ पुराणादिश्रवणनिदध्यासनादि कृत्वा ब्रह्मज्ञानमपि
 स्त्रीशूद्रैः संपाद्यं ॥ उपनिषच्छ्रवणे तु नाधिकारइत्युक्तं काशीनाथो-
 पाध्यायेन ॥ अतः शूद्रस्यापि ब्रह्मज्ञानार्थं संप्रदायसेवनमावश्यकं ॥
 यत्तुमनुः ॥ (अ० ४ श्लो० ८०) न शूद्राय मर्ति दद्यान्नोच्छिष्टं
 न हविष्कृतम् ॥ नचास्योपदिशेद्धर्मं नचास्य व्रतमादिशेत् ॥ यो-
 स्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम् ॥ सोऽसंवृतं नाम तमः सह
 तेनैव भज्जतीत्याह ॥ तत्तूपनिषदुच्चारणपूर्वकज्ञानोपदेशयजनादिवै-
 दिकधर्मोपदेशविषयं ॥ समन्वयाध्यायतृतीयपादे (सूत्र ३४) शु-
 गस्यतदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यतेहीत्यधिकरणे व्यासेन तथै-
 व निर्णयित्यात् ॥ अन्यच्च ॥ शूद्रधर्मेषु मन्वाद्युक्तं शौचमपि न सं-

प्रदायमंतरा सिद्ध्येत् ॥ आंतरशौचाभावात् ॥ याज्ञवल्क्यस्मृतौ
 (अ० ३) उपपातकप्रायश्चित्तप्रकरणे (श्लो० २।३) ऋष्यकै-
 सहस्रादिति वैश्यहाब्दमित्यनयोर्मिताक्षरायां वृत्तस्थविट्शूद्रयोर्वधे
 ब्रह्महत्याऽष्टमांशपोढशांशौ मनुवचनात् प्रतिपाद्य वृत्तस्वरूपजि-
 ज्ञासायां वृत्तशब्देन चात्मगुणादिकमुच्यते ॥ गुरुपूजा घृणाऽशौ-
 चं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः ॥ प्रवर्तनं हितानां च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते इ-
 ति स्मरणादित्युदाहरता विज्ञानेश्वरेण वृत्तांतःपातिनी गुरुपूजा
 शूद्रस्याऽपि दर्शिता॥ नहि च तस्योपनयनमस्ति येन तस्योपनीया-
 ध्यापक एकदेशाध्यापको वा गुरुः स्यात् ॥ अतः संप्रदायगुरुरेवेह
 संभवति ॥ एवं सांप्रदायिकगुरुसकाशाद्वैष्णवदीक्षामहणे शूद्रस्या-
 पीतरशूद्रापेक्षयोत्कर्षबोधनायोच्यते धर्मसिधौ (प० ३) पूर्वार्धे ॥
 दीक्षायुक्तैस्तथा शूद्रैर्मध्यपानविवाजितैः ॥ कर्तव्यं ब्राह्मणद्वारा शा-
 लग्रामशिलार्चनमिति ॥ एवमितराण्यपि शूद्रस्य वैष्णवसंप्रदायो-
 पसेवनावश्यकताख्यापकानि बहूनि निःसंदिग्धवचनानि महाभा-
 रतश्रीभागवतादिष्वार्यग्रंथेषु शूद्रकमलाकरादिप्रामाणिकानार्य-
 ग्रंथेषु च बहूनि समुपलभ्यन्ते तथापि विस्तरमिष्या स्वल्पप्रश्नोपरि
 बहुलिखनप्रयासाद्विरम्यते ॥ तस्मादत्यावश्यकभगवन्मंत्रग्रहणा-
 र्थं तद्भक्तिसंपत्त्यर्थं यथाधिकारमुपनिषदाद्यनुसारिज्ञानसिद्ध्यर्थं
 ततोमोक्षार्थं च चतुर्णामपि वर्णानां सत्संप्रदायोपसरणमेव शरणं
 तदेव च त्रिविधतापार्तिदुस्तरसरस्वत्तरणाय तरणिरिति युक्तं संप्र-
 दायस्य चतुर्वर्णनिष्ठत्वं ॥ एवं संप्रदायस्य सर्ववर्णसाधारणत्वेऽपि
 भगवत्सेवने वैदिकमंत्रोच्चारणादिकं शूद्रानधिकारकं तु त्रैवर्णिकमा-
 त्रविषयकं ॥ कलौ ब्राह्मणमात्रविषयकं वा ॥ इतरत्तु साधारणमे-

वेतिविशेषः॥एवं स्वधर्मशिक्षायै भगवद्भक्तिसिद्धये॥स्वाधिकारा-
नुसारेण ब्रह्मज्ञानाय मुक्तये ॥ १ ॥ तन्मूलभूतभगवन्मंत्रसंग्रहणा-
यच ॥ चतुर्णामपि वर्णानां संप्रदायोपसेवनम् ॥ २॥ अतोहरेः सं-
प्रदायंभुजच्छायाविनिर्भयाः ॥ महर्षिभिः सर्ववर्णनिष्ठाः शास्त्रे-
षु वर्णिताः ॥ ३ ॥

॥ अथाऽस्य षष्ठप्रश्ननिवेशितस्य किंवर्णनिष्ठइति वा-
क्यस्य शाखाभूतमेव वाक्यं स्वतंत्रतया ऽवांतरस-
मप्रश्नत्वेन लिखितं तद्यथा ॥

॥ वर्णनिष्ठश्चेत्संप्रदायपूर्वकोवर्णोवर्णपूर्वकः संप्रदायोवा ॥ ७॥

॥ उत्तरं ॥

किमत्र पूर्वत्वं नाम अवश्यकूतनियतपूर्ववृत्तित्वं पूर्वकालिकत्व-
मात्रं वा ॥ तत्राद्यश्चेत्संप्रदायानां वेदांतरुद्बेदविदेवचाहमित्यादि-
स्मृतिभिर्भगवत्कर्तृकत्वप्रतिपादनेन वर्णानामपि ब्राह्मणोऽस्यमु-
खमासीद्वाहूराजन्यःकृतः मुखवाहूरुपज्जानामित्यादिश्रुतिस्मृतिभि-
स्तथात्वप्रतिपादनेन चोक्तयोरपि सृष्ट्यारंभे परमेश्वरकर्तृकत्वनि-
श्चयाद्वर्णसंप्रदाययोरन्यतरस्यान्यतरकारणकत्वशंकायाः किञ्चि-
ज्ज्ञवालकबुद्धावप्यनुदयेन प्रश्नएवायुक्ततरः॥अथच यदि सर्वव-
र्णानामप्यावश्यकोवैष्णवसंप्रदायस्तर्हि संप्रदायग्रहणादेव तेषां त-
त्तद्वर्णविशिष्ट्यसिद्धिरुत प्रथमतस्तद्वर्णविशिष्टानामेव संप्रदायग्र-
हणमभिप्रेयते इत्येव तव विचिकित्सितं स्यात् ॥ तदा तु एतत्समा-
नयोगक्षेमोऽसावपि प्रश्नोक्तवंतं प्रति कुतोऽन प्रसरेत् ॥ द्विजमात्रा-
धिकारकस्य गायत्रीमंत्रस्योपदेशादेव द्विजत्वसिद्धिं स्वीकुर्वतां

सर्वशिष्टानां मते गायत्र्युपदेशपूर्वकं द्विजत्वं द्विजत्वपूर्वकस्तदुप-
देशोवेति ॥ तथा सर्वेष्वपि वर्णेषु प्रसह्य भस्मरुद्राक्षधारणादिशि-
वदीक्षाचिन्हाग्रहं कुर्वतोभवतोऽपि मते तद्धारणपूर्वकोवर्णोवर्णपू-
र्वकं तद्धारणं वेतिच ॥ अतः स्वयं प्रदेयेनैतादृशप्रश्नानामुत्तरेणै-
व प्रकृतेऽपि संतुष्यतां समानयोगक्षेमत्वादित्यलं ॥ अनेनैव द्विती-
यपक्षोऽपि दत्तोत्तरः ॥ नित्यत्वाप्रतिद्रुहिणं प्रतिकल्पं चावर्तमा-
नानामुभयेषामपि सृष्टिकालएव भगवता प्रकटितत्वेन समका-
लिकैवत्वसिद्ध्याऽन्यतरस्मिन् पूर्वकालिकत्वकथनस्य गगनकुसुम-
सुगंधसंगंधत्वात् ॥ अतो न वर्णानां संप्रदायपूर्वकत्वं नापि संप्र-
दायस्य तत्पूर्वकत्वं वेति भव्यं ॥

अथ स्वतंत्रप्रश्नकल्पमपीदं वाक्यमस्य सप्तमप्रश्न
स्यैव कुक्षिनिवेशितमुपलभ्यते तद्यथा ॥

॥ किमाश्रमनिष्ठः ॥ ७ ॥

(आश्रमान्नह्नचर्यादयः ॥ तन्निष्ठत्वं च संप्रदायस्य तदधिकारक-
त्वं ॥ किंपदान्तद्विषयिणी जिज्ञासा प्रपुत्रात्मसमवेताऽस्तीति ज्ञाय-
ते तत्र)

॥ उत्तरं ॥

अथ पूर्ववदत्राऽपि किमिति बुभुत्साबोधकं पृथक् पदमाश्रित्य सं-
प्रदायोपलक्षिततद्धर्माणामाश्रमधर्मत्वमस्ति नवेत्येव जिज्ञासितं
आहोस्वित्कस्मिन्नाश्रमे निष्ठा यस्येति समासमाश्रित्य संप्रदाया-
धिकृताश्रमविशेषः ॥ तत्रायपक्षस्य किंवर्णनिष्ठइति प्रश्नाद्यक-
ल्पसमानयोगक्षेमत्वान्तदुत्तरेणैव दत्तोत्तरत्वम् ॥ द्वितीयश्चेत्यथम-

कल्पोत्तरे साधारणधर्मत्वकथनेनैव प्राप्तप्रतिवचनः ॥ अथाप्यु-
च्यते ॥ हरेर्मंत्रग्रहस्तस्य पूजनं वेदाचितनम् ॥ एकपक्षावलंबेना-
तृष्णाशमदमादिकं ॥ १ ॥ ब्रह्मज्ञानं ततोमुक्तिः कृष्णभक्तिः
सुनिर्मला ॥ सर्वेष्वप्याश्रमेष्वस्तीत्यखिलाश्रमनिष्ठता ॥ २ ॥ वो-
धिता संप्रदायानां तत्रतत्र महर्षिभिः ॥ स्पष्टा सा बुद्ध्यते सर्वैः
सच्छास्त्रश्रमहर्षिभिः ॥ ३ ॥ तत्र भगवन्मंत्राणां सर्वाश्रमाधिकार
कत्वं नारदपंचरात्रे ॥ सर्वेषु वर्णेषु तथाऽश्रमेषु नारीषु नानासु यज-
न्मखेषु ॥ दाता फलानामभिवाञ्छितानां द्रागेव गोपालकमंत्रं ॥ प-
दत्यादिभिर्दीक्षितम् ॥ गौतमतंत्रेऽपि अष्टादशाध्याये कंचिद्भगवन्मं-
त्रमुक्त्वा ॥ अर्चयेन्मनसा कृष्णं सहस्रं प्रत्यहं जपेत् ॥ वत्सराह-
भते मोक्षं यद्गत्वा नोनिवर्त्तते ॥ वर्णिनां च गृहस्थानां न्यासिना-
मप्ययं विधिरिति ॥ पुनस्तत्रैव द्वितीयाध्याये मंत्रांतरोपक्रमे
न्यासमुपक्रम्य (श्लो० ३४) प्रणवाभ्यां पुटं कृत्वा नमोतान्
दशवर्णकान् ॥ दक्षांगुष्ठादिवामांतं न्यासः स्यात् स्तुष्टिरीरितः ॥
वामांगुष्ठादिदक्षांतं संस्तुतिः परिकीर्तिता ॥ उभयोः करयोर्येष्टा
पूर्विका स्थितिरीर्यते ॥ संस्तुतिर्दोषसंधानां हारिणी परिकीर्तिता ॥
विद्याप्रदा स्यात्स्तुष्टयंता वर्णिनां शुद्धचेतसाम् ॥ स्थित्यंता स्या-
द्गृहस्थानां त्रयं काम्यानुत्पत्तः ॥ सहजानौ वानप्रस्थे स्थित्यं-
तं कश्चिदिच्छति ॥ संहारांतोमुनीनां च विरक्तस्य च सर्वशः ॥
न्यासत्रयं सदा कार्यमशक्तावेकमेव हि इति ॥ तत्रैव सप्तमाध्याये-
(श्लो० १६) अनेन ध्यानयोगेन मंत्राः सिद्ध्यन्ति नान्यये-
त्यनेन सामान्यतोभगवन्मंत्रेषु ध्यानमुक्तोच्यते (श्लो० १७)
परेणच स्वमात्मानं कृष्णाख्येन विभावयेत् ॥ अहं कृष्णोन्चा-

न्योऽस्मि ब्रह्मैवाऽहं न शोकभाक् ॥ सच्चिदानंदरूपोऽहं नित्यमुक्त-
 स्वभाववान् ॥ त्वमेवाऽहमहं त्वं च सच्चिन्मात्रवपुर्भवेत् ॥ आव-
 योरंतरा कृष्ण नश्यत्वाज्ञावलात्तव ॥ अहं तीर्णोभवं घोरं क-
 त्यं किञ्चिन्नमेऽस्त्विति ॥ तथापि देहि मे नाथ आज्ञां तव निपे-
 वणे ॥ जानामि धर्मं नच मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं नच मे निवृत्तिः ॥
 केनाऽपि देवेन त्वदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥
 एवं संप्रार्थ्य मनसा कुर्यात्पूर्वाण्हिकां क्रियां ॥ दीक्षे तस्य विधानेन
 तथा च ब्रह्मचारिणां ॥ वानप्रस्थस्थितानां च शौचादिद्विगुणक्रिया ॥
 संन्यासिनां विशेषेण कृत्यं चतुर्गुणं भवेदिति ॥ एवं चतुर्णामप्याश्र-
 मिणां भगवन्मंत्रग्रहणे तदर्चने चाधिकारः प्रकाशितः ॥ अथ मनुर-
 पि द्वादशाध्याये ॥ (श्लो० ७३) यथा यथा निपेवंते विषयान्
 विषयात्मका इत्यादिना वैराग्यसाधकान् भवक्लेशान्निरूप्य जातवै-
 राग्यं मुमुक्षुं प्रति नैश्रेयसकरं कर्म विप्रस्येदं निबोधतेत्यादिना
 संप्रदायेतरसाधनासाध्यं नैश्रेयसमुपक्रम्य समासतत्त्वस्वरूपं च
 निरूप्य तत्र प्रकृतात्मज्ञानस्य मुख्यसाधनत्वेन पितृदेवमनुष्या-
 णां वेदश्चक्षुः सनातनमित्यादिना वेदशास्त्रं तत्प्रयोजनादिकथन-
 पुरःसरं स्तुत्वा तत्साध्यज्ञानजन्यमोक्षस्य सर्वेष्वप्याश्रमेष्वधिका-
 रोऽस्तीत्याह ॥ वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञोयत्र तत्राश्रमे वसन् ॥ इहैव लोके
 तिष्ठत्सब्रह्मभूयाय कल्पते इति ॥ अत्र जीवन्मुक्तिफलोपदेशा-
 द्वेदशास्त्रतत्त्वार्थावबोधादिद्वारा तत्सिद्ध्यर्थं संप्रदायाश्रयणमपि
 सर्वाश्रमेषूपदिष्टं ॥ एतत्पूर्वप्रसंगे, आत्मज्ञानस्य साधनत्वोक्त्या मु-
 क्तेर्भक्तिमार्गीयत्वं फलति अतोऽस्ति सर्वेष्वप्याश्रमेष्ववश्यं सत्सं-

प्रदायोपयोगः ॥ किंचाश्रममात्रं संप्रदायं विना निरर्थकं ॥ लि-
 गमात्रस्य ब्रह्मज्ञानादिधर्मासाधकत्वात्तस्य च संप्रदायैकसाध्य-
 त्वात् ॥ यथाह याज्ञवल्क्यः ॥ (अ० ३) अध्यात्मप्रकरणे ॥
 (श्लोक १०) नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणोभवेद्विसः ॥ अ-
 तोयदात्मनोऽपथं परेषां न तथाचरेदिति ॥ अत्र धर्मशब्देनात्मो-
 पासनं विज्ञानेश्वरोव्याचख्यौ ॥ अत्रैव मनुः ॥ भूषितोपि चरेद्धर्म-
 यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥ समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणमिति ॥
 अयंच संप्रदायगुरूपसत्त्याशयशुद्धिविधिशेष आश्रमनिर्दार्थ-
 वादोनतु तेषामकर्तव्यत्वं ॥ विहितत्वात् ॥ तस्मादाश्रमेष्वपि स-
 त्यादीन्येव दश उत्तरोत्तरोत्कृष्टानि शोशफलकानीत्याशयेनास्त्ये-
 वापउच्यते ॥ (श्लो० ११) सत्यमस्तेयमक्रोधोऽहीः धैर्यं च
 धृतिर्दमः ॥ संयतेंद्रियता विद्या धर्मः सर्वउदाहृतइति ॥ विद्याहि
 सांप्रदायिकगुरुभिः संप्रदीयमानमात्मज्ञानं ॥ तस्मात्सर्वाश्रमभिः
 सत्संप्रदायः सेव्यएव ॥ अन्यथातु माधवीये (अ० ३) श्राद्ध-
 वर्ज्यब्राह्मणेपुण्यमः ॥ पिशुनः कूटसाक्षी च दीर्घरोगी दृथाश्रमीति
 निर्दितत्वमेव स्यात् ॥ आश्रमवैयर्थ्यं तु प्रातिस्निकधर्मानाचरणवत्
 ब्रह्मावबोधकसूत्रज्ञाप्यकारसंप्रदायप्रवर्तकाननुसारेण केवलं
 गधारणेऽपि वेदितव्यं ॥ अतएवाध्यात्मप्रकरणसमाप्तौ याज्ञवल्क्यः
 (श्लो० १३१) तत्राटारीतिसाहस्राइति त्रिभिः पुनःपुनरवतारेण
 प्रवृत्तनिवृत्तोज्ञयविधकर्मप्रवर्त्तनेन सत्संप्रदायप्रवर्तकान् मुनीन्
 निरूप्य (श्लो० १३४) यतोवेदाइति वेदपुराणविद्योपनिषत्सि-
 द्धांतकारिकासूत्रज्ञाप्यादिसर्ववाङ्मयप्रवर्त्ति ततएवोक्त्वा ततः किं
 तैस्तत्प्रवर्त्तितेः संप्रदायैरित्याकांक्षायां वार्ष्णिप्रभृतीनां चतुर्णां

तादृशसंप्रदायद्वारैव संपादितैरध्ययनादिभिः प्रातिस्थिकधर्मैस्त-
 त्तदाश्रमचिन्हधृतिपुरःसरैरुपकृतानि संप्रदायद्वारैवपरमात्मनः श्र-
 वणमनननिदिध्यासनानि विधेयानि नत्वन्यथा फलसंपत्तिरि-
 त्याशयेनाह ॥ (श्लो० १३५) वेदानुवचनं यज्ञोब्रह्मचर्यं तपो-
 दमः ॥ श्रद्धोपवासः स्वातन्त्र्यमात्मनोज्ञानहेतवः ॥ (श्लो० १३६)
 सप्ताश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु ॥ द्रष्टव्यस्त्वथ मंतव्यः श्रो-
 तव्यश्च द्विजातिभिः ॥ पूर्वोक्तसंप्रदायप्रवर्तकऋषिप्रवर्तितवे-
 दानुवचनादयमात्मज्ञानं फलंति ॥ तेच यथायथं ब्रह्मचार्यादीनां
 चतुर्णामप्यत्र निर्दिष्टाः ॥ यथा वेदानुवचनं श्रद्धा च सर्वेषां ब्रह्म-
 चर्यं प्राधान्येन वर्णिनां यज्ञोगृहमेधिनां तपउपवासश्च वैरवा-
 नसानां यज्ञरहिताः सर्वे दमः आशयशुद्धिसाध्यत्वेनोपदिष्टं स्वा-
 तन्त्र्यं च यतीनां मिमे सर्वेऽप्यात्मज्ञानस्य हेतवः ॥ ननु किंस्वभा-
 वादेव हेतवआहोस्वित् संप्रदायाश्रयणेनैवेतिचेत्तत्राह ॥ सप्ताश्रमै-
 रिति ॥ सआत्मा॥हिनिश्चयेन ॥ एवमेव उक्तसंप्रदायसरण्यैव ॥ स-
 मस्तैरशेषैरप्याश्रमैः साधकतमैस्तत्तदाश्रमिभिः विजिज्ञासितव्यः ॥
 तुशब्दोजिज्ञासायां संप्रदायभिन्नप्रकारं वारयति ॥ अतएवेह
 विज्ञानेश्वरोऽपि उक्तमार्गेणैव सकलाश्रमिभिर्विजिज्ञासितव्य इत्या-
 ह ॥ कथं जिज्ञासितव्यइतिचेदुच्यते ॥ प्रथमं द्विजातिभिः सांप्र-
 दायिकगुरुसकाशाच्छ्रोतव्यः ॥ तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छे-
 दित्यत्र मुंडके असांप्रदायिकगुरूपसत्तिनिषेधयोतनात् ॥ ततोमं-
 तव्यः पूर्वोपक्रान्तेन स्वगुरुक्तसूत्रभाष्यादिना दर्शितैः प्रमाणा-
 विरुद्धतर्कैर्विचारयितव्यः ॥ पश्चान्निदिध्यासितव्यः ॥ अथैवं साध-
 नसंपत्त्यनंतरं तु द्रष्टव्यः ॥ तुः उक्तसाधनं विना दर्शनासंभवं यो-

तयति ॥ एवं संप्रदायाश्रयणादेव फलसंपत्तिर्न त्वन्यथेत्याशये-
 नाह ॥ (श्लो० १३७) यएवमेनं विदंति येचारण्यकमाश्रिताः ॥
 उपासते द्विजाः सत्यं श्रद्धया परया युताः ॥ क्रमान्ते संभवन्त्य-
 चिरहः शुक्लं तथोत्तरमित्यादि ॥ एवं उक्तसंप्रदायप्रकारेण अय-
 मेवार्थोमिताक्षरायामपि सर्वेषां निपुणधियां प्रतिभास्यतीत्यलं
 बहुलविलेखेन ॥ अपरं च अस्ति सर्वेषामपि आश्रमिणां शमदमा-
 दिपूर्वकब्रह्मज्ञानस्य संप्रदायानुसारेण ब्रह्मसंबंधकरणपूर्वकजग-
 त्कृष्णकीर्तनस्मरणसेवादास्यादेश्चावश्यकत्वं ॥ यथाह श्रीभागवते
 सप्तमस्कंधे युधिष्ठिरेण सर्ववर्णाश्रमादिधर्मान् पृष्टोनारदः ॥ (अ० १.१
 श्लो० ८) सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षेक्षा शमोदमः ॥ अहिंसा ब्र-
 ह्मचर्यं च त्यागः स्वाध्यायआर्जवम् ॥ संतोषः समदृक्सेवा धाम्ये-
 होपरमः शनैः ॥ नृणां विपर्ययेहेक्षा मौनमात्मविमर्शनम् ॥ अन्नाद्या-
 देः संविभागो भूतेभ्यश्च यथार्हतः ॥ तेष्व्वात्मदेवताबुद्धिः सुतरां नृषु
 पांडव ॥ श्रवणं कीर्तनं चाऽस्य स्मरणं महतां गतेः ॥ सेवेज्यावन-
 तिर्दास्यं सख्यमात्मसमर्पणं ॥ नृणामयं परोधर्मः सर्वेषां समुदाह-
 तः ॥ त्रिशल्लक्षणवान् राजन् सर्वात्मा येन तुष्यतीति ॥ पुनरेका-
 दशस्कंधेऽपि सप्तदशाध्याये जगवानाह ॥ (श्लो० ३३) शौच-
 माचमनं स्नानं संध्योपासनमार्जवम् ॥ तीर्थसेवा जपोऽस्पृश्याऽ-
 भक्ष्यासंभाष्यवर्जनं ॥ (श्लो० ३४) सर्वाश्रमप्रयुक्तोऽयं निय-
 मः कुलनंदनं ॥ मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायसंयमः ॥ अत्राऽपि
 ज्ञानेन सर्वभूतेषु जगद्भावः सर्वाश्रमसाधारणधर्मतयोक्तः ॥ अतए-
 वेह सर्वाश्रमसाधारणं धर्ममाह शौचमिति द्वाभ्यामिति श्रीधरस्या-
 मिनाऽवतारितं ॥ पुनस्तत्रैवाऽष्टादशाध्याये त्रिधुधर्मांतं निरूप्य

(श्लो० ४२) भिक्षोर्धर्मः शर्मोहिंसा तपश्चर्या वनौकसः ॥ गृ-
हिणोभूतरक्षेज्या द्विजस्याचार्यसेवनं ॥ ब्रह्मचर्यं तपः शौचं सं-
तोषोभूतसौहृदं ॥ गृहस्थस्याप्यृतौ गंतुः सर्वेषां मनुपासनम् ॥ इ-
ति मां यः स्वधर्मेण भजन्नित्यमनन्यभाक् ॥ सर्वभूतेषु मद्भावोम-
द्भक्तिं विदतेऽचिरात् ॥ भक्त्योद्धवानपायिन्या सर्वलोकमहेश्वरं ॥
सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्म कारणं मोपयाति सः ॥ इति स्वधर्मनिर्णिक्त-
सत्त्वोनिर्ज्ञातिगद्गतिः ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नो न चिरात्समुपैति माम् ॥
वर्णाश्रमवतां धर्मेष्वआचारलक्षणः ॥ स एव मद्भक्तियुतो निःश्रेय-
सकरः परः ॥ एतत्तेऽभिहितं साधो जवान् पृच्छति यच्च मां ॥ य-
था स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मां समियात् परमिति स्वसेवायाः सर्वव-
र्णाश्रमसाधारणत्वं सर्ववर्णाश्रमधर्माणां स्वभक्तिसहकारेणैव मो-
क्षजनकत्वं सर्वेषां मोक्षाधिकारित्वं चोक्तं भगवता ॥ अतः सर्व-
ेष्वप्याश्रमेषु भगवत्सेवादिकमावश्यकमेव ॥ अन्यथा तु न मोक्षः
स्यात् ॥ अतएव पराशरमाधवीये आह्निकनिरूपणाति कूर्मपुरा-
णे ॥ नान्यो विमुक्तये पन्थामुक्ताश्रमविधिं त्वकं ॥ तस्मात्कर्माणि
कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिन इति ॥ श्रुतयश्च नान्यः पन्थाविद्यतेऽयनाये-
त्याद्यास्तदेव वदन्ति ॥ अतश्चतुर्णामप्याश्रमिणां श्रवणादिद्वारा-
ब्रह्मज्ञानार्थं सेवादिरूपतद्भक्त्यर्थं तत्र फलमुखाधिकारसंपाद-
कमहामंत्रद्वारा शरणगमनात्मनिवेदनाद्यर्थं च सत्संप्रदायोप-
सेवनमत्यावश्यकमेवातोऽस्ति खलु सत्संप्रदायः सर्वाश्रमनिष्ठः ॥
एवं ॥ सर्वाश्रमेष्वपि विनाश्रममेव मोक्षशिक्षाप्रदायकपुरो-
तनसंप्रदायान् ॥ सेव्यान्वचःप्रचयतः प्रणिगद्य सद्यः प्रत्या-
श्रमं तदुपयोगमुदीरयामः ॥ १ ॥ तत्रादौ ब्रह्मचारिणो-

विचार्यते ॥ तत्राऽस्तिब्रह्मचारिणउपकुर्वाणकनैष्ठिकभेदेन द्वैवि-
 ध्यं तत्रोपकुर्वाणकविषये तावत् ब्रूमः ॥ एकादशस्कंधे (अ०
 १७,) ब्रह्मचारिधर्मान्निरूप्यते ॥ (श्लो० ३५) एवं बृहद्व्रतध-
 रोब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ मद्भक्तस्तीव्रतपसा दग्धकर्माशयो-
 ऽमलः ॥ अथानंतरमावेक्षन् यथाजिज्ञासितागमः ॥ गुरवे दक्षि-
 णां दत्वा स्नायादुर्वनुमोदितइति ॥ तस्य समयेऽपि स्वव्रताचर-
 णे स्वभक्तिसहकारावश्यकता भगवतोच्यते ॥ भक्तिस्तु संप्रदायैक
 साध्येति निरूपितं प्राक् ॥ अतएव तत्रापि (श्लो० २५)
 अग्न्यर्काचार्यगोविप्रगुरुद्वद्धसुरान् शुचिः ॥ समाहितउपासीत सं-
 ध्ये च यतवाक् जपन्निति ॥ गुरुशब्दनिर्दिष्टाद्वेदाद्यध्यापकाचा-
 र्याद्वृद्धशब्दनिर्दिष्टात्पित्रादितश्च भेदेन निर्दिश्याचार्यशब्दोक्तस्य
 भगवद्भक्तिज्ञानसंपादकस्य सांप्रदायिकाचार्यस्याप्युपासनं व-
 णिनोविदधाति ॥ सप्तमस्कंधेऽपि (अ० १२) ब्रह्मचारिधर्मा-
 नुपक्रम्य ॥ (श्लो० १०) कल्पयित्वात्मना यावदाभासमिदमी-
 श्वरः ॥ द्वैतं तावन्नविरमेत्ततोऽस्य विपर्ययइति व्यादिसंगवर्ज-
 ने हेतुं वदता भगवता नारदेन द्वैतनिवृत्त्युद्यमे ब्रह्मचारिणः कर्त्त-
 व्यता बोध्यते ॥ तदुपसंहारेऽपि ॥ अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूते-
 ष्वधोक्षजं ॥ भूतैः स्वधामभिः पश्येदप्रविष्टं प्रविष्टवत् ॥ एवंवि-
 धोब्रह्मचारी वानप्रस्थोयतिर्गृही ॥ चरन् विदितविज्ञानः परं ब्र-
 ह्माऽधिगच्छतीति ॥ एवं साक्षाद्ब्रह्मविज्ञानं तत्साध्यः पुरुषोत्तम-
 प्राप्तिरुक्षणोमोक्षश्च ब्रह्मचारिणोऽप्यभिधीयते ॥ तत्साधनाय
 तस्य भगवत्सेवाऽप्युच्यते तत्रैव ॥ (श्लो० २) सायंप्रातरुपासी-
 त गुर्वग्न्यर्कसुरोत्तमानिति ॥ सुरोत्तमोविष्णुरिति व्याख्यातारः ॥

मनुरपि द्वितीयाध्याये ब्रह्मचारिधर्मानुपक्रम्य (श्लो० १७६)
 नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्दिवर्षिपितृतर्पणं ॥ देवताभ्यर्चनं
 चैव समिदाधानमेवचेति नित्यं हरिप्रतिमार्चनमप्याह ॥ कुक्षु-
 कजेद्वेनाप्येतदूरीकृतं ॥ किंच वेदाध्ययनात्पृथग्वारुण्याद्युप-
 निषद्विद्याध्ययनमावश्यकत्वद्योतनाय फलकथनपूर्वकं या-
 ज्ञवल्क्योविदधाति (अ० १) ब्रह्मचारिप्रकरणे ॥ (श्लो०-
 ३७) इतिहासांस्ततोविद्याः शक्त्याऽधीते हि योऽन्वहमित्यादि ॥
 संवर्तश्च ब्रह्मचारिधर्मान्निरूप्य (श्लो० ३२) एषधर्मः समारख्या-
 तः प्रथमाश्रमवासिनां ॥ एवं संवर्तमानस्तु प्राप्नोति परमां गति-
 मिति मोक्षाधिकारित्वमाह ॥ परमागतिर्हि मोक्षः ॥ अथ ब्रह्म-
 चर्याश्रमेऽपि सद्गुरुपसत्तिसार्वदिकवेदांताभ्यासादिना सम्यक् सं-
 जातदृढवैराग्यस्य मध्यमाश्रमद्वयाकरणेनैव संन्यासोमाधवादि-
 भिः श्रुत्यादिविहितत्वाद्धारय्यते ॥ तथाच जावालश्रुतिः ॥ यदिवेत-
 रथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा इति ॥ इतः पूर्वं ब्रह्मचर्यं स-
 माप्य गृहीभवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनीभूत्वा प्रव्रजेदित्यवि-
 रक्तं जडं प्रति आश्रमसमुच्चयपक्षस्योक्तत्वात् ॥ इदानीं विरक्तं प्र-
 ति यदिवेतीदं पक्षांतरमुच्यते ॥ इतरथेति वेदांताभ्यासद्वारा दृढवै-
 राग्यसंज्ञे ॥ अंगिरा अप्याह ॥ संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदि-
 दृक्षया ॥ प्रव्रजत्यकृतोद्वाहः परं वैराग्यमाश्रितः ॥ प्रव्रजेद्ब्रह्मच-
 र्येण प्रव्रजेच्च गृहादपि ॥ वनाद्वा प्रव्रजेद्विद्वानातुरोवाऽतिदुःखि-
 तइति ॥ लघुविष्णुरपि चतुर्थाध्याये (श्लो० १) ब्रह्मचारी गृह-
 स्थोवा वानप्रस्थोऽथवा मुनिः ॥ विरक्तः सर्वकामेभ्यः परिव्रज्यां
 समाश्रयेदिति ॥ एतच्च संसारनिःसारत्वदर्शनदृढवैराग्यसारदिदृक्षा

दिकमनुपासितसांप्रदायिकसद्गुरुकस्य कदाचिदपि कथंचिदपि-
 नासंभवति ॥ उक्तरीत्या बहुश्रुतिषु तस्य तदेकसाध्यत्वप्रतिपाद-
 नात् ॥ अतोब्रह्मचारिणोऽपि सांप्रदायिकगुरुसेवनं विधिसिद्धम-
 स्येवेति सिद्ध्यति ॥ येन तत्सेवनान्तस्य कदाचिद्दृढतरवैराग्यसं-
 भवे संन्यासउपदिष्टः ॥ तस्माद्ब्रह्मज्ञानभगवद्भक्तितत्सेवादिशिक्षा-
 र्थमुपकुर्वाणकस्य संप्रदायोपयोगोर्दाशितः ॥ एवमेव नैष्ठिकवि-
 पयेऽपिबोध्यं ॥ तथाहि श्रीभागवते एकादशस्कंधे ॥ (अ० १७
 श्लो० ३०) यद्यसौ छंदसां लोकमारोक्षन् ब्रह्मविष्टपम् ॥ गुरवे
 विन्यसेद्देहं स्वाध्यायार्थं बृहद्व्रतइत्यादिना नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्मा-
 नुपक्रम्य (श्लो० ३१) अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेषु मां प-
 रम् ॥ अपृथग्धीरुपासीत ब्रह्मवर्चस्यकल्मषइति ॥ सर्वत्र ब्रह्माभे-
 दवृद्धि करणीयत्वेन विदधाति ॥ मनुरपि द्वितीयाध्याये) श्लो०-
 २४३) यदित्वात्यंतिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले इत्यादिना नै-
 ष्टिकधर्मानुपक्रम्य (श्लो० २४४) संगच्छत्यंजसा विप्रोब्रह्म-
 णः सदा शाश्वतमिति ॥ तथा उपसंहारे (श्लो० २४९) एवं च-
 रति योविप्रोब्रह्मचर्यमविप्लुतः ॥ संगच्छत्युत्तमं स्थानं नचेहाजा-
 यते पुनरिति तस्य मोक्षलक्षणफलं वदन् ब्रह्मज्ञानस्यावश्यसंपाद्य-
 त्वंबोधयति ॥ नचेदं ब्रह्मचर्यस्य फलमिति शंक्या ॥ ऋते ज्ञानान्मु-
 क्तिरिति नियमविरोधान् ॥ ब्रह्मचर्यस्य तु तत्रोपोद्बलकत्वमेव ॥
 एवमेव याज्ञवल्क्योऽपि नैष्ठिकस्य मोक्षमाह (अ० १) ब्रह्म-
 चारिप्रकरणेति (श्लो० ४२) अनेन विधिना देहं साधयन्वि-
 जितेंद्रियः ॥ ब्रह्मलोकमवामोति नचेहाजायते पुनरिति ॥ नचा-
 भ मनुयाज्ञवल्क्यवचनयोर्ब्रह्मसदब्रह्मलोकशब्दाभ्यां सत्यलोकः

एवेति शङ्क्यं ॥ कुल्लूकभट्टविज्ञानेश्वरकृतव्याख्याविरोधान् मूले
 अपुनरावृत्तिकथनलिंगवाधाच्च ॥ आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनराव-
 र्त्तिनोर्जुनेति तत्र पुनरावृत्तिस्मरणात् ॥ नच तस्य ऋणत्रयनिवृ-
 द्ध्यभावान्मोक्षाभावः शङ्क्यः ॥ तन्मोक्षस्य शास्त्रसिद्धत्वात् ॥ य-
 थाह मनुः ॥ (अ० ५ श्लो० १५९) अनेकानि सहस्राणि कु-
 मारब्रह्मचारिणाम् ॥ दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंततिमि-
 ति ॥ अतोऽस्ति नैष्ठिकस्याप्यवश्यमेव मोक्षसाधकभक्तिज्ञानाद्य-
 र्थं संप्रदायोपयोगः ॥ अन्यथा उक्तेन प्रकारेणात्मानं निष्ठां उ-
 ऋांतिकालं नयतीति नैष्ठिकइति मिताक्षरोक्ततद्ब्रह्मणव्याकोपा-
 त् ॥ एवं ब्रह्मचारिणः संप्रदायोपयोगोव्याख्यातः ॥ अथ गृहस्थ
 स्यापि तदुपयोगं व्याख्यास्यामः ॥ तत्र श्रीभागवते सप्तमस्कंधे
 (अ० १४) युधिष्ठिरेण गृहस्थधर्मान्पृष्टोनारदः ॥ (श्लो० २) गृ-
 हेष्ववस्थितो राजन्क्रियाः कुर्वन्त्यथोचिताः ॥ वासुदेवार्पणं साक्षा-
 दुपासीत महामुनीनित्यादिना सर्वस्यात्मीयस्य भगवते समर्पणं
 तत्समर्पणद्वारभूतानां तत्संप्रदायप्रवर्तकानामाचार्यरूपमहामुनीनां
 मुपासनं तत्सकाशात् भगवत्कथाश्रवणादिकं च विधीयते ॥ अ-
 ये च इदं महामुन्युपासनं सन्मार्गप्रवर्तकानां तत्तत्संप्रदायप्रवेशमू-
 लकं सामान्यं वेति संशयवारणाय (श्लो० १४) पदवीं महता-
 मियादिति स्पष्टतया महत्त्ववर्तितसंप्रदायाश्रयणमुच्यते ॥ ततः पं-
 चदशाध्यायेऽपि ज्ञानसंतोषादिकं च प्रशंस्य ॥ (श्लो० २२)
 असंकल्पाज्जयेत्काममित्यादिना कामादीनामेकैकशोजयोपायं
 निरूप्य (श्लो० २५) एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या पुरुषोत्तमं जये-

त् ॥ यस्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ ॥ मर्त्यासद्मीः श्रुतं तः
 स्य सर्वं कुंजरशौचवदिति संप्रदायानुसारेण भगवज्ज्ञानसंपादके-
 गुरौ भक्तेरेकस्याएव सर्वजयोपायत्वं तदभावे सर्ववैयर्थ्यं चोक्तं ॥
 एवमेकादशस्कन्धेऽपि (अ० १७ श्लो० ३८) गृहार्थी संदर्शा भा-
 र्यामित्यादिना गृहिधर्मानुक्रम्य (श्लो० ४१) शिलोच्छ्रित्या प-
 रितुष्टचित्तोधर्मं महान्तं विरजं जुषाणः॥मय्यर्पितात्मा गृहएव ति-
 ष्ठन्नातिप्रसक्तः समुपैति शांतिमिति विरजःसांप्रदायिकधर्माश्र-
 यणं भगवते आत्मसमर्पणं च शांतिकारणत्वेनोच्यते॥तथा (श्लो०
 ५१) कुटुंबेषु न सज्जेत न प्रमायेत्कुटुंब्यपि ॥ विपश्चिन्नश्वरं
 पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ॥ पुत्रदारामवंधूनां संगमः पांथसंगमः ॥
 अनुदेहं वियंत्येते त्वमोनिद्राऽनुगोयथा ॥ इत्थंपरिमृशन्मुक्तोऽगृ-
 हेष्वतिथिवद्वसन्॥न गृहैरनुबध्येत निर्ममोनिरहं कृतः ॥ कर्मभिर्गृ-
 हमेधीधैरिष्ठां मामेव भक्तिमान् ॥ तिष्ठेद्वनं वोपविशेत्तजावान्वा-
 परिव्रजेदिति गृहस्थस्यापि भगवत्सेवादौ प्रमादाभावोब्रह्मज्ञानं
 तत्साधकतत्त्वविमर्शोभगवद्भक्तिश्च नैश्रेयससाधनतयोच्यते ॥ ए-
 तच्छून्यस्य संसारबंधनपूर्वकं नरकार्ण्यं फलमप्यनुपदमेवोच्यते-
 (श्लो० ५५) यस्त्वासक्तमतिर्गेहे पुत्रवित्तैपणातुरः ॥ त्वैणः कृ-
 पणधी मूढोममाहमिति बध्यते इत्यादिना (श्लो० ५७) मृ-
 तांधंविशतेतमदत्यन्तेन॥किंच मनुरपिन्तृतीयाध्याये गृहस्थधर्मानु-
 पक्रम्य भगवद्बुद्ध्या सर्वभूतसंतोषकस्य ब्रह्मरूपतापत्त्यार्चिर्मा-
 र्गगत्या मोक्षमाह॥ (श्लो० ९३) एवंयः सर्वभूतानि ब्राह्मणोनि-
 त्यमर्चति॥सगच्छति परं स्थानं तेजोमूर्तिपथर्जुनेति॥पुनश्चतुर्थाध्या-
 येऽपि सर्वयज्ञापेक्षया ज्ञानयज्ञस्य प्राधान्यमाह स एव ॥ (श्लो०

२२) एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदोजनाः ॥ अनीहमानाः
 सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥ वाक्येके जुह्वति प्राणं प्राणे वाचं च
 सर्वदा ॥ वाचि प्राणे च पश्यंतो यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयाम् ॥ ज्ञानेनैवा-
 परे विप्राय जंत्येतैर्मुखैः सदा ॥ ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यंतो ज्ञानच-
 क्षुपेति ॥ एवं सर्वसत्कर्मणां ज्ञानेमूलकत्वमुक्तं ॥ पुनस्तत्रैव ज्ञानसंप-
 र्यर्थं वेदाभ्यासं ततो ज्ञानसंभवे पूर्वजन्मस्मरणादिकं ब्रह्मभावान्मो-
 क्षलक्षणसुखं चाह ॥ (श्लो० १४८) वेदाभ्यासेन सततं शौचेन
 तपसैव च ॥ अद्रोहेण च भूतानां जाति स्मरति पौर्विकीं ॥ पौर्विकीं सं-
 स्मरन् जाति ब्रह्मैवाभ्यसते पुनः ॥ ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमनंतं सुखम-
 श्रुतइति ॥ अपि च ब्रह्माद्वैतज्ञानसिद्ध्यर्थं सांप्रदायिकगुरुसकाशा-
 दीक्षाग्रहणपूर्वकमुपनिषद्विद्याभ्यासस्य सर्वाश्रमेष्ववश्यकत्वमा-
 ह पष्ठे सएव ॥ ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः ॥ विद्यात-
 पो विदुर्दध्यर्थं शरीरस्य च शुद्ध्यति ॥ एतद्विद्यासेवनस्य दीक्षा-
 पूर्वकत्वं पूर्वश्लोके स्फुटं ॥ अत्र ब्राह्मणैर्ब्रह्मचारिभिः ऋषिभिः प-
 रिब्राजकैः उपक्रमानुरोधाच्चाद्वनस्थैश्चेति मेधातिथिकुल्लूकभट्टा-
 द्याशयः ॥ अत्र गृहस्थस्याऽपि तदावश्यकत्वं सिद्धमेव ॥ किंच
 ब्रह्मविद्यायाः प्रत्यहाभ्यासेनैव जपयज्ञसिद्धि स्मरत्याचाराध्या-
 ये याज्ञवल्क्यो गृह्यप्रकरणे (श्लो० ५) वेदार्थवपुराणानि से-
 तिहासानि शक्तितः ॥ जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं
 जपेदिति ॥ अन्यच्च ॥ ब्रह्ममीमांसाद्यनुसारेण वेदार्थविचारस्य
 प्रत्यहकर्तव्यतामपि सएवाह तत्रैव ॥ (श्लो० ३) हुत्वोग्नीन् सू-
 र्यदैवत्यान् जपेन्मंत्रान् समाहितः ॥ वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्रा-
 णि विविधानि चेति ॥ प्रजापतिः ॥ प्रवृत्ति वचानात्कुर्वन् नि-

वृत्तिमपि कर्मणां ॥ एवं व्यवहरे नित्यं गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ॥ अ-
 त्रिः ॥ यश्चैतैर्लक्षणैर्युक्तो गृहस्थोऽपि भवेद्विजः ॥ स गच्छति परं
 स्थानं जायते नेह वै पुनः ॥ पुनरत्रिः शौचविधिं निरूप्य ॥ वेदा-
 भ्यासरतः क्षांतो नित्यं शास्त्राण्यवेक्षयेत् ॥ शौचमृद्वारिभिरतो गृ-
 हस्थोऽपि हि मुच्यते ॥ लघुविष्णुरपि द्वितीयाध्याये (श्लो० १)
 अथातः संप्रवक्ष्यामीति गृहस्थधर्मानुपक्रम्य, तान् निरूप्य चांते
 प्राह (श्लो० ४५।४६) श्रौतस्मार्त्तं तु र्यात्कचित् व्यसनं ध-
 र्मसाधनं ॥ गृहे तद्वसता कार्यमन्यथा दोषमृच्छति ॥ एवं दां-
 तो गृही तु स्याच्छांतः शुक्लावरः, शुचिः ॥ प्राजापत्यं परं स्थानं
 प्राप्नोति विजितेन्द्रिय इति ॥ संवर्तोऽपि ॥ (श्लो० ३२) अथोद्वि-
 जः समावृत्तः सवर्णां स्त्रियमुद्वेदित्यादिना गृहस्थधर्मानुपक्रम्य
 कृत्वा गार्ह्याणि कर्माणि स्वभार्यापोषणं नरः ॥ ऋतुकालाभिगा-
 मीः स्यात्प्राप्नोति परमां गतिमिति मोक्षाधिकारित्वमाह ॥ बृहस्प-
 राशरोऽपि द्वितीयाध्याये ॥ (श्लो० ८) अथ संध्याप्रवक्ष्यामी-
 त्युपक्रम्य संध्यास्नानादि संप्रपञ्चं निरूप्य (श्लो० २१७)
 कुर्याद्योऽहरहश्चैवं सम्यग्ज्ञात्वा विधानतः ॥ समामुयाद्गृहस्थो-
 ऽपि ब्रह्मणः पदमव्ययमिति ज्ञानपूर्वककर्मकरणे मोक्षमाह ॥ तथा
 च साक्षान्मोक्षफलकब्रह्मज्ञानसंप्रत्यर्थमुक्तविधब्रह्मविद्याभ्यास-
 स्तद्वारा विष्णुक्तं शांतत्वं दांतत्वं जितेन्द्रियत्वं च न संप्रदायमं-
 तरा संभवति ॥ प्राजापत्यत्रिसंवर्तोऽपि मोक्षश्च, क्षांतिवेदाभ्यासादि,
 पुरःसरतदुपयोग्युत्तरमीमांसादिसहस्रकृतकर्मभिरेव बोध्यः ॥ केव-
 लकर्मभिर्मोक्षांगीकारे, तमेव विद्वानमृतइह भवति नान्यः पन्थाः,
 विद्यते यनाय तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति ऋते ज्ञानान्त्रमुक्तिः ब्रह्म-

संस्थोऽमृतत्वमेति तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं ॥ ददा-
मि बुद्धियोगं तं (स्कंध० १० उ०) मयिभक्तिर्हिभूतानाममृ-
तत्वाय कल्पते ॥ तं भजन्निर्गुणोभवेदित्यादिविरोधापत्तेः ॥ भक्ति-
ज्ञानभगवत्सेवाधिकारादिकं च सत्सांप्रदायिकगुरुकृपैकसाध्य-
मित्युक्तं प्राक् ॥ अपिच मनुः (अध्याय १४ श्लो० १५२) मै-
त्रं प्रसाधनं स्नानं दंतधावनमंजनम् ॥ पूर्वाण्हएव कुर्वीत देवता-
नां च पूजनं ॥ दैवतान्यभिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमानिति
देवार्चनादिकं तस्मिन्त्यर्थं धर्मोपदेष्टृसत्सांप्रदायिकोपसर्पणं च
विदधाति ॥ लघुपराशरोऽपि ॥ (अ० २ श्लो० १) अतःपरं गृ-
हस्थस्य धर्माचारं कलौ युगेइत्यादिना गृहस्थधर्मकथनमुपक्र-
म्य जप्यं देवार्चनं होमं स्वाध्यायं चैवमभ्यसेदिति तदेव वदति ॥
तत्रापि विष्ण्वर्चनमेव सर्वेऽप्यपि वर्णेष्वाश्रमेषु चावश्यकत्वात् प्र-
धानं ॥ तथाच ब्रह्मवैवर्तब्रह्मखंडेकादशाध्याये नारदं प्रति-
परमेष्ठी ॥ वैष्णवानां हरेरर्चा तपस्या च श्रुतौ श्रुता ॥ वैष्णव-
त्वं गृहे तिष्ठ कुरु कृष्णपदार्चनं ॥ अंतर्वासे हरिर्यस्य तस्य किं
तपसा सुत ॥ नांतर्वासे हरिर्यस्य तस्य किं तपसा वृथा ॥ तपसा
हरिराराध्यो नान्यः कश्चन विद्यते ॥ यत्रतत्र कृतं कृष्णसेवनं परमं
तप इति ॥ तथा ब्रह्मवैवर्तएव प्रकृतिखंडे सावित्रीं प्रत्याह विधिरेव ॥
वत्से चतुर्षु वेदेषु धर्मेषु संहितासु च ॥ पुराणेष्वितिहासेषु पंचरा-
त्रादिकेषु च ॥ अन्येषु धर्मशास्त्रेषु वेदांगेषु च सुव्रते ॥ सर्वेष्टं सा-
रभूतं च मंगलं कृष्णसेवनमिति ॥ कृष्णसेवनस्यैव परमतपस्त्वेन
सर्वेष्टादिरूपत्वेन च कथनात्तदेवावश्यकं ॥ तस्य च कायिकादि-
व्यापाररूपस्यापि शिष्टाः भक्तित्वं मन्यन्ते ॥ उक्तं च गारुडसमाप्तिद-

शायं विष्णुभक्त्यध्याये ॥ भजदत्येवैधातुः सेवायां परिकीर्ति-
 तः ॥ तस्मात्सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिः साधनभूयसीति ॥ अलमप्ये
 प्रपंचनीयस्येह प्रपंचनेन ॥ अतउक्तब्रह्मवैवर्तवचनेषु स्पष्टतया
 गृहस्थस्यापिऽहरिसेवाऽवश्यकत्वकथनात्तत्सिद्ध्यर्थमपि तस्य स-
 त्संप्रदायसेवनमावश्यकं ॥ अन्यथा तु भगवत्सेवाद्यभावात्स्वक-
 र्मशून्यत्वेनाश्रमवैयर्थ्यं स्यात् ॥ यथाह दक्षः ॥ गृहस्थोऽपि क्रिया-
 युक्तो न गृहेण गृही भवेत् ॥ तथैव पुत्रदारैश्च स्वकर्मपरिवर्जितइ-
 ति ॥ पुनः स एव ॥ विभागशीलसंपन्नः क्षमायुक्तोऽद्यालुकः ॥ स्व-
 कर्मणि सदा युक्तो गृहस्थः शेषभुग्भवेदिति ॥ शेषभुक् भगवत्प्र-
 सादभुक् ॥ इदं भगन्निवेदितग्रहणविषयकप्रश्नस्योत्तरे प्रपंचयि-
 ष्यामः ॥ अथ द्वितीयाध्याये बृहत्पराशरः ॥ (श्लो० ८२) मां-
 त्रं पार्थिवमाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ॥ वारुणं मानसं चेति सप्त-
 स्नानान्यनुक्रममादिति सप्तविधस्नानान्यनुक्रम्य तल्लक्षणानि वद-
 न् (श्लो० ८५) यत्स्थानं मनसा विष्णोर्मानसं कथ्यते बुधैरि-
 त्याह ॥ अपेच (श्लो० ८६) स्नानानां मानसं स्नानं मन्वाद्यैः प-
 रमं स्मृतं ॥ कृतेन येन मुच्यंते गृहस्था अपि स द्विजादिति हस्ति-
 ध्यानेनैव गृहमेधिनामपि मुक्तिं वक्ति ॥ एवं गृहस्थस्याप्युपयोः
 गोव्याख्यातः ॥ अथ वानप्रस्थस्यापि तदुपयोगं व्याख्यास्यामः ॥
 तत्रैकादशस्कंधेऽष्टादशाध्याये श्रीभगवान् ॥ वनं विविक्षुः पुत्रेषु
 भार्या न्यस्य सहैव वेत्यादिना वानप्रस्थधर्मानुपक्रम्य ॥ (श्लो-
 ९) एवं चोर्णेन तपसा मुनिर्धमनिसंततः ॥ मां तपोमयमाराध्य
 ऋपिलोकादुपैति मामिति ॥ ऋपिलोकान्महर्लोकान् ॥ एवं वान-
 प्रस्थस्यापि भगवदाराधनं साधनत्वेन तत्प्राप्तिरेव च फलत्वेन स्म

यते ॥ तदतिरिक्तफलाजिलापिणस्तु निदा तत्रैवानुपदं ॥ यस्त्वेत-
 ल्कच्छतश्चीर्णं तपोनिःश्रेयसं महत् ॥ कामायाल्पीयसे युञ्ज्याद्वा-
 लिशः कोऽपरस्ततइति ॥ अत्र ब्रह्मलोकांतवैभवोऽल्पीयः कामत्वे-
 न श्रीधरस्वामिना व्याख्यातः ॥ अथ मनुरपि पष्ठे ॥ (श्लो० १)
 एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातकोद्विजः ॥ वने वसेत्तु निय-
 तोयथावद्विजितेन्द्रियइति ॥ पूर्वमेवं सत्सांप्रदायिकगुरुपासनात्पक्-
 कषायस्यैव वन्याश्रमेऽधिकारं निरूप्य तद्धर्मानुपक्रम्य (श्लो०-
 २९) एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रोवने वसन् ॥ विविधाश्चौ-
 पनिपदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीरित्यन्यपदेन वैष्णवदीक्षाणामपि से-
 वनं तत्पूर्वकं ग्रंथतोर्थतश्चोपनिषदभ्यासं च ज्ञानसिद्धये विदधा-
 ति ॥ याज्ञवल्क्योपि (अ० ३) वानप्रस्थप्रकरणे (श्लो० ७),
 योगाभ्यासेन वा तथेत्युपनिषदभ्यासेनैव दिने कालक्षेपमाह ॥
 विज्ञानेश्वरेणोक्तमनुवाक्यैकवाक्यतया तथैव व्याख्यानात् ॥ अपि
 च मनुः (अ० ६ श्लो० ८) स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्वा-
 तोमैत्रः समाहितः ॥ दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकंपकइति
 दयादिकमवश्यसंपाद्यत्वेन वदति ॥ याज्ञवल्क्योऽपि तृतीयाध्या-
 ये वानप्रस्थप्रकरणे (श्लो० ४) दातस्त्रिपवणस्त्रायी निवृत्त-
 श्च परिग्रहात् ॥ स्वाध्यायवान् दानशीलः सर्वसत्त्वहिते रतइति
 तदेवानुशास्ति ॥ इदंच मनूक्तं नियतमनोबुद्धित्वरूपं, समाहितत्वं
 ब्रह्मज्ञानं विना न भवति ॥ मनः सत्येनशुद्ध्यति विद्यातपोभ्यां
 भूतात्माबुद्धिज्ञानेनशुद्ध्यतीति तेनैव पूर्वं स्मृतत्वात् ॥ पुनर्मान
 वशात्तत्रैव (अ० ६ श्लो० २५) अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचा-
 री धराशयः ॥ शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः ॥ इदं सुखा-

र्थेष्वप्रयत्नत्वं निर्ममत्वं च न ज्ञानमंतरा भवति ॥ उक्तस्थले या-
ज्ञवल्क्योऽपि ॥ (श्लो० ९) यः कंठैर्कैर्वितुदति चंदनैर्यश्च लि-
पति ॥ अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य चेति ॥ इदमपि ज्ञानै-
कसाध्यं ॥ पुनर्मनिवे मुनिधर्मोपसंहारे मोक्षलक्षणं तस्य फल-
मनुशास्ति स एव ॥ (श्लो० ३२) आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वा
न्यतमया तनुं ॥ वीतशोकभयोविप्रो ब्रह्मलोके महीयत इति ॥ न चा-
त्रापि ब्रह्मलोकशब्देन सत्यलोकः शंक्यः ॥ कुल्लूकभट्टीये ब्रह्मै-
व लोकस्तत्र पूजां लभते मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः ॥ केवलकर्मणो वा-
नप्रस्थस्य कथं मोक्ष इति चेन्न ॥ विविधाश्चोपनिषदीरात्मसंसिद्ध-
ये श्रुतीरित्यनेनास्यात्मज्ञानसंभवादिति व्याख्यानात् ॥ इदं मोक्ष-
लक्षणं फलं ज्ञानमंतरा न संभवेत् ॥ वीतशोकभयत्वं च यथा
सामगानां भूमविद्यायां श्रूयते ॥ तरतिशोकमात्मविदिति ॥ कठ-
वल्लीष्वपि द्वितीयवृष्ट्यां ॥ अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धी-
रो हर्षशोकौ जहातीति ॥ पुनरत्रैव महान्तं विभुमात्मानं मत्वा
धीरो न शोचतीति ॥ मुंडकेषु च तृतीयमुंडकप्रथमखंडे ॥ समाने
दृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ॥ १ ॥ जुष्टं यदा
पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इति ॥ एवं भयविष-
योऽपि अथ सोभयंगतो भवति द्वितीयाद्वैभयं भवतीत्याद्या सैत्तिरी-
यबृहदारण्यकादिश्रुतयस्तत्र तत्र प्रसिद्धा एव ॥ विज्ञानेश्वरस्तु वा-
नप्रस्थस्य सालोक्यमुक्तिमाह ॥ अथ तस्य भगवत्सेवाकर्तव्यतां
त्वाह याज्ञवल्क्यस्तृतीयाध्याये वानप्रस्थधर्मप्रकरणे ॥ (श्लो० २)
जटालोमभृदात्मवानिति ॥ इह आत्मवानात्मोपासनाजिरतः स्या-
दिति मिताक्षरा ॥ आत्मशब्दस्त्वेतादृशप्रकरणेषु भगवत्पर एव ॥ गौ-

णश्चेन्नात्मशब्दादितिसूत्रे सिद्धवत्कारेण हेतुं वदता बादरायणेन
 तथाबोधनात् ॥ लघुविणुरपि तृतीयाध्याये ॥ (श्लो० २) गृ-
 हस्थो ब्रह्मचारी वा वनवासं यदा व्रजेत् ॥ चीरवल्कलधारी स्या-
 दिति वानप्रस्थधर्मानुपक्रम्य त्रिसंध्यं स्नानमातिष्ठेत्सहिष्णुर्भूत-
 जान् गुणान् ॥ पूजयेदतिर्याश्वैव ब्रह्मचारी वशंगतः ॥ प्रतिग्रहं
 न गृण्णीयात्परेषां किञ्चिदात्मवान् ॥ दाता चैव भवेन्नित्यं श्रद्धधा-
 नः प्रियंवदः ॥ केशरोमनखदंशु न च्छिंद्यान् न च कर्तयेत् ॥ त्यजन्
 शरीरसौहार्दं वनवासरतः शुचिरिति ॥ अत्र सर्वदुःखसहनादि
 सौहार्दत्यागांतं ज्ञानैकसाध्यं ॥ आत्मवत्त्वं च उक्तमिताक्षरैकवा-
 क्यतया भगवत्सेवावत्वमेव ॥ किञ्च गृहस्थस्य भगवत्सेवाया आ-
 वश्यकत्वमुपपादितमेव वैष्णवत्वं गृहे तिष्ठ कुरु कृष्णपदार्चनमि-
 त्यादिवचनैः ॥ तच्च वानप्रस्थस्यापि प्रामोत्येव ॥ मिताक्षरायां
 वानप्रस्थप्रकरणे (श्लो० ११) वायुभक्षइत्यस्य व्याख्याने ॥
 स्नानाचमनादिधर्मा ब्रह्मचारिप्रकरणायभिहिताश्चाविरोधिनोऽस्या
 पि भवंति ॥ उत्तरेषांचैव तथाविरोधीति गौतमस्मरणादित्यु-
 क्तेः ॥ तेन भगवत्सेवादयोऽपि गृहस्थानां ब्रह्मचारिणां चोक्ता-
 वैष्णवधर्मा वानप्रस्थस्यापि सिद्ध्यन्तीत्यलं ॥ अपिच मुनेरपि भ-
 गवत्सेवाधिकारजनकं ब्रह्मसंबंधकरणमुच्यते ॥ आचारमाधवे
 वानप्रस्थधर्मान् प्रक्रम्य कूर्मपुराणे ॥ महाप्रस्थानिकं वासौ कु-
 र्यादनशनं तु वा ॥ अग्निप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मार्पणविधौ स्थितइति ॥
 ब्रह्मसंबंधस्य सेवाधिकारजनकत्वं तु एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवा-
 त्मनिवेदिनां ॥ मयिसंजायते भक्तिः कोन्योऽर्थोऽस्यावगिष्यतइ-

त्येकादशस्कंधादिवचनैः सिद्धमेव ॥ अथ संवर्तः ॥ उषित्वैवं गृहे
विप्रोद्वितीयादाश्रमात्परं ॥ बलीपलितसंयुक्तस्तृतीयं तु समाश्रये
दित्यादिना वानप्रस्थधर्मानुपक्रम्य कुर्यादध्ययनं नित्यमग्निहो-
त्रपरायणः ॥ इष्टि पार्वीपणीयां च कुर्याच्च प्रतिपर्वस्विति
मुनेरपि अध्ययनमनुशास्ति ॥ इदं चाध्ययनमुपनिषदामेव ॥
सर्वविद्याध्ययनस्य ब्रह्मचर्याश्रमकार्यत्वान् ॥ मन्वादिभिरपि तथै-
वोक्तत्वाच्च ॥ अतएव पराशरमाधवीये द्वितीयाध्याये वानप्रस्थ-
धर्मानुपक्रम्य कूर्मपुराणे॥अथर्वशिरसोध्येता वेदांताभ्यासतत्परः॥
यमान्सेवेत सततं नियमांश्चाप्यतंद्रितः॥जितेंद्रियोजितक्रोधस्तत्त्व-
ज्ञानविचिंतकः ॥ ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नी प्रतिसंश्रयेदिति ॥
एवं वानप्रस्थस्य संप्रदायोपयोगोव्याख्यातः॥अथ यतेस्तदुपयोगं
व्याख्यास्यामः॥तत्र पराशरमाधवीये (अ० २) संन्यासग्रहणवि-
धौ त्रिदंडाद्येकविंशतिवस्तुग्रहणं ग्रामसीमांताद्यन्यतमगमनं व्या-
वृत्तिनिः पयःप्रभृतिप्राशनं सावित्रीप्रवेशमग्निविहरणं ब्राह्ममुहूर्त्ता-
तजागरं प्रातरग्निहोत्रानंतरं प्राजापत्येष्टिकरणपूर्वकमात्मन्यग्न्यारो-
पणांतं निरूप्योच्यते ॥ इष्टि परिसमाप्यार्ग्याश्चात्मनि समारोप्य प्रै
पमुच्चारयेत् ॥ तदाह कात्यायनः ॥ आत्मन्यग्नीन् समारोप्य वेदि-
मध्यस्थितोर्हरि॥ध्यात्वा दृढित्वनुज्ञातोगुरुणा प्रैपमारजेदिति ॥ अ
त्र हरिध्यानोक्त्या दंडकापायादीनां च पूर्वं विष्णुलिंगत्वोक्त्या सं
न्यासिनोऽपि वैष्णवसंप्रदायएवावश्यकः ॥ अयेऽपि लिंगं तु वै-
ष्णवं तेषां त्रिदंडं सपवित्रकमिति स्मृत्युपन्यासेन त्रिदंडादीनां वै-
ष्णवलिंगत्वं दर्शितं ॥ किंच पितामहोपि ॥ परः परमहंसस्तु तुर्या-
त्यः श्रुतिग्रवीन् ॥ यमैश्च नियमैर्युक्तोविष्णुरुषी त्रिदंडभृदिति

संन्यासिनोविष्णुरूपत्वं वदन् तस्य विष्णुभक्तिज्ञानावश्यसंपन्नतां
 द्योतयति॥तद्भक्तिमत्त्वे एव सति योयच्छ्रद्धःसएवसइतिन्यायेन ता-
 द्रूप्यसंभवात् ॥ अतएवभगवान् ॥ (अ० ७ श्लो० १६) चतुर्वि-
 धाभजंते मां जनाः सुकृतितोर्जुन ॥ आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी
 च भरतर्षभेत्युपक्रम्य तेषां स्वरूपं दर्शयन् (श्लो० १८) ज्ञानी-
 त्वात्मैवमेतमिति स्वभक्तस्य ज्ञानयुक्तस्य स्वरूपत्वं निरूपय-
 ति ॥ नच निखिलस्याऽपि प्रपंचस्य ब्रह्मात्मकत्वाभिप्रायेण वि-
 ष्णुरूपत्वकथनमिति शङ्क्यं ॥ तस्य भूतानि विष्णुर्भुवनानि वि-
 ष्णुरित्यादिविष्णुपुराणादिवाक्यैः सर्वत्र सत्त्वेन संन्यासिनि वि-
 शेषाभावात् ॥ अथ अत्यंतभक्तिमत्तया विष्णुं रूपयतिनिरूप-
 यतिसविष्णुरूपीत्यर्थादरणेऽपि तस्य तद्भक्त्यावश्यकतासिद्धैव ॥
 तस्माद्विष्णवसंप्रदायस्यास्येवावश्यमुपयोगः संन्यासिनोऽपि यथा-
 र्थहरिभक्तिज्ञानसंपत्त्यर्थं ॥ अन्यथा तदसिद्धेः पूर्वं व्युत्पा-
 दितत्वात् ॥ अथ ननु वेदांताभ्यासानंतरमेव संन्यासोपदेशात्
 संन्यासिनस्तु न तदभ्यासकारणभूतसंप्रदायस्योपयोगः कश्चिदि-
 तिचेन्नैवं ॥ प्रव्रजितस्याऽपि कुटीचरोदः सांप्रदायिकसद्गुरुपसेव-
 नेन वेदांतमभ्यस्यतोमन्वानस्योत्तरोत्तरवैराग्यदाढ्येन बहूदक-
 त्वाद्युत्तरोत्तरस्वसंस्थासेवनायावश्यं संप्रदायोपयोगात् ॥ वैरा-
 ग्यदाढ्येनोत्तरोत्तरसंस्थास्वधिकारस्तु दर्शित आचारमाधवे पु-
 राणे ॥ विरक्तिर्द्विविधा श्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च ॥ सत्यामेव
 तु तीव्रायां न्यसेद्योगी कुटीचरः ॥ शक्तोवहूदके तीव्रतरायां हं-
 ससंज्ञिते ॥ मुमुक्षुः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञानसाधनइति ॥ किंच म-
 नुरपि पष्ठे ॥ (श्लो० ३३) वनेषु च विदुस्त्यैवमित्यादिना यति-

धर्मानुपक्रम्य (श्लो० ४३) उपेक्षकोऽसंकुसुकोमुनिर्भावसमा-
 हितइति शरीराद्युपेक्षार्थं बुद्धिस्थैर्याय च मननद्वारा ब्रह्मैकता-
 नवृत्तित्वं यतेरपि संपाद्यत्वेनवक्ति ॥ तथा (श्लो० ४९) अध्या-
 त्मरतिरासीनोनिरपेक्षोनिरामिषइति भगवद्भक्तिमपि तस्य विद-
 धाति ॥ अध्यात्मरतिपदात् ॥ एवंविजानन्नात्मरतिरात्मक्रीडइति
 च्छांदोग्यभूमविद्यैकवाक्यत्वात् ॥ आत्मानं ब्रह्माधिकृत्य रतिर्य-
 स्य सोऽध्यात्मरतिरिति कुल्लूकभट्टादिभिर्व्याख्यानाच्च ॥ निर्णी-
 यते चैतद्भक्तिमीमांसायां ॥ (अ० १ सू० १०) सामुख्येतरापे-
 क्षितत्वादित्यधिकरणे ॥ एकादशस्कंधेपि अष्टादशाध्याये यति-
 धर्मेपु भगवान् ॥ (श्लो० २०) आत्मक्रीडआत्मरतआत्मवान्
 समदर्शनः ॥ विविक्तक्षेमशरणोमद्भावविमलाशयः ॥ आत्मानं-
 चितयेदेकमभेदेन मया मुनिः ॥ अन्वीक्षेतात्मनोबंधं मोक्षं च ज्ञा-
 ननिष्ठया ॥ बंधइंद्रियविक्षेपोमोक्षएषां च संयमः ॥ तस्मान्निय-
 म्य षड्वर्गं मद्भावेन चरेन्मुनिरिति स्वभक्तिं सदा सर्वत्र तद्भा-
 वपूर्वकं ज्ञाननिष्ठया बंधमोक्षादिचितनं च पाराशरिणां विदधा-
 ति ॥ अतोभक्तिज्ञानसंपत्त्यर्थं तस्यापि सत्संप्रदायोपसत्तिराव-
 श्यकी ॥ अन्यथा रागद्वेषाद्यनपक्षयेण मोक्षासंभवात् ॥ तत्रैव
 (श्लो० ६०) इंद्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेणच ॥ अहिंसा-
 या च भूतानाममृतत्वाय कल्पतइत्युक्तेः ॥ एवं (श्लो० ६१)
 अवेक्षेत गतिर्नृणामित्यादिनोक्तानि परमात्मसूक्ष्मत्वाद्यवेक्षणा-
 न्यपि सत्संप्रदायद्वारकाण्येव ॥ गुरुमेवाभिगच्छेत् गीतीशीघ्री
 आचार्याद्वैवविद्याविदितासाधिष्ठंप्रापयतीत्यादिश्रुतिस्मृतिषु वि-
 धेर्निंदास्तुत्योश्च दर्शनान् ॥ इहैव (श्लो० ७२) ध्यानेनानी

श्वरान् गुणानिति ध्यानोपदेशात् सांप्रदायिकगुरूपसत्तिमंतरा
 श्रवणासंभवेन नदुपजीव्यकमननाभावे निदिध्यासोपदेशनैर-
 र्थक्याच्च॥एवमेव संवर्तोपि॥उपित्वैवं वने सम्यग्विधिज्ञः सर्ववस्तुषु॥
 चतुर्थमाश्रमं गच्छेद्धुतहोमोजितेंद्रियः ॥ अग्नीनात्मनि संस्थाप्य
 द्विजः प्रव्रजितोभवेत् ॥ वेदाभ्यासरतो नित्यमात्मविद्यापराधण-
 इति ॥ तथा ॥ एकाकी चितयेन्नित्यं मनोवाक्कायसंयतइति ॥ त-
 था ॥ संसेव्य चाश्रमान् सर्वाञ्जितक्रोधोजितेंद्रियः ॥ ब्रह्मलोकम-
 वामोति वेदशास्त्रार्थविद्विजइति ॥ यतेर्वेदांतविद्यायाः श्रवणं त-
 च्चितनं तद्विदएवमोक्षं चाह ॥ श्रीभागवते एकादशस्कंधे चाष्टा-
 दशाध्याये भिक्षुधर्मेपु ॥ (श्लो० ३४) आहारार्थं समीहेत यु-
 क्तं तत्प्राणधारणं ॥ तत्त्वं विमृश्यते तेन तद्विज्ञाय विमुच्यते इति
 वेदांतविद्यया तत्त्वविमर्शार्थमेव प्राणधारणमुक्त्वा (श्लो० ३८)
 दुःखोदकेषु कामेषु जातनिर्वेदआत्मवान् ॥ अजिज्ञासितमद्धर्मो-
 गुरुं मुनिमुपाव्रजेत् ॥ तावत्परिचरेद्भक्तः श्रद्धावाननसूयकः ॥
 यावद्ब्रह्मविजानीयान्मामेव गुरुमादृतः ॥ यस्त्वसंयतपद्गुर्गः प्रचंडे-
 द्रियसारथिः ॥ ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदंडमुपजीवति॥सुरानात्मानमा-
 त्मस्थं निन्दते मां च धर्महा॥अविषककषायोऽस्मादमुष्माच्च विही-
 यते इति भगवद्धर्मजिज्ञासापूर्त्ये यतेरपि गुरूपसत्ति ब्रह्मचर्यादि-
 भ्यस्तत्परिचर्यावैलक्षण्यं ज्ञानार्थमेवंकरणस्यावश्यकत्वबोधनाय ए-
 तच्छून्यस्यात्यंतमनिष्टफलं चाह भगवान् ॥ तस्मादुक्तसर्वसित्थ्य-
 र्थं यतेरपि वैष्णवसत्संप्रदायोपसेवनमावश्यकं ॥ एवमेव लिंग-
 पुराणेपि ॥ आश्रमत्रयमुत्सृज्य प्राप्तस्तु परमाश्रमं ॥ यतिः संव-
 त्सरस्याति प्राप्य ज्ञानमनुत्तमं ॥ अनुज्ञाप्य गुरुं चैव चरेद्विपृथि-

वीमिमां ॥ त्यक्तसंगोजितक्रोधोलघ्वाहारोजितेंद्रियः ॥ पिधाय
 वृत्त्याद्वाराणि ध्यानेनैकमनाभवेदिति ॥ मत्स्यपुराणेऽपि ॥ गुरो-
 रपि हिते युक्तः सतुसंवत्सरं वसेत् ॥ नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च
 सदा भवेत् ॥ प्राप्य चांते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुत्तमं ॥ अविरोधे-
 न धर्मस्य चरेत् पृथिवीमिमामिति ॥ इह संवत्सरमित्येतदुपलक्ष-
 णं ॥ यावज्ज्ञानं तावन्निवसेत् ॥ गुरुसमीपवासस्य ज्ञानार्थत्वा-
 दितिमाधवः ॥ नच मनुदक्षादिभिर्यत्तेरेकाकित्वेनैव चरणविधा-
 नाद्बुर्वाश्रयणमपि तस्यानुचितमिति वाच्यं ॥ संगनिषेधस्य अ-
 ज्ञसंगविषयकत्वात् ॥ अतएव माधवीये ॥ यदातु श्रवणादिः
 संपत्त्यभावादात्मज्ञानसिद्धौ स्वयमशक्तः स्यात्तदा तत्र शक्तेन
 द्वितीयेन सह विचरेत् ॥ तथाचश्रुतिः ॥ वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टौ मा-
 सएकाकीयतिश्वरेत् द्वौ वाचरेत् ॥ चरेतामित्यर्थइत्युच्यते ॥ अतः
 ज्ञानिनस्तु साधारणस्यापि संगस्तेन कर्त्तव्यएव किंपुनर्गुरोः ॥
 उक्तवचनेषु तद्विधानात् ॥ अत्रिरप्याह ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयं
 ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ॥ भावशुद्धिः परेभक्तिः संतोषः शौचमार्ज-
 वं ॥ आस्तिक्यं ब्रह्मसंस्पर्शः स्वाध्यायः समदर्शनं ॥ अनौ-
 ढ्यत्यमदीनत्वं प्रसादस्थैर्यमार्दवं ॥ सस्नेहं गुरुशुश्रूषा श्रद्धा क्षां-
 तिर्दमः शमः ॥ उपेक्षा धैर्यमाधुर्यं तितिक्षा करुणा त-
 था ॥ ऋषिः स्वबोद्धानविज्ञाने योगोलघ्वशनं धृतिः ॥ स्नानं सुरा-
 र्चनं ध्यानं प्राणायामोवलिस्तुतिः ॥ भिक्षाष्टनं जपः संध्या त्या-
 गः कर्मफलस्यच ॥ एषस्वधर्मोविख्यातोयतीनां नियतात्मनामि-
 ति स्पष्टं परभक्तिब्रह्मसंस्पर्शादिकं तदर्थं गुरुशुश्रूषादिकं च वक्ति ॥
 अत्रोक्तं सुरार्चनमपि विष्ण्वर्चनमेव ॥ यतोयतेर्ब्रह्मशरीरप्रवेशः

श्रूयते ते ब्रह्मलोके तु परांतकाल इत्यादौ ॥ स च प्रवेशो विष्णुर्वर्चने-
नैव भवति ॥ यथोक्तं माधवीये (अ० १) विष्णुधर्मोत्तरे ॥ येऽ-
र्चयन्ते सदा विष्णुं शंखचक्रगदाधरं ॥ सर्वपापविनिर्मुक्ता ब्रह्माणं
प्रविशन्ति त इति ॥ अतएव श्रीभागवते सप्तमस्कंधे त्रयोदशाध्या-
ये एकएवचरेद्भिक्षुरात्मारामोऽनपाश्रयः ॥ सर्वभूतसुखच्छांतो ना-
रायणपरायण इति श्रीहरिपरायणत्वमेवोक्तं ॥ किंच ॥ संन्यासि-
नां मुख्यतया प्रणवएवोपास्यः ॥ तस्य च द्वितीयाध्याये बृहत्प-
राशरः प्रणवप्रकरणे ॥ (श्लो० ५) तस्याश्चैव तु ओंकारो ब्रह्मणा
समुपासित इत्यादिना कर्तृत्वादिधर्मपूर्वकं पुरुषोत्तमधामत्वाक्षर-
त्वादिकं तथा (श्लोक २१) स नत्कुमारसिद्धांते प्रणवो विष्णुरु-
च्यते यस्मिंस्तस्य च विश्रान्तिस्तत्परं ब्रह्मसंज्ञकं ॥ (श्लो० ३५) ध्ये-
यं न जप्यं न च पूजनीयं यस्मान्न देवाद्वरणीयमन्यत् ॥ दुस्तारसं-
सारपयोधि मग्ने ताराय विष्णुः परमः स पूज्य इति विष्णुरूपत्वं च
सम्यगुपपाद्य मध्ये (श्लो० १६) त्रित्वभावस्थितो देवो मंतव्यो-
ब्रह्मवादिभिः ॥ पर्यवस्यति यत्रैव विश्वमुत्पद्यते यतः ॥ निर्मात्र-
कः समात्रोऽपि सादिरेव निरादिकः ॥ स जप्यः सर्वदा सद्भिर्ध्या-
तव्यश्च विधानत इति तस्य मंतव्यत्वं जप्यत्वं च विदधाति ॥ अ-
तस्तदुपासकाः सर्वेऽपि ब्रह्मवादिनः सद्यतयो वैष्णवा एव ॥ अतए-
वाथर्वणोपनिषद्यपि वैष्णवचिन्हस्योर्ध्वपुंड्रस्य धारणं परिव्राज-
कस्यापि विधीयते ॥ गृहस्थोललाटादिद्वादशस्थलेष्वनामिका-
गुल्या विष्णुगायत्र्या केशवादिद्वादशनामभिर्वाधारयेत् ॥ ब्रह्मचारी
वानप्रस्थोललाटकंठहृदयवाङ्मूलेषु वैष्णव्या गायत्र्या कृष्णादि-
पंचनामभिर्वा धारयेत् ॥ यतिस्तर्जन्या शिरोललाटहृदयेषु प्रण-

वेन धारयेदिति॥ एवं सामान्यतः संन्यासाश्रमे वैष्णवसत्संप्रदाया-
नामावश्यकतयोपयोगो व्याख्यातः॥ अथ तद्भेदेषु चतुर्ष्वप्येकैकश-
स्तदुपयोगं व्याख्यास्यामः ॥ अथ चतुर्विधैरपि यतिभिः संप्रदायः
सेवनीयः ॥ तत्साध्यानां वेदांतज्ञानादीनां सर्वेषामावश्यकत्वात् ॥
तेषां चातुर्विध्यं तु हारीतः ॥ चतुर्विधाभिक्षवस्तु प्रोक्ताः सामा-
न्याल्लिङ्गिनः ॥ तेषां पृथक्पृथक् ज्ञानं वृत्तिभेदात्कृतं श्रुतं ॥ कुटी-
चकोवहूदकश्चहंसश्चैव तृतीयकः ॥ चतुर्थः परमोहंसो योयः पश्चा-
त्स उत्तम इति ॥ पितामहोपि ॥ चतुर्विधाभिक्षवस्तु प्रख्याता ब्रह्मणो-
भुखात् ॥ कुटीचरोवहूदकोहंसश्चैव तृतीयकः ॥ चतुर्थः परहंसश्च
संज्ञाभेदैः प्रकीर्तिता इति ॥ तत्र कुटीचरस्य तदुपयोगः प्रथमं द-
र्श्यते ॥ तत्र प्रजापतिः ॥ कुटीचरो नाम स्वगृहे वर्त्तमानः शुचिर-
कलुष आहिताग्निषु भिक्षां भुञ्जानोऽपगतकामक्रोधलोभमोहोऽहं-
कारवर्जो तप आत्मानुग्रहं कुरुते ॥ दृढपराशरोपि ॥ कुटीचराना-
म पुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य-
भयादीन् हित्वा विधिवत्संन्यासं कृत्वा त्रिदंडजलपवित्रकापाय-
वस्त्रधारिणः स्नानशौचाचमनजपस्वाध्यायब्रह्मचर्यध्यानतत्पराः
पुत्रादेरेव भिक्षाकालेऽन्यात्रामात्रमुपयुञ्जानास्तस्यां कुट्यां नि-
त्यं संत आत्मानं मोक्षयंत इति ॥ अत्र कामाद्यपगमस्तत्तदध्यासा-
परपर्यायदेहादिविषयकाहंकारादिवर्जनं आंतरशौचं प्रणवादेर-
र्थावबोधपुरःसरोजपः सुप्तासमंतात् शब्दार्थादिविषयकसर्वसंदेह-
निरवृत्तिपूर्वकोऽध्यायो हरिध्यानादिकं चेति संप्रदायैकसाध्यं व-
स्तुजातं विधाय तादृशानुष्ठानुरेव आत्ममोक्षणमुपदिष्टमिति तस्य
संप्रदायोपयोगोऽवगम्यते ॥ अन्यथा कामाद्यपगमप्रभृतिसाध-

नासंपर्याफलतयेसितस्य मोक्षपुरुषार्थस्य संगः स्यात् ॥ नानि
 धिनापि तत्तिद्धौ तु तेषां शास्त्रोक्तसाधनत्वव्याघातः प्रकृते क-
 थनवैयर्थ्यं चापद्येत ॥ अथ बहूदकस्य तदुपयोगोदरपत्ते ॥ तत्र
 स्कंदः ॥ बहूदकश्च संन्यस्य बंधुपुत्रादिवर्जितदत्तपुत्रकस्य तद्व-
 र्माण्वदन्नाह ॥ शिखां यज्ञोपवीतं च देवताराधनं चरेदिति ॥ वृद्ध-
 पराशरोऽपि ॥ तत्र बहूदकानाम् त्रिदंडकमंडलुपद्यपवित्रपत्रक-
 पायवस्त्रधारिणो वेदांतार्थावबोधकाः साधुवृत्तेषु ब्राह्मणगृहेषु भि-
 क्षुचर्यां चरंत आत्मानं मोक्षयंत इति ॥ पितामहोऽपि ॥ बहूदकः
 सविज्ञेयः सर्वसंगविवर्जितः ॥ बंधुवर्गे न तिक्षेत स्वभूम्या नैव सं-
 वसेत् ॥ निश्चलस्याणुभूतश्च सदा मोक्षपरायणः ॥ न कुत्रानोद-
 के संगं कुर्याद्वस्त्रे च चेतसा ॥ नागारे नासने नान्ने नास्त्रे च
 त्रिदंडके ॥ स्वमात्रायां न कुर्याद्वैराग्यं दंडादिकं यतिरिति ॥ अ-
 थ संन्यासिनः प्रणवाधिदैविकसर्वेश्वरनारायणाख्यपरब्रह्मनिर्वा-
 कोपासनाभावात् देवताराधनशब्देन विष्णुवर्जनमेवाभिधीयते ॥
 वेदांतार्थावबोधनं चात्यावश्यकं ॥ कामादिवर्जनवदस्यापि साध-
 नत्वप्रतीत्या तदंतरा आत्ममोक्षायोगात् ॥ ऋते ज्ञानान्मुक्ति-
 रित्याश्रानाच्च ॥ पितामहवचनेऽपि सदा मोक्षपरायणदत्त्यनेन
 साक्षान्मोक्षोपयोगिब्रह्ममीमांसाशास्त्राभ्यासस्य सदा कर्तव्यत्व
 विधिवोध्यते ॥ तत्साधकस्य वृत्तिनैश्चल्यस्य वाक्पाणिपादचाप-
 ल्यवर्जनेन शरीरस्थैर्यस्य च कर्तव्यता बाधकानां च भेक्ष्य-
 निवासादिद्वाराऽपि संज्ञावितानां स्वबंधुभूम्यादिसर्ववस्तुसंगानां
 शरीरमानसानां वर्जनं कुत्रादिस्वमात्रायां च ममताऽनुद्भवाय

ज्ञानसंसंगत्यागश्च चोद्यते ॥ एतच्च सर्वं तत्कालेऽपि संप्रदायसेव-
 ताधीनमिति सर्वमनवद्यं ॥ अथ हंसस्यापि तदुपयोगं प्रकाश-
 यामः ॥ तत्र स्कंदपुराणे ॥ हंसः कमण्डलुं शिष्यमित्यादिना हं
 सधर्मानुपक्रम्योच्यते ॥ देवतानामभेदेन कुर्यात्ध्यानं समर्चये-
 दिति ॥ पितामहोऽप्याह ॥ हंसस्तृतीयोविज्ञेयोभिक्षुर्मोक्षपराय-
 णः ॥ नित्यं त्रिषवणस्त्रायी त्वार्द्रवासाभवेत्सदा ॥ चांद्रयणेन
 वर्त्तत यतिधर्मानुशासनात् ॥ वृक्षमूले वसेन्नित्यं गुहायां वास
 रित्तदइति ॥ बौधायनोऽपि ॥ हंसः कमण्डलुं शिष्यमित्यादिना
 तद्धर्मानुपक्रम्याह ॥ कृच्छ्रसांतपनाद्यैश्च मंत्रैः कृशवपुर्द्धराइति ॥
 अत्र सर्वासामपि देवतानां श्रुतिपुराणेषु भगवदवयवत्वश्रावणेन-
 तस्यास्तस्यास्तत्तदवयवाभेदेन ध्यानं ॥ तथैव च यज्ञोपवीतधारणेन
 तदवयवतंतुधारणवत् सम्यक्चेतोनैश्वल्याद्भगवदर्चनेन तासां सम-
 र्चनं च विधीयते ॥ अथवा आसन्योपासनाविधानात् अग्निर्वाक्
 श्रुत्वा मुखं प्राविशदित्यादिना ऐतरेयादिषु श्रूयमाणप्रकारेण तत्त-
 देवतानां वत्तत्त्वेन्द्रियाभेदेन ध्यानं सर्वेषां देवभावेन विलापनार्थ-
 ताद्रूप्येण तत्रैव मनसा तत्समर्चनं च विधीयते ॥ पितामहवचने
 च मोक्षपरायणोनित्यमिति पूर्ववद्ब्रह्ममीमांसायाः सार्वदिकोदेव-
 भावादिसर्वैष्टजातफलकोऽभ्यासश्चित्तशुद्ध्याधायकत्वेन तदुपो-
 द्दलकं त्रैकालिकस्नानादि मध्ये इंद्रियरुतोपरोधनिरोधाय प्रत्य-
 ह्मष्टकबलजक्षणाल्मकं यतिचांद्रायणं बाधकसंगाद्यभावाय त-
 रुतलगवहरसरित्तीरपरिसरान्यतमनिवासश्चोद्यते ॥ एतत्सर्वं तदा-
 नीमपि संप्रदायसेवनैकतंत्रं ॥ बौधायनोक्तं मंत्रवत्त्वं च संप्रदा-
 यादेव संभवति ॥ अन्यथा मंत्रनैष्कल्यात् ॥ संप्रदायविहीना-

ये मंत्रास्ते निष्फलामताइति गौतमतंत्रोक्तेः ॥ अतोहंसस्या-
ऽपि तदुपयोगोऽशक्यप्रतिविधिः ॥ एवं त्रयाणामप्युपयोगो-
व्याख्यातः ॥ यदि च संन्यासात्पूर्वमेव वेदांतपरिचितनं तदुत्तरं
तु न कोऽप्यभ्यसनीयशेषो ब्रह्मसंपन्नत्वादित्येव सिद्धांतः स्या-
त् न तर्हि युज्येत कुटीचरादिसंस्थानामुत्तरोत्तरत्वं ॥ अविशे-
पात् ॥ न च बाह्यलिङ्गैर्विशेषः कल्प्यः ॥ इत्थनुत्थानेन तद्वारणस्यै-
वायोगात् ॥ न लिङ्गं धर्मकारणमित्यादि च पूर्वमेवोपापादयं ॥
तादृशस्य कृत्यऽसंभवेन तत्तच्चोदनावैयर्थ्यं च ॥ तस्मादस्येव नित्यं
तत्रापि वेदांताभ्यासः ॥ नन्वथापि परमहंसस्य तु न संप्रदायोपयोगः
स्यात् ॥ चरमकोटित्वेनाभ्यासायोगात् ॥ अत्र प्रयोजनाभावाच्चे-
ति चेदत्र ब्रूमः ॥ न हि तस्यापि सर्वथाऽनुपयोगः शक्यो वक्तुं ॥ त-
था हि ॥ अस्ति हि परमहंसस्यापि द्वैविध्यं विद्वद्विविदिषु भेदेन वा-
जसनेयि ब्राह्मणादिषु स्पष्टतरं ॥ तथा च वाजसनेयि ब्राह्मणे ॥ एतं
वैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लो-
कैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंतीति विद्वत्संन्यासे प्रमा-
णं ॥ अत्र क्वातल्यवंताभ्यां विदित्वा व्युत्थायेत्यव्ययाभ्यामात्मवे-
दनत्रिविधैषणा व्युत्थानयोः संन्यासपूर्वकालिकत्वद्योतनात् ॥ पं-
चमाध्यायप्रथमपादे ॥ आध्वर्युर्गृह्णति दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दी-
क्षयतीत्यत्र तथैव पूर्वकालिकत्वस्य जैमिनिनांगीकृतत्वाच्च ॥ अ-
थ तत्रैव ब्राह्मणे एवमेव प्रब्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीति वि-
विदिषोः संन्यासे प्रमाणं ॥ जावालश्रुतावपि एतत्सर्वं भूः स्वाहे-
त्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदिति पूर्वोपक्रांतप्राचीनत्रिदंडादेः
सर्वस्याप्सु त्यागेन पारमहंस्यं प्रतिपाद्य तस्याप्यात्मान्वेषणं वि-

धीयते ॥ तैत्तिरीयोपनिषदि न्यासइति ब्रह्मा ब्रह्माहि परः परोहि
 ब्रह्मा तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यासएवात्यरेचयदित्यग्नि-
 होत्रयज्ञदानादीनां पूर्वोक्तानां तपसां निंदापुरस्सरं पारमहंस्यं वि-
 धाय तस्य परमहंसस्य विविदिपोरात्मविद्याधिकारोर्दांशतः ॥ ३७
 मित्येतमात्मानं युंजीतेति ॥ तस्मादुभयविधावपि पारमहंस्यसं-
 न्यासावनेकश्रुतिसिद्धौ ॥ माधवेनाप्येवमेव पराशरद्वितीयाध्याय-
 व्याख्याने परमहंसद्वैविध्यमंगीकृतमेवेति न कोऽपि चोद्यावका-
 शः ॥ अथ तत्र विविदिपोस्तु भक्तिज्ञानादिसंपत्त्यर्थं वैष्णवसंप्रदा-
 यनिष्ठाया आवश्यकत्वं ॥ अतएव तत्साधकजपशेषभूताया अक्ष-
 मालायाग्रहणमपि परमहंसस्य विधीयते स्कंदपुराणे ॥ कौपीना-
 न्छादनं वस्त्रं कंथां शीतनिवारिणीं ॥ अक्षमालां च गृह्णीयाद्वैष्ण-
 वं दंडमव्रणं ॥ माधूकरमथैकाननं परहंसः समाचरेदिति ॥ जप-
 करणं चास्य स्पष्टमेव यमोविदधाति ॥ स्नात्वा शुचिः शुचौ
 देशे कृतजप्यः समाहितः ॥ जिक्षार्थी प्रविशेद्भ्रामं रागद्वेषविर्वाजं
 तदिति ॥ एतस्य च वैष्णवसंप्रदायावश्योपयोगस्तर्देकसाध्याऽव-
 श्यकवद्भुकार्यप्रतिपादनेन जाबालश्रुतावपि दर्शितः ॥ एतत्सर्वं
 भूःत्वाहेत्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विच्छन् यथाजातहृदपधरोनि-
 र्द्वंद्वोनिःपरिग्रहः ॥ तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक् संपन्नः शुद्धमानसः प्रा-
 णसंधारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तोभैक्षमाचरन् करपात्रेण ला-
 भालाभौ समौ भूत्वा शून्यागारदेवगृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूल-
 कुलालशालाग्निहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकंदरकोटर निर्झरस्थंडि-
 लेप्यनिकेतवास्यप्रयत्नो निर्ममः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठो-
 ऽशुभकर्मनिर्मूलनपरः संन्यासेन देहत्यागं करोति सपरमहंसो-

नामेति ॥ अत्रात्मान्वेषणं कर्त्तव्यत्वेनोक्त्वा तदुपरोधकत्यागपुरः-
सरं तत्त्वब्रह्ममार्गे तत्त्वसूत्रानुसारिणि परब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्य मा-
र्गे संप्रदाये सम्यक् संपत्तिः श्रद्धापूर्वकचिराभ्यासेन जीवादिव-
स्तुतत्त्वव्युत्पत्तिस्ततोमनःशुद्धिः पुनर्मनननिदिध्यासनार्थं देहस्यो-
पयोगात् तद्वारणमात्राय भिक्षाटनं लाभालाभयोर्हर्षशोकत्या-
गोभरतादिवत्संगवारणायैकांतवासोवेदांतचित्तनातिरिक्तकायिका
दिप्रयत्नपरिहाणं क्रमेण देहादिविषयकममतोद्भिन्नतिस्तदर्थं च स-
दा शुक्लस्य भगवतोऽध्यानं एतत्सर्वसिद्ध्यर्थं च गुरुपदिश्यमाना-
यामध्यात्मविद्यायामेव नितरां स्थिति स्तयैवचाशुभकर्मनिर्मूलनं
च निरूपितमिति स्पष्टतरएवाऽस्य वैष्णवसंप्रदायोपयोगः ॥ य-
दिचेदं वचनं विद्वद्विषयमभविष्यत् शुभाशुभानामुभयविधानाम-
पि कर्मणां तर्हि निर्मूलनमवक्ष्यत् ॥ इहत्वशुभानामेव निर्मूलनं
वदन्ती श्रुतिर्विविदिपुदशायां ज्ञानोत्पत्तिबीजभूतानां संप्रदायसे-
वनविष्णवर्चनादिशुभकर्मणां विधातव्यतां ध्वनयति ॥ एवमारु-
णिश्रुतावपि ॥ आरुणिः प्रजापतेर्लौकं जगाम तं गत्वोवाच केन
भगवन्कर्माण्यशेषतो विसृजानीति तं होवाच प्रजापतिरित्युपक्र-
म्य ब्रह्मांडं च विसर्जयेद्वदमाच्छादनं कौपीनं परियहेत् शेषं वि-
सृजेच्छेषं विसृजेदित्यतेन पुत्राद्यैहिकानां चतुर्दशलोकानां दे-
हादित्रयातिरिक्तसर्ववस्तूनां त्यागं विधाय ततोऽलौकिकाग्नीनामु-
दराग्नीं गायत्र्या वागग्नीं चारोपणमाज्ञाप्य पुनर्हयानि चेताराणि
निरूप्योच्यते ॥ ऊर्ध्वगमनं विसृजेत् त्रिसंध्यादौ स्नानमाचरेत्संधि
समाधावात्मन्याचरेत् सर्वेषु वेदेष्वारण्यमावर्त्तयेदुपनिषदमावर्त्तये-
दिति ॥ अत्र सारण्यकानामुपनिषदां चावृत्तिर्नहि पुनःपुनरक्ष-

रोच्चारणमात्ररूपा विधीयते किंतु सानुभवार्थपरिचिंतनपुरःसरै-
व ॥ अन्यथा साक्षात् ब्रह्मज्ञानरूपविवक्षितफलाजननात् ॥ अ-
तस्तदर्थविगमाय परिचिंतनपूर्वकारुत्तिकालेषु च तत्रोत्पद्यमा-
नाऽसंभावनाविपरीतभावनाऽमंदसंदेहसंदोहसंदानाद्यर्थं च संप्र-
दायोपसेवनं परमहंसस्थाप्यावश्यकमेव ॥ परमहंसधर्मेण च वि-
श्वामित्रोऽपि ह्यात्मान्वेषणादिकं विदधाति ॥ अथो परं परिव्राज-
कालिंगं सर्वतः परिमोक्षमेके सत्याचूते सुखदुःखे वेदानिमं लोक-
ममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदिति ॥ अथ केचिदिमानि पि-
प्पलायनशाखावाक्यानि ओदाहरन्ति ॥ यथा ॥ यदक्षरं परं ब्रह्म
तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥ सूचनात्सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदं ॥
तत्सूत्रं विदितं येन सविप्रोवेदपारगः ॥ येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे म-
णिगणाद्भव ॥ तत्सूत्रं धारयेद्योगीयोगवित्तत्वदर्शिवानिति ॥ अ-
त्रापि सूत्रमणिगणन्यायेन सर्वाधारस्य श्रीपुरुषोत्तमधामत्वेन प-
रमपदस्याक्षरब्रह्मणः पुरुषोत्तमसूचकत्वादिना सूत्रत्वं निरूप्य त-
त्त्ववेदिनस्तद्धारणं विधीयते ॥ एतच्चाक्षरब्रह्मणः सर्वाधारत्वभग-
वद्धामत्वादिकं पुरुषोत्तमाक्षरविवेकं चावगंतुं सर्ववेदोपनिषद्गीता-
सूत्रभागवतादिप्रमाणभेरीपरिकरप्रघुष्टोऽस्माकं वैष्णवसंप्रदायएव
सर्वैरपि परमहंसैः सर्वथाऽऽदरणीयः ॥ इतरार्वाचीनसिद्धांतेषु ता-
दृशतद्विवेकाऽनुपलभ्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ॥ द्वादशस्कंधे श्रीमद्भा-
गवतं पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं यस्मिन्पारमहंस्यमेकमित्या-
दिश्रीभागवतादिपुराणवचनैरपि वैष्णवप्रियप्रमाणेष्वेव पारमहं-
स्यनिरूपणस्यावगम्यमानत्वात् ॥ तेनैव च पारमहंस्यस्य वैष्णव-
त्वानतिरेकाप्यवसायात् ॥ तत्रैव प्रथमस्कंधे पंचमाध्याये ॥ (श्लो-)

१०) न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशोजगत्प्रवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् ॥
तद्वायसं तीर्थमुशन्ति मानसान यत्र हंसानिरमंत्युशिक्षयाइत्यवैष्ण-
वग्रंथेषु तेषां रमणाभावस्मरणाच्च ॥ किंच पुनः प्रथमस्कंधे ऽष्टमा-
ध्याये ॥ (श्लो० २०) तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनां ॥
भक्तियोगवितानार्थं कथं पश्येमहि स्त्रियइति ॥ परमहंसेषु स्व-
भक्तिविस्तारस्यैव भगवदवतारप्रयोजनत्वेनाभिधानात् तेषा-
मेवावैष्णवत्वे भगवदवतारवैयर्थ्यप्रसंगः स्यात् ॥ एवमितराण्यपि
परमहंसानां सर्वथा वैष्णवत्वबोधकानि श्रीभागवतादिवचनानि
शतशः संतीति तत्रतत्र द्रष्टव्यानि ॥ तस्मात् सर्वशास्त्रसंमतमेव तेषा-
मनन्यवैष्णवत्वं ॥ अतोऽस्यैव विविदिपोः परमहंसस्य तु ज्ञानभक्ति-
संपत्त्यर्थमव्यवच्छिन्नएव वैष्णवसंप्रदायोपयोगः सर्वशिष्टसंमतः ॥
अतएव माधवोऽपि पराशरव्याख्यायां वेदांतश्रवणादिकां परमहं-
सवर्त्ति चेदाश्रयति तदा वृत्तितः परमहंसइति निरूपयन् तथा अग्रे-
ऽपि विद्वद्विविदिपुद्गेदेन परमहंसद्वैविध्यं सप्रमाणं निर्णाय विवि-
दिपोस्तु श्रवणमननादिकर्त्तव्यसद्भावात्तदुपकारित्वेन दंडधारणा-
दिनियमउत्पद्यते इति कथयन् स्पष्टमेव श्रवणादेः कर्त्तव्यत्वं परम-
हंसस्याऽपि प्रतिपादयति ॥ तदर्थं संप्रदायावश्यकता तस्याप्यस्यैवेति
नात्र कोऽपि शंकावकाशः ॥ अथात्र परमहंससामान्यस्य वैष्णव-
त्वावश्यकताप्रतिपादनेन विद्वत्परमहंसस्य तत्कालावच्छेदेन श्र-
वणाद्यर्थं संप्रदायानुपयोगेपि तदेकजनितयोर्भगवद्भक्तिपूर्णज्ञा-
नयोर्जीवन्मुक्तिदशायामपि तस्मिन् सत्त्वादस्यैव तस्यापि वैष्ण-
वसंप्रदायवर्त्तित्वं ॥ बहुभिर्वचनैस्तस्यानन्यवैष्णवत्वाभिधानात् ॥
तस्य भक्तिमत्त्वं त्वाह भगवान् ॥ यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च-

मानवः ॥ आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यतइति ॥ छां-
 दोग्येऽपि भूमविद्यायां ॥ सवा एषएवं पश्यन्नेवं मन्वानएवं वि-
 जानन्नात्मरतिरात्मक्रीडआत्ममिथुनआत्मानंदः सस्वराड् भवति
 तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारोभवतीति ॥ अत्र रतिशब्दस्य भ-
 क्तिपरत्वमेवेतितु मीमांसितं भक्तिमीमांसाप्रथमाध्याये (सू०
 १००) सामुख्येतरापेक्षितत्वादिति सूत्रे जगवता शांडिल्येन ॥
 स्पष्टं चेदं स्वमेश्वरभाष्ये ॥ उक्तश्रुत्यर्थं स्मरति दक्षः ॥ यश्चात्म-
 मिथुनोनित्यमात्मक्रीडस्तथैवचा॥आत्मानंदश्च सततमात्मन्येव स-
 माहितइत्यादि ॥ अयेच ॥ ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठोवरिष्ठोब्रह्मवा-
 दिनामिति ॥ तस्य कर्त्तव्यशेषाभावस्तु माधवीये स्मृत्यंतरे ॥ ज्ञा-
 नान्मृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ॥ नैवास्ति किञ्चित्कर्त्त-
 व्यमस्तिचेन्न ससर्वविदिति ॥ बहुचब्राह्मणे ॥ एतद्वस्मै तद्विद्वांस
 आहुः कावपेयाः किमर्थावयं यक्ष्यामहे किमर्थावयमध्येष्यामहे
 इति ॥ दक्षोप्याह ॥ नाध्येतव्यं न कर्त्तव्यं न जेतव्यं कदाचन ॥
 योवै सर्वसुनिष्णातोयतिर्भवति नान्यथेति ॥ एतादृशस्य तस्य ह-
 रिभक्तिज्ञानसंपन्नत्वेनैव ताद्रूप्यमाह पितामहः ॥ परः परमहं-
 सस्तु तुर्याख्यश्रुतिरब्रवीत् ॥ यमैश्वरियमैर्युक्तोविष्णुरूपी त्रिदंड-
 श्रुदिति ॥ यतस्तस्य सर्वदा हरिर्चितनमेव विदधाति बौधायनः ॥
 विधूमे सन्नमुसले व्यंगारे भुक्तवज्जने ॥ काले ऽपराण्हभूयिष्ठे
 भिक्षाटनमथाचरेत् ॥ ऊर्ध्वं जान्वोरधोनाभेः परिधायैकमंवरं ॥
 द्वितीयमांतरं वासः पात्री दंडी च वाग्यतः ॥ सव्ये चादाय पात्रं तु
 त्रिदंडं दक्षिणेकरे॥उपनिष्ठेत् सूर्यं तु ध्यात्वा चैकत्वमात्मना॥उक्त्वा
 विरजसं ॥ ओं नमोऽस्तुते नमोऽस्तुते नमोऽस्तुते ॥ अथ प्रदक्षिणां॥कृत्वा पुनर्जपित्वा च ये ते पंथा-

नदत्यपि॥योऽसौ विष्णुवाख्यआदित्ये पुरुषोऽतर्हृदिस्थितः ॥ सोऽहं
 नारायणोदेवदति ध्यात्वा प्रणम्य तं॥भिक्षापात्रादिशुद्ध्यर्थमुपमु-
 च्याप्युपानहौ॥ततोयामं ब्रजेन्मदं युगमात्रावलोककः॥ध्यायन्ह-
 रिं च तच्चित्तइदं च समुदीरयेत् ॥ विष्णुस्तिर्यग्धोर्ध्वं मे वैकुण्ठो-
 विदिशं दिशं ॥ पातु मां सर्वतो रामोधन्वी चक्री च केशवः ॥ अ-
 भिगम्य गृहाद्भिक्षां भवत्पूर्वं प्रचोदयेदित्यादि ॥ एवं मनुरपि प-
 ष्ठे ॥ (श्लो० ७२) ध्यानेनानीश्वरानुगुणान् ॥ उच्चावचेषु भू-
 तेषु दुर्ज्ञेयामरुतात्मभिः ॥ ध्यानयोगेन संपश्येद्व्रतमस्यांतरात्म-
 नइति भगवत्ध्यानमुक्त्वा तेनैव सर्वसंसारत्यागपूर्वकं पुरुषोत्तम-
 प्राप्तिलक्षणं फलं तस्याह ॥ (श्लो० ७३) विसृज्य ध्यानयोगे-
 न ब्रह्माभ्येति सनातनमिति॥उपसंहारेऽपि ॥ (श्लो० ८५) सवि-
 धूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छतीति॥इत्थमन्यत्रापि शतशः सह
 स्रशः श्रुतिस्मृतिपुराणादिभिर्मस्करिणां विष्णुभक्तिमत्त्वादिकं समु-
 द्बुध्यतइत्यलं विस्तरेण ॥ एवं चतुर्विधानामपि यतीनां वैष्णवसं-
 प्रदायस्यावश्यकोपयोगः सप्रमाणं निर्णीतः ॥ संप्रदायसेवनाभा-
 वे ज्ञानभक्त्यादिसिद्धिर्नैव स्यादिति तु सविस्तरं पूर्वं प्रपञ्चितं द्वि-
 तीयप्रश्नोत्तरे च प्रपञ्चयिष्यते ॥ तथाच संप्रदायाभावे ज्ञानरहि-
 तस्य केवलचिन्हधारिणः फलं त्वाम्नायते माधवीये॥काष्ठदंडोघृ-
 तोयेन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ॥ संयाति नरकान् घोरान्महारौर-
 वसंज्ञितानिति ॥ कालिंकापुराणे ॥ वैष्णवाये स्मृतादंडालिंगमा-
 त्रप्रबोधकाः ॥ लिंगव्यक्त्यै हि धार्यास्ते न पुनर्धर्महेतवः ॥ काय-
 जाये बुधैर्नित्यं नृणां पापप्रमोक्षणात् ॥ जितेन्द्रियैर्जितक्रोधैर्धी-

र्यास्ते तत्त्वदर्शिभिरिति ॥ ये कायजास्रयोदंडास्ते पापविमोक्षणा-
 य धार्याइत्यन्वयइति व्याख्या ॥ किंच संप्रदायाभावे वागादि-
 दंडरहितस्याजितकामक्रोधस्य संन्यासित्वमेव नास्ति ॥ यतस्तद्यु-
 क्तस्य जितकामक्रोधस्यैव त्रिदंडित्वं वदति मनुः ॥ वाग्दंडोऽथम-
 नोदंडः कर्मदंडस्तथैवच ॥ यस्यैते नियताबुद्धौ सत्रिदंडीति चो-
 च्यते ॥ त्रिदंडमेतं निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ॥ कामक्रोधौ
 तु संयम्य ततः सिद्धिं निगच्छतीति ॥ दक्षोप्याह ॥ वाग्दंडोऽथ-
 मनोदंडः कर्मदंडस्तथैवच ॥ यस्यैते नियतादंडास्त्रिदंडीति स उच्य-
 ते इति ॥ अतः केवलवाह्यचिन्हस्य निरर्थकत्वेनांतरज्ञानभक्त्या-
 दिसंपत्त्यर्थं वैष्णवसंप्रदायोऽवश्यमेव सर्वदा सर्वैरपि सेव्यः सन्म-
 तिभिः सुकृतिभिर्यतिभिरिति सम्यक् प्रमाणैः सिद्धं ॥ बाह्यस्या-
 पि तेषां त्रिदंडादिरूपचिन्हस्य वैष्णवचिन्हत्वं तु पूर्वमेवोपपादितं
 लिङ्गं तु वैष्णवं तेषां त्रिदंडं सपवित्रकमित्यादिवचनैरिति सर्वनिर-
 वयं ॥ एवं सत्संप्रदायानां वैष्णवानामिहोदितः ॥ सर्वाश्रमेषूप-
 योगोऽत्यावश्यकतया मया ॥ १ ॥

अथ स्वतंत्रप्रश्नकल्पस्यापि अनुयोजकेन सप्तम
 प्रश्नकुक्षावेव प्रसक्त्य निक्षिप्तस्य किमाश्रमनिष्ठइ
 ति वाक्यस्यावांतरार्यविषयकमपि वाक्यं स्वातं
 ज्येणावांतराष्टमप्रश्नतयोल्लिखितं तद्यथा ॥

॥ आश्रमनिष्ठश्चेत्तदा संप्रदायपूर्वकआश्रमआश्रमपूर्वकः
 संप्रदायोवा ॥

॥ उत्तरं ॥

अत्रापि पूर्वत्वं नाम कारणत्वं विवक्ष्यत आहोस्वित् पूर्वकालिक-
त्वमात्रं ॥ नायः ॥ उक्तवक्ष्यमाणैर्वेदांतरुद्भेदविदेव चाहं ॥ वेदशब्दे-
भ्यएवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्मम इत्यादि निर्गीतामनुस्मृत्यादिप्रमाण-
मूर्धन्यग्रंथवचनशतैः संप्रदायानामीश्वरप्रादुष्कृतत्वसिद्ध्या ए-
वमाश्रमाणामपि द्वितीयस्कंधे (अ० ६ श्लो० १८) पादास्त्र-
योर्वै हिंसासन्नप्रजानां यथाश्रमाः ॥ अंतस्त्रिलोक्यास्त्वपरो गृहमे-
धो बृहद्व्रत इति एकादशस्कंधे (अ० १७ श्लो० १३) गृहाश्र-
मोजघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम ॥ वक्षःस्थलाद्वने वा सोऽन्यासः शीर्ष-
णि संस्थित इत्यादि श्रीभागवतादिवचनैर्भगवन्निर्मितत्वनिश्चयेन-
चान्यतरस्मिन्नन्यतरकारणकत्वस्य वक्तुमयुक्तत्वात् ॥ नांत्यः ॥
उभयोरपि सृष्ट्यारंभकाले परमेश्वरप्रकटितत्वेन समकालिकत्व-
सिद्धावेकतरस्य पूर्वकालिकत्वकथनानौचित्यात् ॥ अथाश्रम-
ग्रहणानंतरं संप्रदायग्रहणं तद्ग्रहणानंतरं वा ऽऽश्रमग्रहणमित्येव
विचिकित्सितं स्यात् तदा तूभयमपि स्वीकुर्मः ॥ अनुभवसिद्धत्वा-
त् ॥ तथाहि ॥ गृहस्थाश्रमे ब्रह्मचर्यावस्थानुष्ठितां प्रदायिकध-
र्मोत्तरकालिकत्व तदुत्तरानुष्ठेयतद्धर्मपेक्षया पूर्वकालिकत्वं चा-
स्येव ॥ एवमुत्तरत्राऽपि वेदितव्यं ॥ अथैवं तर्हि ब्रह्मचर्यस्य तु-
न संप्रदायपूर्वकत्वमिति व्यभिचारः ॥ नैष दोषः ॥ आवालं हरि-
भक्तिरिति सर्वशिष्टप्रसिद्धेर्ध्रुवप्रज्ञादनारदादिषु सत्संप्रदायग्रह-
णपूर्वकमत्यंतवात्येऽपि भगवद्भक्तिभरस्य बहुपुराणप्रसिद्धत्वाच्च ॥
तस्मात्पटुः पांडित्यख्यापक एवायमीदृशश्चोद्यदिति शिवं ॥

एवं ॥ अज्ञानां कष्टैरष्टप्रश्नैः शिष्टोपहासदैः ॥ युक्तोऽनिष्टो वि-
निर्दिष्टोत्तरः प्रश्नइहादिमः ॥ १ ॥ ॥ इति प्रथमाष्टकम् ॥ ७ ॥

॥ अथ द्वितीयः प्रधानः प्रश्नः ॥

॥ कियत्कालाव्यवृत्तः ॥ २ ॥

(अत्र कालादिति गम्यमानप्रभृतियोगे पंचमी ॥ अपादाने पंच-
मीतिसूत्रे कार्तिक्याः प्रभृतीति महाभाष्यप्रयोगेण प्रभृत्यारभ्या-
दिपदयोगे तत्स्वीकारात् ॥ तथाचावधित्वं पंचम्यर्थः ॥ अथ जि-
ज्ञासाबोधकात् किंशब्दात्किमिदंभ्यां बोधइति शास्त्रानुशिष्टेन य-
त्तेदेतेभ्यः परिमाणेवतुवित्यतोनुवृत्तेन परिमाणार्थकेन वतुपा नि-
ष्पन्नः कियच्छब्दश्च सामानाधिकरण्येन कालेन्येति ॥ तथाच
संप्रदायप्रवृत्त्यवधिभूतकालमारभ्य वर्तमानकालपर्यंतकालनिष्ठं
परिमाणं संख्याविशेषविशिष्टसंवत्सरयुगादिरूपं प्रवृत्तुं भुक्तिमिति
ति प्रतीयते ॥)

॥ उत्तरं ॥

अनादिसिद्धवेदोक्ताः संप्रदाया अनादयः ॥ प्रश्नः प्रवृत्तिकाल-
स्यानादित्वात्तत्र नोचितः ॥ १ ॥ प्रतिकल्पं जगत्सृष्टौ प्रवर्तते
हरीच्छया ॥ वेदवद्वेदसिद्धास्ते तिरोदधति च क्षये ॥ २ ॥ संप्रदा-
यप्रणेता तु सृष्ट्यादौ भगवान्स्वयम् ॥ अन्ये तदाज्ञयाचार्याभ्या-
साद्यास्तत्प्रवर्तकाः ॥ ३ ॥ ब्रह्मरुद्रादयो देवा नारदाद्यामहर्षयः ॥
स्मर्यन्ते संप्रदायेषु वैष्णवेषु प्रतिष्ठिताः ॥ ४ ॥ तत्र प्रथमतः संप्र-
दायप्रवर्तकत्वं तु स्वस्यैवाह भगवान् ॥ (अ० १५ श्लो० १५)

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्योवेदांतरुद्धेदंविदेवचाहमिति ॥ तत्रवेदांत-
 कृत्त्वं नाम वेदांतमूलकसत्संप्रदायप्रवर्तकत्वमेव ॥ अतएव श्री-
 धरस्वामिनाऽपि वेदांतकृत्तत्संप्रदायप्रवर्तकश्च ज्ञानदोगुरुरहमित्य-
 र्थइति व्याख्यातं ॥ ननु स्वयमेव कुतः प्रावर्तयतेति चेत् संप्रदा-
 यानां वेदमूलकत्वात्तदर्थानां यथार्थज्ञानस्य चान्येष्वशक्त्या स्व-
 यमेव प्रवर्तितवानित्याशयेन अयमेवोच्यते ॥ वेदविदेवचाहमि-
 ति ॥ मनुस्मृतावपि प्रथमाध्याये (श्लो० ६) ततः स्वयंभूर्भ-
 गवानव्यक्तोऽव्यंजयन्निदम् ॥ महाभूतादिष्टतौजाः प्रादुरासीत्त-
 मोनुदइत्यादिना सृष्टिनिरूपणमुपक्रम्य (श्लो० २०) वेदश-
 व्देभ्यएवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममइति संप्रदायोत्पत्तिरपि परमे-
 श्वरादेवोदिता ॥ संस्थाश्च संप्रदायाः ॥ अये अष्टमाध्याये
 (श्लो० १६२) निरादिष्टइति स्थितिरित्यत्र कुड्मकभट्टेन इ-
 तिशास्त्रसंप्रदायइति स्थितिशब्दस्य व्याख्यानात् स्थितिसंस्थ-
 योश्चैकार्थ्यात् ॥ अथ भगवदाज्ञया ब्रह्मादीनामपि अस्ति भगव-
 दुपदिष्टब्रह्मविद्यासंप्रदायप्रवर्तकत्वं ॥ अतएवोपनिषत्सु तत्रतत्र
 ब्रह्मविद्यायाः परंपराप्राप्तत्वं श्रूयते ॥ यथा मुण्डकोपनिषदि ॥
 ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता
 स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह अथर्वणेयां
 प्रवदेत ब्रह्माऽवार्थं तां पुरोवाचाङ्गिरसे ब्रह्मविद्यां स भारद्वाजाय
 सत्यवाहाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावरामिति ॥ अस्यैव भाष्ये
 शंकराचार्या अपि विद्यासम्प्रदायकर्तृत्वपारम्पर्यलक्षणसम्बन्ध-
 मादावेवाहेति व्याकुर्वतः कंठरवेणैव ब्रह्मादीनां ब्रह्मविद्यासंप्रदा-
 यकर्तृत्वमाहुः ॥ एवमेव बृहदारण्यकभाष्यारंभेऽपि नमो ब्रह्मादिभ्यो

ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंशक्रपिभ्योनमोगुरुभ्यदति तदेवाहुः॥
 तथा तदनुयायिभिरितैरपि शंकराचार्यकृतोपदेशसहस्रीव्याख्याः
 दिपु समस्तब्रह्मविद्यासंप्रदायप्रवर्तकाचार्येभ्योनमदत्यायुक्तमे-
 व ॥ एवमन्यत्राप्युपनिषत्सु तद्व्याख्यानेषु चानेकत्र स्पष्टतया
 संप्रदायनिरूपणं तत्प्रवर्तकनिरूपणं चास्ति तत्तत्र तत्र द्रष्टव्यं॥ए-
 वं संप्रदायप्रवर्तकानां महर्षीणां वेदोक्तत्वं पराशरस्मृत्यारंभे मा-
 धवोऽप्याह ॥ वाजसनेयिशाखायां वंशब्राह्मणे वेदसंप्रदायप्रवर्त-
 कगुरुशिष्यपरंपरायां पराशरस्य पुत्रपौत्रौ श्रूयेते घृतकौशिकः
 पराशर्यायणात् पराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्योऽजातूकणर्या-
 दिति ॥ किंच अस्माकं परमाचार्यस्य व्यासस्यापि संप्रदायप्रवर्त-
 कत्वं ततएव इतरमुन्यपेक्षयोत्कर्षं च सएव कंठरेवेणाह तत्रैव शृ-
 णु पुत्र प्रवक्ष्यामि शृण्वंतु मुनयस्तथेत्यस्य व्याख्याने ॥ अत्र मु-
 निसंबोधनेनैव पुत्रस्य संबोधने सिद्धेऽपि संप्रदायप्रवर्तकत्वेन वि-
 शेषतस्तत्संबोधनमिति ॥ एवं प्रामाणिकग्रंथांतरेष्वपि सहस्रशोद्र-
 ष्टव्यं॥एवं संप्रदायप्रवर्तकत्वादेव वेदानां तदनुकूलतंत्राणां च वि-
 चारेण ब्रह्मादीनां देवानां व्यासादीनां महर्षीणां चाचार्यत्वं श्री-
 भागवतादिपूच्यते द्वादशस्कंधे एकादशाध्याये (श्लो० ४)नमस्कृ-
 त्वा गुरुन्वक्ष्ये विभूर्तीर्विष्णवीरपि ॥ याःप्रोक्तावेदतंत्राभ्यामाचार्यैः
 पद्मजादिभिरिति॥सप्तमस्कंधे ऽपि (अ० ७श्लो० २२) अष्टौ प्रकृ-
 तयः प्रोक्तास्त्रयएव हि तद्गुणाः॥विकाराः षोडशाचार्यैः पुमानेकः
 समन्वयादिति ॥ आचार्यैः कपिलव्यासादिभिरिति व्याख्यातारः॥
 ननु संप्रदायानां सत्यमेवमनादित्वं अकल्पितवेदादिसिद्धत्वात् ॥
 तथापि न मया तेषामुत्पत्तिकालश्चोच्यते किंतु प्रवृत्तिकालएव ॥

अतः सवक्तव्यइति चेत् पुनर्ब्रूमः ॥ वेदवत्तेषामीश्वरकर्तृकप्रवृ-
त्तिकालस्तु सृष्ट्यारंभावसरएव सृष्टिप्रकरणे वेदशब्देभ्यएवादा-
वित्यादिवाक्येभ्यः ॥ अथावांतरप्रलयेषु वेदवत्तदुक्तयागादिधर्मव-
च्च तेषामपि तिरोधाने तु पुनःपुनः कल्पारंभकालाएव तत्प्रवृत्तिका-
लाः ॥ इत्थमेव धर्मस्य नित्यत्वबोधनाय श्रुतिस्मृतिवद्धर्ममूलभूता-
नां सदाचारापरपर्यायाणां संप्रदायानामपि निर्णायकाः प्रतिकल्पं
भवन्तीत्याह प्रथमाध्याये लघुपराशरः ॥ कल्पेकल्पे क्षयोत्पत्त्या ब्र-
ह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ श्रुतिस्मृतिसदाचारनिर्णेतारश्च सर्वदेति ॥ क्षयस-
हितोत्पत्तिः क्षयोत्पत्तिः तयोपलक्षिता भवन्तीत्यर्थः ॥ एतद्व्याख्याया-
मेवं तत्तदवांतरकल्पानामवसाने प्रारंभे च श्रुत्यादीनां निर्णेतारः क्ष-
योत्पत्तिभ्यामुपलक्ष्यते ॥ तत्र श्रुतिनिर्णेतारो वेदविभागकारी व्या-
सस्तत्तद्देदशाखासंप्रदायप्रवर्तकाः कठकौथुमादयः कल्पसूत्रका-
रावौ धायनाश्वलायनापस्तंबादयो भीमांसासूत्रकृतोजैमिन्यादयश्च
स्मृतिनिर्णेतारो मन्वादयः प्रसिद्धा एवेत्याह माधवः ॥ अतो वेदविभा-
गादिपूर्वकं तदुक्तसत्संप्रदायप्रवर्तनार्थं व्यासस्यापि प्रतिकल्पमा-
विर्भावस्तत्र तत्रोच्यते एवेति सतां प्रियं ॥ किंच पुनस्तत्रैवोच्यते ॥
धर्मस्याऽपि पूर्वकल्पान्ते क्षीणस्योत्तरकल्पादौ सृष्टिर्भवति ॥ तथा-
च वाजसनेयिब्राह्मणे सृष्टिप्रकरणे प्रजापतिमन्वोर्मनुष्यादिपिपी-
लिकांतप्राणिनां चतुर्वर्णाभिमानिदेवतानां च सृष्टिमास्त्रायात्पु-
न्यमपि क्षत्रियादिकं नियंतुं समस्तस्य धर्मस्य सृष्टिराग्रायते ॥
(पृ० २४१) स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत् क्षत्रस्य
क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्तीति ॥ इत्थमनेकत्र शास्त्रेषु धर्मस्य
नित्यत्वप्रतिपादनात् पुरुषनिष्ठादृष्टरूपत्वाच्च तस्योत्पत्तिनाशौ न

संभवतइति तत्प्रवृत्तेरनन्यसामान्यबीजभूतः संप्रदायएवाऽत्र लक्ष-
 णया धर्मशब्देनोच्यते॥नचैवमस्य क्षत्रियमात्रनिष्ठत्वं शंक्यं॥वलव
 न्नियामकस्य तस्य कैमुतिकेन सर्वनियामकतायास्तत्रैव तदेतद्ब्रह्म-
 क्षत्रं विदूशूद्रइत्यादिप्रकरणे स्पष्टत्वादित्यन्यदेतत्॥सच सृष्ट्यारंभे भ-
 गवदाज्ञप्तेन ब्रह्मणा कल्पारंभे ईश्वरानुज्ञया तदवतारभूतैर्वेदव्या-
 सादिभिश्वाचार्यैः प्रतिकल्पं प्रवर्त्यते इतिसिद्धांतः ॥ अतएव मा-
 धवीयाचारकांडे आश्वमेधिके पर्वणि पठ्यते ॥ युगेष्वावर्तमानेषु
 धर्माप्यावर्तते पुनः॥धर्मेष्वावर्तमानेषु लोकोप्यावर्तते पुनरिति त-
 स्मात्सिद्धं संप्रदायस्यानादित्वं प्रतिकल्पं पुनःपुनः प्रवृत्तिश्च॥अत-
 एव नारायणभट्टकृतायां धर्मप्रवृत्तावटद्वादशीनिर्णयानंतरं वचना-
 नि ॥ सदीक्षावधि संन्यासं समं च द्वादशाक्षरं॥अष्टाक्षरमथान्यं वा
 ये मंत्रं समुपासते ॥ ज्ञेयास्ते वैष्णवालोके विष्णुवर्चनरताः सदेत्या-
 दि ॥ अत्र एषधर्मः सनातनइत्युपसंहारः ॥ अतोऽपि भगवन्मंत्रो-
 पदेशहेतूनामेकादशीव्रतादितद्धर्मनियामकानां वैष्णवसंप्रदायाना-
 मनादित्वं स्पष्टमेव ॥ तान्विना वैष्णवमंत्रोपदेशैकादशीव्रतकरणा-
 दिलक्षणस्य वैष्णवधर्मस्यैव प्रवृत्त्यसंभवेन तस्य सनातनत्वकथ-
 नविरोधापत्तेः ॥ एवमेव कालमाधवीयप्रभृतिष्वपि एकादशीनि-
 र्णयादौ द्रष्टव्यं ॥ अतएव गौतमतंत्रे समदशाध्याये विष्णुमंत्रस्य
 युगभेदेन जपसंख्याभेदउच्यते ॥ (श्लो० ४०) कृते लक्षं जपे-
 न्मंत्रं त्रेतायां द्विगुणं तथा ॥ त्रिलक्षं द्वापरे जाप्यं चतुर्लक्षं क-
 लौ युगइति ॥ तन्मंत्राणां च वैष्णवसंप्रदायैकलब्धत्वे सत्येव फ-
 लसाधकत्वं तत्रैव (अ० २४ श्लो० १३) एवं ते कथितोविप्र दु-
 दुर्लभोमंत्रनायकः ॥ सत्संप्रदायसंप्राप्तः किं न सिद्ध्यति मंत्रिण-

इत्यादिभिः शतश एवोपपादितमिति युगभेदेन जपसंख्याभेदक-
थनेनाऽपि संप्रदायानां चतुर्ध्वपि युगेषु प्रवृत्तिमत्त्वं स्फुटमेव जा-
गर्ति ॥ मुख्येषु कृष्णमंत्रेषु तु सर्वेष्वपि युगेषु समानसंख्याकोज-
पस्तावन्मात्रेणैव सिद्धिश्च तत्रैवोक्ता त्रिंशाध्याये (श्लो० ५८)
कृष्णमंत्रेषु विप्रर्षे युगसंख्या न विद्यते ॥ जपतर्पणसेकाद्यैः सि-
द्ध्यन्ति कृतसंख्यया ॥ सिद्धमंत्रतया नात्र युगसेवापरिश्रमइति ॥
एतेनापि पूर्वोक्तमेव दृढीभूतं ॥ अपिच ॥ बहवो देवामहर्षयश्च वै-
ष्णवसंप्रदायवर्तिनः संतीति ज्ञायते ॥ तेषां वैष्णवसांप्रदायिकमंत्र-
ग्राहित्वस्य पाद्मब्रह्मवैवर्तनारदपंचरात्रगौतमीयतंत्रादिष्वनेकत्र
निरूपितत्वात् ॥ संप्रदायशून्यमंत्राणां नैष्कल्यस्य पूर्वमेवोपपा-
दितत्वात् ॥ तन्मंत्रग्रहणेनैव सांप्रदायिकवैष्णवत्वसिद्धेरपि पूर्वं व्यु-
त्पादितत्वाच्च ॥ तत्र प्रथमं गौतमतंत्रे प्रथमाध्याये कृष्णमंत्रं प्रश-
स्य ॥ (श्लो० १४) अनेनाराधितः कृष्णः प्रसीदत्येव तत्क्षणात् ॥
तस्य संक्षेपतो वक्ष्ये फलं सम्यक् शृणुष्वमे ॥ पद्मयोनिरवापाऽयं
दैवराज्यं शचीपतिः ॥ अवापुस्त्रिदशाः स्वर्गं वागीशत्वं बृहस्पतिः ॥
पक्षिणामधिपः सोऽग्नूद्रुडोऽपि द्विजोत्तमः ॥ कश्चित्कृष्णं समा-
राध्य धनेशत्वमवाप्नुयात् ॥ मंत्रेण कृष्णमाराध्य चंद्रः सर्वजन-
प्रियः ॥ करोति स्ववशे कामः सर्वल्लोकाननेनचेति ॥ पुनस्तत्रैव
द्वितीयाध्याये ॥ (श्लो० ६७) ज्ञत्तया ते प्रणिपत्याच कथितो-
मंत्रनायकः ॥ गुह्यादुद्धतरोक्षेप वांछार्चितामणिः स्मृतः ॥ शौनः
नकाद्याश्चमुनयस्तथाऽन्ये देवमुख्यकाः ॥ मंत्रराजपरिज्ञानात् स-
द्यः सत्साम्यतां गताइत्यनेकेषां ब्रह्मादीनां देवानां बहूनां महर्षी-

णां च वैष्णवमंत्रोपदेशग्राहित्वमुक्तं ॥ पुनस्तत्रैव चतुर्थाध्याये भ
 गवन्मंत्रजपकाले ध्यानं प्रक्रम्य ॥ नारदेन च सिद्धेन विश्वामि-
 त्रेण धीमता ॥ पराशरेण व्यासेन भृगुणां ऽऽगिरसेन च ॥ दक्षिणे
 सनकाद्यैश्च सिद्धेन कपिलेनच ॥ वास्तुवागीशहारीतयाज्ञवल्क्यो-
 शना क्रतुः ॥ मार्कण्डेयभरद्वाजपुलस्त्यपुलहादिभिः ॥ वशिष्ठाद्यै-
 र्मुनीन्द्रैश्च स्तूयमानं सुरासुरैः ॥ ब्रह्मलोकगतैः सिद्धैर्नागलोकगतै-
 रपि ॥ अन्यैरपि सुरश्रेष्ठैः स्तूयमानं स्मरेद्धरिं ॥ एवं संचितयेन्म-
 त्री चेतसा कृष्णमव्ययं ॥ संसारसागरं घोरमपि वत्सपदायते इत्य-
 नेकेषां महर्षीणां वैष्णवत्वं तेनैव तल्लोके भगवत्स्तुतिसामर्थ्यं च
 दर्शितं ॥ तत्रैव सप्तविंशाध्याये ॥ (श्लो० ६०) चूडामणिमथो-
 वक्ष्ये मंत्रराजं सुदुर्लभं ॥ यज्ज्ञानान्मुनयः सर्वे भूस्थान्नैलोक्य-
 दर्शिन इति ॥ तथा एकोनत्रिंशाध्याये (श्लो० १) अथापरं मंत्रवरं व-
 क्ष्ये सर्वसमृद्धिदं ॥ यमुपास्य सुराणां तु पालकोऽभूच्छतक्रतुरिति ॥
 एवं शिवादीनां सांप्रदायिकभगवन्मंत्रग्रहणेन वैष्णवत्वं नारदपं-
 चरात्रेऽप्युच्यते ॥ यथा तत्र प्रथमरात्रे त्रयोदशाध्याये उपवर्ह-
 णाख्यगंधर्वं प्रत्याह भगवान् ॥ (श्लो० २६) मया प्रदत्तमंत्र-
 श्च पुरा मृत्युञ्जयस्तथा ॥ मृत्युञ्जयाय गोलोके शुद्धसत्त्वगुणाय च
 पुनः सनत्कुमाराय धर्माय ब्रह्मणे तथा ॥ त्र्यम्बक्यै च शेषोप-
 गणेशाय महामते ॥ नारायणर्पयेच्च धर्मपुत्राय धीमते ॥ पुन-
 र्महाविष्णवे च विश्वानि यस्तु लोमसु ॥ कालाधिष्ठातृदेवाय त-
 स्मै गर्दाततातच्च ॥ उपेक्ष्य च कामाय भृगवेऽद्विरसे तथा ॥ सर-
 भ्यै च पद्मायै राधायै विरजातटे ॥ सावित्र्यै विष्णुमायायै पार्षदे
 पत्रकेति ॥ पुनस्तत्रैव द्वितीयाध्याये भगवन्मुख्यमंत्रग्रहणा

र्थमुपसन्नं स्वशिष्यं नारदं प्रति महादेवः॥मया श्रीकृष्णमंत्रश्च कृ-
 ण्णालये मुनेपुरा॥गोलोके विरजातीरे नीरे क्षीरनिभे ऽमले ॥१९॥
 शतलक्षजपं कृत्वा पुण्ये वृंदावने वने ॥ श्रीकृष्णानुग्रहेणैव मंत्रः
 सिद्धो बभूव मे ॥ २० ॥ ब्रह्मभालोद्भवोऽहं च सर्वादिसर्गतो मुने ॥
 प्राप्तं मृत्युञ्जयं ज्ञानं कृष्णाच्च परमात्मनः ॥ २१ ॥ सिद्धो मृत्यु-
 जयोऽहं च नित्यनूतनविग्रहः ॥ ब्रह्मणः पतनेनैव निमिषो मे य-
 था हरेः ॥ २२ ॥ एवं तेषां पार्षदानां नास्ति मृत्युर्यथा हरेः ॥ य-
 स्मिन्देहे लभेन्मंत्रं वैष्णवो वैष्णवादिपि ॥ २३ ॥ पूर्वकर्माश्रितं देहं
 त्यक्त्वा सपार्षदो भवेत् ॥ पञ्चवक्त्रेण सततं तन्नामगुणकीर्तनं ॥
 ॥ २४ ॥ करोमि भार्यया सार्द्धं पुत्राभ्यां चाऽपि नारद ॥ तद्धिनं
 दुर्दिनं मन्ये मेघाच्छन्नं न दुर्दिनं ॥ २५ ॥ यद्धिनं कृष्णसंज्ञाप-
 कथापीयूषवर्जितं ॥ तत्क्षणं निष्फलं मन्ये श्रीकृष्णकीर्तनं विना ॥
 ॥ २६ ॥ आयुर्हरति कालश्च पुंसां तत्कीर्तनेन च ॥ तत्क्षणं मंगलं
 मन्ये सर्वहर्षकरं परं ॥ २७ ॥ तस्मात्पाषाः पलायन्ते वैनतेयादि-
 वोरगाः ॥ ब्रह्मणाऽपि पुरालब्धस्तस्मात्तन्मंत्र एव च ॥ २८ ॥ पद्म-
 नाभनाभिपद्मे शतलक्षं जजाप सः ॥ तदा ललाप ज्ञानं च नि-
 र्मलं सृष्टिकारणं ॥ २९ ॥ अणिमादिकसिद्धिं च चकार तत्प्रभा-
 वतः ॥ सृष्टिं च विविधां कृत्वा विधाता च बभूव सः ॥ ३० ॥ वरं त-
 स्मै ददौ कृष्णो मत्समस्त्वं जवेति च ॥ शेषस्तत्कलया पूर्वं बभूव क-
 श्यपात्मजः ॥ ३१ ॥ तस्मात्संप्राप तन्मंत्रं सिद्धः कोटिजपेन चेति
 रुद्रब्रह्मशेषाणां वैष्णवमंत्रग्रहणमुक्तं ॥ सारसंग्रहे पादो ॥ ब्रह्माणं रुद्र
 मिद्रं च यमं वरुणमेव च ॥ नारायणस्य दासास्ते ये चान्येऽहस्य
 मध्यगाः ॥ यः परः पुरुषो विष्णुर्नारायण उदात्तः ॥ दासभूतमिदं

तस्य ब्रह्माद्यं सकलं जगदिति ॥ द्वितीयांतानां पूर्वप्रकरणक्रिय-
यान्वयः ॥ पुनस्तत्रैव रामायणे हनूमान् ॥ दासोऽहं कोसलेंद्रस्य
रामस्याकृष्टकर्मणः ॥ हनूमान् शत्रुसैन्धानां निहंता मारुतात्म-
जइति ॥ पुनर्नारदपंचरात्रे प्रथमरात्रद्वितीयाध्याये सनत्कुमारं प्रति
पद्मासनः ॥ (श्लो० ५५) धन्योऽहं भवतः पुत्राङ्गानिनां च
'गुरोर्गुरोः ॥ विष्णुभक्ताच्च धर्मिष्ठात् सत्पुत्राच्च पिता सुखी ॥ ध-
न्योऽसि पंडितोऽसि त्वं हरिभक्तोऽसि पुत्रक ॥ ममाऽपि सफलं
जन्म जीवनं च त्वया बुधेति सनत्कुमारादीनामपि वैष्णवत्वं ॥
एवमन्यत्राऽपि गोपालतापनीयाद्युपनिषत्सु श्रीभागवतविष्णुपु-
राणपाद्मब्रह्मवैवर्तगारुडादिषु महाभारते च मोक्षधर्मादिषु तत्र-
तत्र शिवादीनामतिप्राचां वैष्णवत्वं भगवन्मंत्रग्रहणं तद्भक्तिस्तप्ते-
वादिसांप्रदायिकधर्माचरणं चानेकत्र निरूपितमेव विस्तरादस्तीति
तत्त्वतएव सर्वत्रोपलप्स्यतएवानेकसच्छास्त्रगिरिविपिनविहारकेस-
रिभिः सुधीभिरित्यलं लेखनश्रमेण ॥ अनादिकालिकास्तस्मात्सं-
प्रदायास्तु वैष्णवाः ॥ अनादिसिद्धवेदोक्ताः प्रतिकल्पप्रवर्तिनः ॥
॥ १ ॥ वैष्णवैर्ब्रह्मरुद्राद्यैर्देवतैर्नारदादिभिः ॥ महद्भिर्मुनिभिश्चान्यैः
प्राक्तनैरुपसेविताः ॥ २ ॥

॥ अथास्य द्वितीयस्य मुख्यप्रश्नस्यावांतराअर्थो प्र
श्नाः कृतास्तत्राद्यःप्रश्नः ॥

॥ तत्र बहुकालाव्यवृत्तश्चेन्मन्वादिष्यंयेष्वदृष्टत्वात्तद्विलक्षणत्वाच्च
कथं प्रमाणं ॥ १ ॥

॥ उत्तरं ॥

नूनं मनुस्मृतिर्दृष्टा नान्यात्किञ्चित्त्वयायतः ॥ वेदोक्तसंप्रदायेषु ब्रूषे
मन्वाद्यदृष्टतां ॥ १ ॥ स्वरूपासिद्धमत्रोक्तं हेत्वाभासद्वयं त्वया ॥ तद्ब्रू-
णादयं प्रश्नो भवेद्वत्तोत्तरोऽचिरान् ॥ २ ॥ अस्ति हि मनुस्मृतौ संप्रदायव-
र्णनं ॥ तथा हि ॥ पष्ठाध्याये (श्लो० ७४) सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मभिर्न
निबध्यते ॥ दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते इति सत्संप्रदायसं-
पत्त्यैव मोक्षतदभावे संसारं च वदति ॥ दर्शनशब्दो हि संप्रदायापरप-
र्यायेषु लोके मतशब्देन प्रसिद्धेषु सिद्धांतेषु योगरूढः ॥ ज्ञानसाध-
कतमत्वात् ॥ इदं विष्णुस्यामिदर्शनमिदं रामानुजदर्शनं पञ्चास्तिक-
दर्शनानि पञ्चास्तिकदर्शनानीत्यादिविद्वद्बहवः ॥ विद्यारण्या-
दिकृतेषु सर्वदर्शनसंग्रहादिषु प्रामाणिकपंथेष्वपि तथैव लेखाच्च ॥
न चात्र दर्शनशब्देन ज्ञानं शक्यं ॥ फलरूपत्वात् ॥ तदुत्पत्तेः प्राक्
संसारस्य स्वतः सिद्धत्वेन तद्रहितस्य पुनः संसारप्राप्तिकथनवै-
यर्थ्याच्च ॥ एतदप्येव साधयंतीह तत्पदमित्यत्र व्याख्यायां
पूर्वश्लोकोक्तदर्शनस्य मोक्षे बहिरंगसाधनत्वं वैराग्यादेश्चांतरंग-
साधनत्वमिति बोधनाच्च ॥ अत उक्तार्थक एवेह दर्शनशब्दः ॥ किञ्च
संप्रदायशब्दस्यावयवार्थविचारेणाऽपि पारंपरिकविद्यादानरूपत्वं
प्रपञ्चितं प्राक् ॥ तच्च कंठरवेणैव प्रशंसति मनुश्चतुर्थे ॥ (श्लो०-
२२७) दानधर्मं निषेवेतेत्यादिना दानावश्यकमुक्त्वा (श्लो०-
२२९) वारिदस्त्वृमिमामोतीत्यादिना दानविशेषफलानि वदन् स-
र्वान्ते (श्लो० २३२) ब्रह्मदो ब्रह्मसाष्टितां सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदा-
नं विशिष्यत इति ॥ ब्रह्मदोऽध्यापको व्याख्याता चेति कुल्लूकभट्टः ॥

व्याख्यातृत्वं च कुतर्कनिरासपूर्वकं तात्त्विकवेदार्थबोधकभाष्या-
दिकर्तृत्वमेव ॥ किंच सांप्रदायिकानाचार्यान् प्रत्याह चतुर्थएव ॥
(श्लो० १७५) सत्यधर्मार्थवृत्तेषु शौचेचैवारमेत्सदा ॥ शिष्यां-
श्च शिष्याद्धर्मेण वाग्बाहूदरसंयतइति ॥ अत्रैव सत्यधर्मसदाचार
शौचेषु सर्वदा रतिं कुर्यादिति व्याख्यानं ॥ नच सांप्रदायिकाचा-
र्याणामेव शास्त्रेष्वप्रसिद्धत्वात् स्मृतिषु तत्रतत्राचार्यशब्देनोपना-
यकस्यैव ग्रहणाच्च तान् प्रति नोपदेशोयुज्यतइति वाच्यं ॥ अने-
कस्मृतिवचनेषु संप्रदायप्रवर्तकाचार्यविषयत्वेनाप्याचार्यशब्दप्र-
योगस्यावगम्यमानत्वात् ॥ तथाहि ॥ याज्ञवल्क्यस्मृतौ व्यवहा-
राध्याये दायविभागप्रकरणे (श्लो० १) विभागं चेत्पिता कु-
र्यादित्यस्य मिताक्षरायां ॥ तथोत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभेतेत्याचा-
र्याइति गौतमवचनं ॥ अत्र निर्विशेषणाचार्यशब्दप्रयोगेण सत्सं-
प्रदायप्रवर्तकाचार्याः प्रागप्यासन्नेवेत्यवगम्यते ॥ नचात्राचार्यश-
ब्दोवक्तुरूपनायकपरः शंक्यः ॥ तस्य बहुत्वासंभवेन बहुवचनवि-
रोधात् ॥ किंच इत्याचार्याइत्युपन्यासोहि वचनीये प्रामाणिक-
त्वावगमाय स्वसमानकालिकविदुषां ॥ सचयदि वक्तुरूपनायक-
परोत्राचार्यशब्दः स्यात् तत्संमतोऽर्थो न सर्वेषां तात्कालिकविदुषां-
माननीयः संभवतीति निरर्थकः स्यात् ॥ मान्यत्वेन बहुवचनप्रयो-
गस्तु न कापि स्मृतिपुराणेषु दृश्यते ॥ अतः संभवद्बहुभावाः शि-
ष्यबाहुल्येन सर्वसंमताः संप्रदायाचार्याएव अत्राभिप्रेताइति नि-
श्चीयते ॥ एवमेव दत्ताप्रदानिकप्रकरणे (श्लो० १) स्वकुटुंबाविरो-
धेनेत्यस्य मिताक्षरायां नारदवचनं ॥ आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्त-
मानेन देहिना ॥ अदेयान्याहुराचार्यायच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति ॥

अत्रापि आचार्यपदं पूर्ववत्॥तथा तत्रैव तृतीयाध्याये(श्लो० २)
 एवं मातामहाचार्येत्यत्र मिताक्षरायां॥आचार्याणां च प्रेतानां नि-
 त्यमुदकक्रिया कार्येति बहुवचननिर्देशः॥पराशरमाधवीये प्रथमा-
 ध्याये गौतमः॥एकाश्रम्यं वाऽऽचार्याः संप्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्ये-
 ति॥इत्थं यथांतरेष्वपि निरीक्षणीयां॥एवमेव द्वितीयाध्याये उपनय-
 नपूर्वकसंपूर्णवेदतदेकदेशाध्यापकादीन् (श्लो० १४०) उपनी-
 य तु यः शिष्यमित्यादिना निरूप्य ततः पृथक् (श्लो० १४४)
 यः पूरयत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणाबुधौ ॥ समाता सपिता ज्ञेयस्तं-
 नद्ब्रह्मेत्कदाचनेति पूर्वोक्तसर्वापेक्षया ब्रह्मणा कर्णपूरकाचार्यप्र-
 शंसाऽपि मनुना कृताऽत्रोपनायकादिभ्यः पृथक् सांप्रदायिका-
 चार्यत्वस्य प्रामाणिकत्वावगमायाऽनुसंधेया ॥ तथा व्यवहारमि-
 ताक्षरायामपि दंडपारुष्यप्रकरणे (श्लो० १) असाक्षिकहते चि-
 न्हैरित्यस्य व्याख्याने गुर्वाचार्यनृपेषु चेति नारदस्मृतौ गुर्वाचा-
 र्ययोर्भेदेन निर्देशः॥तस्मादस्ति सांप्रदायिकाचार्याणामपि सृष्ट्यारं-
 भात्परंपराप्राप्तत्वेन सर्वशास्त्रसंमतत्वं॥अतएव हारीतः॥आचार्य्यं
 संश्रयेत्पूर्वमनवद्यं वैष्णवं द्विजं ॥ शुद्धसत्वगुणोपेतं नवेज्याकर्म-
 कारकं॥ सत्संप्रदायसंयुक्तमित्यादिना मोक्षसाधनेषु सत्सांप्रदायि-
 कवैष्णवाचार्यप्रतिपत्तेः प्राथमिकत्वमुक्त्वा तल्लक्षणजिज्ञासायामा-
 ह॥आलोक्य सर्वशास्त्राणि पुराणानि च वैष्णवः॥तदर्थमाचरेद्यस्तु
 सआचार्यइतीर्यतइति ॥ अतःस्पष्टेऽस्मिन् विषये बहुशास्त्रप्रसिद्धे
 किंवहुना ॥ किंच ॥ ब्रह्मविद्याप्राप्तिरेव संप्रदायस्य प्रधानप्रयो-
 जनत्वेन प्रमाणपुरःसरं प्रपंचिता प्राक् ॥ तां च सर्वाश्रमसाधा-
 रणत्वेन वक्ति मनुः ॥ (अ० ६ श्लो० ९१) चतुर्भिरपि चैवै-

तैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः ॥ दशलक्षणकोधर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥
 धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥ धीर्विद्या सत्यमक्रो-
 धोदशकं धर्मलक्षणं ॥ दशलक्षणानि धर्मस्य ये विप्राः समधीय-
 ते ॥ अधीत्य चानुवर्तते ते यांति परमां गतिं ॥ दशलक्षणकं धर्म-
 मनुतिष्ठन् समाहितः ॥ वेदांतं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेद्वृणोद्विजइ-
 त्यादि ॥ अत्र विषयेभ्यश्चक्षुरादिधारणमिन्द्रियनिग्रहः शास्त्रादि-
 तत्त्वज्ञानं धीः आत्मज्ञानं विद्येति मन्वर्थमुक्तावली ॥ याज्ञवल्क्यो
 ऽपि तृतीयाध्याये आशौचप्रकरणे ॥ (श्लो० ३४) भूतात्मन
 स्तपोविद्ये बुद्धेर्ज्ञानं विशोधनं ॥ क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः प-
 रमा मतेति ॥ एवमादिषु स्मृत्यंतरेष्वपि अनन्यसाध्यानां सं-
 प्रदायकार्याणां ब्रह्मविद्याप्राप्त्यादीनां निरूपणं वर्ततएवेति
 विस्फारितनेत्राभ्यां वीक्षणीयम् ॥ अतउक्तादिष्वनेकेषु मनु-
 वचनेषु संप्रदायतदाचार्यतद्धर्मादीनां निरूपणदर्शनान्न तत्रा-
 दृष्टत्वं ॥ ननु तथापि सांप्रदायिकानां भगवत्सेवाप्रकारतुलसीका-
 षमालाधारणप्रभृतीनां यावद्धर्माणां मनुस्मृतौ स्पष्टतयाऽनुपल-
 भ्यमानत्वात्तेषां त्वप्रामाणिकत्वं सुस्थमेवेति चेत् तर्हि मनु-
 केष्वेव धर्मादिषु प्रामाणिकत्वं तदनुक्तेषु चाप्रामाणिकत्वं मन्य-
 मानेन भवता जावालादिश्रुत्युक्तोऽपि यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्र-
 ब्रजेदित्याश्रमोल्लंघनपक्षेण स्वीकर्तव्यः ॥ मनुना आश्रमा-
 दाश्रमं गच्छेदिति पक्षस्यैवोक्तत्वात् ॥ एवमेव च मन्वनुक्तानां मृ-
 तपत्यन्वारोहणादीनामपि सर्वशिष्टसंमतानामनेकेषां धर्माणाम-
 प्यप्रामाणिकत्वमेवोरीकार्यं ॥ तथा भस्मरुद्राक्षधारणशिवार्चने-
 कदंष्ट्रसंन्यासादीनां भवत्सांप्रदायिकधर्माणामपि स्वमुखेनैवाप्रा-

माण्यं दर्शितमेव ॥ मनुस्मृतौ तद्वंधस्याप्यभावात् ॥ यदितु श्रुत्या-
दिसिद्धत्वान्नाप्रामाणिकत्वं तेषां मनुषे तदातु सांप्रदायिकधर्मा-
णामपि तादृशत्वान्नाप्रामाणिकत्वमिति सर्वं सुस्थं ॥ एतावता म-
न्वादिग्रंथेष्वदृष्टत्वादिति हेतुर्निरस्तः ॥ यच्चोक्तं तद्विलक्षणत्वादि-
ति ॥ नैतत्सारं ॥ मनुसंमतेऽर्थे तदुक्ताद्वैलक्षण्योपपादनस्य आकाशा-
लिंगनकल्पत्वात् ॥ किंच वैष्णवमंत्रग्रहणतुलसीकाष्ठमालाधार-
णोत्थ्वपुंड्रकरणभगवत्सेवादीनां सांप्रदायिकधर्माणां श्रुतिसिद्धानां
तत्रतत्र स्मृतिषु निरूपणान्नद्वचनानां च माधवविज्ञानेश्वरहेमा-
द्रिनारायणकमलाकरजटादिभिः प्रामाणिकस्मार्तैरपि स्वस्वनिबं-
धेषूदाहरणाच्च ॥ प्रश्ने मन्वादीत्यादिशब्दः साजात्यास्मृतिसंया-
हकतया प्रतीयमानोनिरर्थकएव ॥ यदित्वादिशब्देन सांप्रदायि-
कधर्मद्वेषिणः शाक्यस्मृतिभगवतीसूत्रादयोनास्तिकग्रंथाएवाऽ-
भिप्रेतास्तदा तु न किमपि ब्रूमः ॥ अस्मद्धर्माणां तेष्वदृष्टत्वस्य
तद्वैलक्षण्यस्य च यथार्थत्वात् ॥ अतः प्रमाणमूर्धन्यवेदाद्यैर्वर्णि-
तेष्विह ॥ प्रवर्तितेषु हरिणा संप्रदायेष्वनादिषु ॥ १ ॥ कथं प्रमाण-
मित्येव हेत्वाभासद्वयाश्रयात् ॥ प्रश्नः शास्त्रादर्शनाद्वा विद्वेषाद्वेति
भातिनः ॥ २ ॥

॥ अथ द्वितीयस्य द्वितीयोऽवांतरः प्रश्नः ॥ २ ॥

॥ स्वल्पकालाच्चेद्धर्मादिनिर्णयस्तद्विधिसत्फलानि च सर्वत्रोपल-

भ्यमानत्वात्कथं प्रवृत्तः ॥ १० ॥

॥ उत्तरं ॥

अत्र यद्यर्थकाच्चेदित्यव्ययात् स्वल्पकालात्प्रवृत्तिपक्षएवायं प्रश्नो-
भवतोभिप्रेतइति ज्ञायते ॥ अस्माज्जिश्च बहुकालादेव तत्प्रवृत्तिः
श्रुत्यादिसिद्धत्वादंगीक्रियते ॥ अतः प्रकृतविकल्पे प्रथमकल्पसम-
र्थनैवायं दत्तोत्तरः ॥ अस्मिन्प्रश्ने उपलभ्यमानत्वादित्यनेनान्व-
यार्थं धर्मादिनिर्णयस्य तद्विधेस्तत्फलानांचेति षष्ठीप्रयोगे कर्त्त-
व्येऽपि प्रथमांतप्रयोगस्तु आर्पणंथाभ्यासबाहुल्यात् षष्ठ्यर्थे प्रथ-
मांगीकारेणेतिभाति ॥ आस्तामेतत् ॥ ईदृशानि संस्कृतोच्चारण-
कौशलान्येतेषु प्रश्नेष्वनेकत्र संत्येव ॥ तानि चावलोकनक्षणए-
व विदुषां स्वतः प्रतिभास्यंतीति किंपरच्छिद्रोद्घाटनेन ॥ ननु मा-
स्तु स्वल्पकालात्प्रवृत्तिः तथाऽपि संप्रदायस्य सा लोके धर्मादि-
प्रवर्त्तनायैवेति वक्तव्यं ॥ अथ धर्मादिषु प्रवृत्तिस्तु तन्निर्णयं त-
द्विधिं तत्फलानि च पश्यतां स्वयमेव भविष्यतीति प्रयोजनाभा-
वान्निरर्था संप्रदायप्रवृत्तिरितिचेदेतदपि निरस्तपूर्वं कस्मैप्रयोज-
नायेत्यस्योत्तरे प्रयोजनप्रकारान् प्रदर्शयता मया ॥ तथाप्युच्यते ॥
नहि प्रवृत्तिहेतवोऽपि निर्णयादयोदुर्ज्ञेयेषु वेदशास्त्रादिषु विद्यमा-
नाः प्रवर्त्तकमाचार्यरूपद्वारमंतरा स्वतोमनुष्यान् प्रवर्त्तयितुं श-
क्ताः ॥ अन्यथा सर्वएव स्वतएव विदितवेदशास्त्रादितत्वास्तात्तिकं
धर्ममेवाऽचरेयुः ॥ स्वतएव ब्रह्मज्ञानं संपाद्य संसारतोमुच्येरंश्चात-
थाच सति लोके अधर्मपदार्थोच्छेदः ॥ पापिनामेवाभावादमुत्र
नरकनैरर्थक्यं सर्वेपामेव अत्युत्तमे मोक्षाख्यफले तदधिके सा-
क्षाद्भगवत्सेवनएव वा प्रवृत्तिसंभवेनावान्तरस्वर्गादिफलवैयर्थ्यं

च प्रसज्येत ॥ गुरुमेवाभिगच्छेत् गच्छेदाचार्यसंसदमित्यादय आ-
 चार्यकरणविधयः आचार्यवान्पुरुषोवेदेत्यादयः श्रौतनियमाश्च
 दृश्यैव स्युः ॥ अतएतद्वारणाय रिरंसया बहुबुभूपताभगवता पु-
 रैवाविद्याशक्तितः सर्वेषां स्वतोज्ञानाशक्तिः कृता ॥ सर्वथाज्ञानाभा-
 ववारणाय धर्माभाववारणाय च ज्ञानसंपादकाधर्मानुशासकाः
 संप्रदायाश्च प्रकटीकृताः ॥ अन्यथा अराजकदेशे चोरोपद्रवादि-
 ना सर्वमर्यादाभंगवत् संप्रदायप्रवर्त्तकधर्मधुरंधराचार्यशून्यत्वेऽपि
 तत्त्वतो धर्मब्रह्मणोर्निर्णयज्ञानाद्यनुदयात्सर्वविप्लवः स्यात् ॥ प्रशा-
 सकाभावात् ॥ तस्मात्प्रश्नोक्तस्य निर्णयादित्रयस्य वेदशास्त्रेषु स
 त्वेपि लोके तत्प्रवृत्त्यर्थं संप्रदाया आवश्यकः ॥ अतएव प्रथमा-
 ध्याये मनुः ॥ (श्लो० १०९) आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेद-
 फलमश्नुते ॥ आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभागभवेत् ॥ एव-
 माचारतोदृष्ट्वा धर्मस्य मुनयोगतिं ॥ सर्वस्य तपसोमूलमाचा-
 रं जगद्गुः परमिति ॥ एवं पुनर्द्वितीयाध्याये (श्लो० ६) वे-
 दोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदां ॥ आचारश्चैव सा-
 धूनामात्मानस्तुष्टिरेव च ॥ तथा ॥ (श्लो १२) वेदः स्मृतिः
 सदाचारः त्वस्य च प्रियमात्मनः ॥ एतच्चतुर्विधं प्राहुः सा-
 क्षाद्धर्मस्य लक्षणमिति श्रुत्यादिवत्संप्रदायस्यापि साक्षाद्धर्मप्र-
 मापकत्वं प्राह ॥ आचारसदाचारसंप्रदायानां त्वेकार्थत्वमेवेत्यु-
 क्तं प्राक् ॥ अतः श्रुत्याद्यनुसारिण्यपि धर्मे लोकानां प्रवर्तनं प्र-
 शासकसंप्रदायैकसाध्यं ॥ उचिततरं चैतत् ॥ सत्संप्रदायिकशु-
 द्धांतःकरणमहानुभावद्वयेष्ववभातवस्तुन एव धर्मत्वात् ॥ यथाह
 माधवीये आचारकाण्डे (अ० १) विश्वामित्रः ॥ यमार्याः क्रि-

यमाणं तु शंसंत्यागमवेदिनः ॥ सधर्मोयं विगर्हते तमधर्मं प्रचक्ष-
तइति ॥ मनुरपि ॥ विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ॥
हृदयेनाऽभ्यनुज्ञातोयोधर्मस्तं निबोधतेति ॥ नहि सर्वैरपि साधा-
रणैर्धर्मो निर्णेतुं शक्यः ॥ यथाह महाभारते घृष्टद्युम्नः ॥ अधर्मो धर्म-
इति च व्यवसायो न शक्यते ॥ कर्तुमस्मद्विधैर्ब्रह्मन्तोन व्यवसा-
म्यहमिति ॥ नापि साधारणैः स उपदेष्टुं शक्यः ॥ यथोक्तं तत्रैव
राजधर्मं ॥ न कल्माषोन कपिलोन कृष्णोन च लोहितः ॥ अणी-
यान् क्षुरधारायाः कोधर्मं वक्तुमर्हतीति ॥ एतच्च वचनं साधार-
णजनविषयं ॥ अन्यथा धर्मोपदेशस्यैवोच्छेदप्रसंगात् ॥ तस्मात्
परंपरातोऽधिगतवेदादिसर्वतत्त्वानां सत्संप्रदायधुरंधराणामाचार्या-
णामेव धर्मानुशासने शक्तिरिति निश्चीयते ॥ अतएव वैष्णवसं-
प्रदायाचार्यं जगवंतं नारदमुद्दिश्याह श्रीभागवते सप्तमस्कंधैका-
दशाध्याये युधिष्ठिरः ॥ (श्लो० ४) नारायणपराविप्राधर्मं गुह्यं
परं विदुः ॥ करुणाः साधवः शांतास्त्वद्विधानतयाऽपरइति ॥ अ-
तो नारायणपराणां वैष्णवाचार्याणामेव वास्तविकधर्मतत्त्वज्ञानं
न त्वितरेषामिति भाति ॥ तेन साक्षान्मोक्षसाधकभगवत्सेवादिधर्म-
वद्वर्णाश्रमादिधर्मेष्वपि तेषामेव प्रशासकत्वं युक्तमिति श्रीः ॥ किं
च संप्रदायमंतरा जनानां ज्ञानं नैवोत्पद्येतेति समर्थितमधस्तात् ॥
तथाच सति अनुष्ठिता अपि सर्वे धर्माज्ञानशून्यतया वीर्यवत्तर-
त्वाभावान्न यथार्थं फलं साधयेयुः ॥ यदेव विद्यया करोति
श्रद्धयोपनिषदा वा तदेवास्य वीर्यवत्तरं भवति (स्कं१० अ० २४
श्लो० ५) ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च कर्माणि जनोयमनुतिष्ठति ॥ विदुषः
कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाऽविदुषो भवेदित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यस्तथा

निश्चयात् ॥ विद्वत्त्वं च संप्रदायमंतरा नैव सिद्ध्यति ॥ अतएव
व्यवहारमिताक्षरायां साधारणमातृकाप्रकरणे (श्लो० २६) वि-
द्वानशेषमादद्यात्सर्वस्य प्रभुर्यतइत्यस्य व्याख्याने ॥ विद्वान्छु-
ताध्ययनसंपन्नः सदाचारइति विद्वत्पदं व्याकुर्वता विज्ञानेश्वरे-
णापि तथैव बोध्यते ॥ अपिच श्राद्धादिधर्मेषु अर्हतमतयोच्यमा-
नाब्राह्मणाअपि कचिदपि नोपलभ्येरन् ॥ वेदांतानुसाराज्ज्ञाननि-
ष्ठस्यैव तेषु मुख्यत्वस्मरणात् ॥ यथा श्रीभागवते सप्तमस्कंधस्य
पंचदशउच्यते ॥ (श्लो० २) ज्ञाननिष्ठाय देयानि कव्यान्यानं-
त्यमिच्छता ॥ दैवेच तदभावे स्यादितरेभ्योयथाऽर्हतइति ॥ मनु-
रपि तृतीयाध्याये (श्लो० १३२) ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्या-
नि च हवींषिच॥ नहि हस्तावस्तग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुद्ध्यतइत्यादि॥
आचारमाधवे तृतीयाध्याये आपस्तंबः ॥ (धर्मसूत्र) ब्राह्मणान्
भोजयेद्ब्रह्मविदोयोनिगोत्रमंत्रांतेवास्यसंबंधानिति॥ तत्रैव यमः॥ ये
सोमपाविरजसो धर्मज्ञाः शांतबुद्धयइत्युपक्रम्य निष्णातः सर्ववि-
द्यास्तु शांतोविद्यतकल्मषः॥ गुरुवेदाऽग्निपूजास्तु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥
विमुक्तः सर्वदा धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमइत्याह॥ वेदविद्याव्रतस्ना-
ता ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाइत्युपसंहारः ॥ याज्ञवल्क्योऽपि (अ० १)
श्राद्धप्रकरणे (श्लो० ३) अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मवि-
द्युवेति श्राद्धार्हब्राह्मणेषु ब्रह्मविदं मुख्यतया गणयति ॥ नचात्र
ब्रह्मशब्देन वेदमात्रं शंक्यं ॥ सर्ववेदाग्र्यश्रोत्रियज्येष्ठसामप्रभृ-
तीनां वेदविदां पृथगुपदेशात् ॥ अत्रैव वेदार्थविच्छब्देन सा-
धनावस्थानिष्ठोऽपि सांप्रदायिकद्विजोमुख्येयुक्तः ॥ आचार्य-
करणादिसंप्रदायसेवामंतरा मीमांसाद्यनवगमेन तात्त्विकवेदार्थ-

ज्ञानानुदयात् ॥ एषां मुख्यत्वं त्वनुपदोक्तस्वस्त्रीयादीनां वि-
 ज्ञानेश्वरेण मन्वेकवाक्यतया गौणत्वलेखनात् स्पष्टमुद्गाति ॥ प्र-
 जापतिरपि ॥ ब्रह्मकर्मरताः शांताअपापाअग्निसंश्रिताः ॥ कर्मनि-
 ष्ठाज्ञाननिष्ठावेदार्थज्ञाः कुलोद्भवाः॥मातृपितृपराश्रैव ब्राह्मवर्च्यु-
 पजीविनः ॥ अध्यापकाब्रह्मविदोब्राह्मणाः श्राद्धसंपदीति ॥ एव-
 मितरत्रापि दृश्यंते वचांसि ॥ अथ पुनर्मनुः॥(अ० ३२श्लो० २३१)
 यद्यद्गोचेतविप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः ॥ ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्या-
 त्पितृणामेतदीप्सितमिति ॥ ब्रह्मोद्याः परमात्मनिरूपणपराइति म-
 न्वर्थमुक्तावली ॥ माधवोऽपि तृतीयाध्याये श्राद्धप्रयोगे मौनित्वं
 च ब्रह्मोद्यकथाव्यतिरिक्तविषयं ॥ अतएव यमः ॥ ब्रह्मोद्याश्च क-
 थाः कुर्युः पितृणामेतदीप्सितमिति ॥ तथाच संप्रदायप्रवृत्त्यभावे
 ज्ञानानुद्भवान्तदेकसाध्यानि तत्रतत्रोक्तानि मोक्षांतानि सर्वाणि
 कार्याणि न स्युरितिदिक् ॥ नच ज्ञानं प्रतिवैष्णवसम्प्रदायस्या-
 न्यथासिद्धत्वं शङ्क्यं ॥ सत्त्वं रजस्तमइति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्ततया-
 ऽस्य विश्वस्य स्थित्यादये हरिविरंचिहरेति संज्ञादधानस्यैकस्य श्री
 पुरुषोत्तमस्यैव तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्णइत्यभिधीयते पुरुषःसपरः-
 पार्थजक्त्यालभ्यस्त्वनन्यथा उत्तमःपुरुषस्त्वन्यः अतोऽस्मिलोकेवे-
देचप्रथितःपुरुषोत्तमइत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः
 भक्तिप्रवर्तकवैष्णवसंप्रदायैकसाध्यत्वात् ॥
 पपादितत्वाच्च ॥ अतएव गौतमतंत्रेऽपि त्रयो

(श्लो० २०) मंत्रकुण्डलिदेवानामेकात्मत्वं प्रकाशयेत् ॥ सिद्धांतं
वैष्णवं यत्नाद्बोधयेत्तस्य सद्गुरुः ॥ एवंचोपदिशेच्छिष्यं यथा तन्म-
यतां व्रजेत् ॥ यथायामगतं तोयं विष्णामूत्रादिदूषितं ॥ गंगायां
मिलितं तत्तु गंगैव भवति ध्रुवं ॥ तथा मातृमानमेयत्रयातीतोभ-
वेच्छिशुः ॥ शिष्योऽपि पूर्णतां मत्वा गुरुं यत्नेन तोषयेदिति ॥ त-
स्मात् ॥ धर्मादिनिर्णयं तस्य विधिं फलयुतं जनान् ॥ वेदाद्युक्तं
ग्राहयित्वा प्रवर्तयितुमत्रतान् ॥ १ ॥ ततोज्ञाने ततोभक्तौ धरोद्धा
रधुरंधराः ॥ प्रादुष्कृताः संप्रदायाः पुरैव परमात्मना ॥ २ ॥

॥ अथास्यैवद्वितीयावांतरप्रश्नस्य पुनः प्रपंचनरूपो

द्वितीयप्रधानप्रश्नावांतरस्तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

(किंच वेदपुराणेतिहासादिषु प्रचुरतया धर्मनिर्णयस्तत्फलनिर्ण-
यश्च वर्ततएव ॥ पुनर्नवीनरीत्याऽशास्त्रीयया किं प्रयोजनमिति
वक्तव्यं ॥ ११ ॥)

॥ उत्तरं ॥

अनुपदमुपन्यस्तेन प्रश्नेन गतार्थोऽपि स्वाभिलषितप्रश्नसंख्याप्रपू-
र्तये सएवप्रश्नः पुनः प्रकारांतरेणोपन्यस्तः ॥ अस्ति चात्र किंचि-
द्वैलक्षण्यं यत्सांप्रदायिकरीतौ नवीनत्वं अशास्त्रीयत्वं चोपक्षिप्त-
मिति ॥ तत्र पूर्वं वेदादिषु प्राचुर्येण धर्मनिर्णयसत्त्वात्ततएव लो-
कप्रवृत्तिसंभवे पुनः संप्रदायप्रवृत्तिः किमर्थेत्यस्योपरि पुनर्वदामः
सर्वजीवबोधविधानसमर्थया मधुरया वाचा॥वेदांतफलोपभोगार्थं
त्रिविधानामप्यधिकारिणां ज्ञानोत्पादनं प्रयोजनं॥वेदादीनामुत्त-
ममात्रवेद्यत्वात् गुरुरूपद्वारमंतरा स्वयंप्रवर्तकत्वासंभवाच्च स्वयं

ज्ञातुमशक्यत्वाच्च ॥ अतएतद्दुरोरेव कार्यं ॥ यथाह मनुः॥(अ० २
 श्लो० १५९) अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनं॥वाक् चैवम
 धुराश्लक्षणा प्रयोज्या धर्ममिच्छता॥यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुणे
 च सर्वदा॥सर्वै सर्वमवाप्नोति वेदांतोपगतं फलमिति॥अत्र प्रथमश्लो
 के आचार्यन्प्रत्युपदेशः॥द्वितीयश्लोकस्तु सर्वान् प्रत्युपदिश्यते ॥
 वाङ्मनसयोः शुद्धिश्चानृतादिरागद्वेषादित्यागलक्षणा वेदांतोपगतं
 फलं सर्वेशानत्वादिकं मोक्षमिति यावदित्येतत् सर्वं कुङ्कुमजटीये
 स्पष्टं ॥ संप्रदायधुरंधराणां सर्वप्रशासकानामाचार्याणामभावे तु
 अराजकदेशे चोराद्युपद्रववत् सर्वत्रैव परस्परमात्सर्यादिवशाद्वि-
 तंडादिभिर्वेदार्थभूतयोरपि धर्मब्रह्मणोरनिर्णये धर्मासेवनाज्ज्ञा-
 नानुदयेनेन्द्रियाणिग्रहाच्च न केऽपिमुच्येरन् ॥ यथाह द्वादशाध्या-
 ये मनुः ॥ (श्लो० ५२) इन्द्रियाणां प्रसंगेन धर्मस्यासेवनेन च॥
 पापान्संयांति संसारानविद्वांसो नराधमा इति ॥ अतोबंधहेतुभूतै-
 र्द्रियप्रसंगादिवारणाय विद्वत्त्वं संपाद्यं तच्च सदाचार्योक्तरीतिक-
 निष्कामधर्माचरणेन सात्त्विकत्वसिद्धौ संप्रदायलब्धाऽऽत्मचित्तैव
 भवति ॥ यथाह सएव ॥ (अ० १२ श्लो० २१) वेदाभ्यासस्त-
 पोज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥ धर्मक्रियात्मचित्ता च सात्त्विकं गु-
 णलक्षणमिति ॥ एवमेव संप्रदायोपसत्तिपूर्वकश्रवणमननादिना-
 निरस्तरागद्वेषादेरेव विद्वत्त्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्याहाध्यात्मप्रकरणे या-
 ज्ञवल्क्यः ॥

स्यैव भगवत्साक्षात्कारउच्यते ॥ ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य
 कर्मणः॥तत्रादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनीति॥मनुरपि चतुर्थ-
 ध्याये (श्लो० १६) इंद्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतद्वर्तीन्द्रि-
 यप्रसंगस्य निवार्यत्वमुक्तोक्तरीत्या तन्निरुद्धिहेतोर्ब्रह्मज्ञानस्य सि-
 द्धिस्तु संप्रदायप्रवर्तकसदाचार्यैर्जनबुद्धिसौकर्यानुरोधेन कृतानां
 सन्निबन्धानां तदनुसारेण वेदादीनां च तादृशगुरुसमीपे निरंतराभ्या-
 सेनैवेत्याह॥(श्लो० १९) बुद्धिद्विद्विकराण्याशु धन्यानि च हितानि
 च॥नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान्॥यथायथा हि पुरु-
 षः शास्त्रं समधिगच्छति ॥ तथातथा विजानाति विज्ञानं चास्य
 रोचतइति ॥ एवं साधनदशायामपि संप्रदायानुसाराद्वेदार्थज्ञाने
 सिद्धे पंक्तिपावनत्वं स्यात्॥यथाह सएव तृतीयाध्याये तानेवोप-
 क्रम्य (श्लो० १८६) वेदार्थवित्प्रवक्ताचेति ॥ ईदृशस्यैव च मु-
 क्तिं वक्ति तृतीयाध्याये ऽध्यात्मप्रकरणे याज्ञवल्क्यः ॥ (श्लो० ६)
 सन्निरुद्ध्येन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहायच॥भयं हृत्वा च भूतानाममृ-
 ती भवति द्विजइति॥एतादृशस्यैव सर्वकर्मोपयोगित्वं त्वाह मनुः ॥
 एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ॥ पुष्कलं फलमामो-
 ति नामंत्रज्ञान् बहून्पीति ॥ याज्ञवल्क्योऽपि ॥ अग्न्याः सर्वेषु वे-
 देषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवेत्यादि ॥ अत्र श्रोत्रियः श्रुताध्ययनसंप-
 न्नः ब्रह्मविद्ब्रह्मज्ञानवान् वेदार्थविद्धर्मज्ञानवान् इति माधवः ॥
 एवं गुरुरूपसत्त्या निश्चितवेदांततत्त्वस्यैव संन्यासादिसाधनमंतरापि
 मोक्षं सर्वोत्कृष्टत्वं चाह द्वादशाध्याये मनुः ॥ (श्लो० १०२) वे-
 दशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यन्न तत्राश्रमे वसन् ॥ इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मः

भूयाय कल्पते ॥ अज्ञेभ्योऽथिभ्योऽधारिणोवराः ॥
 धारिभ्योऽज्ञानिनः श्रेष्ठाज्ञानिभ्योऽव्यवसायिनः ॥ तपोविद्या च वि-
 प्रस्य निःश्रेयसकरं परं ॥ तपसा किंत्विषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्रु-
 तदति ॥ आपस्तंबोऽपि दशमाध्याये ॥ मातृवत्परदारांश्च परद्रव्या-
 णिलोऽभवत् ॥ आत्मवत्सर्वभूतानि यः पश्यति सपश्यतीति ॥ अ-
 तोविद्वत्त्वमावश्यकं ॥ वेदशास्त्रेषु प्रचुरतया निर्णयस्यापि धर्म-
 स्यानुष्ठाने वैफल्यवारणार्थत्वात् ॥ अविद्वत्कृतकर्मणां वैफल्यस्म-
 रणात् ॥ यथाह द्वितीयाध्याये बृहत्पराशरः ॥ (श्लो० ४६।४७)
 एकांशेनापि येन्यूनं कुर्यात्कर्म द्विजोत्तमः ॥ तेनासौ हन्यते क-
 र्ता मृतोगर्तत्वमृच्छति ॥ कुर्वन्भक्षोद्विजः कर्म जपहोमादि किंच-
 न ॥ नासौ तस्य फलं विदेच्छेशमात्रं हि तस्य तदिति ॥ पुनस्तत्रै-
 व गायत्रीनिरूपणप्रकरणे (श्लो० ६२) अस्मिन्कलौ च विदुषा
 विधिवत्कर्म यत्कृतं ॥ जवेद्विशगुणं तद्वत्कृतोदर्युगतोऽधिकं ॥ नच-
 तच्छक्यते कर्तुं मंत्राभ्यासस्य दूषणात् ॥ अयथार्थकृतात्पापान्म-
 नसिद्विर्गरीयसीति ॥ इह मंत्राभ्यासस्य मंत्रप्रवर्तकसंप्रदायस्येत्यर्थः -
 आभ्याससंप्रदायाशब्दयोरेकार्थत्वात् ॥ तृतीयकाण्डे (व० २२ श्लो० ७)
 अथान्नायः संप्रदायइत्यमरोक्तेः ॥ अतः संप्रदायस्यैव विद्वत्त्वसि-
 द्धिं प्रति सर्वधर्मप्रवृत्तिं प्रति च हेतुत्वं निश्चीयते ॥ धर्मनिर्णयसत्त्वे-
 ऽपि सांप्रदायिकोपदेशमंतरा स्वाभिप्रायकृतं कर्म निष्फलमेव ॥
 यथोक्तं ब्रह्मशातातपस्वतौ ॥ (श्लो० २९) स्वाभिप्रायकृतं क-
 र्म यद्वैयर्थ्यं किंचिज्ज्ञानवर्जितं ॥ क्रीडाधर्मेण बालानां तत्सर्वं निष्प्रयो-
 जनमिति ॥ किंच ब्रह्मज्ञानजन्यचित्तशुद्धिलक्षणमांतरशौचं वि-
 नाऽपि सर्वधर्माणां निष्फलमेव ॥ यथाह व्याघ्रपादः ॥ शौचं तु

द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ॥ मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भा-
वशुद्धिस्तथाऽऽन्तरं ॥ गंगातोयेन कृत्स्नेन मृद्गिरैश्च नगोपमैः ॥ आ-
मृत्योराचरेच्छौचं भावदुष्टेन शुद्ध्यतीति ॥ भावशुद्धेर्ज्ञानैकसा-
ध्यत्वं तु विद्यातपोभ्यांभूतात्मा बुद्धिज्ञानेन शुद्ध्यतीत्यादिमन्वा-
दिवचनोपन्यासेन प्रागेवादर्शितं ॥ शौचस्य द्विविधस्यापि सर्वक-
र्माधिकारहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दक्षोदर्शयति ॥ शौचे यत्नः
सदा कार्यः शौचमूलोद्विजः स्मृतः ॥ शौचाचारविहीनस्य समस्ता
निष्फलाः क्रिया इति ॥ इत्थमांतरशौचादिसर्वैष्टसंपादकविद्वत्त्व-
विशिष्टस्यैव सर्वधर्मेष्वधिकारस्तत्रतत्र स्मर्यते ॥ अतः प्रचुरतया
धर्मनिर्णये सत्यपि तत्फलसित्प्युपजीव्यब्रह्मज्ञानसिद्धिः प्रशास-
कसत्तया यथाशास्त्रं सर्ववर्णाश्रमादिषु तत्परत्तिः सर्वधर्मविप्लवा-
भावश्च संप्रदायप्रयोजनं ॥ अतएवाऽत्रिस्मृतौ सांप्रदायिकाचा-
र्यलक्षणमर्थतो नूद्य तादृशस्यैव धर्मोपदेष्टृत्वं तदुक्तस्यैव च धर्मत्वं
स्मर्यते ॥ जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विजउच्यते ॥ विद्यया
चापि विप्रत्वं श्रोत्रियस्त्रिभिरेव च ॥ वेदशास्त्राण्यधीते यः शास्त्रा-
र्थं च निवेदयेत् ॥ तदासौ वेदविद्योक्तोवचनं तस्य पावनं ॥ ए-
कोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद्विजोत्तमः ॥ स ज्ञेयः परमोधर्मो नाज्ञा-
नामयुतायुतैरिति ॥ शातातपोऽपि स्मृतिसमामिदशायां ॥ धर्म-
शास्त्रं समारूढो वेदरवद्भधरोद्विजः ॥ विद्वान् स्वयं तु यद्व्यात् स ध-
र्मः परमः स्मृतः ॥ अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ॥
प्रणम्य शिरसा आक्षमग्निष्टोमफलैः सह ॥ मनुरपि द्वादशाध्याये
(श्लो० ११३) एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद्विजोत्तमः ॥ स-
विज्ञेयः परोधर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैरिति ॥ इह वेदविच्छब्दोऽयं

वेदार्थधर्मज्ञपरः ॥ एतच्च श्रेष्ठोपलक्षणं ॥ स्मृतिपुराणमीमांसान्या-
यशास्त्रज्ञोऽपि गुरुपरंपरोपदेशविदपीति व्याकुर्वता मन्वर्थमुक्तव-
लीकृता सांप्रदायिकाचार्योमुख्यतयोक्तएव वाक्यसुधाकारादि-
भिः ॥ पारंपरिकगुरुसदुपदेशस्यैव संप्रदायशब्दार्थत्वेन लिखनात् ॥
यमोऽपि पंचमाध्याये ॥ वेदाचाररताविप्रावेदवेदांगपारगाः ॥ तैर-
प्यनुष्ठितोधर्मउक्तश्चैवविशेषतः ॥ कार्यश्चैव विशेषेण त्रिभिर्वर्णै-
रतंद्रितैरिति ॥ सर्वत्र धर्मशास्त्रेषु निर्णयसत्त्वेऽपि यथायोग्यं तत्त्व-
वृत्त्यर्थमस्ति संप्रदायोपयोगः ॥ तस्य साधुसमयरूपत्वेन सर्वत्र
प्रमाणत्वाभिधानात् ॥ यथाह याज्ञवल्क्यः ॥ (अ० १ श्लो० ७)
श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मन इति ॥ मनुरपि द्वि-
तीयाध्याये ॥ (श्लो० १२) वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च
प्रियमात्मन इतीदमेवाह ॥ माधवीये ॥ (अ० १ श्लो० ३३)
युगेयुगेदत्यस्य व्याख्यायां स्मृतिः ॥ समयश्चाऽपि साधूनां प्र-
माणं वेदवद्भवेदिति ॥ आपस्तंबोऽपि ॥ (सूत्र) धर्मज्ञसमयः
प्रमाणं वेदाश्चेति ॥ तत्रैव (श्लो० ३६) चतुर्णामपि व-
र्णानामित्यत्र ॥ आचारलक्षणं चानुशासनिके पर्वणि अभिहितं ॥
आचाराल्लभते चायुराचाराल्लभते श्रियं आचारात्कीर्तिमामोति
पुरुषः प्रेत्य चेह च ॥ दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विदते महत् ॥ नाशं
ति चास्य भूतानि तथा परिज्वलन्ति च ॥ तस्मात्कुर्यादिहाचारं यदी-
च्छेद्भूतिमात्मनः ॥ अपि पापशरीरस्य आचारो हंत्यलक्षणं ॥ आ-
चारलक्षणो धर्मः संतश्चाचारलक्षणाः ॥ साधूनां च यथा वृत्तमेत-
दाचारलक्षणं ॥ हारीतोऽपि स्मरति ॥ साधवः क्षीणदोषास्तु सच्छ-

ब्दः साधुवाचकः ॥ तेषामाचरणं यत्तु ससदाचारउच्यतइति ॥
 संतः शिष्टास्तेषां स्वरूपमाह भगवान् बौधायनः ॥ शिष्टाः स्व-
 लु विगतमत्सरानिरहंकाराः कुंभीधान्याअलोलुपा दंभदर्पलो-
 भमोहक्रोधविवर्जिताइति ॥ आरण्यपर्वणि ॥ अक्रुध्यन्तोऽन-
 स्रयन्तोऽनिरहंकारमत्सराः ॥ ऋजवः शमसंपन्नाः शिष्टाचाराभवं-
 ति ते ॥ त्रैविद्यद्वद्धाः शुचयोदत्तवंतोयशस्विनः ॥ गुरुशुश्रूषवोदां-
 ताः शिष्टाचाराभवंति ते इति ॥ तेनाचारसंप्रदाययोरैकार्थ्यं पु-
 नः समर्थितं ॥ वेदादौप्रचुरतयानिर्णोतिऽपि धर्मे संप्रदायस्याव-
 श्योपयोगोऽपि दर्शितः ॥ अन्यथा प्रवृत्त्यसंभवात् ॥ याज्ञवल्क्य-
 स्मृतौ आचाराध्याये श्राद्धप्रकरणे (श्लो० ८) श्राद्धवर्ज्यब्रा-
 ह्मणगणनायां कर्मदुष्टाश्च निदिताइत्युच्यते ॥ अत्र कर्मदुष्टाः
 शास्त्रविरुद्धकारिणइति व्याख्या ॥ यदि शास्त्राण्येव स्वनिष्ठस-
 र्वनिर्णयमात्रेण शक्रयुः प्रवर्त्तयितुं न तर्हि कोऽपि तद्विरुद्धका-
 री स्यात् ॥ तथाच सति परिगणनं व्यर्थं स्यात् ॥ अतोऽवगम्यते
 सत्त्वपि शास्त्रेषु शिष्यबुद्ध्यनुसारिणासम्यगुपदेशेन तदुक्तधर्मा-
 धर्मप्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकआचार्यसंप्रदायआवश्यकइति ॥ किं-
 चोक्तरीत्या ऽवश्यसंपाद्यस्य ब्रह्मज्ञानस्य सिद्ध्यर्थं मंदोत्तमप्रज्ञानां
 बुद्ध्यनुसारेण संक्षेपविस्तराभ्यां तदुपदेशः संप्रदायप्रयोजनं ॥
 अन्यथा बोधासंभवात् ॥ पराशरमाधवीये ॥ अतएवाहुराचार्याः ॥ सं-
 क्षेपविस्तराभ्यां हि मंदोत्तमधियां नृणां ॥ वस्तूच्यमानमेवांतःकरणं
 तेन वर्ण्यतइति ॥ बोधकस्य प्रशासितुरभावे तु चार्वाकाद्यनेका
 सच्छास्त्रसंसर्गादिना बहवएव नास्तिव्यमासाद्योपपातकिनः
 स्युः ॥ तयोरुपपातकत्वं तु वदतोमनुयाज्ञवल्क्यावेकादशाध्याये ॥

(श्लो० ६६) नास्तिक्यं चोपपातकमिति ॥ तथा तृतीयाध्या-
ये उपपातकानि प्रक्रम्यासच्छास्त्राधिगमनमिति च ॥ अतस्तदभा-
वोऽपि दृढवेदांतज्ञानद्वारकः संप्रदायप्रयोजनं ॥ यथाह ऋट्टः ॥
इत्याह नास्तिक्यनिराकरिणुरात्मास्तितां भाष्यकद्वययुक्त्या ॥
दृढत्वमेतद्विषयप्रबोधः प्रयाति वेदांतनिषेवणेनेति ॥ अतः सत्तां-
प्रदायिकपंथेष्वेव निरंतरमभ्यासो ब्रह्मज्ञानादिसिद्धये कार्या न त्व-
न्यत्रेत्यभिप्रेत्याह मार्कण्डेयः ॥ असत्प्रलापमनृतं वाक्पाठ्यं वि-
वर्जयेत् ॥ असच्छास्त्रमसद्वादमसत्सेवां च पुत्रकेति ॥ अथ यच्चो-
क्तं नवीनरीत्या ऽशास्त्रीयया किं प्रयोजनमिति तत्र किमिदं नवी-
नत्वं नाम ॥ किं वेदोक्तप्रकारतो वैलक्षण्यरूपं उत भवदाचार्यशं-
करनीलकंठाप्ययदीक्षिताद्युक्तापेक्षया वैलक्षण्यरूपं भवद्यत्तयन-
भिमतत्वरूपं वा ॥ नाद्यः ॥ स्वरूपतएवासिद्धेः ॥ अस्मदाचार्यै-
रपि निबन्धब्रह्मसूत्रभाष्यादिषु ब्रह्मस्वरूपस्य सर्वार्थनिर्णयपूर्व-
भीमांसाभाष्यादिषु धर्मस्वरूपस्य च सर्वांशतो वेदाद्यनुसारेणैव
निर्णीततया वैलक्षण्यगंधकथनस्यापि दुग्धे सूक्ष्मजंतवन्वेपणकल्प-
त् ॥ न द्वितीयः ॥ एकतरवादिविरोधमात्रेणैव नवीनत्वसंज्ञवे नी-
लकंठस्य रामानुजमतस्तेन तया शंकरनीलकंठादीनामपीतरेतरं
ब्रह्मसविशेषत्वनिर्विशेषत्वजीवाणुत्वव्यापकत्वविशिष्टाद्वैतकेवला-
द्वैतादिसिद्धान्तभेदप्रयुक्तस्य विरोधस्य जागरूकत्वेन तन्नयेष्व-
पि परस्परापेक्षया नवीनत्वस्य शक्योक्तिकत्वात् ॥ अथेतरेतर-
विरोधसद्भावेऽपि तेषामनादिसिद्धश्रुत्याद्यवलंबेन प्रवृत्तत्वान्न नू-
तनत्वमिति चेत्तर्ह्यस्मदाचार्याणामपि तथात्वान्न काऽपि क्षतिः ॥
न तृतीयः ॥ तथा सत्यवाचीनानां वार्हस्पत्यादिदर्शनांतरकलुपि-

तारोपविशेषमतीनां केषांचिद्विद्वेषाद्वेदादिष्वप्यभिरुच्यभावात्तत्रा-
 पि नूतनत्वमापयेत् ॥ नचैवमास्तिकेन ग्रामाणिकेन वक्तुं शक्य-
 मित्यलं ॥ यच्चोक्तमशास्त्रीययेति ॥ किमत्र शास्त्रशब्देन वेदादि-
 कं विवक्षितं उत तदेकदेशः अथ प्रकृतकालानुकूल्याल्लब्ध-
 शास्त्रभावाः सौगतादियथावा ॥ नायः ॥ अस्माकं रीतिषु वेदा-
 दिशास्त्रमूलकत्वस्यास्मत्परमाचार्येण बादरायणेनैव शास्त्रयोनित्वा-
 त् श्रुतत्वाच्च श्रुतेश्वशब्दमूलत्वादित्यादिषु निर्णीतत्वात् ॥ अस्म-
 न्नयोक्तधर्मग्रन्थस्वरूपयोर्वेदादिसत्यमाणैकमूलकत्वस्यास्मदाचार्यै-
 र्मीमांसाद्वयभाष्यादिषु महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितत्वाच्च नद्विती-
 यः ॥ तथासति दर्शपूर्णमासप्रतिपादकस्य श्रुतिजागस्य सोमा-
 प्रतिपादकत्वेन तत्प्रतिपादकस्य तस्य च दर्शपूर्णमासाप्रतिपाद-
 कत्वेनोभयोरप्यशास्त्रीयत्वापातात् ॥ एवं सर्वस्याप्यशास्त्री-
 यत्वापत्त्या सर्वविप्लवप्रसंगाच्च ॥ अथ तृतीयश्चेत्स्वीकुर्मः ॥
 अस्मत्सांप्रदायिकरीतीनां जैनादिशास्त्रसिद्धत्वाभावात् ॥ आ-
 स्तां चैषास्माकीनरीतिषु तच्छास्त्रासिद्धत्वरूपोदोषः पतिब्रं-
 तासु कुलटावदनेकपुरुषविहाररसविरहितत्वदोषवदितिश्रीः ॥
 नन्वास्तामेवं तथापि भवदाचार्यैः स्वग्रंथेषु वेदोक्तमेवानूद्यते उ-
 त तद्विलक्षणमुच्यते ॥ तत्राद्यश्चेत् अदृष्टजनकैरपौरुषेयैर्वेदादि-
 भिरिव तद्वोधसंभवे पुनर्वृथा नवीनपौरुषेयग्रंथकरणं व्यर्थं ॥ वि-
 शेषाभावेन पौनरुक्त्यापातात् ॥ द्वितीयश्चेत्तर्हि वेदवैलक्षण्या-
 नूतनत्वं पुनरापन्नमेवेति चेत्तर्हि तुल्यमेवेदं चोद्यं शंकरयादव-
 नीलकण्ठवैद्यनाथाप्ययदीक्षितादीनां भावत्कप्रस्थानप्रवर्तकानां
 प्रबन्धेष्वपि ॥ अथवाऽल्पमेवेदमुत्तरितं ॥ वेदार्थमेव पुनर्निरूपयत्सु

स्मृतिपुराणाद्यार्षग्रंथेषु तदनुरोधेषु धर्मादिनिर्णायकेषु हेमाद्रि-
 माधवविज्ञानेश्वरादीनां ग्रंथेष्वपि उक्तदोषस्य शक्यप्रसरत्वात् ॥
 अथ स्मृतिपुराणादीनां वेदार्थानुवादकत्वेऽपि त्रेतायुगीयानां किं-
 चिदल्पबुद्धीनां वेदमात्रानिर्णेतुमशक्तानामुपकाराय स्मृतयः ॥
 द्वापरयुगीयानां तादृशानां धर्मद्वैपर्याच्छ्रुतिस्मृतिभ्यामपि धर्मा-
 दिनिर्णयेष्वशक्तानामुपकाराय पुराणानि च प्रवृत्तिरिति बुद्धि-
 सौकर्यार्थत्वात्तेषु नैपदोषः प्रसरतीति चेत्तर्हि कलियुगीयानाम-
 त्यल्पबुद्धीनां विविधवार्हस्पत्यसौगतादिदुर्मतभ्रामितानां श्रुतिस्मृ-
 तिपुराणेभ्योऽपि निर्णयकरणाऽनिपुणानां ब्रह्मज्ञानादिसंपत्तये
 श्रीमदाचार्यादिभ्योहरिभक्तिसागरेभ्योऽपि सज्जनहृदयकंठशिरोलं-
 कारकारीणि तमोहारीणि सूक्तिरत्नानि प्रादुरभूवन्निति महत्तरो-
 भाग्यवैभवोमोक्षप्रयोजकदैवसर्गोत्पन्नानां ॥ अतः ॥ अनादिवेद-
 सिद्धेषु संप्रदायेष्वनादिषु ॥ प्रवर्तितेषु श्रुतितोहरिणोत्धारकारिणा
 ॥ १ ॥ सहसैव नवीनत्वमशास्त्रीयत्वमीरयन् ॥ भासि भोः प्राक्त-
 नमन्यः परब्रह्माद्यपेक्षया ॥ २ ॥ वेदादौ नैव शास्त्रत्वं भवतोऽभि-
 मतं किमु ॥ शक्तोवक्तुमशास्त्रीयत्वं श्रौते कथमन्यथा ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयस्य चतुर्थोऽवांतरः प्रश्नः ॥ ४ ॥

॥ आचार्यश्वकः ॥ १२ ॥

॥ उत्तरं ॥

किमत्र संप्रदायप्रवर्तकाचार्यलक्षणमेव विविक्षितं उततद्यक्ति-
 विशेषः ॥ तत्रायश्चेत् सारसंग्रहे ॥ पाद्वे ॥ सहस्रशाखाध्यायी

च सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ॥ कुले महन्ति जातोऽपि न गुरुः स्यादैव-
 ण्ववः ॥ यस्तु मंत्रद्वयं सम्यगध्यापयति वैष्णवः ॥ सआ-
 चार्यस्तु विज्ञेयोभवबंधविनाशकइति ॥ हारीतस्मृतावपि ॥
 आचार्यं संश्रयेत्पूर्वमनवद्यं वैष्णवं द्विजं ॥ शुद्धसत्त्वगुणोपेतं
 नवेज्याकर्मकारकम् ॥ सत्संप्रदायसंपन्नं मंत्ररत्नार्थकोविदं ज्ञा-
 नवैराग्यसंपन्नं वेदवेदांगपारंगं ॥ शासितारं सदाचारैः सर्वधर्म-
 विदां वरं ॥ महाभागवतं विप्रं सदाचारनिषेविणं ॥ आलोक्य-
 सर्वशास्त्राणि पुराणानि च वैष्णवः ॥ तदर्थमाचरेद्यस्तु सआचार्य-
 इतीरितइति ॥ एवमन्यत्रापि ॥ आचिनोति हि शास्त्रार्थानाचारे-
 स्थापयत्यपि ॥ स्वयमाचरते यस्मात्तस्मादाचार्यइरितइति ॥ पंच-
 दशीप्रथमश्लोकव्याख्यायामागमवचनं ॥ परिपक्वमलाये तानु-
 त्सादनहेतुशक्तिपातेन योजयति परे तत्त्वे सदीक्षयाचार्यमूर्तिस्थ-
 इति ॥ अथ द्वितीयश्चेत्तर्हि प्रपंचप्रादुर्भावावसरमारभ्य प्रवृत्त-
 स्यानादिसंप्रदायस्य एकयैव व्यक्त्या प्रशासितुमशक्यत्वेन भग-
 वदाज्ञानुरोधेन क्रमाद्ब्रह्मएव तआविर्भूताः संतीति प्रश्नच-
 टकैकवचनविरोधः ॥ अथ बहूनामपि तेषां क्रमेण नामान्येवं
 जिज्ञासाविषयाणीतिचेत् ब्रूमः ॥ तत्र परमतेषु नारायणं पद्मभवं
 वसिष्ठमित्यादिवदस्माकमयमाचार्यपरंपरासंग्रहश्लोकः ॥ आदौ
 श्रीपुरुषोत्तमं पुरहरं श्रीनारदाख्यं मुनिं कृष्णं व्यासगुरुं शुक्रं तदनु-
 विष्णुस्वामिनं द्राविडं ॥ तच्छिष्यं किल बिल्वमंगलमहं वंदे म-
 हायोगिनं श्रीमद्वल्लभनाम धाम च भजेऽस्मत्संप्रदायाधिपमिति ॥
 ॥ १ ॥ इयमेवच आचार्यपरंपरा विज्ञानेश्वरादिधृतवचनायां शां-

द्विव्यसंहितायां भक्तिखंडे पंचमाध्यायेस्पष्टतयोच्यते ॥ अथातः
 श्रूयतां विप्राः संप्रदायः पुरद्विपः ॥ एकदा शंकरोदेवोगतोगोकु-
 लमंडलं ॥ १ ॥ तत्र वृंदावने रम्ये सच्चिदानंदमंदिरे ॥ त्रिभङ्गल-
 लितं देवं कोटिमन्मथसुंदरं ॥ २ ॥ अनौपम्यं वेणुधरं ब्रजस्त्रीग-
 णसेवितं ॥ श्रुतिभिर्मुनिभिश्चैव सेव्यमानं मुदान्वितं ॥ ३ ॥ प्रणि-
 पत्य मुंदा देवं सामगानादतोषयत् ॥ जगतोहि समुद्धर्तुं संप्रदाय-
 स्य लब्धये ॥ ४ ॥ तस्मै ददौ प्रसन्नात्मा तत्रत्यानामनुग्रहात् ॥
 संलब्ध्वा परमं लाभं स्वधाम संन्यवर्त्तत ॥ ५ ॥ परमानंदसंमग्नोऽ-
 त्यंतचक्रे दिग्म्बरः ॥ समुपासत तं देवं तत्पटुं शृतकौतुकः ॥ ६ ॥
 नचाचष्ट तदादेवोहत्वा त्रिपुरमाहवे ॥ तदा हर्षसमाविष्टो नारदेन
 प्रसादितः ॥ ७ ॥ जगौ तमेव सन्मार्गं श्रुतं यच्छ्रीपतेर्मुखात् ॥
 नारदोऽपि महायोगी परमानंदपूरितः ॥ ८ ॥ अलंप्रसादतः
 प्रादाद्वासायामिततेजसे ॥ कौंडिन्याय भया प्रोक्तोगर्गाचार्य-
 महात्मने ॥ ९ ॥ व्यासस्तु वक्ति पुत्राय ब्रह्मराताय विष्णवे ॥
 अथो कलौ संप्रवृत्ते पूर्वाचार्यैरथागतैः ॥ १० ॥ भविष्यति परा
 भक्तिः किञ्चित्कालं मुनीश्वराः ॥ वेदवेदांततत्त्वज्ञैर्वैष्णवैर्ब्राह्मणो-
 त्तमैः ॥ ११ ॥ निर्वाहिता ततोभक्तिर्लुप्तप्राया भविष्यति ॥ त-
 तोऽपि श्रीपतेरस्य स्वीयानुग्रहतोहरेः ॥ १२ ॥ माथुरे मंडले तत्र
 गोकुलेऽस्मिन् गिरावपि ॥ प्रादुर्भविष्यति महापुरुषैरुपभाविता ॥
 ॥ १३ ॥ तस्याः संप्रीतये तत्र संप्रदायं रिरक्षिषुः ॥ महात्मा सु-
 महातेजा भगवद्बदनोदितः ॥ १४ ॥ प्रादुर्भविष्यति ततः सर्वश्रुति-
 विशारदः ॥ योगी योगीश्वरस्तं वै संप्रदायं वदिष्यति ॥ १५ ॥ भ-
 गवानपि तं साक्षादुपदेष्टा निजागमम् ॥ आसाद्य गोकुलं धाम

भक्तिं संवर्धयिष्यति ॥ १६ ॥ गिरिराजं ततः प्राप्य महात्मैकांत-
संश्रयैः ॥ निर्गुणं भक्तिमार्गं हि वर्धयन्विचरिष्यति ॥ १७ ॥ नि-
जात्मप्रेमसंपूर्णैर्भगवत्ध्यानतत्परैः ॥ तद्रसाद्भुतचित्तानां स्वाचार-
परिवर्तिनां ॥ १८ ॥ सर्वभूतैकमुद्धदां वेदप्रामाण्यमीयुषाम् ॥ विर-
लेष्वेव भविता संप्रदायोत्यनुत्तमः ॥ १९ ॥ आश्चर्याणि चरित्रा-
णि कृत्वा नानाविधान्यसौ ॥ स्थापयिष्यति वै तस्याः पारंपर्या
क्रमं कुलं ॥ २० ॥ समुत्पृत्य ततो जीवान् हरेः प्रीतिं करिष्यति ॥
ततः कतिपये काले कालदोषप्रभावतः ॥ २१ ॥ विलयं यास्य-
ति पंथाः कापट्येनाकुलः परः ॥ परदोषान्वितैः पुंभिर्निजाचार्य-
पराङ्मुखैः ॥ २२ ॥ इत्येवं हि समाख्यातः संप्रदायः पुरद्विषः ॥
अयमेव परः पुण्यो भक्तिशास्त्रैकसंमतः ॥ एतन्माहात्म्यमतुलं ना-
लं वक्तुं चतुर्मुखः ॥ २३ ॥ अयं हरेः श्रीब्रह्मदेवताया अनुगृहीतः
किल संप्रदायः ॥ आविर्वज्रौ वेणुगृहीतवेदैर्विभावयध्वं त्रिपुरा-
रिसंमतं ॥ २४ ॥ अत्र विष्णवे विष्णुस्वामिनास्नेदित्यर्थः ॥ भगव-
द्बदनोदितः श्रीवल्लभाचार्यः ॥ श्रीमद्भोवर्द्धनधरवदनवैश्वानररूप-
त्वात् ॥ तत्र परब्रह्मणः प्रथमाचार्यत्वं वेदांतकृद्देवदेवचाहं
(स्कं० ११) योगास्त्रयोमया प्रोक्तानृणां श्रेयोविधिस्तया ॥ इमं
विवक्ष्यते योगं प्रोक्तवानहमव्ययं ॥ (अ० ४ श्लो० २६) गोप-
कन्यासहस्रैस्तु पद्मपत्रायतेक्षणैः ॥ अर्चितं भावकुसुमैस्त्रैलोक्यै-
कगुरुं परमिति ॥ एवमादि गीताश्रीभागवतगौतमतंत्रादिवचने-
ष्वपि स्फुटं ॥ द्वितीयश्च पुष्टिमार्गस्याचार्यः शिवएवेति श्रुतिष्व-
प्युच्यते ॥ व्यंबकं यजामाहे सुगंधिपुष्टिवर्द्धनं ॥ उर्वारुकमिव बंध-
नान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति ॥ अस्यार्थं तु अयिमप्रश्नोत्तरेषु किं-

चिद् व्याख्यास्यामः ॥ एवमेव श्रुत्यन्तरेष्वपि ॥ यथा बृहन्नाराय-
 णोपनिषदि अणोरणीयानित्यनुवाके योदेवानां प्रथमं पुरस्ताद्वि-
 श्वाधियोरुद्रोमहर्षिः ॥ हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानः स नो देवः
 शुभया स्मृत्या संयुनक्तु ॥ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभू-
 तानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदा शिवो मे
 इत्यादिषु स्पष्टतयोच्यते ॥ तथा श्रीभागवतेऽपि चतुर्थस्कन्धे ॥ द्विती-
 याध्याये ॥ (श्लो० २) कस्तं चराचरगुरुं निर्वैरं शांतविग्रहम् ॥
 आत्मारामं कथं द्वेष्टि जगतो देवतं महदिति सर्वगुरुत्वं भगवद्भक्तत्वं
 चोच्यते ॥ पुनस्तत्रैव पृष्ठाध्याये ॥ (श्लो० ३२) तस्मिन्महायो-
 गमये मुमुक्षुशरणं सुराः ॥ ददृशुः शिवमासीनं त्यक्तामर्षमिवांत-
 कमिति प्रशांतस्य मुमुक्षुभिर्ज्ञानार्थमुपसत्तव्यस्य श्रीमहादेवा-
 चार्यस्य वर्णनमुपक्रम्य (श्लो० ३४) विद्यातपोयोगपथमास्थि-
 तं तमधीश्वरं ॥ चरंतं विश्वसुहृदं वात्सल्याल्लोकमंगलमिति वि-
 श्वसौहृदाल्लोकमंगलस्य ब्रह्मविद्यामूलकसंप्रदायस्य प्रवर्तकत्वं मु-
 क्त्वा तदुपदेशो मुख्यः को वा शिष्य इत्याकांक्षाया मुच्यते ॥ (श्लो०
 ३६) उपविष्टं दर्शमय्यां वृत्त्यां ब्रह्म सनातनम् ॥ नारदाय प्रवोचंतं
 पृच्छते शृण्वतां सताम् ॥ कृत्वोरौ दक्षिणे सव्यं पादपद्मं च जा-
 नुनि ॥ बाहुप्रकोष्ठे ऽक्षमालाभासीनं तर्कमुद्रया ॥ तं ब्रह्मनिर्वाणं
 समाधिमाश्रितं व्युपाश्रितं गिरिशं योगकक्षाम् ॥ सलोकपालामुन-
 योमनूनामाद्यं मनुं प्राञ्जलयः प्रणेमुरिति नारदस्यैव मुख्यशिष्यत्वं
 तत्संप्रदानकसत्तातनब्रह्मोपदेशादिकं च निरूपितं ॥ तस्माच्छ्रीमहा-
 देवस्याऽप्यास्माकीनवैष्णवसंप्रदायमुख्याचार्यत्वं ॥ ब्रह्मादीनां च
 बहुशर्तुर्लतसंप्रदायवर्तित्वमेव ॥ तृतीयस्कन्धे चतुर्दशाध्याये

शिववर्णनमुपक्रम्य (श्लो० २८) ब्रह्मादयोयत्कृतसेतुपालादित्यु-
 क्तेः ॥ किंच वैष्णवसंप्रदायाचार्यत्वादेव शिवैक्यभावनं परगुरौ
 प्रातः कर्त्तव्यमिति विधीयते ॥ गौतमतंत्रे सप्तमाध्याये ॥ (श्लो०
 ७) ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चितयेद्गुरुदैवतमित्युपक्रम्य (श्लो० १०)
 शिवेनैक्यं समुन्नीय ध्यायेत्परगुरुं धिया ॥ मानसैरुपचारैश्च सं-
 तर्प्य मनसो सुधीः ॥ स्तौत्रैः स्तुत्वा नमस्क्रुर्यान्मंत्रदेवे समन्वयेत्
 अज्ञानतिमिरांधस्य ज्ञानांजनशलाकया ॥ चक्षुरुन्मीलितं येन
 तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ अखंडमंडलाकारं व्याप्तं येन चराचरं ॥
 तत्पदं दर्शितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमइति ॥ एवं नारदस्याप्याचो-
 र्यत्वं ॥ अतएव श्रीभागवते प्रथमस्कंधे तृतीयाध्याये (श्लो० ८)
 तृतीयचतुर्षिर्गं च देवर्षित्वमुपेत्यसः ॥ तंत्रं सात्वतमाचष्ट नैष्क-
 र्म्यं कर्मणां यतइति भगवदवतारत्वं नैष्कर्म्यसंपादकाद्युत्तम-
 पंचरात्रारध्यवैष्णवसांप्रदायिकग्रन्थकारत्वं चोच्यते ॥ तस्य शि-
 वशिष्यत्वं त्वाह सएव पंचरात्रे प्रथमरात्रप्रथमाध्याये ॥
 (श्लो० ९) ज्ञानानृतं ज्ञानसिंधोः संप्राप्य शंकरादुरोः ॥ परा-
 वराच्च परमाद्योर्गाद्राणां गुरोर्गुरोः ॥ वेदेभ्योदधिसिधुभ्यश्चतुर्भ्यः
 सुमनोहरं ॥ तज्ज्ञानमथदंडेन सन्निर्मथ्य नवं नवं ॥ नवनीतं समु-
 द्भृत्य नत्वा शंभोः पदांबुजं ॥ विधिपुत्रोनारदोऽहं पंचरात्रं समा-
 रभइति ॥ अतएव च ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखंडीयचतुर्विंशाध्याये ॥ दे-
 हि मे कृष्णमंत्रं च यन्मनोवाञ्छितं मम ॥ तत्संबन्धि च यज्ज्ञानं य-
 त्तदुणवर्णनमिति नारदेन विज्ञापितोऽज्जयोनिः ॥ पत्युर्मंत्रं पि-
 तुर्मंत्रं न गृह्णीयाद्विचक्षणः ॥ विरक्ताश्रमिणां चैव न पुत्रसुखदा-
 यकमित्यादिकं हेतुपूर्वकमुक्त्वा ॥ महेश्वरस्तव गुरुः प्राक्तनीनः पु-

रातनः ॥ गच्छ वत्स शिवं शांतं शिवदं ज्ञानिनां गुरुम् ॥ तत्रैव ज-
 गवन्मंत्रं ज्ञानं लब्ध्वा पुरातनात् ॥ नारायणकथां श्रुत्वा शीघ्रमाग-
 च्छमद्गृहमित्युक्त्वा शिवं प्रति नारदं प्रेषयामासेत्युक्तिरपि संगच्छ-
 ते ॥ एवं व्यासशुकयोरप्याचार्यत्वं तु पुराणादिषु प्रसिद्धतरं ॥ इयं
 शुकपर्यंताचार्यपरंपरा गोपालतापनीयाद्युपनिषत्सु सविस्तरं महा-
 भारतब्रह्मवैवर्तपाद्मगारुडविष्णुपुराणश्रीभागवतादिष्वपि तत्रतत्र
 प्रख्यातैव ॥ तथा नारदपंचरात्रेऽपि सैव स्फुटतया निरूपिता ॥ ए-
 वं विष्णुस्वामिप्रभृतीनां श्रीमद्वल्लभाचार्यश्रीविठ्ठलाचार्यपर्यंतानां
 निरूपकाणि श्रुतिस्मृतिपुराणादिवचनानि तत्रतत्र चरित्रचिंता-
 मण्यादिग्रंथेषूपन्यस्तान्येव ॥ इहाप्युदाहृतायां शांडिल्यसंहिता-
 यामेतत्सर्वं कंठरवेणैव स्पष्टमल्लिष्टं निर्दिष्टमिति सम्यगिष्टसिद्धिर-
 ष्टस्यपिकाटासु दुष्टकामादिकटाविशिष्टानां शिष्टानां ॥ अथ श्रीम-
 दाचार्योत्तरं त्रियदवधि ॥ दुर्वादान् दलयंस्तमः कवलयन् पंकानि
 संकालयन् सेवायं कलयन् हरेः कुजनताचेतश्चयं ज्वालयन् ॥ ज-
 क्तिं वैदिकयुक्तिभिः क्षितितले सर्वत्र संचालयन् श्रीमद्वल्लभवंश-
 एषजयति स्वीयान् जनान् पालयन् ॥ १ ॥ अतः सर्वं क्षेमं ॥ इ-
 त्थं च अस्मन्मार्गाचार्याणां ॥ परंपरा परा प्रोक्ता परमात्मपुरःस-
 रा ॥ चिराच्चराचराभीष्टा धरायां जक्तितत्परा ॥ १ ॥ गोपीपति-
 समारंभां श्रीविष्णुस्वामिमध्यमां ॥ श्रीमदाचार्यपर्यंतां स्तुमोगुरु-
 परंपरां ॥ २ ॥

॥ अथ द्वितीयस्य पंचमोऽवांतरः प्रश्नः ॥ ५ ॥

तत्र वर्णनिर्देशो देशनिर्देशो वंशपरंपरानिर्देशश्च वक्तव्यः ॥ १३ ॥

द्वितीयाष्टकं

॥ उत्तरं ॥

अथ-पूर्ववदिहापि कस्मिन्वर्णे देशे वंशे चोत्पन्नआचार्यो भवितु
मर्हतीत्येव पृच्छ्यते आहोस्विद्भवत्संप्रदायप्रवर्तका आचार्याः केषु
वर्णदिशवंशेषूत्पन्ना इति ॥ तत्राद्यश्चेत् नहि देशविशेषवंशविशेष-
योर्नियमआचार्यत्वप्रयोजकः शास्त्रसिद्धोऽस्ति ॥ तथापि ब्राह्मण
वर्णोत्पन्नो मन्वादिप्रशंसितत्रैर्वर्णिकनिवासार्हार्थावर्तादिनीदृद्भूतो
मातृपितृकुलशुद्धएवाचार्यो भवितुमर्हतीति बहुशिष्टसंमतं ॥ तत्र
वर्णांतरव्यावर्तनायाद्यं-विशेषणं ॥ मन्वादिभिर्ब्राह्मणस्यैव धर्म-
प्रशासनाधिकारस्मरणात् ॥ यथाह प्रथमाध्याये मनुः ॥ (श्लो०
९८) उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ॥ सहि धर्मार्थमुत्प-
न्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ब्राह्मणोजायमानो हि पृथिव्यामधिजा-
यते ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये इत्यादि ॥ याज्ञव-
ल्क्योऽपि प्रथमाध्याये दानप्रकरणे ॥ (श्लो० १) तपस्तत्त्वा-
ऽसृजद्वत्ता ब्राह्मणान्वेदगुप्तये ॥ तृतीयं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणा-
य चेति वेदतदुपदिष्टधर्मयोरक्षणां ब्राह्मणानामेव सृष्टत्वमभि-
धाय तत्राऽपि साधारणविप्रापेक्षया अध्यात्मविद्याप्रशासकानां
सत्सांप्रदायिकानामेव मुख्यतया वेदधर्मयोरक्षकत्वमित्याशये-
नानुपदमेवाह ॥ (श्लो० २) सर्वस्य प्रजबोविप्राः श्रुताध्यय-
नशालिनः ॥ तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाह-
ति ॥ अत्र तमवग्रहणं साधारणवेदांतिव्याख्या तद्विद्याप्रवर्तका-
चार्यग्रहणार्थमिति भाति ॥ इत्थमेव मनुरपि ॥ (अ० १ श्लो०
९६।९७) भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ॥ बु-

द्विमस्तु नराः श्रेष्ठानेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ ब्राह्मणेषु च विद्वांसो-
 विद्वत्सु कृतबुद्धयः ॥ कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिन इति ॥
 एवमितरत्रापि दृश्यं ॥ अथ म्लेच्छदेशादिनिषिद्धदेशोत्पन्नत्व-
 व्यावर्त्तनार्थं द्वितीयं विशेषणं ॥ मन्वादिभिर्ब्रह्मावर्त्तादेरेव पुण्य-
 देशत्वस्य तत्रैव त्रैवीर्णिकनिवासयोग्यत्वस्य तदुत्पन्नब्राह्मणस्यै-
 व धर्मप्रशासकत्वस्य च निरूपणात् ॥ तथाहि ॥ द्वितीयाध्याये
 मनुः ॥ (श्लो० १७) सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदंतरम् ॥ तं दे-
 वनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते इति ॥ तथा ॥ (श्लो० १९)
 कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पांचालाः शूरसेनकाः ॥ एषब्रह्मर्षिदेशोवै
 ब्रह्मावर्त्तदिनंतरः ॥ एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादयजन्मनः ॥ त्वं त्वं
 चरित्रं शिक्षेरन्पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ हिमर्वाद्द्विध्ययोर्मध्यं यत्पा-
 ग्विनशनादपि ॥ प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ आस
 मुद्रान्तु वै पूर्वादासमुद्रान्तु पश्चिमात् ॥ तयोरेवांतरं गिर्योरायाव-
 र्त्तं विदुर्बुधाः ॥ कृष्णसारस्तु चरति मृगोयत्र त्वभागतः ॥
 सङ्गेधोयज्ञियोदेशोम्लेच्छदेशस्ततः परः ॥ एतान् द्विजातयोदे-
 शान् संश्रयेरन्प्रयत्नतः ॥ शूद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन्वा निवसेद्दुत्तिक-
 र्पितइति ॥ बृहत्पराशरस्मृतावपि प्रथमाध्याये ॥ (श्लो० ४२)
 हिमपर्वतविध्वान्द्योर्विनशनप्रयागयोः ॥ मध्ये तु पावनोदेशो-
 म्लेच्छदेशस्ततः परः ॥ देशेष्वन्येषु यानद्योधन्याः सागरगाः शु-
 भाः ॥ तीर्थानि यानि पुण्यानि मुनिभिः सेवितानि च ॥ वसेयुस्त-
 दुपातेषु शमिच्छंतोद्विजायतः ॥ मुनिभिः सेवितत्वेन पुण्यदेशः
 प्रकीर्तितः ॥ यत्र पानमपेयस्य देशो ऽजक्ष्यस्य जक्षणं ॥ अगम्या-
 गमनं यत्र तं देशं परिवर्जयेत् ॥ एवं देशः समाख्यातोऽप्राज्ञिको-

हि द्विजन्मनां ॥ एवमेवानुवर्त्तेरन् देशं धर्मानुकांक्षिणः ॥ उपि-
त्वा यत्रतत्रापि स्वाचारे न विवर्जयेत् ॥ पटूकर्माणि प्रकुर्वीरन्नि-
तिधर्मस्य निश्चयइति ॥ एवं पराशरमाधवीयेऽपि द्वितीयाध्याये
कूर्मपुराणे ॥ नाधार्मिकैर्वर्ते ग्रामे न व्याधिबहुले शृशं ॥ न शूद्र-
राजे निवसेन् पारवंढिजनैर्वर्ते ॥ हिमवद्विध्ययोर्मध्यं पूर्वपश्चिम-
योः शुक्तं ॥ मुक्ता समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसे द्विजइति ॥
इत्थमपरत्राऽपि प्रेक्ष्यं ॥ अथ सांकर्यादिदोषवारणाय तृतीय-
विशेषणं ॥ इयांस्त्विह विशेषः ॥ यन्मुंडकश्रुत्याद्युक्तेषु श्रोत्रिय-
त्वब्रह्मनिष्ठत्वतात्त्विकब्रह्मविद्याप्रवचनत्वादिषु सांप्रदायिकाचार्य-
गुणेषु मध्ये किञ्चिन्मूनगुणविशिष्टोऽपि पारंपरिकाचार्यवंश्यो-
वसुधायां यावदुपलभ्येत न तावत्तादृशस्याऽप्यन्यस्याऽऽचार्यत्व-
मस्मन्नये इति ॥ तृतीयाध्याये मनुना (श्लो० १३६) अश्रो-
त्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ॥ अश्रोत्रियोवा पुत्रः स्यात्
पिता स्याद्वेदपारगः ॥ ज्यायांसमनयोर्विद्याद्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पि-
ता ॥ मन्त्रसंपूजनार्थं तु संत्कारमितरोर्हतीति ॥ अश्रोत्रियपुत्रस्य
साक्षाच्छ्रोत्रियस्याप्यपेक्षया स्वयमश्रोत्रियस्याऽपि श्रोत्रियपुत्र-
स्योत्कर्षं वदता स्वेनिष्ठस्योत्कर्षाधायकगुणस्यापेक्षया पितृपरं-
परानिष्ठस्य तस्याधिक्यबोधनात् ॥ परेत्विह वैष्णवाः भारद्वाज-
संहितावचनमप्याहुः ॥ न जातु मन्त्रदा नारी न शूद्रोनातरोद्भवः ॥
नाभिःशस्तीनं पतितः कामकामोप्यकामिनां ॥ सप्तपुरुषातिविज्ञे-
यसंततैकांतनिर्मले ॥ कुले जातोगुणैर्युक्तोविप्रः श्रेष्ठतमोगुरुरि-
ति ॥ अथ द्वितीयश्चेत्तर्ह्युच्यते ॥ तत्र प्रथमाचार्यस्य सर्वकारण-

स्य सर्वेश्वरस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य तु वर्णनिर्देशेनालं ॥ अथ शिव-
 नारदयोर्व्यासादीनां स्ववंशसहितः श्रीमदाचार्यपर्यंतानां च ब्रा-
 ह्मणेष्वेव प्रादुर्भावोऽस्तीति निर्दिष्टोवर्णः ॥ अथ देशानिर्दिश्यंते ॥
 तत्राद्याचार्यस्य तु स्वरोमरंघ्रनिक्षिप्तानेकब्रह्मांडमंडलस्य न वर्यं
 देशनिर्णये शक्ताः ॥ शिवस्य तु जगद्व्याम वा कैलासादिर्वा सः ॥
 नारदस्य तु शबलाश्वादीनां शिष्यत्वकरणानंतरं दक्षशापस्त्रीका-
 रिणो न देशविशेषनियमः किंतु तस्य सर्वत्र पर्यटनमेव ॥ त्वं पर्य-
 टन्नर्कद्वय त्रिलोकीमंतश्वरोवायुरिवात्मसाक्षी ॥ कदाचिन्नारदो-
 योगी लोकानुग्रहकांक्षया ॥ पर्यटन् सकलान् लोकानित्यादि-
 पु श्रीभागवतब्रह्मांडपुराणमहाभारतादिषु तत्रतत्र वर्ण्यते ॥ एवं
 व्यासस्य यमुनाद्वीपप्रादुर्भूतस्य बदरिकाश्रमः स्थितिदेशइति ॥
 तथा शुकाचार्यस्य व्यासवेदमन्याविर्भूतस्य जन्मतः प्रव्राजां न-
 स्थितौ विषयविशेषनियमइति च तत्रतत्र पुराणेतिहासादिषु प्र-
 सिद्धमेव ॥ अथ श्रीविष्णुस्वामिप्रभृतीनां श्रीमद्वल्लभाचार्यपर्यंता-
 नां प्रायोद्रविडकर्नाटकांध्रप्रांताएव देशाएतिह्यप्रसिद्धाः ॥ एका-
 दशस्कंधेऽपि पंचमाध्याये (श्लो० ३८) कृतादिषु प्रजाराज-
 न्कलाविच्छंति संभवम् ॥ कलौ खलु भविष्यंति नारायणपरा-
 यणाः ॥ क्वचित्क्वचिन्महाराज द्रविडेषु च भूरिशः ॥ ताम्रपर्णी
 नदी यत्र कृतमाला पयस्विनी ॥ कावेरी च महापुण्या प्रतीची
 च महानदी ॥ ये पिबंति जलं तासां मनुजामनुजेश्वर ॥ प्रायोभ-
 क्ताभविष्यंति वासुदेवे ऽमलाशयाइत्यादौ नारायणपरायणाना-
 माचार्याणां प्रादुर्भावदेशाः प्राधान्येन द्रविडादयएव करभाजः
 नाख्ययोगीश्वरेणाभिहिताः ॥ अथ श्रीमदाचार्याणामग्रिकुंडात्पा-

दुर्भावदेशोऽपि चंपारण्याख्यः शांडिल्यसंहितायां श्रीहरेर्नामस-
हस्रे कलियुगीयावतारनामसु चंपारण्यकृतोदयइत्यनेन तथात्वे-
नोक्तः ॥ एवं तेषां स्थितिदेशाअपि श्रीव्रजप्रयागालर्कपुरवारा-
णसीचरणाद्रिमुख्यास्तत्रतत्र पुराणेतिहासादिषु शांडिल्यसंहिता-
सनत्कुमारसंहितागर्गसंहितादिषु च प्रशंसिताएव ॥ श्रुतिष्वपि ॥
(ऋक्संहिता अष्टक ८ अध्या ० ३) सितासिते सरिते यत्र संगथे
तत्राप्नुतासोदिवमुत्पतन्ति ॥ येवै तन्वां ३ विसृजन्ति धीरास्ते जनासो
अमृतत्वं भजन्ते ॥ (ऋक्संहिता अष्टक ७ अध्या ५) यत्र गंगा च
यमुना च यत्र प्राची सरस्वती ॥ यत्र सोमेश्वरोदेवस्तत्र माममृतं
कृधीद्रायेंदोपरिल्लवा ॥ (तैत्तिरीयोपनिषत्) इमं मे गंगे यमुने सरस्व-
ति शुतुद्रि स्तोम २ सचतापरुष्णिगेत्यादिषु मोक्षादिकारणतया
श्राव्यन्ते ॥ अतस्तेष्वेव श्रीमदाचार्याणां बहुशः स्थितिः ॥ मंत्रवर्णोपि
गंगायमुनांतरालदेशवास्तव्यानां भगवन्मननवतां महात्मनां प्रत्यहं
संध्यावंदनादिषु नमस्करणीयत्वं श्रावयति ॥ नमोगंगायमुनयोर्मध्ये
ये वसन्ति ते मे प्रसन्नात्मानश्चिरं जीवितं वर्द्धयन्ति नमोगंगायमुन-
योर्मुनिभ्यश्च नमोनमोगंगायमुनयोर्मुनिभ्यश्च नमइति ॥ अथ
श्रीमदाचार्यवंश्यास्तु उक्तमन्वादिवचनैः प्रशंसिते ब्रह्मावर्तादौ
यत्रतत्र पुण्यनद्यादियुक्तेषु श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रतिमातसेवाप्रवाहत
कीर्तनमहोत्सवतद्भक्तसङ्घेष्णवसमुदायादिभिरतिपावनतमेषु देशे-
षु समासते ॥ तादृशदेशानां पुण्यतमत्वं तु श्रीभागवतादिषूच्यते ॥
तथाहि ॥ सप्तमस्कंधेचतुर्दशाध्याये युधिष्ठिरं प्रति नारदः ॥ अ-
थ देशान्भवक्ष्यामि धर्मादिश्रेयआवहान् ॥ सवै पुण्यतमोदेशः
सत्पात्रं यत्र लभ्यते ॥ विवं भगवतोयत्र सर्वमेतच्चराचरं ॥ यत्रह

ब्राह्मणकुलं तपोविद्यादयान्वितं ॥ यत्रयत्र हरेरर्च्चा सदेशः श्रे-
 यसां पदम् ॥ यत्र गंगादयो नद्यः पुराणेषु च विश्रुताः ॥ सरांसि
 पुष्करादीनि क्षेत्राण्यर्हाश्रितान्युत ॥ कुरुक्षेत्रं गयशिरः प्रया-
 गः पुलहाश्रमः ॥ नैमिषं फाल्गुनं सेतुः प्रभासोऽथ कुशस्थली ॥
 वाराणसी मधुपुरी पंपा विदुसरस्तथा ॥ नारायणाश्रमोनंदा सी-
 तारामाश्रमादयः ॥ सर्वे कुलाचला राजन् महेंद्रमलयादयः ॥
 एते पुण्यतमादेशाहरेरर्च्चाश्रिताश्च ये ॥ एतान् देशान्निषेवेत श्रेय-
 स्कामोऽस्यभीक्ष्णशः ॥ धर्मोऽसत्रेहितः पुंसां सहस्राऽधिफलोदयइ-
 ति ॥ नारदपंचरात्रे च प्रथमरात्रे दशमाध्याये उपबर्हणाख्यमं-
 धर्वं प्रति पद्मयोनिः ॥ (श्लो० ६८) कृष्णसंकीर्तनं तूर्णं पुना-
 ति श्रुतिमात्रतः ॥ श्रोतारं च प्रवक्तारं पुरुषैः सप्रभिः सह ॥ य-
 त्रैव प्रभवेद्वत्स तन्नामगुणकीर्तनं ॥ तत्र सर्वाणि तीर्थानि पुण्या-
 नि मंगलानि च ॥ तत्कीर्तनध्वनिं श्रुत्वा सर्वाणि पातकानि च ॥
 दूरादेव पलायंते वैनतेयमिवोरगाः ॥ तद्दिनं सफलं धन्यं यशस्यं
 सर्वमंगलं ॥ श्रीकृष्णकीर्तनं यत्र तत्रैव नायुषोऽव्ययः ॥ संकीर्तन-
 ध्वनिं श्रुत्वा येच नृत्स्यंति वैष्णवाः ॥ तेषां पादरजःस्पर्शात्सद्यः
 पूता वसुंधरा ॥ तत्कीर्तनं भवेद्यत्र कृष्णस्य परमात्मनः ॥ स्थानं
 तच्च भवेत्तीर्थं मृतानां तत्र मुक्तिदं ॥ नात्र पापानि तिष्ठन्ति पुण्या-
 नि सुस्थिराणि च ॥ तपस्विनाश्च व्रतिनां व्रतानां तपसां फलमि-
 ति ॥ सारसंग्रहे च वाराहपुराणे वसुमतीं प्रति भगवान् ॥ जान्ह-
 व्यादीनि तीर्थानि पापनिष्कृतिहेतवे ॥ कांक्षन्ति हरिदासानां स्पर्-
 शनं हरिदासवत् ॥ निवसन्ति महात्मानो यत्र चैकांतिनो द्विजाः ॥
 देवादेवर्षयो नित्यं तं देशं पर्युपासते ॥ यत्र भागवतानित्यं पंचकाल-

परायणाः ॥ निवसन्ति सदा युक्तास्तत्क्षेत्रं नैमिषं विदुः ॥ मद्ग-
 क्तजनसंमर्दपादपांसुत्रिसर्जनात् ॥ चतुःसागरपर्यन्तं पावनं स्याद्द-
 सुंधरेइति ॥ एवं निर्दिष्टोद्देशः ॥ अथ वंशपरंपरां निर्दिशामः ॥
 तत्र प्रथमाचार्यस्य सर्वकारणस्य परमात्मनोवंशनिर्देशेन कृतं ॥
 अथ द्वितीयाचार्यस्य परशिवस्य कस्मिंश्चित्कल्पे कमलासनभा-
 लोद्भवत्वमेव पुराणादिषु सिद्धतरं ॥ नारदपंचरात्रेऽपि द्वितीय-
 रात्रद्वितीयाध्याये नारदं प्रति सएवाह ॥ (श्लो० ११) मया
 श्रीकृष्णमंत्रश्च कृष्णालये मुने पुरा ॥ गोलोके विरजातीरे नीरे
 क्षीरनिभे ऽमले ॥ शतलक्षजपं कृत्वा पुण्ये वृंदावने वने ॥ श्रीकृ-
 ष्णानुग्रहेणैव मंत्रः सिद्धोवभूव मे ॥ ब्रह्मभालोद्भवोऽहं च सर्वा-
 दिसर्गतोमुने ॥ प्राप्तं मृत्युंजयं ज्ञानं कृष्णाच्च परमात्मनः ॥ सि-
 द्धोमृत्युंजयोऽहंच नित्यनूतनविग्रहः ॥ ब्रह्मणः पतनेनैव निमे-
 षोमे यथा हरेः ॥ एवं तेषां पार्यदानां नास्ति मृत्युर्यथा हरेरिति ॥
 तत्रैव प्रथमरात्रे चतुर्दशाध्याये ब्रह्माणं प्रति सएव (श्लो० १२),
 अहं न पाता न स्रष्टा न संहर्ता च जीविनां ॥ निर्लिप्तोऽहं तप-
 स्वी च हरेराराधनोन्मुखः ॥ १२ ॥ संहारविषयं मह्यं श्रीकृष्ण-
 श्च पुरा ददौ ॥ दत्त्वा रुद्राय तदहं तपस्यासु रतोहरेः ॥ १३ ॥
 तदर्चनेन ध्यानेन तपसा पूजनेन च ॥ स्तवेन कवचेनैव नाममं-
 त्रजपेन च ॥ १४ ॥ मृत्युंजयोऽहमधुना नच कालाद्भयं मम ॥
 कालः संहर्ते सर्वं मां विना च तथेश्वरं ॥ १५ ॥ पुरा सर्वादिस-
 र्गे च कस्य चित्तद्वारे च ॥ बालोद्भवाश्च तेरुद्रास्तेष्वेकोऽहश्च
 शंकरः ॥ १६ ॥ कल्पश्च ब्रह्मणः पाते लये प्राकृतिके तथा ॥ सर्वे
 नष्टाविषयिणो न भक्ताश्च यथेश्वरः ॥ १७ ॥ असंख्यब्रह्मणां पा-

तः कल्पश्चासंख्यएव च ॥ समतीतः कतिविधो भविता वा पुनः-
 पुनः ॥ १८ ॥ श्रीकृष्णस्य निमेषेण ब्रह्मणः पतनं भवेत् ॥ तत्र प्रा-
 कृतिकाः सर्वे तिरोभूताः पुनःपुनः ॥ १९ ॥ न प्राकृतो न विष-
 यी नित्यदेही च वैष्णवः ॥ हरेर्वरेणामरोऽहं शिवाधारस्ततः शिवः ॥
 ॥ २० ॥ जलप्लुतं च विश्वौघं लये प्राकृतिके ध्रुवं ॥ आब्रह्म-
 लोकपर्यंतं परं कृष्णालयं विना ॥ २१ ॥ सर्वादिव्यो विलीनाश्च
 कृष्णः सत्यं सुनिश्चितं ॥ सर्वे पुंभांसो लीनाश्च सत्ये नित्ये सना-
 तने ॥ २२ ॥ अहं कृष्णश्च प्रकृतिः पार्षदभवरो हरेः ॥ नित्यं नित्या-
 विद्यमानागोलोके च निरामये ॥ २३ ॥ एकैशो न द्वितीय इति
 सर्वादिसर्गतः ॥ न हि पश्यन्ति सद्भक्ताः प्रकृतिं प्राकृते लये ॥ २४ ॥
 तस्य भक्तोत्तमानाश्च सततं स्मरणेन च ॥ आयुर्व्ययोन हि भवेत्
 कथं मृत्युर्भविष्यति ॥ २५ ॥ न वा सुदेव भक्तानामशुभं विद्यते क-
 चित् ॥ तेषां भक्तोत्तमानाश्च सततं स्मरणेन च ॥ जन्ममृत्युजरा-
 व्याधिभयं नाप्युजायते इति ॥ २६ ॥ एवं नारदस्याप्यरविदज-
 निनन्दनत्वममन्दमार्पयन्त्येष्टुष्यते ॥ अथ व्यासस्यापि पूर्वपुरुषपरंप-
 रा पुरुष पुराणेतिहासादिषु प्रसिद्धतरा ॥ पंचरात्रेऽपि प्रथमरात्रप्र-
 थमाध्याये शुक्रं प्रति स्वयमेवाह ॥ (श्लो० २८) स्वयं विधाता
 भगवान् परं कृष्णपरायणः ॥ कृष्णभक्तो वसिष्ठस्तु तत्सुतो वैष्णवः
 स्वयं ॥ २८ ॥ वैष्णवस्तत्सुतः शक्तिः कृष्णध्यानैकमानसः ॥ परा-
 शरश्च तत्पुत्रः कृष्णपादाब्जसेवया ॥ २९ ॥ जीवन्मुक्तो महाज्ञा-
 नी योगीन्द्राणां गुरोर्गुरुः ॥ अहं वेदविभक्ता च श्रीकृष्णपादसेव-
 या ॥ २९ ॥ गुरुर्भे भगवान् साक्षाद्योगीन्द्रो नारदो मुनिः ॥ गु-

रोगुरुर्मेशंभुश्च योगीन्द्राणांगुरोगुरुः ॥ तेषां पुण्येन पुत्रस्त्वं पु-
 ण्यराशिश्च मूर्तिमान् ॥ पद्मानां मम पुसांच प्रकाशोभास्करः
 स्वयं ॥ श्रीकृष्णचरणांभोजं पादान्नं नारदेशयोः ॥ सरस्वती
 नमस्कृत्य ज्ञानं वक्ष्ये सनातनमिति ॥ एतेन शुक्स्याऽपि
 सा निर्दिष्टैव ॥ अथ साक्षाच्छुकाचार्यतिवासिनं द्रविडप्रांत-
 वासिनं प्राञ्चमत्सदाचार्यं श्रीविष्णुस्वामिनमारभ्य श्रीमद्वल्लभाचा-
 र्यपर्यंतानामपि यज्ञनारायणभट्टादयः कतिचित् पूर्वपुरुषाअस्म-
 दुंपाख्यानपंथेषु संति निर्दिष्टास्तेद्रष्टव्याः ॥ ननु कतिचिदित्यनेन
 वंशपरंपराप्रश्नोत्तरं साकल्येन न लभ्यतइतिचेत्तर्हि विधातारमा-
 रभ्य एतावदवधिसमग्रावंशपरंपरा तु न केनापि निर्देष्टुं शक्यैवे-
 तिचेत्तर्हि भवंतमेव पृच्छामोविधिमवधीकृत्य भवत्पूर्वपुरुषाः कति
 किंनामानः किंकर्माणश्वासन्निति॥तस्मादलमीदृशैः काकदंतपरी-
 क्षाकल्पैर्विचारैः॥अस्मिन्प्रकृतप्रश्ने वर्णदेशवंशपरंपराणां जिज्ञासि-
 तत्वेऽपि दिशेरुच्चारणक्रियस्य घञंतरूपं कर्मतया निर्दिश्य वक्तु-
 म्बुद्धिः तव्यदंतवचिप्रयोगस्तु पांडित्यात् ॥ कथनं कथनीयमि-
 तिवत् ॥ युक्तं तु निर्देशः कर्तव्यइति त्रिष्वपि निर्देशपदं त्याज्य-
 मिति वा ॥ इत्थंच ॥ कृतदेशादिनिर्देशाउमेशादिमदैशिकाः ॥ ज-
 यंतु स्वपथाचारान्नयंतु श्रीहरिं निजान् ॥ १ ॥ ॥ ७९ ॥

॥ अथ द्वितीयस्यावांतराःषष्ठसप्तमाष्टमप्रश्नाः ६।७८

पेपणयंत्रनिपतितकणवदेकहेलया निराक्रियंते॥

ते यथा ॥

किंच ब्राह्मणादृते ऽन्यवर्णोपिस्वस्याचार्यत्वं कर्तुं शक्नोति नवा ॥

॥ १४ ॥ शक्नोति चेत्तदा शास्त्रविरुद्धं ॥ नोचेत्तदा कुतश्चाचार्य-
त्वं ॥ १५ ॥ तदुपदेश्याश्च हीनवर्णोपदेश्याः कथं कल्याणभोगि-
नः स्युः ॥ १६ ॥

॥ उत्तरं ॥

अस्माकं संप्रदाये श्रीमहादेवाचार्यादारभ्य स्वरूपेण इदानीं स्व-
शरूपेण च स्वसंप्रदायानुशासनकारिश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणपर्य-
ंतं न कोऽपि ब्राह्मणातिरिक्तवर्णआर्यतरमाचार्यकार्यमात्मन्याचा-
र्यत्वमवधार्य कृतवान् ॥ युक्तंचैतत् ॥ वर्णानां ब्राह्मणोगुरुः ब्रा-
ह्मणोनितरां गुरुरित्याद्यनेकवचनेभ्यः ॥ अतइयन्मात्रेणैव द्विती-
यप्रश्नावयवभूताः षष्ठसप्तमाष्टमाः प्रश्नाः प्रदत्तोत्तरादिति श्रीः ॥
येषां च संप्रदाये स्वेच्छया वा शापादिवशाद्वा क्षत्रादिवर्णेष्वव-
तीर्णा अपि महानुभावाभगवदाज्ञया भक्तिधर्मोपदेशादिकं कृतव-
तः संति संतस्ते भवंतमुत्तरवितरणेन भूकीकर्तुं समर्थादिति न व-
यमेतत्पर्यनुयोगार्हाः ॥ इत्थं ॥ संप्रदायोत्पत्तिकालाचार्यपत्त्याः
दिकर्मकः ॥ दत्तोत्तरोद्वितीयोऽयं प्रश्नः प्रश्नैः सहाष्टभिः ॥

॥ अथ तृतीयः प्रधानप्रश्नः ॥

भवतामुपदेश्याश्चत्वारोवर्णस्त्रयोद्वावेकोवा ॥ ३ ॥

॥ उत्तरं ॥

जगदुद्धारचतुरोवर्णास्तु चतुरोहरिः ॥ उद्धर्तुं संप्रदायं त्वं पुराप्राह
पुरारये ॥ १ ॥ मंत्रपद्मे भगवतस्तंतस्तन्नित्यसेवने ॥ यथाधिकारं जग-
वज्ज्ञाने च गुरुदर्शिते ॥ २ ॥ ततोमुक्तौचिभुक्तौ च चतुर्णामधिकारिता ॥

अविशेषान्मुमुक्षाया उपदेशास्ततोऽखिलाः ॥ ३ ॥ एतत्सर्वं किं-
वर्णनिष्ठइत्यस्योत्तरे पूर्वमेव विस्तरात् प्रपञ्चितं ॥ अयं प्रश्नश्च त-
स्यैव प्रपञ्चनरूपश्चतुःषष्टिसंख्यापूरणाय पुनःकृतइति तदुत्तरेणैव
दत्तोत्तरोवेदितव्यइति शिवम् ॥

॥ अथास्य तृतीयप्रश्नस्यांगप्रश्नप्रतिपादकान्यष्टौ वा
क्यानि तत्र प्रथमद्वितीये यथा ॥ १ । २ ॥

॥ तत्र त्रयोवर्णाद्विजातयस्तेषु गर्भाधानादिसंस्कारपूर्वकं यज्ञोपवी-
तादिग्रहणं सावित्रीग्रहणं च मुख्यं ॥ १७ ॥ तद्वृत्ते जातित्वाभा-
वाद्वात्यत्वं यथा तथा भवदुपदेशाभावेऽपि किं ॥ तथात्वे सर्वेषां
भवदुपदेशाभावाद्वात्यत्वं स्नानदानादिकं यथा स्यात् ॥ तन्न शा-
स्त्रसंमतं विद्वत्संमतं च ॥ नोचेत्कुतोविशेषायहः ॥ १८ ॥

॥ उत्तरं ॥

अत्रायवाक्ये जिज्ञासाबोधककिमादिपदाभावात् प्रष्टव्यांशएव
न स्फुटीभवति ॥ यदितु त्रैवर्णिकानामेतन्मुख्यं नवेत्येवं विचिकि-
त्सितं तदातु एकतरनिर्धारफलकविरुद्धकोटिद्वयोद्भावनार्थं नवेति
विकल्पबोधकपदलेखोऽपेक्षितः ॥ अत्रोत्तरंतु शास्त्रसिद्धत्वात्रैवर्णि-
कानां गायत्रीग्रहणमपि मुख्यमेवेति कोवा प्रामाणिकोऽनुन्मत्तो-
न ब्रूयात् ॥ इदमेव मुख्यं नत्वन्यत् किमपीति तु न प्रामाणिकेन
शक्यं वक्तुं ॥ वक्ष्यमाणरीत्या वैष्णवमंत्रग्रहणस्याप्यावश्यकत्वात्
यदितु भवदुपदेशाभावेऽपि किमित्यंतः प्रथमः प्रश्नः तदातु प्रश्न-

॥ १४ ॥ शक्नोति चेत्तदा शास्त्रविरुद्धं ॥ नोचेत्तदा कुतश्चाचार्य-
त्वं ॥ १५ ॥ तदुपदेश्याश्च हीनवर्णोपदेश्याः कथं कल्याणभागि-
नः स्युः ॥ १६ ॥

॥ उत्तरं ॥

अस्माकं संप्रदाये श्रीमहादेवाचार्यादारभ्य स्वरूपेण इदानीं स्वं-
शरूपेण च स्वसंप्रदायेन शासनकारि श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणपर्यं-
तं न कोऽपि ब्राह्मणातिरिक्तवर्णआर्यतरमाचार्यकार्यमात्मन्याचा-
र्यत्वमवधार्य कृतवान् ॥ युक्तंचैतत् ॥ वर्णानां ब्राह्मणोगुरुः ब्रा-
ह्मणोनितरां गुरुरित्याद्यनेकवचनेभ्यः ॥ अतइयन्मात्रेणैव द्विती-
यप्रश्नावयवभूताः षष्ठसप्तमाष्टमाः प्रश्नाः प्रदत्तोत्तरादिति श्रीः ॥
येषां च संप्रदाये स्वेच्छया वा शापोदिवशाद्वा क्षत्रादिवर्णेष्वव-
तीर्णा अपि महानुभावाभगवदाज्ञया भक्तिधर्मोपदेशादिकं कृतव-
तः संति संतस्ते भवंतमुत्तरवितरणेन मूकीकर्तुं समर्था इति न व-
यमेतत्पर्यनुयोगार्हाः ॥ इत्थं ॥ संप्रदायोत्पत्तिकालाचार्यपंक्त्या-
दिकर्मकः ॥ दत्तोत्तरोद्वितीयोऽयं प्रश्नः प्रश्नैः सहाष्टभिः ॥

॥ अथ तृतीयः प्रधानप्रश्नः ॥

भवंतामुपदेश्याश्चत्वारो वर्णास्त्रयोद्वैकोर्वो ॥ ३ ॥

॥ उत्तरं ॥

जगदुद्धारचतुरोवर्णास्तु चतुरोऽहंरिः ॥ उद्धर्तुं संप्रदायं स्वं पुरा प्राह
पुरारये ॥ १ ॥ मंत्रग्रहे भगवतस्तत्तत्संनित्यसेवने ॥ यथाधिकारं भग-
वज्ज्ञाने च गुरुदर्शिते ॥ २ ॥ ततो मुक्तौ च शुक्तौ च चतुर्णामधिकारिता ॥

अविशेषान्मुमुक्षाया उपदेशास्ततोऽखिलाः ॥ ३ ॥ एतत्सर्वं कि-
वर्णनिष्ठद्वयस्योत्तरे पूर्वमेव विस्तरात् प्रपञ्चितं ॥ अयं प्रश्नश्च त-
स्यैव प्रपञ्चनरूपश्चतुःषष्टिसंख्यापूरणाय पुनःकृत इति तदुत्तरेणैव
दत्तोत्तरोवेदितव्य इति शिवम् ॥

॥ अथास्य तृतीयप्रश्नस्यांगप्रश्नप्रतिपादकान्यष्टौ वा
क्यानि तत्र प्रथमद्वितीये यथा ॥ १ । २ ॥

॥ तत्र त्रयोवर्णाद्विजातयस्तेषु गर्भाधानादिसंस्कारपूर्वकं यज्ञोपवी-
तादिपह्णं सावित्रीपह्णं च मुख्यं ॥ १७ ॥ तद्वत्ते जातित्वाभा-
वाद्वात्यत्वं यथा तथा भवदुपदेशाभावेऽपि किं ॥ तथात्वे सर्वेषां
भवदुपदेशाभावाद्वात्यत्वं स्नानदानादिकं तथा स्यात् ॥ तत्र शा-
स्त्रसंमतं विद्वत्संमतं च ॥ नोचेत्कुतोविशेषाग्रहः ॥ १८ ॥

॥ उत्तरं ॥

अत्राद्यवाक्ये जिज्ञासाबोधककिमादिपदाभावात् षष्ट्यांशएव
न स्फुटीभवति ॥ यदितु त्रैवर्णिकानामेतन्मुख्यं नवेत्येवं विचिकि-
त्सितं तदातु एकतरनिर्धारफलकविरुद्धकोटिद्वयोद्भावनायै नवेति
विकल्पबोधकपदलेखोऽपेक्षितः ॥ अत्रोत्तरं तु शास्त्रसिद्धत्वात्रैवर्णि-
कानां गायत्रीपह्णमपि मुख्यमेवेति कोवा प्रामाणिकोऽनुन्मत्तो-
न ब्रूयात् ॥ इदमेव मुख्यं नत्वन्धत् किमपीति तु न प्रामाणिकेन
शङ्क्यं वक्तुं ॥ वक्ष्यमाणरीत्या वैष्णवमंत्रग्रहणस्याप्यावश्यकत्वात्
यदितु भवदुपदेशाभावेऽपि किमित्यंतः प्रथमः प्रश्नः तदा प्रश्न-

पत्रेऽकनिक्षेपः प्रमादात् ॥ उत्तरं त्वनुपदमुच्यते ॥ अथावांतरद्वि-
 तीयप्रश्ने गायत्रीग्रहणमंतरा त्रैविणिकानां द्विजत्वासिद्ध्या यथा
 ब्राह्मणत्वमत्यनिष्टं स्ववारणायोपदेशस्यावश्यकत्वफलकं भवति तथा
 भवतां वैष्णवसांप्रदायिकानां मंत्राणामुपदेशग्रहणेऽपि किं तादृ-
 शमनिष्टं येनोपदेशग्रहणावश्यकता सिद्ध्येदित्यभिप्रेत्य यदुक्तं त-
 द्बोत्तरं ब्रूमः ॥ श्रीकृष्णदेवमंत्राणां वैष्णवात्मसंप्रदायतः ॥ अत्रावे-
 तूपदेशस्य वैष्णवत्वं न सिद्ध्यति ॥ १ ॥ असिद्धौ वैष्णवत्वस्य भ-
 क्तिज्ञाने सुदुर्लभे ॥ अलाभे ज्ञानभक्त्योस्तु हरितोषः कुतस्तराम् ॥
 ॥ २ ॥ हरिप्रसादशून्यस्य कुतोमुक्तिः कुतः सुखं ॥ अतोमोक्षा-
 दिसिद्ध्यर्थं तदावश्यकता मता ॥ ३ ॥ किंचोक्तं त्रिषु गायत्र्या-
 वश्यकत्वं त्वयाऽपितु ॥ उपदिष्टाऽपि गायत्री स्वार्थज्ञानमपेक्षते ॥
 ॥ ४ ॥ जपेन फलसिद्ध्यर्थं तदर्थस्तु हरिः स्वयं ॥ गायत्रीद्वारतः
 श्वेतोऽर्पणं कृष्णे निगद्यते ॥ ५ ॥ इत्थं समन्वयाध्याये निर्णीतम-
 परत्र च ॥ अवश्यमुपदेशोऽतः सस्यान्तस्याः फलाप्तये ॥ ६ ॥ त-
 मंतरा नाऽधिकारः श्रीहरेः सेवनादिके ॥ हेतौ चतुःपुमर्थानामत-
 श्चावश्यकोमतः ॥ ७ ॥ अन्यानि चास्य धन्यानि फलानि विम-
 लानितु ॥ सकलानि प्रमापूरैः प्रापंच्यंत चिरंतनैः ॥ ८ ॥ तथाहि ॥
 मुमुक्षूणां हि शरणागतिरेव मुख्यसाधनतया गोपालपूर्वतापनीये
 श्रूयते ॥ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो विद्यास्तस्मै गोपायति कृ-
 ण्णः ॥ यस्तं देवमात्मवृत्तिप्रकारं मुमुक्षुर्वै शरणमनुब्रजेदिति ॥
 श्वेताश्वरेऽपि ॥ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणो-
 ति तस्मै ॥ तद्देवमात्मबुद्धिप्रकारं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये इ-
 ति ॥ गीतायामपि ॥ (अ० ९) मां हि पार्थ व्यपाश्रित्येति ॥ (अ०

७२लो० १४) दैवी शेषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥ मामे-
व ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते इति ॥ (अ० १८) सर्वधर्मान्प-
रित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति ॥ विष्णुपुराणे (अं० १ अ० १२ लो० ५९)
तावदातिस्तु सावाञ्छा तावन्मोहस्तथा ऽसुखं ॥ यावन्नायाति
शरणं त्वामशेषाऽघमोचनमिति ॥ श्रीभागवते चैकादशस्कंधपंच-
माध्याये (२लो० ४१) देवर्षिभूतामृणां पितृणां न किंकरोना-
नायमृणी च राजन् ॥ सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं प-
रित्यज्य कर्तमिति ॥ अतः सद्गुरुद्वारा भगवच्छरणागतिरेव प्रथमं
मोक्षसाधनं ॥ इदं च शरणमंत्रादिवैष्णवमंत्रग्रहणं वैष्णवसांप्रदा-
यिकाचार्यादेवेति विस्तरेण प्रागुपपादितं ॥ अवैष्णवोपदिष्टं तु पू-
र्वमंत्रं परित्यज्येत् ॥ पुनश्च विधिना सम्यग्वैष्णवाद्ग्राहयेन्मनुम् ॥
सहस्रशाखाध्यायी च सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ॥ कुले महति जातोऽ-
पि न गुरुः स्यादवैष्णवइत्यादिपद्मपुराणादिवचनैः ॥ नारदपंचरा-
त्रेपि द्वितीयरात्रे द्वितीयाध्याये शिवः ॥ (२लो० ११) स्मरणं
कीर्तनं चैव वंदनं पादसेवनं ॥ पूजनं सततं भक्त्या परं त्वात्मनि-
वेदनं ॥ ११ ॥ गृह्णाति भक्तो भक्त्या च कृष्णमंत्रं च वैष्णवात् ॥
अवैष्णवाद्गृहीत्वा च हरिभक्तिर्न वर्धते ॥ १२ ॥ चांडालादपि
पापी सश्रीकृष्णविमुखो नरः ॥ निष्फलं तद्धर्मकर्म नाधिकारी स-
कर्मणां ॥ शश्वदशुचिः पापिष्ठो निन्दां कृत्वा हसत्यपि ॥ भगवंतं
भागवतमात्मानं नैव मन्यते ॥ गुरुवक्त्रात् कृष्णमंत्रो यस्य कर्णे वि-
शेदहो ॥ तं वैष्णवं महापूतं प्रवदन्ति पुराविदः ॥ मंत्रग्रहणमात्रेण
नरो नारायणात्मकः ॥ पुरुषाणां शतैः सार्धं स्वात्मानं च समुद्ध-
रेत् ॥ मातामहानां शतकं सोदरं मातरं सुतं ॥ शृत्यं कलत्रं बं-

धुं च शिष्यवर्गास्तथैव च ॥ यदा नारायणक्षेत्रे मंत्रं गृह्णाति
वैष्णवात् ॥ विष्णुः पुंसां सहस्रं च लीलया च समुद्धरेदित्य-
वैष्णवान्मंत्रग्रहणनिषेधं वैष्णवगुरुसकाशाद्गृहीतभगवन्मंत्रत्वमेव
सामान्यतोवैष्णवलक्षणं च वक्ति ॥ ब्रह्मवैवर्ते चाथर्वणैकाद-
शाध्याये तदेव सामान्यतोवैष्णवत्वं प्रथमसोपानभूतं तथैव ल-
क्ष्यते ॥ गुरुवक्त्राद्विष्णुमंत्रोद्यस्य कर्णं प्रविश्यति ॥ तं वैष्ण-
वं महापूते जीवन्मुक्तं वदेद्विधिरिति ॥ एवं मंत्रग्रहणस्य मुक्ति-
कारणत्वं तु पंचरात्रेऽपि द्वितीयरात्रसप्तमाध्याये शिवआह ॥
(श्लो० २७) परं राधेशयोर्मंत्रग्रहणं वैष्णवाद्विजात् ॥ शुद्धे
नारायणक्षेत्रे परं निर्वाणकारणमिति ॥ वैष्णवत्वाभाववतः फलं
तूच्यते संग्रहे भविष्यपुराणे ॥ तीर्थस्नानफलं नास्ति भूगोदानफ-
लं तथा ॥ अवैष्णवस्य विप्रस्य सर्वं शश्वद्विनश्यति ॥ रूपलावण्य
संयुक्तामहावंशोद्भवाद्विजाः ॥ अवैष्णवान शोभन्ते निर्गन्धाद्वं
किंशुकाः ॥ विद्याविनयसंपन्नाविशालिकुलसंभवाः ॥ विष्णुभक्ति
विहीनाये चांडालसदृशाः स्मृताः ॥ सर्वभूतदयायुक्तं वैष्णवं द्वे-
ष्टि योनरः ॥ सचांडालोमहापापी रौरवं नरकं व्रजेदिति ॥ प-
रेतु वैष्णवावचनांतराण्यप्याहुः ॥ हारीते ॥ अवैष्णवेन विप्रेण
स्थापिते मधुसूदने ॥ तद्राष्ट्रं भूपतिर्वापि विनाशमुपजायते ॥ पं-
चरात्रे ॥ अमंत्रमर्चनं कुर्यादकाले पूजयेद्धरिम् ॥ ग्रामनाशं च
दुर्भिक्षं राजराष्ट्रं विनश्यति ॥ अवैष्णवस्थापितानां प्रतिमानां च
वन्दनं ॥ यः करोति समूढात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥ तस्मादवैष्णवा-
न्विप्रान्नकर्मणि नियोजयेत् ॥ महाभागवतं तत्र अर्चायां वरये-
त्सुधीः ॥ न दासावासुदेवस्य सर्वलोकेश्वरस्थये ॥ तेषां हि नरके

वासः कल्पायुतशतैरपि ॥ स्वजीवनेच्छा यदि ते स्वसत्तायां स्पृ-
हा यदि ॥ आत्मदास्यं हरेः स्वाम्यं स्वभावं च सदा स्मर ॥ नार-
दपंचरात्रे ॥ अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानादशुभं यत्कृतं मया ॥ क्षंतुम-
र्हसि देवेश दास्येन च गृहाण मां ॥ न जाने कर्म यत्किञ्चनाऽपि
लौकिकवैदिकं ॥ न निषेधविधिं विष्णो तव दासोऽस्मि केवलं ॥
नवमस्कंधेदुर्वासाः ॥ यन्नामश्रुतिमात्रेण पुमान् भवति नि-
र्मलः ॥ तस्य तीर्थपदः किंवा दासानामवशिष्यतइति ॥ पु-
राणांतरे ॥ दास्यमेव परोधर्मोदास्यमेव परं हितं ॥ दास्येनैव
भवेन्मुक्तिरन्यथा नरकं व्रजेत् ॥ विष्णोर्दास्यपरा भक्तिर्येषां तु
न भवेत् क्वचित् ॥ तेषामेवहि संसृष्टोनिरयोब्रह्मणा नृप ॥
नारायणस्य दासाये न भवंति नराधमाः ॥ जीवंतएव चां-
डालाभविष्यन्ति न संशयइति ॥ अथ श्रीभागवते च सप्तमस्कं-
धे नवमाध्याये (श्लो० १०) विप्राद्विषड्गुणयुतादरविदना-
भपादारविदविमुखाच्छुषचं वरिष्ठं ॥ मन्ये तदर्पितमनोवचने-
हितार्थप्राणं पुनाति सकुलं नतु भूरिमानइति॥एवं वैष्णवत्वस्य स
त्तांप्रदायिकवैष्णवाचार्यसकाशाद्भगवन्मंत्रोपदेशग्रहणैकसाध्यत्वं
वैष्णवत्वाभावे बहुतरमनिष्ट चोपपादितं ॥ आचार्यसकाशाद्वै-
ष्णवमंत्रमाहिणः फलंतु ॥ मंत्रोपदेशमात्रेण नरामुक्ताश्च भार-
ते ॥ पूर्वैश्च कोटिपुरुषैः परैः सार्द्धं हरेरहो ॥ १ ॥ कोटिजन्मार्जि-
तात्पापान्मंत्रग्रहणमात्रतः ॥ मुक्ताः शुत्थ्यन्ति यत्पूर्वं कर्म निर्मूल-
यन्ति च ॥ पुत्रान् दाराश्च शिष्याश्च सेवकान् बाधवांस्तथा ॥
योदर्शयति सन्मार्गं सद्गतिस्तद्भवेत्पुनरिति ब्रह्मवैवर्तब्रह्मखंडे ब्र-
ह्माणं प्रति नारदवाक्यैरेवंजातीयकैर्वचनांतरसहस्रैश्च तत्रतत्र पु.

राणादिषु दर्शितमेव ॥ किंच ॥ सत्सांप्रदायिकाचार्योपदेशमंतरा
तात्त्विकं ब्रह्मज्ञानमेव न सिद्ध्येत् ॥ श्रीहरेरेव परब्रह्मत्वात् ॥ ता-
त्त्विकतज्ज्ञानस्य निरतिशयभक्तिप्रवर्तक वैष्णवसिद्धांतानुसारेणैव
संभवादित्यादि पुरैव समर्थितं भक्त्या मामभिजानाति यावान्
यश्चाऽस्मि तत्त्वतः ॥ आचार्यवान् पुरुषोवेदेत्यादिभिः ॥ अथ क-
थंचिदक्षरब्रह्मविषयकस्य शुष्कज्ञानस्य संभवेऽपि क्लेशाधिक्यम् ॥
क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसामिति गीतावाक्यात् ॥ भ-
क्तिशून्यत्वेन पुरुषोत्तमप्राप्त्यादिलक्षणोत्तमफलासाधकत्वे वै-
फल्यं च श्रेयः स्मृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो क्लिश्यन्ति ये केवलबो-
धलब्धये ॥ तेषामसौ क्लेशलएव शिष्यते नान्यद्यथा स्थूलतुषा-
वघातिनां ॥ ज्ञाने प्रयासमुदपास्येत्यादि श्रीभागवतादिवाक्यैः ॥
भक्तिश्च सत्सांप्रदायिकभगवन्मंत्रद्वाराऽऽत्मनिवेदनेनैव सिद्ध्यति ॥
एकादशीयैकोनविंशाध्याये पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं
परमिति प्रेमलक्षणभक्तेः परमकारणकथनं प्रतिज्ञाय श्रद्धानृतक-
थायां मदित्यादिना श्रवणकीर्तनादीन्युपदिशता भगवता संमार्गौ ॥
एवं धर्मेर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनां ॥ मयि संजायते भक्तिः को-
न्योऽर्थोऽस्याऽवशिष्यते इत्यात्मनिवेदनस्याऽधिकाररूपताबोधना-
त्तदभावेनाधिकाराभावेन कृतस्याऽपि श्रवणादेर्मुख्यत्वस्याऽशक्य-
वचनत्वात् ॥ तेन आत्मावाअरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादिमैत्रेयीब्राह्म-
णादि श्रुत्युक्तं ज्ञानसाधनं श्रवणादिकमपि मंत्रोपदेशवतएव सा-
धीयदति तात्त्विकं ज्ञानमपि तादृशस्यैव सिद्ध्येदिति भाति ॥ किंच
भक्तेः भजदत्तेष्वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ॥ तस्मात्सेवा बु-
धैः प्रोक्ता भक्तिः साधनमयसीति गारुडसमाप्तिदशास्थविष्णुभ-

स्यध्यायवाक्ये भगवत्सेवारूपत्वमप्युच्यते ॥ भगवत्सेवादौ च-
 भगवन्मंत्रशून्यस्य नाधिकारइति तु ब्रह्मवैवर्त्तादिषु शतशउक्तं ॥
 गौतमतंत्रे च पंचमाध्याये (श्लो० १) यद्यदुक्तं त्वया ब्रह्मस्त-
 त्तत्सर्वं श्रुतं मया ॥ इदानीं परिपृच्छामि केनात्र चाधिकारितेति
 गौतमप्रश्नानंतरं नारदः ॥ (श्लो० २) दीक्षायां चाधिकारित्वं
 प्राप्नोति गुरुसेवकः ॥ द्विजानामनुपेतानां स्वकर्माध्ययनादिषु ॥२॥
 यथाधिकारोनास्तीह संध्योपासनकर्मसु ॥ तथासदीक्षितानां तु
 मंत्रदेवार्चनादिषु ॥ ३ ॥ नाधिकारोऽस्यतः कुर्यादात्मानं शिवसं-
 स्कृतं ॥ अतएव हि दीक्षार्थं सर्वज्ञं गुरुमाश्रयेत् ॥ ४ ॥ सुंदरः सु-
 मुखः स्वस्थः सुवासाबद्धतंत्रवित् ॥ असंशयः संशयच्छिन्निरपेक्षो-
 गुरुर्मतः ॥ ५ ॥ वेदवेदांतवेदांगसिद्धांतज्ञानपारगः ॥ वाङ्मनःकायचि-
 त्तैश्च विष्णोः शुश्रूषणे रतः ॥ विष्णुमंत्रानुसंधायीविष्णुविज्ञानवेद-
 कः ॥ विष्णौ समर्पकः सम्यक् त्रिविधोपात्तकर्मणः ॥ ७ ॥ संमतः स-
 त्सु दांतश्च मंत्रार्थज्ञानपारगइत्यादिना मंत्रोपदेष्टृगुरुस्वरूपं नि-
 रूपयन् (श्लो० १०) नमोऽस्तु गुरवे तस्मै प्रत्यक्षाय यदाज्ञया ॥
 नृद्वस्मदारुदृपदः फलंत्यविकलं फलं ॥ वैष्णवान्नायसिद्धांतवि-
 तामणिरिवापरः ॥ आश्रमी ज्ञानकुशलगुरुर्भवति नापर (१३)
 इति ॥ तथा ॥ (श्लो० १४) सुदूरमपि गंतव्यं यत्रान्नायविदो-
 जनाः ॥ तेऽपि स्तुत्या नमस्याश्च सेव्याश्चाभीष्टमिच्छता ॥ एवंवि-
 धोगुरुर्ज्ञेयस्तन्मया शिष्यदुःखदइति हरिभक्तस्य वैष्णवसांप्रदा-
 यिकाचार्यस्यैव भगवन्मंत्रोपदेष्टृत्वं उपदेशशून्यस्य भगवत्सेवादा-
 वनधिकारं वैष्णवसांप्रदायिकानां शिष्यादीनामपि नमस्यत्वं च
 वक्ति ॥ आन्नायशब्दस्य संप्रदायपर्यायित्वात् ॥ अथान्नायः संप्र-

दायइत्यमरोक्तेः ॥ अतोभगवत्सेवादावधिकारासिद्धिरप्यास्माकी-
नोपदेशाभावे भवतीति दिक् ॥ एवं भक्तेस्तदंगज्ञानस्य चास्म-
दीयभगवन्मन्त्रोपदेशसाध्यत्वं निरूपितं ॥ उपदेशमंतरा भक्तेरसि-
द्धौ तु भगवत्तोषोदुर्लभः ॥ भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन
केनचित् ॥ प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडंबनं ॥ भक्त्या तु-
तोष भगवान् गजयूथपाय इत्यादिश्रीभागवतादिवचनेभ्यः ॥
गीतायामपि ॥ येतु धर्मानृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ॥ श्रद्धधानाम-
त्परमाभक्तास्तेऽतीव मे प्रियाइति ॥ भगवत्तोषाभावे च ॥ क्षिपा-
म्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ आसुरीं योनिमापन्ना मूढा-
जन्मनिजन्मनि ॥ मामप्राप्यैव कौंतेय ततोयांत्यधमां गतिमिति
भगवदुक्तमेव फलं स्यात् ॥ कुतस्तरां तेषां भक्तिज्ञानहीनानां भ-
गवत्तोषहीनानां मोक्षादिकं ॥ यतः पुरुषोत्तमप्राप्तिलक्षणाया-
निर्गुणपरममुक्तेस्तु भक्त्येकसाध्यत्वमाह भगवान् ॥ (अ०) मां
च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ॥ सगुणान् समतीत्यैतान्
ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ तथा ॥ (अध्या० १२ ॥) तेषामहं समुद्ध-
र्त्ता नृत्युसंसारसागरात् ॥ भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसा-
मिति ॥ अतएव भगवान्मनुरपि महाभारते शांतिपर्वणि ॥ (अ०
१९४ श्लो० १११) यस्यक्त्वा प्राकृतं कर्म नित्यमात्सरतिर्मु-
निः ॥ सर्वभूतात्मभूतात्मा स्याच्चेत्परतमागतिरिति ॥ अत्राप्यात्म-
रतिर्भगवद्भक्तइति तु भक्तिमीमांसाभाष्यप्रथमाध्याये (सू० १०)
सा मुख्येति सूत्रे स्फुटं ॥ नृसिंहपुराणे ॥ भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुरा-
णे मुक्तौ किमर्थं क्रियते न यत्नइति ॥ विष्णुपुराणेऽपि ॥ (अंश १
अ० २ श्लो० २०) धर्मार्थकामैः किं तस्य मुक्तिस्तस्य करे

स्थिता ॥ समस्तजगतां मूले यस्य भक्तिः स्थिरा त्वयीति ॥ छांदोग्यश्रुतिरप्याह ॥ ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति ॥ दशमस्कंधे च कुरुक्षेत्रप्रसंगे गोपीः प्रति भगवान् ॥ मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय कल्पतइति ॥ एतदेवाभिप्रेत्य सूत्रितं भगवता शांडिल्येन ॥ (सू० ३) तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशादिति ॥ न चेदं तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति तमेवं विद्वानमृतइह भवति नान्यः पन्थाविद्यतेऽयनायेत्यादि बृहदारण्यकतैत्तिरीयादिवाक्येषु मुक्तेर्ज्ञानैकसाध्यत्वान्नादयुक्तमिति शङ्क्यं ॥ पूर्वश्रुतौ तं पदसन्निहितैवकारेण भगवदतिरिक्तज्ञानस्यासाधकत्वमेवोच्यते न तु ज्ञानातिरिक्तस्यासाधकत्वमिति न दोषः ॥ श्रुत्यंतरे च अन्यपदं सकामकर्ममार्गपरम् ॥ एवं पदेन परामृश्यमानपूर्वोक्तप्रकारस्यैव वेदने प्रकारतयाऽन्ययात् ॥ पूर्वार्द्धे च वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमिति वेद्यावच्छेदककोटौ महत्त्वनिवेशेन ज्ञाने आराध्यताबुद्धिसहकारस्य निश्चयात् ॥ पुरुषोत्तमस्य भक्त्येकलभ्यत्वं तु स एव स्मरति नाहं वेदैर्न तपसेत्यादिना स्वाध्यायकायुक्लेशादीनामसाधकत्वं मुक्त्वा भक्त्या त्वनन्यया शङ्क्य अहमेवंविधोऽर्जुन ॥ ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतपेति ॥ तथा ॥ पुरुषः सपरः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेति ॥ भक्त्याऽहमेकया आह्वयइत्यादि च ॥ किंच ज्ञानस्यापि भक्तिशेषत्वं गीतायां ॥ (अ० १५ श्लो० १९) यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमं ॥ स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारतिति ॥ तथा ॥ (गी० अ० ९ श्लो० १३) भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं ॥ इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विता इति ॥ तथा ॥ (गी० अ० १८ श्लो० ५४) ब्रह्म-

भूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति॥समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं
 लभते परामिति ॥ भक्त्या मामभिजानातीति तु अभिज्ञानविष-
 यं नतु ज्ञानविषयं ॥ एतच्च भक्तिमीमांसायां (अ० १ सूत्र १५)
 भक्त्याजानातीति चेन्नाभिज्ञास्यासाहाय्यादिति द्विसूत्रेऽधिकरणे
 स्फुटं ॥ अपिच मोक्षसाधकं तात्त्विकं पुरुषोत्तमज्ञानमपि गौण-
 भक्तिसाध्यं ॥ यथास्मर्यते ॥ (अ० १० श्लो० ९) मच्चित्तामद-
 तप्राणाबोधयंतः परस्परं ॥ कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमं-
 ति च ॥ १ ॥ तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं ॥ ददामि बु-
 द्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते इति ॥ २ ॥ अस्य ज्ञानस्य संश-
 यच्छेदार्थमुपयोगो गीतायां (अ० १४ श्लो० ४१) ज्ञानसंछि-
 न्नसंशयमित्यादावयमर्थः स्फुटएव ॥ एवं ज्ञाने च सिद्धसर्वात्म-
 भावस्य भगवद्भक्तस्य मुक्तिः सुलभैव ॥ गीतायां (अ० ५ श्लो०
 १७) तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तस्मिन्परायणाः ॥ गच्छन्त्यपुनरावृ-
 त्तिं ज्ञाननिर्द्धूतकल्मषादित्यादिभिस्तथानिश्चयात् ॥ परभक्तिसा-
 हित्यमंतरा तु न मुक्तिः ॥ अंतएव भक्तिमीमांसायां द्वितीया-
 ध्यायद्वितीयान्हिके सूत्रयति भगवान्शांडिल्यः ॥ (सू० ८४)
 परां कृत्वैव सर्वेषां तथाह्येति ॥ अत्रैव स्वमेश्वरभाष्ये परां भ-
 क्तिं कृत्वैव सर्वेषां मुक्तावुपयोगः तथाहि सहेतुकं भगवानाहे-
 त्यादिना तदेव स्पष्टीकृतं ॥ तथाच एतावता वैष्णवसांप्रदायिका-
 चार्यवक्राद्भगवन्मंत्रोपदेशग्रहणमंतरा न कथंचिदपि वैष्णवत्वसि-
 द्धिः ॥ नापि परभक्तिज्ञानसंपादके गौणभक्तिभूते भगवत्सेवादा-
 वधिकारः ॥ तदभावेच भक्तिज्ञानयोरसंपत्त्या भगवत्सादापात्र-
 स्य न पुरुषोत्तमप्राप्तिलक्षणाऽत्युत्तमा मुक्तिरिति परंपरायाः स-

म्यगुपपादितत्वाद्वैष्णवत्वाभावे बहुतरानिष्ठानां च दिङ्मात्रेण दर्शितत्वात् ॥ वैष्णवमंत्रोपदेशाभावे तत्तदनिष्टनिष्टत्तिपूर्वकमुक्त्यादिसर्वेष्टसिद्धिरलभ्यैवेति दत्तोत्तरोभवदुपदेशाभावेऽपि किमिति प्रश्नः ॥ किञ्च त्रैवर्णिकानां गायत्रीमंतरा ब्राह्मत्वं तु शास्त्रसिद्धं त्वयाऽपि स्वीकृतं ॥ साच गायत्री उपदिष्टाऽपि जपाद्विद्वारा मोक्षादिलक्षणस्वपरमफलसिद्धये स्वार्थज्ञानमपेक्षते ॥ आज्ञातार्थमंत्रस्य यथार्थफलाजनकत्वात् ॥ यथाह माधवीये प्रथमाध्याये हारीतः ॥ मंत्रार्थज्ञोजपक्षुहंस्तथैवाप्याचयन् द्विजः ॥ स्वर्गं लोकमवामोति नरकं तु विपर्ययइति ॥ बृहत्पराशरोऽपि द्वितीयाध्याये गायत्रीनिरूपणप्रकरणे (श्लो० १३) गायत्रीं योन जानाति ज्ञात्वोपास्ते न योद्विजः ॥ नामधारकः मात्रोऽसौ न विप्रः शूद्रएव सः ॥ किं वेदैः पठितैः सर्वैः सेतिहासपुराणकैः ॥ सागैः सावित्रिहीनेन न विप्रत्वमवाप्यते ॥ गायत्रीमेव योज्ञात्वा सम्यगभ्यर्चते पुनः ॥ इहामुत्र च पूज्योऽसौ ब्रह्मलोकमवामुयादिति ॥ इहापि ज्ञानपूर्वकमेवोपासनाजपादिकं विधीयते ॥ नचेदंगायत्रीत्वप्रकारकमेव ज्ञानं शक्यं ग्रहीतुं ॥ तस्योपदेशकालएव स्वतोजायमानत्वेन जपाद्यंगतया पुनर्विधानायोगात् ॥ अप्राप्तप्रापकस्यैव विधित्वात् ॥ अनधिगतार्थगंतृत्वाच्च प्रमाणस्य ॥ अतोऽर्थतोज्ञानमेव गायत्र्याजपाद्यंगतया विधीयते ॥ गायत्र्यर्थश्च बादरायणेन जन्माद्यस्ययतोन्वयादित्यादौ जगज्जन्मादिकारणतया सर्वस्य सविता अर्थेष्वभिज्ञतया स्वराट् तयाच वर्त्यभर्गस्वीयनाभिपद्मस्थादिकविप्रभृतिभ्योत्तदा ब्रह्मप्रकाशकतया सर्वधीप्रचोदकस्त्रिसर्गकरणप्रभृतिविविधक्रीडादिविशिष्टतया

ब्राह्मणं विदुः ॥ यस्य वात्मसमोलोकोधर्मज्ञस्य मनस्विनः ॥ सर्वं
 धर्मेण चरितं तं देवाब्राह्मणं विदुः ॥ क्षमा दया च विज्ञानं सत्यं
 चैव दमः शमः ॥ अध्यात्मनिरतं ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणमिति ॥ का-
 मक्रोधाद्यभावस्य च भक्तिसाध्यत्वं दर्शितं महाभारतएव श्रीवि-
 ण्णुनामसहस्रादौ ॥ न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभामतिः ॥
 भवंति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमइति ॥ एवं मोक्षधर्मादि-
 प्वपि द्रष्टव्यं ॥ किमनेन बहुविस्तरेण ॥ तथाच वैष्णवसांप्रदायि-
 कं भगवन्मंत्रोपदेशं विना अवैष्णवत्वलक्षणं ब्राह्म्यत्वं भवत्येव ॥
 यत्तूक्तं तथात्वे सर्वेषां भवदुपदेशाभावाद्ब्राह्म्यत्वं स्नानदानादिकं दृष्ट्या
 स्यादिति ॥ तत्स्यीकुर्मः ॥ नहि स्नानदानादीनां सर्वथा वैफल्यं
 ब्रूमः किंतु तादृशनिरतिशयभगवत्प्रसादक्षणफलासाधकत्वमित्ये-
 व ॥ यथा सकामैर्निष्कामैर्वा ऽनुष्ठितानामग्निहोत्रदर्शपूर्णमास
 पशुचातुर्मास्याग्निष्टोमादीनामतिकर्तव्यतादिविचारेण तौल्येऽपि
 निष्कामानुष्ठितानां तेषां तदंतरप्रतिपत्त्याद्यधिकरणोक्तरीत्या ज्ञा-
 नोत्पत्तियोग्यदेहोत्पादनपूर्वकं मोक्षजनकत्वं ॥ सकामानुष्ठी-
 तानां च तेषामेव स्वर्गादिजनकत्वं तथाऽत्रापि वैष्णवानुष्ठितानां
 तादृशभगवत्प्रसादजनकत्वं ॥ अतएव सारसंग्रहे मंत्रसारे ॥ दी-
 क्षिताय विशेषेण प्रसीदेन्नान्यथा हरिः ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियोवाऽपि
 वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ॥ एवं स्त्रियोवा यत्नेन गुरुमेव समाश्रये-
 दिति ॥ अत्रैव तत्त्वसारे ॥ दुर्लभं सदुरुष्णां तु सत्संगाद्यदुपस्थितं ॥
 तदनुज्ञा यदा लब्धा सदीक्षावसरोमहान् ॥ ग्रामे वा यदि वारण्ये
 क्षेत्रे वा दिवसे निशि ॥ आगच्छति गुरुर्देवात्तदा दीक्षां प्रकाशये-
 त् ॥ अवश्यं वैष्णवा दीक्षां प्रविशेत्सर्वयत्नः ॥ दीक्षिताय विशेषेण

संसिद्धिर्नात्र संशयइति ॥ तथा जगवानप्याह ॥ पत्रं पुष्पं फलं
तोयं योमे भक्त्या प्रयच्छति ॥ तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥
अण्वप्युपाहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्येव मे भवेत् ॥ भूर्यप्यभक्तोपहृतं
न मे तोषाय कल्पतइति ॥ तथा ॥ अपिचेत्सुदुराचारो भजते मा-
मनन्यभाक् ॥ साधुरेव समंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि संइति ॥ दश-
मस्कंधे चाद्भुत्यांश्चिकब्राह्मणाः ॥ (अ० २३ श्लो० ३९) धि-
ग्जन्मनस्त्रिद्विधां धिग्व्रतं धिग्वहुज्ञतां ॥ धिक्कुलं धिक् क्रियादाक्ष्यं
विमुखाये त्वधोक्षजइति ॥ वैष्णवभिन्नानुष्ठितानां तु देवांतरप्र-
सादजनकत्वं स्वर्गादिसाधकत्वं वा ॥ ननु स्मार्त्तादिभिरपि कर्म-
णामच्छिद्रत्वाय सर्वदेवदेवाय सर्वेश्वराय श्रीविष्णवे कर्मर्षिणं
क्रियतएव ॥ संकल्पेऽपि बहुभिः श्रीपरमात्मप्रीत्यर्थमित्याद्युच्यत-
एव ॥ अतस्तत्कृतकर्मणामपि विष्णुप्रीतिजनकत्वं वाच्यमेवेति चे-
त् ॥ सत्यं ॥ तथापि सत्त्वोपहिताय गुणावताराय विष्णवेऽर्पि-
तानामपि कर्मणां न पुरुषोत्तमप्रीत्याधायकत्वं ॥ उक्तन्या-
यात् ॥ ननु तर्हि काम्यापेक्षया स्मार्त्ताद्यनुष्ठितेष्वपि वि-
ष्ण्वर्पितेषु कर्मसु कोवा विशेषइति चेत् जन्मांतरेषु उक्त-
रीत्योपदेशादिद्वारा भक्तिसंपादकत्वमेवेति वदामः ॥ अतएव
दशमस्कंधे उद्धवः (अ० ४७ श्लो० २४) दानव्रततपोहो-
मजपस्वाध्यायसंयमैः ॥ श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्ति-
र्हि साध्यतइति ॥ जगवांश्चाह ॥ जन्मांतरसहस्रेषु तपोध्यानसमा-
धिभिः ॥ नराणां क्षीणपापानां मयि भक्तिः प्रजायतइति ॥ गी-
तायां च ॥ (अ० ७ श्लो० १९) बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्
मांप्रपद्यतइति ॥ इहानुष्ठितकर्मणामिहैव फलाऽसंभवे जन्मांतरे

(श्लो० १०२) ब्रह्मणः पदमामोति यद्वत्त्वा न निवर्त्तते ॥ वि-
ना श्रद्धां प्रमादाद्वा जपं कुर्युरिमं यदि ॥ स्मरणादेव तद्विष्णोः
पदमामोति वै श्रुतिरिति भगवत्परमपदप्राप्तिलक्षणं गायत्रीफलं
स्मर्यते ॥ इदंच भक्तिज्ञानादिसाधनसहकारेणैवेति निश्चीयते ॥
अन्यथा चतुर्लक्षणीस्थसाधनाध्यायस्य तदुदाहृतानेकश्रुतीनां
च व्याकोपापत्तेः ॥ अतएव कार्यपादेऽपि वादरायणेन ज्योति-
श्वरणाधिकरणे गायत्रीवाङ्मयसर्वमिति च्छांदोग्यपंचमप्रपाठके
आम्नातां द्विस्वङ्गां गायत्रीविद्यां विषयीकृत्य अग्रे छंदोभिधाना-
न्नेतिचेन्न तथाचेतोऽर्पणनिगदान्तथाहिदर्शनमिति सूत्रयता सू-
क्ष्मीसूत्रन्यायेन गायत्र्याः परमात्मनि चेतोऽर्पणसाधनत्वं निर्णी-
यते इति दिक् ॥ तथाच मोक्षस्य साक्षात् साधनयोर्भक्तिज्ञानयो-
र्मध्ये यथा ज्ञानस्य संपादके उपनिषदनुसारिश्रवणमननादौ चि-
त्तशोधककर्मकरणादौ च गायत्र्युपदेशएव फलमुखमधिकारं
जनयति ॥ तथैव एकादशस्कंधैकोनविंशाध्याये भगवता ॥ पुन-
श्च कथयिष्यामि भद्रक्तेः कारणं परमित्युपक्रम्य उपसंहारे ए-
वं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनां ॥ मयि संजायते भक्तिः
कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यतइति कथनाच्छ्रद्धासृतकथायां मद्व्या-
दिनोक्ते श्रवणकीर्तनादौ सेवाकरणादौ च परभक्तेः साधने वैष्ण-
वोपदेशएवात्मनिवेदनरूपः फलमुखमधिकारं संपादयतीति सो-
ऽप्यवश्यग्राह्यएव ॥ किंच संप्रदायोपदेशाभावे शासनाभावेन
धर्मपरत्वविज्ञानवत्त्वाध्यात्मिकज्ञानवत्त्वाद्यभावाद्ब्राह्मण्यमेव यथा-
र्थं न स्यात् ॥ ब्राह्मण्यस्य तन्मूलकत्वं तु महाभारते ॥ जितेंद्रियो-
धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ॥ कामक्रोधौ वशे यस्य तं देवा-

यथा ॥ तथैवोपासनं दृष्टं न तिष्ठेत्तदयोगतदिति ॥ एतत्सर्वं माधवे
नाऽपि पराशरव्याख्याप्रथमाध्याये संगृहीतं ॥ शातातपस्मृतौ
च ॥ येषामध्ययनं नास्ति येच केचिदनग्रयः ॥ न कुलं श्रोत्रियं ये-
षां सर्वे ते शूद्रधर्मिण इति ॥ नहीदानीमग्न्याधानं सर्वेऽपि विद्वांसः
कुर्वन्ति ॥ यमस्मृतौ चतुर्थाध्याये ॥ (श्लो० ५९) राज्ञां प्रतिम-
हस्याज्योलोकत्रयजिगीपुभिः ॥ राज्ञः प्रतिमहाच्चैव ब्राह्मण्यं
हि विलुप्यते इति ॥ अत्रिस्मृतौ ॥ अधीत्य चतुरो वेदान् सर्वशा-
स्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ नरेन्द्रभवने मुक्ता विष्ठायां जायते कमिरिति ॥
नैतद्वर्जनमिदानीं सर्वविद्वद्भिराद्रियते ॥ अनेकेषां संन्यासिनामपि
सांप्रतं दृढराजाश्रयपूर्वकं महोपद्रवकारित्वदर्शनात् ॥ बहुष्ववैष्ण-
वादपि राज्ञः सकाशात् प्रतिमहग्रहणस्य दर्शनाच्च ॥ वैष्णवराजप्र-
तिमहे तु न दोषः ॥ अतएव पराशरमाधवीये (अ० १ श्लो० ३७)
व्याख्यायां ॥ अनापदि राजप्रतिमहं निंदति याज्ञवल्क्यः ॥ न
राज्ञः प्रतिगृणीयादित्यादिना राजप्रतिमहं विविधदुष्फलोपपा-
दनपुरःसरं प्रतिपित्थ्याते अवैष्णवराजपरत्वेन सनिषेधः ॥ येषां
न विषये विप्रायज्ञैर्यज्ञपतिं हरिम् ॥ यजन्ते भूभुजां तेषामेतस्म-
नोदितं फलं ॥ येषां पाखंडिसंकीर्णं राष्ट्रं न ब्राह्मणोत्कटं ॥ एते सू-
नासहस्राणां दशानां भागिनो नृपाः ॥ येषां न यज्ञपुरुषः कारणं
पुरुषोत्तमः ॥ ते तु पापसमाचाराः सूनापापौघभागिन इति वि-
ष्णुधर्मोत्तरवचनैर्व्यवस्थापितः ॥ प्रासंगिकमेतत् ॥ अथेह याथा-
र्थबुद्धिरूपं संमतत्वमाश्रियेत तदापि ॥ न सर्वः सर्वविज्ञैव सर्वं
सर्वस्य संमतमिति न्यायेन सर्वेषु प्रतितंत्रार्थेषु सर्वेषां संमत्यभावे-

ऽपि न कस्याऽपि क्षतिः ॥ बहवश्चाद्यापि अर्वाचीनविदुषां पर-
 स्परविसंमतावहुविवादयस्ताधर्मादयोदृश्यन्ते ॥ तथैव किञ्चित्पाचां
 माधवविज्ञानेश्वरादीनामपि ग्रंथेषु ॥ नहि तावता तेषां शास्त्री-
 यत्वहानिः ॥ यदिच केषांचिदेवासंमत्यापि प्रतितंत्रार्थेष्वभामा-
 णिकत्वं कथ्येत तर्हि बहुवैष्णवविद्वदसंमतायां शैवादिदीक्षायाम-
 त्पि तत्प्रसज्येतेत्यलमनेन ॥ यदप्युक्तं नोचेत्कुतोविशेषाग्रहइति ॥
 तदपि चेत्कोटैर्दूषणादेव दत्तोत्तरं ॥ अतोविशेषाग्रहोऽप्युचिततरएव
 अतएव बृहन्नारदीयपुराणे पुरुषोत्तममाहात्म्ये त्रयोविंशाध्याये
 चित्रवाहुनामकराजोपाख्याने ॥ (श्लो० ९) एकस्मिन्दिवसे राजा
 चित्रवाहुर्महीपतिः ॥ दृष्ट्वा समागतं दूरादगस्त्यं मुनिपुंगवं ॥ ९ ॥
 प्रणम्य दंडवद्भूमौ विधिना तमपूजयत् ॥ कल्पयित्वा ऽऽसनं भक्त्या
 तस्थौ मुनिवराग्रतः ॥ १० ॥ विनयावनतो भूत्वा जगाद मुनिसत्तमं ॥
 राजोवाच ॥ अद्य मे सफलं जन्म सद्य मे सफलं दिनं ॥ ११ ॥
 अद्य मे सफलं राज्यमद्य मे सफलं गृहं ॥ यस्त्वं समागतो मे ऽद्य
 गृहे श्रीकृष्णसेवकः ॥ १२ ॥ मुक्तोऽहं पापसंघाताद्यत्त्वया ऽहं-
 निरीक्षितः ॥ तुभ्यं समर्पितं राज्यं गजाश्वरथसंयुतं ॥ विष्णवोऽसि-
 मुनिश्रेष्ठ नास्यदेयं मया तव ॥ मेरुतुल्यं भवेत्स्वल्पं वैष्णवा-
 य समर्पितं ॥ १४ ॥ कपर्दिकाप्रमाणं तु व्यंजनं बान्धमुत्तमं ॥ न
 यच्छति दिने यस्तु वैष्णवाय द्विजन्मने ॥ १५ ॥ तद्दिनं विफलं
 तस्य कथितं वेदपारगैः ॥ विष्णुभक्ताश्च ये केचित् सर्वे पूज्याद्वि-
 जातयः ॥ १६ ॥ तेषां संभावना कार्या बाह्यनःकायकर्मभिः ॥
 कथितं मम गर्गेण गौतमेन सुमंतुना ॥ १७ ॥ तावत्प्रभा च ता-
 राणां यावन्नोदयतेरविः ॥ तावदन्ये द्विजन्मानोयावन्नायाति वै-

णवः ॥ १८ ॥ अगस्त्यउवाच ॥ चित्रवाहो महाभाग धन्य-
स्त्वं सांप्रतं नृप ॥ इमाधन्याः प्रजाः सर्वायास्त्वं रक्षसि वैष्णवः ॥
॥ १९ ॥ तस्मिन् राष्ट्रे न वस्तव्यं यस्य राजा न वैष्णवः ॥ वरो-
चासोवने शून्ये न तु राष्ट्रे स्रवैष्णवे ॥ २० ॥ चक्षुर्हीनो यथा देहः
पतिहीना यथा प्रिया ॥ निरक्षरो यथा विप्रस्तथा राष्ट्रमवैष्णवं ॥ २१ ॥
दंतहीनो यथा हस्ती पक्षहीनो यथा खगः ॥ द्वादशी दशमी विद्धा
तथा राष्ट्रमवैष्णवं ॥ २२ ॥ दर्शहीना यथा संध्या तिलहीनं च
तर्पणं ॥ दृत्यर्थं देवसेवा च तथा राष्ट्रमवैष्णवं ॥ २३ ॥ सक्तेषां
विधवा यद्वद्वतं स्नानविवर्जितं ॥ शूद्रश्च ब्राह्मणीगामी तथा राष्ट्र-
मवैष्णवं ॥ २४ ॥ सराजा प्रोच्यते सद्भिर्नृपैः श्रीकृष्णपदाश्रयः ॥ त-
द्राष्ट्रं वर्धते नित्यं सुखी भवति तत्प्रजेत्यादि ॥ अत्र वैष्णवस्य द्वि-
जस्य सर्वतः प्राधान्यं वैष्णवशून्यदेशस्य चात्यंतं निंदाऽभिधीयते ॥
श्रीभागवतेऽपि पष्ठस्कंधे यमः ॥ (अ० ३ श्लो० २७) ते देवसिद्ध-
परिगीतपवित्रगाथाये साधवः समदृशो भगवत्पन्नाः ॥ तान्नोप-
सीदत हरेर्गदयाऽभिगुप्तान्निषां वयं न च वयः प्रभवाम दंडे ॥ ता-
नानयध्वमसतो विमुखां मुकुंदपादारविंदमकरंदरसादजलं ॥ नि-
क्किंचनैः परमहंसकुलैरसहैर्जुष्टाद्गृहे निरयवर्त्मनि बद्धवृष्णात् ॥
जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं चेतश्च न स्मरति तच्चरणारविं-
दं ॥ कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि तानानयध्वमसतोऽकृ-
तविष्णुकृत्यानि ॥ विष्णुपुराणेऽपि (अं० १ अ० ९ श्लो० ९८)
जन्मानि घोरयमार्किकरताडनानि दैन्यानि तानि तपनात्मजदर्श-
नानि ॥ जंतोरहंमतरंगकुरंगवृष्णा कृष्णांघ्रिपंकजपराङ्मुखता-
नुभावः ॥ पादौ श्रीभागवतमाहात्म्यपष्ठाध्याये ॥ (श्लो० २०)

विरक्तोवैष्णवोविप्रोवेदशास्त्रविशुद्धिकृत् ॥ दृष्टान्तकुशलोधीरोव-
 क्ता कार्योऽतिनिःस्पृहः ॥ तथा ॥ (श्लो० ३५) ब्राह्मणान् वै-
 णवांश्चान्यांस्तथा कीर्तनकारिणः ॥ नत्वा संपूज्य दत्ताज्ञः स्वय-
 मासनमाविशेत् ॥ तथा ॥ (श्लो० ४४) सप्ताहव्रतिनां पुंसां नि-
 यमान् शृणुनारद ॥ विष्णुदीक्षाविहीनानां नाधिकारः कथाश्रवे ॥
 तथा ॥ (श्लो० ५५) श्रवणेनैव पूतास्ते निष्कामावैष्णवायतः ॥
 तथा ॥ (श्लो० ९१) भक्तिः सुताभ्यां सह रक्षिता सा शास्त्रे स्व-
 कीयेऽपि तदा शुकेन ॥ अतोहरिर्भागवतस्य सेवनाच्चित्तं समाया-
 ति हि वैष्णवानां ॥ सुताभ्यां ज्ञानवैराग्याभ्यां ॥ अत्र वैष्णवदी-
 क्षावतामेव मोक्षादिसर्वसंत्फलोपजीव्ये प्रवचने श्रवणे चाधिका-
 रः ॥ तेषामेव श्रवणादिद्वारा भक्तिज्ञानादिसंपत्त्या मोक्षलक्षणं फ-
 लं चाभिधीयते ॥ तत्र विष्णुपुराणादिषु च ॥ प्रभुरहमन्यनृणां न
 वैष्णवानामिति वैवस्वतादिवर्चनं नरकभयाभावश्च तेषामुच्यतइति
 विशेषाग्रहः शास्त्रसिद्धः ॥ इत्थमन्यत्राप्यनेकत्रार्पयंधेषु उद्घाटि-
 तत्त्वदयेक्षणेन वीक्षणीयं ॥ अतआवश्यकतरउपदेशस्तु वैष्णवः ॥
 भक्तिज्ञानादिसंपत्त्यासंतोऽसंतोपहा हरेः ॥ १ ॥ प्रसन्ने तु जग-
 न्नाथे ब्रह्मरुद्रेश्वरे हरौ ॥ किंनस्तद्भृत्यभृत्यानां चैत्थं कृत्यं च शि-
 प्यते ॥ २ ॥

॥ अयत्तृतीयप्रश्नस्यावांतरस्तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

॥ किंच ॥ यथा वर्णाश्रमधर्मवर्णनं सर्वत्र ग्रंथेषु तत्फलवर्णनं
 च तथा भवत्संप्रदायवर्णनं तत्फलवर्णनं च कुतो न ॥ ११ ॥

॥ उत्तरं ॥

अत्र सर्वग्रंथेषु वर्णाश्रमधर्मवर्णनकथनं प्रमादात् ॥ शिक्षाव्याक-
रणनिरुक्तच्छंदोलक्षणरूपेष्वंगग्रंथेषु प्रातिशाख्यनिघंटुब्रह्ममीमां-
सादिपूपांगग्रंथेषु आयुर्वेदधनुर्वेदगांधर्वस्थापत्याख्योपवेदग्रंथेषू-
क्तसर्वशास्त्रानुरोधाज्जनबोधानवरोधाय तैस्तैः सूरिभिः प्रणीतेषु
पराद्धाधिक्येषु तेषु तेषु ग्रंथेषु बहुषु काव्यनाटकादिषु च सर्वत्र
नियमेन तद्वर्णनानुपलब्धेर्ग्रंथत्वेन वर्णाश्रमधर्मनिरूपकत्वेन च
व्याप्त्यसिद्धेः ॥ उक्तेषु सर्वेषु ग्रंथत्वस्य च सर्वविद्वद्भवहारसिद्ध-
त्वात् ॥ यदितु स्मृतिपुराणादय एवात्र सर्वग्रंथशब्देनाभिप्रेतास्त-
हि तेष्वस्माकं वैष्णवसंप्रदायस्य तदभिमतसिद्धांतज्ञानभक्तिज-
गवत्सेवोर्ध्वपुंड्रतुलसीकाष्ठमालाशंखचक्रादिधारणप्रभृतिधर्माणां
भगवत्प्रसादतत्परपदावाप्तिरतत्सायुज्यादिलक्षणानां संप्रदायफला-
नां च यथायथं तत्र तत्र वर्णनमहाकल्लोलादरीदृश्यंत एव बहुग्रं-
थार्णवकर्णधारैर्निर्मत्सरैः सद्भिरिति नकोऽपि दोषः ॥ तथाहि पष्ठा-
ध्याये मनुः ॥ (श्लो० ७४) सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मभिर्न नि-
वर्तयते ॥ दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यत इति ॥ अत्र स-
म्यक्दर्शनं सत्संप्रदायशास्त्रं ॥ तद्ब्रह्मेणैव मोक्षः ॥ त्यागेन संसा-
रः ॥ दर्शनशब्दः सर्वदर्शनसंग्रहादौ शास्त्रपरः न तु दर्शनमिह ज्ञा-
नमिति शङ्क्यं ॥ तस्य फलरूपत्वात् ॥ एतदग्रे साधयंतीह तत्पदमि-
त्यत्र व्याख्यायां पूर्वोक्तदर्शनस्य साधनत्वोक्तेः ॥ पुनस्तत्रैव ॥
(श्लो० ८३) अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ॥ आध्या-
त्मिकं च सततं वेदांताभिहितं च यत् ॥ इदं शरणमज्ञानामिदमेव-

विजानताम् ॥ इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानंत्यमिच्छतामिति ॥ अधियज्ञादिशब्दवाच्यानां गीतोक्तरीत्या पुरुषोत्तमस्वरूपादीनां जप्यत्वमुक्त्वा पुरुषोत्तमस्यैव सर्वशरणत्वादिकमुपदिष्टं ॥ इदं च जप्यत्वं मंत्रद्वारैव ॥ केवलस्वरूपेण जप्यत्वायोगात् ॥ वर्णात्मकवस्तुनएव जपसंभवात् ॥ अतोवैष्णवप्रसिद्धं भगवच्छरणमंत्रादिग्रहणमपि मनोरभिमतमेव ॥ किंच ॥ अत्रैव ॥ (श्लो० ८६) एषधर्मोऽनुशिष्टोवोयतीनां नियतात्मनामिति चतुर्विधयतिधर्मानुपसंस्तृत्य ॥ वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगान्निबोधतेत्यादि पृथक् कथ्यमानावेदसंन्यासिकाः सांप्रदायिकाएवेति मेधातिथिव्याख्यानानुरोधात्फलति ॥ अस्मत्सांप्रदायिकाहिप्रायशः यस्य सर्वसमारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ॥ ससंन्यासी च योगी च न निरग्निर्नचाक्रियइत्याद्यनुसारेण पुत्रादौ भारं न्यस्य पद्मपत्रवद्गृहे वर्तमानाज्ञानवैराग्यसंपन्नागृहे भगवत्सेवां कुर्वति ॥ एतदेव बहुतया मनुना पष्ठाध्यायसमाप्तिपर्यंतं निर्णीतं ॥ अतएव गोविंदराजोऽपि ज्ञानसहकृतसर्वसत्कर्माणं गृहस्थमेव वेदसंन्यासिकशब्देन व्याचख्यौ ॥ मनुरपि एतदग्रे ऽनुपदमेव एते गृहस्थप्रजवाश्वत्वारः पृथगाश्रमाइत्यादिना विस्तरेण गृहस्थं प्रशंसति ॥ तेन तस्यापि गोविंदराजोक्तरीतिकमेवाभिमतमिति प्रतीयते ॥ अन्यथा गृहस्थप्रशंसायाआकस्मिकत्वप्रसंगान् ॥ अथ याज्ञवल्क्योऽप्याचाराध्याये दानप्रकरणे (श्लो० १५) सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योधिकं यतः ॥ तद्वदत्सप्रवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतमिति धर्मब्रह्मणोरपि प्रदानं तत्फलं च वर्णितवान् ॥ संप्रदायश्चेतादृशदानमेवेति तु पूर्वमेवावोचाम ॥ पुनः सएव तृतीयाध्यायाय-

प्रकरणे (श्लो० ३४) भूतात्मनस्तपोविद्ये बुद्धेर्ज्ञानं विशोधनं ॥
 क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमामतेति संप्रदायैकसाध्यानि त-
 पोविद्यादीनि तत्फलानि च वर्णयति ॥ इदमत्र मिताक्षरायां स्फु-
 टं ॥ अपिच ॥ नहि धर्मपदार्थोवर्णाश्रमसंबन्धभेदेन द्विविधएवा-
 ऽस्ति येन यथा वर्णाश्रमधर्मवर्णनमित्येव दृष्टान्तत्वेन वक्तुं युक्तं
 स्यात् ॥ किंत्वेकविधास्ते महाभारतादिषु मिताक्षराप्रथमश्लो-
 कव्याख्यानादिषु च निरूपिताः ॥ तत्र सांप्रदायिकधर्माणां सा-
 धारणधर्मत्वं प्रागेवोपपादितं ॥ अतएव याज्ञवल्क्योऽपि (अ० १)
 गृह्यप्रकरणे (श्लो० २६) अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रिय-
 निग्रहः ॥ दानं दमोदया क्षांतिः सर्वेषां धर्मसाधनमित्यांतरशौचै-
 न्द्रियनिग्रहद्वयमात्रं पूर्वोक्तरीत्या संप्रदायैकसाध्यानां सर्वसाधा-
 रणत्वमाह ॥ अनुरपि पष्ठाध्याये (श्लो० ११११२) चतुर्धिरपि
 चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः ॥ दशलक्षणकोधर्मः सेवितव्यः प्रय-
 त्ततः ॥ ११ ॥ धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥ धी-
 र्विद्या सत्यमक्रोधोदशकं धर्मलक्षणमिति संप्रदायलभ्यानां वि-
 द्यादीनां साधारणधर्मत्वमाह ॥ किंच ॥ सत्सांप्रदायिकगुरुसको-
 शात् श्रवणमननादिद्वारा भगवत्साक्षात्कारस्य सर्वधर्मभ्योत्युत्कृ-
 ष्टत्वमाह याज्ञवल्क्यः ॥ (अ० १ श्लो० ८) इज्याचारदमाहिंसा-
 दानस्वाध्यायकर्मणां ॥ अयं तु परमोधर्मोयद्योगेनात्मदर्शनमिति ॥
 एवमितरास्वपि प्रायः सर्वासु स्मृतिषु समाभिदशायामस्माकं वै-
 ण्ववसिद्धांतानुरोधि वेदांतनिरूपणं दृश्यते ॥ नन्वेवंसत्यपि
 संप्रदायशब्दोच्चारणपूर्वकं तु न कापि निरूपणं नापि वैष्णवसंप्र-
 प्रायप्रसिद्धानां परस्परविभाजकानां शुद्धाद्वैतद्वैतद्वैताद्वैतप्रभृति-

राद्धांतानां कापि स्मृतिपूच्चारणमिति चेत् मैवं ॥ शातातपस्मृतौ
 कुंडगोलकयोर्लक्षणमुक्त्वा ॥ तौ जातौ तु परक्षेत्रे प्रजेतिचेष्टे
 ऽकृती ॥ दत्तानि हव्यकव्यानि नाश्रन्ति संप्रदायिनइति ॥ मनु-
 स्मृतावपि (अ० ३ श्लो० १८३) अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रव-
 चनेषु चेत्यत्र दशपुरुषपर्यंतमविच्छिन्नवेदसंप्रदायवंशजाः पंक्ति-
 पावनाइति मुक्तावली ॥ गौतमतंत्रेऽपि ॥ (अ० ९ श्लो० ८८)
 उदयादिलयांतं च मंत्रमेनं समभ्यसेत् ॥ उदयः शब्दरूपश्च लय-
 श्चार्थः प्रकीर्तितः ॥ ज्ञानृज्ञेयविभागेन तन्मयोभव गौतम ॥ मनः
 संहरणं शौचं मौनं मंत्रार्थचितनं ॥ अव्ययत्वमनिर्वेदोजयसंप-
 त्तिहेतवः ॥ एवं ते कथिताः सम्यक् त्रिविधायजनक्रमाः ॥ यान्
 कृत्वा संप्रदायेन मंत्री वाञ्छितमश्नुतइति ॥ एवमस्यनेकत्र संप्र-
 दायशब्दोच्चारणपूर्वकं तद्वर्णनं ॥ यच्चोक्तं शुद्धाद्वैतद्वैतादीनां वै-
 णवसंप्रदायसिद्धांतानां स्मृत्यादिष्वप्रसिद्धत्वमिति ॥ तत्राप्युच्य-
 ते ॥ दक्षस्मृतौ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि योगस्य विधिमुत्तममि-
 त्यादिना योगनिरूपणमुपक्रम्य तत्स्वरूपादिकमुक्त्वा नारण्यसे-
 वनाद्योगइत्यादिना वनवासादिसाधनासाध्यत्वं निश्चित्य अभि-
 योगात्तथाऽभ्यासात्तस्मिन्नेव मुनिश्चयात् ॥ पुनःपुनश्च निर्वेदा-
 योगः सिद्ध्यति नान्यथेति ज्ञानस्य श्रवणमननादिसाध्यत्वं व्या-
 ख्याय यश्चात्ममिथुनोनित्यमात्मक्रीडस्तथैव च ॥ आत्मानंदश्च
 सततमात्मन्येव समाहितइति भूमविद्याश्रावितप्रकारां भक्तिच
 निरूप्य यस्त्वात्मव्यतिरेकेण द्वितीयं नैव पश्यति ॥ ब्रह्मभूतः सवि-
 ज्ञेयोदक्षपक्षउदाहृतइत्यादिना पुनर्ज्ञानं प्रपञ्च्य ॥ अथ ज्ञानस्य संप्र-
 दादकाः केके प्राश्नः सिद्धांतादित्याकांक्षायामाह ॥ अद्वैतं च तथा

द्वैतं द्वैताद्वैतं तथैवच ॥ न द्वैतं नापि चाद्वैतमित्येतत्पारमार्थिकं ॥
 नाहं द्वैतं च संवन्धोब्रह्मभावेन भावितः ॥ ईदृशायामवस्थायाम-
 वाप्तं परमं पदं ॥ द्वैतपक्षः समाख्यातोद्वैतं येऽपि समाश्रिताः ॥ अ-
 द्वैतानां प्रवक्ष्यामि यथा शास्त्रस्य निश्चयः ॥ अत्रात्मव्यतिरेकेण
 द्वितीयं नैवपश्यति ॥ अतः शास्त्राण्यधीयन्ते श्रूयन्तेमन्थविस्तराः ॥
 योगमभ्यस्यमानस्य ध्रुवं कश्चिदुपद्रवः ॥ विद्या वा यदि वा ऽवि-
 द्या शरणं तु जनार्दनइति स्पष्टतया सिद्धान्तभेदादिकं वर्णितं ॥ न-
 न्वेवमपि वैष्णवसंप्रदायानां वर्णाश्रमधर्मवदनार्पेण धर्मशास्त्रग्रन्थेषु
 तु निरूपणं न दृष्टचरमिति चेद्व्यर्थं नानवलोकनमूलिकैवेयं भांतिः ॥
 वैष्णवस्मार्तभेदेनानेकनिर्णयानामैदंपर्येण व्यवस्थापनस्य प्रायः
 सर्वत्रैव महानिबन्धेषु सहस्रशउपलभ्यमानत्वात् ॥ पुराणादिष्वा-
 र्पग्रन्थेष्वपि तथैव कंठरवेण वैष्णवादिशब्दोच्चारणपूर्वकमैदंपर्येण
 व्रतादिव्यवस्थादर्शनाच्च ॥ ननु केदमेवमिति चेत्साकल्येन लिखि-
 तुमशक्यत्वाद्विज्ञात्रं दर्शयामः ॥ तत्र प्राचा नारायणभट्टेन कृ-
 तायां धर्मप्रवृत्तौ एकादशीश्राद्धविषये श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रइत्या-
 दीनि एकादश्यामपि श्राद्धोत्तरं भोजनावश्यकताबोधकानि व-
 चनानि स्मार्तपरत्वेन एकादश्यायदाश्राद्धमितिकण्वस्य तथैवो-
 पवसेयुश्चेद्वैष्णवाहरिवासरइत्यादीनि स्कांदस्य च वचनानि पि-
 तृशेषाघ्राणमात्रविधायकानि वैष्णवपरत्वेन व्यवस्थापितानि ॥ त-
 था तत्रैव श्रवणद्वादशीनिर्णये पुराणसमुच्चये श्रवणद्वादशी सा
 स्यादुपोष्या विष्णुतत्परैरिति ॥ इहापि वैष्णवसंप्रदायस्थैरित्यर्थः ॥
 तत्रैवैकादशीनिर्णये ॥ आदित्योदयवेधस्तु स्नानानां कथितोबु-

धैः ॥ अरुणोदयवेधस्तु वैष्णवानां स्मृतोऽपैरित्यादिभविष्योत्तर-
 व्याघ्रपादगोभिलगालवनारदीयपाद्मादिवचनैरेकादशीद्वैविध्यं
 स्मार्त्तवैष्णवपरत्वभेदेन निर्णीतं ॥ तथा तत्रैवाऽष्टमहाद्वादशीनि-
 र्णयानंतरमुच्यते एताश्चाष्टौ द्वादश्योवैष्णवानां नित्याः ॥ अवैष्ण-
 वानांकेचिदित्याहुः ॥ सदीक्षावधिसंन्यासं समंत्रं द्वादशाक्षरं ॥ अ-
 ष्टाक्षरमथान्यं वा ये मंत्रं समुपासते ॥ ७८ ॥ ज्ञेयास्ते वैष्णवालो-
 के विष्णवर्चनरताः सदा ॥ तेषामेवोपवासः स्यान्महाद्वादशिनाम-
 पि ॥ ७९ ॥ वैष्णवाये न कुर्वन्ति महाष्टद्वादशीव्रतं ॥ पतन्ति नर-
 के घोरे-यावदाभूतसंग्रवं ॥ ८० ॥ वैष्णवव्यतिरिक्तानामुपवासाः
 कृताकृताः ॥ अष्टौ महाद्वादशीनामेवधर्मः सनातनइति स्पष्टमेव
 वैष्णवस्वरूपं भगवन्मन्त्रोपासकत्वलक्षणं तद्व्रतनिर्णयश्चोक्तः ॥ ते-
 न वैष्णवसंप्रदायाअपि निरूपिताएव ॥ तन्मंत्रग्रहणस्य तदेकसा-
 त्थ्यत्वात् ॥ संप्रदायविहीनाये मंत्रास्ते निष्फलामताइत्यादिभिः
 पूर्वमेव व्यवस्थापितत्वात् ॥ माधवोऽपि एकादशीनिर्णयादौ ॥
 एकादशी द्वादशी वा ऽधिका चेत्त्यज्यतां दिनं ॥ पूर्वं मासं तूत्त-
 रास्यादिति वैष्णवनिर्णयः ॥ द्वादशीमात्रवृद्धौ तु शुद्धाविद्धे व्यव-
 स्थिते ॥ शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्धा स्मार्त्तनिर्णयईदृशइत्यादौ तांस्ता-
 निर्णयान् वैष्णवस्मार्त्तपरत्वभेदेन स्पष्टमेव व्यवस्थापयति ॥ तथा
 दशमीवेधयुक्तस्तु यदि स्यादरुणोदयः ॥ नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्वि-
 नैकादशीव्रतमित्यादीनि वैष्णवविष्णुपरायणादिशब्दघटितानि गा-
 रुडादिवचनान्यपि तादृशव्यवस्थायां प्रमाणत्वेन माधवमयूरव-
 कारादिभिरुदाहृतान्येव ॥ किंच कालमाधवीये अरुणोदयवेध-
 स्वरूपाणि निर्णायोच्यते ॥ वैखानसपंचरात्रादिवैष्णवागमोक्तदी-

क्षां प्राप्नोवैष्णवः ॥ अतएव स्कंदपुराणे वैष्णवस्वरूपमभिहितं ॥
 परामापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ॥ नैकादर्शा त्यजेद्यस्तु यस्य
 दीक्षाऽस्ति वैष्णवी ॥ समात्मा सर्वजीवेषु निजाचारादविच्युतः ॥
 विष्ण्वर्षिताखिलाचारः सहि वैष्णवउच्यतइतीत्यादि ॥ तथा ॥ स-
 मयमयूखे तत्रारुणोदयवेधोवैष्णवपरः ॥ तद्वाक्ये वैष्णवग्रहणात् ॥
 परिशेषात्सूर्योदयवेधोवैष्णवभिन्नपरः ॥ तएव स्मार्तपदेन व्यवह्रि-
 यंते ग्रंथेषु ॥ वैष्णवलक्षणं तु गारुडे वैखानसाध्यागमोक्तदीक्षां
 प्राप्नोहि वैष्णवः ॥ जविष्ये ॥ यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृ-
 णा तथोत्तरा ॥ तुल्ये ते मन्यते यस्तु सहि वैष्णवउच्यते इत्यादि-
 माधवधृतस्कांदवचनमपि तत्रोदाहृतं ॥ इत्थं च वैदिकतांत्रिकाद्य-
 न्यतमवैष्णवसांप्रदायिकदीक्षाप्राप्तिरूपस्य वैष्णवलक्षणस्याभि-
 धानपूर्वकं फलसहिततद्धर्मवर्णनं महानिवंधेषु दर्शितं ॥ तथा नि-
 र्णयसिद्धौ प्रथमपरिच्छेदे ब्रह्मवैवर्ते ॥ प्राप्ते हरिदिने सम्यग्विधा-
 य नियमं निशि ॥ दशम्यामुपवासस्य प्रकुर्याद्वैष्णवं व्रतमिति ॥
 इदंच शिवभक्तादिभिरपि कार्यं ॥ वैष्णवोवाऽथ शैवोवा कुर्यादे-
 कादशीव्रतमिति शिवधर्मोक्तेः ॥ वैष्णवोवाऽथशैवोवा सौरोप्येत-
 त्समाचरेदिति सौरपुराणाच्चेति ॥ तत्रैव ॥ प्राच्यास्तु वैष्णवगृह-
 स्थानां कृष्णापि नित्या ॥ नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः ॥
 पक्षेपक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणमिति नारदोक्तेः ॥ पुनस्तत्रै-
 व गारुडे ॥ दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ॥ नैत्रोपोष्यं वै-
 ण्वेज तद्धिनैकादशीव्रतमिति ॥ धर्मसिद्धौ च प्रथमपरिच्छेदे वै-
 ण्वगृहिणां कृष्णैकादश्यापि नित्योपोष्या ॥ इदमेकादशीव्रतं शैववै-
 ण्वसौरादीनां सर्वेषां नित्यं ॥ अकरणेप्रत्यवायश्रवणादित्यादिषु

बहवो निर्णयावैष्णवादिसंप्रदायभेदेनेदंपरतया व्यवस्थाप्यन्ते ॥ पुन-
 निर्णयसिधौ प्रथमपरिच्छेदे दृढवसिष्ठः ॥ उपोष्ये द्वे तिथी तत्र
 विष्णुप्रीणनतत्परैरिति ॥ तत्रैव विष्णुधर्म ॥ न च्छिद्यात्तुलसीं वि-
 श्रोद्धादश्यां वैष्णवः क्वचित् ॥ देवार्थं तुलसीच्छेदो होमार्थं समिधां
 तथा ॥ इंदुक्षये न दुष्येत गवार्थं द्रुतृणस्य चेति ॥ एवमनेकत्र प्रा-
 माणिकनिबंधेषु पृथक्तया वैष्णवसंप्रदायिकानां व्रतादि तत्त-
 न्निर्णयरूपाणि संप्रदायवर्णनानि संत्येवेति किंवद्वुना ॥ नन्वत्र स-
 र्वत्र वैष्णवशब्देन सत्संप्रदायिकदीक्षावतामेव ग्रहणे तद्विज्ञाना-
 मपि द्वादशीविद्धव्रताद्याचरणशिष्टाचारो विरुद्ध्यतेति चेन्नैवं ॥ उ-
 क्तधर्मप्रवृत्त्यादिधृतवचनानुरोधात् संप्रदायतो वैष्णवमंत्रग्राहिण-
 एव मुख्यं वैष्णवत्वं ॥ इतरेषां तु तद्धर्माचरणाद्रीणं वैष्ण-
 वत्वमिति सिद्धांतात् ॥ अतएव धर्माविधिसारे प्रथमपरिच्छे-
 दे ॥ तत्र व्रताधिकारिणो द्विविधाः ॥ वैष्णवाः स्मार्ताश्च ॥ तत्र
 यद्यपि यस्य दीक्षास्ति वैष्णवीत्यादिलक्षणयुक्ता वैष्णवास्तद्विज्ञा-
 स्मार्ता इति महानिबंधपूक्तं ॥ तथापि स्वपारंपर्यप्रसिद्धमेव वै-
 णवत्वं स्मार्तत्वं च दृढामन्यन्ते इति सिद्धूक्तमेव सर्वदेशसर्वशि-
 ष्टपरिगृहीतं प्रचरतीति ॥ अन्यदेतत् ॥ तस्माच्छैववैष्णवसंप्रदायौ-
 द्वावप्यनादिसिद्धावेव ॥ अतएवाचारार्केऽपि ऊर्ध्वपुंड्रत्रिपुंड्रे शा-
 स्त्रतो निर्णीयोच्यते ॥ एवं यथासंप्रदायं तिलकं कुर्यादिति ॥ शै-
 ववैष्णवान्यतरलक्षणस्वसंप्रदायाऽनुल्लंघनेन त्रिपुंड्रमूर्ध्वपुंड्रे वा
 कुर्यादित्यर्थः ॥ गौतमत्रेऽपि त्रिशक्तमाध्याये ॥ (श्लो ०-३०)
 काश्मीरचंदनेनाथ भस्मना वा य सुव्रत ॥ काश्मीरं शक्तिसं-
 स्कारे चंदनं वैष्णवे मनौ ॥ शैवे भस्म समारव्यातं मानृकामंत्रले-

खनइत्यारभ्य (श्लो० ४२) दीयमानस्य मंत्रस्य दशैतामं-
 त्रसंक्रियाः ॥ याः कृत्वा संप्रदायेन मंत्री वाञ्छितमश्रुतइत्येतेन
 स्पष्टतया शैववैष्णवसंप्रदायभेदो निर्णीतोऽस्ति ॥ किंच श्राद्धार्ह-
 ब्राह्मणेष्वपि बहुयंथेषु भेदेन निर्दिश्यमानयोः शैववैष्णवयोरुत्त-
 मत्वमुच्यते ॥ यथा धर्मसिंधौ तृतीयपरिच्छेदे॥शिवभक्तोविष्णुभ-
 क्तोभार्यायानृतुकालगः॥गुरुभक्तोज्ञाननिष्ठः सोमयाजी च सत्य-
 वाक् ॥ सुशीलस्नातकयतिब्रह्मचारिणउत्तमादिति ॥ निर्णयसिं-
 धौ ॥ शंभुध्यायी श्रीशपादाजसेवी पांथश्चैते तूत्तमाः संप्रदि-
 ष्टाइति ॥ अथ सारसंग्रहे पाद्ये ॥ ये कंठलग्नतुलसीनलिनाक्षमा-
 लाये बाहुमूलपरिचिह्नितशंखचक्राः ॥ ये वा ललाटकलके ल-
 सदूर्ध्वपुंहास्ते वैष्णवाभुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥ वैष्णवाद्विविधाः
 प्रोक्ता बाह्याभ्यंतरतस्तथा ॥ बाह्यास्तु शंखचक्राभ्यामांतरावीत-
 रागतइति ॥ एवमन्यत्राऽपि नारदपंचरात्रविष्णुपुराणश्रीभागव-
 तादिषु तत्रतत्र द्रष्टव्यं ॥ अथैववैष्णवसंप्रदायानां वर्णितत्वेऽपि न
 भवत्संप्रदायोर्वर्णितइतिचेत् अस्मत्संप्रदायोऽपि वैष्णवसंप्रदायां-
 तःपातित्वात्तद्वर्णनेन वर्णितएव ब्राह्मणप्रशंसनेन आंध्रादितद्वे-
 दप्रशंसावत् ॥ उदाहृतानि चास्मत्संप्रदायिकेष्वपि व्यापकानि
 अष्टाक्षरमथान्यं वा ये मंत्रं समुपासते॥ज्ञेयास्ते वैष्णवालोके वि-
 ष्ण्वर्चनरंताः सदेत्यादिलक्षणानि ॥ तथापि ब्राह्मणवशिष्टन्या-
 यावलंबात् कंठरेवेणाप्यास्माकीनस्य रुद्रादिपारंपरिकाचार्यप्र-
 वर्तितस्य पुष्टिमार्गादिशब्दवाच्यस्य संप्रदायस्य वर्णनं पुनर्दर्शया-
 मः ॥ अस्ति पद्मपुराणादिषु वैष्णवसंप्रदायगणानायां रुद्र-
 संप्रदायस्यापि पृथग्वर्णनं श्रीब्रह्मरुद्रसनकवैष्णवाः क्षितिपा-

वनाः ॥ चत्वारस्ते कलौ भाव्याः संप्रदायप्रवर्तका इत्यादौ ॥ किं-
च श्रुतिष्वपि व्यंबकं यजामहे सुगंधि पुष्टिवर्द्धनं ॥ उर्वारुकमि-
व बंधनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति ॥ अर्थस्तु ॥ सुगंधि जीवो-
द्धारार्थकानेकपुण्यकर्माणं ॥ यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्ग-
न्धोवात्येवं पुण्यस्य कर्मणोदूराद्गन्धोवातीति श्रुत्यंतरात् ॥ ननु कि-
मस्य तादृशं कर्मेत्याकांक्षायामाह ॥ पुष्टीति ॥ पुष्टिमार्गाख्यसं-
प्रदायस्य सर्वत्र प्रवर्तनेन वृद्धिकर्तारं ॥ अत्रापि हेतुः ॥ व्यंबकं-
अर्थात्त्रिकालज्ञमिति ॥ नचात्र पुष्टिशब्देन शरीरादिपोषणं
ग्राह्यं ॥ तस्य संहाराधिष्ठातृदेवकार्यत्वासंभवात् ॥ प्रत्युत वत्सापा-
करणादिकर्मसु हिंसाऽभावाय प्रयुज्यमानैः रुद्रस्य हेतिः परिवो-
रणकुड्यादिमन्त्रैस्तथैव निश्चयात् ॥ तादृशपोषणस्य वर्द्धनरूप-
त्वेन वर्द्धनवर्द्धकत्वकथने असामंजस्याच्च ॥ अतः (स्कंध २)
श्रीभागवतादिषु पोषणं तदनुग्रहइत्याद्युक्ताऽनुग्रहप्रधानपुष्टिमार्ग-
एवाऽत्र पुष्टिशब्देनोच्यते ॥ अतएवोत्तरार्थं जीवानाममृतसंपादनेन
मृत्युभयान्मुक्तिः फलत्वेनाप्रायते बंधनात् वृतात् उर्वारुकमिव
मृत्योः सकाशान्मुक्षीय मुक्तोभूयासं नत्वमृतान्मोक्षादिकलादिति
तदर्थत्वात् ॥ तथा अणोरणीयानित्यनुवाकेऽपि सर्वाणीयस्त्वसर्वमही-
यस्त्वादिना ब्रह्मस्वरूपं निरूप्य एतादृशस्वरूपस्य कोवा प्रवक्ता-
ऽनादिसिद्धः सर्वदेवोपदेशकआचार्यइत्याकांक्षायां श्राव्यते ॥
यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधियोरुद्रोमहर्षिः ॥ हिरण्यगर्भं प-
श्यति जायमानं स नो देवः शुभया स्मृत्याः संयुनक्ति ॥ तथा
अग्निमानुवाकेष्वपि तस्य ब्रह्मविद्यानियामकत्वं ज्ञत्वा भगवतः
स्ववशत्वकरणात् अहं जक्तपराधीन इति न्यायेन ब्रह्माधिपतित्वा-

दिकं च श्रूयते ॥ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्मा-
धिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्मा शिवोमे अस्तु सदाशिवोमित्यादि ॥ ए-
वमन्यत्रापि श्रुत्यादिषु सहस्रशोऽस्तीति तत्रतत्र द्रष्टव्यं ॥ त-
था नारदादीनामस्मदाचार्याणामाचार्यत्वप्रकारोऽपि प्रमाणदिग्द-
र्शनपुरःसरं आचार्यश्वकइति प्रश्नस्योत्तरे प्रपंचितः ॥ एवं श्रीम-
द्वल्लभाचार्यपर्यन्ताचार्यपरंपराद्वारा लोके-ऽस्मत्संप्रदायप्राप्तिप्रका-
रोऽपि शांडिल्यसंहितादिवचनोपन्यासेन पुरैव प्रदर्शितः ॥ अथ
शुकाचार्यादर्वाचीनानामस्मदाचार्याणां श्रीविष्णुस्वामिचरणादी-
नां नामनिर्देशपूर्वकमप्यस्मत्संप्रदायस्यास्यनेकत्र वर्णनं ॥ यथा
श्रीधरस्वामिना श्रीभागवतव्याख्यायामनेकत्र विष्णुस्वामिकृतका-
रिकाः प्रमाणत्वेनोदाह्रियन्ते ॥ अथ विद्यारण्येनापि सर्वदर्शन-
संग्रहे रसेश्वरदर्शननिरूपणे शरीरनित्यत्वनिर्णये कथ्यते ॥ (पृ०
१०१ पं० १४) नचेदमदृष्टचरमिति मन्तव्यं ॥ विष्णुस्वामिमता-
नुसारिभिर्नृपञ्चास्यशरीरस्य नित्यत्वोपपादनात् ॥ तदुक्तं सा-
कारसिद्धौ ॥ सच्चिन्नित्यनिजाचिन्त्यपूर्णानंदैकविग्रहं ॥ नृपञ्चा-
स्यमहं वंदे श्रीविष्णुस्वामिसम्मतमिति ॥ नन्वेतत्सावयवं रूपवद-
वभासमानं नृकंठीरवाङ्गं सदिति न संगच्छतइत्यादिनाऽऽक्षेपपुरः-
सरं सनकादिप्रत्यक्ष सहस्रशीर्षापुरुषइत्यादिश्रुति तमद्भुतं बाल-
कमंत्रुजेक्षणं चतुर्भुजं शंखगदाद्युदायुधमित्यादिपुराणलक्षणेन प्र-
माणत्रयेण सिद्धं नृपञ्चाननाङ्गं कथमसत् स्यादिति सदादीनि वि-
शेषणानि गर्भश्रीकांतमिश्रैर्विष्णुस्वामिचरणपरिणतांतःकरणैः प्र-
तिपादितानीत्यादि ॥ एवं ग्रंथांतरेष्वपि तत्रतत्र प्रामाणिकप्रणीते-
षु सहस्रशोऽस्येवेति तदनेकग्रंथारण्यसंचरणलीलाशीलानां वि-

द्वेकेसरिणां ज्ञातचरमेव निखिलमित्यलं विस्तरेण ॥ किंच ॥
 शंकराचार्यप्रभृतयोप्यानन्दमयाद्यधिकरणेषु आनन्दमयः परमा-
 त्मैवेत्यादिरूपानतिप्राक्तनान् प्राचीनवृत्तिकारादिभिर्व्याख्याता-
 नस्मत्सिद्धांतानेवानूद्य इदं त्विह वक्तव्यमित्यादिना दूषयंतीति
 निःसंदिग्धमस्मत्सिद्धांतस्यातिप्राचीनत्वं बहुयथार्वाणितत्वं च ॥ त-
 द्दत्तदूषणोत्धारस्तु श्रीमदाचार्यादिभिर्भाष्यादिषु कृतएवेति शुभं ॥
 अपिचास्मदभिमतो वेदांतरात्थांतः श्रुतिगीतासूत्रादिषु सर्वत्र नि-
 रूपापितो विजयते ॥ अतो यदि कचिदेवास्य संप्रदायस्य मूलं स्या-
 त्ताहि तन्मात्रं तु दर्शयित्वा विरमाम ॥ इहतु ॥ प्रमाणानंत्यतः स-
 र्वं लिखितुं नैव शक्यते ॥ तथापि तव संतुष्ट्यै दिङ्मात्रं दर्शितं म-
 या ॥ १ ॥ सर्वमंथेष्विति वदन्सर्वज्ञः त्वमुखाद्भवान् ॥ बौद्धवैभव-
 शून्यैस्तद्दीयतां कथमुत्तरं ॥ २ ॥

॥ अथ तृतीयस्यावांतरस्त्रिकोटिकसंशयघटितश्चतु

र्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

भवदचार्येभ्यः पूर्वाचार्याभ्यासादयो न्यूनः समाअ-

धिकावा ॥ २० ॥

॥ उत्तरं ॥

व्यासादिभ्योऽस्मदाचार्या न्यूनः अंशेन केन चित् ॥ अंशेन केनचि
 तुल्याः कुतश्चिच्चांशतोऽधिकाः ॥ १ ॥ तथाहि ॥ अस्मत्पूर्वाचार्येभ्यो-
 साद्यनुसारेणैव धर्मब्रह्मणी निर्णीय जीवोत्धारार्थं प्रतितंत्रार्थानां

प्रवर्तितत्वेन तैस्तेषां बहुस्थलेषु स्वगुरुत्वकथनेन चास्मदाचार्या-
णां स्वदृष्ट्या व्यासादितोन्यूनत्वमस्येव ॥ अथ तैर्यथा सांख्यपातं-
जलतर्कदिगंवराद्यर्वाचीनकुराद्धांतनिराकरणपूर्वकं जीवोद्धारार्थं
ब्रह्मचतुर्लक्षण्यादिकं प्राणायि ॥ तथा अस्मदाचार्यैरपि तदर्थं
तद्भाष्यसुबोधिनीतत्त्वदीपनिबंधप्रभृतयो महत्तराग्रंथा अनेकार्वाची-
नमायावादादिकुतर्कनिरासपूर्वकं प्रणीताः ॥ तादृशवाङ्मनसागो-
चरात्यलौकिकार्थनिरूपणदर्शनेन व्यासादिवत्तेषां सर्वज्ञत्वम-
पि निर्मत्सराणां सतां चेतसि स्वयमेव निश्चीयते ॥ तथा इदा-
नीं प्रत्यक्षतस्तद्दर्शनाभावेऽपि व्यासादिवद्बहुजनमान्यत्वमप्यनुभू-
यतएव ॥ अतोऽस्मदाचार्याणां व्यासादिभिस्तुल्यत्वमपि सुस्थं ॥
तथा व्यासादिकृतानेकग्रंथसद्भावेऽपि केषांचिच्चतुर्लक्षण्यादीनां
सर्वथा स्वतोऽवबोधाक्षमार्थत्वात्तत्राप्रविशतां सुगमेष्वपि पुराणा-
दिषु विविधविचित्रदेवादिवर्णनदर्शनेनातिभ्राम्यदल्पमतीनां बहुल-
कलिकालकलुषकलहकवलितसकलसत्कर्मज्ञानादीनां अस्मादृ-
शां बारंवारमपारसंसारवारिधितरंगैरितस्ततः उल्लिख्यमाणानामति-
जडमतितया व्यासादिभिरपि बोधयितुमशक्यानां जनानां परम-
करुणया भाष्यादिग्रंथद्वारा निखिलश्रुतिगीताब्रह्मसूत्रश्रीभागवता-
द्यर्थावबोधहस्तावलंबदानेन सहसैव श्रीमन्नंदसुनुपदारविंदसेवा-
ख्यायां सुदृढनावि स्थापनेनास्यस्मदाचार्याणां व्यासादितो-
प्याधिक्यं ॥

॥ अथ पंचमोऽवांतरः प्रश्नः ॥५॥

॥ न्यूनाश्चेत्सकलधर्ममार्गविप्लवः स्यात् ॥ समाश्चेत्तदा तत्कर्तृक-
 यन्थानां प्रचारः सर्वत्र स्यात् तत्कुतो न ॥ २१ ॥
 (अत्राद्यकोटेरयमर्थः स्यात् ॥ यदि भवदाचार्येभ्योव्यासा-
 दयोन्यूनास्तर्हि तन्माहात्म्यादिप्रतिपादकस्य शास्त्रस्य विरो-
 धः ॥ सकलधर्ममार्गाणां व्यासादिकर्तृकत्वात्तेषां न्यूनपुरुष-
 कर्तृकत्वापत्त्या विप्लवश्च भवेदिति ॥)

॥ उत्तरं ॥

॥ आध्यात्मिकस्य ज्ञानस्य सन्मंत्रस्य च दानतः ॥ भगवत्प्रापकाः
 साक्षादाचार्याः सर्वतोऽधिकाः ॥ १ ॥ परब्रह्मतया सर्वोत्तमा-
 स्ते सर्वथा जनैः ॥ मतव्यादिति धर्मस्य मार्गोव्यासादिनिर्मि-
 तः ॥ २ ॥ अतोव्यासाद्यनुज्ञातः स्वाचार्योत्कर्षचितने ॥ नैव
 विप्लवगंधोऽपि धर्ममार्गस्य कस्य चित् ॥ ३ ॥ तथाहि ॥ आ-
 ध्यात्मिकज्ञानदातुराचार्यस्य सर्वतः प्रथमाभिवादत्वमाह
 द्वितीयाध्याये मनुः ॥ (श्लो० ११७) लौकिकं वैदि-
 कं वाऽपि तथाऽऽध्यात्मिकमेव च ॥ आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वम-
 भिवादयेदिति ॥ अत्र कुल्लूकभट्टः ॥ लौकिकमर्थशास्त्रादिज्ञानं वै-
 दिकं वेदार्थज्ञानं आध्यात्मिकं ब्रह्मज्ञानं यस्मात्तु गृह्णाति बहुमा-
 न्यमध्ये स्थितं तं प्रथममभिवादयेत् ॥ लौकिकादिज्ञानदातृणामे-
 व त्रयाणां समवाये यथोत्तरं मान्यत्वमिति व्याचख्यौ ॥ पुनस्त-
 त्रैव ॥ (अ० २ श्लो० १४४) यआद्यणोल्यवितथं ब्रह्मणा श्रव-

णावुभौ ॥ स माता सपिता ज्ञेयस्तं न द्रुक्षेत्कदाचनेति ॥ तथा ॥
 (श्लो० १४६) उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ॥ ब्रह्मज-
 न्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतमिति ॥ तथा ॥ (श्लो० १५०)
 ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता ॥ बालोऽपि विप्रो-
 दत्तस्य पिता भवति धर्मतइति ॥ तथा (श्लो० १५४) अज्ञो-
 भवति वै बालः पिता भवति मंत्रदः ॥ अज्ञं हि बालमित्याहुः
 पितेत्येव तु मंत्रदमिति ॥ नचेदं मनूक्तं सर्वं विद्यागुर्वभिप्रायेणैवे-
 ति शङ्क्यं ॥ एतत्सर्वं निरूप्याग्रे विद्यागुरुष्वेतदेवेति तत्र तथावृत्त्य-
 तिदेशात् ॥ अन्यथा ऽतिदेशे प्रयोजनाभावात् ॥ अतिदेशवाङ्क्यं
 तु (श्लो० २०६।२०७) विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वधी-
 निषु ॥ प्रतिपेक्षस्तु चाधर्मान् हितं चोपदिशत्स्वपि ॥ श्रेयस्तुगुरु-
 बह्वृत्ति नित्यमेव समाचरेत् ॥ गुरुपुत्रेषु चार्येषु गुरोश्चैव स्वबंधु-
 ष्विति ॥ तस्मात्पूर्ववाक्येष्वध्यात्मिकज्ञानदोमंत्रोपदेष्टा आचार्यो-
 भिप्रेतइति ज्ञायते ॥ याज्ञवल्क्यस्मृतौ (अ० २) साधारणमातृ-
 काप्रकरणे (श्लो० १३) अर्थशास्त्रादित्यस्य मिताक्षरायां ॥ आ-
 चार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुं ॥ न हि स्याद्ब्राह्मणान् गाश्च
 सर्वाश्चैव तपस्विनइति मनुवचने गुरुभ्यामपि मातापितृभ्यां गुरु-
 प्रवक्तारौ पृथगुक्ता ततोऽप्याचार्यस्य जेदेन निर्देशाच्च ॥ गणना-
 या प्रथमोपदेशेन तस्य सर्वेभ्योऽपि मुख्यत्वज्ञापनाच्च ॥ नचैवं गु-
 रुसत्कारविधिवाक्यानि आचार्ये न प्रवर्त्स्यन्ते तस्य गुरुत्वाभावा-
 दिति वक्तव्यं ॥ तत्रापि गुरुशब्दप्रवृत्तेर्व्यासेन दर्शितत्वात् ॥ यथा
 याज्ञवल्क्यस्मृतौ (अ० ३) गुरुतल्पगप्रायश्चित्तप्रकरणे (श्लो० १)
 तप्ते यः शयने सार्धमित्यस्य मिताक्षरायां ॥ व्यासेनाप्यत्रान्यत्र

प्रयोगोर्दाशितः ॥ गुरवोमातृपितृपत्याचार्यविद्यादातृज्येष्ठभ्रातर-
 ऋत्विजोभयत्राताऽन्वदात्ताचेति ॥ नचानेकार्थकल्पनादोषः ॥ गुरु-
 शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तभूतायाः पूजार्हतायाः सर्वत्रानुस्यूतत्वात् ॥
 दर्शितं तस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वं योगीश्वरेण एते मान्यायथापूर्वमे-
 भ्योमाता गरीयसीति मान्याइत्युक्तम्य गरीयसीत्युपसंहारं कुर्वता ॥
 नच उपाध्यायाद्वशाचार्यआचार्याणां शतं पितेत्युपाध्यायादधि-
 काचार्यास्तितुरतिशयितत्ववचनात् सएव मुख्यइतिवाच्यं ॥ आ-
 चार्येऽप्यतिशयितत्वस्याविशिष्टत्वात् ॥ उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्
 ब्रह्मदः पितेति ॥ गौतमेनाप्युक्तं ॥ आचार्यः श्रेष्ठोगुरूणामिति ॥
 किंच ॥ यदि अतिशयितत्वमात्रेण मुख्यत्वमुच्यते तर्हि सहस्रमिति
 वचनान्मातुरेव गुरुत्वं स्यात् ॥ तस्मात्सर्वे गुरवइत्याद्याह विज्ञाने-
 श्वरः ॥ एवं तत्र परब्रह्मप्रापकाणामाचार्याणां सर्वाधिकत्वेनाऽदर-
 णीयत्वं निरूप्यतएव ॥ छांदोग्येचमधुविद्यांते श्रूयते ॥ यद्य-
 प्यस्मादमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णा दद्यादेतदेव ततोभूयइ-
 ति ॥ नचेदं मधुविद्योपदेशमात्रविषयं मंतव्यं ॥ एतस्य आध्या-
 त्मिकोपदेष्टाचार्यपरतायाः शंकराचार्यैरपि उपदेशसहस्रीपथसग-
 द्यादिपुस्तीकारान् ॥ तथातापनीयेऽपि ॥ समद्वीपवती भूमिर्दक्षिणा-
 र्थं न कल्पतइति ॥ श्वेताश्वतरे ॥ (पृष्ठ ३७४) यस्य देवे परा
 भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथितास्यर्थाः प्रकाशंते म-
 हात्मनइति ॥

प्रावाचा मनसा कर्मणा वा ॥ यथैवते नगुरोर्भोजनीयास्तथैव
तान्न भुनक्ति श्रुतं तदिति ॥ यथातमनाद्रियमाणाः शिष्या गुरुणा
न पालनीयास्तथा तच्छ्रुतमपि ताञ्छिष्यानस्वफलदानेन न पा-
यलतीत्यर्थः ॥ देववद्गुरोः पूजनीयत्वात्तस्मिन्प्रदक्षिणादयोयुज्यन्ते
इति ॥ अत्रैव गुरुसंतोषस्य श्रेयोहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां पुरा-
णसारेऽभिहितं ॥ गुरावतुष्टे तुष्टाः स्युः सर्वे देवाद्विजोत्तमाः ॥ तुष्टे
तुष्टायतस्तस्मात्सर्वदेवमयोगुरुः ॥ श्रेयोऽर्थीयदिगुर्वाज्ञां मनसाऽपि
नलंघयेत् ॥ गुर्वाज्ञापालकोयस्माज्ज्ञानसंपत्तिमश्नुतइति ॥ तत्रैव
द्वितीयाध्याये हारीतः ॥ एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदये-
त् ॥ पृथिव्यां नास्ति तद्वद्व्यं यद्वत्त्वा त्वनृणी भवेदिति ॥ एकाद-
शस्कंधे ॥ आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिंचित् ॥ नम-
र्त्यबुद्ध्या सेवेतं सर्वदेवमयोगुरुः ॥ आदित्यपुराणे ॥ पादौ रुष्टे
हरत्नाता हरे रुष्टे हरिस्तथा ॥ हरौ रुष्टे गुरुत्वाता गुरौ रुष्टे न क-
श्चन ॥ सप्तमस्कंधे (अ० १५ श्लो० २६) यस्य साक्षाद्भगवति
ज्ञानदीपप्रदे गुरौ ॥ मर्त्यासद्मीः श्रुतं तस्य मन्ये कुंजरशौचवदिति ॥
केचित्त्विह भक्तिर्न स्यात्कृतं तस्येति पठन्ति ॥ सारसंग्रहे नारा-
यणसंहितायां ॥ आचार्याधीनवृत्तिस्तु यावज्जीवं भवेत्तदा ॥
यावच्छरीरपातं तु द्वयमावर्तयेन्मनुमिति ॥ अत आचार्येषु स-
र्वेभ्योऽप्याधिक्यबुद्ध्या पुरुषोत्तमवद्भक्तिः कर्त्तव्यैव ॥ तेत्वि-
तरसाधारण्यबुद्धिलक्षणबाधदर्शने सर्वथा ज्ञानानुदयप्रसगात् ॥
यथोदाहृतमाचारमाधवे (अ० १ श्लो० ३२) व्याख्या-
ने ॥ गुरोरनिष्टाचरणं गुरोरिष्टविवर्जनं ॥ गुरोश्च सेवाऽकरणं

ज्ञानानुत्पत्तिकारणं ॥ आचार्यनिंदाश्रवणं तद्वाधस्य च दर्शनं ॥ विवादश्च तथा तेन ज्ञानानुत्पत्तिकारणमिति ॥ धर्मसिद्धौ तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्द्धे ॥ कलौ गुरुणां भजनमीशभक्त्यधिकं स्मृतमिति ॥ अतः स्वाचार्येषु साक्षात्पुरुषोत्तमाभेदेन सर्वावधिकोत्कर्षबुद्धिकरणस्यैव मुख्यधर्ममार्गत्वान्तस्यैव सर्वधर्ममार्गमूलत्वान्तदभावे ऽनुष्ठितानामपि सर्वधर्माणां फलानुदयाच्चास्माभिरस्मदाचार्येषु सर्वनिरूपितोत्कर्षबुद्धिकरणे न कोऽपि धर्ममार्गविप्लवगंधः ॥

अथ समाश्वेत्तदा तत्कर्तृकग्रंथानां प्रचारः सर्वत्र स्यात्त-

त्कुतोनेति द्वितीयकोटरयमर्थो भवेत् ॥

(यदिव्यासादयो भवदाचार्यस्तुल्यास्तर्हि व्यासादिकृतभारतादिग्रंथवद्भवदाचार्यकृतग्रंथानां सर्वत्र प्रचाराभावे को हितुरिति ॥ अत्र तत्कर्तृकेतितच्छब्देनास्मदाचार्यपरामर्शः प्रवृत्तिरुत्थः ॥ समाश्वेदिति व्यासादिविशेषणसान्निध्येन व्यासपरामर्शस्यैव संभवात् ॥ तेषामेव शीघ्रोपस्थितिकत्वात् ॥ स्यात्तत्पदयोर्वैयर्थ्यं सर्वत्रप्रचारः कुतोनेत्येतावतैव विहातुं तद्विहिते ह्रीवप्रयोगोऽपि प्रमादात् ॥ परामृष्टव्यस्य तस्य पुंस्त्वात् ॥ अव्ययत्वादिप्रकल्पनं तु छिष्टं ॥ आश्रितं ॥

॥उत्तरंतु॥

नहि सादृश्ये तद्गतसर्वधर्मवत्वमुपमेये संभवात् ॥ न त्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्वस्य सादृश्यत्वात् ॥ अतो ग्रंथप्रचाररूपधर्माभावेऽस्तिः ॥ किंच ग्रंथप्रचाराभावेऽपि न महात्मनां तौल्य-

हानिः ॥ अन्यथा वेदांताचार्यतया व्यासतुल्यानां व्यासेन स्व-
 शास्त्रे समुदाहृतसिद्धान्तानामप्याश्मरथ्यौडुलोमिकाशक्तत्मादी-
 नामिदानीं तत्कर्तृकग्रन्थप्रचाराभावादाधम्यं प्रसज्येत ॥ तेषां वे-
 दांताचार्यत्वं तु श्रीमदाचार्यरामानुजाचार्यपूर्णप्रज्ञाचार्यनिर्वार्क-
 भास्करशंकराचार्यनीलकण्ठविज्ञानेन्द्रभिक्षुप्रभृतिभिः प्रायः सर्वै-
 रपि ब्रह्ममीमांसाभाष्यकारैस्तत्तत्सूत्रव्याख्याने इत्यमुकआ-
 चार्योमन्यते इत्यमुकआचार्योमन्यतइत्येवं लिखद्भिः स्वी-
 कृतमेव ॥ अपिच ॥ किमत्र प्रचारशब्देन प्रामाण्या-
 भ्युपगमपूर्वकाध्ययनादिकं विवक्षितमाहोस्वित्तदभावेऽपि ग्रं-
 थानां पर्यालोचनादिमात्रं ॥ तत्राद्यश्वेत् व्यासकर्तृकग्रन्थाना-
 मपि नहि तादृशः प्रचारः सर्वत्र मनुष्यसामान्येऽस्ति ॥ नचैव-
 मपि वेदप्रामाण्यवादिषु तु सर्वत्र तत्प्रचारोऽस्त्येवेति वाच्यं ॥ वे-
 दप्रामाण्यवादिभिरपि पूर्वमीमांसकतार्किकादिभिर्दर्शनांतराभि-
 मानिभिस्तत्त्वतोव्यासदर्शनप्रामाण्यानङ्गीकारात् ॥ यथा जै-
 मिनिना नवमाध्याये कर्मणएव फलसमर्पकत्वं निर्णीतं नत्वीश्व-
 रस्य ॥ यथाच तार्किकैरीश्वरस्य निमित्तत्वमात्रमुरीकुर्वद्भिः
 (अं० १ पाद ४ सूत्र २३) प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधा-
 दित्यादौ व्यासोक्तमपीश्वरस्य जगदुपादानत्वं नाङ्गीक्रियतइति
 दिक् ॥ यदितु व्यासदर्शनानुयायिषु तु सर्वेषु तत्कृतग्रन्थानां तथा
 प्रचारोऽस्त्येवेत्युच्यते ॥ तदातु तदंतः पातिष्वस्मत्संप्रदायानुरोधिष्व
 स्मदाचार्यकृतग्रन्थानामपि तथा प्रचारोऽस्त्येवेति तुल्यं ॥ अथ द्वि-
 तीयपक्षश्चेत्तर्हि औदासीन्येन प्रियतया द्वेष्यतया वा ऽस्मदाचा-
 र्यकृतग्रन्थपर्यालोचनमन्यत्रापि भवेदेव ॥ अतएव जवताऽपि स-

प्रमप्रधानप्रश्नस्यावांतरचतुर्थप्रश्ने लिख्यते ॥ प्रमाणं चेत्तदा भव-
 दीयरचितपंथेषु कुतोविरुद्धतया वर्णनमिति ॥ तथाभवदुरुतया
 श्रूयमाणेन सदानंदगिरिणा ऽपि ददानीं प्रारब्धे सहस्राक्षनामके
 स्वपंथे अस्मन्मतभास्करोपीर किंचिदूषणधूलिनिक्षेपआरब्धइति
 किंवदंती श्रूयते ॥ अतोऽस्माकं पंथप्रचारे तादृशभवत्प्रश्रव प्र-
 'माणं ॥ कथमन्यथा भारतभागवतादिटीकाविरोधोभवता ऽपर्या-
 लोचितेष्वस्मिन् पंथेष्ववगतः ॥ अनवगमे च कथं धाट्येन पृष्टं स्या-
 त् ॥ अतः कृतमीदृशेन महात्मनां निंदाफलकेन कुतर्केण ॥ य-
 था प्रथमाध्याये बृहत्पराशरः ॥ (श्लो० २१) तथा स्मरन्ति ते
 धर्मं कल्पे कल्पांतरांतरे ॥ अन्ये कृत्युगले धर्मास्तेतायां द्वापरे ऽप-
 रे इत्यादिना प्रतियुगं धर्मवैलक्षण्यात्तदातदा तत्तत्प्रवच्यर्थे धर्म-
 प्रवर्तकानामाचार्याणामाविर्भावमुक्त्वा ऽऽह ॥ (श्लो० ३१) यु-
 गे युगेषु ये धर्मास्तेषु धर्मेषु ये द्विजाः ॥ तेषां निंदा न कर्तव्या
 युगरूपाद्विजोत्तमाइति ॥ पराशरमाधवीये च प्रथमाध्याये कूर्म-
 पुराणे ॥ न निंदेद्योगिनः सिद्धान् व्रतिनोवायतींस्तथेति ॥

॥ अथास्यैव संशयस्य चरमकोटिघटितोऽवांतरः

षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

अधिकाश्चेत्तदाप्रमाणं वक्तव्यं ॥ २२ ॥

॥ उत्तरं ॥

अत्र जिज्ञासितं तु व्यासादिनिहृपिते ऽस्मदाचार्यनिष्ठोत्कर्षे प्र-
 ना भवेत् तथापि भवदाचार्येभ्यः पूर्वाचार्याभ्यासाद्योन्य-

हानिः ॥ अन्यथा वेदांताचार्यतया व्यासतुल्यानां व्यासेन स्व-
शास्त्रे समुदाहृतसिद्धान्तानामप्याश्मरथ्यौडुलोमिकाशकृत्नादी-
नामिदानीं तत्कर्तृकग्रंथप्रचाराभावादाधम्यं प्रसज्येत ॥ तेषां वे-
दांताचार्यत्वं तु श्रीमदाचार्यरामानुजाचार्यपूर्णप्रज्ञाचार्यनिवार्क-
भास्करशंकराचार्यनीलकण्ठविज्ञानेंद्रभिक्षुप्रभृतिभिः प्रायः सर्वै-
रपि ब्रह्ममीमांसाभाष्यकारैस्तत्तत्सूत्रव्याख्याने इत्यमुकआ-
चार्योमन्यते इत्यमुकआचार्योमन्यतइत्येवं लिट् ॥ तस्मात् ॥
कृतमेव ॥ अपिच ॥ किमत्र प्र-
भ्युपगमपूर्वकाध्ययनादिकं विवक्षितं
थानां पर्यालोचनादिमान्तरः प्रश्नः ॥ ७ ॥

श्वदुपदश्यास्तदा सच्छूद्रासच्छूद्रावा ॥ साधारणाश्वेदधमाः
कुतो नोपदेश्याः ॥ उपदेश्याश्चेतैः सह वैष्णवत्वेन तुल्यता न्यूनता
वा ॥ न्यूनत्वं चेत्किं भवदीयदीक्षया ॥ तुल्यत्वं चेत्तत्कृतपाकादि-
कं कुतो नांगीक्रियते ॥ अंगीक्रियतएवेति चेत्तर्हि वैष्णवदीक्षायां
सर्वे वर्णाः समादित्युच्यमाना भवन्तो धन्याः ॥ २३ ॥

॥ उत्तरं ॥

सदसच्छूद्रसामान्यमुपदेश्यतया ऽऽदृतं ॥ शास्त्रे सामान्यतः प्रोक्ता
शूद्रस्याप्यधिकारिता ॥ १ ॥ किं वर्णनिष्ठइत्यत्र पुरैवेतत्प्रकाशि-
तं ॥ किंचित्प्रपंच्यते प्राप्ताऽवसरत्वात्पुनर्मया ॥ २ ॥ अस्ति सद-
सच्छूद्रसामान्यस्य भगवच्छरणागत्या स्वस्य वैष्णवत्वसंपादनपूर्-
वकं तस्सेवाविसद्धर्माचरणेऽधिकारः ॥ यथाऽहं भगवान् ॥ मां
हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ॥ स्त्रियोर्वेश्यास्तथा

शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिमिति ॥ श्रीभागवतेऽपि एकादशस्कंधे
द्वादशाध्याये उद्धवं प्रति सएव ॥ (श्लो० १) न रोधयति मां यो
गइत्यादिना योगादीनां सांप्रदायिकसद्गुरुसंगव्यतिरिक्तानां स्व-
प्राप्त्यसाधकत्वमुक्त्वाऽऽह ॥ (श्लो० ३) सत्संगेन हि दैतेयायातु-
धानामृगाः स्वगाः ॥ गंधर्वाप्सरसोनागाः सिद्धाश्चारणगुह्यकाः ॥
॥३॥ विद्याधरामनुष्येषु वैश्याः शूद्राः स्त्रियोऽत्यजाः ॥ रजस्तमः प्र-
कृतयस्तस्मिंस्तस्मिन्पुगे ऽनघ ॥ ४ ॥ बहवो मत्पदं प्राप्तास्त्वाष्ट्रकाया-
धवादय इत्यादि ॥ न चैषां धर्मोपदेशानधिकारो न शूद्राय मतिं द-
द्यादिति मनुवचनानुसाराच्छङ्क्यः ॥ वचनस्योपसत्तिशून्यशूद्रविषय-
त्वात् ॥ याज्ञवल्क्यस्मृतौ (अ० ३) महापातकप्रायश्चित्तप्रकरणे
(श्लो० १) शूद्रोऽधिकारहीनोऽपि कालेनाग्नेन शुद्ध्यतीत्यस्य
मिताक्षरायां ॥ यत्तु मानवं न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमा-
दिशेदिति शूद्रस्य धर्मव्रतयोरुपदेशनिषेधपरं वचनं ॥ तदनुपसन्न-
शूद्राभिप्रायं ॥ तथा ॥ यत्तु गौतमवचनं प्रतिलोमाधर्महीनादिति
तदुपनयनादिविशिष्टधर्माभिप्रायमिति विज्ञानेश्वरोक्तेः ॥ तस्मा-
दस्यापि सर्वधर्ममार्गवर्तित्वं संभवत्येव ॥ अत्रैव मिताक्षराया-
मुदाहृतात् तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथेस्थितं ॥ प्राय-
श्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितमित्यंगिरः स्मरणात् ॥ धर्मप्रवृ-
त्तौ ॥ तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपुरःसरमिति ॥ उत्तरार्द्धं तदे-
व ॥ निर्णयसिद्धौ प्रथमपरिच्छेदे व्यासः ॥ शूद्रो वर्णश्चतुर्थोऽपि
वर्णत्वाद्वर्णमर्हति ॥ वेदमंत्रस्वधास्वाहावपट्कारादिभिर्विनेति ॥
तत्रैव तृतीयपरिच्छेदे श्राद्धप्रकरणे महाभारते राजधर्मेषु ॥ अक्ष-
यप्रसूताश्च वैश्याः शूद्राश्च मानवाः ॥ कथं धर्मोऽश्नरिष्यति सर्वे-

विषयवासिन इत्युक्त्वा वेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते ॥ पि-
तृयज्ञास्तथा कूपाः प्रपाश्व शयनानि च ॥ दानानि च यथाका-
लं द्विजेभ्यो विसृजेत्सदेति ॥ तत्रैव मात्स्ये ॥ मंत्रवर्ज्यं हि शूद्रस्य
सर्वमेव विधीयत इति ॥ अत्र शूद्रस्याऽपि सदा धर्माचरणस्योक्त-
त्वात्तस्याप्युपदेशोक्तरीत्या भगवत्सेवाधिकारसंपादनाय ॥ इ-
हांगिरःस्मरणे जपवर्जनं गायत्र्यादिवैदिकमंत्राणामेव ॥ पौराणा-
दिमंत्राणां जपे तु शूद्रस्याप्यधिकारात् ॥ अतएवाचारमाधवे
(श्लो० १) अथातो हिमशैलाय इत्यस्य व्याख्याने ॥ त्रैवर्णिक-
मात्राधिकारिका हि श्रुतिः प्रसिद्धा ॥ ॐकारश्च तथाविधः ॥
सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्राय नेच्छंतीति श्रुतेः ॥ अथश-
ब्दस्य पौरुषेयग्रंथानां च सर्ववर्णविषयत्वात् स एव तेषु योग्य-
इति ॥ निर्णयसिधौ श्राद्धप्रकरणे पादौ ॥ न हि वेदेष्वधिकारः
कचिच्छूद्रस्य विद्यते ॥ पुराणेष्वधिकारो मे दर्शितो ब्राह्मणैरिहेति ॥
स्वमेश्वरकृते भक्तिमीमांसाभाष्येऽपि प्रथमाध्याये (सू० १)
तद्वतः प्रतिपत्तीति सूत्रव्याख्याने गीताया भगवद्वाक्यत्वेन वेदत्वप्र-
तिपादनाय गीतासु गीताकर्तव्येति पादवचनमुदाहृत्योच्यते ॥
न च शूद्राणामश्रवणप्रसंगः ॥ भारतश्रवणाभ्यनुज्ञानेनैव तदुपप-
त्तेः ॥ प्रणवादिस्तुत्यादिवत् ॥ तद्विहायेति चेन्न लक्ष्यताऽपरिपूर्त्तेः ॥
तथाचोक्तमाचार्यैः ॥ तानेव वैदिकान्मंत्रान् भारतादिनिवेशिता-
न् ॥ स्वाध्यायनियमं हित्वा लोकबुद्ध्या प्रयुज्यते इतीति ॥ तस्मा-
च्छ्रुत्यनुसारिणामपि पुराणतंत्रादिप्रसिद्धानां भगवन्मंत्राणामुपदे-
शग्रहणद्वारा भगवच्छरणगमनं भगवते आत्मनिवेदनं च स-
दसच्छूद्रसामान्यस्याऽवश्यकमेव ॥ अतएव लघुविष्णुः ॥ शूद्र-

श्रुतयोर्वर्णस्तु सर्वसंस्कारवर्जितः ॥ उक्तस्तस्य तु संस्कारोद्विजै-
 प्वात्मनिवेदनमिति॥यमोऽपि तृतीयाध्याये (श्लो० १०) दासना-
 पितगोपालकुलमित्रार्धसीरिणः॥एते शूद्रास्तु भोज्यान्नायश्वात्मा-
 नं निवेदयेदिति॥आत्मनिवेदकस्य शूद्रस्याप्यामानं भोज्यमित्य-
 र्थः ॥आत्मनिवेदनस्वरूपं तूच्यते सारसंग्रहे नारायणसंहितायां ॥
 मंत्ररत्नानुसंधानपूर्वकं तस्य सादरं ॥ भगवत्पादयोरात्मनिक्षेपस्या-
 गउच्यते ॥ मंत्रार्थतत्त्वविदुषोयागतंत्रे नियोजयेत् ॥ आचार्या-
 धीनवृत्तिस्तु यावज्जीवं भवेत्तदा ॥ यावच्छरीरपातं तु द्वयमाव-
 र्त्तयेन्मनुमिति ॥ मंत्रद्वयमस्मत्संप्रदाये शरणमंत्रात्मनिवेदनमंत्र-
 रूपं ॥ अतः शूद्रसामान्येनापि भगवन्मंत्रोपदेशोपदेशः ॥ तथा
 गुरुसंकाशात् श्रीभागवतगीतामहाभारतादीनां स्वाचार्यादिकृत-
 ग्रंथानां च श्रवणेन शक्तिदाढ्याय ब्रह्मज्ञानमपि संपादनीयं भ-
 गवत्सेवादिकं च कार्यं ॥ शूद्रस्यैतच्छ्रवणाधिकारस्तु विष्णुसह-
 स्रनामभाष्ये शूद्रः सुखमवामुयादित्यादौ शंकराचार्यैरपि दर्शि-
 तः ॥ तथा ॥ देवोऽसुरोमनुष्योवा यक्षोगंधर्वएव च ॥ भजन्मुकु-
 दचरणं स्वस्तिमान् स्याद्यथा वयमित्यादिभिः सप्तमस्कंधसप्तमा-
 ध्यायादिवचनैर्भगवद्भजनस्य सर्वाधिकारकत्वं ॥ अन्यत्र स्पष्ट-
 तया चतुर्णामपि वर्णानां गुरुकृष्णार्चनं परमित्यादिषु शूद्रस्यापि
 भगवद्भजनाधिकारित्वं सदसच्छूद्रसाधारण्येन वर्णितमेवेत्यलं
 विस्तरेण ॥ अतः सदसच्छूद्रसामान्यमुपदेश्यं ॥ अथ यदुक्तं
 साधारणाश्चेदधमाः कुतो नोपदेश्यादिति ॥ तदसंगततरम् ॥ तथा-
 हि ॥ किमत्राधमशब्देनासच्छूद्राविवक्षिताउत चांडालादयोऽस्य-
 जाः ॥ नायः ॥ सदसच्छूद्रसामान्यस्योपदेशस्वीकारे कुतो नो-

पदेश्यादत्यनुपदेश्यत्वे हेतुप्रश्रयोगात् ॥ अनुपदेश्यत्वस्यैवासिद्ध-
त्वात् ॥ नद्वितीयः ॥ अंत्यजादीनां प्रतिलोमजसंकरजातित्वेन
शूद्रांतःपाताभावेन प्रश्ने साधारणाश्वेदितिचेत्कोटिबाधापत्तेः ॥
अथ तथापि संप्रदायोपदेशस्य सर्वसाधारणत्वोरीकारे चांडाला-
दीनामनुपदेशे कोहेतुरितिचेदुच्यते ॥ दशमाध्यायेऽत्यजादिधर्मा
नुपक्रम्याह मनुः ॥ (श्लो० ६२) ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्या-
गोऽनुपस्कृतः ॥ स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च वाक्षानांसिद्धिकारणमिति ॥
तस्मान्नान्यत्र मंत्रादौ सिद्धिकारणे तेषामधिकारोस्तीति नोप-
देश्याः ॥ याज्ञवल्क्योऽप्याह (अ० १) वर्णजातिविवेकप्रकरणे ॥
(श्लो० ४) शूद्राज्जातस्तु चांडालः सर्वधर्मबहिष्कृतइति ॥
सर्वपदादीक्षाधर्मादपि बहिष्कारः ॥ किंच ॥ उपदेशस्तु दूरापास्तः
तैः सह संज्ञापणस्यापि प्रतिषेधात् ॥ यथा तृतीयाध्याये प्रकी-
र्णकप्रायश्चित्तप्रकरणे (श्लो० ३) विप्रदंडोद्यमइत्यस्य मिता-
क्षरायां ॥ पतितादिसंज्ञापणे तु गौतमआह ॥ न म्लेच्छाशुच्यधा-
र्मिकैः सह संज्ञापेत संज्ञाप्य पुण्यकृतोमनसा ध्यायेद्ब्राह्मणेन वा
सह संज्ञापेतेति ॥ पराशरमाधवीधे प्रथमाध्याये (श्लो० ३८)
व्याख्यायां कूर्मपुराणे ॥ चंडालम्लेच्छसंज्ञापे स्त्रीशूद्रोच्छिष्टभा-
षणे ॥ उच्छिष्टं पुरुषं दृष्ट्वा भोज्यं वापि तथाविधं ॥ आचा-
मदश्रुपाते वा लोहितस्य तथैव च ॥ अग्नेर्गवामथालंभे स्पृष्ट्वा प्र-
यतमेवच ॥ स्त्रीणामथात्मनः स्पर्शं नीर्वी वा परिधाय चेति ॥
स्त्रीशूद्रोच्छिष्टभाषणादावेतज्जपादिविषयं ॥ तथा पद्मपुराणे ॥ चं-
डालादीन् जपे होमे दृष्ट्वाऽऽचामेद्विजोत्तमइति ॥ तत्रैव (श्लो०
३९) व्याख्यायां गौतमः ॥ क्रोधं मोहं क्षुतं निद्रां निष्ठीवनविजृं-

भणे ॥ दर्शनं च श्वनीचानां वर्जयेज्जपकर्मणि ॥ आचामेत्संभवे
 चैषां स्मरेद्विष्णुं सुरार्चितमित्यादि ॥ धर्मप्रवृत्तौ जपप्रक्रमे वच-
 नानि ॥ पतितानां चांत्यजानां दर्शने भाषणे श्रुते ॥ क्षुते ऽधोवा-
 तगमने जृम्भणे जपमुत्सृजेत् ॥ आचम्य दक्षिणं कर्णं स्पृष्ट्वा दृ-
 ष्ठा दिवाकरं ॥ प्राणायामत्रयं कृत्वा जपशेषं जपेत्तत इति ॥
 इत्थं यत्र तद्दर्शनादौमंत्रस्य जपो निषिध्यते तत्र कुतस्तरां तेभ्य-
 स्तदुपदेशः ॥ शांतातपस्मृतौ ॥ चित्तिविक्ष्वितिर्यूपश्चांढालो वेद-
 विक्रयी ॥ एतान् वै ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचैलोजलमाविशेत् ॥
 पथि चांढालकं दृष्ट्वा कुर्यात्सूर्यविलोकनं ॥ यदि संज्ञापणं
 चैव गायत्रीं तु सकृज्जपेदिति ॥ निर्णयसिधौ (परि० १)
 असंज्ञाप्यान् हि संज्ञाप्य तुलस्यतसिकादलं ॥ आमलक्याः फलं
 वापि पारणे प्राश्य शुद्ध्यति ॥ बृहन्नारदीये ॥ रजस्वलां च चां-
 ङालं महापातकिनं तथा ॥ सूतिकां पतितं चैव उच्छिष्टं रजका-
 दिकम् ॥ व्रतादिमध्ये शृणुयाद्यद्येषां ध्वनिमुत्तमः ॥ अष्टोत्तर-
 सहस्रं तु जपेद्वै वेदमातरमिति ॥ मनुनापि दशमाध्याये (श्लो० ५१)
 चंढालश्वपचानां तु बहिर्यामात्यतिश्रय इत्यादिना श्लोकपट्टेन त-
 द्धर्मान्निरूपयतोच्यते ॥ न तैः समयमन्विच्छेत्पुरुषो धर्ममाचरन्निति ॥
 धर्मानुष्ठानसमये चंढालश्वपाकैः सह दर्शनादिव्यवहारं न कुर्या-
 दिति मुक्तावली ॥ तथा तेभ्योऽन्नदानादिकमपि दूरत एव कर्त्तव्य-
 मिति तत्र निरूपितं ॥ अतो यत्र तैः सह साधारणोलौकिकवा-
 ग्न्यापारोऽपि निषिध्यते कुतस्तरां तत्र स्वसर्वस्वरूपाणां श्रुतिर-
 हस्यभूतानां भगवन्मंत्राणां तेभ्य उपदेशस्य शंकाऽपीत्यलं ॥
 किंच ॥ कृत्यकल्पतरौ देवीपुराणे ॥ वर्णाश्रमविभेदेन देवाः

स्थाप्यास्तु नान्यथा ॥ ब्रह्मा तु ब्राह्मणैः स्थाप्योगायत्रीस-
 हितः प्रभुः ॥ चतुर्वर्णैस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुखार्थिभिः ॥
 भैरवोऽपि चतुर्वर्णैरंत्यजानां तथामतदिति ॥ अत्राऽपिशब्दोगौण
 त्वार्थः ॥ तथाच चातुर्वर्ण्यं काम्यं भैरवपूजनं ॥ कापि तस्य नि-
 त्यत्वानभ्यनुज्ञानात् ॥ अंत्यजानां तु भैरवोपासनैव विधीयते न-
 तु विष्णवाद्युपासना ॥ अतोवैष्णवमंत्रोपदेशेन तेभ्यः क्रियते ॥
 नन्वेवं सति भगवद्भक्तेः सर्वमनुव्यसाधारणत्वं भज्येत ॥ साधा-
 रणत्वसमर्थनाय चांडालादिषु मंत्रोपदेशमंतराऽपि भक्त्युद्भवस्वी-
 कारे तु चातुर्वर्णिकेष्वपि मंत्रोपदेशवैयर्थ्यं ॥ तमंतराऽपि भक्ति-
 संभवादिति चेन्मैवं ॥ चांडालादिष्वपि भगवद्भक्ताश्रयणेन भ-
 क्तिरुद्भवतीति (अ० ४ श्लो० १८) किरातहूणाध्रुपुलिदपुत्क-
 साआभीरकंकायवनाः खसादयः ॥ येऽन्ये च पापायदुपाश्रया-
 श्रयाः शुत्थ्यन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमइत्यादि द्वितीयस्कंधादिव-
 चनैः सिद्ध्यति ॥ तेन (स्कंध ११ अ० १२ श्लो० ४) वै-
 श्याः शूद्राः स्त्रियोऽत्यजाइत्यादिवचांस्यपि व्याख्यातानि वेदित-
 व्यानि ॥ तत्र (श्लो० २) यथावरुंधे सत्संगः सर्वसंगापहोहि
 मां ॥ सत्संगेन हि दैतयाइत्युपक्रमात् ॥ अतो न भक्तेः सर्वसाधा-
 रणत्वव्याघातः ॥ अतएव भक्तिसूत्रद्वितीयार्ध्यायद्वितीयान्हिके
 सूत्रयद्भगवान् शांडिल्यः (सू० ७८) आर्निधयो न्यधिक्रियते-
 पारंपर्यात्सामान्यवदिति ॥ अत्रैतद्भाष्ये स्वमेश्वरः ॥ निंदितचांडा-
 लादियोनिपर्यंतं भक्तावधिक्रियते ॥ संसारदुःखजिहासाया अविशे-
 पात् ॥ अथ वेदाध्ययनानधिकारात् कथमत्रैवर्णिकानां सद्भि-
 चेत्तत्राह ॥ पारंपर्यादिति ॥ (पूर्वमीमांसासूत्र २ अ० १ पा० १)

न ॥ अथ शूद्राणामुपदेशोऽप्ययं प्रश्नः प्राप्तावसरदतिचेदुच्यते ॥
 वैष्णवत्वेन तुल्यत्वेऽपि जातेः पाकादिकर्मानर्हत्वात्तत्कृतं तन्ना-
 गीक्रियते ॥ दीक्षाहि वैष्णवत्वेनोत्कर्षं समान्यत्वमोक्षाधिका-
 रित्वादिलक्षणमैहिकामुष्मिकफलपर्यवसायिनं संपादयति नतु
 जातिमप्यपहरति ॥ संपादयति हि वसंतस्तरूणामवैषम्येणै-
 व बहलदलसुमनःसंगसघनत्वं नतु निवकदंबमाकंदमंदारत्वा-
 दिल्क्षणापहरति जातिमपि ॥ अतः श्रीमद्भागवते नवमस्कं-
 धे चातुर्थाध्याये (श्लो० ६३) अहं भक्तपराधीनोऽस्वतन्त्र-
 इव द्विज ॥ साधुभिर्भस्तद्वदयोभक्तैर्भक्तजनप्रियः ॥ नाहमात्मा
 नमाशासे मद्भक्तैः साधुभिर्विना ॥ श्रियं चात्यंतिकं ब्रह्मन् येषां
 गतिरहं परा ॥ ६४ ॥ येदारागारपुत्राप्राप्ता प्राणान्वित्तमिमं परं ॥
 हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्तत्कुमुत्सहे ॥ ६५ ॥ मयि निर्व-
 द्धद्वयः साधवः समदर्शनाः ॥ वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्त्वियः
 सत्पति यथा ॥ ६६ ॥ मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयं ॥
 नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालविद्रुतम् ॥ ६७ ॥ साधवोहृ-
 दयं मत्तं साधूनां हृदयं त्वहं ॥ मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो-
 मनागर्षीति ॥ तथा गीतायां ॥ समोहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति
 न प्रियः ॥ ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहमित्यादिषु
 भगवतोक्तं स्वप्रसादातिशयपात्रत्वमेव सर्ववर्णेषु वैष्णवत्वेन तुल्यं ॥
 नैतावता शास्त्रमुल्लंघ्य शूद्रादिकृतपाकस्य ब्राह्मणादिभिर्भोज्यत्वं
 कोऽप्यनुमत्तमतिर्ब्रूयात् ॥ तन्निषेधस्यानेकत्र जागरूकत्वात् ॥ य-
 था धर्माब्धिसारे तृतीयपरिच्छेदे पूर्वार्धे ॥ अथ कलौ निषिद्धानी-

त्युक्रम्य ॥ द्विजानां गोपशूद्रादौ भोज्यान्तत्वं कलौ नहि ॥ शिष्य-
 स्य गुरुपत्नीषु न चिरं वासशीलतेति ॥ तत्रैव ॥ घृतदुग्धादिभिः प-
 क्रमन्नं शूद्रात्कलौ त्यजेत् ॥ भिक्षामटन्यतीरात्रौ न वसेद्ब्रह्मिणां
 गृहे इति ॥ अनेन कैमुतिकात्तत्कृतपाकादिनिषेधः ॥ तत्रैवोत्तरा-
 र्थे ॥ द्वावेवाश्रमिणौ भोज्यौ ब्रह्मचारी गृही तथा ॥ वानप्रस्थोय-
 त्तिर्लङ्गी न भोज्यान्ताः प्रकीर्तिताः ॥ षण्मासं योद्विजोभुङ्क्ते शू-
 द्रस्यान्नं विर्गाहितं ॥ स तु जीवन् भवेच्छूद्रोऽमृतः श्वा चाऽभिजा-
 यते इति ॥ सारसंपहे स्मृतिः ॥ अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रिया-
 न्नं पयः स्मृतं ॥ वैश्यस्यान्नं तु चान्नं स्याच्छूद्रान्नं रुधिरं स्मृतं ॥
 शूद्रोदकं शूद्रपक्वं शूद्रेण सह भोजनं ॥ इह जन्मनि शूद्रत्वं चां-
 ङालः कोटिजन्मसु इति ॥ आमान्नं तु तेषामपि यास्यमेव ॥ अत-
 एव निर्णयसिद्धौ श्राद्धप्रकरणे ॥ आमं शूद्रस्य र्यात्कचिच्छ्राद्धि-
 कं प्रतिगृह्यते ॥ तत्सर्वं भोजनायालं नित्यनैमित्तिकेन चेति ॥ शु-
 द्धितत्वेऽंगिराः ॥ शूद्रवेदमनि विप्रेण क्षीरं वा यदिवा दधि ॥ निदृत्तेन
 न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतं ॥ शूद्राद्विप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टं तु
 सदा शुचि ॥ पराशरः ॥ तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्वि-
 जः ॥ द्विजातिकरसंस्पृष्टं सर्वं तन्न विरुद्ध्यते ॥ विष्णुपुराणे ॥
 संप्रोक्षयित्वा गृण्हीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतं ॥ अंगिराः ॥ पात्रां-
 तरगतं मासं दुग्धं स्वगृहमागतमिति ॥ एवमादीनि शूद्रस्य पक्वा-
 न्नग्रहणनिषेधकानि स्वशिष्यस्य सद्धर्माचरणवतस्तस्यामान्नग्र-
 हणे दोषाभावबोधकानि अयाचितोपनीताप्रत्याख्यानविधाय-
 कानि च वचनानि तत्रतत्र मनुयाज्ञल्क्यस्मृत्याद्यार्पणग्रंथेषु हेमा-
 द्रिमाधवविज्ञानेश्वरादिकृतेषु तेषु तेषु प्रामाणिकनिबन्धेषु च श-

तशएवोपलभ्यंतइत्यलं बहुलकालविलंघनहेतुना निखिलवच-
नविलेखनपल्लवितेन ॥ अतोवैष्णवत्वेन तौल्येऽपि वर्णजात्यादि-
विभागस्य जागरूकत्वाच्छास्त्रसदाचारानुल्लंघ्य ब्राह्मणादीनां शू-
द्रादिपाकग्रहणं न कोऽप्यनास्तिकोयुक्तजनः शक्तोवक्तुं ॥ अन्य-
था मनुष्यत्वप्रयुक्ततौल्येनाऽपि पाकादिग्रहणप्रसंगात् ॥ किंच
शिवसायुज्यादिकामानां चतुर्णामपि वर्णानां शिवदीक्षाग्रहण-
तदर्चनरुद्राक्षधारणादिष्वधिकारः स्मर्यते ॥ तथा दावाग्निज-
न्मना चांडालादीनामपि त्रिपुंड्रकरणं विधीयते तत्राप्ययं भव-
त्पशः प्राप्तावसरः स्यात् ॥ यथा त्रिपुंड्ररुद्राक्षादिधारिभिश्चांडा-
लादिभिः सह ब्राह्मणादीनां शैवत्वेन तुल्यता न्यूनतावा ॥ न्यून-
ता चेत्किं तद्धारणादिना ॥ तुल्यता चेत्तत्कृतपाकादिकं कुतो-
नांगीक्रियते ॥ अंगीक्रियतएवेति चेत्तर्हि शैवदीक्षायां सर्वेऽपि
वर्णाभिन्नाइति ब्रुवंतोभवंतोधन्याइति ॥ तस्मात्कृतमीदृशैः
स्वनिग्रहस्थानैः कुतर्कैः ॥ यश्चोपहासः कृतोऽंगीक्रियतएवेतिचे-
त्तर्हि वैष्णवदीक्षायां सर्वे वर्णाः समाइत्युच्यमानाभवंतोधन्याइ-
ति॥सतु पाकाऽनंगीकारात्परावृत्त्य प्रष्टारमेवगच्छति॥अत्र वदंतइति
वक्तव्येऽप्युच्यमानाइतिप्रयोगस्तु प्रमादात् ॥ अन्यैरुच्यमानाइत्य-
भिप्राये त्वसिद्धं ॥ केनापि प्रामाणिकेनानुन्मत्तेनैवं वक्तुमशक्य-
त्वात् ॥ अप्रामाणिकोन्मत्तयोरुक्तेरनारदरणीयत्वाच्च॥किंच व्यव-
हाराध्याये वाक्पारुष्यप्रकरणे याज्ञवल्क्यः सत्यासत्यान्यथास्तो-
त्रैरित्यादिना वाक्पारुष्यं वक्ति ॥ तत्रेदमन्यथास्तोत्रं ॥ एवं न-
वीनरीत्या ऽशास्त्रीययेत्यसत्यं ॥ तथैव सर्वजगद्विरुद्धवादिनोयूयं
कइत्यादयः कठोरवादाः॥तथा दंडोऽपि तेनैवोक्तस्तत्र॥ (श्लो०८),

र्मसिंघादिषु शूद्राणां शालग्रामार्चननिषेधमुक्त्वा वैष्णवदीक्षा-
ग्रहणपूर्वकं मद्यपानाद्यऽधर्मत्यागिनां तु तेषां ब्राह्मणद्वारा शा-
लग्रामपूजाधिकारो निरूप्यते ॥ दीक्षायुक्तैस्तथाशूद्रैर्मद्यपानविव-
र्जितैः ॥ कर्त्तव्यं ब्राह्मणद्वारा शालग्रामशिलार्चनमित्यादिवचनो-
पन्यासेन ॥ अतो वैष्णवदीक्षां प्रविष्टस्य यथाशक्तिसद्धर्माचरण-
तत्परस्य शूद्रस्याऽपि सच्छूद्रत्वं निर्बाधमिति दिक् ॥ एवं सति या-
ज्ञवल्क्यस्मृतौ (अ० १) गृह्यप्रकरणे (श्लो० २०) विद्याक-
र्मवयोर्बन्धुवित्तैर्मन्यायथाक्रमं ॥ एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्द्धके
मानमर्हतीति ॥ आचारमाधवे प्रथमाध्यायान्ते शान्तिपर्वणि ॥ स्वा-
हाचैव नमस्कारोमंत्रः शूद्रेऽभिधीयते ॥ ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञै-
र्यजेत ब्रह्मवान् स्वयमिति ॥ एवमादिषु विद्याब्रह्मपदाभ्यां ब्रह्म-
ज्ञानं शूद्रस्याऽपि सच्छूद्रत्वनिर्वाहकतया ऽऽवश्यकमित्युच्यते ॥
तदपि सत्संप्रदायाश्रयणे गुरुमुखात् पुराणादिश्रवणद्वारा तस्य
सेत्स्यतीति निखिलं निरवयं ॥ विशेषतो जिज्ञासायां तु मन्वादि-
ग्रन्थतोऽवगम्यतां ॥ ततोपि संशयानुच्छेदे सुखेन पुनरप्यस्मान्
पृष्ट्वाऽवधार्यतां ॥ इत्यष्टभिः सपदि संगतमंग जल्पैरल्पैः कुरंगतृषि
तुंगतरंगकल्पैः ॥ चोद्यं प्रमाणगणयुक्तितरंगितेन दत्तोत्तरं किल
विचित्रतरं तृतीयं ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थः प्रधानः प्रश्नः ॥ ४ ॥

उपदेशे च रामकृष्णादिमंत्राः समानाउत तेषु न्यूनाधिकावा ॥ ४ ॥

॥ उत्तरं ॥

सामान्यं न्यौन्यमाधिक्यमन्योन्यं तन्यते ऽधुना ॥ सन्मंत्राणां स्व-

तंत्राणां श्रूयतां तर्कबंधुना ॥ १ ॥ तथाहि ॥ भगवतोहि रूपना-
मविभेदेन द्विविधे लीले नामरूपेव्याकरवाणि सर्वाणिरूपाणिवि-
चित्यधीरः नामानिकृत्वाभिवदन्यदास्ते इत्यादिच्छांदोग्यतैत्तिरी-
यादिश्रुतिषु प्रसिद्धे ॥ तत्र रूपलीलायां यथा रामकृष्णायवता-
राउत्तमाः विभूतिरूपाणिमध्यमानि गवाश्वादयश्वाधमाः ॥ एव-
मेव नामलीलायामपि वेदादयः साक्षाद्भगवत्प्राप्तकामहामंत्राश्चो-
त्तमाः ॥ गीताश्रीभागवतभिन्नस्मृतिपुराणादीनि च मध्यमानि प्रा-
कृताघटपटादिशब्दाश्वाधमाइति ब्रह्ममीमांसाभाष्यादिषु श्रीम-
दाचार्यादिभिः सविस्तरं निर्णीतं ॥ तत्र यथा रामकृष्णायवतारे-
षु एकेनैव स्वरूपेण सर्वकार्यकरणसमर्थोऽपि भगवान् येन ये-
नावतारेण यच्चिकीर्षितं तदेव तेन करोति ॥ यदर्थतंत्रो न विहंति
विक्रममिति श्रीभागवतदशमस्कंधोक्तेः नत्ववतारांतरकार्यं ॥ अ-
न्यथाऽवतारबाहुल्यनैरर्थक्यापत्तेः ॥ नहि वर्तमानेनापि कल्पायु-
षा जामदग्न्येन रावणवधादिकं दाशरथिकार्यमनुष्ठितं ॥ नाऽपि-
प्रथमावतारेणैव सुचिरं स्थित्वा सर्वाऽवतारकार्याणि ॥ तथैवान्य-
तमेनाऽपि वेदादिमूलकेन स्वनिरूपकमहामंत्रेण सर्वविधफलदा-
नशक्तोऽपि यन्मंत्रजपादिद्वारा यत्फलं स्वयं नियमितं तदेव तद्वा-
रा ददाति ॥ अन्यथा एकेनैव सर्वकार्यसिद्धौ जगति नानाविध-
मंत्रप्रादुर्भावनं व्यर्थं स्यात् ॥ किंच मंत्राहि स्वजपादिवशात् स्व-
प्रतिपाद्यदेवताप्रसादेन तदनुगुणं फलं समर्पयंतीति मंत्रशास्त्रमर्या-
दा ॥ जडानां वर्णानां स्वयमेव फलसमर्पकत्वायोगात् ॥ तत्र रा-
मकृष्णादिमंत्राअपि निष्कामतया जपकर्तुः स्वस्वप्रतिपाद्यभगव-
त्स्वरूपसायुज्यादिलक्षणं मोक्षं संपादयेयुः ॥ नारदपंचरात्ररामा-

चर्चनचंद्रिकाक्रमदीपिकामंत्रमहोदधिशारदातिलकप्रभृति सद्ग्रंथप-
र्यालोचने स्पष्टतया तथैव सिद्धेः ॥ अतः सर्वेषामपि भगवन्मंत्रा-
णां भगवत्स्वरूपनिरूपकत्वेन साम्यं ॥ स्वस्वाप्रतिपादितमंत्रांतरप्र-
तिपाद्यतत्तद्भगवद्धर्मविशेषाद्यप्रतिपादकत्वेन तदनुगुणफलाजन-
कत्वेन चान्योन्यतोऽन्योन्यं ॥ मंत्रांतराप्रतिपादितस्वप्रतिपाद्यतत्त-
द्विशेषप्रतिपादकत्वेन तदनुगुणफलसंपादकत्वेन च परस्परतआधि-
क्यमपि निर्वाधमिति सर्वसुस्थं ॥ अपिच ॥ प्रथमस्कंधतृतीयाध्या-
ये नानाविधान् भगवदवतारान्निरूप्य (श्लो० २८) एते चांश-
कलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवात् स्वयं ॥ इंद्रारिव्याकुलं लोकं मृड-
यन्ति युगे युगइति ॥ तेष्ववतारेषु कृष्णस्य साक्षात्पुरुषोत्तमत्वेन
पूर्णत्वं अन्येषां कृष्णां चिदंशरूपत्वं तेषां च कलारूपत्वं चोच्य-
ते ॥ एवमन्यत्राप्यनेकत्रैतन्निरूपितमस्ति ॥ अतो भगवदवतारैरेक-
व्यैच्छिकतारतम्यस्य प्रमाणसिद्धत्वात्तत्तदवतारप्रतिपादकमंत्रेष्व-
पि तारतम्यं तथैव द्रष्टव्यं ॥ अत्र प्रश्नवाक्ये उतवापदयोः पौन-
रुक्त्यादन्यतरवैयर्थ्यं ॥ उपदेशइत्यपि निरर्थकं ॥ मंत्रत्वेनैवोपदेश-
त्वलाभात् ॥ यदितूपदेशप्रकारतारतम्यमेव जिज्ञासितं स्यात्तर्हि
तस्य तस्य मंत्रस्योपदेशप्रकारभेदोयथाशास्त्रमस्माकमभिमतए-
वेतिश्रीः ॥ इत्थं ॥ रामकृष्णादिमंत्राणां न्यूनता च समानता ॥
आधिक्यं चोचितं तेन भवद्युक्तिः समाऽऽनता ॥ १ ॥

॥ अथाऽस्य चतुर्थप्रधानप्रश्नस्यावलंबी प्रथमः

प्रश्नः ॥ १ ॥

॥ तत्र समानाश्वेन्मंत्रांतरनिषेधः कथं क्रियते ॥ २ ॥

॥ उत्तरं ॥

किमत्र निषेधशब्देन केनाप्यधिकारिणा नायं मंत्रोपास्य इत्येवंरूपः सविवक्षितउतास्मत्संप्रदाये ऽस्मदिष्टफलस्य पुरुषोत्तमसायुज्यादिलक्षणस्यास्मदाचार्यपरंपरोपदिश्यमानमंत्रमात्रेणैव सिद्धावस्मच्छिष्यस्य न मंत्रान्तरग्रहणेन प्रयोजनमित्येवं रूपः सः ॥ तत्र नायः ॥ अस्माभिरस्मदाचार्यैर्वा तोदृशनिषेधस्य क्वापि कदाचिदप्यकृतत्वेन कथं क्रियतइत्याक्षेपवैयर्थ्यात् ॥ अथ द्वितीयश्चेत्तर्हि अस्य प्रश्नस्य तद्दानं शिष्याय कुतो न क्रियतइत्यपि मप्रश्नादवैलक्ष्येऽपि स्वविवक्षितप्रश्नसंख्यापूरणायैव पार्थक्येनोपन्यस्तत्वान्तदुत्तरेणैवास्यदत्तोत्तरत्वं स्यादिति तच्छ्रवणेनैव परितोऽप्यं भवद्भिः ॥

अथ चतुर्थप्रधानप्रश्नावलंबी द्वितीयः प्रश्नः ॥ २॥

॥ तद्दानं शिष्याय कथं न क्रियते ॥ २६ ॥

॥ उत्तरं ॥

अत्र प्रश्नद्वये कुतइति हेतौ प्रष्टुमुचितेऽपि कथमिति प्रकारप्रश्नस्तु स्वस्य वैलक्षण्यद्योतनार्थः ॥ उत्तरं तु ब्रूमः ॥ अस्मदङ्गीष्टस्य पुरुषोत्तमसायुज्यादिलक्षणस्य फलस्यास्मदाचार्यपरंपरोपदिश्यमानकृष्णमंत्रैरेव सिद्धौ प्रयोजनाभावात्स्वसदाचारविरोधाच्चास्मत्संप्रदायपरंपराप्रसिद्धगोपालादिमंत्रत्रयव्यतिरिक्तं कमपि मंत्रं नास्मदाचार्याः शिष्येभ्य उपदिशन्ति ॥ अस्मत्संप्रदाये स्वीक्रियमाण-

स्य कृष्णमंत्रोत्कर्षस्य तु न स्वोत्प्रेक्षितत्वं शङ्क्यं ॥ बहुप्रमाणसिद्ध-
त्वात्॥तथाहि॥गौतमतंत्रे प्रथमाध्याये (श्लो० १) सिद्धाश्रमे वसन्
धीमान् कदाचिद्वैतमोमुनिः॥तपःस्वाध्यायनिरतोभक्तिमान्पुरुषो-
त्तमे॥नमस्यन् शिरसा विष्णुं स्तुवन् वाचा जनार्दनं॥जपन् कराभ्यां
यज्ञेशं हृदा ध्यायन् सदा हारि ॥ २ ॥ समस्तश्रुतितत्त्वज्ञइतिहा-
सपुराणविद् ॥ मंत्रौषधिक्रियावश्ययोगसिद्धांततत्त्वविद् ॥ ३ ॥
धर्मार्थकाममोक्षार्थं नारदं प्रणिपत्य च ॥ विनयावनतोभूत्वा
पर्यपृच्छद्विजोत्तमः ॥ ४ ॥ भगवन् कामदामंत्राः शत्रूदासीनबां-
धवाः ॥ विभिन्नफलदास्ते तु नैकत्र फलदामताः ॥ ५ ॥ एते स-
मफलाः सर्वे समंत्रादिति नः श्रुतं ॥ येन सर्वफलावाप्तिः सर्वेषां
बंधुरेव सः ॥ ६ ॥ सर्ववर्णाधिकारश्च नारीणां योग्यएव यः ॥
तं ब्रूहि भगवन्मंत्रमल्पायासफलप्रदं ॥७॥ तव नाविदितं किंचिद्वि-
द्यते सचराचरे ॥ इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठोनत्वा विष्णुमुवाचह ॥ ८ ॥
॥ श्रीनारदउवाच ॥ साधु पृष्टं मयाऽप्येवं पृष्टः प्रोवाच पद्मजः ॥
तथा ते कथयिष्यामि यथा प्रोक्तं स्वयंभुवा॥९॥सर्वकामाः प्रसी-
दन्ति कृष्णमंत्रजपाद्विद्यः॥गाणपत्येषु शैवेषु तथा शाक्तेषु सुव्रत-
॥१०॥सर्वेषु मंत्रवर्गेषु श्रेष्ठं वैष्णवमुच्यते ॥ वैष्णवेषु च सर्वेषु कृ-
ष्णमंत्राः फलाधिकाः॥११॥नारदपंचरात्रे प्रथमरात्र प्रथमाध्याये
(श्लो० ७०) मंत्राणां कृष्णमंत्रश्च यथा विद्या धनेष्वपि ॥ य-
था तेजस्विनां सूर्योमिष्टानामृतं यथेति कृष्णमंत्राणां परमोत्कर्षः॥
अत्रैव नवमाध्याये शिवः ॥ (श्लो० २०) कृष्णमंत्रोपासका-
नां शुद्धं पादोपकं सुत ॥ पुनानि सर्वतीर्थानि वसुधामपि पार्व-
ति ॥ कृष्णमंत्रोद्विजमुखाद्यस्य कर्णं प्रयातिच ॥ तं वैष्णवं जग-

त्पूतं प्रवदन्ति पुराविदः ॥ २१ ॥ मंत्रग्रहणमात्रेण नरोनाराय-
णात्मकः ॥ पुनाति लीलामात्रेण पुरुषाणां शतं शतं ॥ २२ ॥ इ-
त्यादि ॥ तथा ॥ (श्लो० २५) सस्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु
दीक्षितः ॥ फलं सलेजे पूजानां व्रती सर्वव्रतेषु च ॥ २५ ॥ वि-
ष्णुमंत्रं योलभेत वैष्णवाच्च द्विजोत्तमान् ॥ कोटिजन्मार्जितान्
पापान्मुच्यते नाऽत्र संशयः ॥ २७ ॥ कृष्णमंत्रोपासकानांसद्यो-
दर्शनमात्रतः ॥ शतजन्मार्जितात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥ २८ ॥
वैष्णवाद्दर्शनैरेव स्पर्शनेन च पार्वति ॥ सद्यःपूतं जलं बन्धिर्जगत्पू-
तः समीरणः ॥ २९ ॥ दर्शनं वैष्णवानां च देवावाञ्छन्ति नित्यशः ॥
नवैष्णवात्परः पूतोविश्वेषु निखिलेषु च ॥ ३० ॥ तत्रैव त्रयोदशाऽ-
ध्याये उपबर्हणाख्यगंधर्वं प्रति स्वयं श्रीकृष्णः ॥ (श्लो० १०) मन्म-
त्रोपासकश्चैव स्वतंत्रोनित्यवियहः ॥ पुनर्न विद्यते जन्म मंत्रग्रहण-
मात्रत इति इदमारभ्य अध्यायसमाप्तिपर्यंतं विस्तरेण कृष्णमंत्र-
माहात्म्यं वर्णितमस्ति ॥ तत्रैव पंचमरात्रे चतुर्थाध्याये ॥ (श्लो० ६)
अखिलमनुषु मंत्रवैष्णवावीर्यवंतोमहिततरफलाढ्यास्तेषु गोपा-
लमंत्राः ॥ प्रबलतरदैहपोऽशिष्टसम्मोहनाख्योमनुरनुपमसम्यक्-
कल्पनाकल्पशाखी ॥ ६ ॥ मनुषिममतिदुष्टं योभजेद्भक्तिनम्रो-
जपद्भुतयजनाद्यैर्ध्यानवन्मन्त्रिमुख्यः ॥ त्रुटितसकलकर्मपंथिरुद्धु-
धेता व्रजति सतु पदं तन्नित्यशुद्धं मुरारेरिति ॥ अत्रैव दशमा-
ध्याये दशमाध्यायसमाप्तिश्लोकेषु कृष्णमंत्रस्य परममोक्षदा-
तृत्वमस्ति ॥ एवमेकादशाध्यायानिपि ॥ गौतमतंत्रे एकाविंशाध्या-
ये (श्लो० २) नारदः ॥ शृणु ब्रह्मन् कृष्णमंत्रान् सर्ववेदैकसं-
मतान् ॥ यदेकज्ञानमात्रेण पुनर्जन्म न विद्यत इति ॥ निर्वीजमं-

त्राणामपि जपेन सिद्धिरुक्ता तत्रैवाष्टाविंशाध्याये ॥ (श्लो० ३१)
 निर्वीजाये च मंत्रावै शक्तिहीनाश्च कुंठिताः ॥ अरिपक्षे स्थिता-
 ये च केवलावर्णरूपिणः ॥ एतदाप्येन जाप्येन जीवन्ति च पुनन्ति
 चेति ॥ किंच ॥ कृष्णनाम्न एव सर्वपापक्षयहेतुमहाप्रायश्चित्तरू-
 पत्वान्महामन्त्ररूपत्वाच्च किं वाच्यं तद्वदितमंत्राणां महामन्त्रत्वे स-
 र्वोत्कृष्टत्वे वा ॥ नाम्नस्तथात्वं तु यथा ॥ प्रायश्चित्तमयूखे स्कांद-
 प्रज्ञासखंडीयजगद्वाक्यं ॥ नाम्नां मुख्यतरं नाम कृष्णारख्यं यत्परं-
 तप ॥ प्रायश्चित्तमशेषाणां पापानां मोचकं परमिति ॥ तथा-
 वादावल्यां गौतमतन्त्रे ॥ कृष्णेति द्यक्षरोमन्त्रइति ॥ पाद्मे ॥ कृष्णे-
 ति वैष्णवं मन्त्रं श्रुत्वा मुक्तो भवेन्नरइति ॥ ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णज-
 न्मखंडे ॥ गृहाण मम मन्त्रं च कृष्णइत्यक्षरद्वयं ॥ सर्वेषां मेव मं-
 त्राणां सारात्सारतरं परमिति ॥ श्रुतयश्च कृषिर्भूवाचकः शब्दोणश्च
 निर्दृतिवाचकः ॥ तेयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्णइत्यभिधीयतइत्याद्याः
 प्रसिद्धाएव ॥ किंच पुनरप्यस्य नाम्नः सर्वप्राश्चित्ताधिकत्वमुच्य-
 ते त्रिकांडमंडनाख्ये श्रौतग्रंथे महाभारते ॥ प्रायश्चित्तान्यशेषाणि
 तपःकर्मात्मकानि वै ॥ यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं पर-
 मिति ॥ तथा ॥ पष्ठस्कंधे द्वितीयाध्याये ॥ (श्लो० १०) सर्वेषा-
 मप्यघवतामिदमेव सुनिष्कृतम् ॥ नामव्याहरणं विष्णोर्यतस्तद्विप-
 यामतिः ॥ १० ॥ न निष्कृतैरुदितैर्ब्रह्मवादिभिस्तथा विशुद्ध्यत्यघवान्
 व्रतादिभिः ॥ यथा हरेर्नामपदैरुदाहृतैस्तदुत्तमश्लोकगुणोपलं-
 भकम् ॥ ११ ॥ नैकांतिकं तद्विरुद्धेऽपि निष्कृतं मनः पुनर्धावेति
 चेदसत्ये ॥ सत्कर्मनिर्हारमभीप्सतां हरेर्गुणानुवादः खलु स-
 त्वभावः ॥ १२ ॥ साकेत्यं परिहास्यं वा स्तोभं हेल-

नमेव वा ॥ वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥ १४ ॥ पतितः
 खलितो भग्नः संदष्टस्तप्तआहतः ॥ हरिरित्यवशेनाह पुमान्मार्ह-
 ति यातनाम् ॥ १५ ॥ गुरुणां च लघूनां च गुरुणि च लघूनि च ॥
 प्रायश्चित्तानि पापानां ज्ञात्वोक्तानि महर्षिभिः ॥ १६ ॥ तैस्ता-
 न्यधानि पूर्यन्ते तपोदानजपादिभिः ॥ नाधर्मजं तद्भुदयं तदपी-
 शांघ्रिसेवया ॥ १७ ॥ अज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम य-
 त् ॥ संकीर्तनमघं पुंसोदहेदेधोयथाऽनलः ॥ १८ ॥ यथाऽगदं वी-
 र्यतममुपयुक्तं यदृच्छया ॥ अजानतोप्यात्मगुणं कुर्यान्मंत्रोप्यु-
 दात्ततः ॥ १९ ॥ इति ॥ अत्रैव श्रीधरस्वामिना व्याख्यायते ॥ न-
 न्विदमपि पर्षदनुपदिष्टं श्रद्धाहीनं च कथं प्रायश्चित्तं स्यात्तत्राहुः ॥
 यथेति ॥ अगदमौषधं वीर्यवत्तममिति वक्तव्ये वीर्यतममित्युक्त-
 म् ॥ यदृच्छया श्रद्धाहीनमुपयुक्तं अक्षितं पर्षन्मुखादजानतोऽपि
 स्वगुणमारोग्यं कुर्यात् ॥ मंत्रोऽपि नामात्मकस्तथा स्वकार्यं कु-
 र्यादेव ॥ नहि वस्तुशक्तिः श्रद्धादिकमपेक्षत इत्यर्थः ॥ तदुक्तं वि-
 ण्णुधर्मेषु ॥ हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः ॥ अनिच्छयाऽपि
 संस्पृष्टोदहत्येव हि पावक इति ॥ एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं ॥ तस्मादस्मत्सं-
 प्रदायपूर्वाचार्यपरंपरयोपदिश्यमानं कृष्णमंत्रत्रयमेवेदानीमप्यस्म-
 दाचार्यैः स्वशिष्येभ्य उपदेष्टव्यं न त्वन्यत् ॥ अस्मत्संप्रदायेष्टफलस्य
 तावतैव सिद्धौ मंत्रांतरस्योपदेशे प्रयोजनाभावात् ॥ तदुपदेशे स्वा-
 चार्यमर्यादोलङ्घनेन स्वसदाचारविरोधापत्तेश्च ॥ अस्मत्संप्रदाये हि
 श्रीपुरुषोत्तममारभ्य इयदवधि न केनाप्याचार्येण कस्यै चिदपि
 स्वसांप्रदायिकशिष्याय मंत्रांतरमुपदिष्टं ॥ अतः स्वसांप्रदायिकमंत्र-
 दानमेव स्वशिष्याय क्रियत इति सर्वं सुस्थं ॥ अथ के ते भवत्सांप्रदा-

यिकामंत्रादितिचेत् ॥ नतेऽस्माभिर्वक्तुं शक्याः ॥ गुर्वाज्ञाऽभावात् ॥
 स्वमंत्रकथननिषेधाच्च ॥ नारदपंचरात्रद्वितीयरात्रे ॥ (अ० ५२ श्लो० ८)
 गुरुणाच निषिद्धं च न वक्तव्यं कदाचनेति ॥ तत्रैव प्रथमरात्र-
 पंचमाध्याये नारदं प्रति सरसिरुहासनः ॥ (श्लो० २७ (आत्म-
 नः कवचं मंत्रं स्वयं दातुं न चार्हति ॥ प्राणानष्टाश्च दानेन चेति
 वेदविदोविदुरिति ॥

॥ अथ चतुर्थप्रधानप्रश्नावलंबी तृतीयः

प्रश्नः ॥ ३ ॥

न्यूनाश्चेत्सर्वमंत्राणां शास्त्रसंमतमोक्षदातृत्वाविशेषेण कुतो-
 न्यूनता ॥ २७ ॥

॥ उत्तरं ॥

अस्माभीरामकृष्णादिमंत्राणां परस्परतो न्यूनतायां समानतायामधि-
 कतायां च हेतवः पूर्वमेव समर्थिता इति नेदानीमयं हेतुप्रश्न उत्तरणी-
 यः ॥ किंचित्तुवदामः ॥ भगवन्मंत्रेषु तत्तन्मंत्रप्रतिपादकशास्त्रेण तत्तन्म-
 त्रस्य मोक्षदातृत्वे वर्ण्यमानेऽपि नैतन्मंत्रसामर्थ्येनैवेति वक्तुं युक्तं
 किंतु तत्तत्प्रतिपाद्यदेवताप्रसक्त्यैव ॥ तथा चेह भगवन्मंत्रेषु तत्तन्मंत्र-
 जपेन तत्तत्प्रतिपाद्यरामकृष्णाद्यन्यतमभगवदवतारप्रसादात्तत्तत्सा-
 युज्यादिलक्षणएव मोक्षोभवति ॥ तैत्तिरीयाणां नाराणोपनिषदि ॥
 एतासामेव देवतानां सायुज्यं सार्धितां समानलोकतामामो-
 तीति श्रावितन्यायात् ॥ अतस्तत्तन्मोक्षाकांक्षिभिस्तत्तन्मंत्रोपासनं
 कर्तव्यमिति युक्तं ॥ किंच भगवदवतारेष्वपि पूर्णत्वांशत्वकलात्वा-

दिना तारतम्यं शास्त्रसिद्धमिति तदनुसारेण तत्प्रतिपादकमंत्रेष्वपि
समालोचनीयं सच्छास्त्रविचारचतुरैः सूक्ष्ममतिभिः कृतिभिरि-
तिश्रीः ॥

॥ अथ चतुर्थप्रश्नावलंबीचतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

॥ प्रशंसापरतयोपपत्तिस्तु समानैव परस्परभिन्नमंत्रग्रहणक-
र्तुः ॥ २८ ॥

॥ उत्तरं ॥

अस्यायमर्थो भवेत् यदि भवद्भिः शास्त्रसिद्धायाः स्वमंत्रनिष्ठाया-
मोक्षदातृत्वादिलक्षणायाः स्तुतेर्वास्तविकत्वं मंत्रांतरनिष्ठायास्त-
स्यास्तु तद्ग्रहणविधिषोपार्थवादरूपतया स्वार्थे अप्रामाणिकत्व-
मित्युच्यते तर्हि मंत्रांतरोपासकेन स्वमंत्रनिष्ठायास्तस्याः प्रामा-
णिकत्वं भवन्मंत्रनिष्ठायास्तुक्तरीतिकाऽप्रामाणिकत्वमिति शक्ये-
तोद्बुध्य भाषितुं ॥ तस्मान्नैतत्समाधानं साधीयइति ॥ अस्माभिस्तु
शास्त्रसिद्धायायावद्भगवन्मंत्रस्तुतेर्भवदुक्तरीतिकमप्रामाणिकत्वं नो-
ररीकृतं किंतु प्रामाणिकयुक्त्यंतरतएवोत्तरमनंतरमेव द्वितीर्णमतो-
विशीर्णमूलोनायमनुयोगइतरदुत्तरवितरणमर्हतीति भव्यं नः ॥

॥ अथ चतुर्थप्रधानप्रश्नावलंबी पंचमोऽवांतरः

प्रश्नः ॥ ५ ॥

॥ शैवशाक्तिकमंत्राणां मोक्षदातृत्वमस्ति न वा ॥ २९ ॥

॥ उत्तरं ॥

मंत्राणां मोक्षदातृत्वं देवतायाः प्रसादतः ॥ वक्तव्यं मोक्षदोदेवो-

मुकुन्दः सर्ववन्दितः ॥ १ ॥ तदंशाः सकला देवाः सकामा आश्रयं-
ति तान् ॥ तत्तद्वदाति तद्वारा तेभ्यो माहात्म्यबुद्धये ॥ २ ॥ अतो-
मोक्षप्रदत्वं तु हरिमंत्रस्य केवलं ॥ सर्वकामप्रदत्वं चानन्यभक्तेभ्य उ-
च्यते ॥ ३ ॥ देवतांतरमंत्रास्तु साक्षान्मोक्षप्रदानहि ॥ त्रैवीर्गिकफ-
लं तेभ्यस्तत्तद्रूपाद्धरेर्भवेत् ॥ ४ ॥ तथाहि ॥ मोक्षप्रदत्वं भगवत एव न
तु देवांतरस्य कस्यापि ॥ अतएव भागवते दशमस्कंधोत्तरार्धे एकपं-
चाशत्तमाध्याये मुचुकुन्दं प्रति देवानां वचनं ॥ (श्लो० २०) वरं दृ-
णीष्व भद्रं ते ऋते कैवल्यमद्यनः ॥ एक एवेश्वरस्तस्य भगवान् वि-
ष्णुरव्यय इति ॥ यदि च देवा एव मोक्षं दातुमशक्यं स्तर्हि कुतस्ते मुचु-
कुन्दाय तन्वादास्यन् किमिति च खट्वांगस्तांस्तत्त्वा मोक्षार्थी
सत्वरं हरिं शरणमगमिष्यत् ॥ उक्तं च द्वितीयस्कंधाध्याये ॥
(श्लो० १३) खट्वांगो नाम राजर्षिर्ज्ञात्वेयत्तामिहायुषः ॥ मुहूर्-
त्तात्सर्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिमिति ॥ अत्रैव श्रीधरस्वामिना-
ऽप्युक्तं ॥ खट्वांगो हि देवपक्षे स्थित्वा दैत्यानजयत् ततः प्रसन्नैर्दे-
वैर्वरं दृणीष्वेत्युक्तोऽतस्तेनोक्तं प्रथमं तावन्ममायुः कथ्यतामिति ॥
ततो देवैरुक्तं तत्तु मुहूर्त्तमात्रमस्तीति ॥ ततोऽतिशीघ्रं विमानेन जु-
वमागत्य हरिं शरणं गत इति ॥ किंच ॥ शिवस्यापि भोगप्रदत्व-
मेव ॥ अतएव दशमस्कंधोत्तरार्द्धे अष्टाशीतितमाध्याये ॥ (श्लो०
१) देवासुरमनुष्येषु ये भजन्त्यशिवं शिवं ॥ प्रायस्ते धनिनो भो-
जानतु लक्ष्म्याः पूर्तिं हरिं ॥ एतद्वेदितुमिच्छामः संदेहोऽत्र महान्
हिनः ॥ विरुद्धशीलयोः प्रभवो विरुद्धाभजतां गतिरिति देवस्य भाववि-
रुद्धफलोपलब्धिकारणे राज्ञा पृष्टे श्रीशुक आह ॥ शिवः शक्तियु-
तः शश्वच्चिर्लिंगो गुणसंघतः ॥ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं

त्रिधा ॥ ३ ॥ ततो विकारा अभवन् षोडशामीषु कंचन ॥ उपाधाव-
 न्विभूतीनां सर्वासामश्रुते गतिं ॥ ४ ॥ हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्पुरु-
 षः प्रकृतेः परः ॥ स सर्वदृगुपद्रष्टा तं भजन्निर्गुणो भवेदिति ॥ अतः
 पुरुषोत्तमभजनादेव नैर्गुण्यलक्षणो मोक्षः ॥ अनन्यभक्तानां च
 सर्वकामावाप्तिस्ततएव ॥ अनन्याश्चित्तयंतो मां ये जनाः पर्युपास-
 ते ॥ तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहमित्यादिवचनेभ्यः ॥
 द्वितीयस्कंधे च तृतीयाध्याये ॥ (श्लो० ३) वसुकामो वसून् रुद्रा-
 निति रुद्रेभ्यः पृथक् (श्लो० ७) विद्याकामस्तु गिरिशं दांपत्यार्थ-
 मुमां सतीमिति साक्षात्शिवस्य शक्तेश्च कामविशेषदातृत्वमेवोक्तो-
 च्यते ॥ (श्लो० १०) अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ॥
 तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥ १० ॥ एतावानेव यजता मि-
 ह निःश्रेयसोदयः ॥ भगवत्पचलोभा बोधद्वागवतसंगतः ॥ ११ ॥ ज्ञानं
 यदा प्रतिनिवृत्तगुणोऽस्मि चक्रमात्मप्रसाद उत यत्र गुणेष्वसंगः ॥ कै-
 वल्यसंमतपथस्त्वथ भक्तियोगः को निर्वृतो हरिकथासु रतिं न कुर्या-
 दिति ॥ १२ ॥ अत्र एतावानेवेत्येवकारेण इतरदेवभजनादिव्यावृ-
 त्तिः ॥ निःश्रेयसस्य मोक्षस्योदयो यत्सादिति तथा ॥ कैवल्यं मोक्षः ॥
 किंच श्रीपुरुषोत्तमस्य अंशभूतेषु तत्तद्गुणोपाधिभिन्नेषु ब्रह्मविष्णु-
 महेश्वराख्येषु स्वस्वरूपेष्वपि मोक्षदातृत्वं विष्णोरेव ॥ यद्योक्तं प्रथ-
 मस्कंधे द्वितीयाध्याये ॥ (श्लो० ११) तदारजस्तमोभावाः का-
 मलोभादयश्च ये ॥ चेतएतैरनाविद्धं स्थितं सत्त्वे प्रसीदति ॥ एवं
 प्रसन्नमनसो भगवद्भक्तियोगतः ॥ भगवत्तत्त्वविज्ञानं मुक्तसंगस्य जा-
 यते ॥ २० ॥ भिद्यते हृदयप्रंथिश्छिद्यते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयन्ते चास्य

कर्माणि दृष्ट्वात्मनीश्वरे ॥२१॥ अतोवैकवयोनित्यं भक्तिं परमया
मुदा ॥ वासुदेवे जगवति कुर्वन्त्यात्मप्रसादनीं ॥२२॥ सत्त्वं रजस्त-
मइति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुषएकइहाऽस्य धत्ते ॥ स्थित्यादये
हरिविरंचिहरेतिसंज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः ॥२३॥
पार्थिवाद्धारुणो धूमस्तस्मादग्निस्रयीमयः ॥ तमसस्तु रजस्तस्मात्सत्त्वं
यद्वल्लदर्शनं ॥२४॥ भोजिरे मुनयोऽथाग्रे जगवंतमधोऽक्षजं ॥ सत्त्वं वि-
शुद्धं क्षेमाय कल्पंते ये नु तानिह ॥२५॥ मुमुक्षवो घोररूपान्हित्वा
भूतपतीनथ ॥ नारायणकलाः शांता भजंति स्ननसूयवः ॥२६॥ रज-
स्तमः प्रकृतयः समशीला भजंति वै ॥ पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियैश्व-
र्यप्रजेष्ववः ॥२७॥ इत्यादि ॥ अतः शिवशक्त्यादिरूपदेवांतरोपासने तु
कामावाप्तिरेव फलं ॥ अतएव गीतायां ॥ यो यो यां यां तनुं भक्तः
श्रद्धया ऽर्चितुमिच्छति ॥ तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधा-
म्यहं ॥ सतया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ॥ लभते च त-
तः कामान् मयैव विहितान् हितानिति ॥ किंच देवतांतरोपासनस्य
अवैधजगवद्यागत्वमिति तत्रैवोक्तं ॥ येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजंते
श्रद्धयाऽन्विताः ॥ तेऽपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकमिति ॥
अतः शैवशक्तमंत्राणां न मोक्षदातृत्वं किं त्विदं तु जगवन्मंत्राणा-
मेव ॥ एतदेवाऽभिप्रेत्याह गौतमतंत्रप्रथमाध्याये नारदः ॥ सर्वेषु
मंत्रवर्गेषु श्रेष्ठं वैष्णवमुच्यते ॥ गाणपत्येषु शैवेषु तथा शाक्तेषु
सुव्रत ॥ ११ ॥ वैष्णवेषु च सर्वेषु कृष्णमंत्राः फलाधिका इति ॥
एवं शैवमंत्राणां न मोक्षदातृत्वं ॥ नापि शाक्तमंत्राणां ॥ तस्याजग-
वन्मायां ऽशभूतत्वात् ॥ मायाया मोक्षप्रतिबंधकत्वाच्च ॥ तस्याज-
गवन्मायात्वं त्वाहुर्माकिंडेयपुराणे पंचाशीतितमाध्याये स्तुवंतो-

देवाः ॥ (श्लो० १२) या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमाधेति शब्दिते-
ति ॥ तत्रैव एकाशीतितमाध्याये ॥ (श्लो० ४२ ॥) ज्ञानि-
नामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा ॥ बलादाकृष्य मोहाय म-
हामाया प्रयच्छतीति मोक्षप्रतिबंधकत्वमेव तस्याः प्रत्यपादि ॥
किंच भगवताहि अचित्यानंतनित्यस्वाभाविकशक्तिमता क्रीडा-
र्थं बहुबुभूषया देवादिनानाविधरूपकरणवत् स्वशक्त्यंशाअपि ते-
षु तेषु भिन्नाःस्थापिताइति वेदांतसिद्धांतः ॥ दुर्गाच महिषासुरव-
धार्थं सर्वेषामपि देवानां शक्त्यंशानादाय प्रादुर्गतेति तत्रैवद्व्यशी-
तितमाध्याये स्फुटं ॥ तथा ॥ चतुरशीतितमाध्यायेऽपि ॥ (श्लो०
२) देव्या यथा ततमिदं जगदात्मशक्त्या निःशेषदेवगणशक्ति-
समूहमूर्त्या ॥ तामंविकामखिलदेवमहर्षिपूज्यां भक्त्या नताः
स्म विदधातु शुभानि सा नइति ॥ तस्याः समुद्रशायिभगवत्का-
र्यत्वं तु सैवाह ऋग्वेदे देवीसूक्ते ॥ अहमेव स्वयमिदं वदामिजुष्टं
देवेभिरुतमानुषेभिः ॥ यं कामये तं तमुषं कृणोमि तं ब्रह्माणं तन्मृ-
पि तं सुमेधां ॥ अहं सुवे पितरमस्यमूर्द्धन्ममयोनिरप्स्वं ३तः समुद्रे-
इति ॥ समुद्रशायी भगवान् मम कारणमित्यर्थः ॥ इदं यथा म-
या शुद्धाद्वैतचंद्रोदयस्य शाक्तकिरणतंत्रकिरणयोरुपपादितमि-
ति विशेषतोजिज्ञासायां तावानाख्य द्रष्टव्यं ॥ तस्मान्महामायाकृ-
पत्वान्मोक्षदातृत्वं ॥ कचिन्मोक्षदत्ववर्णनं तु तत्राप्रतिबंधकरण-
द्वारैवेतिध्येयं ॥ कारीपोमिरध्यापयतीत्यादिवत् ॥ नक्षत्रैः स्वतो-
ऽध्यापनं संभवति किंतु बटूनां शीतनिरुद्ध्या ऽध्ययनसामर्थ्यापाद-
नादेव ॥ तस्मान्मोक्षवितरणनैपुण्यं तु मुकुंदमंत्राणामेव ॥ तेषां प-
रममोक्षकारणत्वं त्वाह नारदपंचरात्रद्वितीयरात्रे नारदं प्रति शं-

करः ॥ (श्लो० २७) परं राधेशयोर्मंत्रग्रहणं वैष्णवाद्धिजात् ॥
 शुद्धे नारायणक्षेत्रे परं निर्वाणकारणमिति ॥ श्रीभागवतेऽपि ॥
 (स्कं० ६ अ० २ श्लो० १९) यथाऽगदं वीर्यतममुपयुक्तं यदृ-
 च्छया ॥ अजानतोऽप्यात्मगुणं कुर्यान्मंत्रोप्युदाहृतइति ॥ अत्रैव
 श्रीधरस्वामिना मंत्रोऽपि नामात्मकस्तथास्वकार्यं कुर्यादिवेति
 व्याख्यायते ॥ स्वकार्यं दुरितोपरतिपूर्वकमोक्षाख्यं ॥ एवमितरत्रा-
 ऽपि सहस्रशोनिरीक्षणीयं ॥ अतः ॥ मोक्षदं केवलं कृष्णसेवनं दे-
 वनंदितं ॥ मुक्तिदं शिवशक्त्यादिदैवतं नैव तं विना ॥ १ ॥ तस्मा-
 न्मुकुंदमंत्राणाममंदं मुक्तिदायितां ॥ वक्ति शास्त्रं नैव शैवशा-
 क्तादीनां तु तां क्वचित् ॥ २ ॥

॥ अथ प्रक्रांतप्रधानप्रभावलंबी षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

॥ अस्तिचेन्निदा कथं कियते ॥ ३० ॥

॥ उत्तरं ॥

अस्तिचेत्पदाभ्यां शैवशाक्तादिमंत्राणां मोक्षदातृत्वपक्षएवाव-
 तीर्णोऽयं प्रश्नस्तदभावसमर्थनेनैव दत्तोत्तरः ॥ किंच ॥ किमत्र
 निदाशब्देनाऽविद्यमानदोषकीर्त्तनं विवक्षितमुत विद्यमानतत्की-
 र्त्तनं स्वयं तद्ग्रहणजपाद्यऽकरणमेवेति वा ॥ नाद्यः ॥ अस्माकम-
 द्वैतब्रह्मवादे सर्वस्याऽपि ब्रह्मरूपत्वेन सस्तिमुद्रांश्च हरेः शरीरं य-
 किंच भूतं प्रणमेदनन्यइत्यादिषु भक्तिवशात्सर्वस्यापि नंतव्यत्व-
 विधानेन चाऽस्मत्संप्रदाये निदायाएवानवसरपराहतत्वात् ॥ क-
 चिद्व्यथेषु भगवन्मंत्रादिस्तुतिप्रकरणे कदाचिदितरनिदाचेत्तस्या-
 नहिनिदान्यायविचारेणादुष्टत्वात् ॥ न द्वितीयः ॥ तादृशकथने

निंदात्वाभावात्॥अन्यथा सर्ववस्तुनिष्ठतात्त्विकगुणदोषनिरूपका-
णां ज्योतिषायुर्वेदादीनां बहूनां शास्त्राणां सर्ववस्तुनिदकत्वेन अ-
नुपादेयताप्रसंगात् ॥ न तृतीयः ॥ परधर्मानाचरणस्य शास्त्रसि-
द्धत्वात् ॥ अतएव तृतीयाध्याये आपद्धर्मप्रकरणे (श्लो० ७)
आपद्धतइत्यत्र आपदि क्षात्रादित्यपेक्षया ब्राह्मणस्य हीनही-
नतरहीनतमेभ्योऽपि प्रतिग्रहादिकमुत्कृष्टं वदता याज्ञवल्क्येन
आपद्यपि परधर्माश्रयणाद्विगुणस्यापि स्वधर्मस्यैवाचरणं वरीयइ-
ति बोधितं ॥ अत्र विज्ञानेश्वरोऽप्याह ॥ एवंच वदता ऽऽपद्धतस्य
परधर्माश्रयणाद्विगुणमपि स्वधर्मानुष्ठानमेव मुख्यमिति दर्शितं भ-
वतीति ॥ मनुरपि ॥ वरं स्वधर्मोविगुणोन पारक्यः स्वनुष्ठितः ॥ प-
रधर्माश्रयाद्विप्रः सद्यः पतति जातितइति ॥ अतः संप्रदायभेदेन
स्वधर्माभावान्नशिवादिदेवतांतरमंत्रग्रहणं युक्तं ॥ तैत्तिरीये ॥ यो-
वै स्वदेवतामति यजते प्र स्वायैदेवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति
पापीयान् भवति इति निषेधश्रुतेश्च॥सर्वसाधारणेष्वाचारप्रकाशा-
दिधर्मशास्त्रग्रंथेषु वैष्णवविषयतयोदाहृतैः नान्यदेवं न मत्कुर्या-
न्नान्यमंत्रमुदीरयेदित्यादिकाशीखंडादिवचनैरपि तथासिद्धेश्च ॥
अपिच ॥ शैवशाक्तान्यतरमंत्रदीक्षाग्रहणे शैवत्वं शाक्तत्वं वाभवे-
देव ॥ तथाच सति अस्पृश्यत्वाऽनग्निवाद्यत्वादिकं स्यात् ॥ यथो-
च्यते प्रायश्चित्ताध्याये ॥ (श्लो० ३०) उदक्याशुचिभिः स्नाया-
दित्यस्य मिताक्षरायां ब्रह्मांडपुराणे॥ शैवान्पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लो-
कायतिकनास्तिकान् ॥ विकर्मस्थान्द्विजान् शूद्रान्सवासा जल-
माविरोदिति ॥ नचात्र शैवशब्दः कापालिकपरः शंक्यः ॥ तेषां
पाशुपतशब्देन पृथङ्निर्देशात् ॥ तत्स्पर्शं स्नानमात्रेण निर्वाहात्त-

वाञ्छ ॥ यथा चतुर्विंशतिमते ॥ बौद्धान् पाशुपतान् जैनान् लो-
 कायतिककापिलान् ॥ विकर्मस्थं द्विजं स्पृष्ट्वा सचैलोजलमावि-
 शेत् ॥ कापालिकांस्तु संस्पृश्य प्राणायामोऽधिकोमतइति ॥ माध-
 वोऽपीदं पराशरव्याख्याप्रथमाध्याये (श्लो० ३९) संध्यास्नान-
 मित्यस्य विवरणे उदाजहार ॥ इह पूर्वं पाशुपतशब्देन निर्दिष्टा-
 नां लिंगादिधारिणां कापालिकानामेव पुनः प्राणायामविधानार्थं
 कापालिकेतिशब्दांतरेणानुवादः ॥ आपस्तंबः ॥ द्वावेवाश्रमिणौ
 भोज्यौ ब्रह्मचारी गृही तथा ॥ मुनेरन्मभोज्यं स्यात्सर्वेषां लिं-
 गिनां तथेति ॥ अत्र लिंगिनः पाशुपतादयइति आचारकांडतृती-
 याध्याये माधवः ॥ अन्यच्च शिवदीक्षाख्यतद्व्रतग्रहणे पारखंडत्वं-
 स्यात् ॥ श्रीभागवतचतुर्थस्कंधेद्वितीयाध्याये (श्लो० २८) भ-
 वव्रतधराये च ये च तान् समनुव्रताः ॥ पारखंडिनस्ते भवंतु स-
 न्छास्त्रपरिपंथिनः ॥ नष्टशौचामूढधियोजटाभस्मास्थिधारिणः ॥
 विशंतु शिवदीक्षायां यत्र दैवं सुरासवम् ॥ ब्रह्म च ब्राह्मणांश्चैव
 यद्यूयं परिनिंदथ ॥ सेतुं विधारणं पुंसांमतः पारखंडमाश्रिताः ॥ ए-
 षएव हि लोकानां शिवः पंथाः सनातनः ॥ यं पूर्वं चानुसंतस्थु-
 र्यत्प्रमाणं जनार्दनः ॥ तद्ब्रह्म परमं शुद्धं सतां वर्त्म सनातनं ॥ वि-
 गर्ह्यं यात पारखंडं दैवं वोयत्र भूतराडितिभृगुशापात् ॥ तथाच स-
 ति अनभिवाद्यत्वादयोवहवोदोपाः प्रसज्येरन् ॥ पारखंडान् पति-
 तान् ब्राह्म्यान् वाङ्मात्रेणापि नार्चयेदिति स्मृतेः ॥ आचारमाधवे
 (अ० १ श्लो० ३९) व्याख्याने आपस्तंबः ॥ पारखंडं पतितं ब्राह्म्यं
 महापातकिनं शठं ॥ नास्तिकं च लुतघ्नं च नाभिवादेत्कथंचने-
 ति ॥ अतः शास्त्रानुरोधादेव न शैवदीक्षायाः संसर्गः क्रियते नापि

शाक्तदीक्षायाः ॥ धर्माधिसारे तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्द्धे कलिर्वाजि-
तप्रकरणे ॥ मद्यभक्षादिवामाद्यागमस्य तु न मानता ॥ मीमांसा-
द्वितये सर्वशिष्टैश्च तदनादरादित्यादिषु बहुनिषिद्धत्वात् ॥ विस्तर-
स्तु कौलगजमर्दनादिषु मत्कृतशुद्धाद्वैतचंद्रोदये च द्रष्टव्यः ॥ अतः
स्वयं तद्धर्मानाचरणमात्रेण शास्त्रसिद्धतद्वोपानुवादेन वा नैव नि-
दकत्वगंधस्याप्यापत्तिः ॥ अन्यथा शाखांतरीयकर्माण्यनाचरतां
सामगानस्य रुद्रदैवत्यत्वेन तदुच्चारणानंतरमशुचित्वान्नवेदांतरो-
च्चारणमुचितमित्यादि मन्वादिशास्त्रसिद्धं च वदतां तथा यागेष्वपि
रुद्रदैवत्यादिकर्मानंतरमशुचित्ववारणायापउपस्पृशतां सर्वेषामपि
द्विजातीनां वेददेवनिदकत्वप्रसक्त्या महानेवानर्थः स्यात् तस्मान्न
किंचिदेतत् ॥ इयत्त्विह तत्त्वं ॥ उक्तश्रीभागवतवचनस्वारस्यात्
भगवद्भक्त्यादिप्रतिपादकसच्छास्त्रद्वेषिषु आधुनिकशैवमुधाकरा-
द्युक्तरीत्या शिवनिवेदितान्नभक्षणादिना नष्टशौचेषु ऊर्ध्वपुंड्रतु-
लसीकाष्ठमालाप्रभृतिद्वेषात् सदा त्रिपुंड्ररुद्राक्षमात्रधारिषु भगव-
त्तद्भक्तब्राह्मणसनातनभगवन्मार्गशास्त्रवशालिषु शैवदीक्षादुराग-
हिष्वेवास्पृश्यत्वप्रभृतयोदोषाः सिद्ध्यंतीति उक्तविधकुचरितरहि-
तानां हरौ हरे च भक्तिमतां यथाशास्त्रं व्यवस्थयोर्ध्वपुंड्रत्रिपुंड्रादि
कुर्वतां स्मार्तानां संस्पर्शादिकं नास्माकमनभिमतमिति ॥ तथाचातः
वंदामहे मुकुंदं सानंदं नंदनंदनममंदं ॥ शुद्धाद्वैतान्नैतानितरान्दंदार-
कांस्तुनिदामः ॥ १ ॥

॥ अथ प्रक्रांतप्रश्नस्यावलंबी सप्तमः प्रश्नः ॥ ७ ॥

॥ नास्तिचेत्तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य का गतिः ॥ ३१ ॥

॥ उत्तरं ॥

तादृशं शास्त्रमेव दुर्लभं कदाचित्तत्संभवेऽपि तामसजीवपरं ॥ प्र-
थमस्कन्धे द्वितीयाध्याये ॥ (श्लो० २६) मुमुक्षुबोधोरूपान् हि-
त्वा भूतपतीनथ ॥ नारायणकलाः शांताभजन्ति ह्यनसूयवः ॥ २६ ॥
रजस्तमःप्रकृतयः समशीलाभजन्ति वै ॥ पितृभूतप्रजेशादीन् श्रि-
यैश्वर्यप्रजेषवइत्यादिश्रीभागवतादिवचनैस्तदुपासनायाराजसता-
मसैककार्यत्वनिश्चयात् ॥ तत्रापि शिवसायुज्यसालोक्याद्यन्य-
तमलक्षणमोक्षपरमेव ॥ तद्दीक्षांगभूतानां रुद्राक्षधारणादिधर्माणां
फलप्रतिपादकैः ॥ रुद्राक्षदेहसंस्थोऽपि कुक्कुरोभियते यदि ॥ सोऽ-
पि रुद्रपदं याति किं पुनर्मानवोगुहेत्यादिभिः स्कांदादिवचनैस्तथै-
वाध्यवसायात् ॥ अतएव तद्दीक्षाऽग्रहिभिरप्ययदीक्षितादिभिः स्वा-
भिलषितमुक्तिलक्षणकथनपुरःसरं सा प्रार्थ्यते ॥ भजेम भवदंतिकं
प्रकृतिमेत्यपैशाचिकीं किमित्यमरसंपदं भ्रमथनाथ नाथामहे ॥
भवद्भवनदेहलीविकटतुण्डदंडाहतित्रुटन्मुकुटकोटिभिर्मघवदादिभि-
र्भूयतइति ॥ अत्र पूर्वार्द्धे पिशाचयोनिप्राप्तिपूर्वकं शिवसान्निध्य-
स्य प्रार्थितत्वेनोत्तरार्द्धे तद्भवनस्यात्युत्कर्षवर्णनेन च कैलासादि-
रूपे शिवस्थाने पिशाचयोनिप्राप्तिपुरःसरं सार्वदिकं शिवसान्नि-
ध्यमेव तदभिलषितामुक्तिरिति फलति ॥ कचिच्छास्त्रेषु शिवदीक्षा-
यातिप्रशंसा तु ऋगुशापप्राक्कालिकपरेति प्राञ्चः ॥ तस्मान्नतन्मं-
त्राणां साक्षात्कैवल्यादिलक्षणमोक्षप्रदायित्वं शास्त्रसिद्धं ॥ अथ
कचिच्चेपां कदाचित्कैवल्यादिप्रदत्वकथनेऽपि परंपरासंबन्धेनैव त-
द्बोद्धव्यं ॥ अतएव ब्राह्मे ॥ समाप्तिदशायां मायानुकीर्तनाध्या-
ये व्यास आह ॥ अन्यदेवेषु या भक्तिः पुरुषस्येह जायते ॥ क-

मेणा मनसा वाचा तद्गतेनांतरात्मना ॥ तेन तस्य भवेद्भक्तिर्यज-
ने मुनिसत्तमाः ॥ सकरोति ततोविप्रा भक्तिं चाग्नेः समाहितः ॥
तुष्टे द्रुताशने तस्य भक्तिर्भवति भास्करे ॥ पूजां करोति सततमा-
दित्यस्य द्विजोत्तमाः ॥ प्रसन्ने भास्करे तस्य भक्तिर्भवति तत्त्वतः ॥
सेवां करोति विधिवत् स तु शंभोः प्रयत्नतः ॥ तुष्टे त्रिलोचने तस्य
भक्तिर्भवति केशवे ॥ संपूज्य तं जगन्नाथं वासुदेवाख्यमव्ययं ॥
ततोभुक्तिं च मुक्तिं च सप्राप्नोति द्विजोत्तमा इति ॥ दशमस्कन्धे
चोद्भवः ॥ दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः ॥ श्रेयोभिर्विवि-
धैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत इति ॥ भगवानप्याह ॥ जन्मांतर-
सहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः ॥ नराणां क्षीणपापानां मयि भ-
क्तिः प्रजायत इति ॥ न च सर्वत्र देवतांतरभक्तानां प्रतिपादितप्रना-
ड्या कृष्णभक्त्युद्भवस्य नियमेनादर्शनात् प्रत्यक्षबाधितमेतदिति
शङ्क्यं ॥ एतज्जन्मनि तदभावे जन्मांतरेऽपि तत्संभवात् ॥ एतज्जन्मा
नुष्ठितनिष्कामयागादिकर्मभिरिहैव ज्ञानानुत्पत्तौ जन्मांतरे तदुत्प-
त्तिवत् ॥ प्रपञ्चितं चैतत् परमाचार्येण बादरायणेन साधनाध्याये
रंहतिपादे इति शुभं ॥ इति तादृशशास्त्रार्थे सति तस्य गतिः कृता ॥
मतिमंतोरतिगोपीपतिपादेऽस्त्विति प्रिया ॥ १ ॥ श्रुतिशुक्तिर्भवेद्यु-
क्तिमौक्तिकैर्वक्ति भूषितः ॥ मुक्तिं भुक्तिं भक्तिमतामाचार्यः शा-
स्त्रशक्तिमान् ॥ २ ॥ संतो जयन्त्वसंतश्च लोके सुखलतोद्भवाः ॥ कु-
शास्त्रधारिणः प्राज्योत्तमसाधनतत्पराः ॥ ३ ॥

न्यस्तपत्नीकइत्यस्य मिताक्षरायां सुतविन्यस्तपत्नीकस्यापि हि ता-
पसाश्रमिणोवैतानौपासनसाध्यकार्येषु दाने चाधिकारोऽभ्यनुज्ञा-
तोऽस्ति॥दीक्षाया अपि दानमेव ॥गोपृथ्वीसरस्वतीभेदेन दानत्रैवि-
ध्यस्य सामशाखीयसाहित्युपनिषदि बृहस्पतिस्मृतौ च दर्शित-
त्वात् ॥ अतोऽस्मत्संप्रदाये पत्नीरहितानामपि नारदशुकेदेवाद्याचा-
र्याणां मंत्रोपदेष्टृत्वस्य पूर्वतएव प्राप्तत्वाच्छास्त्रविरोधाभावाच्च
पत्नीरहितस्याऽप्यस्ति मंत्रोपदेशदाने ऽधिकारः ॥ नन्वेवं सत्यपि
अकृतविवाहस्यास्तु तदधिकारः तथापि विधुरस्य त्वनाश्रमित-
या निन्दितत्वात् श्राद्धभोजनादिषु निषिद्धत्वाच्च नाऽस्य तदधिका-
रोयुक्तइतिचेत् ॥ नैषदोषः ॥ निदायावैदिकक्रियावत्त्वविद्वत्त्वकु-
लीनत्वपुत्रवत्त्वादिधर्मान्यतमाविशिष्टविषयकत्वात् ॥ उक्तान्यत-
मविशिष्टस्य तु श्राद्धभोजनादावप्ययोग्यत्वाभावाच्च ॥ निर्णय-
सिद्धौ प्रथमपरिच्छेदे नक्तभोजनप्रस्तावे ॥ अनाश्रमोऽप्याश्रमी
स्यादपत्नीकोऽपि पुत्रवानिति संग्रहोक्तेः ॥ तथा ॥ प्रजापतिस्मृ-
तौ ॥ योऽभार्यः सन् बलं चेतः संयता विधुरोभवेत् ॥ क्रियापरः
श्रुतेर्वेत्ता श्राद्धे वै भोजयेत्पितुः ॥ श्रुतिज्ञं कुलजं शांतं प्रजावं-
तं जितेंद्रियं ॥ मृतभार्यमपि श्राद्धे भोजयेदविशंकितः ॥ अप्रजो-
मृतपत्नीकः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥ छंदोविनापि न स्थेयं दिनमेकं
विनाऽऽश्रमं ॥ यस्य पुत्राः सदाचाराः श्रुतिज्ञाधर्मसंमुखाः ॥ पि-
तृभक्तिरतादांतानवैधव्यं मृतस्त्रियि ॥ तुरीये धात्रि यस्तिष्ठेत्सं-
धौ मध्यनिशि क्षणं ॥ अभार्योऽप्यनपत्योऽपि श्राद्धे पुण्यैरवाप्य-
प्यते ॥ षोडशाब्दात्परं श्राद्धे विप्रोणां सप्तसप्तके ॥ भोजयेत् पि-
तृकार्यार्थं ततोऽन्यान् देवकर्मणि ॥ न पुत्रपुत्रीतदपत्यजार्था न वं-

धुरंगीकृतचित्तधारणः॥ संप्राप्य वैधव्यमनंगसंज्ञवोयस्तिष्ठति व्य-
क्ततया सवर्ज्यदति ॥ अत्र कामवैवहल्यादि दोषग्रस्तस्यैव विधुर-
स्य श्राद्धभोजनादौ निषेधोनतु तच्छून्यस्य ॥ किंचाग्निहोत्रदर्श-
पूर्णमासादिषु वैतानिककर्मस्वेव विधुरस्य नाधिकारः ॥ तद्वद्वत्ति-
द्धारस्य पुनराधानस्य सपत्नीकमात्राधिकारकत्वात् ॥ तदंगभूतेषु
ब्रीह्यवघाताज्यावेक्षणादिकर्मस्वपि पत्नीकार्यत्वस्य कल्पकारैरथै-
नामाज्यमवेक्षयतीत्यादौ निरूपणात् ॥ (ब्राह्म० काण्ड ३ प्र० ३
अ० ४) पत्न्यवेक्षने मिथुनत्वायप्रजात्यै यद्वैपत्नीयज्ञस्यकरोति मि-
थुनंतन् अथोपलियाएवैपयज्ञस्यान्वारंभोऽनवच्छित्यै इत्यादितत्त-
द्विधायकब्राह्मणवाक्योपलंभाच्च ॥ तथा कर्मांतरेष्वपि तत्तन्मंत्रेषु
आशासानासौमनसंप्रजाऽसौभाग्यंतनूं धातुश्चयोनौसुकृतस्यलो-
केस्योनंमेसहपत्याकरोमि समायुपासंप्रजयासमयेवर्चसापुनः संप-
त्नीपत्याहंगच्छेसमात्मातनुवाममेत्यादिषु सौभाग्यपतिसहभावादि-
लिङ्गैस्तथैव निश्चयाच्च॥अथ संध्यास्नानदानजपदेवार्चनापूर्तादि-
षु तु विधुरस्याऽप्यधिकारोऽक्षतएव ॥ तत्र मंत्रोपदेशस्याऽपि दा-
नत्वादस्ति विधुरस्याऽपि तत्राऽधिकारः॥तस्य दानत्वंतु ब्रीण्याहुर-
तिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वतीति सामशारवीयसाऽहित्युपनिष-
च्छ्रुत्या तादृशानुपूर्वीकबृहस्पतिस्मृत्या तदर्थानुवादिभिः सर्वेषा-
मेवदानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ॥ विद्यादानं ततोऽधिकं ॥ सर्वध-
र्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ॥ तद्वदत्समवामोति ब्रह्मलोकेम-
विद्युतमित्यादिमन्त्रियाज्ञवल्क्यादिस्मरणैश्च निरूपितमेव ॥ क-
थमन्यथा तवाऽपि प्रश्नवाक्ये दीक्षादानइत्युक्तिः संगच्छेत ॥ त-
स्मान्मंत्रोपदेशोऽपि दानाधिकारिणो न विधुरस्याऽनधिकारः ॥ त-

त्राऽपि दानत्वाविशेषात् ॥ अतएव मृतपत्नीकावैराग्यादिवशादकृतविवाहांतराअपि बहवः शिष्टाः संस्क्रियमाणेभ्यः स्वपुत्रादिभ्यो-
गायत्रीमुपदिशंतोदृश्यते ॥ एवं श्रीभागवतचतुर्थस्कंधादिषु पुरा-
णभागेष्वपि सतीनिधनानंतरं हैमवतीविवाहात् प्राक् विधुरस्याऽ-
पि शिवस्य नारदाय ब्रह्मविद्योपदेशनंवर्ण्यते ॥ इत्थमितरत्राऽपि
वर्णनान्तराणि दृश्यानि ॥ इदानीमपि वैष्णवानामस्माकं माध्वरा-
मानुजीयप्रभृतिषु संप्रदायांतरेष्वपि अस्याचार्याणां विधुराविधु-
रसाधारण्येनोपदेशकर्तृत्वव्यवहारः ॥ अतः पत्नीरहितकर्तृकदीक्षा-
दाने निषेधस्य शास्त्रसदाचारयोरनुपलब्धेर्नकोऽपि शंकावकाशः ॥
अथ यदि प्रश्नवाक्ये दीक्षादानइत्यत्राऽऽकारप्रश्लेषादपत्नीकस्य
यथा वैतानिकदीक्षायहणे नाधिकारस्तथा तस्य वैष्णवदीक्षाय-
हणेऽधिकारोऽस्ति नवेत्येव विचिकित्सितं स्यात्तदापि वदामः ॥
परिणयाकरणाद्गृहिणीमरणाद्वाऽपत्नीकेष्वपि मुमुक्षायाअविशेषा-
दस्ति वैष्णवदीक्षायहणाधिकारः ॥ अतएव पष्ठे मनुः ॥ (श्लो०
२५) अग्नीनात्मनि वैतानान्समारोप्य यथाविधीति आरोपि-
ताग्निं सर्वथा पत्नीसंबन्धगन्धशून्यमपि वानप्रस्थं प्रस्तुत्य त-
स्य दीक्षायहणं तादृशस्य परममोक्षं च वक्ति ॥ (श्लो० २९)
एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षाविप्रोवने वसन् ॥ विविधाश्चौपनिषदी-
रात्मसंसिद्धये श्रुतीः ॥ ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः ॥
विद्यातपोविदुष्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये ॥ ३० ॥ तथा ॥
(श्लो० ३३) आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वाऽन्यतमया तनुं ॥
वीतशोकभयोविप्रोब्रह्मलोके महीयतइति ॥ पुनः पंचमाध्याये
सएव ॥ (श्लोक० १५९) अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणां ॥

दिवं गतानि. विप्राणामकृत्वा कुलसंततिमिति ॥ अतः पत्नीभा-
वाभावयोर्मोक्षे न साधकत्वं प्रतिबंधकत्वं वेत्यपत्नीकस्यापि तद्व-
हणे न काऽप्यनुपपत्तिः ॥ विस्तरस्तु किमाश्रमनिष्ठइत्यस्योत्तरा-
दवधेयः ॥ किंच यथा विधुरस्य (अ० ५ श्लो० १६८) भार्या-
यै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाऽग्नीन्त्यकर्मणि ॥ पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनरा-
धानमेव च ॥ अनेन विधिना नित्यं पंचयज्ञान्नहापयेदित्यादीनि
मन्वादिवचनानि विवाहांतरकरणानंतरमेवाधानाधिकारं विदधति
न तथा सपत्नीकस्यैव वैष्णवदीक्षाग्रहणविधायकमपत्नीकस्य त-
त्पतिपेधकं वा किंचिच्छास्त्रमुपलभामहे ॥ प्रत्युत नैष्ठिकब्रह्मचा-
रिप्रभृतीनामपि तदावश्यकताबोधकानि वचनानि प्रागेवोपन्य-
स्तानीति सर्वमच्छिद्रं ॥ इत्थंच ॥ धुर्यं सन्मंत्रविषये तुर्यं चोद्यं
सहाऽष्टभिः ॥ दुर्यंत्रितं स्वांगवाक्यैः पर्यंतं नीतमुत्तरैः ॥

॥ अथ पंचमः प्रधानप्रश्नः ॥ ५ ॥

भवतामत्यावश्यको धर्मः कः ॥ ५ ॥

॥ उत्तरं ॥

श्रीकृष्णदेवमंत्राणां ग्रहणं स्वगुरोर्मुखात् ॥ श्रवणं कीर्तनं विष्णोः
स्मरणं पादसेवनम् ॥ १ ॥ अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनं ॥
स्वाचार्यदर्शितदिशेत्यादीनां समनुष्ठितिः ॥ २ ॥ धर्मोऽत्यावश्यको-
स्माकं वेदवेदांतभाषितः ॥ वैष्णवत्वप्रयुक्तोऽथाध्ययनाऽध्यापना-
दिकं ॥ ३ ॥ प्रजारक्षादिकं नानाव्यापाराद्विजसेवनं ॥ वर्णप्रयु-
क्तादित्याद्याधर्मशास्त्रोदिताः क्रमात् ॥ ४ ॥ तत्तदाश्रममूलाश्च ध-
र्माः श्रुत्यादिदर्शिताः ॥ सर्वेऽत्यावश्यकानस्तेऽनुष्ठीयन्ते यथार्हणं ॥ ५ ॥

देशकालवयोवस्थाधीशक्त्याद्यनुसारतः ॥ तत्र वर्णाश्रमप्राप्ताः प्र-
त्यवायनिवृत्तये ॥ ६ ॥ ज्ञानेऽधिकारसिद्ध्यर्थं चानुष्ठीयंत उज्ज्वलाः ॥
हरिध्यानादिसाहित्यात्तेऽस्माकं वीर्यवत्तराः ॥ ७ ॥ चित्तं संशो-
त्थ्य कल्पंते ज्ञानभक्त्यादिसिद्धये ॥ हरिसेवादयो धर्माः साक्षा-
न्मोक्षप्राप्तये मताः ॥ ८ ॥ अत आवश्यकतरा आचार्यैरुक्तये स्मृताः ॥
वैष्णवत्वप्रयुक्ताये ये च वर्णाश्रमोद्भवाः ॥ ९ ॥ ये त्वन्यदेवताभ-
क्त्याऽन्यमंत्रोपासनादयः ॥ पुत्रेष्ट्याद्याश्च ये काम्या वज्यानाव-
शकाः क्रमात् ॥ १० ॥ तत्राद्यवर्जने हेतुर्यो वै स्यादेवतामिति ॥ एवमा-
दीनि वाक्यानि प्रत्यवायाऽश्रुतिः परे ॥ ११ ॥ भूतिकामस्य वायव्यश्वे-
तालभनमुच्यते ॥ अननुष्ठानतस्तस्य प्रत्यवायोऽश्रुतो यथा ॥ १२ ॥
मया ग्रंथेषु वेदांतचित्तामण्यादिषु स्फुटम् ॥ विस्तरेणैव निर्णीत-
मेतत्तत्रैव दृश्यताम् ॥ १३ ॥

॥ अथै तत्प्रधानप्रश्नावलंबी आद्यः प्रश्नः ॥ १ ॥

॥ तत्र हरिध्यानादिकमावश्यकं यद्युच्यते तदा संध्यागायत्रीम-
ध्ये भवतामनावश्यकत्वमिति वक्तव्यं ॥ तर्हि वर्णाश्रमगणना
भवन्मतेऽस्ति न वा ॥ ३३ ॥

॥ उत्तरं ॥

अंगांगिभावादुभयोर्विरोधं शक्तान वक्तुं श्रुतियुक्तिविज्ञाः ॥ ध्या-
नादिकावश्यकताविधाने संध्यायनावश्यकता कथं स्यात् ॥ १ ॥
परस्परविरुद्धयोर्लोकतरावश्यकतास्वीकारे ऽन्यतरस्याऽनावश्यक-
त्वं प्रसज्येत ॥ इहतु संध्यावंदनगायत्रीजपादिकं न हरिध्याना-
दिविरुद्धं प्रत्युतांगांगिभावात् तस्यापकत्वाच्च तदनुकूलमेव ॥ तः

स्मादस्माकं तूजयोरप्यावश्यकत्वस्वीकारइति अविचाररमणीय-
एवायं वर्णाश्रमगणनाभावाभावप्रश्नः॥ गायत्र्यादीनां भगवत्पाप-
कत्वं तु प्रपंच्यते॥ तथाहि मनुना द्वितीयाध्याये॥ (श्लो० ७६) अ-
कारं चाप्युकारं चेत्यारभ्य त्रैवर्णिकानां सप्रणवस्य गायत्रीज-
पस्य काले संध्यावंदनादिक्रियायाश्चात्यावश्यकतां निरूप्योच्य-
ते ॥ ओंकारपूर्विकास्तिस्रोमहाव्याहृतयोऽव्ययाः ॥ त्रिपदा चैव
सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणोमुखम्॥ ८१ ॥ योऽधीते ऽहन्यहन्येतां त्री-
णि वर्पाण्यतंद्रितः ॥ स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः स्वमूर्तिमान् ॥ सं-
वर्तोऽपि ॥ (श्लो० २०४) गायत्रीं यः सदा विप्रोजपेत नियतः
शुचिः ॥ स याति परमं स्थानं वायुभूतः स्वमूर्तिमानिति ॥ ब्रह्मणो-
मुखमित्यत्र ब्रह्मणः परमात्मनः प्राप्तेर्द्वारमेतदध्ययनजपादिना
निष्पापस्य ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण मोक्षावाप्तेरिति कुल्लूकभट्टोव्याच-
ख्यौ ॥ अतः पापनाशकत्वेन नित्यत्वेन चोपकारकत्वाद्धरिप्राप्ति-
शेषभूतमेवेदं॥ परब्रह्मत्वं च हरेरेवेतितु तदेव ब्रह्म परमं कवीनां तयोरै-
क्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयतइति अहमेव परं ब्रह्म परमात्माहमव्य-
यइति मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनं जयेत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्य-
सहस्रभेरीघुष्टं सर्वसदास्तिकसंमतं ॥ पुनरपि वैदिककर्मणां तत्प्रा-
प्तिसाधनत्वमाह स एव पष्ठे ॥ (श्लो० ७५) अहिंसयेंद्रियासंगैर्वै-
दिकैश्चैव कर्मभिः ॥ तपसश्चरणैश्चोचैः साधयंतीह तत्पदमिति ॥ बृ-
हदारण्यके च श्रूयते॥ (पृष्ठ ८१७) तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणावि-
विदिपंतियज्ञेन दानेन तपसा ऽनाशकेनेत्यादि॥ तैत्तिरीयेपि॥ वेदमनू-
ष्याचार्योते वासिनमनुशास्तीति॥ अतः सर्वस्यापि तत्त्वतो भगवदव-
बोधशेषत्वं सिद्ध्यति ॥ किंच हरिध्यानादि विना संध्यावंदनादि

निष्फलमेव ॥ अतएव मनुः ॥ (अ० ६ श्लो० ८२) न ह्यनध्या-
 त्ववित् कश्चित् क्रियाफलमुपाश्रुतइति ॥ लां दोग्ये च श्रूयते ॥ य-
 देव विद्या करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं
 भवतीति ॥ अपिच ॥ संध्यावंदनादिवैदिककर्माधिकारसंपादके
 उपनयनसंस्कारेऽपि अविदुषो नाधिकारः ॥ यमविद्वानुपनयते
 यश्चाविद्वानितीति श्रुतेः ॥ अग्रे तमसएव तमः प्रविशतीति
 दुष्फलश्रावणात् ॥ विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो-
 भवेदिति स्मृतेश्च ॥ तथा ॥ यागाधिकारिविशेषणकोटावपि अ-
 र्थीसमर्थो विद्वान्जातपुत्रइति कल्पसूत्रे विदुषोऽधिकारउच्यते ॥
 याज्ञवल्क्योऽपि गायत्रीजपादेः प्रकर्षतः सिद्धौ ब्रह्मविद्यायाएव
 हेतुत्वमाह (अ० १) गृह्यप्रकरणे ॥ (श्लो० ५) जपयज्ञप्रसि-
 द्ध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकां जपेदिति ॥ पराशरमाधवीये प्रथमा-
 ध्याये आग्निहोत्रप्रकरणे बृहस्पतिः ॥ ब्रह्मयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां
 चाध्यात्मिकां जपेत् ॥ जम्बाऽथ प्रणवं चापि ततस्तर्पणमाचरेदि-
 ति ॥ अथ ध्यानंतु विदधाति याज्ञवल्क्यएव तृतीयाध्याये अ-
 ध्यात्मप्रकरणे (श्लो० ९) ध्यानयोगेन संपश्येत्सूक्ष्मआत्माऽऽत्म-
 नि स्थितइति ॥ तत्रैव (श्लो० १४६) ततोध्येयस्थितो योऽसौ
 हृदये दीपवत्प्रभुः ॥ धारयेत्तत्र चात्मानं धारणां धारयन् बुधइति ॥
 अथ बृहत्पराशरोऽपि द्वितीयाध्याये (श्लो० ८२) मांत्रं पार्थि-
 वमाग्नेयमित्यादिना सप्तस्नानान्युपक्रम्य (श्लो० ८५) यत्स्थानं
 मनसा विष्णोर्मानसं कथ्यते बुधैरिति मानसस्नानलक्षणमुक्त्वा
 (श्लो० ८६) स्नानानामुत्तमं स्नानं मन्त्राद्यैर्मानसं स्मृतं ॥ रु-

तेन येन मुच्यन्ते गृहस्था अपि सद्भिजा इति सर्वेषां मोक्षसाधनत्वं
 तस्याह ॥ तथा ॥ (श्लो० १०) अस्नात्वा नाचरेत्कर्म जपहो-
 मादि किंचनेति अस्नातस्य यावत्कर्मकरणनिषेधात् स्नानेषु ध्या-
 नरूपस्य च मानसिकस्यातीव फलकथनात् संध्यादौ ध्यानस्यो-
 पकारकत्वमुक्तं भवति ॥ पुनः स एव ॥ (अ० २ श्लो० १३८) चि-
 द्रूपं परमं ज्योतिर्निरालंबमनामयं ॥ अव्यक्तमव्ययं शांतं स्नायाद्वा-
 पि हरिं स्मरन् ॥ गायत्रीवारिसंस्नातः प्रणवैर्निर्मलीकृतः ॥ विष्णुस्म-
 रणसंशुद्धो योग्यः सर्वेषु कर्मसु ॥ योऽधीतवेदवेदार्थः स्नातः सर्वेषु
 चारिषु ॥ न शुद्ध्येदशुचिस्वांतस्तच्छुद्धस्तु शुचिर्मत इति ॥ पुनस्तत्रैव
 (अ० २) प्रणवप्रकरणे ॥ (श्लो० १०) प्रणवो हि परं तत्त्वमित्युपक्रम्य
 (श्लो० १६) त्रित्वज्ञावस्थितो देवो मंतव्यो ब्रह्मवादिभिरिति भगव-
 त्तत्त्वावगंतृभिरेव तस्य शक्यमननत्वमुक्त्वा ऽप्ये जगत्कर्तृत्वादिध-
 र्मोक्तिपूर्वकं तस्य स्पष्टं विष्णुत्वं निरूप्य (श्लो० ३१) उत्पन्न-
 मेतत्तु यतः समस्तं व्याहृत्य तिष्ठेत्प्रलयेऽपि यत्र ॥ एकाक्षरेणापि
 जगंति येन व्याप्तानि कोऽन्यः परमोऽस्ति तस्मात् ॥ ३२ ॥
 ध्येयं न जप्यं न च पूजनीयं यस्मान्न देवाद्वरणीयमन्यत् ॥ दुस्ता-
 रसंसारपयोधिमध्ये ताराय विष्णुः परमः स पूज्य इत्यंतं तस्यैव
 ध्यानादि विधीयते ॥ पराशरमाधवीये (अ० १ श्लो० ३९) सं-
 ध्यास्नानमित्यस्य व्याख्यायां व्यासः ॥ न भिन्नां प्रतिपद्येत गा-
 यत्रीं ब्रह्मणा सह ॥ साहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केन चि-
 दिति ॥ ब्रह्म तु हरिरेव ॥ अस्मच्छाखीयनारायणोपनिषदि ॥ अं-
 ग्रस्य पार इति प्रक्रमे यमंतः समुद्रे कवयो वयंतीत्यादिर्लिंगकथन-
 पूर्वकं तदेव ब्रह्म परमं कवीनामित्युक्तेः ॥ नारायणपरं ब्रह्म

तत्त्वं नारायणः परइत्युक्तेश्च ॥ पुनस्तत्रैव व्यासः ॥ गृहेत्वेकगु-
णा संध्या गोष्ठे दशगुणा स्मृता ॥ शतसाहसिका नद्यामनंतं वि-
ष्णुसंनिधाविति ॥ यत्र विष्णुप्रतिमादिसन्निधावपि अनंतमित्युच्य-
ते किं तत्र वाच्यं तद्ध्यानसहकृतस्य कर्मणोऽनंतफलत्वे ॥ तित्तिरी-
यब्राह्मणेऽपि भगवत्त्वेनादित्यध्यानपूर्वकमेव प्रातरादिसंध्याक-
रणं विधाय तादृशस्यैव मोक्षआम्नायते ॥ उद्यंतमस्तं यंतमादित्य-
मभिध्यायन् कुर्वन् ब्राह्मणोविद्वान् सकलं भद्रमश्नुते सावादित्यो-
ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेदेति ॥ आचारमाधवे (अ०
१) आन्हिकप्रकरणे विष्णुपुराणे ॥ आचम्य च ततोदद्यत् सूर्य-
याय सलिलांजलिं ॥ नमोविवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ॥
जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिन इति ॥ अथ कदाचिद्वाय-
व्यादीनां सूर्यमंत्रत्वं मन्येत तदापि सूर्यस्य विष्णुतेजस्त्वेन तद्विभू-
तित्वात्तन्मन्त्राणां नारायणपरत्वमेव ॥ सारसंग्रहे च वाराहे ॥
संध्योपास्ति करिष्यन्ति द्विजाविष्णुपराङ्मुखाः ॥ रौरवं नरकं प्रा-
प्य चांडालीं योनिमाप्नुयुरिति हरिध्यानादिशून्यस्य संध्यावं-
दनादेर्दुष्फलजनकत्वमप्युक्तं ॥ संध्यात्रयस्य पापक्षयहेतुत्वे-
न चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानशेषत्वं तु ध्वनयति याज्ञवल्क्यो (अ०
३) रहस्यप्रायश्चित्तप्रकरणे ॥ (श्लो० ३) निशायां वा दिवा-
वापि यदज्ञानरुतं भवेत् ॥ त्रैकाल्यसंध्याकरणात्तत्सर्वं विप्रणश्यती-
ति ॥ यमोपि ॥ यदन्हात्कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ॥ आ-
सीनः पश्चिमां संध्यां प्राणायामैर्निहन्ति तदिति ॥ शातातपेनाप्यु-
क्तं ॥ अनृतं मद्यगंधं च दिवामैथुनमेव च ॥ पुनाति वृषलान्नं च
संध्यावहिरुपासितादिति ॥ अथाऽतिथिपूजनादिनित्यधर्मस्यापि

विष्णुप्रसादार्थकत्वात्तत्प्राधान्यमावश्यकमिति बोधयति द्वितीया-
ध्याये पराशरः ॥ यथा ॥ (श्लो० १) अथातिथ्यं प्रवक्ष्यामी-
त्यादिना प्रतिज्ञापुरःसरं सपरिकरमातिथ्यविचारं निरूप्याह ॥
(श्लो० १७) योतिर्तिथिं पूजयेद्भक्त्या पूर्वमभ्यागतं तथा ॥ बालवृद्धा-
दिकं चैव तस्य विष्णुः प्रसीदतीति ॥ अतिथिपूजनस्याऽपि चित्त-
शुद्धिद्वारा भगवज्ज्ञानपर्यवसायित्वं तु दर्शितं माधवीये (अ० १
श्लो० ३९) व्याख्यायां कूर्मपुराणे ॥ हंतकारमथाग्रं वा भिक्षां
वा शक्तितोद्विजः ॥ दद्यादतिथये नित्यं वृत्त्येत परमेश्वरमिति ॥
अतिथिसत्कारस्थ भगवदर्चनरूपत्वं तु शंसितमाश्वमेधिके पर्व-
णि ॥ पादाभ्यां वा पुनैस्तु योऽतिथिं पूजयेन्नरः ॥ पूजितस्तेन रा-
जेंद्र भवामीह न संशयइति ॥ अन्यच्च ॥ यज्ञाः संति ब्राह्मण-
स्यावशकाएव ॥ तेच विष्णुलोकफलकाः ॥ यथा माधवीये
(अ० १ श्लो० ३७) व्याख्यायां हारीतः ॥ यज्ञेन लोकाविमला-
विजांति यज्ञेन देवा अमृतत्वमाप्नुवन् ॥ यज्ञेन पापैर्वृद्धिर्निर्मुक्तः
प्राप्नोति लोकानमरस्य विष्णोरिति ॥ कूर्मपुराणे नास्ति कस्यादथवा-
ऽऽलस्याद्योऽग्नीन्नाधातु मिच्छति ॥ यजेत वा न यज्ञेन सयाति न-
रकान् बहून् ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणो हि विशेषतः ॥ आधायान्नि-
विशुद्धात्मा यजेत परमेश्वरमिति ॥ हारीतः ॥ पाकयज्ञान् यजे-
न्नित्यं हविर्यज्ञास्तु नित्यशः ॥ सौम्यास्तु विधिपूर्वेण यद्वच्छेद्वत्तत्त्वा-
व्ययमिति ॥ कूर्मपुराणे ॥ अमृतापिधानमसीत्यादिना भोजना-
नंतरमाचमनायुक्तोच्यते ॥ अथाक्षरेण स्वात्मानं योजयेद्ब्रह्मणे-
ति हि ॥ सर्वेषामेव यागानामात्मयागः परः स्मृतः ॥ योऽनेन वि-
धिना कुर्यात्स याति ब्रह्मणः पदमिति ॥ एवं प्राधान्येनाश्रमव्र-

यधर्मेषु हरिध्यानसाहाय्यावश्यकत्वं दर्शितं ॥ किञ्च संन्यास-
ग्रहणेऽपि हरिध्यानमावश्यकं ॥ आचारमाधवद्वितीयाध्याये सं-
न्यासग्रहणविधौ कात्यायनः ॥ आत्मन्यग्नीन् समारोप्य वेदिम-
ध्यस्थितो हरिं ॥ ध्यात्वा हृदि त्वनुज्ञातोगुरुणा प्रैषमारभेदिति ॥
पष्ठे संन्यासिधर्मानुपक्रम्य मनुः ॥ (श्लो० ७९) प्रियेषु स्वेषु सुक-
तमप्रियेषु च दुष्कृतं ॥ विस्तृत्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनात-
नमिति ॥ तस्माद्धरिध्यानादिकं सर्वेष्वपि वर्णाश्रमेष्वावश्यकं नतु
तेन सह वर्णाश्रमधर्माणां विरोधगंधोऽपि ॥ सर्वेषामपि हि धर्मा-
णां हरिस्मरणेनैव परिपूर्णत्वं निगद्यते ॥ कथं तर्हि हरिध्याना-
दिकेन सार्द्धं वर्णाश्रमधर्माणां विरोधगंधः किञ्चिज्ज्ञेन बालेनाऽ-
पि ज्ञापितुं शक्यः ॥ तथाहि प्रमादात्कुर्वतां कर्मेत्यादि परिपूर्णतद-
स्तुमदित्यंतं श्लोकत्रयं प्रसिद्धं ॥ चतुर्विंशतिमतव्याख्यायामाचा-
रकादि बृहन्नारदीये ॥ न्यूनातिरिक्तताऽसिद्ध्यै कलौ वेदोक्तकर्मणां ॥
हरिस्मरणमेवाति संपूर्णफलदायकमिति ॥ माधवीये प्रथमाध्याये
आन्हिकप्रकरणे याज्ञवल्क्यः ॥ यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु
कदाचन ॥ व्याहरेद्वैष्णवं मंत्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययमिति ॥ गौतमो-
ऽपि ॥ गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि स्वेच्छया कर्म कुर्मतः ॥ अशुचेर्वा विनासं-
स्थं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ क्रोधं मोहं क्षुतं निद्रां निष्ठीवनवि-
जृम्भणे ॥ दर्शनं च श्वनीचानां वर्जयेज्जपकर्मणि ॥ आचामेत्संभ-
वे चैषां स्मरेद्विष्णुं सुरार्चितमित्यादि ॥ सारसंग्रहे स्कादे भगवद्वच-
नं ॥ मन्निमित्तं कृतं कर्म कर्मलोपो भवेद्यदि ॥ तत्कर्म कुर्वते नि-
त्यं तिस्रः कोट्योमहर्षयः ॥ मन्निमित्तं कृतं पापं मद्धर्माय च क-
ल्पते ॥ मामनादृत्य धर्मोऽपि पापं स्यान्मत्प्रभावतः ॥ पाप्मे शृगुव-

त्वकथनेन न वर्णाश्रमधर्माणामनावश्यकत्वं सिद्ध्यति॥वर्णाश्रम-
धर्मात्यागस्याऽपि विष्णुभक्तिचिह्नत्वात् ॥ यथा ऽऽह विष्णुपुराणे
यमः॥(अं० ३ अ० ७ श्लो० १६)न चलति निजवर्णधर्मतोयः सम-
मतिरात्मसुद्धिद्विपक्षपक्षे ॥ न हरति न च हंति किञ्चिदुच्चैः स्थित-
मनसं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥ कालमाववीधे तु जितमनसमिति-
पाठः ॥ अतः ॥ विचार्यते शास्त्रकथा यथायथा वचांसि युक्तानि
लभेत्तथातथा ॥ श्रान्तोऽस्मि लेखाद्वद्गुलादलं वथा वादव्यथां मै-
व कथा हरेः पथा ॥ १ ॥ यथाऽस्ति वर्णाश्रमधर्मवर्णनं सत्संप्रदा-
येषु गतिप्रदायिषु ॥ हरौ रतेश्वारुविचारसंचयैर्नचेतरत्राऽस्ति त-
थेति बुरध्यतां ॥ २ ॥

॥ अथ प्रक्रांतपंचमप्रश्नावलंबी द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

॥ संध्यादिहीनस्याब्राह्मण्यं भवत्संमतं न वा ॥ ३४ ॥

॥ उत्तरं ॥

ब्राह्मण्यस्य तिरोधानं नित्यसंध्यादिलोपने ॥ प्रतिवैधैर्विहीनस्य
सूतकाद्यैररोगिणः ॥ १ ॥ सेवायनुपरुद्धस्य देवदेवरमापतेः ॥ वृ-
था लोपयतः कर्म यथाशास्त्रं सुसंमतम् ॥ २ ॥ अत्राब्राह्मण्यं ना-
म ॥ ब्रह्माननं क्षत्रभुजोमहात्मेत्यत्र द्वितीयस्कंधसुबोधिन्यां श्री-
मदाचार्यदर्शितदिशा ब्राह्मणबीजतस्तत्परिणीतब्राह्मणजातीयक्षे-
त्रोत्पन्ने शरीरे प्रायोगर्भाधानादिशास्त्रीयसंस्कारैरेव शक्याविर्भा-
वस्य कचिदीश्वरेच्छया शरीरांतरेऽपि तपोविरोपादिभिः प्रादुर्भा-
वशालिनोभगवन्मुखस्वरूपस्य ब्राह्मण्याख्यदेवताविशेषस्य संध्या-
वंदनलोपम्लेच्छान्नभक्षणादिप्रतिकूलसंपन्नप्रयुक्तं प्रायश्चित्तप्रति-

विधेयं तिरोधानं॥पुनस्तत्प्रादुर्भाविकप्रायश्चित्तानि तु स्वल्पवैगुण्ये
 स्वल्पानि गुरुणि तु पुनःसंस्कारादिरूपाणि गुरुणि यथा शास्त्रो-
 क्तविधिना प्रतिष्ठाकरणाभ्यतिमादौ प्रादुर्भूतायादेवतायास्तिरोधा-
 नप्रयोजके स्वल्पवैगुण्ये प्रोक्षणपंचामृतस्नानादिकमेव पुनःप्रादु-
 र्भाविकं म्लेच्छसंसर्गादौ महत्तरानाचारे तु पुनः प्रतिष्ठाकरणादी-
 ति दिक् ॥ तत्र संध्याराहित्याभ्यासप्रयुक्तं ब्राह्मण्याख्यदेवतावि-
 शेषतिरोधानमस्माकं संगतमेव ॥ शास्त्रसिद्धत्वात् ॥ तथाहि ॥ द्वि-
 तीयाध्याये बृहत्पराशरः ॥ (श्लो० १०) दिवसस्य च रात्रेश्च
 संधिः संध्येति गीयते ॥ सोपास्या सद्भिर्जैर्यज्ञात्स्यात्तैर्विश्वमुपासि-
 तं ॥ मध्याह्नेऽपि च संधिः स्यात्पूर्वस्याऽहोऽपरस्य च ॥ पूर्वाह्णा-
 होपराह्णश्च क्षपाचेति श्रुतिक्रमः ॥ पुनः स एव तत्रैव ॥ (श्लो०-
 ७१) त्रिंशत्कोट्यस्तु विख्यातामदेहानामराक्षसाः इत्यादिना
 स्वाध्यायब्राह्मणोक्तप्रकारेण मदेहानां सूर्येण प्रत्यहं युद्धादि नि-
 रूपाह ॥ (अ० २ श्लो० ८०।८१) मत्वेत्यनुदितादित्ये संध्यो-
 पास्तिकरो भवेत् ॥ उदिते सति या संध्या बालक्रीडोपमा हि सा॥
 संध्या येन न विज्ञाता न च संध्याउपासिताः ॥ सजीवन्नपि शूद्रः
 स्यात्तदा पातकसंयुतइति॥आचारमाधवीये प्रथमाध्याये संध्यां
 प्रशंसति यमः ॥ संध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः ॥ विधूत-
 पापास्ते यांति ब्रह्मलोकं सनातनं ॥ यदन्हात्कुरुते पापं कर्मणा-
 मनसा गिरा॥आसीनः पश्चिमां संध्यां प्राणयामैस्तु हंति तत्॥यद्वा-
 च्चात्कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा॥ पूर्वसंध्यामुपासीनः प्राणा-
 यामैर्व्यपोहति॥ऋषयोदीर्घसंध्यत्वाद्दीर्घमायुरवामुयुः॥प्रजां यश
 श्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेवचेति ॥ अकरणे प्रत्यवायोदर्शतोदक्षे-

ण ॥ संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ॥ यदन्यत्कुरुते क-
र्म न तस्य फलभागं भवेदिति ॥ गोभिलोऽपि ॥ संध्या येन न विज्ञा-
ता संध्यायेनाऽनुपासिता ॥ जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाऽ-
भिजायत इति ॥ विष्णुपुराणेऽपि ॥ उपतिष्ठन्ति ये संध्यां येन पूर्वा
न पश्चिमां ॥ व्रजन्ति ते दुरात्मानस्तामिस्रं नरकं वृषेति ॥ कर्मपु-
राणे ॥ योऽन्यत्र कुरुते कर्म धर्मकार्यं द्विजोत्तमः ॥ विहाय सं-
ध्याप्रणतिं स याति नरकायुतमिति ॥ एतत्सर्वमनार्त्तविषयं ॥ त-
थाच ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ अनार्त्तश्चोत्सृजेद्यस्तु सविप्रः शूद्रसंमतः ॥
प्रायश्चित्ती भवेच्चैव लोके भवति निर्दिष्ट इति ॥ अत्रिरपि ॥ नोपति-
ष्ठन्ति ये संध्यां स्वस्थावस्थासु वै द्विजाः ॥ हिंसन्ति वै सदा पापा भ-
गवंतं दिवाकर मिति ॥ विष्णुपुराणेऽपि ॥ सर्वकालमुपस्थानं सं-
ध्यायाः पार्थिवेऽप्यते ॥ अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरजीविन इ-
ति ॥ सूतकादौ सत्यपि सामर्थ्ये संध्योपासनं न कार्यमित्याह
मरीचिः ॥ सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयत इति ॥ यद-
पि पुलस्त्येनोक्तं ॥ संध्यामिष्टिं च होमं च यावज्जीवं समाचरेत् ॥
न त्यजेत्सूतके चापि त्यजन्गच्छत्यधोगतिमिति ॥ तन्मानसिकसं-
ध्याभिप्रायं ॥ यतस्तेनैवोक्तं ॥ सूतके मृतके चैव संध्याकर्म न
संत्यजेत् ॥ मनसोच्चारयेन्मन्त्रान्मन्त्राणाममृते द्विज इति ॥ एतद्विदि-
त्वा यः संध्यामुपास्ते शंसितव्रतः ॥ दीर्घमायुः सर्वदेत सर्वपापैः
प्रमुच्यत इति ॥ पुनर्माधवः ॥ (अ० १ श्लो० ३९) संध्यादीनां नि-
त्यत्वं चाग्निहोत्रादिव्यावज्जीवकर्त्तव्यतया स्वगम्यते जीवनवद-
धिकारत्वं च दिनेदिन इति वीप्सया स्वगम्यते ॥ यथाच वसन्ते व-

संते ज्योतिषा यजेतेत्यत्र वीसया ऽवगमस्तद्वदिति॥पुनराचारकां-
 ढद्वितीयाध्याये हारीतः॥चत्वारोथाश्रमास्ते संध्यावदनवर्जिताः॥
 ब्राह्मण्यादेव हीयते यदप्युपगतं बुधैरिति॥बौधायनोऽपि ॥ अना-
 गतां तु ये पूर्वामनतीतां तु पश्चिमां॥संध्यां नोपासते विप्राः कथं
 ते ब्राह्मणाः स्मृताइति॥स्मृत्यन्तरेऽपि॥सायंप्रातः सदा संध्यां ये वि-
 प्रानोऽप्युपासते॥कामं तान् धार्मिकोराजा शूद्रकर्मसु योजयेत्॥म-
 नुरपि ॥ सावित्रीपतिताब्राह्मणभवंत्यार्यविगर्हिताइति॥ दक्षस्मृतौ॥
 संध्याकाले च संप्राप्ते मध्याह्ने च ततः पुनः ॥ योन संध्यामुपा-
 सीत ब्राह्मणोहि विशेषतः ॥ सजीवन्नेव शूद्रस्तु मृतः श्वा चैव
 जायते॥संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ॥ यदन्यत् कुरु-
 ते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥ धर्मसिधौ तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्द्धे
 संध्याप्रस्तावे ॥ संध्यामुपासते ये ते निष्पापाब्रह्मलोकगाः ॥ अ-
 न्यकर्मफलं नास्ति संध्याहीनेऽशुचित्वतः ॥ जीवमानोभवेच्छूद्रो-
 मृतः श्वा जायते ध्रुवमिति ॥ धर्मप्रवृत्तौ शाकलः ॥ संध्याकाले
 तु संप्राप्ते संध्यां नैव मुपासते ॥ जीवमानोभवेच्छूद्रोमृतः श्वानो-
 ऽपि जायते ॥ देवाग्निद्विजविद्यानां कार्यं महति संस्थिते ॥ संध्या-
 हीने न दोषोऽस्ति यतस्तत्कर्मसंश्रद्धादिति॥अतोऽत्यावशकं भगवत्से-
 वायनुरोधात् गत्यंतराभावातः संध्यावदनादीनां किञ्चित्कालवि-
 लोपेऽपि न दोषः ॥ अतएव सारसंग्रहे स्कादे भगवद्वचनं ॥ मन्नि-
 मित्तं कृतं कर्म कर्मलोपोभवेद्यदि॥तत्कर्म कुर्वते नित्यं तिस्रः को-
 ट्योमहर्षयः ॥ मन्निमित्तं कृतं पापं सद्वर्माय चकल्पते ॥ मामना-
 दृत्य धर्मोपि पापं स्यान्मग्नभावतइति ॥ तत्रैव वाराहे ॥ संध्यो-
 पास्तिं करिष्यन्ति द्विजाविष्णुपराङ्मुखाः ॥ रौरवं नरकं प्राप्य चां

डालीं योनिमामुयुः ॥ नानुव्रजति योमोहादुर्मतिर्हरिमुत्सवे ॥ ज्ञा-
नाग्निदग्धकेशोऽपि वसते नरके ऽशुचाविति ॥ अयं किंचित्कर्म-
काललोपादौ दोषाभावोभगवत्सेवापरतंत्रस्य गत्यंतराभाव एव
वेदितव्यः ॥ अस्तु किमनेन प्रासंगिकेन ॥ तस्मादाशौचादिप्रतिब-
धककालव्यतिरिक्तावसरे अनार्त्तस्य भगवत्सेवादिना गत्यंत-
राभाववता अपतिरुद्धस्य संध्यावंदनादिकनित्यकर्मत्यागाभ्यासे
शास्त्रप्रामोत्राह्मण्यतिरोभावोऽस्माकं समतएव ॥ नन्वेवं सतीदानीं
बहुषु ब्राह्मणज्ञातिष्वनेकेषां सर्वदा संध्यावंदनराहित्येनाब्राह्म-
णत्वात् संध्यादिकुद्विर्विद्वद्भिरपि स्वल्पैस्तत्तज्ज्ञातीयैरनुष्ठीयमान-
स्तैः सह सहभोजनादिव्यवहारः कथमविरुद्धः स्यादिति चेत् इत्थं॥
बहूनां तादृशत्वे बहुभिर्न विरोद्धव्यमिति न्यायेन स्वल्पैर्बहुविरो-
धस्य कर्तुमशक्यत्वात् युगानुरूपाणां द्विजानामनिश्चयत्वस्मरणाच्च
युक्तः स इति॥ तथा च बृहत्पराशरः प्रथमाध्याये॥(श्लो० ३१) युगे-
युगेषु ये धर्मास्तेषु धर्मेषु ये द्विजाः॥तेषां निदा न कर्त्तव्या युगह-
पाहि ते द्विजा इति॥ युगरूपाः युगानुरूपाः कालपरतंत्रादितिमाध-
वः॥ उक्तं च भारत आरण्यके पर्वणि॥ भूमिर्नद्योनगाः शैलाः सिद्धा-
देवर्षयस्तथा॥ कालं तमनुवर्त्तते यथाभावायुगेयुगे ॥ कालं कालं
समासाद्य नराणां नरपुंगव॥ बलवर्ष्मप्रभावाद्यान भवंत्युद्भवंति चेति॥
अतएव गायत्रीमात्रविज्ञा अपि सम्यक्शौचाद्याचारनिघंत्रिताः स-
र्ववर्णान्नक्षणाद्यनाचारशून्या ब्राह्मणागत्यंतराभावादनुचर्यादौ
शिष्टैः स्वीक्रियन्ते॥ स्मर्यते च तृतीयाध्याये मनुना॥(श्लो० ११८).
सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयंत्रितः ॥ नायंत्रितस्त्रिवेदोऽ-
पि सर्वाशी सर्वविक्रयीति ॥ निर्णयसिद्धौ श्राद्धप्रकरणे श्राद्ध-

योग्यब्राह्मणगणनायां ॥ गायत्रीसारमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयंत्रि-
तः ॥ नायंत्रितश्चतुर्वेदी सर्वाशी सर्वविक्रयीति हेमाद्रौ व्यासः ॥
पुनर्नवमाध्याये मनुः ॥ (श्लो० ३१७) अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्रा-
ह्मणोदैवतं महत् ॥ प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाऽग्निर्देवतं महत् ॥ इम-
शानेष्वपि तेजस्वी पावकोनैव दुष्यति ॥ हूयमानश्च यज्ञेषु भूय-
एवाभिवर्त्तते ॥ एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्त्तते सर्वकर्मसु ॥ सर्वथा ब्रा-
ह्मणाः पूज्याः परमं देवतं हि तदिति ॥ प्रथमाध्यायेऽपि ॥ ब्रा-
ह्मणोजायमानोहि पृथिव्यामधिजायतइति जन्मतएव ब्राह्मण-
स्योत्कर्षउक्तः ॥ एवं जन्मना ब्राह्मणः श्रेयानित्यादीनि वचनां
तराण्यपि द्रष्टव्यानि ॥ जातिमात्रब्राह्मणवधादौ प्रायश्चित्तादिकम-
प्यनुसंधेयं ॥ अतोजातिमात्रस्याऽपि ब्राह्मणस्य इतरापेक्षयोत्क-
र्षात् युगानुरोधेन ब्राह्मणानामनियत्वात् गत्यंतराभावाच्च तेषा-
मपि ब्राह्मणत्वं स्वीकृत्यैतैः सह यथाहं सर्वव्यवहारान् सर्वत्र शि-
ष्टाः समाचरंतीति सर्वं सुस्थं ॥ तस्मात् ॥ सच्छास्त्राणां विचारेण स्व-
च्छाचारे सतांपथे ॥ कस्मादकस्मात्प्रश्नोऽसत्तर्कसंपर्ककर्मकः ॥ १ ॥

॥ अथ पंचमप्रश्नस्यावांतरस्तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

संध्यावंदनाद्यकरणप्रयुक्तपापनाशायप्रायश्चित्तं भवत्संमतं न
वा ॥ ३५ ॥

॥ उत्तरं ॥

प्रायश्चित्तं तु भवतो नूनं नैवास्ति संमतं ॥ बालवत्पृच्छयते यस्माद-
र्थे ऽस्मिन् सर्वसंमते ॥ १ ॥ पूर्वप्रश्ने संध्याराहित्येन ब्राह्मण्याभा-

वः प्रतिपादितः ॥ इह तु पापमात्रमिति प्रच्छकस्य पूर्वापरानुसं-
 धानवैदग्धी ॥ आस्तामित्यंकारं ॥ संध्यालोपे सकृदभ्यासादिभे-
 देन विविधप्रायश्चित्तानां धर्मशास्त्रसिद्धत्वात्तत्तदधिकारिविशेषेण
 तत्तत्पापप्रणोदनाय तत्तद्व्यायश्चित्तमनुष्ठेयमेवेत्यत्र कौवाऽऽस्तिकः
 समर्ति न दद्यात् ॥ संध्यावन्दनलोपेऽपि सकृदभ्यासादिभेदेन प्रा-
 यश्चित्तवैविध्यं तु दिङ्मात्रेण दर्शयामः ॥ तत्र पराशरगाधवीयप्र-
 थमाध्याये (श्लो० ३७) व्याख्याने प्रजापतिः ॥ संध्योपास-
 नहानौ तु नित्यस्नानं विलुप्य च॥होमं चनित्यकं शुद्ध्येद्रायव्यट-
 सहस्रकृदिति ॥ संवर्त्तस्मृतौ ॥ (अ० १ श्लो० २१) उपासीत नचे-
 त्संध्यामग्निकार्यं नवा कृतं॥गायंव्यटसहस्रं तु जपेत् स्नायात्समा-
 हितइति ॥ इदं सकृत्समुदायलोपविषयं ॥ एकतरसंध्यामात्रस्य स-
 कृल्लोपे तु अत्रिस्मृतौ ॥ सायंप्रातस्तु यः संध्यां प्रमादाद्विक्रमेत्सकृ-
 त् ॥ गायत्र्यास्तु सहस्रं हि जपेत्स्नात्वा समाहितइति ॥ संध्याचं-
 दनब्रह्मयत्रीजपस्याऽपि सकृल्लोपे ब्रह्मचारिणोवा संध्यालोपे
 त्वपराकं संवर्त्तः ॥ यः संध्यांचैव नोपास्ते अग्निकार्यं यथाविधि॥
 गायव्यटसहस्रं तु जपेत्स्नात्वा समाहितइति ॥ इदं कमलाकरभट्टे-
 नापि सिधौ तृतीयपरिच्छेदे पूर्वार्द्धे ब्रह्मचारिधर्मेषु संगृहीतं ॥ धर्म-
 सिधौ च तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्द्धे ब्रह्मचारिधर्मेषूपूच्यते ॥ संध्याग्नि-
 कार्यलोपे ऽटसहस्रगायत्रीजपः ॥ कचित्सकृल्लोपे मानस्तोकेति-
 मंत्रस्य शतं जपउक्तः ॥ शिक्षालोपे ऽष्टशतं ॥ अभ्यासे द्विगुणं
 पुनः संस्कारश्चेति ॥ पुनस्तत्रैव संध्याप्रस्तावे संध्यात्रये कालाति-
 क्रमे प्रायश्चित्तार्थमेकमर्घ्यमधिकं दत्वा रात्रौ ग्रहरपर्यंतं दिनोक्त-
 कर्माणि कुर्यात् ॥ ब्रह्मयज्ञं सौरं च वर्जयेत् ॥ सर्वथा संध्यालो-

पे प्रतिसंध्यमेकोपवासोऽयुतमष्टोत्तरसहस्रं वा गायत्रीजपः ॥ अ-
शक्तौ प्रतिसंध्यालोपे शतगायत्रीजपः ॥ द्यहं व्यहं लोपे तदाष्ट-
त्तिः ॥ ततःपरं कृष्णादिकल्प्यमिति ॥ इदं विशेषतोव्यवस्थापूर्व-
कं प्रायश्चित्तमयूखमुक्तावलीदुशेखरसिधुप्रभृतिषु सविस्तरं नि-
र्णीतमेवेति निःसंदिग्धविषये प्रासंगिकलेखाद्विरम्यते ॥ अतः ॥
संध्यायतां तु नित्यं नः संध्यायंकर्म निर्मलं ॥ प्रायश्चित्तप्रसंगेन
प्रायश्चित्तस्थिते हरौ ॥ १ ॥

॥ अथ पंचमप्रधानप्रश्नावलंबी चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां पंचदेवपूजनमावश्यकं न वा ॥ ३६ ॥

॥ उत्तरं ॥

सर्वेषां तु गृहस्थानां पंचदेवतपूजनं ॥ नावश्यकं तथा शास्त्रशि-
ष्टाचाराद्यभावतः ॥ १ ॥ सदैव दैवतं स्वेष्टमेकं पूज्यं तु सर्वथा ॥
प्रामाणिकनिबंधेषु बहुष्वेवं विनिर्णयात् ॥ २ ॥ नित्या पंचामरार्चा
तु तादृग्दीक्षावतां मता ॥ एकैकस्याऽर्चनं येषु संप्रदायेषु संमतं ॥
॥ ३ ॥ तत्तद्वर्तिजनैस्ते ते लंघनीयान् सर्वथा ॥ सुरार्चैव स्मृता नित्या
निदिता बहुभक्तता ॥ ४ ॥ गण्यते बृहदारण्ये पुण्यमेकार्चनं स-
दा ॥ तदेव नित्यं सर्वेषां नीर्णीतं माधवादिभिः ॥ ५ ॥ किंच मु-
ख्या हरिहरान्यतरार्चैव वै कलौ ॥ तत्रापि सेवनं मुख्यं देवदेव-
स्य केवलं ॥ ६ ॥ कीर्तनाद्यैरेवमुक्तेः कलेर्मलविलोपनात् ॥ तथा
गत्यंतराभावात्संध्यावनित्यतोक्तिः ॥ ७ ॥ सर्वानुकूलं तन्मूलं
सर्ववैदिककर्मणां ॥ सर्वैरवश्यं कर्तव्यं सिद्ध्येत्सर्वार्चनं ततः ॥
॥ ८ ॥ तस्मात्पूज्यतमं नान्यऽत्साक्षान्मोक्षस्तदर्चनात् ॥ शालया-

मद्वारवतीशिले प्रतिमया सह ॥ ९ ॥ पूज्ये त्रैवर्णिकैः स्पृष्ट्वा स्त्री-
 शुद्धैः प्रतिमैव तु ॥ दूराच्छूद्रैर्वैष्णवैस्तेऽर्च्ये विप्रकरेण वा ॥ १० ॥
 प्रत्यवेत्येव संध्यावन्नित्यं मूर्त्यर्चनं विना ॥ नराणां नरकप्राप्ति-
 स्तद्धीनानां न तद्युजां ॥ ११ ॥ शालग्रामस्य महिमा नहि मातुं
 तु शक्यते ॥ सूतकादावप्यहेयमुच्यते कचिदर्चनं ॥ १२ ॥ गुरुदत्त-
 तनौ सेव्यएकोऽखिलसुरेश्वरः ॥ मूर्त्युत्कर्षोऽभारते ऽस्मिन् वर्षे ह-
 र्येण तां गृहे ॥ १३ ॥ भजेन्नतूयान् दुर्गादींस्तामसाचार्यान्मुक्तिदा-
 न् ॥ देवांतराणां सेवा तु काम्या सांतफला ऽधुवा ॥ १४ ॥ अवै-
 धयाग्ररूपा सा वैष्णवानां निषिध्यते ॥ सित्थ्येत्सर्वमुपवांश्चां
 सर्वांशीश्वरसेवनात् ॥ १५ ॥ विविधैर्हेतु र्निर्वहत्केतुभिः शा-
 स्त्रसेतुभिः ॥ सेवा श्रीनेतुरेवाऽत्र सर्ववर्णेषु वर्णिता ॥ १६ ॥
 तथाहि ॥ गौतमकृताचारसूत्रे (प्रश्नः १ खं० ५) अहरहः स्नानं
 देवांपपितृतर्पणं ब्रह्मयज्ञोविधिवदिष्टदेवतापूजनं स्वाध्यायोऽति-
 थिकार्यं च पट्कर्मणि दिनेदिने रवावुदिते इति ॥ अत्र दिनेदिने-
 इति वीसया स्नानादिवदेवार्चनेऽपि त्वेष्टदेवतापूजनस्यैव नित्य-
 त्वमुच्यते ॥ इष्टत्वं च मोक्षदातृत्वेन स्वमहापुरुषकृतपूजनत्वेन चो-
 पासनाप्रयोजकश्रद्धाविषयत्वात् ॥ तस्मात्पंचानामपि देवानां साहि-
 त्येनैव पूजनस्य न नित्यत्वं ॥ अतएव याज्ञवल्क्याचाराध्याये गृह-
 प्रकरणे (श्लो० ४) स्नात्वा देवान् पितॄन्धैव तर्पयेदर्चयेन्नया इत्यत्र
 मिताक्षरायां नित्यतर्पणं व्याख्याय तदनंतरं हरिहरहिरण्यगर्भ-
 प्रभृतीनामन्यतमं यथावाहनासनमृग्यजुःसाममंत्रैस्तत्प्रकाशकैः
 स्वनामजिर्वा चतुर्थ्यतेर्नमस्कारयुक्तैरासाधयेद्यथोक्तविधिनेत्यु-
 क्तं ॥ अत्रगृहस्थधर्मानाहेति पूर्वोपक्रमः ॥ अतोऽगृहस्थैः सर्वैरपि

पंचापि देवाः पूजनीयाएवेति नियमोन सिद्ध्यति॥अन्यतमपूजा-
याएव नित्यत्वविधानात् ॥ अतएव माधवीये विष्णुपुराणे ॥ स्व-
स्थः प्रसन्नचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः ॥ अभीष्टदेवतानां तु कुर्वीत
स्मरणं नरदिति भोजनानंतरकृत्येष्वपि स्वेष्टदेवतायाएव स्मरणं
विधीयते ॥ तथा धर्मसिधौ तृतीयपरिच्छेदे ॥ न स्नायादुत्सवेऽतीते
मंगलं विनिवर्त्य च ॥ अनुब्रज्य सुहृद्वंधून् च यित्वेष्टदेवतामिति ॥
माधवीये च शयनविधौ हारीतः ॥ रात्रिसूक्तं जपित्वा विष्णुं
नमस्कृत्य सर्पापसर्पभद्रंतदिति श्लोकं जपित्वेष्टदेवतास्मरणं कृ-
त्वा समाधिमास्थायान्यांश्च वैदिकान् मंत्रान् सावित्रीं जपित्वा
मंगल्यश्रुतं शंखं च शृण्वन् दक्षिणशिराः स्वपेतदिति ॥ एवमादिषु
स्वेष्टदेवतायाएवार्चनस्मरणादिकं निरूप्यते॥इह हारीतवचने इष्ट-
देवतास्मरणं पंचादीनां स्मरणानावश्यकत्वाय॥विष्णवतिरिक्तेदेवो-
पासकस्याऽपि विष्णुनमस्कारप्राप्त्यर्थं विष्णुं नमस्कृत्येति ॥ तेन
विष्णोः प्राधान्यं ॥ गौतमतंत्रे सप्तमाध्याये (श्लो० ३७) यथा-
प्राणं यथा ज्ञानं तथा कुर्यादतंद्रितः ॥ यद्यत्कृत्यं मंगलार्थं तत्त-
त्कुर्यात्तथातथा ॥ आदर्शदर्शनं कुर्यान् घृतस्पर्शं च कज्जलं ॥ स-
त्पोष्यपोषणार्थाय क्षेमं योगं च चिंतयेत् ॥ ३९ ॥ स्नायाच्च कृ-
ष्णपूजार्थं नद्यादौ विमले जले ॥ पूजा च पंचधा प्रोक्ता तासां
भेदान् शृणुष्व मे ॥ ४० ॥ अग्निगमनमुपादानं यागः स्वाध्याय-
योगकौ ॥ इति पंचप्रकारार्चां क्रमेण कथयामि ते ॥ ४१ ॥
अत्राग्निगमनं नाम देवतास्थानमार्जनं ॥ उपलेपनं निर्माल्यदूरी-
करणमेव च ॥ ४२ ॥ उपादानं नाम गंधपुष्पादिचयनं तथा ॥
दज्यानामेष्टदेवस्य पूजनं च तथा पुनः॥४३ ॥ स्वाध्यायोनाम मं-

त्रार्थं संधानपूर्वकोजपः॥सूक्तस्तोत्रादिपाठश्च द्वेः संकीर्तनं नयः॥
 ॥४४॥तत्त्वादिशास्त्राभ्यासश्च स्वाध्यायः परिकीर्तनः॥योगोनाम
 स्वदेवस्य स्वात्मत्वेनैक्यत्वावना ॥४५॥ इति पंचप्रकारार्चा कथि-
 ता तथ सुव्रत ॥ सामीप्यसारूप्यसार्पित्सालोक्यमायुज्यफलदा
 क्रमात् ॥ अत्रापि नित्यकृत्येषु स्वेष्टदेवस्यैवार्चनं कृष्णपूजायाः
 प्राधान्यं चोक्तं ॥ तथा॥धर्मसंयौ तृतीयपरिच्छेदे पूर्वार्थे आग्नि-
 कप्रकरणे देवार्चनमुपक्रम्य ॥ देवार्चनं प्रकर्तव्यं त्रिकालंऽपि य-
 थाक्रमं॥अशक्तौ विस्तराद्यानर्मध्यान्हे चंद्रनादिनः ॥ सायं नीरा-
 जनं कुर्यात्त्रिकाले तुलसीदलं ॥ यथा संध्या तथा पूजा त्रिका-
 ले मोक्षदा सृतेति कमलाकरः ॥ तत्र विष्णुशिवब्रह्ममृष्यशक्ति-
 विनायकादिविज्जिमां देवतामर्चयेदित्यन्यतमपूजवोक्ता ॥ अतो-
 ऽपि गृहस्थैः पंचैव देवताः पूज्यादिति नियमान् सिध्यन्ति ॥ तथा
 भवताऽत्यादृते आचारादर्शोऽपि विष्णुपुराणे ॥ ततोऽगृहार्चनं कुर्या-
 दग्नीष्टमुरपूजनं ॥ जलाभिषेकं पुष्पाणां धूपादश्च निवेदनमिति ॥
 नागदेवकृताचारप्रदीपे ॥ अथ देवार्चनं ॥ तत्र योगी ॥ ततोऽगृह-
 र्चनं कुर्यादग्नीष्टमुरपूजनं॥जलाभिषेकपुष्पादि धूपादिविनियेदेनै-
 रिति ॥ आचारप्रकाशे ब्राह्मे ॥ ब्रह्माणं विष्णुमीशं वा सूर्यमाग्निम-
 णाधिपं ॥ दुर्गां सरस्वतीं लक्ष्मीं गौरीं वा नित्यमर्चयेदिति ॥ अ-
 ग्राऽपि वा शब्देनाऽऽस्वन्यतमायाः स्वेष्टदेवतायाएव पूजनमुद्ध्य-
 ते ॥ अतएव नीलकंठजटुकतान्हिके इदमेव वचनं दक्षवचनत्वे-
 नोपन्यस्य स्वस्वाग्नीष्टदेवतां स्वस्वाग्नीष्टयोगेन षोडशोपचारैः पं-
 चोपचारैर्वा यथामलितोपचारैर्वा पूजयेदित्युक्तं ॥ भदनपारिजा-

ते तु पूज्यदेवतानिगमे दर्शिताइत्युक्तेदमुपन्यस्तं ॥ तथा ॥ आ-
 चारमाधवे (अ० १) आग्नेये ॥ मंत्रैर्वैष्णवरौद्रैस्तु सावित्रैः श-
 क्तिकैस्तथा ॥ विष्णुं प्रजापतिं वाऽपि शिवं वा भास्करं तथा ॥ त-
 ल्लिङ्गैरर्चयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् समाहितइति ॥ इहाऽपि पूर्ववदेव वाशब्द-
 स्यार्थः ॥ अतएवमादिष्वनेकत्र गृहस्थधर्मोपक्रमेष्वपि स्वेष्टदेव-
 तायाएवावश्यपूज्यत्वकथनात् सर्वैरपि गृहस्थैः पंचायतनपूजैव
 कर्तव्येति नियमासिद्ध्या शैववैष्णवगणेशादिलक्षणस्वत्वसंप्रदा-
 यानुसारेणोक्तास्वन्यतमास्वाभीष्टदेवतैवैका तत्तत्संप्रदायवर्तिभिर-
 र्चनीयाः ॥ अतएव च पराशरस्मृतिव्याख्यायां प्रथमाध्याये (श्लो०
 ३८) षट्कर्माभिरतो नित्यं देवतातिथिपूजकइत्यस्य व्याख्याने-
 बृहदेवदशारवाधर्मशास्त्रादिव्याख्याता माधवोऽपि बृहदारण्यकादि-
 श्रुत्युपन्यासपूर्वकमेकदेवार्चनमेव व्याख्याय (श्लो० ३९) सं-
 ध्या स्नानं जपोहोमोदेवतानां च पूजनमित्यस्य विवरणे समय-
 मान्हिकं निरूपयन् क्रमप्राप्तदेवतार्चननिर्णये ब्रह्माणं शंकरं सूर्यं
 तथैव मधुसूदनं ॥ अन्यांश्चाभिमतान् देवान् भक्त्या त्वक्रोधनो-
 नरः ॥ त्वैर्मन्त्रैरर्चयेन्नित्यं पत्रैः पुष्पैस्तथाऽबुभिरिति कूर्मपुराणव-
 चनं सर्वेषां समुच्चयेनार्चनविधिभ्रमजनकमुपन्यस्य तद्वारणाया-
 ह ॥ यद्यपि पूर्ववचनव्याख्याने पूजनीयोदेवएकएवेति महता प्र-
 बंधेन प्रपंचितं तथापि दर्शनभेदमाश्रित्य विष्णुशंकरादिभेदोपन्या-
 सोन विरुद्ध्यते ॥ दर्शनभेदश्च पुराणसारे वर्णितः ॥ शैवं पाशुपतं
 शाक्तं सौरं वैनायकं तथा ॥ वैष्णवं च तथा षष्ठं दर्शनानि पदेव
 हीतीति ॥ चतुर्विंशतिमतव्याख्यायामप्याचारकादेः समयमान्हि-
 कं निरूपयता क्रमप्राप्तदेवार्चने उक्तकूर्मपुराणवचनमुदाहृत्य य-

यपि परमार्थतोदेवएकएवा॥एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढः एकंसद्विप्राबहु-
धावदंतीत्यादिश्रुतिनिचयस्वरसादुत्तरमीमांसास्थलाघवादिन्यायो-
पष्टभाच्च ॥ तथाप्यौपाधिकभेदमाश्रित्य अन्याश्चेत्याद्युक्तिरिति
द्रष्टव्यं ॥ भागवतेऽप्यतएवोक्तं मूर्त्याभिमतयात्मनइतीति वदता
भट्टोजिदीक्षितेन तदेवदर्शितं ॥ एवं मदनपारिजाते तृतीयस्तवके
आन्हिकनिरूपणे विविधदेवार्चनमुक्तोच्यते ॥ अथवा वेदाविरु-
द्धस्वस्वदीक्षानुसारेण देवतार्चनं कुर्यादिति ॥ एतेन पंचायतनपू-
जाविधायकाः स्नानं संध्यां ततोहोमं गृहस्थोक्तेन वर्त्मना ॥ कृ-
त्वा सूर्यं गणपतिं लक्ष्मीमीशं तथा हरिं ॥ पौरुषेण तु सूक्तेन नि-
त्यमर्चां समारभेदित्याचारार्कपरशुरामनिबंधपदार्थादिर्शादयोऽपि
गृहीततत्पूजानियमपरत्वेन दत्तोत्तराः॥अतएव गौतमतंत्रे दशमा-
ध्याये॥(श्लो० ६९)पंचालिकायां दीक्षायां गणेशादिक्रमाद्यजेत्॥
यदा मध्ये तु गोविंदमाग्नेय्यां गणनायकमित्यादिना पंचालकदी-
क्षासत्वएवपंचायतनपूजायाः कर्तव्यतोच्यते॥तस्मान्न सर्वसंप्रदा-
यवार्तिनां गृहस्थानां तत्पूजनमावश्यकं ॥ तेषां स्वसंप्रदायप्रधा-
नायाः स्वाभीष्टदेवतायाएवैकस्याअर्चनस्य शास्त्रसिद्धत्वात् ॥ ए-
वमेव व्रतादिव्यवस्थाऽपि संप्रदायभेदेनैव तत्र तत्रोच्यते ॥ यथा
धर्मप्रवृत्तौ ॥ दिनद्वयेऽपि वर्त्तेत चतुर्थी या विधूदये ॥ परैव व्रति-
भिः कार्या गणनाथपरायणैः ॥ गाणेशसंप्रदायस्थैरित्यर्थः ॥ तत्रै-
व॥ श्रवणद्वादशी सा स्यादुपोष्या विष्णुतत्परैरिति॥वैष्णवैरित्यर्थः॥
तत्रैव ॥ पारंपर्यागतं वंशे देव्याः शरदि पूजनं ॥ पतिपद्येव कर्तव्यं
नचान्यत्र कदाचनेति ॥ परंपरातः शक्तिभक्तैरेव कार्यमित्यर्थः ॥
दहैव ॥ अर्धरात्रे यदा न स्यान्माघे मासि चतुर्दशी ॥ त्रयोदश्या यु-

ता कार्या नरैः शिवपरायणैरिति ॥ शैवसंप्रदायस्थैरित्यर्थः ॥ अ-
 भैव शिवपुराणे ॥ प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः ॥
 इतिदिक् ॥ एतेनाऽपि गणेशादिसंप्रदायभेदाएकैकदेवोपासनावि-
 शिष्टाअनादिसिद्धाएवेति फलति ॥ तस्मादस्ति देवतार्चनमात्रस्या
 वश्यकत्वं ॥ दक्षस्मृतावाह्निकमुपक्रम्य ॥ देवकार्यं ततः कृत्वा
 गुरुमंगलवीक्षणं ॥ देवकार्यस्य सर्वस्य पूर्वाह्णेऽह्निविधीयतइति॥
 एवमादिषु नित्यत्वविधानात् ॥ आचारमाधवंचतुर्विंशतिमतव्या-
 ख्यादिषु ॥ (अ० १) योमोहादयवाऽऽलस्यादकृत्वा देवतार्चनं ॥
 भुंक्ते सयाति नरकं सूकोष्वभिजायतइति कूर्मपुराणादिवचनेष्व-
 करणे प्रत्यवायश्रुतेश्च ॥ नतु सर्वेषां सर्वदेवार्चनस्यावश्यकत्वं ॥
 अत्रिस्मृतौ (श्लो० ३३८) बहुभक्तोदीनमुखोमत्सरी क्रूरबुद्धि-
 मान् ॥ एतेषां नैव दातव्यः कदाचिच्च प्रतिग्रहइति निंदास्मरणा-
 त् ॥ बहुभक्तः एकत्र स्वेष्टदेवे दृढाश्रयराहित्याद्बहुदेवोपासकः ॥
 किंचातएवैकस्य देवस्यैवोपास्यत्वं पराशरस्मृतिप्रथमाध्याये
 (श्लो० ३८) षट्कर्माभिरतो नित्यं देवताऽतिथिपूजकः ॥ हुतशेषं
 तु भुंजानो ब्राह्मणो नाऽवसीदतीत्यस्य विवरणे प्रतिपादयति माधवः
 यथा नित्यमित्युत्तरत्रान्वेति नतु पूर्वत्र ॥ अध्यापनादीनां त्रया-
 णामनित्यत्वात् ॥ देवताच अतिथिश्च देवतातिथी तयोः प्रतिदिनं
 पूजकोभवेत् ॥ देवतास्वरूपं च वाजसनेयिब्राह्मणे शाकल्ययाज्ञव-
 ल्क्यसंवादे विचार्यनिर्णीतं ॥ तत्र शाकल्यः प्रष्टा याज्ञवल्क्योच-
 क्ता देवताविस्तारसंक्षेपौ स्वरूपं च प्रष्टव्योऽर्थः ॥ अत्र चैषा श्रु-
 तिः ॥ (अ० ५ ब्राह्मण ९ पृ० ६४२) अथहैनं विदग्धः शाक-
 ल्यः प्रपच्छ कतिदेवायाज्ञवल्क्येति सहेतयैव निविदा प्रतिपेदे

यावन्तोवैश्वदेवस्य निविद्युर्भूते त्रयश्च त्रीच शता त्रयश्च त्रीचस-
हस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवायाज्ञवल्क्येति यत्र त्रिंशदित्योमि-
ति होवाच कत्येव देवायाज्ञवल्क्येति पडित्योमिति होवाच कत्येव-
देवायाज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति होवाच कत्येव देवायाज्ञवल्क्येति
द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवायाज्ञवल्क्येत्यर्ध इत्योमिति हो-
वाच कत्येव देवायाज्ञवल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रय-
श्च त्रीच शता त्रयश्च त्रीच सहस्रेति सहोवाच महिमान एवैषामेते त्रय-
स्त्रिंशच्चेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा-
द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति ॥
कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चांतरिक्षं चादित्यश्च सौम्य-
चंद्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदं सर्वं वसुहितमेते हीदं सर्वं वा-
सयते तस्माद्वसव इति कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश-
स्ते ॥ यदा त्मा न्मर्त्या च्छरीरा दुष्कामन्त्यथ रोदयंति तद्यद्रोदयंति तस्मा-
दुद्रा इति कतम आदित्या इति द्वादशैमासाः संवत्सरस्यैत आदित्या-
एते हीदं सर्वमाददानायति तद्यदिदं सर्वमाददानायंति तस्मादादि-
त्या इति ॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयितुरेवं द्रोणः प्रजा-
पतिरिति ॥ कतमस्तनयितुरित्यशानिरिति कतमो यज्ञ इति पशव इ-
ति ॥ कतमे पडित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चांतरिक्षं चादित्यश्च सौ-
म्येते षडित्येते हीदं सर्वं षडिति ॥ कतमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्र-
यो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति ॥ कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव
प्राणश्चेति ॥ कतमो ध्यर्ध इति यो यं पवत इति ॥ तदा हुयं दयमेक इ-

वैवपवतेथकथमध्यर्धइति यदस्मिन्निदं सर्वं मध्याध्नौत्तेनाध्यर्ध-
इति ॥ कतमएकोदेवइति प्राणइति सब्रह्म त्यदित्याचक्षतइति ॥
अस्याः श्रुतेरयमर्थः ॥ उपासनार्हाणां देवानां संख्या विस्तारेण
कतीति पृष्टोयाज्ञवल्क्योविजिगीषुकथायां प्रवृत्तत्वात्परबुद्धिव्या-
मोहाय निविदा प्रत्युत्तरं प्रतिपेदे ॥ निविच्छब्दोवैश्वदेवनामके
शस्त्रविशेषेऽवस्थितानां संख्यावाचिनां पदानां समुदायमाचष्टइ-
ति वैदिकप्रसिद्धिः ॥ ततोयावंतोदेवावैश्वदेवस्य निविद्युच्येते तावं-
तउपास्याइत्युक्तं भवति ॥ तानिच पदानि त्रयश्च त्रीचेत्यादीनि
शतत्रयं सहस्रत्रयं पङ्कं च देवविस्तारः ॥ कत्येवेत्येवकारेण तत्रत-
त्र देवांतरशंका व्युदस्यते यएव देवाः पूर्वंविस्तृताः तएवं संक्षेपेण
कियंतइति तत्रतत्र प्रश्नार्थः ॥ कतीतिसंख्याप्रश्नः ॥ कथमेतदिति
स्वरूपविशेषप्रश्नः ॥ तत्र शतसहस्रसंख्याकाये देवाउक्तास्ते सर्वे
प्रधानभूतान् भवंति ॥ किंतिर्हि प्राधान्येन हविर्भुजां त्रयस्त्रिंशद्दे-
वानां योगमहिम्ना स्वीकृतभौतिकविग्रहाएव ततो न तेषां स्वरूप-
विशेषाः पृथङ्नि रूपणीयास्त्रयस्त्रिंशद्देवेषु श्रुतावत्त्वादयः पुराणप्र-
सिद्धेभ्योवत्त्वादिभ्योन्ये तेषु शब्दप्रवृत्तिर्यौगिकी ॥ प्राणाः कर्म
बुद्धीन्द्रियाणि ॥ आत्मातःकरणं ॥ इन्द्रं प्रजापतिशब्दौ लक्षणया-
स्तनयितृयज्ञयोर्वर्त्तन्ते लक्षितलक्षणयात्वशानिपश्वोः ॥ अन्नप्रा-
णौ भोग्यभोक्त्रभिमानिनौ ॥ अध्यर्धशब्दोरुह्या संख्यावाची यो-
गेन तु समृद्धं वायुं वक्ति ॥ वायुः सूत्रात्मा ॥ वायुर्वैगौतमसूत्रमि-
ति श्रुतेः ॥ अंते प्राणशब्दः परमात्मवाचकः ॥ तदेव स्पष्टयितुं स-
ब्रह्मेत्युक्तं ॥ त्यच्छब्दः परोक्षवाची ॥ अकृतब्रह्मविचारं पुरुषं प्र-
ति ब्रह्मणः शास्त्रैकसमधिगम्यत्वान् परोक्षइति ॥ तत्रतु प्राणशब्द-

वाच्यः परमात्मैवैकोमुख्योदेवः ॥ तत्स्वरूपं च श्वेताश्वतराविस्पष्ट-
मामनन्ति ॥ (अ० ६) एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी स-
र्वभूतांतरात्मा ॥ कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता
केवलो निर्गुणश्च ॥ एतमेव देवं शास्त्रकुशलास्तैस्तैः शब्दविशेषै-
र्बहुधा व्यवहरन्ति ॥ तथामंत्रवर्णः ॥ सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभि-
रेकं संतं ब्रह्मधा कल्पयन्ति ॥ ते च शब्दविशेषाविस्पष्टमन्यस्मिन् मं-
त्रेश्रूयन्ते ॥ इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्
इति ॥ इत्यादिना एकदेवार्चनमेव माधवेन सम्यङ्निर्णीतं ॥ अयं
च सर्ववेदवेदांतप्रसिद्धः परमात्माख्य एकोदेवः श्रीपुरुषोत्तम एव ॥
एको ह वै नारायण आस ॥ सर्वे वेदाय त्पदमामनन्ति ॥ वेदैश्च स-
र्वैरहमेव वेद्यः ॥ मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनं जय ॥ उत्तमः
पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति
शब्दत इत्यादि श्रुति स्मृति पुराणवचनेभ्यः ॥ प्राणशब्दवाच्यश्चेह स एव
सर्वोत्तमत्वरूपात्तल्लिंगात्तथैव समन्वयाच्च ॥ यथा सूत्रितमाचा-
र्येण ॥ अतएव प्राण इति ॥ प्राणस्तथानुगमादिति च ॥ अतएव बृ-
हदारण्यकभाष्ये शंकराचार्याः प्राण इति स प्राणो ब्रह्म सर्वदेवा-
त्मकत्वान्महद्ब्रह्म त्यदित्याचक्षते त्यदिति तद्ब्रह्माचक्षते ॥ परोक्षा-
भित्थ्यायकेन शब्देन देवानामेतदेकत्वं नानात्वं चानंतानां देवा-
नामित्यादि ॥ अतो माधवादिभिर्मुख्यतरत्वेन निर्णीतमेकदेवार्चनं
वस्तुतस्तु पुरुषोत्तमार्चनमेव तथापि तत्तत्ताप्रदायिकैः स्पष्टदेवे
परमात्मवुत्थ्या तस्यैवार्चनं कर्तव्यमिति सर्वसंमतः शिष्टाचारः ॥
एवमपि सर्वगृहस्थानां पंचदेवपूजनं नावश्यकं ॥ प्रथमाध्याये
बृहत्पराशरः ॥ (अ० १ श्लो० ४७) उपित्वा यत्र तत्रापि स्वा-

चारं न विवर्जयेत् ॥ षट्कर्माणि प्रकुर्वीरन्निति धर्मस्य निश्चयइ-
 ति ॥ अतः षट्कर्माण्यपि स्वाचारेणैव कर्त्तव्यानि ॥ शाखाधि-
 करणन्यायात् तदनुल्लंघनपूर्वकमेव तत्करणविधानाच्च ॥ षट्कर्मसु
 देवतार्चनमप्युक्तं यथाह द्वितीयाध्याये सएव (श्लो० ७) सं-
 ध्या स्नानं जपश्चैव देवतानां च पूजनम् ॥ वैश्वदेवं तथा ऽऽतिथ्यं
 षट्कर्माणि दिनेदिनइति ॥ तस्मात्परंपरातः पंचदेवपूजनाचारव-
 तैव तत्कार्यं नत्वेकदेवार्चनविशिष्टसंप्रदायवता स्वसंप्रदायानुल्लंघ्य
 भ्रमादपि तद्विधेयं ॥ कमलाकरभट्टकृतबहुचान्हिकादिषु विष्णु-
 शिवगणेशदुर्गासूर्याणां शालग्रामालिगप्रतिमादौ प्रत्येकं समुदा-
 येन वा वैदिकेष्मिण्मोक्तां तांत्रिकीं च मिश्रां वा यथासंप्रदायं
 पुरुषसूक्तेन पूजां कुर्यादित्यादि निरूप्यते ॥ प्रत्येकमित्यन्यतमपू-
 जाभिप्रायं ॥ समुदायेनेति पंचायतनपूजाभिप्रायं ॥ माधवादि-
 भिस्तथैव निर्णीतत्वादिति व्याख्यानं ॥ अन्यच्च ॥ कलियुगे तु ह-
 रिहरान्यतरार्चनस्यैवावश्यकत्वविधानान्नैव पंचदेवार्चनस्य सर्वे-
 पां नित्यत्वं ॥ यथा ॥ चतुर्विंशतिमतव्याख्यायामान्हिकनिरूपणे
 देवार्चनप्रस्तावे॥तत्रापि कलौ हरिहरयोः पूजाप्रशस्तेत्यादिना भ-
 द्रोजिदीक्षितेनान्यतरार्चनस्यैवावश्यकत्वं निर्णीतं॥तथा॥धर्मसिधौ
 तृतीयपरिच्छेदे आन्हिकप्रक्रमे॥तत्रापि कलौ हरिहरयोः पूजाप्र-
 शस्ता॥न विष्ण्वाराधनात्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकं॥तस्मादनादिम-
 मध्यांतं नित्यमाराधयेद्धरि॥अथवा देवमीशानं भगवंतं सनातनं ॥
 प्रणवेनाथवा रुद्रगायत्र्या ज्यंवेकेन वा॥तथोन्मः शिवायेति मं-
 त्रेणानेनवायजेदिति॥ चतुर्विंशतिमतव्याख्यादिषु चेमानि कर्मपुरा-
 णवचनत्वेन स्फुटं लिखितानि ॥ अत्र सर्ववैदिककर्ममूलभूतत्वाः

द्विष्ण्वर्चनमेव मुख्यं तदभावे शिवार्चनं ॥ अथवादेवर्माशानमि-
ति विकल्पोक्तेः ॥ तथा धर्मसिंधावेव कलियुगकार्याकार्यविचा-
रानंतरं ॥ विष्णुं शिवं वा भजतां गुरोः पित्रोश्च सेविनां ॥ गोवै-
ष्णवमहाशैवतुलसीसेविनामपि ॥ न स्यात्कलिकृतोदोषः काश्यां
निवसतामपि ॥ कलौ गुरूणां भजनमीशभक्त्यधिकं स्मृतमिति ॥
तथा कलौ दानं महाश्रेष्ठं शिवविष्णवोश्च कीर्तनं ॥ अत्रापि शि-
वोपासनं शैवपरं ॥ विष्णुं शिवं वा भजतामिति वाशब्देन एकत-
रोपासनानिर्द्धारात् ॥ गोवैष्णवमहाशैवेतिभेदेन निर्देशाच्च ॥ एते-
न हेमाद्रौ कमलाकरान्हिकादिषु च धृतं ब्रह्माणं शंकरं सूर्यं त-
थैव मधुसूदनं ॥ पत्रैः पुष्पैः फलैर्वापि भक्त्या त्वक्रोधनोर्चयेत् ॥
तत्रापिच कलौ नित्यं पूजयेद्भरिशंकराविति कलौ पंचदेवपूजना-
नावश्यकत्वबोधनपूर्वकहरिहरमात्रार्चननित्यत्वविधायकं नृसिंह-
पुराणवचनमपि नियमेनैकदेवोपासनाविशिष्टसंप्रदायाविशिष्ट-
साधारणस्मार्तपरं वेदितव्यं ॥ अथ तत्रापि कलौ भगवद्वर्चनमेव
मुख्यं ॥ यथा तत्रैवोच्यते ॥ गीता गंगा तथा विष्णुः कपिला ऽश्व-
त्थसेवनं ॥ एकादशीव्रतं चैव सप्तमं न कलौ युगे इति ॥ तथा धर्मा-
ब्धिसारएव ध्यायन्कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरे ऽर्चयन् ॥ यदामोति
तदामोति कलौ संकीर्त्य केशवमिति हेमाद्रौ व्यासवचनं ॥ अत्र
कृतयुगाद्यधिकरणकध्यानादिफलार्थं कल्यधिकरणककीर्तनं वि-
धीयतइति वाक्यार्थः कौस्तुभकर्तृपितामहैर्मक्तिनिर्णये विस्तरेण
निरूपितः ॥ हेमाद्रौ ॥ कलि सजाजयंत्यार्यागुणज्ञाः सारभागिनः ॥
यत्र संकीर्तनेनैव सर्व-स्वार्थोऽभिलभ्यतइति श्रीभागवतवचनमुदा-

लृत्य संकीर्तनेन हरिसंकीर्तनेनेत्यर्थइति हेमाद्रावेव व्याख्यातं ॥
 कृष्णवर्णं त्विषा कृष्णं सांगोपांगान्नपार्षदं ॥ यज्ञैः संकीर्तनप्रायैर्य-
 जंतीह सुमेधसः ॥ यज्ञादिस्वस्वाचारमाचरद्भिरपि कलिषु संकीर्तन-
 निष्ठैर्भाव्यमित्याशयइति कौस्तुभे ॥ अनेन चतुर्वर्गफलं नाराय-
 णाश्रयणमात्रेण भवतीतिसिद्धं ॥ यावै साधनसंपत्तिः पुरुषार्थच-
 तुष्टये ॥ तथा विना तदामोति नरोनारायणाश्रयइति भारतोक्तेः ॥
 श्रीभागवतेऽपि धर्मार्थकाममोक्षाख्यं यश्छेच्छ्रेयआत्मनः ॥ एकं
 श्रेव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनमिति ॥ अत्रैकपदावधारणादिपदै-
 रन्यसाधनानपेक्षत्वं भक्तियोगस्योच्यते ॥ ज्ञानयोगादेश्च हरिप-
 दसेवनसापेक्षत्वं ध्वन्यते ॥ तथाच स्पष्टमेकादशादौ ॥ तस्मान्मद्भ-
 क्तियुक्तस्य योगिनोवै मदात्मनः ॥ न ज्ञानं नच वैराग्यं प्रायः
 श्रेयोभवेदिह ॥ यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्चयत् ॥ योगेन
 दानधर्मेण श्रेयोभिरितैरपि ॥ सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तोलभतेंऽज-
 सा ॥ स्वर्गापवर्गं मद्भाम कथंचिद्यदि वाञ्छतीति इत्यादिना सम्य-
 द्भिरूप्योच्यते तत्रैव ॥ तस्मात्सर्वथा सर्वैः कलौ श्रीहरिपादसेवना-
 दिभक्तियोगाश्रयणमेव कर्त्तव्यमिति सिद्धमिति ॥ एवं नागदेव-
 कृतान्हिकेऽपि देवपूजानिरूपणे ॥ आवाहनादिकं कर्म यन्नचो-
 क्तं मया त्विह ॥ तत्सर्वं प्रणवेनैव कर्त्तव्यं चक्रपाणये ॥ धूपादि
 दद्यात्सावित्र्या यथाशक्त्या समाहितः ॥ एवं संपूज्य देवेशं क्षणं
 ध्यायन्निरंजनं ॥ असितनिशितधारं यस्य चक्रं कराग्रे मणिक-
 नकविचित्रं कुंडलं यस्य कर्णं ॥ भ्रमरशतसहस्रैः सेव्यते यस्य
 माला असुरकुलनिहंता प्रीयतां वासुदेवः ॥ इत्यादियोगिप्रभृति-
 वचनोपन्यासेन विष्णुपूजनमेवोक्तं ॥ चतुर्विंशतिमत्तव्याख्याक-

हृत्य संकीर्तनेन हरिसंकीर्तनेनेत्यर्थइति हेमाद्रावेव व्याख्यातं ॥
 कृष्णवर्णं त्विषा कृष्णं सांगोपांगस्रपार्षदं ॥ यज्ञैः संकीर्तनप्राचैर्य-
 जंतीह सुमेधसः ॥ यज्ञादिस्वस्वाचारमाचरद्भिरपि कलिषु संकीर्तन-
 निष्ठैर्ताव्यमित्याशयइति कौस्तुभे ॥ अनेन चतुर्वर्गफलं नाराय-
 णाश्रयणमात्रेण भवतीतिसिद्धं ॥ यावै साधनसंपत्तिः पुरुषार्थच-
 तुष्टये ॥ तथा विना तदामोति नरोनारायणाश्रयइति भारतीकतेः ॥
 श्रीभागवतेऽपि धर्मार्थकाममोक्षाख्यं यश्छेच्छ्रेयआत्मनः ॥ एकं
 श्रेव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनमिति ॥ अत्रैकपदावधारणादिपदै-
 रन्यसाधनानपेक्षत्वं भक्तियोगस्योच्यते ॥ ज्ञानयोगादेश्च हरिप-
 दसेवनसापेक्षत्वं ध्वन्यते ॥ तथाच स्पष्टमेकादशादौ ॥ तस्मान्मद्भ-
 क्तियुक्तस्य योगिनोवै मदात्मनः ॥ न ज्ञानं नच वैराग्यं प्रायः
 श्रेयोभवेदिह ॥ यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्चयत् ॥ योगेन
 दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥ सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तोलभतेंऽज-
 सा ॥ स्वर्गपिबर्गं मद्भाम कयंचिद्यदि वाञ्छतीति इत्यादिना सम्य-
 द्भिरूप्योच्यते तत्रैव ॥ तस्मात्सर्वथा सर्वैः कलौ श्रीहरिपादसेवना-
 दिभक्तियोगाश्रयणमेव कर्त्तव्यमिति सिद्धमिति ॥ एवं नागदेव-
 कृताह्निकेऽपि देवपूजानिरूपणे ॥ आवाहनादिकं कर्म यन्त्रचो-
 क्तं मया त्विह ॥ तत्सर्वं प्रणवेनैव कर्त्तव्यं चक्रपाणये ॥ धूपादि
 दद्यात्सावित्र्या यथाशक्त्या समाहितः ॥ एवं संपूज्य देवेशं क्षणं
 ध्यायन्निरंजनं ॥ असितनिशितधारं यस्य चक्रं कराये मणिक-
 नकविचित्रं कुंडलं यस्य कर्णं ॥ भ्रमरशतसहस्रैः सेव्यते यस्य
 माला असुरकुलनिहंता प्रीयतां वासुदेवः ॥ इत्यादियोगिप्रभृति-
 वचनोपन्यासेन विष्णुपूजनमेवोक्तं ॥ चतुर्विंशतिमतव्याख्याक-

मि विष्णोरमिततेजसः ॥ यज्ज्ञानान्मुनयः सर्वे विष्णोः सायुज्य-
 मामुयुः॥ पट्स्वमीषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः कृतं ॥ अप्स्रग्नौ ल-
 दये सूर्ये स्थंडिले प्रतिमासु चेत्यादि ॥ (श्लो० ३२) सूक्तेन वि-
 ण्णुविधिना समुदीरितेन योऽनेन नित्यमजमादिमनंतमूर्तिः॥ अतया
 ऽर्चयेत्पठति यश्च सविष्णुदेहं विप्रोविशेद्धरिवरेण कृतार्धदेह इत्यु-
 पसंहारः ॥ अत्र भगवदर्चनस्य साक्षान्मोक्षकारणत्वमुक्तं ॥ तथैव
 कमलाकरभट्टान्हिके वसिष्ठः ॥ योऽर्चयेत्केशवं नित्यं सयाति प-
 रमां गतिमिति॥ गौतमतंत्रे दशमाध्याये (श्लो० १५) शालग्रामे-
 मणौ यंत्रे मंडले प्रतिमासु च॥नित्यं पूजा हरेः कार्या नतु केवल-
 भूतले ॥ गंडक्यां चैव देशे च शालग्रामस्थलं महत् ॥ पापाणं य-
 त्तु तत्रत्यं शालग्राममिति स्मृतं ॥ शालग्रामशिलास्पर्शान् कोटि-
 जन्माघनाशनं ॥ १७ ॥ किंपुनर्यजनं तत्र हरिसान्निध्यकारकं ॥
 शालग्रामैकयजनात् शतलिगफलं लभेत् ॥ १८ ॥ बहुभिर्जन्म-
 भिः पुण्यैर्यदि कृष्णशिलां लभेत् ॥ गोप्यदेन च चिन्हेन तेन सं-
 स्थाप्यते जनुः ॥ कामक्रोधादिदोषोत्थसर्वदुःखनियंत्रणात् ॥ यं-
 त्रमित्याहुरेतस्मिन्देवः प्रीणाति पूजितइति ॥ २० ॥ धर्मसिधौ
 तृतीयपरिच्छेदे ॥ शालग्रामसंबंधितोयवच्चक्रांकशिलातोयस्या-
 ऽपि पानविधानात्सापि शालग्रामसन्निधौ पूज्येति ॥ तथा
 चतुर्विंशतिमतव्याख्यायामाचारकाडे पाद्ये ॥ द्वारकारौल-
 संभूतं यस्तोयं पिवते कलौ ॥ पापानि तस्य नश्यन्ति शतजन्मा-
 ञ्जितान्यपि॥धृते शिरसि पीते च सर्वास्तुष्यन्ति देवताः ॥ प्रायश्चि-
 त्तं हि पापानां कलौ पादोदकं हरेरिति॥शिलैवशैलं ॥ प्रज्ञादित्वा-
 त्त्वार्थेऽण् ॥ अत्र द्वारावतीशिलामंबंधितोयपानविधानात् सापि

ताराधनं भवेदिति ॥ पुनस्तत्रैव निगमे ॥ विष्णुमीशं विधातारं
 सूर्यमाग्निं गणाधिपमिति बहूनर्चनीयानुक्त्वा तत्र विष्ण्वर्चनस्यैव
 सर्ववैदिककर्माधिकत्वान्नित्यत्वं बोधयितुं अप्स्वग्नौ हृदये सूर्यं
 स्थंडिले प्रतिमासु च ॥ विष्णोराराधनादन्यन्नास्ति कर्म च वैदि-
 कमिति निगमवचनमेवोपन्यस्तं ॥ मदनपारिजाते नृसिंहपुराणे ॥
 जलदेवं नमस्कृत्य ततो गच्छेद्ब्रह्म बुधः ॥ पौरुषेण तु सूक्तेन ततो-
 विष्णुं समर्चयेत् ॥ तत्रैव योगियाज्ञवल्क्यः ॥ विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्र-
 श्च विष्णुर्देवो दिवाकरः ॥ तस्मात्पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दना
 त् ॥ दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पमप एव च ॥ अर्चितं स्याज्जगदिदं
 तेन सर्वं चराचरं ॥ अप्स्वग्नौ हृदये सूर्यं स्थंडिले प्रतिमासु च ॥
 पट्टस्येतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतमिति ॥ उक्तं नृसिंहपुरा-
 णवचनं माधवादिभिरपि संगृहीतं ॥ तथा ॥ अर्चनं संश्रवक्ष्यामि वि-
 विष्णोरमिततेजसं इति ॥ अप्स्वग्नौ हृदये सूर्य इति च आग्नेयपुराण-
 वचनत्वेन लिखितमाचारमाधव चतुर्विंशतिमतव्याख्यादिषु ॥ नि-
 र्णयसिद्धौ (परि० २) पादौ ॥ त्रिकालमर्चयेद्विष्णुं त्यक्तभोगो-
 जितेन्द्रियः ॥ पुनस्तत्रैव पादौ ॥ शंखचक्रधरं देवं माधवं नाम पू-
 जयेत् ॥ पराशरमाधवीये (अ० १ श्लो० ३८) व्याख्यायां
 विष्णुधर्मोत्तरे ॥ येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं शंखचक्रगदाधरं ॥ सर्वपा-
 पविनिर्मुक्ता ब्रह्माणं प्रविशन्ति ते इति ॥ बृहत्पराशरोऽपि द्वितीया-
 ध्याये देवार्चनप्रकरणे ॥ गायत्र्योकारन्यस्तांगः पूजयेद्विष्णुमव्य-
 यं ॥ विन्यस्य व्याहृतीः सर्वाः प्रोक्तस्थानक्रमेण तु ॥ ब्रह्मेशभूतः
 शुचिः शान्तो देवयागमुपाचरेत् ॥ विष्णुरादिरयं देवः सर्वमिरगणाधि-
 तः ॥ नामग्रहणमात्रेण पापराशिं छिनत्ति यः ॥ तदर्चनं प्रवक्ष्या-

मि विष्णोरमिततेजसः ॥ यज्ज्ञानान्मुनयः सर्वे विष्णोः सायुज्य-
 मामुयुः॥ पट्स्यमीषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः कृतं ॥ अप्स्यग्नौ ह-
 दये सूर्ये स्थंडिले प्रतिमासु चेत्यादि ॥ (श्लो० ३२) सूक्तेन वि-
 ष्णुविधिना समुदीरितेन योऽनेन नित्यमजमादिमनंतमूर्तिः ॥ भक्त्या
 ऽर्चयेत्पठति यश्च सविष्णुदेहं विशोविशेद्धरिवरेण कृतार्धदेह इत्यु-
 पसंहारः ॥ अत्र भगवदर्चनस्य साक्षान्मोक्षकारणत्वमुक्तं ॥ तथैव
 कमलाकरभट्टान्हिके वसिष्ठः ॥ योऽर्चयेत्केशवं नित्यं सयाति प-
 रमां गतिमिति ॥ गौतमतंत्रे दशमाध्याये (श्लो० १५) शालग्रामे-
 मणौ यंत्रे मंडले प्रतिमासु च ॥ नित्यं पूजा हरेः कार्या नतु केवल-
 भूतले ॥ गंडक्यां चैव देशे च शालग्रामस्थलं महत् ॥ पापाणं य-
 त्तु तत्रत्यं शालग्राममिति स्मृतं ॥ शालग्रामशिलास्पर्शान् कोटि-
 जन्माघनाशनं ॥ १७ ॥ किंपुनर्यजनं तत्र हरिसान्निध्यकारकं ॥
 शालग्रामैकयजनात् शतलिंगफलं लभेत् ॥ १८ ॥ बहुभिर्जन्म-
 भिः पुण्यैर्यदि कृष्णशिलां लभेत् ॥ गोप्यदेन च चिन्हेन तेन सं-
 स्थाप्यते जनुः ॥ कामक्रोधादिदोषोत्थसर्वदुःखनियंत्रणात् ॥ यं-
 त्रमित्याहुरेतस्मिन्देवः प्रीणाति पूजितइति ॥ २० ॥ धर्मसिधौ
 तृतीयपरिच्छेदे ॥ शालग्रामसंबंधितोयवच्चक्रांकशिलातोयस्या-
 ऽपि पानविधानात्सापि शालग्रामसन्निधौ पूज्येति ॥ तथा
 चतुर्विंशतिमतव्याख्यायामाचारकाडे पादो ॥ द्वारकाशैल-
 संभूतं यस्तोयं पिवते कलौ ॥ पापानि तस्य नश्यन्ति शतजन्मा-
 जितान्यपि ॥ धृते शिरसि पीते च सर्वास्तुप्यन्ति देवताः ॥ प्रायश्चि-
 त्तं हि पापानां कलौ पादोदकं हरेरिति ॥ शिलैवशैलं ॥ प्रज्ञादित्वा-
 त्त्वार्थेऽण् ॥ अत्र द्वारावतीशिलासंबंधितोयपानविधानात् सापि

शालग्रामसंनिधौ पूज्येति गम्यतइति भट्टोजिदीक्षितः ॥ कमला-
करान्हिके चेदमुदाहृत्य तथैव निर्णीतं ॥ स्पष्टं तद्विधिवाक्यं तु हे-
माद्रौ ॥ शालग्रामशिला यत्र तत्र द्वारवतीशिला ॥ पूज्या वै भ-
क्तिभावेन त्वन्यथा निष्फला भवेदिति ॥ कमलाकरान्हिके च नृ-
सिंहपरिचर्यायां विष्णुधर्मोत्तरेऽपि तत् ॥ शालग्राममयोदेवोदेवो-
द्वारवतीभवः ॥ उभयोः संगमोयत्र मुक्तिस्तत्र न संशयइति ॥
नित्यमेव तत्पूजनाऽकरणे प्रत्यवायस्तत्रैव ॥ न यत्र पूज्यते देवः
शालग्रामशिलाभवः ॥ इमशानतुल्यं तद्देहं सद्भिजोनरकाशनइ-
ति॥एतेन तोयपानमात्रं कार्यं पूजायां तु मानाभावइति मयूखे सं-
गृहीतमेकदेशिमंतं निरस्तं वेदितव्यं॥यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे॥शालग्राम
शिलां वाऽपि चक्रांकितशिलां तथा॥ब्राह्मणः पूजयेन्नित्यं क्षत्रि-
यादिर्नपूजयेदिति॥तत्तु क्षत्रियादिरादिर्यस्येति मध्यमपदलोपिब-
हुव्रीहिर्गर्भेणातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा शूद्रपरमितिनीलकंठः ॥
ममतु कलौ तादृशसंस्कारादिविशिष्टक्षत्रियवैश्वयोरभावेन क्षत्रि-
यत्ववैश्वयत्वव्यवहारमात्रवतोस्तयोः पूजानिषेधकमिदमित्यपि भा-
ति॥तथा मयूखएव पादौ ॥ब्राह्मणक्षत्रवैश्यानां त्रयाणां मुनिसत्त-
म॥अधिकारः स्मृतः सद्भिः शालग्रामशि लार्चनइति ॥ तस्मादि-
दं शालग्रामार्चनं त्रैवर्णिकानां पुंसामेव ॥ स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्र
स्पर्शाऽधिकोमतइत्यादिलैंगादिवचनेभ्यः॥वैष्णवदीक्षावतां शूद्राणां
तुब्राह्मणद्वारा तदर्चने न दोषः ॥ यथा धर्माब्धिसारे॥प्रणवोच्चार-
णाच्चैव शालग्रामशिलार्चनात् ॥ ब्राह्मणीगमनाच्चैव शूद्रश्चांढाल-
तां व्रजेत् ॥ दीक्षायुक्तैस्तथाशूद्रैर्मद्यपानविवाजितैः ॥ कर्त्तव्यं ब्रा-
ह्मणद्वारा शालग्रामशिलार्चनमिति ॥ अत्र प्रथमश्लोकआपस्तं-

बवचनत्वेन द्वितीयश्च पादत्वेनोदाहृतोभट्टोजिनीलकंठादिभिः ॥
 स्वहस्तेनाऽपि स्पर्शनरहितं तत्पूजनं तु स्त्रीशूद्रैः कर्तुं शक्यं ॥ यथा
 तत्रैवोच्यते ॥ स्त्री शूद्रोवा स्पर्शसहितं शालिग्रामचक्रांकितवार्णालि-
 गानि नार्चयेत् ॥ शूद्रोवाऽनुपनीतोवा सधवा विधवाऽगना ॥ दूरादेवा
 स्पृशन् पूजां प्रकुर्याच्छिवकृष्णयोः ॥ शालग्रामवाणयोरेव स्पर्शन-
 निषेधो न तु प्रतिमादौ ॥ सर्ववर्णैस्तु संपूज्याः प्रतिमाः सर्वदेवताः ॥
 लिंगान्यपि तु पूज्यानि मणिभिः कल्पितानि चेत्युक्तेः ॥ शालग्रा-
 मशिला क्रीता मध्यमा याचिता ऽधमा ॥ उक्तलक्षणसंपन्ना पा-
 रंपर्यक्रमगता ॥ उत्तमा सा तु विज्ञेया गुरुदत्ता तु तत्समा ॥
 तत्राऽप्यामलकीतुल्या पूज्या सूक्ष्मैव या भवेत् ॥ यथायथा शिला
 सूक्ष्मा तथा स्यात्तु महत्फलमित्यादि ॥ तयोः स्पर्शरहिततत्पूजनं
 चतुर्विंशतिमत्तद्व्याख्यादिषु च विस्तरेण निर्णीतं ॥ कृतमनेन प्रा-
 संगिकेन ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ अस्ति च विष्णुपूजायाः संध्यावं-
 दनादिवन्नित्यत्वं ॥ प्रातर्मध्यंदिने सायं विष्णुपूजां समाचरेत् ॥ य-
 था संध्या तथा नित्या विष्णुपूजा स्मृता बुधैरिति कालनिर्ण-
 यदीपिकायां नारदीयात् ॥ इदं शंखचक्रादिधारणवादोऽपि संगृ-
 हीतं ॥ तथा आचारमाधवे कौर्मै ॥ न विष्ण्वाराधनात्पुण्यं वर्त्त-
 ते कर्म वैदिकं ॥ तस्मादनादिमध्यातं नित्यमाराधयेद्भरिमित्यादि ॥
 दूषणोद्दारे चाऽचारचंद्रोदये कौर्मै ॥ विमोहादथवाऽऽलस्यादकृ-
 त्वा माधवार्चनं ॥ भुंक्ते सयाति नरकं सूकरेष्विह जायते ॥ अ-
 नर्चयित्वा गोविदं येस्तु भुक्तं नराधमैः ॥ शुनोविष्ठासमं चान्नं
 नीरं च सुरयासममिति ॥ स्कादि ॥ केशवार्चा गृहे यस्य न तिष्ठति
 महीपते ॥ तस्यान्नं नैव भोक्तव्यमन्नक्षणसमं स्मृतमिति ॥ नार-

ल्यशालग्रामविषयकोबोध्यः ॥ धर्मसिध्वादिषु तथोक्तेः ॥ तथाहे-
माद्रौ॥ब्राह्मणैर्वासुदेवस्तु नृपैः संकर्षणस्तथा ॥ प्रद्युम्नः पूज्यते वै-
श्वेरनिरुद्धस्तु शूद्रजैरिति ॥ तल्लक्षणं तत्रैव विष्णुधर्मोत्तरे ॥ पंच-
चक्रोवासुदेवः षड्भिः प्रद्युम्नउच्यते ॥ संकर्षणः सप्तचक्रोऽनिरुद्ध-
एकादशैः स्मृतइति॥कमलाकरान्हिकचतुर्विंशतिमतव्याख्यामयू-
खादिषु चेदमुदाहृतं॥अथवा वैष्णवदीक्षावतां शूद्राणां ब्राह्मणद्वारा
सर्वशालग्रामार्चनस्याऽभ्यनुज्ञापकतया वचनमुपसंहर्तव्यं॥प्रकृत-
मनुसरामः॥पुनस्तत्रैव ॥ अर्चनं वंदनं दास्यं प्रणामं दर्शनं नृणां ॥
शालग्रामशिलायां तु सर्वं कोटिगुणं भवेत्॥सस्नातः सर्वतीर्थेषु स-
र्वयज्ञेषु दीक्षितः ॥ पौरुषेण तु सूक्तेन पूजयेत्पुरुषोत्तमं ॥ पराश-
रे ॥ पंचरात्रविधानेन तथा वैखानसेन वा ॥ स्मृत्युक्तेनाऽथवा
कुर्यात्क्रियालोपं न कारयेत् ॥ एवं संपूजयेद्देवं यावज्जीवं द्वि-
जोत्तमाः ॥ श्रौतस्मार्तागमोक्तानां कुर्यादन्यतमक्रियां ॥ सूतके-
स्मृतके वाऽपि विष्णुं नित्यं तथाऽर्चयेत् ॥ शालग्रामशिलां स्पृष्ट्वा
सद्यएव शुचिर्भवेत् ॥ मद्भक्तिबलमाश्रित्य मद्भक्तोदीक्षितोयदि॥न
त्यजेन्मम कर्माणि सूतके स्मृतकेऽपि वा ॥ सूतके स्मृतके चैव नित्यं
विष्णुं तथाऽर्चयेत् ॥ साऽनुष्ठानस्य विप्रस्य सद्यः शुद्धिः प्रजायते॥
जपोदेवार्चनविधिः कार्यादीक्षाऽन्वितैर्नरैः ॥ नास्ति पापं यतस्तेषां
सूतके वा जितात्मनामिति ॥ आचारमयूखे लैंगे ॥ ब्राह्मणस्यैव
पूज्योऽहं शुचैरप्यशुचैरपि ॥ स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शोवज्रस्पर्शाधिको-
ममेति॥इयं सूतकादौ शुद्धिर्वैष्णवदीक्षावतामत्यापत्तिमात्रविषये-
ति निर्णयसिध्वादयः॥आचारमयूखकमलाकरान्हिकादिषु स्कां-

दे ॥ कामासक्तोऽथवा क्रुद्धः शालग्रामशिलार्चनात् ॥ भक्त्या
 वा यदि वाऽभक्त्या कलौ मुक्तिमवामुयात् ॥ वैवस्वतर्जयं नाऽस्ति
 तथा च कलिकालंजं ॥ यः कथां कुरुते विष्णोः शालग्रामशि-
 लाग्रतः ॥ शालग्रामशिलायास्तु प्रतिष्ठा नैव विद्यते ॥ महापूजां
 तु कृत्वाऽऽदौ पूजयेत्तां ततोबुधइति ॥ चतुर्विंशतिमतव्याख्यायां
 त्विह प्रथमश्लोके कलौ भक्तिमवामुयादिति पाठः ॥ तथाचै-
 तावता शालग्रामचक्रांकशिलासहिता भगवत्प्रतिमैवाऽर्चनीया ॥
 इदं च भगवदर्चनं गुरुदत्तप्रतिमायामेव मुख्यं ॥ यथा सारसंपहे
 पाराशरे ॥ अग्निवाद्य नमस्कृत्य प्रणिपत्य ततो गुरुम् ॥ तस्य प्रसा-
 दलब्धं हि गृहीत्वा विग्रहं हरेः ॥ श्रीभूमिनीलासहितं सायुधं
 सपरिच्छदम् ॥ अर्चयेत्प्रयतो नित्यं यथाकालमनंदितः ॥ अ-
 प्तु व्योम्नि तथाऽर्चायां बन्धौ हृदि तथा गुरौ ॥ तत्रैव स्मृतिः ॥
 सर्वतत्त्वं जगत्साक्षी चराचरगुरुः पिता ॥ सर्वलोकेश्वरः साक्षात्
 सृष्टिस्थित्यंतकारकः ॥ ईश्वरो भगवान्विष्णुः परमात्मा जगत्पतिः ॥
 अनंतः पुरुषः साक्षात्परं ब्रह्म शिवप्रभुः ॥ नारायणः सर्वपतिः परं
 ज्योतिः परात्परः ॥ तस्मात्तु भगवान्विष्णुः परमात्मा स ईश्वरः ॥
 भारते ॥ रुद्रं समाश्रिता देवारुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः ॥ ब्रह्मा समाश्रि-
 तो मयं नाहं कंचिदुपाश्रये ॥ ममाश्रयस्तु नो कश्चित्सर्वेषामा-
 श्रयो ह्यहम् ॥ इदं रहस्यं कौंतेय प्रोक्तवानहमव्ययम् ॥ तथा ॥
 नारायणात्परो देवो न भूतो न भविष्यति ॥ एतद्रहस्यं वेदानां
 पुराणानां च सत्तम ॥ सर्वे देवाः सपितरो ब्रह्माद्याश्चांडमध्य-
 गाः ॥ विष्णोः सकाशादुत्पन्ना इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥ नृसिंहपु-
 राणे ॥ ब्रह्मादयः सुराः सर्वे विष्णुमाराध्य ते पुरा ॥ स्वस्वं पदमनु-

प्राप्ताः केशवस्य प्रसादतः॥येतु सामान्यभावेन मन्यन्ते पुरुषोत्तम-
म् ॥ ते वै पाखंडिनोज्ञेयानरकाहर्निराधमाः॥विष्णुनामसहस्रेऽपि॥
दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ॥ यतः सर्वाणि भू-
तानि भवंत्यादियुगागमे ॥ यस्मिंश्च प्रलयं यांति पुनरेव युगक्ष-
ये ॥ तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते ॥ भगवद्गीतायां ॥
पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ॥ न-
त्वत्समोऽस्यभ्यधिकः कुतोऽन्योलोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥ वसि-
ष्ठः ॥ श्रीमहाविष्णुमन्येन हीनदेवेन दुर्मतिः ॥ साधारणं सकृद्भूते
सोऽत्यजोनांऽत्यजोऽत्यजइति ॥ अतः सर्वथा सर्वदेवदेवत्वात् स-
र्वप्रधानत्वाच्च श्रीभगवानेव आराध्योऽस्माभिः ॥ तदर्चनं च अत्र
भारतवर्षे तु प्रतिमायामेव मुख्यं ॥ सारसंग्रहे पात्रे ॥ जंबुद्वीपे म-
हापुण्ये वर्षे वै भारते शुभे ॥ अर्चायां सन्निधिर्विष्णोर्नैतरेषु कदा-
चन ॥ इतरेषु जलाभ्यादिषु ॥ भारतेऽस्मिन्महावर्षे नित्यं सन्निहि-
तोहरिः ॥ सर्वावस्थासु सौलभ्यमर्चायां विदते जनैः ॥ तस्माद्वै
भारते वर्षे मुनिभिस्त्रिदशैरपि ॥ सेव्यते ऋषिभिर्देवि तपोयज्ञक्रि-
यादिभिः ॥ ऐंद्रद्युम्ने तथा कूर्मे सिंहाद्रौ वदरीवने ॥ कृतशौचे
प्रयागे च पौंड्रके चैव दंडके ॥ वैकुण्ठाद्रौ पदे चैव श्वेताद्रौ करवी-
रके ॥ कांच्यामनंतशयने श्रीरंगे गौरवाचले ॥ नारायणाचले सौ-
म्ये वाराहे वामनाश्रमे ॥ एवमाद्याः स्वयं व्यक्ताः सर्वकामफल-
प्रदाः ॥ अथवा स्थापनं विष्णोः स्वगृहे तद्विशिष्यते ॥ शिलया
दासलोहाद्यैः कृत्वा प्रतिरुति हरेः ॥ विष्णुयामले॥मृदा च रम्य-
रत्नेन ताम्रेण रजतेन वा ॥ कृत्वा दारुमयं विवमर्चयेत्कांचनेन
वा ॥ पुण्यं दशगुणं विद्यादेतेषामुत्तरोत्तरं ॥ मूर्तिपूजनस्योत्कृष्टं

दिकं तु मूर्तिपूजनवादादिषु श्रीपुरुषोत्तमचरणादिभिर्विचारितमे-
वेत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥ भवगत्पूजाऽऽवश्यकत्वादिविधायका-
नि वचनानि च पारेपराद्धं सर्वत्र वेदपुराणेतिहासादिषु संत्येवेत्य-
लं सकलसलिलनिधिजलपिपासासोदर्या निखिलतल्लिखनलाल-
सया ॥ तस्मादस्माभिर्भोक्षादिसमयेष्टदानदक्षिणः सर्वदेवदेवः श्री-
नंदनंदनएव सेवनीयः सानंदं नतु कदाचिदपि कथंचिदपि कि-
मपि देवतांतरं ॥ अपिच ॥ उद्यादुर्गादयोदेवानोपास्यास्ते मुमुक्षु-
भिः ॥ सकामैरेव कर्त्तव्यमवैधं तु तदर्चनं ॥ तथाहि ॥ श्रीभागव-
ते प्रथमस्कंधे द्वितीयाध्याये (श्लो० २५) मुमुक्षवोद्योरह्मपान्
हित्वा भूतपतीनथ ॥ नारायणकलाः शांताभजंति स्ननसूयवः ॥
॥ २५ ॥ रजस्तमःप्रकृतयः समशीलाभजंति वै॥पितृभूतप्रजेशादीन्
श्रियैश्वर्यप्रजेषवः ॥ २६ ॥ तथा व्यवहाराध्याये दिव्यप्रकरणे
कोशविधाने ॥ (श्लो० १८) देवानुयात्समभ्यर्च्येत्यय उद्यान्
दुर्गादीनिति मिताक्षरा ॥ तथा सारसंग्रहे वसिष्ठस्मृतौ ॥ रजस्वलां
सूतिकां च श्वानं काकं च गर्दभं ॥ कुक्कुटं विडूराहं च पूयपारवं-
डिनस्तथा ॥ वहिर्देवालकंस्पृष्ट्वा सवासाजलमाविशेदिति ॥ देवा-
लकं नाम गणेशं भैरवं दुर्गां रुद्रादीनुपदेवतान् ॥ योऽर्चयेद्भक्ति-
मान् विप्रः सवै देवालकः स्मृतः ॥ वेदवेधं ब्राह्मणेशं भुवि कर्म
प्रियं हरिं ॥ योऽर्चकोब्राह्मणश्रेष्ठो न च देवालनामक इति ॥ किंच
देवांतरोपासनात् काम्यफलमेव सिद्ध्येन्नतु मोक्षादिकमपीति स-
कामानामेव तदुपासनं योग्यं ॥ यथा ॥ सप्तमाध्याये भगवा-
न् ॥ (श्लो० १६) चतुर्विधाभजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ॥
आर्त्ताजिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भ्रतरर्पभेति चतुर्विधभक्तानुक्ता ॥

(श्लो० १७) तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यते इत्यनन्य-
 भक्ततया ज्ञानिनं प्रशंस्य देवतांतरप्रपत्तेर्निरवकाशत्ववारणायाम् ॥
 (श्लो० २०) कामैस्तैस्तैर्लतज्ञानाः प्रपद्यन्ते ऽन्यदेवताः ॥ तं तं
 नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥ योयोयां यां
 तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ॥ तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव
 विदधाम्यहं ॥ २१ ॥ सतया श्रद्धया युक्तस्तस्योऽऽराधनमीहते ॥
 लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् ॥ २२ ॥ अंतव-
 त्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसां ॥ देवान् देवयजोयांति मद्भक्तायांति
 मामपीति ॥ २३ ॥ तथानवमाध्याये ॥ (श्लो० २५) यांति दे-
 वव्रतादेवान् पितॄन् यांति पितृव्रताः ॥ भूतानि यांति भूतेज्यायांति
 मद्याजिनोऽपि मामिति ॥ नचात्र यजतिर्यागार्थएवेति शङ्क्यं ॥
 भक्तिमीमांसायां (सू० ६६) तयजिः पूजायामितरेषानैवमिति-
 सूत्रेण पूजार्थत्वनिश्चयात् ॥ एवमादिवचनेष्वन्यदेवताभक्तेः फ-
 लस्य सांतत्वं काम्यत्वमत्यंतभक्तावपि तत्तद्देवताप्राप्त्या मोक्षा-
 भावश्चोक्तइति नैव निष्कामैर्भगवदतिरिक्तः कश्चिदुपास्यः ॥
 वासुदेवं परित्यज्य योऽन्यदेवमुपासते ॥ तृपितोजान् हवीतीरे कूपं
 खनति दुर्मतिरित्यादिवचनेभ्यः ॥ देवांतराणां मोक्षासमर्पकत्वं तु
 मुचकुंदादिप्रसंगोपन्यासात् प्रागपि समर्थितं ॥ गौतमकृताचारसू-
 त्रेपि आन्हिकनिरूपके प्रथमप्रश्ने देवतार्चनप्रक्रमे उच्यते ॥ (खं०
 १२) आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात् ॥ ऐश्वर्य-
 मीश्वरादिच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनादिति ॥ आचारप्रकाशादिषु
 तु इदमेव तृतीयचरणे ज्ञानं महेश्वरादिच्छेदिति पाठभेदेन मा-
 त्स्यवचनत्वेनोदाहृतं ॥ आचारचंद्रोदये च साक्षान्मोक्षदानृत्वं

भगवतएवेति सम्यक् प्रपंचितं ॥ तथा विष्णुपुराणे ॥ (अं १ अ०
 २० श्लो० २१) यथा ते निश्चलं चेतोमयि भक्तिसमन्वितं ॥ तथा
 त्वं मत्प्रसादेन निर्वाणमपि यास्यसि ॥ तथा तत्रैवा॥ भौमान् मनो-
 रथान् कामान् स्वर्गिवंधं परं पदं ॥ प्राप्नोत्याराधिते विष्णौ निर्वाण-
 मपि चोत्तममिति ॥ तथा ॥ दक्षस्मृतावपि अंते मोक्षोपायचिंतने ॥
 योगमभ्यसमानस्य ध्रुवं कश्चिदुपद्रवः ॥ विद्या वा यदिवाऽविद्या
 शरणं तु जनार्दनइति ॥ अत्र विघ्ननिवृत्तौ कारणत्वं विद्योद्भवे
 जातेऽपि अविद्यया तस्मिन्नजातेऽपि वा सर्वशरणीकरणीयत्वं भ-
 गवतएवोक्तं ॥ श्वेताश्वतरे च श्रूयते ॥ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
 यो वै वेदांश्च ग्रहिणोति तस्मै ॥ तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै
 शरणमहं प्रपद्ये ॥ तस्मान्मुकुंदएवमुमुक्षुभिः सेव्यः ॥ तथा श्री-
 भागवतेऽपि द्वितीयस्कंधतृतीयाध्याये ॥ (श्लो० २) ब्रह्मवर्चस-
 कामस्तु यजेत ब्रह्मणस्पतिमित्यादिना विविधदेवांतरोपासनस्य
 तत्तत्कामनाविशेषवदधिकारकत्वं निरूप्य निगद्यते ॥ (श्लो० १०)
 अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ॥ तीव्रेण भक्तियोगेन
 यजेत पुरुषं परं ॥ एतावानेव यजतामिह निश्चेयसोदयः ॥ भगवत्पच-
 लोभावोयद्भागवतसंगतइति ॥ अतः सात्त्विकैः सर्वकामैरकामैर्मो-
 क्षकामैश्च साधारणैरपि श्रीहरिरेवैकउपास्यः किंपुनस्तदेकशरणै-
 र्वैष्णवैः ॥ तेषामन्याश्रयकरणेऽनन्यत्वभंगप्रसंगात् ॥ अनन्यत-
 या भजनोत्कर्षं त्वाह नवमाध्याये भगवान् ॥ (श्लो० १३) म-
 हात्मानस्तु मां पार्थ देवीं प्रकृतिमाश्रिताः ॥ भजंत्यनन्यमनसो-
 ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं ॥ तथा ॥ (श्लो० २२) अनन्याश्रितयं-
 तो मां ये जनाः पर्युपासते ॥ तेषां नित्याजियुक्तानां योगक्षेमं व-

हाम्यहं ॥ तथा ॥ (श्लो० ३०) अपिचेत्सुदुराचारोभजते माम-
नन्यभाक् ॥ साधुरेव समंतव्यः सम्यग्व्यवसितोहि सः ॥ क्षिप्रं
भवति धर्मात्मा शश्वच्छांतिं निगच्छति ॥ कौंतेय प्रतिजानीहि न
मे भक्तः प्रणश्यतीति ॥ एवमन्यान्यपि वचनानि विस्तरभयान्न-
लिरूप्यन्ते ॥ अपिच सर्वेषामपि देवानां भगवदंशत्वं ॥ विश्वं ना-
रायणं देवमित्युपक्रम्य सन्नल सशिवः सहारिः सेंद्रः सोक्षरः प-
रमः त्वराट् ॥ तथा ॥ इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाद्भुरथो दिव्यः ससु-
पर्णो गरुत्मान् ॥ एकं सद्विप्रावद्बुधा वदंतीति यमं मातरिश्वान-
माद्भुः ॥ एवमादिश्रुतिभिः योयोयांयां तनुं भक्त्येत्यादिस्मृतिभि-
श्च तथा निश्चयान् ॥ एतदेवोदयनाचार्यैः स्वरुतकुसुमांजलि-
विवेके देवः शुद्धस्वभावइत्यौपनिषदाइत्यारभ्य किंवद्बुना कार-
वोऽपि यं विश्वकर्मेत्युपासतइत्यंतेन संगृह्योक्तं ॥ अतोभगवदर्च-
नेनैव गतार्थं सर्वेषामर्चनं ॥ सर्वार्चनानां भगवदर्चनपर्यवसायि-
त्वस्य आकाशात्यतितं तोयं यथा गच्छति सागरं ॥ सर्वदेवनः
मस्कारः केशवं प्रतिगच्छतीत्यादिवचनसिद्धत्वात् ॥ पंचायतनपू-
जाया अपि स्पष्टतया त्वार्चनपर्यवसायित्वमाह पद्मपुराणे का-
र्तिकमाहात्म्ये सत्यभामां प्रति भगवान् ॥ सौराः शैवाश्च गाणे-
शावैष्णवाः शक्तिपूजकाः ॥ मामेव प्राप्नुवंतीह वर्षाभिः सागरं य-
था ॥ एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं ॥ अतोयुक्तमनन्यतया भगवदर्च-
नादेव सर्वार्चनानां गतार्थत्वं ॥ उक्तंच तृतीयस्कंधे ॥ यथा तरो-
र्मूलनिपचनेन तृप्यन्ति तत्स्कंधभुजोपशाखाः ॥ प्राणोपहाराच्च
यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्येति ॥ दशमस्कंधे पूर्वार्द्धे च-
त्वारिंशत्तमाध्याये अक्रूरः ॥ (श्लो० ५) त्रय्या च विद्यया के-

चित्त्वां वै वैतानिकाद्विजाः ॥ यजंते विततैर्यज्ञैर्नानारूपामरास्य-
 या ॥ अन्ये च संस्कृतात्मानोविधिना ऽभिहितेन ते ॥ यजंति त्व-
 न्मयास्त्वां वै बहुमूर्त्येकमूर्तिकं ॥ ७ ॥ त्वामेवान्ये शिवोक्तेन मा-
 र्गेण शिवरूपिणं ॥ ब्रह्माचार्यविभेदेन भगवन् समुपासते ॥ ८ ॥
 सर्वेऽप्येव यजंति त्वां सर्वदेवमयेश्वरं ॥ येऽप्यन्यदेवताभक्तायद्य-
 प्यन्यधियः प्रभो ॥ ९ ॥ यथाऽद्विप्रभवानद्यः पर्जन्यापूरिताः प्र-
 भो ॥ विशन्ति सर्वदा सिंधुं तद्वत्त्वां गतयोऽततः ॥ १० ॥ इति ॥
 गौतमतंत्रे दशमाध्याये देवांतराणां पूजनप्रकारमुक्त्वा तेषां सर्व-
 षां तदंशत्वमाह ॥ (श्लो० १.११) यथा सिंधुसमुद्रतास्तरंगाभि-
 न्नतां ययुः ॥ तथा कृष्णसमुद्रताएते तादात्म्यतां ययुः ॥ तत्स्थानेनैव
 ते ध्येयाः साधकेन शुभंयुना ॥ एवं सर्वाकृतिमयं दैशिकः कृष्ण-
 मर्चयेत् ॥ धर्मार्थकाममोक्षाश्च करे तस्य सुनिश्चिता इत्यादि ॥ सा-
 रसंपहे परतत्त्वनिर्णये आथर्वणी श्रुतिः ॥ एकएव नारायण-
 आसीत् न ब्रह्मा नेशानोनेमे द्यावापृथिवी नारायणाद्ब्रह्माजा-
 यते नारायणाद्बुद्रोजायते नारायणाद्यजापतिः प्रजायत इति ॥
 तत्रैव ॥ विष्णुयामले महामते ॥ सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वदेव
 मयोहरिः ॥ सर्वतीर्थमयी गंगा सर्वधर्मोदयापर इति ॥ तत्रै-
 व स्कान्दे ॥ ये त्वर्चयन्ति देवेशं सुपर्णोपरि संस्थितं ॥ किं क-
 रिष्यन्ति ते तीर्थैर्देवतानां च दर्शनैः ॥ किं यज्ञैः किं व्रतैर्वापि किं
 दानैः किमुपोषणैः ॥ मूर्तिं नारायणीं यत्र पश्यन्ति गरुडो-
 परीति ॥ अतो भगवदर्चनेनैव गतार्थत्वाद्विष्णवानामन्यार्चनेन ना-
 ऽस्ति कश्चिदर्थः ॥ निषिद्धंचैतत् ॥ नारदपंचरात्रद्वितीयरात्रद्विती-
 याध्याये ॥ (श्लो० ६५) कृष्णानुग्रहतो विद्वानित्यादिना वैष्ण-

वत्स्यरूपमुक्त्वोच्यते ॥ (श्लो० ७३) एवं भृत्यस्य रक्षार्थं कृ-
 णोदत्वा सुदर्शनं ॥ तथाऽपि सुस्थोन प्रीतस्तं त्यक्तुमक्षमः क्षणं ॥
 एवं भूतोदयार्थं सधुर्भक्तानुग्रहकारकः ॥ अतः संतोहि तं त्यक्त्वा
 न सेवन्ते सुरांतरमिति ॥ तथा सारसंभहे ब्रह्मरात्रे ॥ न त्रिपुंड्रं द्वि-
 जैर्धार्यं पद्माकारं तथैवच ॥ न चान्यदेवताभक्तिरापद्यपि कदाच-
 नेति ॥ आचारप्रकाशे काशीखंडे ॥ नाऽन्यं देवं नमस्कुर्यान्ना-
 ऽन्यं मंत्रमुदीरयेत् ॥ सदोपवीतवद्भार्याः शंखचक्रगदादयः ॥ ब्रा-
 ह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषत इति ॥ पुनः सारसंभहे वसि-
 ष्ठः ॥ यः कर्म कुरुते विप्रोविना विष्णवर्चनं क्वचित् ॥ ब्राह्मण्या-
 द्भूयते सद्यश्चांडालत्वं सगच्छति ॥ अर्चयित्वा तु गोविंदमितरा-
 नर्चयेत्पृथक् ॥ अवैष्णवत्वं तस्याऽपीतरभक्त्या भवेद्भुवं ॥ योन-
 रोवैष्णवं चिह्नं धृत्वा च तमसा चरन् ॥ त्यजेच्चैद्वैदिकं धर्मं सोऽपि
 पाखंडतां व्रजेत् ॥ नैसर्गिकं तु जीवानां दास्यं विष्णोः सनातनं ॥
 तद्विना वर्त्तते मोहादात्मचौरः सकथ्यते ॥ शंखचक्रविहीनास्तु
 देवतांतरपूजकाः ॥ द्वादशीविमुखाविप्राः शैवाश्चवैष्णवाः स्मृताः ॥
 अवैष्णवानां संसर्गात्पूजनाद्वंदनादपि ॥ यजनाध्ययनात्सद्योवै-
 ण्वत्वाद्भ्युतोभवेत् ॥ सर्वत्राऽवैष्णवान् विप्रान् पतितान्श्च विवर्ज-
 येत् ॥ वैष्णवानेव विप्रास्तु सर्वकर्मसु योजयेदिति ॥ अतएव पुराणेषु
 प्राचीनैवैष्णवानामितिहासेषु अन्याश्रयाकरणमनेकत्र निरूप्य-
 ते ॥ यथा बृहन्नारदीये पुरुषोत्तममाहात्म्ये त्रयोविंशाध्याये
 चित्रवाहु राजोपाख्याने कथ्यते ॥ (श्लो० ८) तथा सह महीपालो-
 बुभुजे मेदिनी युवा ॥ विना श्रीकृष्णदेवं सनैव जानाति देवतमि-

ति ॥ एवं ध्रुवांवरीपादीनामितिहासा अपि निरीक्षणीयाः ॥ अन्यच्चास्ति ॥ अन्यदेवताभक्तेरवैधत्वं यथाऽऽह नवमाध्याये भगवान् ॥ (श्लो० २३) येऽप्यन्यदेवताभक्तायजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ॥ तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकमिति ॥ अवैधस्य चाकर्त्तव्यत्वं धर्मशास्त्रप्रसिद्धं ॥ यथाऽऽह द्वितीयाध्याये बृहत्पराशरः ॥ (श्लो० १४३) विधिदृष्टं तु यत्कर्म करोत्यविधिना तु यः ॥ न किञ्चित्फलमाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य तत् ॥ विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धयाऽपि यत् ॥ तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढत्वादकृतात्मनः ॥ श्रद्धाविधिसमायुक्तं यत्कर्म क्रियते नृभिः ॥ शुचिभिरेकचित्तैश्च तदानन्त्याय कल्पतइति ॥ अतोवैधभगवदर्चनैकनिरतैर्देवांतरार्चनरूपमवैधं तत्पूजनं नैवास्माभिर्विधीयते ॥ किञ्च ॥ आदित्यानामहं विष्णुरित्यादिवचनैर्देवांतराणां विभूतित्वात्तदुपासनायाभक्तित्वाभावाच्च न तेऽस्माभिर्भजनीयाः ॥ सूत्रितं चैतद्भक्तिमीमांसाद्वितीयाध्यायप्रथमान्हिके भगवता शांडिल्येन ॥ (सूत्रं ५०) प्राणित्वान्नविभूतिष्विति ॥ नचैवं सति दृष्णीनां वासुदेवोऽस्मीति विभूतित्वाविशेषाद्वासुदेवस्याऽप्यभजनीयत्वं शङ्क्यं ॥ तत्र साक्षान् परब्रह्मत्वस्यानेकश्रुत्यादिप्रमाणसिद्धत्वात् ॥ प्रपञ्चितं चैतदपि तत्रैव ॥ (सू० ५२) वासुदेवपीतिचेन्नाकारमात्रत्वादित्यधिकरणे ॥ अथ नारदपंचरात्रे प्रथमरात्रेद्वादशाध्याये (श्लो० ४७) भजन्ति केचिच्छ्रद्धांतं परमात्मानमीश्वरं ॥ केचित्तदंशमंशांशं प्राप्नुवंति क्रमेण तमिति ॥ अतोऽंशांशभजनापेक्षयांशिनएव भजनं योग्यं ॥ तथा तत्रैव द्वितीयाध्याये नारदसनत्कुमारौ प्रति परमेष्ठी ॥ (श्लो० ६२) देवा-

नन्यांश्च भजते हरिं जानाति तत्परः ॥ तपः करोति तं प्राप्नुमाकां-
क्षन्मध्यमोजनइति ॥ तेन भगवद्भक्तेरंगतया ऽपि देवतांतरभक्तिर्म-
ध्यमानामेव नतूत्तमानां ॥ गीतासप्तमाध्याये ॥ (श्लो १६) च-
तुर्विधाभजंते मामित्युपक्रम्य (श्लो० १७) तेषां ज्ञानी नित्य-
युक्तएकभक्तिर्विशिष्यतइत्यनन्यभक्तिमतएव नित्ययुक्तत्वस्या-
ऽत्यंतप्रियत्वादिधर्मैरत्युत्तमत्वस्य च स्मरणात् ॥ अन्यभक्तिमतो-
निन्दितत्वं तु सारसंग्रहे प्रजापतिस्मृतौ ॥ नारायणं परित्यज्य त्वा-
दिस्थं प्रभुमीश्वरं ॥ योन्यमर्चयते देवं परबुद्ध्या स पापभाक् ॥ व-
सिष्ठः ॥ नारायणः परं ब्रह्म ब्राह्मणानां हि देवतम् ॥ सोमसूर्या-
दयो देवाः क्षत्रियाणां विशामपि ॥ शूद्रादीनां तु रुद्राद्या अर्चनी-
याः प्रकीर्तिताः ॥ भारते ॥ ब्रह्माणं शितिकण्डं च याश्चान्या देव-
ताः स्मृताः ॥ प्रतिबुद्धान् सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलं ॥ पादो भृ-
गुवचनम् ॥ शुद्धसत्त्वमयो विष्णुः कल्याणगुणसागरः ॥ नारायणः
परं ब्रह्म विप्राणां देवतं हरिः ॥ स एव पूज्यो विप्राणां नेतरः पुरुष-
र्षभ ॥ मोहाद्यः पूजयेदन्यं स पाखंडी भविष्यति ॥ अशुद्धब्रह्मरुद्रा-
द्या रजस्तमविमिश्रिताः ॥ नान्यः कश्चिन्नराणां वै पूजनीयः क-
दाचन ॥ नान्यं देवं निरीक्षेत नान्यं देवं च पूजयेत् ॥ न चान्यं
प्रणमेद्विप्रो नान्यदायतनं विशेत् ॥ वाराहे ॥ यत्सत्त्वं सहरिर्देवो ह-
रिस्तत्परमं पदं ॥ सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रितयं चैतदुच्यते ॥ लिंग-
पुराणे ॥ हिरण्यगर्भो रजसात्तमसा शंकरः स्वयं ॥ सत्त्वेन सर्वगो वि-
ष्णुः सर्वात्मा सदसन्मयः ॥ सात्त्विकैः सेव्यते विष्णुस्तामसैरे-
व शंकरः ॥ राजसैः सेव्यते ब्रह्मा संकर्षणश्च सस्त्वजी ॥ बौद्धो-
रुद्रस्तथा वायुर्दुर्गा गणपतैरवाः ॥ यमस्कंदौ नैर्ऋतश्च तामसा दे-

वताः स्मृताः ॥ वसिष्ठस्मृतौ ॥ वासुदेवं परित्यज्य योन्यदेवमुपा-
सते ॥ सहेमराशिमुत्तज्य पांसुराशिं जिघृक्षति ॥ पाद्वे ॥ यक्ष-
राक्षसभूताद्याः कुप्मांडागणभैस्वाः ॥ नार्चनीयाः सदा देवि वि-
ष्णुलोकमग्नीप्सुभिः ॥ रजस्तमोऽग्निभूतानामर्चनं प्रतिपित्यते ॥
रौरवं नरकं यांति यक्षभूतगणार्चनात् ॥ तस्मात्तु सर्वयज्ञस्य भो-
क्तारं पुरुषोत्तमम् ॥ ज्ञात्वा सर्वत्र कुर्वीत नित्यनैमित्तिकीः क्रि-
या इति ॥ भगवदतिरिक्तस्य मोक्षासमर्पकत्वादपि मुमुक्षुभिः सर्व-
था तेषामभजनीयत्वमुपपादितं प्राक् ॥ यानि तु ॥ तस्य भोगं
च मोक्षं च ब्रह्मस्तुष्टः प्रयच्छतीत्यादीनि देवांतरपूजनेऽपि मोक्ष-
फलकत्वप्रतिपादकानि वचनानि क्वचित् क्वचिदुपलभ्यन्ते ॥ तानि
तु तत्तद्देवसायुज्यसालोक्याद्यन्यतमप्राप्तिलक्षणमोक्षपराण्येव ॥
देवान्देवयजोयांति यांतिदेवव्रतादेवानित्यादिस्मृतिभ्यः ॥ निव-
धेष्वपि तत्तद्देवपूजाप्रक्रमे तत्तत्पूजकस्य तत्तल्लोकप्राप्तिबोधक-
वचनोपन्यासाच्च ॥ यथाऽऽचारप्रकाशे भविष्यपुराणे ॥ भक्त्या-
पूजयते योऽर्कमर्कपुष्पैः सितासितैः ॥ तेजसा सोऽर्कसंकाशोऽक्ष-
र्कलोके महीयते ॥ तथा ॥ कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशता-
निच ॥ वसेदर्कपुरे श्रीमान् सूर्यतुल्यपराक्रमदति ॥ तथा महाभा-
रते ॥ सदा तं यजते यस्तु श्रद्धया मुनिपुंगव ॥ लिंगेवा स्थंडिले
वाऽपि शंकरं विधिपूर्वकं ॥ युगदोषं विनिर्जित्य रुद्रलोके प्रमो-
दत इति ॥ चतुर्विंशतिमतव्याख्याऽऽचारमयूखादिष्वपीदमुदाह-
तं ॥ तथा भविष्यपुराणे ॥ कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशता-
निच ॥ वसेच्छिवपुरे श्रीमान् शिवतुल्यपराक्रमदति ॥ तथा तन्त्रे-
च ॥ दधीत्यं घृतसंयुक्तं शिवे यश्च निवेदयेत् ॥ रुद्रलोकमवामो-

ति गाणपत्यं च विदतीति॥गाणपत्यमित्यत्र गणपतिशब्दात्तस्येद-
मित्यर्थेऽश्वपत्यादित्वादणि चातुर्वर्ण्यादिराकृतिगणत्वात् स्वार्थे व्य-
ञ्ज ॥ स्कादे ॥ एकं मोचाफलं पक्कं यः शिवाय निवेदयेत् ॥ स-
र्वभक्षैर्महाभोगैः शिवलोके महीयतइति ॥ मोचाकदली ॥ एव-
मादीनि तत्रतत्र वचनांतराणि द्रष्टव्यानि ॥ अतः साक्षात्परममो-
क्षप्रदानौदार्यं तु नंदनंदनस्यैव ॥ तथा स्वज्ञक्तसर्वमनोरथपूरकत्व-
मपि ॥ उक्तंच विष्णुपुराणे तृतीयांशे ॥ (अ० ५ (श्लो० ३)
भौमान् मनोरथान् कामान् स्वर्गिवंद्यं परं पदं ॥ प्राप्नोत्याराधिते
विष्णौ निर्वाणमपि चोत्तममिति ॥ नचैवं फलश्रवणात् काम्यत्वं
शंक्यं ॥ अकरणे प्रत्यवायबोधकैरुदाहृतचरादिवचननिचयैः सि-
द्धायानित्यतायाः केनाऽपि प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् ॥ नित्यत्व-
साधकानि तु सदाशब्दप्रयोगादीनि बहूनि भगवदर्चनविधिवा-
क्येषु दृश्यंते ॥ तानिच संग्रहकारेणेत्यं संगृहीतानि ॥ नित्यं सदा-
यावदायुर्नकदाचिदतिक्रमेत् ॥ इत्युक्त्या ऽतिक्रमे दोषश्रुतेरत्या-
गचोदनात्॥फलाश्रुतेर्वीप्सयाच तन्नित्यमिति कीर्तितमिति ॥ इ-
होक्तनित्यत्वसाधकविशिष्टानि कानिचिद्वाक्यानि पूर्वमुपन्य-
स्तानि ॥बहूनि च तत्रतत्रोपलभ्यंतइत्यलं ॥अथ फलश्रवणात्त्वस्तु
तस्यैव काम्यत्वमपि ॥ नचैवमपि नित्यकाम्यसंयोगविरोधः शं-
क्यः ॥ स्वादिरवदेकस्यैव पूजनस्य द्वैतूप्यसंभवेनाऽविरोधात् ॥ य-
था ॥ स्वादिरोयूपोऽभवतीति नित्यः स्वादिरोविहितः ॥ स्वादिरं वी-
र्यकामस्य यूपं कुर्वीतेतिकाम्यः ॥ अतएकस्यैव स्वादिरस्य तुल्य-
वलेन प्रमाणद्वयेन द्वैतूप्यं स्वीकृतं जैमिनिना ॥ तथाचसूत्रं ॥ ए-
कस्यतूभयार्थत्वेसंयोगपृथक्त्वमिति ॥ नचेह नित्यस्य कत्वर्थत्वात्

काम्यस्य च पुरुषार्थत्वात् प्रकृतेच द्विविधस्याप्यर्चनस्य पुरुषार्थ-
 त्वाद्विषमोपन्यासइतिशङ्क्यं ॥ एकस्यैव प्रमाणद्वयेन द्वैरूप्यमात्रे
 तात्पर्यात् ॥ अस्तुवाग्निहोत्रमेवाऽत्र विस्पष्टोदृष्टांतः ॥ नह्यग्निहो-
 त्रं नित्यं वा काम्यं वापि कत्वंगं भवितुमर्हति ॥ स्वतः क्रतुत्वात् ॥
 किंतु पुरुषार्थमेव ॥ तच्च यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन नित्यं
 विधीयते ॥ अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामइतिच काम्यं ॥ निमि-
 त्तभेदेन प्रयोगभेदात्तद्वेदोयावज्जीवाधिकरणे निर्णीतः ॥ तस्या-
 धिकरणस्य संप्राहकौ चेमौ श्लोकौ माधवेनोक्तौ ॥ यावज्जी-
 वं जुहोतीति धर्मः कर्मणि पुंसि वा ॥ कालत्वात्कर्मधर्मोऽतः
 काम्यएकः प्रयुज्यतां ॥ न कालोजीवनं तेन निमित्तप्रविभागतः ॥
 काम्यप्रयोगोभिन्नः स्याद्यावज्जीवप्रयोगतइति ॥ प्रयोगमात्रभेदो-
 नतुकर्मभेदः ॥ द्वितीयाध्यायद्वितीयपादोक्तशब्दांतराभ्यासादिहे-
 त्वभावात् ॥ तथाचैकस्यैवाग्निहोत्रस्य द्वैरूप्यवत् प्रकृते ऽपि द्वैरूप्य-
 प्यं ॥ अथ केवलनित्यानुष्ठायिनां सकृद्ययोगेऽपि कामनासिद्धि-
 स्तु वस्तुस्वभावात् ॥ स्पष्टंचेदं विविदिपाधिकरणे ॥ तस्यापि संप्रा-
 हकौ श्लोकौ तेनैवोक्तौ ॥ विद्यार्थमाश्रमार्थं च द्विःप्रयोगो
 ऽथवासकृत् ॥ प्रयोजनविभेदेन प्रयोगोऽपि विभिद्यते ॥ श्राद्धा-
 र्थभुक्त्या तृप्तिः स्याद्विद्यार्थेनाश्रमस्तथा ॥ अनित्यनित्यसंयोग-
 उक्तिभ्यां स्वादिरे मतइति ॥ अयमर्थः ॥ तमेतं वेदानुवचनेन ब्रा-
 ह्मणाविविदिपंति यज्ञेन दानेन प्रजयाऽनाशकेनेति यज्ञादीनां वि-
 द्यार्थत्वंश्रूयते ॥ गृहस्थाद्याश्रमार्थत्वं च तेषांप्रसिद्धमेव ॥ तत्र
 विद्यार्थाश्रमार्थयोः पृथक् प्रयोगः सकृद्वेति संशयः ॥ प्रयोजन-
 भेदात् प्रयोगभेदइति पूर्वपक्षः ॥ श्राद्धभोजने श्राद्धनिष्पत्तिस्तृ-

सिश्च भवति॥ न च द्विर्भुज्यते तद्वद्विद्यार्थेनैव यज्ञादिना आश्रमसिद्धि-
रिति सिद्धांतः॥ नित्यानित्यसंयोगस्तु स्वादिरवत् प्रमाणद्वयसिद्धइति
तत्र नित्येन कामनासिद्धिः पश्वर्थानुष्ठितप्रयाजादिना पशुतंत्रांतः-
पातिपुरोडाशादिसिद्धिवत् प्रसंगेनैव न तु तंत्रेणेत्यलं॥ एवमत्युत्तम-
त्वादेव महात्मानो हरिभक्तिमेव प्रार्थयन्ते॥ यथा विष्णुपुराणे प्रथमां-
शर्विशाध्याये ॥ (श्लो० १८) प्रल्हादआह॥ नाथ योनिसहस्रेषु
येषु येषु ब्रजाम्यहं ॥ तेषु तेष्वच्युता भक्तिरच्युताऽस्तु सदा त्वयि॥
या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ॥ त्वामनुस्मरतः सा मे
हृदयान्माऽपसर्पत्विति ॥ एवं सर्वत्रैव वेदपुराणादिष्ववलोकनीयं॥
तथा श्रवणकीर्तनस्मरणादिमात्रेण स्वचरणसरोजैकमधुकराणां मो-
क्षादिलक्षणतत्तत्सकलेष्टप्रतिबंधकतत्तन्निखिलदुरितप्रकरतूलकु-
लज्वालनविशालबहुलज्वालाजालप्रबलकालानलत्वमपि तस्यै-
वाऽस्ति॥ यथा विष्णुपुराणे॥ (अं० २ अ० ६ श्लो० ३२।३३) पापे गुरु-
णि गुरुणि लघूनि च लघुन्यपि ॥ प्रायश्चित्तानि मैत्रेय जगुः स्या-
यन्नुवादयः ॥ प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै ॥ यानि
तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम्॥ तथा ॥ (अं० ६ अ० ७ श्लो०
९) यन्नामकीर्तनं भक्त्या विलापनमनुत्तमम् ॥ मैत्रेयाऽशेषपा-
पानां धातूनामिव पावकदति ॥ महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षध-
र्मे ॥ (अं० ३४५ श्लो० १३३०५) सर्वाश्रमाग्निगमनं सर्वती-
र्याविगाहनं ॥ न तथा फलदं सौते नारायणकथा यथा ॥ पावि-
तांगाः स्म संवृत्ताः श्रुत्वेमामादितः कथाम् ॥ नारायणाश्रयां पु-
ण्यां सर्वपापप्रणाशिनीं॥ पुनर्विष्णुपुराणे॥ (अंश. २ अ० ६ श्लो०

२९) तस्मादहर्निशं विष्णुं संस्मरन् पुरुषोमुने ॥ न याति नरकं
 शुद्धः संक्षीणाऽखिलकल्मषः ॥ अत्रैव ॥ (अ० २ अ० ६ श्लो०
 ३४) कृते पापेऽनुतापोवै यस्य पुंसः प्रजायते ॥ प्रायश्चित्तं तु तस्यै-
 कं हरिसंस्मरणं परमिति ॥ तथा ॥ (अंश ३ अ० ७ श्लो० ३४।३५)
 किंकरादंघ्रपाशौ वा न यमोनच यातनाः ॥ समर्थास्तस्य यस्या-
 त्मा केशवालंबनः सदा ॥ चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र की-
 र्त्तयेत् ॥ नाशौचं विद्यते तस्य सपवित्रतरोयतइति ॥ स्वमेश्वरभाष्ये
 द्वितीयाध्याय द्वितीयान्हिके (सू० ७६) लघ्वपि भक्ताधिकारइत्य-
 स्य व्याख्याने वचनं ॥ महापातकयुक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतं ॥
 पुनस्तपस्वी भवति पंक्तिपावनपावनः ॥ विष्णुपुराणे ॥ (अ० ६
 अ० ७ श्लो० १०) कलिकल्मषमत्युषं नरकार्तिप्रदं नृणां ॥ प्र-
 याति विलयं सद्यः सकृद्यत्राऽनुसंस्मृते ॥ नृसिंहपुराणे ॥
 (अ० ८ श्लो० २८।२९) नारकाः कृष्णकृष्णेति नारसिंहे-
 ति चुक्रुशुः ॥ इति संकीर्तितो विष्णुर्नारिकैर्भक्तिपूर्वकं ॥ ना-
 रक्यो यातनाः सर्वास्तेषां नष्टमहात्मनां ॥ एवं श्रीभागवता-
 दिष्वप्यनेकत्र निरीक्षणीय ॥ विस्तरभयाद्विरम्यते ॥ एतच्च शां-
 डिल्यमहर्षिणाऽपि भक्तिमीमांसायां (सू० ७४) स्मृतिकी-
 र्त्त्याः कथादेश्वार्तौ प्रायश्चित्तभावादित्यादिमुत्रैः स्पष्टतया नि-
 र्णातम् ॥ अथ नृसिंहपुराणे ॥ (अ० ५ श्लो० ४६) गंगाप्र-
 यागगयपुष्करनैमिषाणि पुण्यानि यानि कुरुजांगलयामुनानि ॥
 कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति पापान् पादोदकं भगवतः प्रपुना-
 ति सद्यइति ॥ आचारार्कं धर्मप्रवृत्तौ च भविष्ये ॥ समभ्यर्च्य
 पिबेद्देवं यः पादसलिलं हरेः ॥ स याति परमं स्थानं तद्विष्णोः प-

रमं पदमिति ॥ इत्थं तत्पादोदकादीनामपि पापहरत्वात् किं वाच्यं
तत्स्मरणादीनां तादृशत्वे ॥ अतोमोक्षादिप्रतिबंधकदुरितध्वंसाया-
ऽपि कंसारितोनाऽस्माकमितरोपासनोपयुज्यते ॥ तस्मात्स्वस्वसां-
प्रदायिकगुरूपदिष्टप्रकारेण भगतएवैकस्यार्चनं वैष्णवैः कर्त्तव्यं ॥
विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनंतरं ॥ गुरुक्तेन तु मार्गेण मूलमं-
त्रं जपेद्बुधइत्याचारार्कं मरीचिवचनात् ॥ तथा ॥ वैष्णवानां हरेर-
र्चा तपस्या च श्रुतौ श्रुता ॥ वैष्णवस्त्वं गृहे तिष्ठ कुरु कृष्णपदा-
र्चनं ॥ अंतर्वाक्षे हरिर्यस्य तस्य किं तपसा सुत ॥ नांतर्वाक्षे हरि-
र्यस्य तस्य किं तपसा दृथा ॥ तपसा हरिराराध्यो नान्यः कश्चन
विद्यते ॥ यत्रतत्र कृतं कृष्णसेवनं परमं तप इति ब्रह्मवैवर्त्तब्रह्मखं
दीयैकादशाध्याये नारदं प्रति ब्रह्मवाक्येभ्यः ॥ वत्से चतुर्षु वेदेषु
धर्मेषु संहितासु च ॥ पुराणेष्वितिहासेषु पंचरात्रादिकेषु च ॥ अ-
न्येषु धर्मशास्त्रेषु वेदांगेषु च सुव्रते ॥ सर्वेष्टं सारभूतं च मंगलं कृ-
ष्णसेवनमिति ब्रह्मवैवर्त्तप्रकृतिखंडे सावित्री प्रति ब्रह्मवाक्याच्च ॥
किंच भक्त्युत्कर्षस्तु सर्वत्रवर्णितएव ॥ अस्तिचाऽस्य कायि-
कादिव्यापाररूपस्य भगवत्सेवनस्याऽपि भक्तित्वं ॥ भजइत्येवै-
धातुः सेवायां परिकीर्तितः ॥ तस्मात्सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिः
साधनभूयसीति ॥ नित्यमेतत्कर्तृणामुत्कर्षं त्वाह स्वस्मृतावन्निः ॥
(श्लो० ३६५) धन्यानामपि धन्यास्ते देवानामपि मानवाः ॥
विष्णोः परिष्ठुतिर्येषु हीयते न कदाचनेति ॥ तथा श्रीभागवते
भगवत्सेवायाः शावौ करौ नोकुरुतः सपर्यां हरेर्लसत्कां-

चनकंकणौवेत्यादिष्वकरणे निदाश्रवणात् ॥ न योगसिद्धी-
रपुनर्भवं वा वाञ्छन्ति यत्पादरजःप्रपन्नाः ॥ सालोक्यसाष्ट्य-
सारूप्यसायुज्यैकत्वमप्युत ॥ दीयमानं न गृण्णन्ति विना
मत्सेवनं जनाः ॥ तथा ॥ नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्य-
त्कालविद्रुतं ॥ मधुद्विद्वत्सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुरित्या-
दिषु मोक्षाधिकत्वकथनाच्च श्रीपुरुषोत्तमस्य सैवैकाऽस्माकमाव-
श्यकी नतु काऽपि कस्याऽपि देवांतरस्यार्चनादिकं तथा ॥ शि-
वादीनामपि श्रीभगवदेकभक्तत्वमपि वैष्णवानां यथाशंभुरित्या-
दिषु प्रसिद्धं ॥ तथा ॥ नारदपंचरात्रेऽपि चतुर्थरात्रतृतीयाध्याये
पार्वतीं प्रति शिवः ॥ (श्लो० १८६) नावैष्णवाय दातव्यं वि-
कल्पोपहृतात्मने ॥ भक्तिश्रद्धाविहीनाय विष्णुसामान्यदर्शिने ॥
तथा ॥ (श्लो० १८८) कलौ सद्यः फलं कल्पयाममेप्यति ना-
रदः ॥ लोकानां जाग्यहीनानां येन दुःखं विनश्यति ॥ क्षेत्रेषु वै-
ष्णवेष्वेतदार्यावर्त्ते भविष्यति ॥ नाऽस्ति विष्णोः परं सत्यं नाऽस्ति-
विष्णोः परं पदं ॥ १८९ ॥ नाऽस्ति विष्णोः परं ज्ञानं नाऽस्ति मो-
क्षोऽवैष्णवे ॥ नास्ति विष्णोः परोमंत्रो नास्ति विष्णोः परं तपः ॥
नास्तिविष्णोः परं ध्यानं नास्ति मंत्रोऽवैष्णवः ॥ किं तस्य बहु-
भिर्मंत्रैः किं जपैर्वहुविस्तरैः ॥ वाजपेयसहस्रैः किं भक्तिर्यस्य
जनार्दने ॥ सर्वतीर्थमयोविष्णुः सर्वशास्त्रमयः प्रभुः ॥ सर्वक्रतुम-
योविष्णुः सत्यं सत्यं वदाम्यहं ॥ आब्रह्मसारसर्वस्वं सर्वमेतन्मयो-
दितं ॥ १९३ ॥ पार्वत्युवाच ॥ अहो वत महत्कष्टं समस्तसुखदे-
हरो ॥ विद्यमानेऽपि सर्वेशे मूढाः स्मिन्त्यन्ति संसृतौ ॥ यमुद्दिश्य स-
दा नाथोमहेशोऽपि दिगंबरः ॥ जटिलोभस्मलिप्तांगस्तपस्वी वी-

क्षितोजनैः ॥ १९६ ॥ अतोऽधिकोन देवोऽस्ति लक्ष्मीकांतान्मधु-
द्विषः ॥ यत्तत्त्वं चिंत्यते नित्यं त्वया योगीश्वरेण हि ॥ १९७ ॥
अतः परं किमधिकं पदं श्रीपुरुषोत्तमात् ॥ तमविज्ञाय तान् मूढा-
यजन्ते ज्ञानमानिनः ॥ मुपिताऽस्मि त्वया नाथ चिरं यदयमीश्व-
रः ॥ प्रकाशितो मे यस्य दत्ताद्यादिव्यशक्तयः ॥ १९९ ॥ अ-
हो सर्वेश्वरो विष्णुः सर्वदेवोत्तमोत्तमः ॥ भवदादिगुरुर्मूढैः सामान्य-
इव लक्ष्यते ॥ २०० ॥ इत्यादि ॥ अलं बहुलेखेन ॥ तस्मात् ॥ ॥
यैः पंचदेवपूजायाः पारंपर्येण वा स्वयं ॥ गृहीतो नियमस्तेषामेव
साऽऽवश्यकी मता ॥ १ ॥ न सर्वेषां गृहस्थानां स्वेष्टस्यैवार्चनं
यतः ॥ स्मृतं गृहस्थधर्मेषु याज्ञवल्क्यादिषु स्फुटं ॥ २ ॥ कलौ
तु पूजनं मुख्यं द्वयोरेव हरीशयोः ॥ स्वसंप्रदायभेदेन तदपीह
व्यवस्थितं ॥ ३ ॥ एको देवः केशवो वा शिवो वेति सतां मतिः ॥
तत्राऽपि सर्वथोत्कर्षो हरेरेवाऽर्चनादिषु ॥ ४ ॥ अनूदितः शास्त्रसि-
द्धः सर्वकाले कलौ तथा ॥ दुर्गादीनां तथोच्यत्वं तामसैरेव सेव्य-
ता ॥ ५ ॥ मुमुक्षूणां हरेरेव सेवनं केवलं बलं ॥ एकैककामदा
यस्मादन्ये देवान् मोक्षदाः ॥ ६ ॥ कृष्णांशांशतयाऽन्येषामर्चना-
देर्गतार्थता ॥ वैष्णवानामन्यज्जक्तौ दोषाधिक्यं च दर्शितं ॥ ७ ॥
तस्मादस्माज्जिस्तु नंदनंदनस्यैव केवलं ॥ पादारविंदमानं दादमंदं
सेव्यते सदा ॥ ८ ॥ पूज्यैः श्रीवल्लभाचार्यवर्यैर्दर्शितया दिशा ॥ किं
वृथाऽन्यकथातो नस्तथा यांतु पथा परे ॥ ९ ॥ पदवाक्यप्रमाण-
ज्ञैराचार्यैः श्रुतिसंमतं ॥ सिद्धांतं वर्णितं द्रष्टुं कुदृशा न क्षमो-
यम् ॥ १० ॥

अथ प्रकांतपंचमप्रधानप्रश्नावलंबी पंचमः

प्रश्नः ॥ ५ ॥

पार्थिवपूजनमंतरा गृहस्थानां भोजनमुचितं न वा ॥ ३७ ॥

॥ उत्तरं ॥

अयं दत्तोत्तरप्रायः पूर्वप्रश्नोत्तरेणतु ॥ तथापि कथ्यते तथ्यं पथ्यं
किंचिद्वचोवृणां ॥ १ ॥ काऽपि पार्थिवपूजायानित्यत्वं नोपपाद्यते ॥
काम्यत्वं कीर्यते तस्यास्तस्मादस्याः कृतिं विना ॥ २ ॥ सामा-
न्यतो गृहस्थानामपि दोषो न भोजने ॥ हरेरनन्यदासानां वैष्णवानां
कुतस्तरां ॥ ३ ॥ तथाहि ॥ यदीदं सर्वेषां नित्यमभविष्यत्तर्हि म-
नुयाज्ञवल्क्यादयः स्वशास्त्रे कचिदपि तस्य नित्यत्वमवक्ष्यन् ॥
नत्वेवं ॥ अतो नैवं ॥ नचैवमपि कतेतुमान्वांधर्मादित्यादौ मन्वा-
दिशास्त्राणां युगांतरेषु प्राधान्यकथनात् पार्थिवपूजनस्य च द्वा-
परेपारदं श्रेष्ठं पार्थिवंतु कलौ युगइति सिद्धदाहृतवचनेन कलियुग-
एव श्रेष्ठत्वसिद्धेस्तेषु तस्याऽनिरूपणेऽपि न कलियुगेऽस्य नित्य-
त्वहानिरिति शङ्क्यं ॥ प्राधान्येन कलिधर्मस्मर्त्ताऽपि पराशरेण
(अ० १) पट्कर्माभिरतो नित्यं संध्यास्नानं जपो होम इत्यादौ आ-
न्हिकनिरूपणे न कापि पार्थिवपूजनस्य गंधोऽपि दर्शितः ॥ त-
द्वाख्यायां च महता श्रवधेन सर्वाण्यपि प्रत्यहकर्त्तव्यान्यनेक-
स्मृतिवचनोपन्यासपुरःसरं व्याकुर्वता सर्वज्ञकल्पेन माधवेनाऽपि
न पार्थिवपूजनस्य नामाऽपि गृहीतं ॥ यदि कलियुगेऽपीदं सर्व-
पामेव नित्यं स्यात्कथं तर्हि काऽपि नोक्तं स्यात् ॥ किंच ॥ लघु-

विष्णुस्मृतौ द्वितीयाध्याये ॥ (श्लो० १) अथाऽतः संप्रवक्ष्यामि
 गृहिणां धर्ममुत्तममित्युपक्रम्य स्नानसंध्यादिरूपान् भोजनात्
 प्रागवश्यमनुष्ठेयानित्यधर्मान्निरूप्याह ॥ (श्लो० ६) मध्यान्हे
 त्वथ संप्राप्ते शिष्टं भुजीत वाग्यतः ॥ भुक्तोपविष्टोविश्रांतोब्रह्म
 किंचिद्विचारयेदिति ॥ नत्त्र मध्ये पार्थिवपूजनगंधोऽप्यस्ति ॥
 एतदपे ॥ (श्लो० १०) हुत्वाचैवाग्निहोत्रं तु कृत्वा चाग्निपरि-
 क्रियां ॥ बर्लांश्च विधिवद्भुत्वा भुंजीत विधिपूर्वकमिति ॥ नाऽग्रा-
 ऽपि पार्थिवपूजनमुद्दिष्टं ॥ अतोऽगृहस्थानां तदंतरा भोजने न
 कोपि दोषः ॥ तस्यनित्यत्वाभावात् ॥ बहुचान्हिकचतुर्विंशतिमत-
 व्याख्याकमलाकरभट्टान्हिकप्रभृतिष्वतिप्रामाणिकसर्वसाधारणा-
 न्हिकग्रंथेषु काप्यनुल्लिखितत्वेन तथैव निश्चयान् ॥ तिलकप्रकरणे
 आचारादर्शान्हिकग्रंथेषु तिलकविधानं नेति किमिति व-
 दता भगता ऽत्यादृते आचारादर्शेऽपि पार्थिवपूजायाअविधा-
 नेन त्वयाऽपि तदनित्यत्वस्य स्वीकर्तव्यत्वाच्च ॥ नचाऽस्य फलश्रव-
 णमात्रेण नित्यत्वं शक्यं कल्पयितुं ॥ प्रत्यवायाश्रवणेन तत्कल्प-
 नायोगात् ॥ याज्ञल्क्यप्रथमाध्याये राजधर्मप्रकरणे ॥ (श्लो०
 ५०) योदंङ्गान्दंडयेदित्यस्य मिताक्षरायां दंङ्गानां दंडनस्य फल-
 श्रवणात् काम्यत्वमाशंक्य तदकरणे वसिष्ठेन प्रायश्चित्तविधाना-
 न्नित्यत्वमुक्तं ॥ तेन यस्य करणे फलमात्रश्रवणं तत्सर्वं काम्यमे-
 वेति सिद्ध्यति ॥ अथास्य काम्यत्वं तु दर्शयामः ॥ तत्र धर्माध्य-
 सारे द्वितीयपरिच्छेदे माघनिर्णये ॥ अथ मृन्मयलिगे शिवपूजा-
 चीकीर्षायांतद्विधिरित्यादिना पार्थिवपूजाप्रकारोदर्शितः ॥ अ-
 त्र आरंभे चिकीर्षायामित्युक्त्या तादृशपूजायाअनित्यत्वं गम्य-

ते ॥ पुनस्तत्रैव तृतीयपरिच्छेदे पूर्वार्द्धे संततिकामस्य कर्मविपा-
 कप्रथोक्तं हरिवंशश्रवणादिकमुक्त्वा तद्विषये बालकसुवर्णप्रतिकृ-
 तिदानादीनि विधानांतराणि वदन्नाह ॥ अथवा प्रत्यहं पार्थिव-
 लिंगपूजां कृत्वा अभिलाषाष्टकजपं संवत्सरं कुर्यात् ॥ अभिला-
 षाष्टकस्तोत्रं कौस्तुभे ज्ञेयमिति ॥ अतोऽपि स्पष्टमेव पार्थिवपूज-
 नस्य काम्यत्वं ॥ तथाऽऽचारप्रकाशे कौर्मे ॥ लवणेन च सौभाग्यं
 पार्थिवं सर्वकामिकं ॥ अनेकफलदं भूरि सैकतं परिकीर्तितमित्या-
 दिना लिंगभेदनिरूपणे पार्थिवस्य कामदत्वमेव निरूपितं ॥ आचा-
 रमयूखेचेदमेव सर्वेशिवागमवचनत्वेनोपन्यस्तं ॥ तत्रोपसंहारेऽपि ॥
 आगमोक्तनियोगं तु ज्ञात्वा सम्यग्विचक्षणः ॥ वस्तुमात्रस्य कु-
 र्वीत लिंगं तत्तत्फलाप्तयइत्यनेन सर्वेषां तेषां कामोपयोगित्वमात्रं
 दर्शितं ॥ कामनाभेदेन पार्थिवस्य संख्याभेदश्च तत्रैव विद्यार्थी-
 लिंगसाहस्रमित्यादिनोक्तस्तथा तत्र निर्णयसिद्धौ च तृतीयपरि-
 च्छेदपूर्वार्द्धे अथपार्थिवपूजेत्युपक्रम्य ॥ नन्दिपुराणे ॥ आयुष्मान्
 बलवान् श्रीमान् पुत्रवान् धनवान् सुखी ॥ वरमिष्टं लभेष्ट्विष्टं
 पार्थिवं यः समर्चयेत् ॥ तस्मात्तु पार्थिवं लिंगं ज्ञेयं सर्वार्थसाधक-
 म् ॥ इत्यादि ॥ अत्राप्यायुरादिकामनाविशेषपूर्त्थमेव तद्वर्चन-
 मिति फलति ॥ यत्तु शूलपाणौ लैंगे ॥ वरं प्राणपरित्यागः शिर-
 सोवापि कर्तनं ॥ नचैवापूज्यं भुञ्जीत शिवलिंगे महेश्वरं ॥ सूतके
 सूतके चैव न त्याज्यं शिवपूजनमिति तत्तु शैवपरं ॥ तत्रैव भवि-
 प्ये ॥ धत्तुरकैश्च योऽलिंगं सकृत्पूजयते नरः ॥ सगोलक्षफलं प्राप्य
 शिवलोके महीयतइत्यादिजिज्ञासुः शिवलोककामुकपरतानिश्चा-
 यनात् ॥ आचारमयूखे शिवधर्मे ॥ सहस्रमर्चयेष्ट्विष्टं निरयं स न ग-

च्छति ॥ रुद्रलोकमवामोति भुक्त्वा भोगाननुत्तमान्॥तथा ॥ वालु-
 कानिच लिङ्गानि पार्थिवानि च कारयेत्॥सहस्रपूजना त्सोऽपि ल-
 भते वाञ्छितं फलमिति स्पष्टमेव शैवपरत्वं कामुकपरत्वं च तदर्चनस्य
 दर्शितं॥कामनाश्च मारणमोहनादिरूपाः॥महाराजजयादिनिमित्ते-
 पु संख्याभेदश्च तत्रैवोक्तः ॥ परेतु शूलपाणिधृतवचनं शैवस्य क-
 चिदपिलिङ्गे शिवपूजाऽऽवश्यकताबोधकं ॥वचने नृदादिशब्दाज्ञा-
 वात् शैवैर्वाणलिङ्गादौपूजितेऽपि पृथक्पार्थिवमवश्यं पूज्यमित्येवं
 प्रमापकशास्त्रसदाचारयोरदर्शनाच्चेत्याहुः ॥ तथा तिथितत्त्वे लैंगे॥
 विना भस्मत्रिपुंड्रेण विनारुद्राक्षमालया ॥ पूजितोऽपि महादेवो न
 स्यात्तस्य फलप्रदइति भस्मरुद्राक्षराहित्येन कृतपूजनस्य नैष्फल्य-
 कथनात्॥वैष्णवे तद्धारणनिषेधस्य तिलकादिप्रश्नोत्तरे प्रपञ्चयिष्य-
 माणत्वात्॥आचारमधूखे नंदिपुराणे॥गोभूहिरण्यवस्त्रादिवलिपुष्प-
 निवेदने॥ज्ञेयो नमःशिवायेति मंत्रः सर्वार्थसाधकः ॥ सर्वमंत्राधि-
 कश्चायमोकाराद्यः षडक्षरः॥तन्मंत्रजापी तत्कर्मरतस्तद्रतमानसः ॥
 निष्कामःपुरुषोराजन् सरुद्रपदमश्रुते॥एवमादिषु कदाचिन्निष्का-
 मतया तदर्चनस्याऽपि शिवमंत्रघाहितल्लोकाभिलाषुकशैवविषय-
 कत्वनिश्चयान्॥यो वै स्वां देवतामति यजतइति तैत्तिरीयादिषु स्व-
 देवताव्यतिरिक्तदेवतायजने दोषातिशयश्रावणाच्च वैष्णवादीना-
 मेतदकर्त्तव्यमेव ॥ विस्तरस्तु प्रत्युतशिवपूजादेः प्रतिषेधः क्रियते
 तत्कथमित्यस्योत्तरेद्रष्टव्यः ॥ अतोयेषां कुले पार्थिवपूजनात् प्रा-
 क् न भोक्तव्यमिति नियमोभवेत्तेषामेव तद्वृत्ते भोजनमनुचितं
 येषां तु नैवं तेषामुचितमेव ॥ तस्य काम्यत्वेन संध्यावंदनादिवत्त-
 दकरणे प्रत्यवायाभावात् ॥ येनाऽस्य पितरोयातायेन याताः पि-

तामहाः ॥ तेन यायात्सतां भार्गी तेन गच्छन् दुष्यतीति मनुना
 स्वकुलाचारस्याऽपि नियामकत्वस्मरणाच्च ॥ यत्त्विदानीं केचन
 राजानः कुलाचाराद्यभावेऽपि दुरायहं कुर्वन्ति तद्दुर्जनशिक्षा-
 वशात् ॥ याज्ञवल्क्येन प्रथमाध्याये राजधर्मप्रकरणे (श्लो० ३५)
 यस्मिन् देशे यथाचारोव्यवहारः कुलस्थितिः ॥ तथैव परिपा-
 ल्योऽसौ यदा वशमुपागतइति बलात्कारेण कुलाचारसांकर्यक-
 रणस्य निषेधात् ॥ एवं मानवादिशास्त्रेष्वपि द्रष्टव्यं ॥ अतोयेषां
 कुले नैवमाचारस्तेषु नृपतिनाऽपि न बलात्कारः कार्यः ॥ काम्य-
 त्वेनाऽनवश्यकर्तव्यताकतया शास्त्रविरोधाभावात्काम्यत्वं तु म-
 न्वादिभिर्नित्यविधेयेष्वस्य काऽपि विधानाभावादित्युक्तं प्राक् ॥
 इत्थं सामान्यतोऽगृहस्थानामपि तदनावश्यकत्वे कुतस्तरां श्रीपते-
 रनन्यजक्तानां वैष्णवानां तत्संगः ॥ एकजक्तिर्विशिष्यते अन-
 न्याश्रितयन्तोमांयेजनाः पर्युपासते ॥ भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भू-
 तादिमव्ययमित्यादिवचनविरोधात् ॥ अतः कामनावशादन्यदेवो-
 पासने ऽपि वैष्णवानां तु स्वधर्मपरित्यागान्महानेवाऽनर्थः स्यात्
 यथा चतुर्णामपि वर्णानां स्वधर्मपरित्यागिनां पृथक्पृथगनिष्ट-
 फलान्याह द्वादशाध्याये मनुः ॥ स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता-
 वर्णास्तेनापदि ॥ पापान् संस्तृत्य संसारान् प्रेष्यतां यांति शत्रुषु ॥
 ॥ ७० ॥ वांताऽश्वयुल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतः ॥ अमे-
 ध्यकुणपाशी च क्षत्रियः कटपूतनः ॥ मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतो वैश्यो-
 भवति पूयजुक् ॥ चैलाशकश्च भवति शूद्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतइति ॥
 ॥ ७२ ॥ तस्माद्देवादिप्रतिपादितप्रातिस्विकसांप्रदायिककर्मैव स-
 र्वैर्मुमुक्षुभिर्विधेयं ॥ तदप्याह तुर्याध्याये मनुरेव ॥ (श्लो० १४)

वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादितंद्रितः ॥ तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति
 प्राप्नोति परमांगतिमिति ॥ अत्रमुक्तावल्यां परमां गतिं मोक्ष-
 लक्षणां प्राप्नोति ॥ नित्यकर्मानुष्ठानात् पापक्षये सति निष्पा-
 पांतःकरणेन ब्रह्मसाक्षात्कारान्मोक्षावाप्तेः ॥ तदुक्तं मोक्षधर्मे ॥
 ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ॥ तत्रादर्शतलप्रख्ये प-
 श्यत्यात्मानमात्मनीति व्याख्यातं ॥ नत्वेवं काम्यकर्मणां काऽपि
 साक्षान्मोक्षपर्यवसायित्वमस्तीत्यलं ॥ तथाच ॥ शैवस्यावश्यकं
 काम्यमन्येषां पार्थिवार्चनं ॥ ऋतेऽपि तदतोदोषोगृहस्थानां न
 भोजने ॥ १ ॥ कुतस्तरां वैष्णवानां तद्भ्राम्यत न भोजनाः॥श्रीहरि
 भजताऽनन्याः सेवन्ते यं नभोजनाः ॥ २ ॥

अथ पंचमप्रधानप्रश्नावलंबी षष्ठः प्रश्नः ॥६॥

बलिवैश्वदेवादिकं कर्तव्यं नवा ॥ ३८ ॥

॥ उत्तरं ॥

अनावश्यकता पूर्वं स्थलभेदेन ज्ञप्यते ॥ आवश्यकं यथाशास्त्रं
 वैश्वदेवादिकं मतं ॥ १ ॥ प्रत्यवायादकरणे करणे सत्फलान्ति-
 तः ॥ मोक्षोपयोगात्कार्यं तद्विष्णूच्छिष्टेन वैष्णवैः ॥ २ ॥ अत्र य-
 दपिनित्यत्वाद्भगवत्प्रेमानुगुणत्वाच्च जपयज्ञमेव सर्वस्मृतिषु स-
 र्वोत्कृष्टतया निर्दिष्टं मुख्यतया ऽऽश्रयतां नेदमावश्यकं ॥ मनु-
 ना कृतारुतत्वकथनात्॥तथाहि ॥ द्वितीयाध्याये (श्लो० ८६)
 ये पाकयज्ञाश्चत्वारोविधियज्ञसमन्विताः ॥ सर्वे ते जपयज्ञस्य

कलां नाहंति षोडशीं ॥ जप्येनैव तु संसिद्ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥
 कुर्यादन्यन्नवा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ८७ ॥ अत्रैव कुड्मकभ-
 द्रो ब्रह्मयज्ञादन्ये ये पञ्चमहायज्ञांतर्गता वैश्वदेवहोमवलिकर्मनि-
 त्यश्राद्धातिथिभोजनात्मकाश्चत्वारः पाकयज्ञा इत्यादिना तदेव
 स्फुटीचकार ॥ पुनश्चतुर्थाध्याये मनुः ॥ (श्लो० २१) ऋ-
 पियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च सर्वदा ॥ नृयज्ञं पितृयज्ञं च य-
 थाशक्ति न ह्यापयेदिति पञ्चयज्ञानां नित्यकर्त्तव्यतामुक्त्वाऽऽह ॥
 (श्लो० २२) एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदोजनाः ॥
 अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥ २२ ॥ वाच्येके जु-
 ह्वति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा ॥ वाचि प्राणे च पश्यंतो-
 यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयां ॥ ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजंत्येतैर्मखैः सदा ॥
 ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यंतो ज्ञानचक्षुषेति ॥ २४ ॥ नचेदं गृहस्थ-
 भिन्नपरं ॥ तद्धर्ममध्यपातात् ॥ तथैव व्याख्यानेऽपि कुड्मकभटेन
 गृहस्थपदाभ्यसनाच्च ॥ एवमेव कौपीतकीरहस्यब्राह्मणे श्रूयते ॥
 यावद्वै पुरुषो जापते न तावद्वाणितुं शक्नोति प्राणं तदा वाचि जु-
 होति यावद्वि पुरुषः प्राणिति न तावद्वापितुं शक्नोति वाचं-
 तदा प्राणे जुहोतीति ॥ बृहत्पराशरोऽपि द्वितियाध्याये जपप्रकर-
 णे ॥ (श्लो० ६०) विधियज्ञाः पाकयज्ञा ये चाऽन्ये बहवो-
 मखाः ॥ सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नाहंति षोडशीं ॥ ६० ॥ ज-
 प्येनैकेन सिद्धेन किंनसिद्धं भवेदिह ॥ कुर्यादन्यन्नवा कुर्यान्मै-
 त्रो ब्राह्मण उच्यत इति कचिद्भगवद्भक्तिसिद्धस्याऽपि तत्करणे प्रयो-
 जनाभावः स्मर्यते ॥ यथा ॥ एकादशस्कंधे नवयोगीश्वरप्रसंगे ॥
 देवर्षिभूताप्तवृणां पितृणां न किंकरोनाऽयमृणी च राजन् ॥ सर्वा-

त्मना यः शरणं शरण्यं गतोमुकुंदं परित्यज्य कर्तमिति ॥ लघुपरा-
शरेणतु (अ० २) कलौ गृहस्थधर्मानुपक्रम्य ॥ स्वयं कष्टे
तथा क्षेत्रे धान्यैश्च स्वयमर्जितैः ॥ निर्वपेत्संचयज्ञांश्च क्रतुदीक्षां
च कारयेदिति स्वरूपक्षेत्रजानैरेव यज्ञाः कर्तव्या इत्यप्युक्तं ॥ न-
च वैश्वदेवस्यान्नसंस्कारत्वात्तं विना दुष्टमन्नमभोज्यमेवेति वाच्यं ॥
वैश्वदेवानंतरमतिथ्यंतरप्राप्तौ पुनः पाककरणे बलिवैश्वदेवादिनि-
पेधेन तस्यान्नसंस्कारत्वाभावनिश्चायनात् ॥ यथा ॥ तृतीयाऽध्या-
ये मनुरेव ॥ (श्लो० १०८) वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथि-
राव्रजेत् ॥ तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्नर्वालं हरेदिति ॥ अत्रै-
व कुल्लूकभट्टः ॥ बलिनिपेधादन्नसंस्कारत्वाभावो वैश्वदेवस्याऽव-
गम्यते ॥ अन्नसंस्कारपक्षे कथमसंस्कृतान्नभोजनमनुजानीया-
दित्याह ॥ नाप्यस्य संध्यावंदनवत्प्रतिव्यक्तिनियतत्वमस्ति ॥ अ-
विभक्तभ्रातृष्वन्यतमकृतवैश्वदेवादिना सर्वेषां चारितार्थात् ॥ य-
थाह पंचमाध्याये यमः ॥ पृथक् पिंडं पृथक् श्राद्धं वैश्वदेवादि-
कं च यत् ॥ भ्रातरश्च पृथक्कुर्युर्नाविभक्ताः कदाचनेति ॥ अ-
लं बहुना ॥ तस्माज्जपयज्ञात्याग्रहवतां ज्ञाननिष्ठानां वैश्वदेवा-
दिकं नावश्यकमिति शक्यं वक्तुं मन्वादिवचनेभ्यः ॥ नच तेषां
वचनानां जपविधिशेषार्थवादत्वेन स्वार्थेऽप्रामाण्यं कल्प्यं ॥ अ-
र्थवादानामपि बहुधा स्वार्थे प्रामाण्यस्य पूर्वमीमांसाप्रथमाध्या-
यद्वितीयपादभाष्ये तत्त्वदीपादिषु श्रीमदाचार्यैरुक्तयभाष्यप्रकाशा-
वरणभंगादिपुणोस्वामिपुरुषोत्तमचरणादिभिश्च सविस्तरं निर्णी-
तत्वात् ॥ अतएव माधवेनाप्याचारकांडद्वितीयाध्याये मातुल-
सुतापरिणयविचारे ॥ तस्मादुसमानादेवपुरुषादत्ताचाद्यश्चजाये-

ते उततृतीये संगच्छावहै चतुर्थे संगच्छावहाइत्यर्थवादरूपायां
 अपि वाजसनेयश्रुतेः स्वार्थे प्रामाण्यं प्रेताग्निहोत्रन्यायानुसंधा-
 नादंगीकृतं ॥ उक्तंच तेनैव ॥ यद्यप्ययमर्थवादस्तथापिमानांतर-
 विरोधाभावात् स्वार्थे प्रमाणं ॥ विरोधवचनानामभावात् सर्पिडा-
 विषयत्वस्य वर्णितत्वान्तस्मादविरुद्धार्थवादेनानूदितत्वात् उपरि-
 धारणवद्विधिः कल्पयितुं शक्यते इति ॥ उपरि धारणंतु प्रेताऽग्नि-
 होत्रे श्रूयते ॥ अधस्तात् समिधं धारयन्नुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो-
 यज्ञं धारयतीति ॥ तत्र पैतृकस्य हविषोऽधस्तात्समंत्रकं समिद्धार-
 णं विधाय तद्वाक्यशेषेण समिधोहविरुपरिधारणं दैवे कर्मणि य-
 त्कृतं तत्किमर्थवादः उत विधीयतइति संशयः ॥ तत्राधोधारणवि-
 धिस्तावकत्वेन तदेकवाक्यतालाभादर्थवादइति पूर्वपक्षः ॥ प्रसि-
 द्धं स्वर्थमनूद्य तेन स्तुतिर्युक्ता ॥ उपरिधारणं तु न कापि प्रसिद्धं ॥
 अतः स्तावकत्वायोगाद्वाक्यभेदमभ्युपगम्याप्यपूर्वार्थत्वाद्विधिः क-
 ल्प्यते ॥ एवं तृतीये पुरुषे संगच्छावहाइत्यादावपि अपूर्वार्थत्वेन
 मातुलसुतां विवहेदिति विधिः कल्प्यते माधवेन ॥ तथाऽत्राऽपि
 जपयज्ञेऽत्यंतनिरतस्य वैश्वदेवायकरणविधिरपीति शिवं ॥ एताने-
 के महायज्ञानित्यादिवचनानां तु स्वतंत्रतयाऽन्यशेषत्वाभावान्ना-
 र्थवादत्वसंज्ञावनाऽपीति सर्वं सुस्थं ॥ किंच ॥ आधुनिकानामल्प-
 विद्यत्वादपि न होमाधिकारः ॥ एकादशाऽध्याये (श्लो० ३६)
 नवै कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः ॥ होता स्यादग्निहो-
 त्रस्य नार्तोनासंस्कृतस्तथा ॥ नरके हि पतंत्येते जुह्वतः सच य-
 स्य तत् ॥ तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगइति मनूक्तनिषे-
 धस्येहापि शक्यप्रसरत्वात् ॥ अतोवैश्वदेवायकरणेऽपि न क्षतिरि-

ति शक्यमुपपादयितुं ॥ तथाप्येषां नित्यत्वात् आचार्यचरणैश्च म-
हता प्रपञ्चेन नित्यनैमित्तिकयोरवश्यकर्तव्यताकत्वस्य पूर्वभीमां-
साभाष्यादिष्वंगीकृतत्वात् ॥ सर्वथैवेदं द्विजैः स्वस्वशाखोक्त-
प्रकारेण सर्वदा कर्तव्यमित्येवाऽस्माकं संमतं ॥ अतएव विज्ञाने-
श्वरोऽपि (अ० १) गृह्यप्रकरणे ॥ (श्लो० ६) बलिकर्मस्वधा-
होमेत्यादिश्लोकत्रये वैश्वदेवादीनां नित्यत्वं विस्तरेण निर्णीतवा-
न् ॥ तथा तृतीयाध्याये प्रकीर्णप्रायश्चित्तप्रकरणे (श्लो० ३)
विप्रदंडइत्यस्यमिताक्षरायां पंचमहायज्ञाकरणे तु बृहस्पतिराह ॥
अनिर्वर्त्य महायज्ञान् यो भुंक्ते प्रत्यहं गृही॥ अनातुरः सति धने क-
च्छार्द्धेन विशुद्ध्यतीति ॥ द्वितीयाध्याये बृहत्पराशरः ॥ (श्लो० १८)
स्नात्वा जप्त्वा च हुत्वा च शक्त्या दत्त्वा च योऽश्नुते ॥ सोऽमृतं नित्य-
मश्नाति तस्य स्नानमनामयं ॥ अस्नात्वा ऽभन् मलं भुंक्ते अजप्त्वा
पूयशोणितं ॥ अजुष्टं कृमीन् कीटानददच्च शकृन्त्येति ॥ लघुपरा-
शरोऽप्याह ॥ (अ० १ श्लो० ३८) हुतशेषं तु भुञ्जानो ब्राह्मणो नाऽव-
सीदतीति ॥ इहैव माधवीये हुतशब्दो महाभारते व्याख्यातः ॥ वै-
श्वदेवादयो होमा हुतमित्युच्यते बुधैरिति ॥ तत्रैव (श्लो० ५८)
वैश्वदेवे तु संप्राप्ते इत्यस्य व्याख्याने पंचमहायज्ञान् प्रशंसति
हारीतः ॥ देवानृषीन् पितृश्चैव भूतानि ब्राह्मणांस्तथा ॥ तर्पयेद्वि-
धिना विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पतदिति ॥ पुराणेऽपि ॥ यत्फलं सोम-
पानेन प्राप्नोति धनवान् द्विजः ॥ सम्यक् पंचमहायज्ञैर्दरिद्रस्तद-
वामुयादिति ॥ अकरणे प्रत्यवायमाह व्यासः ॥ पंचयज्ञांस्तु यो-
मोहान्न करोति गृहाश्रमी ॥ तस्य नायं च न परो लोको भवति ध-
र्मतदिति ॥ शंखलिखितयोः स्मृतौ ॥ वैश्वदेवेन ये हीना आति-

ध्येन विवर्जिताः ॥ सर्वे ते दृपलाज्ञेयाः प्राप्तवेदाअपि द्विजाः ॥
 ॥ २ ॥ अकृते वैश्वदेवे तु ये भुञ्जन्ते द्विजातयः ॥ दृथा ते तेन पा-
 केन काकयोनिं व्रजन्ति वै ॥ ३ ॥ अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा तथा
 मंचैस्तु शाकलैः ॥ तद्विभज्य च भूतेभ्यस्ततोऽश्रीयादनग्निमान् ॥ ४ ॥
 शातातपस्मृतौ ॥ वैश्वदेवेन ये भीता आतिथ्याच्च वहिष्कृताः ॥ सर्वे ते
 दृपलाज्ञेयाः प्राप्तवेदाअपि द्विजाः ॥ अकृत्वा वैश्वदेवं तु ये भुञ्जन्ति
 त्वधार्मिकाः ॥ दृथा तेनान्नपाकेन काकयोनिं व्रजन्ति इति ॥ संवर्त-
 स्मृतौ ॥ (अ० १ श्लो० ३४) पंचयज्ञविधानं च कुर्यादहरहर्द्विजः ॥
 न हापयेत्तु विप्रेण श्रेयस्कामः कदाचन ॥ हानिं तेषां प्रकुर्याच्च स-
 दा मरणजन्मनोरिति ॥ अत्रैवाऽप्ये ॥ (श्लो० ४१।४२) पुत्रे जा-
 ते पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ॥ माता शुद्ध्येदशाहेन स्नात-
 स्य स्पर्शनं पितुः ॥ होमस्तत्र तु कर्तव्यः शुष्कान्नेन फलेन च ॥ पं-
 चयज्ञविधानं तु न कार्यं मृत्युजन्मनोरिति ॥ अत्रिस्मृतौ ॥ म-
 हायज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृतिजन्मनोः ॥ होमं तत्र प्रकुर्वीत शुष्का-
 न्नेन फलेन वा ॥ १० ॥ मिताक्षरातृतीयाध्याये (श्लो० १७) ज-
 लमेकाहमाकाशद्वयस्य व्याख्यायां ॥ विप्रोदशाहमासीत वैश्व-
 देवविवर्जित इति ॥ आचारमाधवे तृतीयाध्याये गोभिलः ॥ अ-
 ग्निहोत्रादिहोमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी स्मृता ॥ पंचयज्ञान्नकु-
 र्वीत सशुद्धः पुनरेव स इति ॥ तत्रैव जातूकर्ण्यः ॥ पंचयज्ञ-
 विधानं च न कुर्यान्मृत्युजन्मनोरिति ॥ अत आशौचद्वयेऽपि
 वैश्वदेवादयः पाकयज्ञाब्रह्मयज्ञश्च न कार्या एव ॥ श्राद्धे भोक्तुर-
 पि वलिनिपेधोमाधवेन दर्शितः ॥ (अध्याय ३) श्राद्धप्रकरणे ॥

श्राद्धभोक्ता न बलिं दद्यात् ॥ अतएवाऽग्निः ॥ दत्ते वा ऽप्य-
 थवा ऽदत्ते भूमौ योनिक्षिपेद्बलिं ॥ तदन्नं निष्फलं याति निराशैः पि-
 तृभिर्गतमिति ॥ सर्वदा वैश्वदेवत्यागे तु फलमुच्यते अत्रिस्मृतौ ॥
 (श्लो० ४२ ॥) योग्यहीत्वा विवाहार्थं गृहस्थइति मन्यते ॥
 अन्नं तस्य न भोक्तव्यं दद्यात्पाकोहि सस्मृतः ॥ दद्यात्पाकस्य भुं-
 जानः प्रायश्चित्तं चरेद्द्विजः ॥ प्राणेनाप्सु त्रिरात्रस्य घृतं प्राश्य वि-
 शुद्ध्यति ॥ वैदिके लौकिके चापि हृतोच्छिष्टे जले क्षितौ ॥ वैश्वदेवं
 प्रकुर्वीत पंचसूनाऽपनुत्तयइति ॥ सर्वदा वैश्वदेवादिकरणे मोक्षप्राप्ति-
 लक्षणं फलं त्वाह माधवीयाचारकांडे प्रथमाध्याये (श्लो० ३७)
 व्याख्याने हारीतः ॥ पाकयज्ञान्यजेन्नित्यं हविर्यज्ञांस्तु नित्यशः ॥
 सौम्यांस्तु विधिपूर्वेण यदच्छेद्ब्रह्मचाव्ययमिति ॥ वैश्वदेवलोपे
 प्रायश्चित्तमपि वक्तितत्रैव कात्यायनः ॥ पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदे-
 वात्ययेऽपि च ॥ अनिष्टा नवयज्ञेन नवान्नप्राशने तथा ॥ भोजने
 पतितान्नस्य चरुर्वैश्वानरो भवेदिति ॥ अतः शास्त्रसिद्धनित्यकर्म-
 त्वात् बलिवैश्वदेवादिकं यथाऽधिकारं तदधिकारिभिः सर्वैः कर्त्त-
 व्यमेवेत्येवाऽस्माकं संमतं ॥ नहि वयं शास्त्रविरुद्धानुरुद्धविषय-
 योः प्रसह्य संमत्यसंमती वक्तुं शक्नुमः ॥ इदं तु ब्रूमः ॥ इदं वैश्वदे-
 वादिकं वैष्णवैर्भगवत्सादेनैव कर्त्तव्यमिति ॥ विष्णोर्निवेदितान्ने
 न यष्टव्यं देवतांतरं ॥ पितृभ्यश्चाऽपितद्वेयं तदानंत्याय कल्पतद्-
 त्यादिर्चासहपरिचार्याद्युदाहृतवचनेभ्यः ॥ जलदेवं नमस्कृत्य
 ततो गृहगतः पुमान् ॥ विधिना पुरुषसूक्तस्य तत्र विष्णुं समर्चये-
 त् ॥ वैश्वदेवं ततः कुर्याद्वलिकर्म यथाविधीत्याचारादर्शादि-

धृतवृत्तिहपुराणादिवचनैः पौर्वापर्येण तथैवाध्यवसायाच्च ॥ किं-
च ॥ श्राद्धानंतरमपि वैश्वदेवकरणमुच्यते किं तत्र वाच्यं भग-
वन्निवेदानंतरं तत्करणे ॥ श्राद्धानंतरं वैश्वदेवादिकरणं त्वाह
तृतीयाध्याये मनुः ॥ (श्लो० २६५) उच्छेपणं तु तत्तिष्ठेद्या-
वद्विप्राविसर्जिताः ॥ ततोऽगृहबालं कुर्यादिति धर्मोव्यवस्थितइति॥
अत्रैव मुक्तावल्यां ॥ ततः संपन्ने श्राद्धकर्मणि वैश्वदेवबलिहोम-
कर्मनित्यश्राद्धातिथिभोजनानि कर्त्तव्यानि॥बलिशब्दस्य प्रदर्श-
नार्थत्वात् ॥ अतएव मत्स्यपुराणे ॥ निवृत्त्य प्रतिपत्त्यर्थं पर्युक्ष्या-
ग्निं च मंत्रवित् ॥ वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं विधिमेवचेति ॥ अलं
प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥ अतः ॥ यथाधिकारं कर्त्तव्यं वैश्वदेवादिकं
नरैः ॥ नित्यनैमित्तिके यस्मादावश्यकतया मते ॥१॥ वैश्वदेवाद्य-
करणे ज्ञाननिष्ठादिभिर्द्विजैः ॥ उक्तमन्वादिवचनानुरोधात्काऽपि
नक्षतिः ॥२॥ कार्याकार्यविचारं तु वेत्येकस्तत्त्वतः प्रभुः॥यथाचारं
यथाबुद्धिं यथाशक्तिं यथाकुलं ॥३॥ निराकुलं तु कर्त्तव्यं सर्वैः
सत्कर्मनिर्मलं ॥ अतोभगवताऽप्युक्ता कर्मणोगहना गतिः ॥ ४ ॥

अथ पंचमप्रधानप्रश्नावलंबी सप्तमः प्रश्नः ॥ ७ ॥

भगवन्निवेदितवस्तूनां ग्रहणे विधिनिषेधयोः का गतिः ॥ ३९ ॥

॥ उत्तरं ॥

निवेदितानां हरये वस्तूनां ग्रहसेधनं॥सुदुर्लभं कदाचिच्चेत्तदभक्तपरं
भवेत् ॥१॥ निर्माल्यादिनिषेधस्तु देवांतरपरोमतः ॥ निषेधश्चमरु-
द्वाक्यस्यार्थस्तुक्तः पुरातनैः ॥ २ ॥ अतोनिवेदितं नित्यं पाह्यं भ-

गवतोऽखिलं ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणेषु तद्भोजनविधानतः ॥ ३ ॥ पु-
 ण्यातिशयतश्चित्ताद्यतिशुद्धेरवक्ष्यात् ॥ प्रसादः श्रीहरेर्भोज्योऽ-
 नेकसत्फलसाधकः ॥ ४ ॥ अनिवेद्य न भुंजीत र्यात्किंचिदपि क-
 हिंचित् ॥ हरयेऽनेकधा तत्राऽत्यंतदोषप्रसक्तितः ॥ ५ ॥ सर्वसाधार-
 णग्रन्थैर्विस्तरेण प्रमाणतः ॥ गुरुणा निरणायीदमिह किंचित् प्रपं-
 च्यते ॥ ६ ॥ तत्र निषेधवाक्यानां संभवे तेषां विषयव्यवस्थापनार्थं
 प्रथमं विधिवाक्यान्युच्यते ॥ तत्रादौ श्रुतिः ॥ महोपनिषदि ॥ एक-
 एव नारायणआसीत् नब्रह्मानद्यावापृथिवी सर्वदेवाः सर्वेपितरः
 सर्वेमनुष्याः विष्णुनाऽशितमश्नन्ति विष्णुनाऽऽघ्रातं जिघ्रन्ति विष्णुना-
 पीतं पिबन्ति विष्णुना रसितं रसयन्ति तस्माद्विद्वांसोविष्णूपूज्यन्ते भ-
 क्षयेयुरिति ॥ सारसंग्रहे पद्मपुराणे ॥ विष्णोर्नैवेद्यकं शुद्धं मुनि-
 जिर्मोक्षकाक्षिभिः ॥ अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत् ॥
 मुनिजिर्भुज्यतइतिशेषः ॥ विष्णुदेहपरामृष्टं माल्यं पापहरं शुभम् ॥
 योनरः शिरसा धत्ते सयाति हरिमंजसा ॥ नैवेद्यमन्नं तुलसीवि-
 मिश्रं विशेषतः पादजलेन सिक्तं ॥ योऽश्नाति नित्यं पुरतोमुरारेः
 प्राप्नोति यज्ञायुतकोटिपुण्यं ॥ विष्णोर्नैवेदितं चान्नं योऽश्नाति
 भुवि मानवः ॥ सयाति परमं स्थानं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ नारदीये ॥
 नारायणस्य नैवेद्यं विप्रहत्याविनाशनं ॥ तदेवाष्टगुणं पापं भूमौ
 कणनिपातनादिति ॥ तत्रैव दाल्भ्यः ॥ अन्नपानादिकं विष्णोः प्र-
 साद नित्यसेवनं ॥ सर्वाऽघनाशनं सर्वपुण्यदं मुक्तिदं श्रुतं ॥ वि-
 ष्णोर्नैवेद्यमश्रीयाद्वैष्णवस्तु विशेषतः ॥ शतजन्मकृतं पापं तत्क्ष-

णादेव नश्यतीति ॥ हारीति ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ
 भिक्षुकः ॥ पावनं भगवद्भुक्तं भुंजते चाऽयभोजनमिति ॥ भारद्वा-
 जः ॥ योन दद्याद्दरेर्भुक्तं पितृणां श्राद्धकर्मणि ॥ अश्रंति पितर-
 स्तस्य विष्णून् तु सह द्विजैः ॥ विष्णोर्नैवेदितं नित्यं देवेभ्योजुहु-
 याद्धविः ॥ पितृभ्यश्च विशेषेण सर्वमानंत्यमश्नुते ॥ विष्णवे क-
 ल्पितं चान्नं दद्याद्भक्तेभ्यएवच ॥ वैश्वदेवं ततः कुर्यात् श्राद्धकर्मा-
 दिकं ततः ॥ तथा ॥ हरिभुक्तशेषं तद्दद्यात्पितृणां च दिवौकसां ॥
 तदेव जुहुयादग्नौ भुंजीयाच्च स्वयं नरः ॥ यदालभेत सिद्धान्नं
 भुंजीत प्रोक्ष्यमेव तत् ॥ विष्णुभुक्तमिति ध्यात्वा सात्विकस्तु विशे-
 षतः ॥ नैवेद्यजक्षणविचारारण्यग्रंथे मात्स्ये ॥ विष्णोर्नैवेद्यशेषेण
 वैश्वदेवं ततश्चरेत् ॥ अग्नौ ध्यात्वा च मद्बीजं जामदग्न्यं महाद्यु-
 त्तिं ॥ तदग्नौ वैश्वदेवं च मम प्रीत्यै चरेद्बुधः ॥ ये देवास्तत्र तिष्ठं-
 ति वैश्वदेवे तु कर्मणि ॥ सर्वेष्वपि च मां ध्यायेत्सर्वकार्यार्थसिद्धि-
 ये ॥ तथा व्याहृतिहोमेषु चतूरूपं स्मरेत्ततः ॥ अनिरुद्धश्च प्रद्युम्नः
 संकर्षणस्तथैवच ॥ वासुदेवस्तथा पुत्र चतूरूपं प्रकीर्तितं ॥ ब्रह्मो-
 वाच ॥ त्विधि सर्वज्ञ देवेश संशयं मे महत्तरं ॥ विष्णोर्नैवेद्यशेषे-
 ण वैश्वदेवं कथं चरेत् ॥ इत्युक्तं तु त्वया पूर्वं तत्र मे संशयोम-
 हान् ॥ त्वर्दापितान्नं देवेश देवानामुचितं नृणां ॥ भक्तानां मोक्षदं
 यस्मात्तस्माद्भास्यं तु मन्मुखैः ॥ त्वर्दापितं तु नैवेद्यं कथं त्वं पुरुषो-
 त्तम ॥ गृह्णासि भो स्वधिष्ठाने त्वदुच्छिष्टं यतः पुरा ॥ श्रीहंसउ-
 वाच ॥ साधु साधु महाभाग शृणुष्व कमलोद्भव ॥ त्वया पृष्टं प्र-
 वक्ष्यामि शृणुष्वनावहितोभव ॥ यथाऽग्नौ संस्कृताज्यं वा प्रागग्रावे-
 व हूयते ॥ मर्दापितं प्रगृह्णामि यज्ञहोमद्विजातिषु ॥ सर्वस्वं मां

समुद्दिश्य ते स्मृताः कामकौशलाः ॥ अयोग्यं तु यथा होमे घृतं
 संस्कारवर्जितं ॥ ऋते समर्पणं प्राज्ञ यज्ञादौ विफलं भवेत् ॥ अ-
 हं यदि न गृह्णामि तेषां तु ग्रहणं कुतः ॥ भक्तानां मोदनार्थाय
 गृह्णामि कमलासन ॥ तस्मान्निवेदितान्नं हि ददतां नाऽस्ति पातकं ॥
 पितृन् देवांस्तथा विप्रानुद्दिश्य पुरुषर्षभ ॥ मम नैवेद्यशेषेण यजं-
 ति च मदर्पणं ॥ प्रतिमाद्यामर्पितं तन्नार्पयेत्प्रतिमांतरे ॥ अधिष्ठाने
 षु देवेश ते यांति सधमं तमः ॥ अग्निविप्राद्यधिष्ठानेष्वर्चयेत्तु म-
 दाज्ञया ॥ पुनः सारसं ग्रहे पंचरात्रे ॥ यः श्राद्धकाले हरिभुक्त-
 शेषं ददाति भक्त्या पितृदेवतानाम् ॥ तेनैव पिंडांश्च तिलैर्विमिश्रां
 स्तत्कोटिकल्पं पितरः सुतृप्ताः ॥ विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देव-
 तांतरम् ॥ पितृभ्यश्चाऽपि तद्देयं तदानंत्याय कल्पते ॥ श्राद्धे हो-
 मे तथा भक्षे उपहारे तथैव च ॥ न दूष्यं वैष्णवान्नं च पचेद्भक्त्या
 यथाविधि ॥ यत्तु आश्वलायनः ॥ दानाध्ययनदेवार्चाजपहोमव्र-
 तादिकं ॥ न कुर्याच्छ्राद्धदिवसे प्राग्विप्राणां विसर्जनात् ॥ एतन्नि-
 त्यवर्ज्यमिति बोपदेवः ॥ इदं विष्णुभिन्नदेवपरं ॥ विष्णोर्निवेदि-
 तान्नेन यष्टव्यं देवतांतरं ॥ पितृभ्यश्चाऽपि तद्देयं तदानंत्याय क-
 ल्पते ॥ पितृशेषं तु योदद्याद्धरये परमात्मने ॥ रेतोधाः पितरस्तः
 स्य भवंति क्लेशजाग्निइति स्कांदात् ॥ पितरः सर्वमनुष्याविष्णुना-
 ऽशितमश्नंतीति श्रुतेः ॥ यः श्राद्धकाले हरिभुक्तशेषं ददाति भक्त्या
 पितृदेवतानां ॥ तेनैव पिंडांस्तुलसीविमिश्रानाकल्पकोटिं पितर-
 स्तु तृप्ताइति ब्राह्मोक्तेश्चेति श्रीधरस्वामिभट्टसिंहपरिचर्यादयः ॥ त-
 था हेमाद्रिनिर्णयसिध्वादिषु विष्णुधर्मोत्तरे ॥ श्राद्धान्हि तु सम-
 भ्यर्च्य नृवराहं जनार्दनमिति ॥ तदेवोक्तं ॥ यत्तु निर्णयसिधौ श्रा-

द्वप्रकरणे श्रीधरादिधृतानि इमानि द्वित्राणि वचनान्युदाहृत्यैतत्स-
 वं निबंधविरोधान्निर्मूलमित्युक्तं॥तस्य एतद्वचनान्यप्रामाणिकान्ये-
 वेति नतात्पर्यं किंतु माधवनिबंधानुदाहृतत्वमित्येव तात्पर्यं॥निर्णय-
 सिंधावनेकत्र निर्मूलत्वलिखनेऽपि क क कि कि तात्पर्यमित्ये-
 तदवगमार्थं धर्मसिधुद्वितीयपरिच्छेदे कार्तिकमासनिर्णये तुलसी-
 काष्ठमालाधारणस्य निर्मूलत्वं प्रत्यक्षवचनोपन्यासेन वारयि-
 त्वाऽये आपाठमासप्रकरणे आपाठशुद्धद्वादश्यामनुराधायोगरहि-
 तायां पारणं कार्यमित्युक्त्वा तत्र प्रमाणत्वेनाभाकासितपक्षेषु मै-
 त्रश्रवणरेवती ॥ मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णुरित्यादीनि भविष्य-
 स्थविष्णुधर्मस्थानि वाक्यानि लिखित्वा यथाते इदं निर्मूलमित्यु-
 क्तं ॥ एवं प्रकरणांतरेऽपि तस्य च माधवादिमूलग्रंथेषु नोपलभ्य-
 तइत्येव तत्परिभाषातात्पर्यं नत्वप्रामाणिकत्वे इत्यादिना काशी-
 नाथोपाध्यायैः परिभाषालिखनात्तदनुरोधेनात्र तथैव निश्चया-
 त् ॥ यत्रतु यच्चादिपदलेखनपूर्वकं निर्मूलत्वं लिख्यते तत्रैवाप्रा-
 माणिकत्वे सिधोस्तात्पर्यमिति ॥ माधवस्यैतद्वचनानुल्लेखे तात्प-
 र्यं तु विष्णुनैवेद्यभक्षणस्य सर्वसाधारणत्वेऽपि तेन पिडादिकरण-
 स्य वैष्णवातिरिक्तेष्वनावश्यकत्वमित्येवेति उक्तस्थलधर्मसिधुपुरु-
 पार्थचितामण्यादिपर्यालोचनेन स्फुटं ज्ञाति ॥ आस्तामेतत् ॥
 भगवन्नैवेद्यभक्षणं तु सर्वशास्त्रसिद्धं निर्णयसिधुकृतोप्यभिप्रेतमे-
 व ॥ यथा तत्रैव प्रथमपरिच्छेदे स्कादे ॥ कृत्वा चैवोपवासं तु
 योऽश्नाति द्वादशीदिने ॥ नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हृत्याकोटिविनाशन-
 मिति ॥ तथा तेनैव कमलाकरभट्टेन कृते आन्हिके विष्णुपूजानि-
 रूपणे वसिष्ठः ॥ उच्छिष्टभोजनं दासान् विष्वक्सेनादिकास्त-

पंचमाष्टकं

था ॥ दत्त्वा शेषं तु भुञ्जीथान्नैवेद्यं स्वयमेव हि ॥ योर्चयेत्तद्वा
 नित्यं सयाति परमांगतिमिति ॥ तद्भक्षणं विहितं गौतमकृतांचा-
 रसूत्रे प्रथमप्रश्नद्वादशाखंडे ॥ शालग्रामशिलातोयं यः पिवेत्तस्य
 पुनस्तन्यपानं न विद्यते कोटिजन्माघनाशनं विष्णुपादोदकमव-
 श्यं पेयं भूमौ विदुनिपातनात्तदेवाष्टगुणं पापं भवेद्रूपं हृदि नाम
 मुखे हरे नैवेद्यमुदरे पादोदकं मस्तके तुलसी यस्य सोऽच्युतो भ-
 वतीति ॥ श्रीभागवतेऽपि नवमस्कंधचतुर्थाध्याये वरीपोपाख्या-
 ने ॥ (श्लो० १८) स वै मनः कृष्णपदारविदयोर्वचांसि वैकुण्ठगु-
 णानुवर्णने ॥ करौ हरेर्मंदिरमार्जनादिषु श्रुतिं चकाराऽच्युतसत्क-
 थोदये ॥ मुकुंदाङ्गालयदर्शने दृशौ तद्रूप्यगात्रस्पर्शोऽगसंगं ॥ घ्रा-
 णं च तत्पादसरोजसौरभे श्रीमत्तुलस्यारसनां तदर्पिते ॥ पादौ हरेः-
 क्षेत्र पदानुसर्पणे शिरोरूपीकेशपदाभिवंदने ॥ कामं च दास्ये न तु
 कामकाम्यया यथोत्तमश्लोकजनाश्रया रतिरेत्यादि ॥ अत्र रसनां
 तदर्पित इति सदा नैवेद्यस्यैव भक्षणमुक्तं ॥ अतएवेतद्व्याख्यायां तद-
 र्पिते तस्मै निवेदितान्नादाविति श्रीधरस्वामी ॥ आचारप्रकाशे विष्णु-
 पूजाप्रकरणे पादौ ॥ आंखोदकं हरेर्भुक्तं निर्मल्यं पादयोर्जलं ॥ चंदनं
 धूपशेषस्तु ब्रह्महत्याऽपहारकः ॥ धूपं चारार्तिकं विष्णोः कराभ्यां यस्तु
 वदते ॥ कुलकोटि समुद्भूय याति विष्णोः परं पदमिति ॥ मदत्त-
 पारिजाते तृतीयस्तवके देवतार्चनप्रकरणे स्कांदे ॥ विष्णुमूर्ध्नि स्थि-
 तं पुष्पं शिरसा योवहेन्नरः ॥ अपर्युपितपापः स्याद्यावद्युगचतु-
 ष्ठयमिति ॥ अपर्युपितपापः उत्पत्तिसमकालं नश्यत्पातकः ॥ ध-
 र्मभट्तौदेवपूजाप्रकरणे ॥ पवित्रं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धार्पिभिः स्मृतं ॥
 अन्यदेवस्य नैवेद्यं मुक्ता चांद्रायणं चरेत् ॥ अथाहं शिवनिमि-

ल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलं ॥ शालग्रामस्य संपर्कात्सर्वे यांति पवित्र-
 तामिति ॥ गौतमतंत्रे ऽष्टमाध्याये ॥ (श्लो० १) अथ द्वादशधा
 शुद्धिर्वैष्णवानामिहोच्यते ॥ गृहोपसर्पणं चैव तथाऽनुगमनं हरेः ॥
 भक्त्या प्रदक्षिणं चैव पादयोः शोधनं पुनः ॥ पूजार्थं पत्रपुष्पाणां
 भक्त्यैवोत्तोलनं हरेः ॥ करयोः सर्वशुद्धीनामियं शुद्धिर्विशिष्यते ॥
 तन्नामकीर्तनं चैव गुणानामपि कीर्तनं ॥ भक्त्या श्रीकृष्णदेवस्य
 वचसः शुद्धिरिष्यते ॥ तत्कथाश्रवणं चैव तस्योत्सवनिरीक्षणं ॥
 श्रोत्रयोर्नेत्रयोश्चैव शुद्धिः सम्यगिहोच्यते ॥ पादोदकस्य निर्माल्य-
 मालयोरपि धारणं ॥ उच्यते शिरसः शुद्धिः प्रणतस्य हरौ पुनः ॥
 आघ्राणं गंधपुष्पादेर्निर्माल्यस्य तपोधन ॥ विशुद्धिः स्यादलं त-
 स्य घ्राणस्यापि विधीयते ॥ पत्रपुष्पादिकं यच्च कृष्णपादयुगार्पितं ॥
 तदेकं पावनं लोके तद्धि सर्वं विशोधयेत् ॥ नारदपंचरात्रेऽपि च-
 तुर्थरात्रैकादशाध्याये ऽन्यैवाऽनुपूर्व्या इमे श्लोका उपलभ्यन्ते ॥
 सारसंग्रहे ब्रह्मांडपुराणे ॥ तृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः ॥
 पादोदकं च निर्माल्यं यस्य मूर्ध्नि सवैष्णवः ॥ तत्रैव पुराणांतरे ॥
 पादोदकस्य माहात्म्यं जानात्येव हि शंकरः ॥ विष्णु पादोदकं
 पीत्वा शुद्धिमाप्नोति तत्क्षणात् ॥ स्नानपादोदकं वाऽपि पिवन्
 शिरसि धारयेत् ॥ पुण्यपापविनिर्मुक्तोवैष्णवीं गतिमाप्नुयात् ॥
 विष्णुगात्रेण संस्पृष्टं पद्मं वा पुष्पमेव वा ॥ शिरसा धारयेद्योवै
 सयाति हरिमंजसा ॥ पादोदकं पिबेन्नित्यं चक्रांकितशिलाहरेः ॥
 प्रक्षालयति तत्तोयं ब्रह्महत्यादिकं हरेत् ॥ पीते पादोदके विष्णो-
 र्वैष्णवानां विशेषतः ॥ तत्र नाचमनं कुर्याद्यथा सोमे द्विजोत्तमैः ॥

तीर्थप्रसादस्वीकाराऽनंतरं वैष्णवोद्विजः ॥ न हस्तक्षालनं कुर्या-
न् न तत्राऽचमनक्रियां ॥ पद्मपुराणे॥संसारमलपंकस्य विष्णुपादो-
दकं विना ॥ प्रक्षालनं न पश्यामि कल्पकोटिशतैरपि ॥ विष्णुश्री-
पादतीर्थं हि कोटिजन्माघनाशनं ॥ तदेवाष्टगुणं पापं भूमौ विंदु-
निपातनात् ॥ परमाणुसमं तीर्थं यावत्संपतते भुवि ॥ तावद्वर्षसह-
स्राणि पतन्ति नरके नरादिति ॥ स्कांदे मार्गशीर्षमाहात्म्ये (अ. १०
श्लो० ३८) पादोदकंपिवेद्योवै शालग्रामसमुद्भवं ॥ पंचगव्यसह-
स्रैस्तु प्राशितैः किंप्रयोजनं ॥ ३८ ॥ शालग्रामशिलातोयं यः
पिबेद्द्विदुनासमं ॥ मातुः स्तन्यं पुनर्नैव सपिवेन्मुक्तिमान्नरः ॥ ३९ ॥
आशौचं नैव विद्येत सूतकेभृतकेऽपि च ॥ येषां पादोदकं मूर्ध्नि प्राशनं
ये प्रकुर्वते ॥ ४० ॥ अंतकालेऽपि यस्येदं दीयते पादयोर्जलं ॥ सोऽपि
सद्गतिमाप्नोति सदाचारवहिष्कृतः ॥ ४१ ॥ सोऽपि पूतो भवत्याशुसद्यः
पादांबुधारणात् ॥ चांद्रायणात्पादकच्छादधिकं पादयोर्जलं ॥ ४२ ॥
अपेयं पिवते यस्तु भुंक्ते यश्चाप्यभोजनम् ॥ अगम्यागमनोयोवै पा-
पाचारश्च धोनरः ॥ ४३ ॥ अगुरुं कुंकुमंवापि कर्पूरं चानुलेपनं ॥ मम-
पादांबुसंस्पृष्टं तद्वै पावनपावनं ॥ ४४ ॥ दृष्टिपूतं तु यत्तोयं भवेद्वैवि-
प्रसत्तम् ॥ तद्वै पापहरं नृणां किं पुनः पादयोर्जलं ॥ ४५ ॥ नारदपं-
चरात्रे प्रथमरात्रदशमाध्याये ब्रह्मदेवः ॥ (श्लो० ८२) विष्णुपादोद-
कोच्छिष्टं भुंजते ये च नित्यशः ॥ पश्यन्ति च शिलाचक्रं पूजां कुर्वन्ति
नित्यशः ॥ जीवन्मुक्ताश्च ते धन्या हरिदासाश्च भारते ॥ पदेपदेऽश्वमे-
धस्य प्राप्नुवन्ति फलं ध्रुवं ॥ न हि तेषां पराभूताः पुण्यवंतो जगन्नये ॥
तेषां च पादरजसा तीर्थं पूतं तथा धरा ॥ तेषां च दर्शनं स्पर्शं
वाञ्छन्ति मुनयः सुराः ॥ पुरुषाणां सहस्रं च पूतं तज्जन्ममात्रतदिति ॥

तत्रैव पंचदशाध्याये नारदोपाख्याने व्यासः ॥ (श्लो० २) स-
जज्ञे शूद्रयोनौ च पितुः शापेन दैवतः ॥ विष्णुप्रसादं भुक्त्वा च
वभूव ब्रह्मणः सुतः ॥ अत्रैव चतुर्थरात्रनवमाध्याये ॥ (श्लो० १०)
यावद्भक्षं भवेत्पुंसस्तावद्दद्याज्जनार्दने ॥ नैवेद्यं यत्तु भक्ष्यं च तदा-
दिकचतुर्विधमिति ॥ अत्रैव रात्रे एकादशाध्याये ॥ श्लो० १८)
शालग्रामशिलातोयं न पीत्वा यस्तु मस्तके ॥ प्रक्षेपणं प्रकुर्वीत
ब्रह्महा सनिगद्यते ॥ १८ ॥ विष्णोः पादोदकं पीतं कोटिजन्माघ-
नाशनं ॥ तदेवाष्टगुणं पापं भूमौ बिन्दुनिपातनात् ॥ १९ ॥ अ-
कालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाशनं ॥ विष्णोः पादोदकं पुण्यं शि-
रसा धारयाम्यहं ॥ हृत्पां हन्ति तदंघ्रिजाऽपि तुलसी स्तेयं च तो-
यं पदे नैवेद्यं बहुअन्नपानजनितं गुर्वगनासंगजं ॥ श्रीशाधीनम-
तिः स्थितिर्हरिजनैस्तत्संगजं क्लिष्टप्रपं शालग्रामशिलार्चनस्य म-
हिमा कोऽप्येपलोकोत्तरदति ॥ तत्रैव प्रथमरात्रद्वितीयाध्याये स-
नत्कुमारनारदौ प्रति परमेष्ठी ॥ (श्लो० ६४) परं श्रीकृष्णभज-
नं ध्यानं तन्नामकीर्तनं ॥ तत्पादोदकनैद्यभक्षणं सर्ववाञ्छितं ॥
अतीव मूढोविप्रश्च प्राक्तनादुरुदोपतः ॥ तामसोहि न जानाति श्री-
कृष्णं त्रिगुणात्परं ॥ अज्ञानादथवा ज्ञानात्सत्संगादेव प्राक्तनात् ॥
कुंक्ते नैवेद्यमीशस्य कृष्णस्य परमात्मनः ॥ सच मुक्तोभवेत्पुत्रमुच्यते
सर्वपातकात् ॥ सयाति दिव्यधानेन गोलोकं लोकमुत्तमं ॥ शृणु
वत्स प्रवक्ष्यामि पूर्वाख्यानं पुरातनमित्यादिना यावदध्यायसमा-
प्ति कस्यचित्कान्धकुञ्जद्विजस्येतिहासप्रसंगेन भगवत्प्रसादमाहा-
त्म्यं वाणितं ॥ तथा तत्रैव सनत्कुमारेण पुनर्नैवेद्यमाहात्म्यं पृष्टः
पद्मयोनिस्तृतीयाध्यायादारभ्य सुभद्रस्येतिहासनिरूपणेन सवि-

स्तरं तदाह ॥ तथा नैवेद्यभक्षणविचाराख्यपंथे पाप्मे ॥ रमा ब्रह्मा-
दयोदेवाः सनकाद्याः शुकादयः ॥ श्रीनृसिंहप्रसादोऽयं सर्वे गृह्णन्तु-
वैष्णवाः ॥ ब्रह्मांडपुराणे ॥ यथाकालोपपन्ने तु भोजने हरयेऽर्पिते ॥
कृतेऽथ वैश्वदेवे तु ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥ योपासे तु तथा दत्ते
वासुदेवार्पितं शुभं ॥ गायत्र्या मूलमंत्रेण संप्रोक्ष्य शुभवारिणा ॥
ऋतं सत्यमितिमंत्राभ्यां पात्रं तत्परिपेचयेदित्यादि ॥ ऋतं त्वासत्येने-
तिसायं सत्यं त्वर्तनेति प्रातरित्यर्थः ॥ स्कादे ॥ कोटिचांद्रायणैश्चैव मा-
सोपोषणकोटिभिः ॥ तत्फलं प्राप्यते तस्माद्विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् ॥ पा-
वनं विष्णुनैवेद्यं सुभोज्यमृषिभिः स्मृतं ॥ अन्यदेवस्य नैवेद्यं भु-
क्त्वा चांद्रायणं चरेत् ॥ श्रीभागवतएकादशस्कंधे षष्ठाध्यायउ-
द्धवः ॥ शय्यासनाटनस्थानत्नानक्रीडोत्सवादिषु ॥ कथं त्वां प्रि-
यमात्मानं वयं भक्तास्सजेमहि ॥ त्वयोपभुक्तस्नग्ंधवासोऽलंका-
रचर्चिताः ॥ उच्छिष्टभोजिनोदासास्तव मायां जयेमहीति भग-
वदुच्छिष्टभोजनस्य मायाजयसाधनत्वं वक्ति ॥ स्कादे मार्गशी-
र्षमाहात्म्यदशमाध्याये स्वपूजानिरूपणे ब्रह्माणं प्रतिभगवान् ॥
(श्लो० ३२) पश्चान्छेपं मयादत्तं शिरस्याधाय सादरं ॥ एवं
ब्रूयात्ततोवत्स मम पूजां प्रवर्तयेत् ॥ मंत्रहीनं क्रियाहीनमित्या-
दि ॥ अत्र भगवन्निवेदितवस्तूनां भगवद्दीयमानत्ववृत्त्या यथा-
योग्यं स्वीकरणे सत्येव पूजाप्रवर्तनमुक्तं ॥ तत्रैव चतुर्दशाध्याये ॥
(श्लो० ३०) तीर्थयज्ञाधिकफलं कलिदोषविनाशनम् ॥ ममोच्छिष्टं
सुगतिदमपि दुष्कृतकर्मणां ॥ एवंविधानिविविधान्येव विधिवचनानि
तत्रतत्र प्रामाणिकग्रंथेषूपलभ्यंत एवेत्यतिविस्तरभियोपरम्यते ॥

अथ निषेधवचनानि ॥ तत्र यद्यपि भगवन्निवेदितभोजननिषेध-
 कानि वचांसि दुर्लभानि तथापि निषेधभातिजनकानि यथो-
 पलंभं लिख्यन्ते ॥ तत्र क्वचित् सनत्कुमारसंहितायां ॥ निवेदितं तु
 यद्व्यं पुष्पं फलमथापिवा ॥ निर्माल्यमिति तत् प्रोक्तं तत्प्रयत्ने-
 न वर्जयेत् ॥ तथा आचारप्रकाशे स्कांदे ॥ निर्माल्यं च निवेद्यं
 च विशेषेण विवर्जयेत् ॥ रुद्रेण भुक्तं निर्माल्यं न तथा देवतांत-
 रैः ॥ नैवेद्यं विष्णुना भुक्तममृतं चान्यदैवतैः ॥ निर्माल्यं च नि-
 वेद्यं च भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत् ॥ तथा श्रीभागवते एकादशस्कंधे
 (अध्याय ११ श्लोक ४०) अमानित्वमदंभित्वं कृतस्याऽपरिकी-
 र्त्तनं ॥ अपि दीपावलोकं मे नोपयुंज्यान्निवेदितं ॥ पुनः सनत्कु-
 मारसंहितायां ॥ निर्माल्यं भक्षयित्वैवमुच्छिष्टमगुरोरपि ॥ मासं प-
 योव्रतोभूत्वा जपन्नष्टाक्षरं सदा ॥ ब्रह्मकूर्चं ततः पीत्वा पूतोभव-
 ति मानव इति ॥ अथैषां व्यवस्थोच्यते ॥ तत्र कथंचिदपि बा-
 धितुमशक्यानां पूर्वोपन्यस्तादीनां श्रौतस्मार्तपौराणानामनेकप्रा-
 माणिकनिबंधोदाहृतानां विष्णुनैवेद्यभक्षणप्रत्यक्षविधिवाक्यानां
 बलात्सामान्यतो निर्माल्यादिनिषेधकानां वचनानामुत्सर्गापवाद-
 न्यायेन शिवप्रभृतिदेवतांतरनिर्माल्यादिनिषेधपरत्वमभ्युपेयं सामा-
 न्यतो निर्यासाशनादिनिषेधानां हिंशुकपूर्ववर्जमित्यादिवचनांतै-
 कवाक्यतया तदतिरिक्तनिर्यासादिनिषेधपरत्ववत् ॥ शिवादित-
 त्तदेवतनामनिर्देशपूर्वकं तत्तन्निर्माल्यादिनिषेधकवचःसहस्रोपलं-
 भेनाऽपि तथैव युक्तं ॥ निर्यासस्य नाश्वमिति निर्यासाशननिषेध-
 कतैत्तिरीयश्रुतेः अथो खलु यएव लोहितोयोवा ब्रह्मनान्निर्येपति
 तस्य नाश्वं काममन्यस्येत्यपिमवाक्यबलात् ॥ (मनु० अ० ५२ श्लो०

६) लोहितान् रुक्षनिर्यासान् ब्रश्चनप्रभवांस्तथेत्यादि वर्ज्यपरिग-
णकसूचितिवलाच्च लोहितब्रश्चनोदितनिर्यासनिषेधपरत्ववत् ॥ हे-
मान्यादिषु सामान्यतोऽंताकभक्षणादिनिषेधकानां णंताकं श्वेतदं-
ताकमित्यादिवचनांतरोपलंभेन संकोचात्तत्तन्निषेधपरत्ववच्च ॥ ये तु
कचिद्देवांतरनैवेद्यनिर्मात्यभक्षणधरणादिविधयोऽपि कैश्चिदुपन्य-
स्तास्ते तु ततद्भक्तविषयाः ॥ रुद्रांगलग्नमग्नौ च दहेत्सर्वं च तत्क्षणात् ॥
शिष्टेभ्योऽप्यथ देवेभ्यो यत्तु दीनेषु निक्षिपेत् ॥ विप्रेभ्यस्त्वथ तद्देयं
ब्रह्मणे यन्निवेदितं ॥ वैष्णवं सात्वतेभ्यश्च भस्मांगेभ्यश्च शांभवं ॥
सौरमंगेभ्यः शाक्तेभ्यः स्नानीये यन्निवेदितमिति भवदत्यादृताचाराद-
शौंदादृतब्रह्मपुराणोक्तस्नानघृतादिप्रतिपत्तिन्यायात् ॥ अयं देव-
तांतरनिवेदितानादिमास्नामासत्वविचारोऽनुपदमेवाऽयिमप्रशस्यो
त्तरे कर्त्तव्य एवेत्यत्रोपरम्यते ॥ नचैवं सति विष्णुनैवेद्यभक्षणवि-
धीनामपि सात्वतपरत्वमस्त्विति शङ्क्यं ॥ तत्र स्नानघृतमात्रस्य प्रस्तु-
तत्वात् ॥ तत्रैव ब्रह्मपुराण एव ब्रह्मांगलग्नं विप्रेभ्यो वैष्णवं च प्रदी-
यत इति श्रीविष्णोः स्नानघृतादेरपि सर्वब्राह्मणेभ्यः प्रदानरूप-
प्रतिपत्त्यंतरनिरूपणेन रुद्रसंबन्धिवस्तुवच्छिष्टायास्तत्त्वस्योच्छेदाच्च ॥
वक्ष्यमाणादिगिरनेकसर्वसाधारणनिबन्धधृतैस्तदभक्षणे तदतिरिक्त
भक्षणे च प्रत्यवायबोधकैर्वीप्सादिघटितैर्वचननिचयैः सिद्धायाः
विष्णुनैवेद्यभक्षणस्य सर्वसाधारण्येन नित्यतायाः केनाऽपि प्र-
त्याख्यातुमशक्यत्वाच्च ॥ यत्तु स्कांदवचनं पूर्वमुक्तं तत्राचारप्र-
काशे ॥ त्वयोपशुक्तस्वर्गधेति श्रीभागवतवचनोपन्यासेन विष्णु-
नैवेद्यस्य भक्ष्यत्वं प्रतिपाद्य अथे तदेव स्कांदवचनद्वयमुपन्यस्य
तद्भक्तिहीनविषयमित्युक्तं ॥ युक्तं चैतत् ॥ भक्तिराहित्येऽपि सा-

मान्यान्नुवृथ्या तद्भक्षणस्य नचोपजीवेद्देवेशं न निर्मात्यानिभक्ष-
येदिति द्ररात्रादिवचनैः प्रतिषिद्धत्वात् ॥ भक्तिमद्भिस्तु एकादश-
स्कंधाद्युक्तरीत्या सर्वलाभोपहरणं कृत्वा तन्निवेदितान्नादिभिरेव
शरीरनिर्वाहो विधेयः ॥ भागवततत्त्वभास्करे भागवतधर्मानुपक्रम्य
विष्णुयामले ब्राह्मेमुहूर्त्तउत्थानमित्यारभ्य सर्वं भोजनात्पाकृत्य-
मुक्त्वा ॥ साधूनां स्वागतं पूजार्शेषनैवेद्यभोजनं ॥ तांबूलशेषग्रह-
णं वैष्णवैः सह संगमइत्युक्तेः ॥ वस्त्रादिकमपि भगवते ऽर्पयित्वैव
धार्यं ॥ तत्रैव विष्णोर्निवेदितानां तु वस्त्रादीनां च धारणमित्युक्तेः ॥
तथा गृहादिकमपि भगवत्संबन्धित्वादेव संरक्षणीयं ॥ उक्तं च भ-
क्तिमीमांसाद्वितीयाध्यायप्रथमान्हिके (सू० ४४) संमानबहु-
मानेति सूत्रव्याख्याने तदीयताभावस्तु वसोरुपरिचरस्य ॥ महा-
भारते शान्तिपर्वणि (अ० ३३७ श्लो० १२७१८) आत्मराज्यं
धनं चैव कलत्रं वाहनं तथा ॥ एतद्भागवतं सर्वमिति तत्प्रेक्षते स-
देति ॥ यत्तु अपि दीपावलोकमेनोपयुज्यान्निवेदितमिति भागवत-
वचनं तत्र नैवेद्यभक्षणविचारकारः ॥ अपि दीपावलोकमित्यत्र अ-
पिशब्दस्य पूर्वार्द्धेन संगतिः ॥ नैवेद्यपरत्वे पूर्वपरग्रन्थविरोधादित्या-
ह ॥ तस्यायमाशयः ॥ कृतस्याप्यपरिकीर्त्तनमिति योज्यं ॥ तेन निवे-
दितं दीपावलोकमपि नोपयुज्यात् किमुतान्यदिति कैमुतिकानाश्र-
यणात् दीपावलोकमात्रस्य निषेधइति ॥ विपक्षे पूर्वापरग्रन्थविरो-
धस्तु दास्येनात्मनिवेदनं सर्वलाभोपहरणं यद्यदिष्टतमं लोके यच्चाति-
प्रियमात्मनः तत्तन्निवेदयेन्महंतदानं त्याकल्पतइति पूर्वापरवाक्या-
नामसंगतिरूपः ॥ आत्मनोऽप्ययास्यत्वापत्तेः सर्वलाभोपहरणेन जी-
वनाऽसंभवान् जीव नोपयोगिलाभभिन्नलाभस्यैवार्पणे सर्वतदुपहर-

णासिद्धेश्च लोकेष्टत्वातिप्रियवस्तुजातयोरपि भगवतएव निवेदनी-
यत्वेन स्वस्य तदलाभापत्तेश्च ॥ तस्माद्वासभूतैर्मोक्षप्रतिबंधकमायां
जिगीषुभिस्तन्महाप्रसादबुद्ध्या भोक्तव्यमेव ॥ अथैतामपिशब्दयो-
जनां छिष्टां मन्यमानः श्रीधरस्वामीत्विह स्वयमन्येन वा निवेदि-
तं न स्वीकुर्यात् ॥ एतच्च साधारणस्थावरविषयं रागप्राप्तविषयं वा ॥
भक्त्या तु प्राप्तमेव ॥ षड्भिर्मासोपवासैस्तु यत्फलं परिकीर्तितं ॥ वि-
ष्णोर्नैवेद्यसिक्तयेन पुण्यं तद्भुंजतां कलौ ॥ तृदिरूपं मुखे नाम नैवेद्य-
मुदरे हरेः ॥ पादोदकं च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽन्युतइत्यादि-
वचनेभ्यः ॥ यद्वा अन्यस्मै निवेदितं मे नोपयुज्यात् मह्यं ननिवे-
दयेदित्यर्थः ॥ विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतांतरम् ॥ पितृभ्यश्चै-
व तद्व्यं तदानंत्याय कल्पते ॥ पितृशेषं तु योदद्याद्धरये परमात्म-
ने ॥ रेतोऽधाः पितरस्तस्य भवंति क्लेशभागिनइत्यादिवचनेभ्य इति
व्याचख्यौ ॥ अत्रस्थावरप्रतिमानैवेद्यभक्षणस्याप्यनेकत्र शास्त्रस-
दाचारसिद्धत्वात्पथमपक्षाऽरुच्या रागप्राप्तविषयंवेति पक्षांतरमुक्तं ॥
तदेव सारसंग्रहे भृगुसंहितायां स्फुटीकृतं ॥ उपवासव्रतानां च भक्तानां
ब्रह्मचारिणां ॥ विष्णुतीर्थं प्रसादं च स्वीकुर्याद्भक्तियोगतः ॥ रसगंधा-
दिलोभेन स्वीकुर्याद्भक्तिकंठकइति ॥ अत्र पूर्वार्द्धे हस्तादितिशेषः ॥
तृतीयाऽर्धे तु यः स्वीकुर्यात्स भक्तिकंठकइत्यर्थः ॥ तथा तत्रैव विष्णु-
रहस्ये ॥ मंत्रपूतं हि नैवेद्यं निषिद्धाय ददाति यः ॥ सिद्धोऽपि पातकी
नित्यमारुरुक्षुस्तु किं पुनः ॥ निषिद्धास्तु भक्तिहीननास्तिकचांडाला-
दयः ॥ मंत्रपूतमित्यनेनाऽमंत्रनिवेदितदाने तु न दोषइत्यन्ये ॥ पुन-
स्तत्रैव भारते ॥ अंत्यजाय तु योदद्याद्विष्णुशेषं हविः स्वयं ॥ निर-
यं समहाघोरं रौरवं प्रामुयान्नरः ॥ भगवद्भक्तिहीनस्य नैवेद्यं विष-

मुच्यते ॥ भगवद्भक्तियुक्तस्य तदेवचाऽमृतं भवेत् ॥ वराहे ॥ विष्णु-
 च्छिष्टं न दातव्यं नाऽभक्ताय कदाचन ॥ दाता प्रतिग्रहीता च उ-
 भौ नरकभागिनौ ॥ अतो निषेधा भक्तिहीनसाधारणान्बुद्धिराग-
 मात्रभोजिविषयाः विधयश्च तदतिरिक्ताऽऽस्तिकचातुर्वर्णिकविष-
 या इति श्रीधराद्यभिमतव्यवस्था ॥ अथ महाप्रसादबुद्धीनां भ-
 क्तानां तु रागतोभोजनेऽपि पापनाशोभवत्येव ॥ भक्त्या लोभा-
 त्कौतुकाद्वा क्षुधासंशमनेऽपि वा ॥ आकण्ठं भक्षितं तद्वै पुनाति
 सकलादधादित्यादिवचनेभ्यः ॥ अनयैवाऽरुच्या श्रीधरस्यामिना
 यद्वेत्यादिना व्याख्यानांतरं कृतं ॥ उचितं चैतत् ॥ नारदपंचरा-
 त्रे चतुर्थशत्रैकादशाध्याये द्वात्रिंशदपराधनिरूपणे ॥ (श्लो०
 १५) शक्तौ गौणोपचारश्च अनिवेदितभक्षणं ॥ तत्तत्कालभ-
 वानां च फलादीनामनर्पणं ॥ विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यंज-
 नस्य चेतीतरदेवादिविनियुक्तावशिष्टवस्त्वर्पणस्याऽपराधत्वकथना-
 त् ॥ भागवततत्त्वभास्करे तु इदमेव प्रदानं व्यंजनादिकमिति पाठभे-
 देन पादवचनत्वेनोपन्यस्तं ॥ आस्तामेतत् ॥ अतो निषेधाभावाद्बु-
 द्धलविधिसत्त्वादित्यावश्यकत्वाच्च सर्वैरप्यास्तिकैर्भगवत्प्रसादोभो-
 ज्य एव ॥ यानि तु क्वचित् ॥ ब्रह्मांगलग्रंविप्रेभ्यो वैष्णवं च प्रदीयत इ-
 ति वैष्णवं सात्वतेभ्यश्चेत्यादिवचां स्युक्तानि तानि संकल्प्य निवेदित-
 स्य स्वयमभोज्यत्वा तथा निवेदितान्नादिप्रतिपत्तिबोधकानीत्येकः
 पक्षः ॥ ब्राह्मणेभ्यो वैष्णवेभ्यश्चादत्त्वा भगवत्प्रसादः स्वेन न भो-
 ज्य इत्येवं बोधकानीत्यपरः ॥ साधूनां स्वागतं पूजाशेषनैवेद्यभो-
 जनमित्यादिविष्णुयामलादिवचनेषु तथा प्रतीतेः ॥ नतु स्वनिवे-
 दितं निवेदकेन नैवभोक्तव्यमिति तात्पर्यवन्ति ॥ वचनस्वारस्याभा-

चात् ॥ विधिशतव्याकोपाच्च ॥ विधीयते च स्वयमर्पितग्रहणं भ-
 क्तिसूत्रद्वितीयाध्याये ॥ (सू० ६८) स्वयमर्पितपात्रमविशेषादि-
 ति॥ नन्वेवं सति परार्पितस्याग्राह्यतैव प्रसज्यतइति चेदयमस्य सू-
 त्रस्य निष्कर्षः ॥ यत्र प्रतिमादौ बहवः स्वस्वसत्ताकवस्तुनिवेदका-
 भवेयुस्तत्र स्वयमर्पितमेव स्वेन स्वेनोपभोक्तव्यं नतु निवेदकान-
 भ्यनुज्ञातं परार्पितमपि ॥ परसत्ताकतदनभ्यनुज्ञातभगवदर्पितप-
 ह्णे दोषस्मरणादिति॥ अथ परार्पितमपि तन्निवेदकेन भगवद्रक्ते-
 न दीयमानं तु प्रसादं यथायोग्यं गृह्णीयादेव ॥ उपवासव्रतानां
 च भक्तानां ब्रह्मचारिणां॥ विष्णुतीर्थं प्रसादं च स्वीकुर्याद्भक्तियो-
 गतइति भृगुसंहितादिषु तद्विधानात् ॥ वैष्णवं च प्रदीयन्तइतिब्रह्म-
 पुराणादिवचःस्यपि तथैव प्रतीतेः ॥ अन्नंनानिद्यात् अन्नंनपरिच-
 क्षीतेत्यादिश्रुतिभिः सामान्यतोऽन्नप्रत्याख्याने निषिद्धे प्रसादद्वय-
 स्य तस्य सुतरामप्रत्याख्येयत्वसिद्धेः॥ कंठरवेणतत्प्रत्याख्याननिषे-
 धकानामप्यनेकवचसां श्रीजगन्नाथमाहात्म्यादिषूपलब्धेश्च॥ अ-
 थ तत्राऽपि ज्ञात्यादिविचारस्त्वावश्यकएवेति तत्त्वं ॥ तेन परार्पित-
 स्य सर्वथा अग्रहणं प्रत्युक्तं ॥ इह केचित्पुरागतोभोजननिषेधः
 परार्पितविषयः॥भृगुसंहितादिवचनस्वारस्यात् ॥ स्वयमर्पितं तु स-
 र्वदा ग्राह्यमेव॥ रागारागयोरविशेषादिति सूत्रतात्पर्य॥तेन भक्त्या-
 लोभात्कौतुकाद्वेतिपद्मादिवचांसि स्वार्पितविषयाणीत्याहुः ॥ अ-
 थैतद्भाष्ये स्वमेश्वरस्तु पूजायां भगवते दत्तनैवेद्यनिर्माल्यादिकं वै-
 ण्वंसाव्रतेभ्यइत्यादिना प्रतिपाद्यत्वेन विहितं तदिह सात्वतत्वा-
 विशेषादेव भगवद्रक्तेन स्वयमपि ग्राह्यं॥ भोजनधारणादिना त्यो-
 पकार्यमित्यर्थः ॥ स्वयमपि ग्रहणे प्रतिपत्तिः सिद्ध्यति ॥ धर्म-

शाठ्यं तु वर्जनीयमेव ॥ यथा अग्न्याद्युद्देशेन पुरोडाशस्यापि उत्तरार्धात्स्विष्टकृतमवद्यति यजमानपंचमाः पुरोडाशं भक्षयन्तीति प्रतिपत्तिस्तथेदमपि वचनादेव ॥ अन्यथा सात्वतेभ्योऽपि न प्रतिपादयेत् परद्रव्यत्वात् वचनादिति चेन्न ॥ नहि वचने स्ववर्जनमुक्तं ॥ अथ ब्राह्मणेभ्योदद्यादित्यादिना ब्राह्मणत्वादात्मनेऽपि दानप्रसंगादिति चेन्न ॥ दानस्य स्वस्वत्वध्वंसेन परस्वत्वापादनरूपत्वात् ॥ नचैवं प्रतिपत्तौ युक्तं ॥ पुरोडाशस्याऽपि यजमाने प्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ कथादिवत् प्रतिपत्तिरपि स्वत्वापादिकैवेत्याद्याह ॥ अतोभाष्यानुसारेण तु स्वयंपदस्य ग्राह्यमित्यनेन संबंधः प्रतीयते न त्वर्पितमित्यनेनेति ॥ कोऽपि चोद्याऽवसरः ॥ अथ भगवतउपायनत्वेन निवेदितं सुवर्णरजतरत्नपात्राभरणगवाश्वभूस्यादिकं तु स्वार्पितं परार्पितं वा नैव ग्राह्यं ॥ देवस्वत्वादित्यन्यत्रविस्तरः ॥ तस्माद्भगवन्निवेदितं यथाहं सर्वैर्ज्ञोक्तव्यमेव ॥ नित्यत्वात् ॥ अस्तिहि नैवेद्यभक्षणस्य नित्यत्वं ॥ तदभक्षणे प्रत्यवायश्रवणात् ॥ यच्चाऽऽहारार्थं गृहे पच्यते तस्याऽपि भगवते ऽनिवेदितस्याऽशने दोषाऽतिशयश्रवणाच्च ॥ यथाऽऽचारप्रकाशे भगवत्पूजानिरूपणे गारुडे ॥ नैवेद्यं तुलसीभिश्च घंटाद्यैर्जयनिःस्वनैः ॥ नीराजनैश्च हरये दद्यादापोशनं ततः ॥ ब्रह्मांडे ॥ पञ्च पुष्पं फलं तोयमन्नं पानीयमौषधं ॥ अनिवेद्यं न जुंजीत यदाहाराय कल्पितं ॥ कौर्मेपि ॥ अनर्पयित्वा गोविंदे यैर्भुक्तं धर्मवर्जितं ॥ शुनोविष्टासमं चाऽन्नं नीरं च सुरया सममिति ॥ दूषणोद्दारे च सदाचारचंद्रोदये ऽपीदमेवोपन्यस्तं ॥ सारसंप्रहे पादये ॥ भक्त्या लोभात्कौनुकाद्वा क्षुधासंशमनेऽपि वा ॥ आकंठं भक्षितं यद्वै पुनाति सकलादघात् ॥ ममान्नं निक्षिपेद्यस्तु मम निर्दा

करोति यः ॥ मदृशनेन यत्पुण्यं तत्सर्वं तस्य नश्यति ॥ विष्णोर्नि-
वेदितान्नं योनाऽश्नाति स्पर्शशंकया ॥ वायसोविह्वराहश्च विष्ठायां
जायते कृमिरिति ॥ परमेष्ठिसंहितायां ॥ संत्यज्य विष्णुर्नैवेद्यं यः
कुर्यादन्नभक्षणं ॥ सयाति नरकं घोरं यावच्चंद्रदिवाकराविति ॥
स्कादे ॥ तीर्थैः पवित्रितोवाऽपि तपस्वी वा जितेंद्रियः ॥ नारायण-
स्य नैवेद्यमभुक्त्वा पतितः क्षणादिति ॥ वाराहे ॥ मदन्नत्माजिनं मूढं
तथा मद्भक्तदूषकं ॥ कल्पकोटिशतेनाऽपि न क्षमामि कदाचनेति ॥
उशनाआह ॥ ग्रामप्रतिष्ठाशेषं तु गृहार्चायां निवेदयेत् ॥ ततोऽतर्घा-
मिणे दद्यात् स्वयं भुंजीत वैष्णवः ॥ प्राणेभ्योजुहुयादन्नं मन्निवे-
दितमुत्तमं ॥ ममाऽपि हृदयस्थस्य पितृभ्यश्च विशेषतः ॥ स्रक्चंदना-
दि तांबूलं योभुंक्ते नार्पितं हरेः ॥ कल्पकोटिसहस्राणि रेतोविष्णून्
भुग्भवेत् ॥ अनिवेदितमन्नाद्यं योभुंक्ते मूढचेतसा ॥ श्वानविष्ठा-
समं चान्नं पानं तत्सुरया समं ॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयमन्नपानाद्य-
मौषधं ॥ नाऽर्पयन्ति च ये विष्णोस्तुल्यं गोमांसभक्षणैरिति ॥ पंच-
रात्रे ॥ अवैष्णवानां पक्वान्नं पतितान्नं तथैव च ॥ अनर्पितं तथा
विष्णोः श्वमांससदृशं भवेदिति ॥ नारदपंचरात्रद्वितीयरात्रद्विती-
याध्याये नारदं प्रति महोदेवः ॥ (श्लो० ६५) कृष्णानुग्रहतो-
विद्वल्लब्ध्वा च जन्म भारते ॥ न भजेत्कृष्णपादाब्जं तदत्यंतविह्व-
नं ॥ असार्थकं तस्य जन्म यथा तद्गर्भयातजा ॥ निष्फलं तच्छरी-
रं च नश्वरं व्यर्थजीवनं ॥ जीवन्मृतोहि पापी सचांडालादधमो-
ऽशुचिः ॥ भुंक्ते नित्यमभक्ष्यं चाऽप्यनिवेद्यं हरेरहो ॥ विष्णून्कृ-
मभक्ष्यं च नित्यं भुंक्ते च सुकरः ॥ नहि क्लृप्तमभक्ष्यं च भुंक्ते स-

नि गणयन् विष्णुः ॥ अभोज्यान्नभक्षणं परस्वापहरणमिति ॥ त-
 था ॥ आत्मार्यं क्रियारंभोऽनाहिताग्निनेत्याद्याह ॥ अतः पातकस्त्व-
 पत्वादेव निषेधत्यात्मार्यपाकमाचाराध्यायेऽपि गृह्यप्रकरणे याज्ञ-
 बल्क्यः ॥ (श्लो० ८) नपचेदन्नमात्मने इति ॥ अत्रैव मिताक्ष-
 रायां॥नपचेदन्नमात्मार्यं॥अन्नग्रहणं सकलादनीयप्रदर्शनार्थमिति
 विज्ञानेश्वरः ॥ मदनपारिजाते तृतीयस्तवके मार्कण्डेयपुराणे॥आ-
 त्मार्यं पचनं यस्य रत्यर्थं यस्य भैथुनं॥वृक्ष्यर्थं यस्य चाऽधीतं नि-
 ष्फलं तस्य जीवितमिति ॥किंच भगवदनुद्देशेन पक्वाः कसरसंया-
 वादयोद्वयेत्युच्यन्ते तेषां च यत्नतोवर्जनीयत्वमाह पंचमाध्याये
 मनुः ॥ (श्लो० ६) शेलुं गव्यं च पेयूपं यत्नतः परिवर्जयेत् ॥ व-
 था कसरसंयावं पायसापूपमेवच॥अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि
 हवींषिचेति ॥ शेलुं श्लेष्मातकफलं ॥ गव्यंपेयूपं नवप्रसूतेर्गोर्घ-
 नीभावशालि दुग्धं ॥ एतद्व्याख्याने देवताद्यनुद्देशेन आत्मार्यं य-
 त्यच्यते तद्वथा ॥ कसरस्तिलेन सह सिद्धओदनः ॥ तथाच छं-
 दोगपरिशिष्टं ॥ तिलतंडुलसंपकः कसरः सोऽभिधीयते ॥ संयावं
 शृतक्षीरगुडगोधूमचूर्णसिद्धस्तत्करिकेति प्रसिद्धः ॥ क्षीरतंडुलमिश्रः
 पायसः ॥ अपूपः पिष्टकः ॥ एतान् वथा पक्वान् विवर्जयेत् ॥ पशु-
 यागादौ मंत्रबलेन पशोः स्पर्शनमुपाकरणं तद्रहितः पशुरनुपाकृतः
 तस्य मांसानि॥देवान्नानि नैवेद्यार्थमन्नानि प्राङ्निचेदनात् हवींषि
 च पुरोडाशादीनि होमात् प्राग्वर्जयेदिति कुल्लूकभट्टः ॥ पुनरेका-
 दशाध्याये मनुः ॥ (श्लो० ५६) गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापा-
 नसमानि पडिति गर्हितस्य लशुनादेरिति व्याख्या ॥ लशुनादिषु
 च मनुना पंचमाध्याये वथाकसरादिकमपि गणितं ॥ याज्ञवल्क्य-

श्व. प्रथमाध्याये भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणे ॥ (श्लोक ७) दृथाकसरसं-
यावपायसापूपशङ्कुलीरिति दृथा कसरादीनभक्ष्यत्वेनाह॥नन्विह
कसरादिपरिगणनात् तदितरस्य तु अनिवेदितस्याऽपि भक्षणे न
दोषइति चेत्॥न॥अत्रैव मित्ताक्षिरायां न पचेदन्नमात्मन ईति कस-
रादीनां निषेधे सिद्धे पुनरभिधानं प्रायश्चित्तगौरवार्थमित्युक्तेः॥इह
कोयष्टिकादीनां कलविकादीनां च मध्ये गणनात् मांसभक्षणप्रा-
यश्चित्तं युज्यतइति कश्चित्॥मनूक्तगर्हितादनप्रायश्चित्तमत्रोचित
मित्यपरः॥तत्र कामतारतम्येनाभ्यासतारतम्येन च व्यवस्थाऽस्त्विति
ज्ञाति॥मिताक्षरायां तु तृतीयाध्याये अभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तप्रक-
रणे लिखितआह॥दृथाकसरसंयावपायसापूपशङ्कुलीः॥आहिता
ग्निर्द्विजोभुक्त्वा प्राजापत्यं समाचरेदिति ॥ अनाहिताग्नेस्तु शेषेपू-
षवसेदहरित्युपवासोद्व्यइति विज्ञानेश्वरः ॥ नच दृथादेवता-
द्युद्देशमंतरेण साधिताइति विज्ञानेश्वरेण व्याख्यानात् वैश्वदेवे
अनुपयोजितमेव कसरादिकं दृथानतु भगवदनर्पितमपीति शङ्क्यं॥
स्मृत्यर्थसारे ॥ वैश्वदेवादिरहितान्नभोजने दृथाकसरसंयावपाय-
सापूपशङ्कुलीमधुमांसानां चामत्योपवासोमत्या त्रिरात्रं कायं वा-
कार्यं आहिताग्निस्तु त्रिरात्रं कायं वा कुर्यादिति भेदनिर्देशपूर्वकं
प्रायश्चित्तोपदेशात्॥अत्र दृथा कसरादीनां वैश्वदेवादीत्यादिपदसं-
गृहीतसर्वपाकयज्ञानुपयुक्तान्नाद्भेदप्रतीतेः ॥ भगवतः सर्वादिदेव-
त्वेन सर्वदेवानां तदवयवत्वेन च प्रकृते विज्ञानेश्वरादिव्याख्या-
विरोधाभावाच्च ॥ कमलाकरान्हिके विष्णुपूजायां॥अन्नं चतुर्वि-
धं स्वादु रसैः पङ्क्तिः समन्वितं ॥ भक्ष्यभोज्यसमायुक्तं नैवेद्यं तु स-
मर्पयेत् ॥ एकादशस्कंधे॥ (अ० ११) यद्यदिष्टमं लोके यच्चाऽ-

तिप्रियमात्मनः ॥ तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते ॥ एवमा-
दिवचनैः क्लृप्तादीनामुत्तमवस्तुनामवश्यसमर्पणीयताऽध्यवसाया-
च्च ॥ आस्तामेतत् ॥ एवमत्यावश्यकत्वात्सिद्धं भगवदर्पितभोजन-
स्य नित्यत्वं ॥ नित्यत्वज्ञापकानि च संहकारेणोक्तानि ॥ नित्यं
सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत् ॥ इत्युक्त्याऽतिक्रमे दोषश्रुतेर-
त्यागचोदनात् ॥ फलाश्रुतेर्वाप्यया च तन्नित्यमितिकीर्तितमिति ॥
माधवादिभिरप्येतदेवोदाहृत्यैकादशीव्रतादिषु नित्यत्वं निर्णीतं ॥
तत्र प्रकृतविषये नित्यशब्दं प्रयुक्ते भारद्वाजः॥विष्णोर्निवेदितं नि-
त्यं देवेभ्योजुहुयाद्धविरित्यादि ॥ भुंजीयाच्चस्वयंनरइत्युपसंहारः॥
नारदपंचरात्रे ॥ नित्यं ते भुंजते संतस्तनैवेयं पदोदकमिति ॥ एवं
सदाशब्दोऽपि द्रष्टव्यः ॥ तथा जीवनहेतुभूताऽऽहारार्थं संपादितव-
स्तुनोऽपि भगवते निवेद्यैव भोक्तव्यत्वस्मरणादार्थिकं यावदायुर्म-
ह्यं दर्शितं प्राक् ॥ तथा गीतायां॥यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि
वदसि यत्॥यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणं ॥ शुभाशुभफ-
लैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैरिति ॥ अत्र यदश्नासीत्यादिना तदेव ग-
म्यते ॥ यदिति सामान्यनिर्देशेन अन्नं वा पत्रपुष्पादिकं वा य-
दायद्भोक्तव्यं तदा तदेव समर्पणीयमिति बोध्यते ॥ उक्तंच तत्रैवा॥
पत्रं पुष्पं फलं तोयं योमे भक्त्या प्रयच्छति ॥ तदहं भक्त्युपहृत-
मश्नामि प्रयतात्मनइति ॥ नारदपंचरात्रेऽपि ॥ यावद्भक्ष्यं भवेत्पुं-
सस्तावद्दद्याज्जनार्दनइति ॥ आचारप्रकारोऽपि पूजाप्रकरणात्पृथ-
क् विष्णोर्ददन्नेवेयंसंपद्यतां ददंविष्णवे इति मंत्रेणान्नस्य निवेदन-
मुक्तं ॥ अस्याऽनतिक्रमस्तु दर्शितआचारप्रकारो ब्रह्मादि ॥ अनि-
वेद्य न भुंजीत यदाहाराय कल्पितमिति ॥ भागवततत्त्वभास्करे ॥

प्रसादाग्रहणं विष्णोर्वर्जयेद्वैष्णवः सदेति ॥ अतिक्रमे दोषश्च श्रूय-
ते केवलाद्यो भवतिकेवलादी अनर्पयित्वा गोविंदे नारायणस्य नैवे-
द्यमभुक्त्वा पतितः क्षणात् ममानं निक्षिपेद्यस्वित्यादिषु ॥ अत्याग-
चोदनं च संत्यज्य विष्णुनैवेद्यं मदन्त्याजिनं मूढमित्यादौ स्पष्टं प्र-
तीयते ॥ फलश्रुतिश्च तत्त्वभास्करे विष्णुयामले साधूनां त्यागतं पू-
जाशेषं नैवेद्यभोजनमित्यादौ ॥ अथ स्कांदे मार्गशीर्षमाहात्म्ये भ-
गवान् ॥ (अ० १४ श्लो० २४) यदुक्तं भवता ब्रह्मन् भोक्तव्यं
किं शृणुष्व तत् ॥ भोक्तव्यं मम चोच्छिष्टं मम भक्तिपरायणैः ॥ प-
वित्रकरणं पुत्र पापिनामपि मुक्तिदं ॥ ममाशनस्य शेषं च यो भु-
नक्ति दिनेदिने ॥ सिक्थे सिक्थे भवेत्पुण्यं चांद्रायणशतोद्भवमि-
ति ॥ अत्र दिनेदिनइति वीप्सा तस्मात्सिद्धमस्य नित्यत्वं ॥ न च दि-
नपदाद्रात्रौ तदभोजनप्रसंगः ॥ गौतमतंत्रे (अ० १४ श्लो० ११)
विष्णोर्निवेदितानं यद्रात्रौ भुंजेदकुत्सयन् ॥ यदन्ना देवता यस्य-
तदन्नः पुरुषो भवेदिति रात्रावपि तस्यैव भोजनविधानात् ॥ तेन
पूर्वत्र दिनपदमहोरात्रपरं ॥ इत्थं चैतावता सायं प्रातर्द्विजातीनाम-
शनं श्रुतिचोदितमित्यादिपूक्तं द्विवारमशनं भगवन्नैवेद्येनैव विधेय-
मिति सिद्धं ॥ तदेतत्सर्वमनुसंधायान्न निष्कर्षोर्दिशितः श्रीमदाचा-
र्यैः ॥ निवेदिभिः समर्प्यैव सर्वं कुर्यादिति स्थितिरिति ॥ अन्यथा
सर्वदोषाणां न निवृत्तिः कथंचन ॥ असमर्पितवस्तूनां तस्माद्बर्जन-
माचरेदिति च ॥ निवेदिभिः सहेत्यर्थः ॥ सहार्थकयोगाभावेऽपि वृ-
द्धो यूनेति ज्ञापकात्सहार्थे तृतीया ॥ अतो विस्पष्टतरेऽस्मिन् भगव-
दर्पितवस्तुग्रहणविषये बहुलविलेखेनालं ॥ इत्थं ॥ अच्युताऽर्पित-
वस्तूनां ग्रहणे सूरिसंमता ॥ विधीनां च निषेधानां व्यवस्था स्था-

पिता मया ॥ १ ॥ अतोरसमयाः शास्त्रसमयात्सुनिरामयाः ॥ प्र-
सादं श्रीहरेर्भुक्त्वा प्रसादं यात सर्वदा ॥ २ ॥

॥ अथ पंचमप्रधानप्रश्नावलंब्यष्टमः प्रश्नः ॥ ८ ॥

॥ देवतांतरनिवेदितमन्नं भोज्यं न वा ॥ ४० ॥

॥ उत्तरं ॥

देवतांतरनैवेद्यभोजनं प्रतिपिठ्यते॥ सौरशाक्तादिनैवेद्यभुक्तौ का-
मादकामतः ॥ १ ॥ तत्रतत्र निबंधेषु प्रायश्चित्तं प्रपंच्यते ॥ शिव-
निर्माल्यसंसर्गनिषेधः सुतरां मतः ॥ २ ॥ कचिद्विधिस्तु तद्भक्ते पं-
चदेवार्चके यऽवा ॥ प्रवर्तते तदन्नादेः शालग्रामेण शोधनात् ॥
॥ ३ ॥ वैष्णवानां त्वनन्यत्वस्मरणान्तादृशव्रतान् ॥ सत्पारंपरिका-
चारान्नारात्तत्संगदृश्यते ॥ ४ ॥ तस्मान्नभोज्यमस्माभिः कस्माअ-
पि समर्पितं ॥ रमाधरसुधामिश्रं हरिभुक्तं विनेतरत् ॥ ५ ॥ तथा-
हि ॥ नारायणभट्टकृतधर्मप्रवृत्तौ देवपूजाप्रकरणे ॥ पवित्रं विष्णु-
नैवेद्यं सुरसिद्धिर्पिभिः स्मृतं ॥ अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चांद्रायणं
चरेदिति॥ सारसं पहे पाराशरे॥ देवतांतरभोक्ता वा समबुद्धिरथापि-
वा ॥ नास्तिको वेदहीनो वा न प्रतिष्ठां समाचरेदिति ॥ देवतांतरश-
ब्देन तन्निवेदितमन्नाद्यं लक्ष्यते ॥ तत्रैव पद्मपुराणे॥ विष्णोर्नैवेद्य-
कं शुद्धं मुनिभिर्मोक्षकांक्षिभिः॥ अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चांद्रा-
यणं चरेत्॥ अत्र पूर्वार्द्धं भुज्यत इति शेषः॥ प्रकरणादन्यशब्दश्च वि-
ष्णुभिन्नपर्यायः ॥ स्कादे च मार्गशीर्षमाहात्म्यचतुर्दशाध्याये भ-
गवान् (श्लो० २५) भोक्तव्यं मम चोच्छिष्टमित्यादिना स्वप्र-
सादस्याऽवश्यभोक्तव्यत्वमुक्त्वाऽऽह ॥ (श्लो० ३१) अन्येषां दे-

वतानां च न गृह्णीयाच्च भक्षितं ॥ अभक्तानां च पक्वान् भुक्त्वा
च नरकं व्रजेदिति ॥ अत्राप्यन्यशब्दः पूर्ववत् ॥ नचेदमायहात्यं-
चेदेवभिन्नदेवपरं कल्प्यं ॥ शैवसौरादिनैवेद्यभक्षणेऽपि प्रायश्चित्त-
निरूपणात् ॥ यथा स्मृत्यर्थसारे ॥ शैवसौरनिर्माल्यनिवेद्यभक्षणे
चांद्रं ॥ अभ्यासे द्विगुणं ॥ मत्याऽभ्यासे सांतपनं ॥ अन्यनिर्माल्ये
त्वनापद्येवमिति ॥ धर्मसिधौ च तृतीयपरिच्छेदपूर्वाद्धै॥ शैवसौरनै-
वेद्यभक्षणे चांद्रायणमित्यादि ॥ अग्रे पूर्ववत् ॥ प्रायश्चित्तैर्दुःशेखरो
रुद्रनिर्माल्यस्पर्शं सचैलस्नानं ॥ शैवसौरनिर्माल्यनैवेद्यभक्षणे चांद्रं ॥
अभ्यासे द्विगुणं ॥ अमत्याऽभ्यासे सांतपनं ॥ अनापदि हरेरन्यनै-
वेद्यभक्षणे एवमेव ॥ विष्णोरनिवेदितभोजनेऽर्द्धं कृच्छ्रप्रायश्चित्तं ॥
हरेर्निर्माल्यनैवेद्यभक्षणे चांद्रायणफलमिति स्मृत्यर्थसारेदिति ॥ त-
था श्राद्धहेमाद्रौ स्कादे ॥ स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं वाससा आप्लुतः
शुचिरिति ॥ निर्णयसिधौ तृतीयपरिच्छेदपूर्वाद्धै॥ चेदमुदाहृतं ॥ प्राय-
श्चित्तमयूखेतु अथ रुद्रनिर्माल्यस्पर्शं कालिकापुराणे ॥ स्पृष्ट्वा रु-
द्रस्य निर्माल्यं सवासा आप्लुतः शुचिरिति तदेव कालिकापुराणव-
चनत्वेनोक्तं ॥ एवमितरेष्वपि प्रायश्चित्तहेमाद्रिमयूखप्रभृतिषु प्रमा-
णोपन्यासपुरःसरं सविस्तरमिदं निर्णीतमेवाऽस्तीति निर्मत्सरधिया-
ऽवधेयं ॥ विस्तरभयान्तर्द्वयलेखाद्विरम्यते ॥ अतो भगवद्विन्नसर्व-
देवनैवेद्यभक्षणे यथाशास्त्रं प्रायश्चित्तानां तत्रतत्र प्रामाणिकपंथेषु
व्यवस्थापितत्वान्नकेनाऽपि तान्यद्वनीयानि ॥ इत्यमेव देवयोनीनां
यक्षादीनामप्यन्नं निषेधत्येकादशाध्याये मनुः ॥ (श्लो० ९२) यक्ष-
रक्षः पिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवांस्तद्वाहणेन नात्तव्यं देवानाम्

श्रुता हविरिति॥अथ भवत्प्रश्नवाक्ये निवेदितपददर्शनादिदं प्रतिभा-
ति ॥ यद्भवदिष्टतया श्रूयमाणसदानंदगिरिकृतशैवसुधाकरोदाहृत-
नारदवचनानुसारेण निर्माल्यपाङ्क्तिव्यमंगीकृत्य तत्र पंचविधस्य
प्रतिषेधः॥निवेदितस्य तु भक्षणं विधिविषयइति भवद्भिः स्वीक्रिय-
तइति॥तत्र नारदवचनोपन्यासस्तु सदानंदगिरिणा॥तत्र व्यवस्था-
माह॥नारदः॥शिवानुभूतमखिलं निर्माल्यं परिभाषते॥भोज्यं धार्य-
मिति द्वेधा पङ्क्तिं च तदिष्यते ॥ देवत्वं देवताद्रव्यं नैवेद्यं च निवे-
दितं ॥ चण्डद्रव्यं बहिः क्षिप्तं निर्माल्यं पङ्क्तिं मतमिति निर्माल्य-
पङ्क्तिविधत्वमुक्त्वा दासीदासादीनां देवत्वत्वं हेमरूप्यकरलादीनां देव-
ताद्रव्यत्वं संकल्पपूर्वकं समर्पितानामन्त्रजलादीनां नैवेद्यत्वं चो-
क्त्वा एतन्निविधनिर्माल्यमनर्हमिति कथ्यते ॥ प्रमादाद्भोजनं कुर्वन्
भूमौ सस्यादमंगलइति एतन्निविधस्याऽप्यस्य भोजनं निंदित्वा
शिवोपभुक्तस्नग्ंधमन्नपानादिकं तथा ॥ निवेदितमिति प्रोक्तं स-
र्वपापहरं परमिति निवेदितस्नग्ंधादिभोजनं संस्तुत्य चण्डद्रव्य-
बहिःक्षिप्तयोरभक्ष्यत्वमुक्त्वा इदमाह ॥ निर्माल्यं पङ्क्तिं भोज्यमे-
कमेव निवेदितं ॥ अतोयानि विधायकवचनानि तानि निवेदित-
विषयाणि ॥ यानितु निषेधवाक्यानि तानि देवत्वादिपंचविधनि-
र्माल्यविषयाणीति नारदसंमता व्यवस्था वेदितव्येत्येवं शैवसुधा-
करे कृतः ॥ तत्र यद्यपि मया ग्रंथांतरे अयुक्ताः शैवसुधाकरभा-
गाः पंक्तिशः खंडनीयाएव तथाऽपि भवतोपार्थं किंचिदिहोच्यते॥
भवन्मते यदि सर्वसाधारण्येन शिवनिवेदितपहणमभिमतं तर्हि
शास्त्रसिद्धानां तद्भक्षणे चांद्रायणादिप्रायश्चित्तानां कावा गतिरिति
चित्यतां ॥ अथ नारदोक्तरीत्या नैवेद्यनिवेद्ययोर्भेदेन प्रायश्चित्त

विधायकग्रन्थेषु च नैवेद्यशब्दोल्लेखेन प्रायश्चित्तानि तद्विषयाणी-
ति चेद्रूपे तर्हि मध्यमन्त्रं प्रयत्नेन निवेद्याऽश्नाति यः सदा॥सभूपा-
लः सर्ववेत्ता भवत्येव हि सर्वथा ॥ अतीतानागतं ज्ञानं भूपालत्वं
च शाश्वतं ॥ जातिस्मरत्वं सौंदर्यं मनैवेद्यस्य जक्षणात्॥ मनैवेद्य-
मनुच्छिष्टं मत्वा ऽनुच्छिष्टमुत्तमं ॥ योऽश्नाति स तु सर्वज्ञः सभूपा-
लोऽपि जायते ॥ निर्माल्यसलिलं पीत्वा देवस्य मम शूलिनः॥क्ष-
यापस्मारकुष्ठाद्यैः सद्योमुच्येत बंधनात्॥निर्माल्यं परमं पुण्यं नैवेद्यं
पापनाशनं॥ब्रह्मचारिगृहस्थानां यतीनां च विमुक्तिदमिति स्वस्मि
निबद्धश्रद्धराजव्यामोहनार्थं विधिवाक्यतया तदुदाहृतब्रह्मांड-
वचनविरोधात्॥अत्र स्फुटं नैवेद्यशब्दोपादानपुरःसरं तत्प्रशंसनात्॥
अथ मया शिवदीक्षावतस्तु पंचविधनिर्माल्यस्याऽपि ग्राह्यता स्वी-
कृतेत्यविरोधइतिचेत्तर्ह्येवमिति वचनानि पारंपरिकशिवदीक्षावि-
शिष्टराजमात्रविषयाणि तादृशब्रह्मचार्यादिविषयाणि चेति त्वया
स्वमुखेनैवोरीकृतमिदानीं॥तथा च सति परंपरातः सर्वदर्शनानुसा-
रिणामविरोधेन सर्वधर्मपरिपालकानां विशेषतोवैष्णवानां बहूनां
राज्ञां ईदृशवचसां सर्वराजसाधारण्यप्रदर्शनेन व्यामोहनादितः-
परं विरम्यतां॥अथ यदि स्वपरिभाषामुल्लंघ्य ब्रह्मांडस्थनैवेद्यशब्द-
स्य निवेदितपरत्वं स्वीक्रियेत तदा तु अनर्हमनैवेद्यमित्यादिवचने-
ष्वपि तथा तद्गक्षणप्रायश्चित्तविधायकग्रन्थेष्वपि नैवेद्यशब्दस्य
निवेदितपरत्वकथने न मुखबंधोभवतीति तथैव स्वीकुरु ॥ अथै-
वंसति विधिनिषेधयोः कथं व्यवस्था स्यादितिचेदुक्तरीत्या निवे-
दितस्य विहितप्रतिषिद्धत्वान्नारदोक्तविधेः शैवमात्रपरत्वं निषेधश्च
तदितरसर्वसाधारणइतिस्यादेवसा॥नचैवंसति शैवस्याऽपि निवेदि-

तमात्रग्रहणं प्राप्तं नतु तदतिरिक्ताभरणादिग्रहणं देवताद्रव्यत्वात् ॥
 तथाचसति पुष्पं फलं सुगंधं च वस्त्राण्याभारणानि च ॥ शिवार्पितानि
 स्वीकुर्यादन्यथा किल्विषी भवेदित्यादिमदुदाहृतलैंगादिवचनानां
 का गतिः स्यात् ॥ ईदृशविधीनां शैवमात्रपरत्वं निवेदितमात्रग्रह-
 णस्य सर्वसाधारणत्वमिति मदुक्तव्यवस्थायाभावद्विरस्वीकारादिति
 शङ्क्या ॥ लैंगस्थाभरणग्रहणादिविधेर्नारदोक्ततन्निषेधस्य च शैवमा-
 त्रविषयकत्वेऽपि त्वदुदाहृतवचनादनुपदमयिमेण त्वयाऽप्युदाह-
 तेन शिवाऽप्ये शिवनिर्माल्यंगृह्णीतैव शिवद्विजात् ॥ स्वयमेवाददा-
 नस्तु नरकं प्रतिपद्यतइति लैंगवचनेन पूर्वोक्तविधेः शिवाग्रप्रदे-
 शेशिवद्विजदत्तविषयकत्वं नारदोक्तनिषेधस्य च स्वयमादान-
 विषयकत्वमिति व्यवस्थासामंजस्यात् ॥ यत्तु सूतसंहितायां शं-
 भोर्निर्माल्यकं शुद्धं भुंजीयात्सर्वतोद्विजः ॥ अन्यदेवस्य नैवेद्यं भु-
 क्त्वा चांद्रायणं चरेत् ॥ स्कांदि ॥ प्रसादमन्यदेवस्य भुंजतां किल्विषं
 भवेत् ॥ शिवस्यैव तु निर्माल्यं भक्त्या धार्यं द्विजातिभिरिति वच-
 नद्वयं तेनोपन्यस्तं तत्तु बहुग्रंथेषु सकृच्छैवनिर्माल्यभक्षणेऽपि चां-
 द्रायणविधानात् ॥ अत्रच शिवातिरिक्तविष्णवादिनैवेद्यभक्षणे त-
 द्विधानात् ॥ प्रामाणिकनिबंधेष्वस्य वचोद्वयस्याऽनुपलब्धेश्च क-
 ल्पितमिव भाति ॥ तथाप्यकल्पितत्वनिश्चये सति तद्दुराग्रहिशैवप-
 रमस्तु उदितानुदितप्रकरणसिद्धनहिनिदान्यायेन शैवस्य तद्भक्ष-
 णस्तावकंवा नतु कथंचिदपि सर्वसाधारणं भवितुमर्हति ॥ बहु-
 जिर्निर्मत्सरसर्वसाधारणग्रंथकारैरनेकश्रुत्यादिवचनावलंबेन विष्णु
 नैवेद्यभक्षणस्य तद्भक्षणे तदनिवेदितभक्षणे च प्रत्यवायस्य त-
 त्प्रायश्चित्तस्य च सम्यग्व्यवस्थापितत्वेन तत्प्रत्याचिख्यासायावि-

हायस्तलालिलिङ्गिपाकल्पत्वात्॥यातु रुद्रभुक्तं भुञ्जीतरुद्रपीतं पि-
वेदित्यादिः तस्माद्वाह्मणाः प्रशांतमनसो निर्माल्यमेव भक्षयतीत्यंता-
वृहज्जावालश्रुतिस्तेनोपन्यस्ता ॥ सातु उपक्रमोपसंहारादितात्पर्य-
लिङ्गपर्यालोचने शैवपरैव ॥ तत्राऽपि कालाग्निरुद्रवृहज्जावालाद्य-
भ्यासाद्विरक्तमनस्कगृहाश्रमत्यागिशिवयोगाभ्यासिब्राह्मणपरैवेति
स्फुटमुद्गातिः ॥ अयमेवाऽर्थस्तल्लिखिते श्रुतिभागेऽपि प्रशांतमनस-
त्यनेनोच्यते ॥ किंच निर्माल्यमेवेत्येवकारेणावधारणात्तदतिरिक्तस्या
भक्षणीयत्वं प्रतीयते ॥ विधेः परिसंख्यारूपत्वं च सदानंदगिरिणैवो-
पपादितं ॥ तथाच सति विष्णुनैवेद्यभक्षणादिविधिश्रुतयोनिरवका-
शत्वाद्वाकुप्येरन् ॥ अतोऽवधारणादिशून्यतद्विधिश्रुतिबलाज्जावाल-
श्रुतः शिवैकोपासिमात्रपरत्वमिति युक्तं ॥ श्रुत्यंतरबलेन श्रुतिसंको-
चस्य जैमिन्यादिसंमतत्वेन तत्र विरोधाभावात् ॥ अस्याः श्रुतेर्विस्त-
रशः पूर्वापरभागोपन्यासपूर्वकं निर्णयस्तु विस्तरभयादन्यत्र मया
कृतत्वाच्चेह नक्रियते ॥ अथ बहुलस्यतिपुराणवाक्यैकवाक्यतयैतद्वि-
चारे तु इयं आयतनविशेषेव नैवेद्यादिग्रहणविधायिका शैवा-
नामिति युक्तं भाति ॥ तथाहि निर्णयसिधौ च पुरुषार्थप्रबोधे भवि-
ष्ये ॥ ज्योतिर्लिङ्गं विना लिङ्गं यः पूजयति सत्तमः ॥ तस्य नैवेद्यनिर्मा-
ल्यभक्षणान्तमरुच्छकं ॥ शालयामोद्वे लिङ्गे वाणलिङ्गे स्वयंभु-
वि ॥ रसलिङ्गे तथाऽऽर्पे च सुप्रसिद्धप्रतिष्ठिते ॥ हृदये चंद्रकाते च,
स्वर्णरौप्यादिनिर्मिते ॥ शिवदीक्षावता भक्तेनेद भक्ष्यमितीर्यतदिति ॥
अत्रोपक्रमे यः पूजयतीति कथनादुपसंहारे च स्पष्टमेव शिवदी-
क्षावताभक्तेनेत्युक्तेऽर्थेतेष्वायतनेष्वपि निवेदितं भक्तिमच्छैवेनैव
भोक्तव्यमिति सिद्ध्यति नतु साधारण्येन सर्वैरिति ॥ एतेन वाण-

लिंगे स्वयंभूते चंद्रकांते तृदि स्थिते ॥ चांद्रायणसमं ज्ञेयं शंभो-
 नैवेद्यभक्षणं ॥ लिंगे स्वयंभवे बाणे रत्नजे रसनिर्मिते ॥ सिद्धप्र-
 तिष्ठिते चैव न चंडाधिकृतिर्भवेत् ॥ यत्र चंडाधिकारोऽस्ति तद्भो-
 क्तव्यं न मानवैः ॥ चंडाधिकारो नो यत्र भोक्तव्यं तत्र भक्तिः ॥
 त्रैविक्रम्याम् ॥ बाणलिंगे च लौहे च सिद्धलिंगे स्वयंभुवि ॥ प्रतिमा-
 सु च सर्वासु न चंडोऽधिकृतो भवेत् ॥ कमलाकरान्हिके स्कांदे ॥
 बाणलिंगे स्वयंभूते चंद्रकांतादिरत्नजे ॥ सौवर्णे राजते शंभोर्नैवे-
 द्यमपि भक्षयेत् ॥ अपिशब्दात्तीर्थादि गृह्णीयात्तदुक्तं तत्रैव ॥ नि-
 र्माल्यं धारयेद्भक्त्या शिरसा पार्वतीपतेः ॥ वाजिमेधस्य यज्ञस्य
 फलं प्राप्नोति निश्चितमित्येवमादीनि वचनानि शैवपरत्वेनैव व्यव-
 स्थापितानि वेदितव्यानि ॥ भक्तितद्व्युक्तेश्च ॥ पादोदकं च निर्माल्यं
 भक्तैर्धार्यं विशेषत इत्याचारप्रकाशोदात्तताम्रपुराणाञ्च ॥ आचारार्कं
 शिवनारदसंवादे ॥ बाणलिंगे न चंडांशो न च निर्माल्यकल्पना ॥
 सर्वं बाणार्पितं घ्रासं भक्त्या भक्तैश्च नाऽन्यथेति वचनाञ्च ॥ तेन बा-
 णलिंगे नैवेद्यादेर्पाद्याघ्रासत्वविचारनिषेधः शैवानामेव ॥ निर्णय-
 सिध्वाचारप्रकाशधर्मसिध्वादिषु शैवैस्तथैव व्यवस्थास्वीकाराच्च ॥
 यत्तु काशीखंडे ॥ जलस्य धारणं भूर्ध्रि विश्वेशत्मानजन्मनः ॥ एषजा-
 लंधरोबंधः समस्तसुरवल्लभः ॥ तथा ॥ स्नापयित्वा विधानेन यो-
 लिंगस्नपनोदकम् ॥ त्रिः पिबेत्त्रिविधं पापं तस्येहाऽऽशु विनश्यति ॥
 लिंगस्नपनवार्त्तिर्यः कुर्यान्मूर्ध्न्यभिषेचनं ॥ गंगात्मानफलं तस्य जा-
 यते ऽत्र विपाप्मन इत्यादि ॥ तत्र इदं पूर्ववाक्यवशाद्विश्वेश्वरविष-
 यमितिकेचित् ॥ काशीस्थपुराणप्रसिद्धसर्वलिंगविषयं काशीखं-
 डे रत्नेश्वराख्याने तथैव दर्शनादित्यन्ये ॥ इति पक्षद्वयं निर्णयसि-

धुकारेणोपन्यस्तं ॥ तस्माच्छैवैरपि सर्वत्र सर्वलिङ्गार्पितं नैव ग्राह्यं
 किंतु बाणादिलिङ्गार्पितमेव ॥ अथ कदाचिच्छ्रद्धातिशयवशात्क्र-
 चित्स्थावरादिलिङ्गार्पितमपि तैर्गृह्येत तदाऽपि निवेदितमेव ॥ निर्मा-
 ल्ये षड्विधे भोज्यमेकमेव निवेदितमिति तदुदाहृतनारदवचनात् ॥
 यत्तु तेन प्रलपितं ॥ इदं च निवेदितं शिवेतरदेवभक्तैरपि भोज्यं ॥
 रुद्रभुक्तं भुंजीतइति पूर्वोदाहृतश्रुतिबलात् ॥ ततोऽतिरिक्तं तु एतै-
 र्न भोज्यं ॥ शिवभक्तैस्तु निवेदितादितरदपि भोक्तव्यमिति ॥ तद-
 युक्ततरं ॥ श्रुतेः शैवमात्रपरतायाः पूर्वं व्यवस्थापितत्वात् ॥ शैवेत-
 रस्य तद्भोजनावश्यकताविधायकप्रमाणांतराऽनुपलब्धेः ॥ तदुदा-
 हृतशैवपुराणादिवचनानां शिवभुक्तस्य शैवैकभोज्यत्वप्रतिपाद-
 कानां नारदवचनेन कथंचिदपि बाधायोगात् ॥ तद्वचसां निवेदि-
 तमिन्नविषयकत्वकल्पने मानाभावात् ॥ प्रत्युत नारदोक्तं निवेदि-
 तभोजनमेव शिवपुराणादिवचनैरितरानर्हत्वाच्छैवमात्रविषयक-
 मिति कथने वचनैकवाक्यत्वसामंजस्यात् ॥ बाणालिङ्गार्पितग्रह-
 णस्याप्युक्तमविष्यादिवचनैः शैवमात्रविषयकत्वाऽवधारणेन सर्व-
 लिङ्गेष्वपि निवेदितमन्त्राद्यं शैववैष्णवादिभिः सर्वैरपि ग्राह्यमिति
 केनाऽपि प्रामाणिकेन वक्तुमशक्यत्वात् ॥ वक्ष्यमाणादिवचनैरति-
 निषिद्धत्वाच्च ॥ यच्च शैवेन निवेदितादितरदपि भोक्तव्यमित्युक्तं
 तत्तु शिवार्पितदासीदासादिरूपदेवत्वस्यापि स्वसदृशशैवोपभोग्य-
 त्वप्रापकमिति भूषणं तत्संन्यासाश्रमस्य ॥ वस्तुतस्तु स्थावरलि-
 ङ्गादिषु निर्माल्यस्य चंडायैवाऽर्पणीयत्वाच्छैवानामपि निवेदिता-
 तिरिक्तस्य तस्य स्वयं भोजनमनुचितमेवातथाहि ॥ निर्णयसिद्धौ
 (प० ३५०) सिद्धांतशेखरो॥ धराहिरण्यगोरत्नताम्ररौप्यांश्चुकादि-

कान् ॥ विहाय शेषं निर्माल्यं च्छेदय निवेदयेत् ॥ अन्यदन्ना-
 दिपानीयं तांबूलं गंधपुष्पकं ॥ दद्याच्चण्डाय निर्माल्यं शिवभुक्तं तु
 सर्वशः ॥ आचार्यशिवचण्डानामाज्ञाभङ्गे तु लक्षकम् ॥ धनस्य भ-
 क्षणे तेषां पादोनं लक्षगीरितं ॥ निर्माल्ये भक्षिते लक्षपादतः
 शुद्धिरीरिता ॥ दानं च भक्षणसमं तदर्द्धं तदुपेक्षणे ॥ अकामाद्भ-
 क्षणे यद्वा निर्माल्यस्य जपेत्सुधीः ॥ ब्रह्मपञ्चकसाहस्रं धर्मेण सहि-
 तं ततः ॥ कामतोभक्षणे दीक्षा प्रायश्चित्तं न चाऽन्यतः ॥ निर्मा-
 ल्यलङ्घने ऽघोरं प्रजपेद्युतं ततः ॥ स्पर्शश्च लङ्घनसमो विक्रयो भ-
 क्षणेन च ॥ एष्वार्घ्यं श्लोकद्वयमाचारार्कैऽप्युदाहृतं ॥ प्रयोगपा-
 रिजाते क्रियासारे ॥ मध्यमानामिकामध्ये पुष्पं संगृह्य पूजयेत् ॥
 अंगुष्ठतर्जन्यग्रभ्यां निर्माल्यमपनोदयेत् ॥ अपनीतं च निर्माल्यं
 च्छेदय निवेदयेत् ॥ अशून्यमस्तकं लिंगं सदा कुर्वीत पूजकद्व-
 ति ॥ सिधुद्वये चेदं तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्द्धं उदाहृतं ॥ एवमन्यत्राऽपि दृ-
 श्यं ॥ यत्तु निर्मलत्वाच्च निर्माल्यं नृणां नैर्मल्यकारणं ॥ यद्यदा-
 लहित लोके तत्तद्भव्यं परं च यत् ॥ शिवलिंगार्पितं कुर्यात्तत्र तु-
 प्यति शंकरइति ब्रह्माण्डवचनत्वेन शैवमुधाकरे उदाहृतं तत्तु अ-
 नन्यशैवानां वाणादिष्वर्पणविषयं ॥ तेषां हृदयभावितल्लिंगार्पण
 विषयं वा ॥ अतः सर्वं सुस्थं ॥ अथ केचित्स्मार्ताः शुच्यशुचिभे-
 देन घास्याघ्रास्यव्यवस्थां वदन्ति ॥ श्रीदत्तस्तूपनीतानुपनीतविष-
 यकत्वेन तामाह ॥ तन्मतेऽपि पञ्चायतनपूजादौ शालग्रामेण सह
 वाणाद्यर्चनएव तदार्पितं पत्रपुष्पादिकं भक्तिमद्भिः स्मार्तेर्ग्राह्यमि-
 ति सिद्ध्यति ॥ यथातिथितत्त्वे हेमाद्रौ परिशिष्टे ॥ अघ्रासं शिव-
 नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलं ॥ शालग्रामशिलासंगात्सर्वं याति प-

वित्रतामिति ॥ अत्र पंचायतनपूजायां तंत्रेण च निवेदितमित्यर्थ-
इति निर्णयसिंधुकारः ॥ आचारार्के तु पाद्मस्कांदब्रह्मपुराणेषु सं-
ग्रहे च ॥ शिवउवाच ॥ अनर्हं मम नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलं ॥
शालग्रामशिलालग्नं सर्वं याति पवित्रताम् ॥ नैवेद्यं मे नरोभुक्त्वा
श्रुत्यै चांद्रायणं चरेदिति ॥ चतुर्विंशतिमतव्याख्याऽऽचारकवि-
तु ॥ शालग्रामेण सह पूजायां सत्यां शिवनिर्माल्यमपि ग्रहणा-
र्हं ॥ तदुक्तं स्कांदे ॥ अयाश्च शिवनिर्माल्यमित्यादि ॥ कमलाकरा-
न्हिकेऽप्येवमेवोक्तं ॥ मयूखादिषु चेदंबुद्वचगृह्यपरिशिष्टत्वेन स्कां-
दवचनत्वेन चाऽनेकत्रोपन्यस्तं ॥ एतेन शैवसुधाकरे इदमुदाहृत्य
शालग्रामसंसर्गोनाम शालग्रामस्य सर्वदेवात्मकत्वे सर्वदेवपूजा-
ऽऽधारतया तत्र शिवबुद्ध्या पूजायां पञ्चादीनामर्पणमिति लक्षण-
प्रकाशे स्थितं ॥ कल्परत्नावल्यां तु शिवनाभिविषयकमेतदिति स्थि-
तं ॥ पूजाप्रकाशोदाहृतपाद्रे ॥ शालग्रामशिलालिंगे यः करोति
ममार्चनं ॥ तेनाऽर्चिता कार्तिकेर्वाल्लगानामेकसप्ततिः ॥ न तु शाल-
ग्रामेण सह पूजितशिवायार्पणमिति भ्रमितव्यमिति यदाधुनिक-
भ्रान्तेनोक्तं तन्निरस्तं वेदितव्यं ॥ केनाऽपि ग्रामाणिकेन तथाऽनंगी-
कारात् ॥ शालग्रामस्य संसर्गादिति तद्विस्मृतपाठे पठ्ठीश्रुत्या सं-
सर्गपदेन च भेदप्रतीत्या शालग्रामे शिवाऽभेदबुद्ध्या पूजनपरता-
याः शिवनाभिपरतायाश्च वक्तुमयुक्तत्वात् ॥ तथासति शालग्रा-
मे शिवार्चायां शिवनाभौ ममार्चायामिति वा कथनस्यौचित्यात् ॥
त्वन्मते अक्षरस्वारस्यहानेः सर्वसत्त्वदयवेद्यत्वाच्चा ॥ यत्तु पाद्मवच-
नमुक्तं तत्तु तादृशालिंगपूजाप्रशंसकमिति न तेन प्रकृतसिद्धिः ॥

अतो बहुनिबन्धोक्तरीत्या शालग्रामसाहित्येन वाणाद्यर्चन एव पंचदेवार्चकादीनां स्मार्तानां तन्निर्मात्यनिषेधप्रतिप्रसवार्थमेतदित्येव सतां मनोरमं ॥ तस्मात् स्मार्तानां भक्तिमतां वाणादौ स्वयमेव निर्मात्यग्रहणेऽपि न क्षतिः ॥ शालग्रामसाहित्येन पावित्र्यात् ॥ अथ तदसाहित्येऽपि कचिज्ज्योतिर्लिंगादौ पूजकदत्तं चंदनादिमात्रं किंचिदेव धारयन्ति ॥ एतत्सर्वं धर्मसिंधुकृता स्फुटीकृतं ॥ यथा तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्द्धे शिवनैवेद्याशने प्रायश्चित्तमुक्तोच्यते ॥ इदं च ज्योतिर्लिङ्गस्वयंभूर्लिङ्गसिद्धप्रतिष्ठापितलिङ्गातिरिक्तस्थानवरलिङ्गविषयं ॥ ज्योतिर्लिंगादौ तु पूजकेन दत्तं फलतीर्थादिकं भक्त्या शुद्ध्यर्थं ग्राह्यं न लोभेन ॥ पंचायतनस्थितलिङ्गेषु चरेषु प्रतिमासु चान्नादेरपि स्वयं ग्रहणेऽपि न दोषः ॥ ज्योतिर्लिङ्गाद्यन्यस्थिरलिङ्गेषु तीर्थोदकचंदनमात्रं श्रद्धावह्निः शिवोपासकैरेव ग्राह्यं ॥ ज्योतिर्लिंगादौ पूजकदत्तमन्नमपि भक्ष्यमिति केचिदिति ॥ अतः स्मार्तानामपि सर्वत्र शिवलिङ्गापितचंदनादिमात्रमपि ग्राह्यत्वेन न सिद्ध्यति किमुत शैवसुधाकरोदितं सर्वत्र शिवनिवेदितान्नभक्षणं ॥ अनेकत्र प्रतिषिद्धत्वात् ॥ प्रतिषेधस्तु यथा आचारमयूखे शिवपूजानिरूपणे भविष्ये ॥ दत्त्वा नैवेद्यवत्त्वादीन्नाददीत कदाचन ॥ त्यक्तव्यं शिवमुद्दिश्य तदादाने न तत्फलमिति ॥ आदाने ग्रहणे इति मयूखकारः ॥ पुनस्तत्रैव स्कांदे ॥ निर्मात्यं यो हि मद्भक्त्या शिरसा धारयिष्यति ॥ अशुचिर्भिन्नमर्यादोनरः पापसमन्वितः ॥ नरके पच्यते घोरे तिर्यग्योनौ च संभवेदिति ॥ तथा सारसंभवे दत्तात्रेयः ॥ निर्मात्यं भक्षयित्वैव मुच्छिष्टमगुरोरपि ॥ मासंपयोव्रतोभूत्वा जपनष्टाक्षरं सदा ॥ ब्रह्मकूर्चं ततः पीत्वा पू-

तोभवति मानवः ॥ तत्रैव ॥ निर्माल्यं नैव संभक्षेत्कूपे सर्वं च नि-
क्षिपेत् ॥ स्वीकुर्याद्यदि संमोहाद्वैरवं नरकं व्रजेत् ॥ भक्षिकापा-
दमात्रं तु निर्माल्यं न स्पृशेत्कचित् ॥ यदि स्पृशेत्समोहाद्वै नरके-
षु निमज्जति ॥ शिवपुराणे रुद्रवाक्यम् ॥ पूजां कुर्यान्निसंभ्यं तु त-
था भक्तिमच्चंचलाम् ॥ मम तीर्थप्रसादं च नैवेद्यं परिवर्जयेत् ॥
अनर्हं मम नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ॥ निवेद्य भक्त्या ऽभक्ष्यं
तत्सर्वं कूपे विनिक्षिपेत् ॥ अन्यत्रापत्रं पुष्पं फलं चान्नं महादेवस-
मर्पितं ॥ नाश्रियात्परिगृह्यैतन्निखनेद्वा जले क्षिपेत् ॥ तत्रैव वायुपु-
राणे ॥ जिह्वाचापल्यसंयुक्तोद्विजः संस्कारवर्जितः ॥ शिवनिर्माल्य-
भोजी च रौरवं नरकं व्रजेत् ॥ यंयांतरे शिवपुराणे ॥ निर्माल्यलंघने
दोषोधारणे च विशेषतः ॥ न धारयेत्कचिच्छंभोर्निर्माल्यं नच भ-
क्षयेदिति ॥ एवमादीन्यनेकत्र सर्वसाधारण्येन तन्निषेधकानि व-
चनानि बहून्वेवोपलभ्यन्ते ॥ अतः स्मार्तादिभिरपि उक्तस्थलाद-
न्यत्र शिवनिवेदितं नैव याह्यमिति निर्मत्तराणां सतामविप्रतिपन्नं ॥
वृत्तात्रेयादिवचनेषु कचित्केवलनिर्माल्यशब्ददर्शनेऽपि प्रकरणव-
लात् रुद्रेणभुक्तनिर्माल्यमित्याचारप्रकाशोदाहृतस्कांदवचनेन शि-
वानुभूतमखिलं निर्माल्यं परिभाषतइति शैवमुधाकरधृतनारदवच-
नेनच तथैव परिभाषणान्निर्माल्यशब्दः शिवार्पितविषयएव वो-
ध्यः ॥ किंच देवस्यादेरघातत्वं तु तेनाप्युक्तं ॥ अस्तिच शिवनिवे-
दितान्नादेरपि शिवस्त्वं ॥ द्रव्यमन्नं फलं तोयं शिवस्त्वं न स्पृशे-
त्कचित् ॥ लंघयेन्नैव निर्माल्यं कूपे सर्वं विनिक्षिपेत् ॥ भक्षिकापा-
दमात्रं यः शिवस्त्वमुपजीवति ॥ लोभान्मोहात्सपच्येत कल्पति न-
रके नरइत्याचारार्कं पद्मपुराणात् ॥ यस्तु तेन शैवस्य प्राणघा-

प्रापर्याप्तादधिकतरस्याऽपि शिवनिर्माल्यस्य लोभादिना ग्रहणे
 दोषाभावो दर्शितः॥सतु आचारप्रकाशाद्यनेकपंथोदात्तैः लोभा-
 न्नधारयेच्छंभोर्निर्माल्यं न च भक्षयेत् ॥ न स्पृशेदपि पादेन लंघये-
 न्नाऽपि नारदेत्यादिभिरादित्यपुराणाद्यनेकवचनैरयुक्ततरणवेति ध्ये-
 यं ॥ अथ प्रायश्चित्तैन्दुशेखरादिषु हरेरन्यनिर्माल्यादिभक्षणे
 त्वनापद्येवमिति अन्यशब्दनिर्दिष्टदुर्गाप्रभृतीनामन्नादिग्रणे पूर्वी-
 क्तचांद्रायणादिप्रायश्चित्तातिदेशात्तदप्यभोज्यमेव साधारण्येन
 स्मार्तादीनां सर्वेषां ॥ आपदि तद्भक्षणे तु लघु प्रायश्चित्तं ज्ञेयं ॥
 इत्थं विष्ण्वतिरिक्तदेवनैवेद्यादिग्रहणनिषेधोयथाशास्त्रं सर्वसाधा-
 रणोव्याख्यातः ॥ अथ वैष्णवैस्तु वाणलिंगादिनिवेदितं तथा य-
 त्किंचिद्देवांतरप्रतिमादिनिवेदितं च नैव भोक्तव्यं ॥ अनन्यत्वभंग-
 प्रसंगात् ॥ स्वव्रतलोपापत्तेः आचारविरोधात् मनोदोषसंभवात् दे-
 वांतरानर्चकत्वात् भगवन्नैवेद्यमात्रभोजनविधानात् तदितरभोज-
 नप्रतिषेधाच्च ॥ तथाहि ॥ अनन्याश्चित्तयंतोमां भजंत्यनन्यमनसो-
 ज्ञात्वाभूतादिमव्ययं विसृज्यदौरात्म्यमनन्यसौत्सदाइत्यादिषु वैष्ण-
 वानामनन्यत्वमुच्यते तच्चाऽन्यदेवोच्छिष्टभोजने भज्येत ॥ यो वै स्वां
 देवतां मतियजत इति तेत्तिरीयादिश्रावितदोषश्च प्रसज्येत ॥ किंच
 भगवन्निवेदितमेव भोक्तव्यं न तु तदनिवेदितं नाप्यन्यदेवनिवेदित-
 मिति वैष्णवानां व्रतं ॥ तल्लोपश्चोपपातकं भवति ॥ यथा ह तृतीया-
 ध्याये उपपातकगणनायां याज्ञवल्क्यः ॥ (श्लोक ३२) कौटि-
 ल्यं व्रतलोपनमिति ॥ अत्र व्रतशब्दस्य ईदृशशिष्टाप्रतिपिद्धभ-
 गवद्भक्तव्रतपरत्वं न तु स्नातकादिव्रतपरत्वमिति मिताक्षरायां स्फु-
 टं ॥ अपिच ॥ न भगवदर्पितवद्देवतांतरनैवेद्यस्याभक्षणे सर्वसाधा-

रण्येन किंचित्प्रायश्चित्तमुपलभामहे ॥ अतस्तद्रक्षणं वैष्णवंः स्व-
 पारंपरिकाऽविगीताचारविरोधादपि न कार्यं ॥ आचाराध्याये स्ना-
 तकप्रकरणे ॥ (श्लो० ११) विरुद्धं वर्जयेत्कर्मैति याज्ञवल्क्येन तादृश-
 कर्मणो वर्ज्यत्वस्मरणात् ॥ इह जनपदकुलाचारग्रामविरुद्धं च
 कर्मवर्जयेदिति मिताक्षरा ॥ मनुरप्याह ॥ येनाऽस्य पितरोयाता-
 येन याताः पितामहाः ॥ येन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन् दुष्य-
 तीति ॥ मिताक्षरायां च (अध्याय १) श्राद्धप्रकरणे (श्लो० ३७।३८)
 गंधोदकतिलैर्युक्तमिति ॥ ये समानेत्यादीनां व्याख्यानेष्वनेकत्र एत-
 देवाऽनुसृत्य व्यवस्था क्रियते ॥ तथा बृहत्सराशरोऽपि प्रथमाध्या-
 ये ॥ (श्लो० ४७) उपित्वा यन्नतन्नाऽपि स्वाचारं न विवर्जये-
 दिति तस्यावर्जनीयत्वमाह ॥ आचारमाधवे च तृतीयाऽध्याये
 श्राद्धवर्ज्यब्राह्मणेषु यमः ॥ सद्भिश्च निदिताचारः स्वकर्मपरिवर्ज-
 कइत्यादिगणयित्वाऽप्ये उपसंहरति ॥ चतुराश्रमवासाश्च सर्वे ते पं-
 क्तिदूषकाः ॥ इत्येतैर्लक्षणैर्युक्तास्तान् द्विजान् न नियोजयेदिति ॥
 अतः स्वाचारविरोधादपि तदज्ञेयं ॥ अन्यच्च याज्ञवल्क्यस्मृतौ
 व्यवहाराध्याये दिव्यप्रकरणे क्रोशविधाने ॥ (श्लो० १८) देवा-
 नुग्रान् समभ्यर्च्येत्यत्र उग्रान् देवान् दुर्गादीनि नि व्याचक्षाणेन वि-
 ज्ञानेश्वरेण तेषां तामसत्वं दर्शितं ॥ तदेव श्रीभागवतादिषु ॥ (स्कंध १)
 रजस्तमः प्रकृतयः समशीलान् भजंति वै ॥ तथा ॥ मुमुक्षवो धो-
 रूपां हिंसा भूतपतीनथ ॥ नारायणकलाः शान्ता भजंति सन-
 सूयवइत्यादौ स्फुटीकृताः ॥ अतस्तामसानां शक्तिभूतपतिप्रभृतीना-
 मुच्छिष्टं न ज्ञोक्तव्यं ॥ तामसान् भजक्षणे अन्नकार्यस्य मनसस्ता-
 मसत्वसंभवेन सात्विकेषु मोक्षादिसाधकेष्वजीटावश्यककर्मसु प्र-

वृत्तिविघातापातात् ॥ मनसोऽन्नकार्यत्वं तु छांदोग्ये श्वेतकेतुवि-
 द्यायां श्रूयते ॥ (खंड ५) अन्नमशितं त्रेधा विधीयते ॥ तस्य यः
 स्थविष्ठोधातुस्तत्पुरीषं भवति योमध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्म-
 न इति ॥ अये (खंड ६) एवमेव खलु सोम्यान्नस्याऽऽश्व्यमानस्य
 योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदिपति तन्मनोभवतीति ॥ तथा ॥ (खंड ५
 त० ६) अन्नमयं हि सोम्य मनआपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागि-
 तीति च ॥ अतस्तद्भक्षणं मोक्षप्रतिबंधकं ॥ यांति देवव्रतादेवान् दे-
 वान् देवयजोयांतीत्याद्युक्ततुच्छफलसंपादकं चेत्यपि हेयं ॥ किंच
 तथासति मनोदोषेण वागपि दुष्येदेव ॥ वाचोमनःशोत्थ्यत्वात् ॥
 यथा ॥ (अ० ३ श्लो० ३१) कालोऽग्निः कर्ममृद्वायुमनोज्ञानं
 तपोजलमित्यस्य व्याख्याने मनोपिवाचः शुद्धिसाधनं ॥ यथा स-
 माग्रायि मनसा वा ईपिता वाग्वदतीत्यादीत्याह विज्ञानेश्वरः ॥
 अतश्चित्तादिशुद्धीच्छुभिर्न तद्गोच्यं ॥ अपरंच ॥ वैष्णवानां देव-
 तांतरानर्चनं प्रागुपपादितं ॥ अतोऽनर्चकत्वादपि न तदुच्छिष्टा-
 न्नादिकंतैर्पाशं ॥ अतिनिषिद्धत्वात् ॥ निषेधस्तु सारसंग्रहे वायुपुराणे
 शिवनिर्माल्यप्रक्रमे ॥ अनर्चकद्विजातीनां तीर्थपानं सुरासमं ॥ प्रसा-
 दोमांसतुल्यः स्याच्चंदनं रुधिरं स्मृतमिति ॥ इतरच्च भगवन्निवेदित-
 मात्रभोजित्वएव वैष्णवत्वं सिद्ध्यति ॥ सारसंग्रहे ब्रह्मांडे ॥ तृदि रूपं
 मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः ॥ पादोदकं च निर्माल्यं यस्य मूर्ध्नि सवै-
 ण्ववइति ॥ अत्र सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन नैवेद्यमात्रभो-
 जित्वमपि वैष्णवलक्षणत्वेन प्रतीयते ॥ तथा नारदपंचरात्रप्रथमरा-
 त्रद्वितीयाध्याये परमेष्ठी ॥ (श्लो० २३) नहि पूतस्त्रिभुवने श्रीकृष्ण-
 सेवकात्परः ॥ शालग्रामशिलाचक्रे करोति कृष्णपूजनं ॥ तत्पादो-

दकनैवेद्यं नित्यं भुंक्ते च यः पुमान् ॥ सवैष्णवोमहापूतस्तन्मंत्रो-
पासकः शुचिः ॥ पुनाति पुंसां शतकं जन्ममात्रात्सबांधवमिति ॥
अत्र वैष्णवानामपि जीवनार्थं भगवन्निवेदितदेवतांतरनिवेदितान्-
योरन्नत्वाऽविशेषात्साधारण्येन भोजने प्राप्ते तत्पादोदकनैवेद्यंनि-
त्यंभुंक्तेचयःपुमानित्यनेन भगवन्निवेदितस्यैव भोजनं परिसंख्या-
यते ॥ तदेव नित्यपदेन दृढीक्रियते ॥ तादृशस्यैव च वैष्णवत्वमुच्य-
ते ॥ अतोवैष्णवैस्तु तदेव भोज्यं नतु देवतांतरनिवेदितमपि ॥ परि-
संख्यायाइतरनिवृत्तिफलकत्वात् ॥ यथा ॥ चयनप्रकरणे इमामगृ-
भ्णनूरशनान्मृतस्येति मंत्रस्य रशनाग्रहणप्रकाशकत्वलिङ्गात् अश्व-
गर्दभोभयूरशनान्मृतस्येति इमामगृभ्णनूरशनान्मृतस्येत्यश्व-
भिधानीमादत्तइति परिसंख्यायकवाक्यबलात् तस्य गर्दभरशनां-
ऽगत्वं निवर्तते ॥ यथा वा रागतः पंचनखापंचनखानां साधारण्येन
भक्षणं प्राप्ते पंचपंचनखाभक्ष्याइत्यनेन तदितरभक्षणं निषिद्ध-
ते ॥ अथ स्कांदे मार्गशीर्षमाहात्म्यचतुर्दशाध्याये विधातारं प्रति
भगवान् ॥ (श्लो० २४) यदुक्तं भवता ब्रह्मन् भोक्तव्यं किं शृ-
णुष्व तत् ॥ भोक्तव्यं च ममोच्छिष्टं मम भक्तिपरायणैः ॥ पवित्र-
करणं पुत्र पापिनामपि मुक्तिदं ॥ ममाशनस्य शेषं च योर्न भुंक्ते
दिनेदिने ॥ सिक्थे सिक्थे भवेत्पुण्यं चांद्रायणशतोद्भवं ॥ अवशि-
ष्टमथोच्छिष्टं भक्तानां भोजनद्वयं ॥ नान्यद्वै भोजनं तेषां भुक्त्वा
चांद्रायणं चरेत् ॥ अनर्पयित्वा योभुंक्ते अन्नपानादिकं च यत् ॥
श्वानविष्टासमं चान्नं पानं च मदिरासमं ॥ तस्मान्ममार्पयेत्पुत्र अ-
न्नपानादि चौपधं ॥ भक्षयेत्परया भक्त्या अशुचेः शुचिकारणं ॥
तीर्थयज्ञाधिकफलं कलिदोषविनाशनं ॥ ममोच्छिष्टं सुगतिदमपि

दुष्कृतकर्मणां ॥ अन्येषां देवतानां च न गृह्णीयाच्च भक्षितं ॥ अभक्तानां च पक्वान्नं भुक्त्वा च नरकं व्रजेदिति ॥ अत्राऽपि किंवा-
भोक्तव्यमिति ब्रह्मशस्त्रस्य भगवता मद्भक्तैस्तु मनुच्छिष्टमेव भो-
क्तव्यं न तु कथंचित्किंचिदितरदपीत्युत्तरमुक्तं ॥ तथा कंठरेवेणवा-
ऽन्यदेवताभुक्ताशननिषेधः ॥ तदशने चांद्रायणप्रायश्चित्तं ॥ अन्य-
थानरकप्राप्तिश्चोक्तैव ॥ इत्थमितरत्राऽपि दृश्यं ॥ अतोवैष्णवैर्न दे-
वतांतरनिवेदितं किंचिदपि भोज्यं किंतु सर्वं भगवदर्पितमेव या-
स्यं ॥ सर्वेषां तदावश्यकताया अनुपदमतीतप्रशस्योत्तरे सम्यक्स-
मर्थितत्वात् ॥ अपिच भगवन्नैवेद्यभक्षणस्य श्रवणकीर्तनादिरूप-
भक्त्यंतःपातित्वमपि क्वचिदुच्यते ॥ यथा सारसंगहे साधनरूपभ-
क्तिनिरूपणे पादो ॥ आद्यं तु वैष्णवं प्रोक्तं शंखचक्रांकनं हरेः ॥
धारणं चोर्ध्वपुंड्राणां तन्मंत्राणां परिग्रहः ॥ कीर्तनं श्रवणं चैव वंदनं
पादसेवनम् ॥ तत्पादोदकसेवा च तन्निवेदितभोजनम् ॥ तदीयानां
च सेवा च द्वादशीव्रतनिष्ठता ॥ तुलसीरोपणं विष्णोर्देवदेवस्य शा-
ङ्गिणः ॥ भक्तिः षोडशधा प्रोक्ता भवबंधविमुक्तये ॥ तत्रैव हारी-
तोपि ॥ शंखचक्रोर्ध्वपुंड्रादिधारणं स्मरणं हरेः ॥ तन्नामकीर्तनं चैव-
तन्निवेदितभोजनं ॥ तत्पादवंदनं चैव तत्पादांबुनिषेवनं ॥ एकाद-
श्युपवासश्च तुलस्याअर्चनं हरेः ॥ तदीयानामर्चनं च भक्तिर्नववि-
धा स्मृतेति गौणभक्तीनां च परमभक्तिज्ञानयोः साधकत्वं तत्र
तत्र प्रसिद्धमेव ॥ अतस्तदुभयेप्सुभिस्तदन्यतरेप्सुभिश्चैताः सर्वा-
अपि साधनरूपाभक्तयः सादरमनुष्ठेया एव ॥ भगवन्नैवेद्यभक्षणे
च सर्वप्रामाणिकात्यादृतत्वं कस्याऽपि साधोर्विसंमत्यभावश्चास्ये-
वेति किंवद्विना ॥ तथाचाद्यं निष्कर्षः ॥ भगवन्नैवेद्यभक्षणं तु स-

वैषामावश्यकं ॥ पङ्क्तिधशिवनिर्माल्येषु निवेदितमात्रं शैवैः सर्वत्र
 भोज्यं इतरत्तु चंदनादिकं वस्त्रादिकं च कदाचित्पूजकेन दत्तं चे-
 च्छुद्धया प्राप्तं नतु लोत्तेन ॥ बाणालिगाद्यार्पितं तु सर्वं स्वयमपि
 प्राप्तं ॥ स्मार्तेस्तु सर्वथा सर्वविधं शिवनिर्माल्यं हेयमेव ॥ पंचा-
 यतनादौ शालग्रामेण सहार्चितबाणालिगादेस्तीर्थादिकं तु भक्ति-
 मत्त्वे सति प्राप्तं तथा ज्योतिर्लिंगस्याऽपि पूजकेन दीयमानं तीर्थ-
 चंदनादिमात्रं श्रद्धातिशये शुद्ध्यर्थं किञ्चिद्भार्यं ॥ केचित्स्मार्ताः गृ-
 हेऽर्चितकेवलबाणादेरपि श्रद्धावशात्तीर्थलेशं गृह्णन्ति ॥ आचारा-
 दर्शेतु ॥ ततो गृहार्चनं कुर्यादभीष्टसुरपूजनमित्यादिना गृहे देवार्च-
 नमुपक्रम्य रुद्रांगलग्नमग्नौ च दहेत्सर्वचतक्षणात् ॥ तथा ॥ भस्मांगे-
 भ्यश्च शांजवमिति शिवनिवेदितप्रतिपत्तिरुक्ता ॥ भस्मांगेभ्यः शैवे-
 भ्यः देयमित्यनुवर्तते ॥ अत्र भस्मांगशब्देन चंडेश्वरादय एवोच्यन्त इति
 केचित् ॥ प्राकृता अपीत्यपरे ॥ गृहे चंडाद्यभावात्प्राकृता एवेत्यन्ये ॥
 गृहे च बाणचललौहाद्यन्यतमालिगस्यैव पूजनं भवति नतु स्था-
 वरादेरिति तद्विषयिण्येवेयं प्रतिपत्तिरिति केचित् ॥ अथ सूर्यादि
 देवतांतरनैवेद्यं तु स्मार्तादिभिः सर्वैरपि न शोक्तव्यं ॥ तद्भोजने प्रा-
 यश्चित्तिरूपणात् ॥ तद्विपत्तिश्च दर्शिता आचारादर्शे ब्रह्मपु-
 राणेषु ॥ शिष्टेभ्योऽप्यथ देवेभ्यो यत्तद्दीनेषु निक्षिपेदिति ॥ तथा ॥
 सौरमंगेभ्यः शाक्येभ्यस्तायिनेभ्यो निवेदितं ॥ स्त्रीभ्यश्च देयं मातृभ्यो-
 यत्तु किञ्चिन्निवेदितमिति ॥ स्त्रीभ्यः त्रिधनुकदीनस्त्रीभ्यः ॥ अथ पंच
 विधपंचायतनवैवेद्यप्रतिपत्तिस्तत्पार्षदेभ्यः समर्पणरूपा दर्शिता
 गौतमतंत्रे दशमाध्याये ॥ (श्लो० १३८) विष्वक्सेनाय वै दद्याच्छेषं

नैवेद्यमुत्तमं॥उच्छिष्टभोजिनोऽप्येते एतेषामवधारयेत्॥गणेशो वक्र-
तुण्डाय सूर्यचंद्रांशवेऽर्पयेत्॥विष्णौ तु विष्वक्सेनाय शिवे चंडेश्व-
राय च ॥ शक्त्युच्छिष्टं शेषिकायै दद्यादर्चनसिद्धये॥अन्यथा नै-
व सिद्धिः स्यादर्चकोनरकं व्रजेदिति ॥ अथ भगवदनन्यभक्तैर्वै-
ष्णवैस्तु सर्वदा भगवदर्पितमेव भोक्तव्यं नतु देवतांतरनिवेदितं किं-
चिदपीति श्रीः ॥ यत्तु भगवद्भक्त्यादिद्वेषिणा सदानंदगिरिणा य-
द्यपि शिवनिर्माल्यमेव भोक्तव्यं नान्यदेवनिवेदितं नवा निवेदित-
मिति पूर्वोदाहृतश्रुत्यादिवलात् सिद्धेर्थे प्रतिपदं सामान्यतश्च श्री-
मद्भागवतादिवचांसि निषेधरूपाणि बहुशउपलभ्यन्ते तथापि वि-
स्तरभयात् अस्मासु परेषां विद्वेष्टृत्वसंभावनाभयाच्च तानि नोप-
न्यस्यंतइति साहसादुक्तं ॥ तत्तु प्रकांतप्रश्नद्वयोत्तरेण निरस्तमेवे-
ति एतन्निरीक्षकैः साधारणैरपि स्वयमेवावगम्यते ॥ विदुषां तु
तत्पूर्वमेव सुविदितमेवास्तीत्यलं॥सर्वेषांशिवोच्छिष्टग्रहणाऽऽग्रहप्र-
तिपादकः शैवसुंधाकरभागोऽपि प्रायेण सर्वोऽप्यत्रैव खंडितोवे-
दितव्यः॥यानि च तेन नारदवचांस्युक्तानि तानि किं पुराणस्था-
न्याहोस्वित् स्मृतिस्थानि ॥ अन्यतरस्थितत्वेऽपि कस्मिन् भागे क-
तमश्लोकरूपाणीत्यन्वेष्टव्यां॥इत्थं तदुदाहृतेषु बहुषु वचनांतरेष्व-
पि समूलत्वं चिंत्यं ॥ भगवन्नैवेद्यस्य तु सर्वथा बाधोऽशक्यएव ॥
शिवोमूर्ध्ना धत्ते चरणसलिलं यस्य सततं मखे जागान् गृह्णंत्यपि
भुवि यदंग्रौ सुरगणाः ॥ श्रुतीर्यन्निश्वासान्दृदि च वदने विभ्रति
सदा ऽखिलाविप्राधाता सृजति सकलं यस्य तनयः ॥ १ ॥ मन-
श्चंद्रोयस्यौषधिचयमशेषं पचति यत्पदं चादित्यः प्रोज्ज्वलयति ज-
गत्स्य मद्भसा॥कृशानौ यद्वक्त्रे जगति सकलं जुह्वति हविर्द्विज-

न्मानः सर्वे वदनजनुपोऽश्रन्ति च ततः ॥ २ ॥ सर्ववेदोपदिष्टाग्नेः
 शिटाराध्यस्य तस्य कः ॥ ईष्टे संबन्धरहितं भोक्तुमच्छिष्टकर्मणः ॥
 ॥ ३ ॥ देवतांतरनैवद्यस्यापाहृतं निरूपितं ॥ काचित्कविधिवा-
 क्यानां विषयश्च प्रदर्शितः ॥ ४ ॥ अस्मान्निर्जुज्यते नैव तस्माद्देवां-
 तरार्पितं ॥ न स्मार्तेरपि सर्वत्र भस्माऽऽलिप्तैस्तु तत्कचित् ॥ ५ ॥ कं-
 दर्पदर्पहा ऽऽनंदसंदोहाऽमंदमंदिरं ॥ सेव्यएकोऽर्चिदाक्षोभोज्यमेकं
 तदर्पितं ॥ ६ ॥

अथ षष्ठः प्रधानः प्रश्नः ॥ ६ ॥

॥ भवन्मार्गे तिलकं कीदृशं केन द्रव्येण कर्तव्यं ॥ ६ ॥

॥ उत्तरं ॥

निर्दोषमस्मान्निर्ध्वं पुंङ्गमेव विधीयते ॥ गोपीचंदनमिश्रेण भगव-
 त्कुंकुमादिना ॥ अस्य वैष्णवचिन्हत्वात् पावनत्वादयक्षयात् ॥ आ-
 वश्यकत्वाद्भगवत्पापकत्वाच्च धारणं ॥ तथा हि ॥ पाद्मोत्तरखंडे द-
 शमाध्याये देवीं प्रति शिवः ॥ ये कंठलग्नतुलसीनलिनाक्षमालाये
 बाहुमूलपरिशोभितशंखचक्राः ॥ येवा ललाटफलके लसदूर्ध्वपुं-
 ङ्गास्ते वैष्णवाभुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥ पराशरमाधवीये सत्यव्रतो-
 ऽपि ॥ ऊर्ध्वपुंङ्गमृजुसौम्यं ललाटे यस्य दृश्यते ॥ चांडालोऽपि चि-
 शुद्धात्मा पूज्यएव न संशयइति ॥ अपिशब्दात् कैमुतिकेनान्येषां
 पावित्र्यं बोधयति ॥ आथर्वणोपनिषदि ॥ ॐ नमस्कृत्य भगवंतं ना-
 रदः सर्वेश्वरं वासुदेवं पप्रच्छ श्रीभगवन्ऊर्ध्वपुंङ्गविधिं द्रव्यमंत्रस्था-
 नादिसहितं मे ब्रूहीति ॥ तं होवाच भगवान् वासुदेवइत्यादिना म-

हता प्रपंचेनैतन्निरूपितं ॥ अन्ये पुनरिमाः श्रुतीरप्युदाहरन्ति ॥ क-
ठशाखायां ॥ धृतोर्ध्वपुंड्रः कृतचक्रधारी विष्णुं परं ध्यायति यो-
महात्मा ॥ स्वरेण मंत्रेण सदा हृदि स्थितं परात्परं यन्महतोमहांतम् ॥
महोपनिषदि ॥ धृतोर्ध्वपुंड्रः परमेशितारं नारायणं सांख्ययोगा-
धिगम्यम् ॥ स्मृत्वा विमुच्येत नरः समस्तैः संसारपाशैरिह चैव वि-
ष्णुः ॥ आथर्वणे ॥ हरेः पादाकृतिमात्मनोहिताय मध्ये छिद्रं ऊ-
र्ध्वपुंड्रं योधारयति सपरस्य प्रियो भवति सपुण्यवान् भवति समु-
क्तिवान् भवतीति ॥ किंच ॥ पुनः पद्मपुराणे ॥ ऊर्ध्वपुंड्रस्य माहा-
त्म्यं वक्ष्यामि शुभदर्शने ॥ धारणादेव मुच्येत भवबंधविमूढधीः ॥
एकांतिनोमहाभागाः सर्वे मम हि ते रताः ॥ सांतरालं प्रकुर्वीरन् ऊ-
र्ध्वपुंड्रं पदाकृतीत्यादिना सविस्तरं तिलकस्याऽऽवश्यकत्वं निरूपि-
पितं ॥ ननु तथाऽप्युक्तद्रव्येणैव ईदृशाकारस्यैव तस्य करणे किं
मानमिति चेत् ॥ पृष्ठानि द्रव्यभेदादिप्रमाणानि पृथक् त्वया ॥ त-
दुत्तरेषु वक्तव्याः प्रमाणप्रचयामया ॥ १ ॥

॥ अथाऽस्याऽवांतरः प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

तत्र पूर्वं भगवतस्तपियायाश्च कीदृशं विधानं ॥ ४१ ॥

॥ उत्तरं ॥

ईश्वरे चोदनावाक्याऽनियोज्यत्वेन योज्यतां ॥ तिलकं किल किं-
चित्स्वरुचितोरुचिरं चिरं ॥ १ ॥ परंपरागताकारं द्रव्यैर्नृगमदादि-
भिः ॥ जातरूपमयं रत्नैर्जातरूपं च तज्जनैः ॥ २ ॥ तैर्द्रव्यैस्तत्प्रि-

यायास्तु तत्स्याल्लोके स्त्रियाइव ॥ यतः शास्त्रे लोकवत्तु लीलकै-
 वल्यमुच्यते॥३॥तथाहि॥ईश्वरेषु हि न विधिव्यापारः प्रवर्तते॥न तस्य
 कार्यं करणं च विद्यते॥नमे पार्थाऽस्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचने
 त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः॥अतो न तत्र तिलकादीनां द्रव्यादिनियमः किंतु
 भक्तरुच्यनुसारेणैव तद्विधानं॥तं यथायथोपासते तदेवभवतीत्यादि
 श्रुतिभ्यः येयथामांप्रपद्येतेतांस्तथैवभजाम्यहमित्यादिस्मृतिभ्यः य
 द्यद्वियातउरुगायविभावयंतितत्तद्वपुःप्रणयसेसदनुग्रहायेत्यादिपु-
 राणवचनेभ्यश्च॥अतः सुवर्णरौप्यादिमयं वा कस्तूर्यादितद्योग्यो-
 त्तमद्रव्यैर्वा यथारुचि भक्तैर्भगवते तत्प्रियायै च तिलकं समर्पणीयं॥
 नचदेवानां तिलकसमर्पणे सुवर्णादिघटिततत्समर्पणे वा मानाभा-
 वः शङ्क्यः॥आचाराध्याये गणपतिकल्पे (श्लो० २४) आदित्यस्य
 सदा पूजां तिलकं स्वामिनस्तथा॥महागणपतेश्चैवकुर्वन्सिद्धिमवा-
 मुयादिति याज्ञवल्क्यवचनस्य मानत्वान् ॥ अत्रैव मिताक्षरायां ॥
 तिलकं स्वर्णनिर्मितं रूप्यनिर्मितं च कुर्वन् सिद्धिमभिलषितामाप्नो-
 ति त्युक्तेश्च ॥ तथाऽऽचारप्रकाशे॥अथ दुर्गायाः सुवर्णनेत्रतिलक-
 दानं भविष्यपुराणे॥ सौवर्णे त्वक्षिणी राजन् भगवत्यै प्रयच्छति ॥
 गोसहस्रफलं प्राप्य सूर्यलोके महीयते ॥ तथा सुवर्णतिलकं दुर्गा-
 देव्यै प्रयच्छति॥सगच्छति परं स्थानं यत्र सा परमामतेति ॥ एव-
 मनेकत्र देवताविषये सुवर्णनेत्रतिलकादिसमर्पणं प्रसिद्धं ॥ नचैवं-
 सति कस्तूर्यादिद्रव्यनिर्मितभगवत्तिलकस्य असांप्रदायिकत्वं शं-
 क्यं ॥ कस्तूरीतिलकं ललाटपटले वक्षस्थले कौस्तुभमित्यादिप्रा-
 चीनवर्णनेन तथा सार्वत्रिकशिष्टाचारेण च शंकाऽनुदयात् ॥ अ-
 तएव श्रीभगवते ॥ (स्कं० १० अ० ३५ श्लो० १०) दर्शनी-

हता प्रपंचेनैतन्निरूपितं ॥ अन्ये पुनरिमाः श्रुतीरप्युदाहरन्ति ॥ क-
 ठशाखायां ॥ धृतोर्ध्वपुंड्रः कृतचक्रधारी विष्णुं परं ध्यायति यो-
 महात्मा ॥ स्वरेण मंत्रेण सदा हृदि स्थितं परात्परं यन्महतोमहांतम् ॥
 महोपनिषदि ॥ धृतोर्ध्वपुंड्रः परमेशितारं नारायणं सांख्ययोगा-
 धिगम्यम् ॥ स्मृत्वा विमुच्येत नरः समस्तैः संसारपाशैरिह चैव वि-
 ण्णुः ॥ आथर्वणे ॥ हरेः पादाकृतिमात्मनोहिताय मध्ये छिद्रं ऊ-
 र्ध्वपुंड्रं योधारयति सपरस्य प्रियो भवति सपुण्यवान् भवति समु-
 क्तिवान् भवतीति ॥ किंच ॥ पुनः पद्मपुराणे ॥ ऊर्ध्वपुंड्रस्य माहा-
 त्म्यं वक्ष्यामि शुभदर्शने ॥ धारणादेव मुच्येत भवबंधविमूढधीः ॥
 एकांतिनो महाभागाः सर्वे मम हिते रताः ॥ सांतरालं प्रकुर्वीरन् ऊ-
 र्ध्वपुंड्रं पदाकृतीत्यादिना सविस्तरं तिलकस्याऽऽवश्यकत्वं निरूपि-
 पितं ॥ ननु तथाऽप्युक्तद्रव्येणैव ईदृशाकारस्यैव तस्य करणे किं
 मानमिति चेत् ॥ पृष्ठानि द्रव्यभेदादिप्रमाणानि पृथक् त्वया ॥ त-
 दुत्तरेषु वक्तव्याः प्रमाणप्रचयामया ॥ १ ॥

॥ अथाऽस्याऽर्वांतरः प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

तत्र पूर्वं भगवतस्तत्प्रियायाश्च कीदृशं विधानं ॥ ४१ ॥

॥ उत्तरं ॥

ईश्वरे चोदनावाक्याऽनियोज्यत्वेन योज्यतां ॥ तिलकं किल किं-
 चित्स्वरुचितोरुचिरं चिरं ॥ १ ॥ परंपरागताकारं द्रव्यैर्भृगमदादि-
 भिः ॥ जातरूपमयं रत्नैर्जातरूपं च तज्जनैः ॥ २ ॥ तैर्द्रव्यैस्तत्प्रि-

यायास्तु तत्स्याल्लोके स्त्रियाद्व ॥ यतः शास्त्रे लोकवत्तु लीलाकै-
 वल्यमुच्यते ॥ ३ ॥ तथा हि ॥ ईश्वरेषु हि न विधिव्यापारः प्रवर्तते ॥ न तस्य
 कार्यं करणं च विद्यते ॥ न मे पार्थाऽस्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचने
 त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ अतो न तत्र तिलकादीनां द्रव्यादिनियमः किंतु
 भक्तरुच्यनुसारेणैव तद्विधानां ॥ तं यथायथोपासते तदेव भवतीत्यादि
 श्रुतिभ्यः ये यथा मां प्रपद्येते तांस्तथैव भजाम्यहमित्यादिस्मृतिभ्यः य
 द्यद्विधात उरुगायविभावयंतितत्तद्वपुः प्रणयसे स दनुमहायेत्यादिपु-
 राणवचनेभ्यश्च ॥ अतः सुवर्णरौप्यादिमयं वा कस्तूर्यादितद्योग्यो-
 त्तमद्रव्यैर्वा यथारुचि भक्तैर्भगवते तद्वियायै च तिलकं समर्पणीयं ॥
 न च देवानां तिलकसमर्पणे सुवर्णादिघटिततत्समर्पणे वा मानाभा-
 वः शङ्क्यः ॥ आचाराध्याये गणपतिकल्पे (श्लो० २४) आदित्यस्य
 सदा पूजां तिलकं स्वामिनस्तथा ॥ महागणपतेश्चैव कुर्वन्सिद्धिमवा-
 मुयादिति याज्ञवल्क्यवचनस्य मानत्वान् ॥ अत्रैव मिताक्षरायां ॥
 तिलकं स्वर्णनिर्मितं रूप्यनिर्मितं च कुर्वन् सिद्धिमभिलपितामामो
 ति त्युक्तेश्च ॥ तथाऽऽचारप्रकाशे ॥ अथ दुर्गाद्याः सुवर्णनेत्रतिलक-
 दानं भविष्यपुराणे ॥ सौवर्णे त्वक्षिणी राजन् भगवत्यै प्रयच्छति ॥
 गोसहस्रफलं प्राप्य सूर्यलोके महीयते ॥ तथा सुवर्णतिलकं दुर्गा-
 देव्यै प्रयच्छति ॥ सगच्छति परं स्थानं यत्र सा परमामतेति ॥ एव-
 मनेकत्र देवताविषये सुवर्णनेत्रतिलकादिसमर्पणं प्रसिद्धं ॥ न चैवं-
 सति कस्तूर्यादिद्रव्यनिर्मितभगवत्तिलकस्य असांप्रदायिकत्वं शं-
 क्यं ॥ कस्तूरीतिलकं ललाटपटले वक्षस्थले कौस्तुभमित्यादिप्रा-
 चीनवर्णनेन तथा सार्वत्रिकशिष्टाचारेण च शंकाऽनुदयात् ॥ अ-
 तएव श्रीभागवते ॥ (स्कं० १० अ० ३५ श्लो० १०) दर्शनी-

यतिलकोवनमालादिव्यगंधतुलसीमधुमत्तैरित्यादौ भक्त रुच्यनुसा-
रेण यथाकथंचिन्मनोहरं तिलकं तस्य कार्यमिति दर्शितं ॥ तथा ॥
गौतमीयतंत्रे च सप्तदशाध्याये ॥ (श्लो० १५) चतुर्भुजं शंख-
चक्रगदाशार्ङ्गधरं हरिमिति तद्वर्णनमुपक्रम्य ॥ (श्लो० १८) ल-
लाटतटविन्यस्तकस्तूरीतिलकोज्ज्वलमिति स्पष्टमेव ऋगमदतिल-
कमभिहितं ॥ नारदपंचरात्रे तु ॥ (रात्र ३ अ० ५) भगवद्वर्णने
(श्लो० ८) लोलालकस्फुरितभालतलप्रदीप्तगोरोचनातिलकमं-
जुलचित्रमालमिति ॥ गौतमीयतंत्रे च सप्तविंशाध्याये ॥ (श्लो०
३७) रोचनातिलकं प्रांते कुंतलालिसमादृतमिति ॥ तथा तत्रैव
एकोनविंशाध्याये ॥ (श्लो० १८) गोरोचनाभालतिलकं नी-
लकुंतलशोभितं ॥ नारदाद्यैर्मुनिगणैरादृतं स्निग्धलोचनैः ॥ इति च
भगवतो गोरोचनातिलकमप्युक्तं ॥ द्रव्यांतराण्याचारप्रकाशे नार-
दीये ॥ सचंदनं सकर्पूरं कुंकुमागुरुमिश्रितं ॥ ऋगनाभिसमायुक्तं
जातीफलविमिश्रितं ॥ तुलसीचंदनोपेतं महाविष्णोः सुखावहं ॥
गारुडे ॥ योहिभागवतोभूत्वा कलौ तुलसिचंदनं ॥ न चार्पयति वै
विष्णोर्न स भगवतो नरदति ॥ अत्रोक्तेषु कानि चिच्चंदनादिद्रव्या-
णि भगवत्तिलकेऽप्युपयुज्यंत इति बहवः ॥ एवं तत्प्रियाया अ-
पि न द्रव्यादिनियमः ॥ भगवदभिन्नत्वात् ॥ पुराणादिष्वनेकधा
वर्णनदर्शनाच्च ॥ यथा आदित्यपुराणे नारदोक्तराधिकानाममुनि-
त्यमाघूर्णता पूर्णा कस्तूरीतिलकांकितेति ॥ अतः कस्तूर्याद्यन्यतमे-
न लौकिकसौभाग्यशालिनीवद्भगवत्प्रियाया अपि तिलकमर्पणी-
यं ॥ लौकिकरुच्यनुसारिवस्त्राभरणादिवत् ॥ लोकवत्तुलीलाकैव-
ल्यं यथा देहे तथा देवइत्यादिषु तथैव प्रतीतेः ॥ पूजां गत्वेनोभयत्र

तत्समर्पणं त्वावश्यकमेव॥पूजांगत्वं तु यथाह सारसंयहे भगवत्पू-
जामुपक्रम्य हारीतः ॥ स्नानपात्रोदमादाय स्नापयेत्कमलापतिम् ॥
कस्तूरीतिलकं गंधं पुष्पाणि सुरभीणि च ॥ वस्त्रं चैवोपवीतं च द-
द्यादाभरणानि चेत्याह ॥ एवं नारदपंचरात्रे तृतीयरात्रे षष्ठाध्या-
ये भगवत्पूजामुपक्रम्य ॥ (श्लो० १५।१६) भूयोवेणुं वदनस्थं
वक्षोदेशे वनमालां ॥ वक्षोजोर्ध्वं प्रयजेच्च श्रीवत्संकौस्तुभरत्नं ॥
श्रीखंडनिष्पंदविचर्चितांगोमूलेन भालादिषु चित्रकाणि ॥ लि-
ख्यादथो पंजरमूर्तिमंत्रैरनामयोदीपशिखाकृतीनीत्याकारोऽपि द-
र्शितः ॥ इदंच पूर्वापरवचनानुरोधात्पूज्यभगवत्स्वरूपविषयमेवेति
प्रतिभाति ॥ इहाऽन्धिकस्योपक्रांतत्वात्पूजकस्य तु पूर्वं जपारंभ-
एव तिलकस्य विहितत्वात् ॥ यदित्विदं पूजकस्यैव पूजामध्ये
पुनस्तदंगभूततिलकविधानमित्यभ्युपगम्येत तदाऽपि भगवतस्तिल-
कसमर्पणस्य शास्त्रसिद्धत्वान्तत्र द्रव्यवदाकारस्यापि शास्त्रोक्तान्य-
तमस्य भक्तरुच्यनुसारेण विन्यासोऽस्तु ॥ परं पुंड्रं तूर्ध्वमेव समर्प-
णीयं ॥ अतएव गौतमीयतंत्रे षोडशाध्याये (श्लो० २०) रत्न-
सिंहासनासीनं पुंडरीकदलेक्षणमिति ध्येयं भगवत्स्वरूपमुपक्रम्यो-
च्यते ॥ (श्लो० ३१) दिव्यमालांवरधरं दिव्यगंधानुलेपनं ॥ ल-
लाटे हृदये कुक्षौ कंठे बाह्वोश्च पार्श्वयोः ॥ विराजितोर्ध्वपुंड्रेण
चंदनेन विभूषितमिति॥एवमन्यत्राऽपि दृश्यं ॥ पूजांगत्वाद्धरेरूर्ध्वं
तिलकं किल केनचित्॥मुद्रव्येणोचिताकारं यथाचारं विरच्यतां ॥
॥ १ ॥ तस्मियायाः श्रियालोके स्त्रियाइव विधीयते॥स्वरुच्या ति-
लकं भक्तेः सेवासक्तैर्निरं तरं ॥ २ ॥

॥ अथद्वितीयोऽवांतरः प्रश्नः ॥ २ ॥

॥ तदनुभवच्छिष्याणां तत्पत्नीनां च समानरीत्या वा
वैलक्षण्येनेति वक्तव्यं ॥ ४२ ॥

॥ उत्तरं ॥

शिष्टाचारो न हि स्त्रीणामूर्ध्वपुंड्रविधेः कचित् ॥ वैदिकत्वात्स्यपतिना
कृते सति च सिद्धितः ॥ १ ॥ तत्र वैदिकत्वं तु वेदमंत्रोच्चारणविशि-
ष्टेति कर्त्तव्यताकत्वात् ॥ तथा हि ॥ आथर्वणोपनिषदि ॥ अथ गोपी-
चंदनपापघ्नं विष्णुदेहसमुद्भवम् ॥ चक्रांकितं नमस्तुभ्यं धारणान्मुक्ति-
दोभव ॥ १ ॥ इति प्रार्थनं ॥ इमं मे गंगेति जलमादाय विष्णोर्नुक-
मिति मर्दयेत् अतो देवा अवंतु न इत्येताभिर्ऋग्भिर्विष्णुगायत्र्या त्रि-
वारमभिमन्त्र्य ॥ शंखचक्रगदापाणे द्वारकानिलयाऽच्युत ॥ गोवि-
न्द पुंडरीकाक्ष रक्ष मां शरणागतमिति ॥ मां ध्यात्वा गृहस्थोल्ला-
टादिद्वादशस्थलेष्वनामिकांगुल्या विष्णुगायत्र्या केशवादिद्वादश-
नामभिर्वा धारयेत् ॥ ब्रह्मचारी वानप्रस्थोल्लाटकंठद्वयद्वौष्ठमूलेषु
वैष्णव्या गायत्र्या कृष्णादिपंचनामभिर्वा धारयेत् ॥ यतिस्तर्जन्या
शिरोल्लाटद्वयेषु प्रणवेन धारयेदिति ॥ वैदिके च स्त्रीणामनधि-
कारोऽस्मिन्कल्पे सर्वधर्मशास्त्रदुंदुभिषुष्टोऽस्येव ॥ यथाऽऽह मनुः ॥
(अ० २ श्लो० ६६) अमंत्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृत्तशेषतः ॥
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ ६६ ॥ वैवाहिको-
विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ॥ पतिसेवा गुरौ वासोगृहा-
र्थोऽग्निपरिक्रियेति ॥ ६७ ॥ पुनर्नवमाध्यायेऽपि ॥ (श्लो० १८)
नास्ति स्त्रीणां क्रिया मंत्रैरिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ निरिन्द्रियासमंत्राश्च

स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः॥नचैवंसति स्वाध्यायजपहोमादिसंध्यादानादिकं च यत् ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं विना कुर्यात्तत्सर्वं निष्फलं भवेदित्यादिस्मृतिसारसमुच्चयादिधृतवचनैरूर्ध्वपुंड्रराहित्येन कृतानां सर्वकर्मणां वैफल्यकथनात् स्त्रीकर्तृकेऽपि दानादौ वैफल्यप्रसंगात् तद्वारणाय तस्याअपि तदावश्यकमिति शङ्क्यं ॥ सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ॥ विशिखोव्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतमित्युपवीतराहित्येन कृतकर्मणां वैफल्यस्मरणेऽपि स्त्रीणां तदनधिकारात् विवाहोत्तरं पतिकृतोपवीतद्वयधारणेनैव तासां कर्मवैफल्यनिवृत्तिसंभवात् ॥ अतएव पंचमाध्याये स्त्रीधर्मेषु मनुः ॥ (श्लो० १५५) नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञोन व्रतं नाप्युपोषितमिति ॥ बृहत्पराशरोऽपि चतुर्थाध्याये स्त्रीधर्मानुपक्रम्य ॥ (श्लो० ६४) सामाहन्मृत्कमित्याद्यैर्देवैर्न्यस्ता नृणां तनौ ॥ अर्धकायानराणां ताः स्त्रीणां नातः पृथग्व्रतमिति ॥ व्रतशब्देन सांप्रदायिकनित्यकर्तव्यतिलकादेरपि संग्रहः ॥ पुनर्निर्णयसिंधौ ॥ (परिच्छेद १) स्कांदे ॥ नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञोन व्रतं नाऽप्युपोषणं ॥ भर्तृशुश्रूपयैवैतालोकानिष्टान् व्रजंतिहि ॥ यद्देवेभ्योयच्च पित्रादिकेभ्यः कुर्याद्भर्ताऽभ्यर्चनं सत्क्रिया च ॥ तस्यार्द्धं वै सा फलं नान्यचित्ता नारी भुंक्ते भर्तृशुश्रूपयैवेति ॥ अतोऽग्निहोत्रादिवदूर्ध्वपुंड्रमपि पतिकृतमेव तासां फलं जनयति ॥ अतएव ऊर्ध्वपुंड्रं द्विजातीनामग्निहोत्रसमोविधिरिति निर्णयसिंधौ तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्द्धधृतवचने ऊर्ध्वपुंड्रे अग्निहोत्रतौल्याऽतिदेशः ॥ किंच ॥ ऊर्ध्वपुंड्रविषये मुख्यद्रव्यस्य गोपीचंदनतुलसीमूलमृत्तिकादेर्धारणं

न कापि स्त्रीणां विधीयते ॥ प्रत्युत स्त्रीणां नित्यं मांगलिकधारण-
नियमात् मांगल्येषु च सर्वेषु न धार्यं गोपिचंदनमिति वचनात्ता-
सां तद्वारणनिषेधएव गम्यते ॥ गंधादिर्विदुस्तु ललाटे ताभिः का-
र्यएव ॥ अवैधव्यकरत्वात् ॥ उपवासव्रतादिष्वपि अत्याज्यत्वस्म-
रणाच्च ॥ यथोक्तं हेमाद्रौ व्रतकांडे स्त्रीव्रतमुपक्रम्य गारुडे ॥ गंधा-
लंकारतांबूलपुष्पमालानुलेपनं ॥ उपवासे न दुष्यंति दंतधावनमंज-
नमिति ॥ तथा तत्रैव भविष्ये ॥ अंजनं च सतांबूलं कुंकुमं रक्तवा-
ससी ॥ धारयेत्सोपवासाऽपि अवैधव्यकरं यतः ॥ विधवा यतिमा-
र्गेण कुमारी वा यदृच्छयेति ॥ मदनरत्ने व्यासः ॥ दंतधावनपुष्पादि
व्रतेष्वस्यान दुष्यतीति ॥ अत्राप्यादिशब्देन पूर्वोक्तगंधादिसंग्रहः ॥
अथ स्त्रीव्रतेषु विशेष उच्यते इत्युपक्रम्य निर्णयसिद्धौ मनुः ॥
पुष्पाऽलंकारवस्त्राणि गंधधूपाऽनुलेपनं ॥ उपवासे न दुष्यंति दंतधा-
वनमंजनमिति ॥ इदं च गंधधारणं स्त्रीभिर्वर्तुलरूपेणैव कार्यं ॥ धर्म-
शास्त्रेष्वनेकत्र स्त्रीशूद्रयोस्तौल्यकथनात् ॥ मदनपारिजाते तृतीय-
स्तवके ब्रह्मपुराणे ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियस्तु त्रिपुंड्रक-
म् ॥ अर्द्धचंद्रं तु वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रजातिष्विति ॥ शूद्राणां वर्तु-
लविधानात्स्त्रीणामपि गंधधारणे आकारानिर्देशेन वर्तुलकरण-
स्यैवाऽवगम्यमानत्वात् ॥ तथैव वैष्णवस्मार्त्तादिसर्वसमतसार्वत्रि-
कशिष्टाचारदर्शनमच्च ॥ एतेनैव एकं पुंड्रं च नारीणां शूद्राणां च
विधीयतइति पादवचनमपि व्याख्यातं वेदितव्यं ॥ शूद्रेषु वर्तु-
लविधायकपूर्वोक्तब्रह्मपुराणवाक्यैकवाक्यतया एतद्वाक्यस्थपुंड्र-
शब्दस्य वर्तुलपरत्वनिश्चयात् ॥ तेनैव नारीणामपि साहचर्येण निः-
संशयं वर्तुलस्यैव प्राप्यमाणत्वात् ॥ अन्यथा पुंड्रशब्दाद्वृत्तिवाक्य-

भेदाद्यनेकदोषप्रसंगाच्च महानिवंधेषु स्त्रीणां पुंड्रे आकारांतरसमर्प-
कवचनांतरादर्शनेन तदपवादायोगाच्च॥नच पुंड्रशब्देन वर्तुलग्रह-
णमयोग्यमिति शङ्क्यं ॥ हेमाद्रौ देवलः॥ललाटे पुंड्रकं दृष्ट्वा स्कंधे
मालां तथैव च॥निराशाः पितरोयांति दृष्ट्वा च वृषलीपतिम्॥अत्र
पुंड्रशब्देन वर्तुलमित्यपरार्कमदनरत्ननिर्णयसिध्वादिभिरंगीकारा-
त् ॥ माला तु पुष्पादेरेव श्राद्धकाले कर्तुर्निषिद्धेत्यन्यत्र विस्तरः॥
अतएवांगनानां न काऽपि ऊर्ध्वपुंड्रविधानस्य शिष्टाचारोदरीदृश्य-
ते॥एवमेव शैवस्मार्त्तादिस्त्रीणां भस्मत्रिपुंड्रादिधारणसंप्रदायोऽपी-
त्यलं॥तस्मात् स्त्रीभिर्नोर्ध्वपुंड्रं कार्यं धार्यस्तु सर्वदा ॥ अमंदसौभ-
गपदं गंधविहुः ससुंदरः ॥ १ ॥

॥ अथ तृतीयोऽवांतरः प्रश्नः ॥३॥

तत्तद्द्रव्यभेदे च किं प्रमाणं ॥ ४३ ॥

॥ उत्तरं ॥

द्रव्यत्वेनोर्ध्वपुंड्रस्य मृदोपीचंदनादिमा॥विष्णोः प्रसादभूतं च प्रो-
च्यते चंदनादिकं ॥ १॥ तथाहि ॥ स्कादि मार्गशीर्षमाहात्म्ये ॥ १८-
णु वत्स प्रवक्ष्यामि पुंड्रं च त्रिविधं स्मृतं॥तुलसीमृत्स्नया सार्द्धं श्री-
गोपीचंदनेन च॥हरिचंदनेन च ततः कार्यं तत्र विचक्षणैरिति॥तत्र
पूर्वं मृदोनिरूप्यते पराशरमाधवीये प्रथमाध्याये संध्यास्नानं-
जपोहोमद्वयस्य व्याख्यायां ब्रह्मपुराणे ॥ पर्वताग्रे नदीतीरे मम
क्षेत्रे विशेषतः ॥ सिंधुतीरे च वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिते ॥ मृदए-
तास्तु संपाद्यावर्जयेत्स्वन्यमृत्तिकाभिति ॥ चतुर्विंशतिमतव्याख्या-

चारकांडकमलाकरान्हिकादिष्वर्षीमान्युदाहृतानि ॥ आचारप्र-
 काशे भारते ॥ पर्वतापे नदीतीरे रामक्षेत्रे विशेषतइति ॥ इतर-
 पूर्ववत् ॥ तथा ॥ तत्रैव नीलकण्ठान्हिकादिषु च पाद्ये ॥ श्रीरं-
 गे व्यंकटाद्रौ च श्रीकूर्मे द्वारिके शुभे ॥ प्रयागे नारासिंहाद्रौ वा-
 राहे तुलसीवने ॥ गृहीत्वा मृत्तिकां भक्त्या विष्णुपादजलैः
 सह ॥ धृत्वा पुंड्राणि चांगेषु विष्णुसायुज्यमाभुयान् ॥ पर्वतापे
 नदीतीरे चित्तमूले जलाशये ॥ सिंधुतीरे हरिक्षेत्रे विष्णुपादोद-
 काश्रिते ॥ पुंड्राणां धारणार्थाय गृहीत्यात्तत्र मृत्तिकां ॥ अभावे
 तूदकेनाऽपि पुंड्रं चैतत्सदाचरेदिति ॥ मदनपारिजाते तृतीयस्तवके
 आन्हिकप्रकरणे व्यासआह॥जान्हवीतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्ना विभ-
 त्तियः॥विभक्तिं रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलमिति॥इदमाचा-
 रप्रकाशेऽपि संगृहीतं॥धर्माब्धिसारेच (परि० ३) पूर्वार्द्धे आन्हिकं
 प्रक्रम्य प्रातः पुंड्रं मृदा कुर्यादित्यारभ्य शिरसि वासुदेवेति मृदा ति-
 लकोविधेयइत्यंतेन एतदेव स्फुटीकृतं॥पाद्योत्तरखंडे तु ॥ यस्मि-
 न्कस्मिन्महाभागावैष्णवाधारयन्ति वै ॥ तस्मिन्चैमृत्तिका माह्ला ऊ-
 र्ध्वपुंड्रस्य धारणइति ॥ अतश्चरणामृतादिमृत्तिकयाऽपि तिलकं-
 युक्तं॥विष्णुपादजलैःसहेति वाक्यांतराऽनुगृहीतत्वाच्च॥आचारार्के
 तु ब्रह्मपुराणे ॥ गंगातीरसमुद्भूतामिति पादत्रयं पूर्ववत् ॥ नीलकं-
 ठान्हिके गारुडे ॥ तुलसीमृत्तिकापुंड्रं यः करोति दिनेदिने॥तस्या-
 ऽवलोकनात्पापं याति वर्षशतोद्भवं॥अथ गोपीचंदनं चित्यते॥तत्र
 आथर्वणोपनिषदि त्वस्यास्तेव विस्तरेण निरूपणं॥मदनपारिजा-
 ते उक्तस्थले सत्यतपाः ॥ गोमतीतीरसंभूतां गोपीदेहसमुद्भवां॥मृ-
 दं मूर्ध्ना बहेयस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यत ॥ आचारप्रकाशेऽपि म-

हाभारते ॥ द्वारावत्युद्गवाद्रोपीचंदनादूर्ध्वपुंड्रकं ॥ कारयेन्नित्यमेवं
हि पापं हंति दिनेदिनेइति ॥ धर्मप्रवृत्तौ ॥ ब्रह्मघ्नोवाऽथ गोघ्नोवा
हेतुकः सर्वपापकृत् ॥ गोपीचंदनसंपर्कान्मुक्तोभवति तत्क्षणादि-
ति ॥ नीलकंठान्हिके ब्रह्मपुराणे ॥ ब्रह्महा वाऽथ गोघ्नोवा पारखं-
डी सर्वपापकृत् ॥ गोपीचंदनसंपर्कात् पूतोभवति मानवः ॥ इत्थं
चतुर्विंशतिमतव्याख्याकमलाकरान्हिकरघुनाथभट्टान्हिकगोवि-
दार्णवाचारमयूखादिषु गोपीचंदनमहिमबोधकवचनानि बहून्धेवो-
क्तानि तानि विस्तरभयादिह न लिख्यंते ॥ अथ भगवत्प्रसादभू-
तं गंधचंदनादिकं विचार्यते ॥ तत्र देवार्चनोत्तरंतदीयगंधेन तिल-
कं तु सुप्रसिद्धमेव ॥ यथोक्तमाचारमयूखे ब्रह्मांडे ॥ देवानभ्यर्च्य
गंधेन सर्वपापापनुत्तये ॥ जलेन तिलकं कुर्याज्जलांतः कर्मसिद्ध-
यइति ॥ भट्टोजिदीक्षितकमलाकरान्हिकादिषु देवानभ्यर्च्य गंधे-
न एषधर्मः सनातनः ॥ जलमध्ये यदा संध्या तोयेन तिलकं तदे-
ति ॥ आचारार्कं च प्रयोगपारिजाते ॥ मृद्भस्म चंदनं प्रोक्तं तो-
यं चैव चतुर्थकं ॥ स्नात्वा पुंड्रं मृदा कुर्याद्ध्रुत्वा चैव तु भस्मना ॥
देवानभ्यर्च्य गंधेन जलमध्ये जलेन त्विति ॥ अत्र देवप्रसादभूत-
गंधेनेत्येवाऽवगम्यते॥अभ्यर्च्येति पूर्वकालार्थकाव्ययस्य तदैव स्वा-
रसिकतयाऽन्वयान्॥तथैव सति पापापनुत्तिरूपफलसंभवाच्च॥ अ-
न्यथा श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसंगाच्च ॥ किंच कौर्मै ॥ यस्तु नारा-
यणं देवं प्रपन्नः परमं पदं॥ धारयेत्सर्वदा पुंड्रं ललाटे गंधवारिजि-
रिति॥ अत्र धारयेत्सर्वदाशूलमिति क्वचित्पुस्तकेषु दृश्यमानः पा-
ठस्तु श्रीपुरुषोत्तमचरणैरवतारवादावल्यां सगुणोपासकपरत्वेन
सम्यग्व्यवस्थापितएवेति किमिहाऽप्रकृतेन तेन ॥ गौतमकृताचा-

रसूत्रेषु (प्रश्न १) आन्हिकंप्रकृत्य (खंड ७) नित्यस्नानं निरूप्य (खंड ८) संध्यादिसर्वकर्मवैफल्यवारणाय ऽऽवश्यकोर्ध्वपुं-
 द्रनिरूपणं प्रक्रम्य तत्र द्रव्यापेक्षायामुच्यते ॥ द्वारवत्युद्भवगोपी-
 चंदनोर्ध्वपुंद्रुधारणं नित्यं पापं हन्ति ॥ तथा ॥ जान्हवीतीरसंभूतं
 मृत्तिलकधारणं दृष्ट्वा ब्रह्महा शुद्ध्येत् ॥ गोपीचंदनधारी सूर्यरूपं
 विभार्ति केवलं तमोनाशाय ॥ शालग्रामशिलालग्नं कुंकुमं चंदनं
 वा यस्तु धारयते समुक्तो भवतीति स्पष्टमेव भगवत्प्रसादभूतकुंकु-
 मार्दस्तिलकद्रव्यत्वं मुक्तिरूपसर्वोत्तमफलकत्वं चोक्तं ॥ गौतमी-
 यतंत्रेऽपि सप्तमाध्याये आन्हिकमुपक्रम्य स्नानांतं निरूप्य ॥
 (श्लो० ६७) पीडयित्वावरं चोक्तं प्रक्षाल्याचम्य वाग्यतः ॥ धा-
 रयेद्वाससी शुद्धे परिधानोत्तरीयके ॥ अच्छिन्ने सदृशे शुद्धे आ-
 चामेत्पीठसंस्थितः ॥ ऊर्ध्वपुंद्रुं चंदनेन कृत्वा संध्यां समाचरेदिति ॥
 पुनस्तत्रैव नवमाध्यायेऽपि मानसपूजामुपक्रम्य ॥ (श्लो० १८)
 अथवा बाह्यसंभूतैः प्रकटैरर्चयेत् प्रभुं ॥ स्वागताद्यैर्निवेद्यांतैरात्मा-
 ऽभेदेन पूजयेत् ॥ चंदनागुरुनिष्पंदचर्चितांगः स्वयं गुरुः ॥ विष्णुपंज-
 रमंत्रेण तत्तत्स्थाने विधानवित् ॥ रचयेत्तिलकं भक्त्या प्रदीपकलि-
 कानिभमिति ॥ अत्राप्यर्चनस्यानुपदमुक्तत्वात् भगवत्प्रसादभूतद्र-
 व्येण तिलकं कर्त्तव्यमिति प्रतीयते ॥ किंच वस्तुतस्तु आथर्वणे
 तद्गोवाच भगवान् वासुदेवः वैकुण्ठस्थानोद्भवं मम प्रीतिकरं मद्भ-
 क्तैर्ब्रह्मादिभिर्धारितं विष्णुचंदनं वैकुण्ठस्थानादाहृत्य द्वारकायां
 मया प्रतिष्ठितं चंदनं कुंकुमादिसहितं विष्णुचंदनं ममांगे प्रतिदि-
 नमालिप्तं गोपीभिः प्रक्षालनात् गोपीचंदनमाख्यातं मदंगलेपनं
 पुण्यं चक्रतीर्थीतः स्थितमिति ॥ तथा चंदनस्य वैभवं य एवं

विद्वानिति ॥ तथा ॥ चंदनं वापि गोपीनां केलिकुंकुमसंभ-
वमिति ॥ कृष्णगोपीरतोद्भूतं पापघ्नं गोपिचंदनं ॥ तत्प्रसादा-
त्सर्वदेव चतुर्वर्गफलप्रदमित्यादिना गोपीचंदनस्याऽपि भगवत्प्रसा-
दभूतकुंकुमत्वेनैव माहात्म्यं श्रावितमिति तत्प्रसादभूतकुंकुमचंद-
नादेः सर्वोत्तमत्वमेव ॥ अतएव मदनपारिजाते ब्रह्मपुराणे ॥ ति-
लकं तु द्विजः कुर्याच्चंदनेन यदृच्छयेतिवचनमुक्तं ॥ इदमाचार-
प्रकाशतैत्तिरीयनीलकण्ठान्हिककमलाकरकृतवङ्गुचान्हिकप्रभृति-
षु च संगृहीतं ॥ कचित्तु धर्मप्रवृत्तिस्मृत्यर्थसारनिर्णयसिंधुप्र-
भृतिषु अभ्यंगे सूतके चैव विवाहे पुत्रजन्मनि ॥ मांगल्येषु च स-
र्वेषु न धार्यं गोपिचंदनमिति निषेधोऽप्युदाहृतः ॥ अतो नित्यमा-
वश्यकमंगलाचारैर्गृहस्थैस्तु गंधगोरोचनादिनैवोर्ध्वपुंड्रं सर्वकर्मवे-
फल्यवारणायावश्यकत्वाद्विधेयमिति केचित् ॥ नित्यं मंगलाचार
धारणं तु विदधाति चतुर्थाध्याये प्रत्यहकर्तव्यधर्मेषु मनुः ॥
(श्लो० १४५) मंगलाचारयुक्तः स्यात् प्रयतात्मा जितेंद्रियः ॥
जपेच्च जुहुयाच्चैव नित्यमग्निमतंद्रितः ॥ मंगलाचारयुक्तानां नि-
त्यं च प्रयतात्मनाम् ॥ जपतां जुहतां चैव विनिपातो न विद्यतइ-
ति ॥ अतएवात्र अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मंगलम् तद्धेतुत्वेन गोरोचना-
दिधारणमपि मंगलं ॥ गुरुसेवादिकमाचारस्तत्रोद्युक्तः स्यादिति
कुङ्कुकटोव्याचख्यौ ॥ इदं च गोरोचनादिधारणमूर्ध्वपुंड्ररूपेणैवेति
निश्चीयते ॥ जपहोमादिविनिपाताऽभावफलकत्वात् ॥ साधारणस्य
तादृशफलकत्वायोगात् ॥ कचिदपितद्वोधकप्रमाणानुपलभात् ॥ ऊ-
र्ध्वपुंड्राहित्येन कृतजपादिविनिपातस्य तु स्वाध्यायजपहोमादि
संध्यादानादिकं च यत् ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं विना कुर्यात्तत्सर्वं निष्फलं भ-

वेदित्यादिवचनैर्धर्मप्रवृत्तिस्मृत्यर्थसारसमुच्चयमदनपारिजातादिषु
व्यवस्थापितत्वाच्च॥धर्मप्रवृत्तौ तु द्रव्यांतरमप्युक्तं ॥ अभ्यंगोत्सव-
कालेऽपि कस्तूरीचंदनादिनेति॥तथा तत्रैव ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं मृदाकुर्या-
त्तिर्यक्चैव तु भस्मना॥ चंदनेनोभयं कुर्यादन्यथा नरकं व्रजेत् ॥
अन्यथाभस्मनोर्ध्वपुंड्रकरणादौ सति ॥ नीलकण्ठान्हिके ॥ नचोर्ध्वं
धारयेद्भूतिं न तिर्यगोपिचंदनं॥तिर्यगूर्ध्वं च वृत्तं च धारयेच्चंदना-
दिकं ॥ तत्रैव ब्रह्मांडे ऊर्ध्वपुंड्रं मृदा कुर्यात्त्रिपुंड्रं भस्मनासदा॥ति-
लकं च द्विजः कुर्याच्चंदनेन यदृच्छया ॥ चतुर्विंशतिमतव्याख्या-
चारकांडाचारमयूखादिषु संग्रहे॥ न कदाचिन्मृदा तिर्यङ् न्यसेदूर्ध्वं
न भस्मनेति ॥ आचारार्कं च प्रयोगपारिजाते॥मृदोर्ध्वपुंड्रं भ-
स्मना तिर्यक् चंदनेनोभयमित्याह कात्यायनः॥ऊर्ध्वपुंड्रं मृदा कु-
र्याद्भस्मना तु त्रिपुंड्रकं॥ उभयं चंदनेनैव अभ्यंगोत्सवरात्रिष्विति॥
परमानंदमंदारे पाद्वे॥ मृत्तिका चंदनं भस्म तोयं चैव चतुर्थकं॥ए-
भिर्द्रव्यैर्यथाभामूर्ध्वपुंड्रं विधीयते ॥ अत्रैव व्यासः ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं
मृदा कार्यं त्रिपुंड्रं भस्मना तथा ॥ चंदनेनोभयं कुर्यान्न तिर्यगो-
पिचंदनादिति ॥ भट्टोजिदीक्षितकृतान्हिककमलाकरभट्टान्हिका-
चारमयूखेषु च ब्रह्मांडे ॥ मृत्तिका चंदनंचैव भस्म तोयं चतुर्थकं॥
एभिर्द्रव्यैर्यथाकालमूर्ध्वपुंड्रं भवेत्सदा ॥ तत्रभस्मना पुंड्रं तु वैष्ण-
वैर्न कार्यं॥न कदाचिन्मृदा तिर्यङ् न्यसेदूर्ध्वं न भस्म नेतिसंग्रहादिषु
तन्नि पेधात् ॥चतुर्विंशतिमतव्याख्यायां ब्रह्मांडवचनमुक्त्वा अत्र
भस्मनोर्ध्वपुंड्रस्य विहितप्रतिषिद्धत्वाद्ब्रह्माचारतोव्यवस्थेति कथना-
त्॥नृसिंहभट्टीयेपि तस्य विहितप्रतिषिद्धत्वमुपपाद्य शिष्टाचारानु-
साराद्यवस्थोक्तेष्व॥अतोहोमांते विदुरेव कार्यः॥तथैव कात्यायन-

गृह्याद्यनुगृहीतात्तैत्तिरीयादीनां शिष्टाचारादित्यन्यत्रैव विस्तरः ॥
 एवं चंदनादीनामप्यूर्ध्वपुंड्रद्रव्यत्वं व्याख्यातं ॥ किंच भवतामपि
 स्वधारणीये भस्मनि मिश्रणाय चंदनादीनां तत्तद्व्याणामायहो-
 स्सेव ॥ यथा बृहज्जावालोपनिषदि तृतीयब्राह्मणे ॥ अथ भुशुंडः
 कालाग्निरुद्रं विभूतियोगमनुब्रूहीति सहोवाच विकटांगमित्याद्यु-
 पक्रम्य भस्मकरणांतं व्याख्याय श्राव्यते ॥ संयोज्य गांगसलिलैः
 कपिलामूत्रकेण वा ॥ चंद्रकुंकुमकाश्मीरमुशीरं चंदनं तथा ॥ अग-
 रुद्वितयं चैव चूर्णयित्वा तु सूक्ष्मतः ॥ क्षिपेद्भस्मनि तच्चूर्णं ओमि-
 ति ब्रह्ममंत्रतः ॥ प्रणवेनाहरेद्विद्वान्ब्रह्मेति वटकानथ ॥ अणोरणी-
 यानिति हि मंत्रेणच विचक्षणः ॥ इत्थं भस्म सुसंपाद्य शुष्कमादाय-
 मंत्रविदिति ॥ तत्रैव चतुर्थब्राह्मणेऽपि भस्मनोद्धूलनमुपक्रम्य ॥ देवा-
 ग्निगुरुविप्राणां समीपेऽत्यजदर्शने ॥ अशुद्धभूतले मार्गे कुर्यान्नो-
 द्धूलनं व्रती ॥ शंखतोयेन मूलेन भस्मव्यामिश्रणं भवेत् ॥ योजितं चं-
 दनेनाऽपि वारिणा संयुतं तु वा ॥ चंदनेन समंलिपेज्ज्ञानार्थी चू-
 र्णमेव तत् ॥ मध्यान्हात्माग्जलैर्युक्तं तोयं तदनुवर्जयेदिति ॥ शैवसु-
 धाकरे तु धारिणासंयुतंतुवा ज्ञानार्थी भस्मचैवहीति पाठभेदाविद-
 मुपन्यस्तं ॥ तत्रैव कौर्मे ॥ वैदिकैर्मंत्ररहितं चंदनागुरुकुंकुमं ॥ ति-
 र्यक्पुंड्रात्मना धार्यं कांतिसौख्याभिलाषिभिरित्यादि ॥ यत्तु भ-
 स्मवच्चंदनादीनां त्यागेऽनर्थोन विद्यते ॥ चंदनादीन्यतोलौकिका-
 न्येवात्र न संशयः ॥ दृष्टकांत्याद्यर्थचंदनादेरुपरिभस्मनीत्यादीनि
 चंदनादीनां शोभादिदृष्टमात्रफलकत्वप्रतिपादकानि वचनान्युप-
 न्यस्तानि ॥ तान्यप्रक्षिप्तत्वनिश्चये सति चंदनेनसमंलिपेत्ज्ञाना-

र्यातिज्ञानरूपात्युत्तमादृष्टार्थकत्वप्रतिपादकजावालश्रुतिविरोधा-
 दप्रमाणानि सर्वावेष्टनस्मृतिवत् ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणानां विरोधो-
 यत्र दृश्यते ॥ तत्र श्रुतिर्वलिष्ठा स्याद्वयोर्द्विधे स्मृतिर्विरेति लघुव्या-
 सस्मरणात् ॥ द्वयोः स्मृतिपुराणयोः॥प्रपञ्चितं चैतत् विरोधे त्वनपे-
 क्षं स्यादसति सनुमानमित्यधिकरणे जमिनिना ॥ नैवेद्यभक्षणवि-
 चारादौ च शैवमुधाकरेऽपि तथैवांगीकृतं॥अमिश्रितयोः पृथक्पृथ-
 क्धारणविषयाणि वा॥प्रकरणेन तथानिश्रयान्॥तस्मान्मिश्रद्रव्यै-
 रपि पुंद्गधारणे न कस्यापि विवादइति कृतमतिशयेन ॥ अतएव
 बहवः शिष्टा गोपीचंदनमिश्रेण भगवदुपभुक्तगंधचंदनादिनाऽपि
 तिलकानि कुर्वन्ति॥एवंविविधेषु निबन्धेषु विविधवचनप्रचयोपन्या-
 सेन तानि तानि तिलकद्रव्याणि निर्णीतान्येवा॥तेषां च यथाकालं
 यथाशिष्टाचारं यथास्वकुलधर्मं च व्यवस्था॥साधूनां समयश्चापि
 प्रमाणं वेदवद्भवेदिति॥येनाऽस्यऽपितरोयातायेन याताः पितामहाः॥
 तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन् दुष्यतीत्यादिवाक्यैस्तथानिश्र-
 यात् ॥ तस्मादिह न कोऽपि शंकावकाशः ॥ इत्थं ॥ स्तव्यानां
 भुवि भव्यानां द्रव्याणां तिलके भिदा॥किंचित्पात्नीनवचनविचा-
 रेण विनिश्चिता ॥ १ ॥

॥ अथ चतुर्थोऽवांतरः प्रश्नः ॥ ४ ॥

आकारभेदेचर्किप्रमाणं ॥ ४४ ॥

॥ उत्तरं ॥

चयावाचामनर्वाचां माधवाद्यैरुदाहृताः ॥ प्राचामाचारमिलिताः

पुंड्राकारविचारणे ॥ १ ॥ तथाहि ॥ पराशरमाधवीये प्रथमाध्याये
 ब्रह्मपुराणे ॥ वर्त्ति दीपाकृतिं वापि वेणुपत्राकृतिं तथा ॥ पद्मस्य
 मुकुलाकारं तथैव कुमुदस्यच ॥ मत्स्यकूर्माकृतिं वापि शंखाका-
 रमतः परं ॥ दशांगुलप्रमाणं तु उत्तमोत्तममुच्यते ॥ नवांगुलं म-
 ध्यमं स्यादष्टांगुलमतः परं ॥ सप्तपट्पंचभिः पुंड्रं मध्यमं त्रिविधं
 स्मृतं ॥ चतुस्त्रिद्व्यंगुलैः पुंड्रं कनिष्ठं त्रिविधं भवेदिति ॥ नीलकंठान्हि-
 काचारप्रदीपचतुर्विंशतिमतव्याख्याप्रभृतिषु चैतान्युपलभ्यन्ते ॥ इ-
 मान्येव वाक्यानि मदनपारिजाते ब्रह्माडि जगद्व्याख्यत्वेन च लि-
 खितानि ॥ आचारप्रकाशे तु दशांगुलप्रमाणमिति श्लोकद्वयं किं-
 चित्पाठभेदेन आदित्यपुराणस्थमुदाहृतं ॥ आचारप्रकाशजट्टोजि-
 दीक्षितान्हिककमलाकरान्हिकाचारमयूखादिषु च स्थानविशेषे-
 ण आकारविशेषः स्मर्यते ॥ निटिले बाहुवच्चैव दंडवत्कर्णपल्लवे ॥
 हृदये कमलाकारमुदरे दीपवल्लिखेत् ॥ वेणुपत्रसमाकारं बाहुम-
 ध्येसमालिखेत् ॥ अधः पृष्ठे स्कंधदेशे लिखेज्जंबुफलाकृतिमिति ॥
 निटिले ललाटे ॥ जगवततत्त्वभास्करे तु स्मृतिसारे ॥ ललाटे ज्यो-
 तिषाकारं बाह्वोर्वै वंशपत्रवत् ॥ हृदये ऽश्वत्थपत्राभं शेषांगे तुलसी-
 दलमिति ॥ तत्राऽपि निष्कामवैष्णवैस्तु ललाटे हरिचरणाकारं दं-
 डाकारं वेत्येव धारणीयं नतु वेणुपत्राकारादि मोहनाद्यर्थत्वादिति
 सम्यग्भाति ॥ अतएव अवतारवादावल्यां पादौ ॥ अश्वत्थपत्रसं-
 काशोवेणुपत्रसमाकृतिः ॥ पद्मकुड्मलसंकाशोमोहनं त्रितयं स्मृ-
 तं ॥ महाभागवतः शुद्धः पुंड्रं हरिपदाकृति ॥ दंडाकारं तु वा देवि
 धारयेदूर्ध्वपुंड्रकमिति ॥ शुद्धोनिष्कामः ॥ नीलकंठान्हिकाचारप्र-
 दीपादिषु ॥ नासामूलं समारभ्य वेणुपत्राकृतिं शुभं ॥ वश्यक-

मोद्विजः कुर्यात्तिलकं चंदनादिनेत्यादि ॥ तेन निटिले बाहुव-
 चैवेत्यंशस्तु सकामपरः ॥ उक्तपाद्यादिना तथाऽवगमात् ॥ अ-
 तएव तत्त्वदीपे श्रीमदाचार्याः ॥ दंडाकारं ललाटे स्यात्पद्माका-
 रं तु वक्षसि ॥ वेणुपत्रनिभं बाह्वोरन्यदीपाकृतिर्भवेदिति ॥ अत्र
 दंडाकारमिति चरणाकारस्याप्युपलक्षणं ॥ उक्तवक्ष्यमाणपाद्यवा-
 क्येषूभयोः प्रशंसनात् ॥ तयोस्त्वरूपं तु उपरि किञ्चिद्विस्तीर्णत्वे प-
 दाकृतिज्ञेयं समत्वे दंडाकृतीति प्राश्नः ॥ इदं च सांतरालमेव कर्त्तव्यं ॥
 ऊर्ध्वपुंड्रं त्रिपुंड्रं वा मध्ये शून्यं प्रकल्पयेत् ॥ शृणु पण्मुख तन्मध्ये उ-
 मया हं श्रिया हरिरित्याचारमयूखे चतुर्विंशतिमतव्याख्यायां क-
 मलाकरान्हिके च प्रयोगपारिजाते संग्रहात् ॥ अवतारवादावलिभा-
 गवततत्त्वभास्करादिषु महानिवंधेषु पाद्ये ॥ एकांतिनो महाभागाः
 सर्वभूतहिते रताः ॥ सांतरालं प्रकुर्वति पुंड्रं हरिपदाकृति ॥ ऊर्ध्वपुंड्र-
 मृजु सौम्यं सुपार्श्वं सुमनोहरं ॥ दंडाकारं सुशोभाढ्यं मध्येच्छिद्रं
 प्रकल्पयेत् ॥ ऊर्ध्वपुंड्रस्य मध्ये तु विशाले सुमनोहरे ॥ सांतराले
 समासीनो हरिस्तत्र श्रिया सह ॥ निरंतरालं यः कुर्यादूर्ध्वपुंड्रं द्वि-
 जाधमः ॥ सहि तत्र स्थितं विष्णुं श्रियं चैव व्यपोहति ॥ अच्छिद्र-
 मूर्ध्वपुंड्रं तु ये कुर्वन्ति द्विजातयः ॥ ते ललाटे तु सततं शुनः पादं
 न संशयइति ॥ बृहन्नारदीये पुरुषोत्तममाहात्म्ये विशाध्याये
 (श्लो० २९ ॥) ऊर्ध्वपुंड्रमृजु सौम्यं दंडाकारं प्रकल्पयेत् ॥ २९ ॥
 ऊर्ध्वपुंड्रं त्रिपुंड्रं वा मध्ये छिद्रं प्रकल्पयेत् ॥ निवसत्यूर्ध्वपुंड्रे तु
 श्रिया सह हरिः स्वयं ॥ ३० ॥ त्रिपुंड्रे धूर्जटिः साक्षादुमया सह
 सर्वदा ॥ विना छिद्रं तु तत्पुंड्रं शुनः पादसमं विदुरिति ॥ भागवत-
 तत्त्वभास्करे पाद्ये ॥ नासादिकेशपर्यंत मूर्ध्वपुंड्रं सुशोभनं ॥ म-

ध्ये छिद्रसमायुक्तं तं विद्याद्धरिमंदिरं ॥ वामजागे स्थितो ब्रह्मा द-
क्षिणे तु सदाशिवः ॥ मध्ये विष्णुं विजानीयात्तस्मान्मध्येन लेपये-
दिति ॥ अथाऽत्राऽपि यथाकालं गोपीचंदनादिना नाममुद्रादिमु-
द्राधारणं तु तिलकांतरालेऽपि विधेयमेव ॥ अतएवोर्ध्वपुंड्रविधा-
बुक्तमाचारप्रकाशे ॥ अत्र हलायुधीये विशेषः ॥ मंत्रमष्टाक्षरं वाऽ-
पि प्रीयते तस्य केशवः ॥ गोपीचंदनमुद्रां च कृत्वा भ्रमति भूतले ॥
सोऽपि देशो भवेत्पूतः किं पुनर्यत्र संस्थितः ॥ पादौ ॥ रुष्णनामा-
क्षरैर्गात्रमंकयेच्चंदनादिना ॥ सलोकपावनो भूत्वा तस्य लोकमवा-
मुयात् ॥ तथा भगवद्वचः ॥ ममाऽवतारचिन्हानि दृश्यन्ते यस्य विग्रहे ॥
मर्त्यो मर्त्यो न विज्ञेयः स नूनं मामकां तनुरिति ॥ नीलकंठान्हिके
च सनत्कुमारः ॥ रुष्णायुधांकितं देहं तोयचंदनमृत्तया ॥ प्रया-
गादिषु तीर्थेषु सगत्वा किं करिष्यति ॥ यदायदा प्रपश्येत देहं
शंखादिचिन्हितं ॥ तदा तदा जगत्स्वामी तुष्टो हरति पातकमिति ॥
प्रथमश्लोकपूर्वार्द्धे यः कुर्यादिति शेषः ॥ कृतमनेनाप्रकृतप्रपंच-
नेन ॥ अस्ति हि मनुवचनं नापृष्टः कंचन ब्रूयादिति ॥ तस्मात्तिल-
कानां तत्तदाकारभेदे न कोऽप्यप्रामाणिकत्वसंदेहगंधदिति दिक् ॥
सारंसारं मया प्रोक्तमपारं शास्त्रमत्र तत् ॥ नानाऽऽकारं यथाऽऽचारं
सविचारं विधीयतां ॥ १ ॥

॥ अथ पंचमोऽवांतरः प्रश्नः ॥ ५ ॥

भारतादिमन्त्रादिस्मृतिष्व्वाचारादर्शान्हिकग्रंथेषु च तिलक-

विधानं नेति किम् ॥ ४५ ॥

दययाऽतिविराजमानो ज्ञानप्रधानधिपणः प्रतिलब्धकाष्ठः॥ अंतर्वि-
 रागसुभगोजितरागलोभः पूज्योगुरुगुरुतरोगिरिजे ममैषः॥ सर्गादौ
 ब्राह्मणाः सृष्टावैष्णवत्वेन नोदिताः॥ इतरे च त्रयोवर्णाः स्थितिर्वासा
 च वैष्णवीति॥ तत्रैव गारुडे नारदः ॥ गोपीचंदनसंभवं सुरुचिरं पुं-
 ललाटे द्विजो नित्यं धारयते यदि प्रतिदिनं रात्रौ दिवा सर्वदा॥ यत्पु-
 ण्यं कुरुजांगले रविप्रहे माध्यां प्रयागे तथा तत्प्राप्नोति स्वर्गेन्द्र विष्णु
 सद्ने संतिष्ठते देववत्॥ पाद्मे॥ मत्प्रियार्थं शुभार्थं च रक्षार्थं चतुरा-
 नन॥ मत्पूजाहोमकाले च सायं प्रातः समाहितः॥ प्रद्वक्तो धारयेन्नि-
 त्यमूर्ध्वं भवापहमिति॥ स्कादेऽपीदमेव वचनं॥ आचारार्कं तिलक-
 प्रकरणे ब्रह्मपुराणे॥ गंगातीरसमुद्भूतां नृदं मूर्ध्ना विभक्तिं यः॥ विभ-
 क्तिं रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलमिति॥ पुनस्तत्त्वभास्करे ब्र-
 ह्मांडपुराणे॥ वीक्ष्याऽऽदर्शं जले वाऽपि यो विदध्यात्प्रयत्नतः॥ ऊर्ध्व-
 पुंढ्रं महाभाग सयाति परमां गतिमिति ॥ स्कादे मार्गशीर्षमाहा-
 त्म्येऽपीदं वाक्यं ॥ परमानंदमंदारे स्कादे ॥ गोमतीतीरसंभूतां गो-
 पीवापीसमुद्भवां ॥ नृदं मूर्ध्ना विहेयस्तु सर्वपापात्प्रमुच्यत इति॥ अ-
 वतारवादावल्यां स्कादे मार्गशीर्षमाहात्म्ये ॥ मंत्रेणैवाऽभिमंत्र्या-
 ऽथ ललाटादिषु वैष्णवः ॥ धारयेदूर्ध्वपुंढ्राणि यथा संख्यमंतद्वितः॥
 ब्रह्मेन्द्रादशपुंढ्राणि ब्राह्मणः सततं धरेदित्यादि॥ तिलककरणे वि-
 शेषस्तु पृथिवीचंद्रोदये ब्राह्मे ॥ सदर्भेण तु हस्तेन यः कुर्यात्ति-
 लकं बुधः ॥ आचम्य सविशुध्येत दर्शत्यागेन चैव हीति ॥ एव-
 मनेकेषु पुराणेष्विदं विस्तरेण निरूपितमस्ति ॥ तत्तत्पुराणादिवच-
 नानि च प्रायः सर्वैरपि शिष्टविद्वद्भिः सर्वसाधारणमहानिवंधका-
 रैरुदाहृतान्येवेति ॥ इदं निःशेषाशंकातूलजालस्य कालनाथ म-

हाज्वालाऽनलकल्पं ॥ अथ यदुक्तं मन्वादिग्रन्थेषु तद्विधानं नेति
किमिति ॥ तत्र ब्रूमः ॥ बहुस्मृतिभिरुक्तं तद्वहुग्रन्थेषु वर्णितं ॥ प्र-
शंसितं च मनुना सर्वाचारप्रशंसनात् ॥ तथाहि ॥ मन्वादीत्यादि-
शब्देन स्मृतय एव ग्राह्याः ॥ तुल्यत्वात् ॥ (याज्ञ० अ० १ श्लो० ४)
मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽगिरादिति ॥ (पराशर अ० १
श्लो० १४) श्रुतामे मानवाधर्मागार्गीयागौतमास्तथेत्यादि या-
ज्ञवल्क्यपराशरादिस्मृतिवचोभिस्तथा निश्चयात् ॥ अस्ति च बहु-
स्मृतिषु ऊर्ध्वपुंड्रविधानं ॥ यथा निर्णयसिद्धौ (परिच्छेद ३)
दृष्टपराशरः ॥ ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यान्न कुर्याद्वै त्रिपुंड्रकं ॥ ऊ-
र्ध्वं च तिलकं कुर्याद्वैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥ निराशाः पितरोयांति
दृष्ट्वा चैव त्रिपुंड्रकमिति ॥ इदं पृथ्वीचंद्रोप्युदाजहार ॥ माधवी-
ये च सत्यव्रतः ॥ ऊर्ध्वपुंड्रमृजुसौम्यं ललाटे यस्य दृश्यते ॥ सचं-
डालोऽपि शुद्धात्मा पूज्य एव न संशय इति ॥ इदं मदनपारिजात-
धर्मप्रवृत्तिपरमानंदमंदारकमलाकरान्हिकादिष्वपि संगृहीतं ॥ आ-
चारार्के व्यासः ॥ वामहस्ते जलं कृत्वा सावित्र्या चाऽभिमंत्रितं ॥
तद्विष्णोरिति मंत्रेण मर्दयेन्मृत्तिकां ततः ॥ अतो देवेति सूक्तेन ति-
लकं धारयेत्सदा इत्याह ॥ परमानंदमंदारे गौतमः ॥ अंवरीष
महाघस्य क्षयार्थं कुरु वीक्षणं ॥ ललाटे यैः कृतं नित्यं गोपीचं-
दनपुंड्रकमिति ॥ तत्रैव व्यासः ॥ आदाय पाणिना भक्त्या गंगा-
तीरोद्भवां मृदं ॥ समर्चयति गात्राणि तस्य धर्मो न हीयत इति ॥ ए-
वं संति तत्र तत्रोदाहृतानि सुबहून् ऊर्ध्वपुंड्रविधायकानि स्मृतिवच-
नानि ॥ किंच ॥ मनुनाऽपि प्रथमाध्याये (श्लो० १०८) आ-
चारः परमोधर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त्त एव च ॥ तस्मादस्मिन् सदा युक्तो-

एवं महाभारते तत्तत्स्मृतिकाराणामपि पराशरादीनां प्रशंसादर्श-
 नात्तत्तत्कृतस्मृतिषु चोऽर्ध्वपुंङ्गुविधेरुपलभ्यमानत्वात्तस्य भारता-
 दृतत्वमायात्येव ॥ एतत्सर्वमभ्युपेत्यवादेन ब्रूमः ॥ वस्तुतस्तु सर्व-
 साधारणेषु स्मृतिप्रकाशाचारप्रकाशादिषु धर्मशास्त्रग्रन्थेषूऽर्ध्वपुं-
 ङ्गुविधौ ॥ द्वारावत्युद्भवाद्गोपीचंदनादूर्ध्वपुंङ्गुकं ॥ कारयेन्नित्यमेवंहि
 पापं हंति दिनेदिनइत्यादीनां स्पष्टतयोऽर्ध्वपुंङ्गुविधायकानां महा-
 भारतवचनानां महाभारतस्थत्वलिखनपूर्वकमुदाहृतंत्वान्महाभा-
 रतेऽपि प्रत्यक्षस्तत्तदुपलंभोऽस्येव ॥ नीलकंठान्हिकप्रभृतिषु बहुष्वे-
 व ग्रन्थेषूऽर्ध्वपुंङ्गुविधौ भारते ॥ जान्हवीतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्ना विभ-
 त्तिं यः ॥ विभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलमिति वचन-
 मुक्तं ॥ कमलाकरभट्टरघुनाथभट्टभट्टोजिदीक्षितान्हिकग्रन्थेषु तूर्ध्व-
 पुंङ्गुविधिप्रक्रमे महाभारते ॥ द्वारावतीमहाक्षेत्रे गोपीवापीसमुद्भवां ॥
 नृदमंगेन बहते न यमं पश्यते कदा ॥ कदाचिदपीत्यर्थः ॥ पुनरपि ॥
 जान्हवीतीरसंभूतां नृदं भाले विभर्तियः ॥ विभर्ति रूपं सोऽर्कस्य त-
 मोनाशाय केवलमिति श्लोकद्वयमप्युपन्यस्तं ॥ एवं सर्वसाधारणेषु
 ग्रन्थांतरेष्वपि द्रष्टव्यं ॥ अथ प्रश्ने भारतादीत्यादिशब्देन पुराणानि
 ग्राह्याणि ॥ तुल्यकोटिकत्वात् ॥ तेषु चोपलभ्यतएव प्रत्यक्षतयोऽर्ध्वपुं-
 ङ्गुविधिरित्युक्तः प्रश्नः ॥ उपलब्धिस्तु दिङ्मात्रेण यथा बृहन्नारदी-
 ये पुरुषोत्तममाहात्म्ये विशेषाध्याये (श्लो० ११) ब्राह्मे मुहूर्ते चो-
 त्थाय परं ब्रह्म विचिंतयेदित्यादिना आन्हिककथनमुपक्रम्योच्यते ॥
 (श्लो० २९) आचम्य तिलकं कुर्याद्गोपीचंदनमृत्तया ॥ ऊ-
 र्ध्वपुंङ्गुं सौम्यं दंडाकारं प्रकल्पयेत् ॥ २९ ॥ ऊर्ध्वपुंङ्गुं त्रिपुंङ्गु-
 वा मध्ये छिद्रं प्रकल्पयेत् ॥ निवसत्यूर्ध्वपुंङ्गे तु श्रिया सह हरिः

स्वयं ॥ ३० ॥ त्रिपुंड्रे धूर्जटिः साक्षादुभया सह सर्वदा ॥ विना
 छिद्रं तु तत्पुंड्रं शुनः पादसमं विदुः ॥ ३१ ॥ इत्यादि ॥ नचेदं त-
 न्मासब्रतांगमेवेति शक्यं ॥ वचनांतरैर्नित्यत्वावगमात् ॥ तत्रान्हि-
 कप्रसंगादवगम्यमानं तन्मासब्रतांगत्वं तु नित्यस्याऽपिसिद्ध्येत् ॥
 नित्यस्याप्युपवीतस्य तैत्तिरीयसंहितायां उपव्ययतइति श्रावित-
 दशांगत्ववत् ॥ अन्यथा तत्रोक्तानां संध्यावंदनादीनामपि प्रसंगात्त-
 न्मासब्रतांगत्वावगमेन नित्यत्वं भज्येतेत्यलं ॥ किंच तत्रैव प्रथमा-
 ध्याये (श्लो० ११।२०) ऊर्ध्वपुंड्रधरं श्रीमन्नाममुद्राविराजितं ॥
 शंखचक्रधरं दिव्यं गोपीचंदनमृत्तया ॥ लसच्छीतुलसीमालं ज-
 टामुकुटमंडितं ॥ जपंतं परमं मंत्रं हरेः शरणमद्भुतमिति सूतवर्णनेनो-
 र्ध्वपुंड्रकरणादेः स्पष्टमेव प्राचीनाऽऽचारत्वं बोध्यते ॥ अपिच ब्र-
 ह्मांडपुराणे ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं मृदा कुर्यात्त्रिपुंड्रं भस्मना सदेत्यादिना नि-
 रूपितम् ॥ तत्परिमाणं च आदित्यपुराणे दशांगुलप्रमाणं यदुत्त-
 मोत्तममुच्यते इत्यादिनोक्तं ॥ ब्रह्मांडपुराणे ॥ अंगुष्ठः पुष्टिदः प्रो-
 क्तो मध्यमाऽऽयुः करी भवेत् ॥ अनामिकाऽऽनदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदे-
 शिनी ॥ ऐतैरंगुलिभैश्च कारयेन्न नखं स्पृशेदिति ऊर्ध्वपुंड्रकरणे
 प्रकारविशेषादिकमपि भगवता प्रतिपादितं ॥ आचारमाधवे प्रथ-
 माध्याये ब्रह्मपुराणे ॥ पूजाकाले जपे होमे सायं प्रातः समाहि-
 तः ॥ नामान्युच्चार्य विधिना धारयेदूर्ध्वपुंड्रकमिति ॥ भागवतत-
 त्वभास्करे पादो ॥ तुलसी कर्णमध्यस्था शंखचक्रं भुजद्वये ॥ ऊ-
 र्ध्वपुंड्रं तथा जाले नामसंकीर्तनं मुखे ॥ रागद्वेषपरित्यागी सर्वत्र
 समदर्शनः ॥ विष्णुर्वापिताखिलाचारः सैव वैष्णव उच्यते ॥ ससर्वभूत-

नित्यं स्यादात्मवान् द्विजइत्यादिना श्रुतिप्रसिद्धस्य च सर्वस्या-
 प्याचारस्य अत्यावश्यकत्वकथनात् श्रुतिस्मृत्युभयप्रसिद्धस्योर्ध्व-
 पुंङ्गकरणस्याऽऽवश्यकत्वं तस्याऽप्यभिप्रेतमेव ॥ अस्याप्यावश्यक-
 चारत्वं तु तैत्तैः सुप्रसिद्धैर्माधवादिशिष्टैराचारमाधवाचारार्चिताम-
 ण्याचारप्रकाशाचारार्काचारमयूरवधर्मप्रवृत्त्याचारप्रकरणाचारप्र-
 दीपादिषु तत्रतत्र ग्रंथेषु प्रसिद्धेषु तत्तद्वचनोपन्यासेन प्रपञ्चितमे-
 वेति किं बहुनोक्तेन ॥ ननु तथाऽपि मनुना स्पष्टं कंठरवेणोर्ध्वपुं-
 ङ्गस्याऽनिरूपितत्वात्तस्याऽप्रामाणिकत्वमिति चेत् तर्हि भस्मधारण
 त्रिपुंङ्गकरणरुद्राक्षभरणशिवाद्यर्चनादीनामप्यप्रामाणिकत्वं प्रस-
 ज्येत ॥ तद्वन्धस्यापि मनुस्मृतावदर्शनात् ॥ यदितु तेषां प्रमाणांतरे स्प-
 ष्टतयोक्तत्वान्नाप्रामाणिकत्वमित्युच्यते तर्ह्यूर्ध्वपुंङ्गेऽपि बहुश्रुत्या-
 दिसंमतत्वाद्बहुग्रंथप्रसिद्धत्वाच्च तुल्यमित्यलं ॥ यत्तूक्तं आचाराद-
 शान्ध्यान्हिकग्रंथेषु तिलकविधानं नेति किमिति ॥ तत्तु एकग्रंथ-
 मात्रप्रदर्शनप्रयुक्ताद्ग्रंथांतरेष्वपि तदनिरूपणभ्रमादेव ॥ (श्लो० ११)
 यत्रयत्रान्हिकं प्रोक्तं पुराणादिषु विस्तरात् ॥ शिष्टानां च निबन्धेषु
 तत्रतत्रेदमीरितं ॥ तथाहि ॥ पुराणेषु पाद्मवृहन्नारदीयादिषु आ-
 न्हिकप्रस्तावेषु ऊर्ध्वपुंङ्गमत्यावश्यकत्वेन निरूपितमेव ॥ तत्तद्वच-
 नानि तु कानिचिदुक्तान्यधस्तात् ॥ अथ पौरुषेयेष्वपि सर्वदेशप्रसि-
 द्धेषु ग्रंथेषु तत्प्रपञ्चनमुदाहरामः ॥ तत्र माधवकृतायां लघुपराशर-
 स्मृतिव्याख्यायां ॥ चतुर्णामपि वर्णानां किञ्चित्साधारणं वदेति व्या-
 सप्रभोत्तरभूतस्य (श्लो० ३९) संध्या स्नानं जपोहोमोदेवतानां
 च पूजनं ॥ आतिथ्यं वैश्वदेवं च षट्कर्माणि दिनेदिनइति श्लोकस्य
 व्याख्याने ॥ तत्र साधारणाध्ययनादिप्रसंगेन बुद्धिस्थं साधारणमा-

न्हिकं संक्षिप्याहेत्यादिना आन्हिकं प्रस्तुत्य ब्राह्ममुहूर्तोत्थाना-
 दि स्नानोत्तरवस्त्रधारणांतं निरूप्य अथोर्ध्वपुंड्रविधिर्ब्रह्मपुराणे द-
 शितः॥पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतइत्यारभ्य सचंडालोऽपि
 शुद्धात्मा पूज्यएव न संशयइतीत्यंतमेतत् प्रपंचितं॥एवं धर्मप्रवृत्तौ प्रा-
 रंभएव॥उपःकाले समुत्थाय चितयेदात्मनोहितं॥स्मृत्वा नारायणं
 देवं स्तोत्राण्यपिच संजपेदित्यादिनाऽऽन्हिकं प्रक्रम्य स्नानपवित्र-
 धारणादिकं निरूप्य अथ तिलकविधिः ॥ ललाटे तिलकं कुर्या-
 दित्यारभ्य तर्पणं चापियच्छाद्धमन्यथानिष्फलंभवेदित्यंतं ऊर्ध्वपुं-
 ड्रकरणं विधाय तदनंतरमेव संध्यादिनित्यकर्माणि व्याख्यातानि॥
 मदनपारिजाते तृतीयस्तवकारंभे ॥ अथ गृहस्थस्तवकानंतरं गृह-
 स्थोपयोगित्वादान्हिकमारभ्यते इति प्रतिज्ञायाऽपे॥अथ क्रमप्रा-
 त्तिलकविधिः ॥ ब्राह्मांडपुराणे ॥ भगवानुवाच ॥ अंगुष्ठः पुष्टिदः
 प्रोक्तोमध्यमाऽऽयुःकरी भवेदित्यारभ्य अर्द्धचंद्रं तु वैश्यस्य वर्तुलं
 शूद्रजातिष्वित्यंतं ऊर्ध्वपुंड्रकरणं प्रत्यहं स्पष्टतयोदितं ॥ स्मृतिप्र-
 काशेऽप्याचारप्रकाशे प्रथमप्रकरणे ॥ अथप्रबोधः ॥ अंगिराः॥उ-
 त्थाय पश्चिमे यामे रात्रिवासः परित्यजेत् ॥ प्रक्षाल्य हस्तपादा-
 स्यमुपस्पृश्य हरिं स्मरेदित्यादिनाऽऽन्हिकमुपक्रम्य शुद्धवस्त्रधार-
 णांतमुक्त्वा अथ तिलकं ब्राह्मे ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं नृदा कुर्यादित्यारभ्य
 मर्त्योर्मर्त्योर्न विज्ञेयः सनूनं मामकी तनुरित्यंतेन ऊर्ध्वपुंड्रकरणं
 विधाय ततोमुद्राधारणं च विधाय तदुत्तरमेव संध्यावंदनादिकं नि-
 रूपितं॥आचारार्के च आन्हिकप्रस्तावे अथ तिलकं॥ललाटे तिलकं
 कृत्वा संध्याकर्म समाचरेदित्यारभ्य अतोदेवेतिसूक्तेन तिलकं
 धारयेत्सदा इत्याह॥एवं यथासंप्रदायं तिलकं कुर्यादित्यंतं तद्विस्तरे-

णोक्तं॥धर्माब्धिसारे तृतीयपरिच्छेदे आन्हिकनिरूपणे॥अथ तिल-
कविधिः॥प्रातः पुंड्रं मृदा कुर्यादित्यारभ्य मृदा तिलकोविधेयइत्यं-
तेन तदेव विधाय संध्यावंदनाद्युक्तं॥स्मृतिसंग्रहे॥ब्राह्मे मुहूर्ते स्वगु-
रं विबुद्धं नत्वा ऽथ संचित्य गृहस्थकृत्यमित्यादिनाऽऽन्हिककथनं
प्रकृत्य स्नानांतमुक्त्वा ॥ द्वारावतीपर्वतसिंधुतीर्थतीरात्समादाय मृ-
दं तुलस्याः ॥ अनामिकाचंगुलिभिर्विहाय कनिष्ठिकां द्वादशना-
मभिश्च ॥ अथोर्ध्वपुंड्रं बिभृयाल्ललाटे ततश्च नाभौ हृदये च कं-
ठे ॥ पार्श्वे च कर्णोत्तरपार्श्ववाङ्गमूले श्रुतौ पृष्ठगलोत्तमागे ॥ ततो-
रजन्यां दिवसे च संधौ संध्यामुपासीत दिवा न रात्राविति तदे-
वाभिहितं ॥ एवमेव हेमाचारार्चितामणिपृथ्वीचंद्रोदयनिर्णय-
सिंधुभागवततत्त्वभास्कराचारमयूरवप्रयोगपारिजातचतुर्विंशतिमत
व्याख्यानीलकंठान्हिकबहुचान्हिकनागदेवान्हिकरघुनाथभट्टा-
न्हिकस्मृतिदर्पणगोविंदार्णवकृष्णभट्टपद्धतिमदनरत्नपरमानंदमंदा-
रकमलाकरान्हिकप्रभृतिभिः सर्वसाधारणैर्वहुशिष्टसंमैतरखिल-
ग्रंथद्वंदुभिसंदोहैरमंदमुद्गुटोयमूर्ध्वपुंड्रविधिरिति ग्रंथानामनंतत्वा
द्विरम्यते लेखनप्रयासान् ॥ किंचोर्ध्वपुंड्रकरणस्य शिष्टाचारोऽप्य-
नादिसिद्धः सर्वदेशप्रसिद्धएव ॥ अतएव प्राञ्चोमहाकवयोऽपीदम-
वर्णयन् ॥ यथा जान्हवीतीरसंभूतामित्यस्याऽर्थउपनिबद्धः पं-
डितराजजगन्नाथेन गंगालहर्यां ॥(श्लो०) ललाटे या लोकैरिह-
खलु सलीलं तिलकिता तमोहंतुं धत्ते तरुणतरमार्त्तंडतुलनाम् ॥
विलुंपंती सद्योविधिलिखितदुर्वर्णसराणि त्वदीया सन्मृत्स्ना मम
हरतु कृत्स्नामपि शुचमिति ॥ एवमितरत्राऽपि द्रष्टव्यं ॥ ननु तथा-
पि ॥ दीक्षितोरणयज्ञेषु विबुधानंददायिषु ॥ हरिरब्धिसुतावक्र-

सोमपीती पुनातुवइत्यादिस्वकवनेन दांशतविष्ण्वेकभक्तिरप्याचारादर्शकारः कथमूर्ध्वपुंड्रं न निरूपितवान् ॥ यतश्च सतन्ननिरूपितवानतोऽप्रामाणिकमेव तदिति चेन्नैवं ॥ नक्षेकग्रंथाऽनिरूपितत्वेन ब्रह्मश्रुत्यादिमूलकस्य सर्वग्रंथसंमतस्य तस्याऽप्रामाणिकत्वं वक्तुं शक्यं ॥ यदिच तावता तच्छस्यं तांहे त्रिपुंड्रादीनामपि तत्स्यात् ॥ तत्राऽनिरूपितत्वात् ॥ किंच प्रसिद्धसर्ववेदशाखाव्याख्यात्रा सर्वशास्त्रनिपुणेन श्रौतस्मार्त्तोभयमीमांसादिपारीणेन सर्वजनीनमहापांडित्यप्रभावेण माधवेन पराशरस्मृतिव्याख्यायामाह्निकनिरूपणे विस्तरेणोर्ध्वपुंड्रस्याऽऽवश्यकत्वनिरूपणात् त्रिपुंड्रस्य च नाऽप्यलिखनात् कमलाकरभट्टकृतबहुचान्हिकादिष्वपि ग्रंथविशेषेपूर्वपुंड्रमात्रस्य विहितत्वात् त्रिपुंड्रकरणगंधस्याऽप्यभावाच्च प्रत्युत तस्यैवाऽप्राणिकत्वं सर्वथा वक्तुं शक्येत ॥ वस्तुतस्तु ऊर्ध्वपुंड्रस्य सर्वसाधारणत्वादाचारादर्शस्य च वाजसनेयिशाखीयानामेव प्रत्यहकर्त्तव्यधर्मप्रपंचनार्थं प्रवृत्तत्वात्तत्र तदनिरूपणेऽपि न क्षतिः ॥ प्रतिज्ञातं चेदं तेनैवारंभे ॥ अहोरात्राश्रितो धर्मइह वाजसनेयिनां ॥ निवर्त्त्यते निवद्धो यो धर्मशास्त्रनिबंधिभिरिति ॥ न चैतावता वाजसनेयिनामपि तदनावश्यकत्वं शक्यं ॥ नागदेवकृताचारप्रदीपादिषु तच्छाखीयानामेवाह्निकनिरूपकग्रंथांतरेषु तस्याऽत्यावश्यकत्वप्रतिपादनात् ॥ अतश्च जनाः ॥ चित्तं तिलकनैर्मूल्याशंकापंककलंकितं ॥ क्षालयं त्वार्षवाग्रूपैः शीतलैर्विमलैर्जलैः ॥ १ ॥

॥ अथ षष्ठोऽवांतरः प्रश्नः ॥ ६ ॥

अतएव तिलकावश्यकतायाश्च किं प्रयोजनं ॥ ४६ ॥

(अयमस्याशयः॥अत्र अतएवेत्यनेन पूर्वोक्तं भारतादिग्रन्थानुक्त-
त्वं तसिलंतसर्वनाम्ना हेतुत्वेन परामृश्यते॥ तथाच यदूर्ध्वपुंड्र-
मावश्यकं स्यात्तर्ह्युक्तग्रन्थेषु विहितं स्यात् नत्वेवं
अतो नैतदावश्यकमिति ॥)

॥ उत्तरं ॥

दत्तोत्तरस्तव प्रश्नः पूर्वप्रश्नोत्तरेण मे॥ग्रन्थेष्वविहितत्वं हि प्रश्नबी-
जमिहेक्ष्यते ॥ १ ॥ सर्वग्रन्थेषु तु मया विहितत्वं विवेचितं ॥ हेत्व-
भावादतः प्रश्नोऽवतरीतुं न सोऽर्हति ॥ २ ॥ तथाऽप्युत्तरदानस्यौ-
त्सुक्याद्वक्ष्यामि किञ्चन॥प्रच्छकाभावतोऽतोपोवैष्णवानां यतोम-
हान् ॥ ३ ॥ सर्वान्हिकेषु संध्यादिवन्नित्यत्वनिरूपणात् ॥ तद्राहि-
त्ये च वैफल्यश्रावणात्सर्वकर्मणां ॥ ४ ॥ अग्निहोत्रेण तौल्याति-
देशाद्दोषादधारणे ॥ सर्वेषामूर्ध्वपुंड्रं तदत्यावश्यकमिष्यते ॥ ५ ॥ त-
च्च सर्वत्राऽऽन्हिकग्रन्थेषु निरूपितत्वेन नित्यत्वं प्रागेवाऽनुपदं प्रपं-
चितं॥अथोपवीतादिराहित्यवदूर्ध्वपुंड्रराहित्येपि कृतानां नित्याना-
मपि संध्यावंदनादिसर्वकर्मणां नैष्कल्यकथनात्तस्यावश्यकत्वं नि-
र्विचिकित्सं सिद्ध्यति ॥ तथाहि ॥ स्कन्दि मार्गशीर्षमाहात्म्यचतु-
र्थाध्याये ब्रह्माणं प्रति भगवान् ॥ (श्लो० १३) तस्माद्धार्या प्र-
यत्नेन माला तुलसिसंभवा ॥ पद्माक्षनिर्मिता भक्त्या फलैर्धात्र्याः
सुपुण्यवा ॥ तदूर्ध्वपुंड्रशंखाद्यैर्युक्तस्तुलसिभूषणैः ॥ १४ ॥ संध्यो-

पास्यादिकं कुर्यात् कुशपाणिर्हिमां स्मरन् ॥ कृतसंध्यादिकोभक्त-
स्ततः संपूजयेच्च मामिति ॥ आचारमाधवे प्रथमाध्याये ब्रह्मांडे ॥
पूजाकाले जपे होमे सायं प्रातः समाहितः ॥ नामान्युच्चार्य विधिना
धारयेदूर्ध्वपुंड्रकमिति ॥ नीलकंठान्हिकादिषु चेदमुदाहृतं ॥ आचा-
रार्केच प्रयोगपारिजाते ॥ ललाटे तिलकं कृत्वा संध्याकर्म समाचरे-
त् ॥ अकृत्वा भालतिलकं तस्य कर्म निरर्थकमिति ॥ कमलाकरान्हि-
कस्मृतिदर्पणादिषु चेदमुपन्यस्तं ॥ तत्रैव बृहन्नारदीये ॥ स्नानं दानं
जपोहोमः संध्या स्वाध्यायकर्म च ॥ ऊर्ध्वपुंड्रविहीनेन तत्सर्वं
निष्फलं भवेत् ॥ कमलाकरान्हिके तु स्नानं दानमिति बृहन्नारदीय-
वचनमुक्त्वा ॥ ऊर्ध्वपुंड्रविहीनस्तु द्विजः संध्यादिकं चरेत् ॥ वत्सर्वं
राक्षसैर्नीतं नरकं चाधिगच्छतीति तत्रत्यमेव वैचनांतरमुदाहृतं ॥ गो-
विदार्णवे कृष्णभट्टपद्धतौ च ॥ इह प्रथमश्लोकोतरार्द्धे कृतमिति शेषः ॥
क्वचिद्विहीनस्येति पाठः ॥ परमानंदमंदारे मदनपारिजाते कमला-
करकृतबहुचान्हिके हेमाद्रौ च ब्रह्मपुराणे ॥ यागोदानं तपोहोमः
स्वाध्यायः पितृतर्पणं ॥ भस्मीभवति तत्सर्वमूर्ध्वपुंड्रं विना कृतमिति ॥
इदमेव वाक्यं स्कादे मार्गशीर्षमाहात्म्येऽपि दृश्यते ॥ हेमाद्रौ ॥ जपे
होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि ॥ तत्सर्वं नश्यति क्षिप्रमूर्ध्व-
पुंड्रं विना कृतमिति ॥ धर्मप्रवृत्तौ ॥ जपोहोमस्तथा दानं स्वाध्या-
यः पितृतर्पणं ॥ व्यर्थं भवति तत्सर्वमूर्ध्वपुंड्रं विना कृतं ॥ ललाटे
तिलकं धृत्वा कुर्युः शैवाश्च वैष्णवाः ॥ तर्पणं चाऽपि यच्छ्राद्धम-
न्यथा निष्फलं भवेदिति ॥ स्मृतिसंग्रहेऽपि ॥ अथोर्ध्वपुंड्रं विभृया-
ल्ललाटे ततश्च नाभौ हृदये च कंठे ॥ पार्श्वे च कर्णेतरपार्श्वबाहु-

मूले श्रुतौ पृष्ठगलोत्तमांगे ॥ ततोरजन्यां दिवसे च संधौ संध्या-
मुपासीत दिवा न रात्रौ ॥ माध्याह्निकी चेद्विवसस्य मध्ये त्वाध्य-
र्थयामादपराहृतः प्रागिति ॥ अत्रापि ततइति तच्छब्देनानुपदवि-
हितस्योर्ध्वपुंड्रधारणस्यैव परामर्शात्तद्धारणानंतरमेव त्रैकालिकसं-
ध्यात्रयं कर्त्तव्यमिति निश्चीयते ॥ धर्मप्रवृत्तौ च स्मृतिसारसमु-
च्चये ॥ स्वाध्यायजपहोमादि संध्यादानादिकं च यत् ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं
विना कुर्यात्तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ आचारप्रकाशे मुद्राप्रकरणे
ब्रह्मांडे ॥ तदूर्ध्वपुंड्रशंखाद्यैर्युतस्तुलसिभूपणैः ॥ संध्योपास्यादिकं
कुर्यात्कुशापाणिर्हरिं स्मरेत् ॥ निर्णयसिंधौ बृहन्नारदीये ॥ यज्ञो-
दानं जपोहोमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ॥ यथा भवति विप्रेन्द्राऊ-
र्ध्वपुंड्रं विना कृतमिति ॥ अचारमयूखे च शौनकः ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं
शिवस्यैवं विष्णोः कुर्युश्च वा बुधाः ॥ मूर्ध्नि मूलेन मंत्रेण शेषं द्वा-
दशनामभिः ॥ स्थानेष्वेषु द्विजः स्नात्वा नमोतैः प्रणवेन चेति ॥
अहोजिकमल्यकराद्याह्निकग्रंथेषु चेदं संगृहीतमस्ति ॥ अतः शैवा-
नां वैष्णवानां च सर्वेषामपि क्रियमाणानित्यतैमित्तिकादिनिःशेष-
कर्मसाफल्यार्थमुपवीतादिवदूर्ध्वपुंड्रधारणमपि सर्वथा आवश्यक-
मेव ॥ तत्राऽपि त्रैवर्णिकानांतु अग्निहोत्रादिवन्नित्यश्रौतकर्मरूप-
त्वान्नित्यादिसर्वकर्मसाफल्यकरत्वाच्च तद्धारणमत्यंततराऽऽवश्यक-
मेव ॥ तथाच धर्मप्रवृत्तिस्मृत्यर्थसारनिर्णयसिंधुप्रभृतिषु स्मृतिः ॥
ऊर्ध्वपुंड्रं द्विजातीनामग्निहोत्रसमोविधिरिति ॥ ननु तथापि श्राद्ध-
काले नेदं भाले धार्यं ॥ यथाऽऽह हेमाद्रौ देवलः ॥ ललाटे पुंड्रकं
दृष्ट्वा स्कंधे मालां तथैवच ॥ निराशाः पितरोयांति दृष्ट्वा च दृष-
लीपतिमिति ॥ संग्रहे ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं द्विजातीनामग्निहोत्रसमोविधिः ॥

श्राद्धकाले तु संप्राप्ते कर्त्ता भोक्ता च तर्चयेत् ॥ वामहस्ते च द-
 भांस्तु गृहे रंगवालं तथा ॥ ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो-
 गता इति ॥ इत्थं निषेधदर्शनादिति चेन्नैवं ॥ देवलवचने पुंङ्गं वर्त्तु-
 लमेवेत्यपरार्कमदनरत्नसिन्ध्वादिभिरंगीकारात् ॥ पृथ्वीचन्द्रस्तु पुंङ्गं
 त्रिपुंङ्गं ॥ ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यान्नकुर्याद्वै त्रिपुंङ्गं ॥ ऊर्ध्वं च तिलकं
 कुर्याद्वैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥ निराशाः पितरोऽयंति दृष्ट्वा चैव त्रिपुंङ्गं
 कर्मणि बृहत्पराशरोक्तेरित्याह ॥ तस्मादूर्ध्वपुंङ्गं तु कर्तृभोक्तृभ्यामव-
 श्यं कार्यमेव ॥ ऊर्ध्वपुंङ्गधरं विप्रं यः श्राद्धे भोजयिष्यति ॥ आकल्म-
 षकोटिपितरस्तस्य तुष्टान संशयः ॥ ऊर्ध्वपुंङ्गधरोऽयस्तु श्राद्धं कुर्याच्छु-
 भानने ॥ कल्मषकोटिसहस्राणि गयाश्राद्धफलं लभेदिति पाद्मात् ॥
 यत्तु कर्त्ता भोक्ता च तर्चयेदित्युक्तं ॥ तदवैष्णवानां काम्यश्राद्धादि-
 विषयं ॥ स्कान्दपाद्मयोः ॥ मद्भक्तो धारयेन्नित्यमूर्ध्वपुंङ्गं भवाऽपहमि-
 तिवैष्णवस्य नित्यं तद्विधानात् ॥ भवाऽपहमित्यनेन भगवद्भक्ताति-
 रिक्तानां तस्य काम्यानुपयोगित्वबोधनाच्च ॥ नित्येषु श्राद्धतर्पणा-
 दिपितृकर्मसु ऊर्ध्वपुंङ्गावश्यकतायादह पूर्वोपन्यस्ताद्यनेकवचनस-
 मुदायैर्मुहुर्मुहुर्भ्यस्तत्वाच्च ॥ आचारमयूखभट्टोजिकृतान्हिकप्रभृ-
 तेषु मद्भक्तो धारयेन्नित्यमूर्ध्वपुंङ्गं विना तु तत् ॥ यत्कर्म कारयेन्न-
 त्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेदिति वैष्णवानां तु विशेषतएव विपक्षे-
 वाधोपलब्धेश्च ॥ तस्मादिवं वैष्णवानां सर्वथा श्राद्धादिकालेऽ-
 प्यत्याज्यमेव ॥ अतएव निर्णयसिद्धौ श्राद्धप्रकरणे ॥ ऊर्ध्वपुंङ्गनिषेध-
 माशङ्क्य अत्राऽऽचाराद्यवस्थेत्युक्तं ॥ ऊर्ध्वपुंङ्गं च तुलसी श्राद्धे नेच्छं-
 ति केचनेति बृहन्नारदीये केचनेत्यनेन श्राद्धे तदधारणस्य स्वल्पै-
 कदेशिमात्राचारत्वबोधनात् ॥ ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्याद्वैवे पित्र्ये च

कर्मणीतिबृहत्पराशरादिभिस्तस्य सार्वत्रिकत्वोक्तेश्च ॥ नचेतावता
 शैवानां संध्यावन्दनादिषु वैफल्यवारणायोर्ध्वपुंड्रस्याऽऽवश्यकत्वेऽपि
 श्राद्धकाले तु तेषां तदनावश्यकं ॥ विधेर्वैष्णवपरत्वेन निषेधस्यच
 शैवपरत्वेनोपसंहारे व्यवस्थितिसामंजस्यादितिवाच्यं ॥ ललाटे ति
 लकं धृत्वा कुर्युः शैवाश्च वैष्णवाः॥तर्पणंचाऽपि यच्छ्राद्धमन्यथानि
 ष्फलं भवेदिति धर्मप्रवृत्तौ श्राद्धकालेऽपि शैवानां वैष्णवानां चो-
 भयेपामपि कंठरवेणोद्धृतानां तदावश्यकत्वविधानात् ॥ नचाऽत्र
 तिलकशब्दस्य त्रिपुंड्रपरत्वेनाऽपि निर्वाहः शंक्यः ॥ अप्रसिद्धत्वा-
 त् ॥ पृथ्वीचंद्रोदयादिषु बृहत्पराशरादिभिर्देवपिण्डयोस्तन्निषेधा-
 च्च ॥ आचारमयूखचतुर्विंशतिमतव्याख्यादिषु ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं शि-
 वस्यैवं विष्णोः कुर्युश्च वा बुधाः॥मूर्ध्नि मूलेन मंत्रेण शेषं द्वादश-
 नामभिरिति शौनकेन सर्वकालेषूभयेपामपि स्पष्टतयोर्ध्वपुंड्रवि-
 धानाच्च ॥ ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरोगतादिति संप्रहो-
 क्तिस्तु पिंडदानात् प्राक् चंदनतिलकविषया ॥ निर्णयसिधौ ॥
 प्राक् पिंडदानादंधाद्यैर्नालंकुर्यात् स्वविग्रहमित्याश्वलायनोक्तेः ॥
 अतएव धर्मसिधौ उत्तरार्धे॥चंदनतिलकस्तु पिंडदानात्प्राक्कर्तुर्वर्ज्यः
 भोक्तुस्तु भोजनकालाग्राग्वर्ज्यइति श्राद्धप्रकरणे उक्तं ॥ अतए-
 वच सांप्रदायिकाः श्राद्धे चरणामृतमृत्तिकयोर्ध्वपुंड्रं कुर्वन्ति ॥ क-
 र्ता भोक्ता च तत्त्यजेदितिनिषेधः पिंडदानात्प्राक्कर्तृशैवपरोवा अ-
 स्तु॥ऊर्ध्वपुंड्रं त्रिपुंड्रं वा चंद्राकारमथाऽपिवा ॥ श्राद्धकर्ता न कु-
 र्यात् यावत्पिण्डान्न निर्वपेदिति निर्णयसिधौ विश्वप्रकाशे च वच-
 नात् ॥ पूर्वोक्तपादस्कंदादिवचननिचयैकवाक्यतया ऽस्य शैवपर-
 त्वेनोपसंहरणीयत्वाच्च॥भोक्तुस्तु शैवश्राद्धेऽपि नोर्ध्वपुंड्रनिषेधः॥

अतएव धर्माऽविधिसारे श्राद्धप्रकरणे॥कर्तुर्ललाटे ऊर्ध्वपुंड्रादेर्वि-
कल्पः॥ भोक्तुस्तु भवत्येवेत्युक्तं॥पिंडदानात् प्राक् शैवस्य निषेधः
वैष्णवस्य तु तन्नित्यत्वात्सार्वदिकमेवेत्येवं व्यवस्थितोविकल्प-
इत्यर्थः॥वचनाऽनुगृहीतत्वात्॥तथैव सार्वत्रिकशिष्टाचाराच्च॥शैव-
भिन्नैस्तु कर्तृभिरपि श्राद्धोपक्रमएवोर्ध्वपुंड्रं कार्यं ॥ अतएव निर्ण-
यासिधौ श्राद्धोपक्रममुक्त्वा ततः कर्त्ता ऊर्ध्वपुंड्रं कुर्यादित्यारभ्य
सविस्तरे कर्तुरपि तदावश्यकत्वं निर्णीतं ॥ भोक्तुस्तु सर्वस्याऽपि
सर्वत्राऽऽरंभादेवोर्ध्वपुंड्रमावश्यकं ॥ निरतिशयपितृतृत्यादिफलक-
त्वात् ॥ तद्रहितस्य मुखदर्शननिषेधाच्च ॥ तदप्ये व्याख्यास्यामः ॥
किंतु भोक्तृणां त्रिपुंड्रादिकमेव निषिद्धं ॥ अतएव कमलाकरभट्टे-
न श्राद्धे ब्राह्मणपूजानिरूपणमुपक्रम्य गंधदानांतं निरूप्य गंधेन
ब्राह्मणभाले किमूर्ध्वपुंड्रमेव कार्यं पुंड्रांतरमपि वा विधेयमिति सं-
शयवारणार्थं विप्राणां गंधेन वर्तुलं त्रिपुंड्रं वा न कार्यमित्यादिना
त्रिपुंड्रादिनिषेधपूर्वकमूर्ध्वपुंड्रस्यैवाऽऽवश्यकत्वं व्याख्यातमिति कृ-
तं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥ तदधारणे प्रत्यवायं च पुरस्तात्पुनः किंचि-
त्प्रपंचयिष्यामः ॥ नचैवमकरणे प्रत्यवायजनकतया नित्यत्वे महा-
पुण्यजनकत्वनिरूपकवचनविरोधः शंक्यः ॥ अकरणे प्रत्यवायो-
त्पादकत्वेन नित्यानामप्यग्निहोत्रादीनां स्वर्गादिफलकत्ववन्नित्य-
त्वाप्यूर्ध्वपुंड्रधारणस्य फलांतरसमर्पकत्वसंभवेन नित्यत्वबाधायो-
गात् ॥ त्वचनविरोधाभावात्॥ सर्वसाधारणमंथेवैवमावश्यकं मतं॥
ऊर्ध्वपुंड्रं तु शैवानां वैष्णवानां च सर्वदा ॥ १ ॥ समुदाहृतमद्वा-
क्यसमुदायादिदं बुधाः ॥ समुदारेण मनसा समुदाऽरं विबुध्य-
तां ॥ २ ॥

॥ अथ सप्तमोऽर्वांतरः प्रश्नः ॥ ७ ॥

विजातीयतिलकनिदायां च किं प्रमाणं ॥ ४७ ॥

॥ उत्तरं ॥

अरविदाक्षचरणारविदमकरंदपाः ॥ न निदामोविजातीयं वयं तु
तिलकादिकम् ॥ १ ॥ न निद्यमपि निदति शिष्टोऽद्वैतवादिनः ॥
किमु शास्त्रोदितं तर्हि गर्हणीयं भवेद्विज्ञैः ॥ २ ॥ शुनि चैव श्वपा-
के च पंडिताः समदर्शिनः ॥ इति न्यायेन नाचार्यैः किञ्चिदप्यस्ति
निदितम् ॥ ३ ॥ न भजामोविजातीयमन्यधर्मतयो वयं ॥ स्वधर्म-
निधनं श्रेयः परंधर्मोऽन्याऽऽवहः ॥ ४ ॥ आधारणात्कृता निदेति चेन्मै-
वं स्वशाखया ॥ विहितस्य कृतौ नाऽन्यशाखानिदा प्रसज्यते ॥
॥ ५ ॥ तथाऽपि किञ्चिद्वक्ष्यामो भवत्यश्रानुसारतः ॥ सुरूपं वा कु-
रूपं वा तादृक् दृश्येत दर्पणे ६ ॥ ब्राह्मणैस्तु सर्वैरावश्यकत्वादूर्ध्व-
पुंड्रमेव धार्यं तस्यैव विष्णुचिन्हत्वात् न तु देवतांतरचिन्हानि त्रि-
पुंड्रादीनि तेषां विष्णुचिन्हमात्रधारणविधानात् ॥ त्रिपुंड्रादिधार-
णे बहुलनिषेधोपलब्धेश्च ॥ तथाहि ॥ आचारमाधवे द्वितीयाध्या-
ये बौधायनः ॥ ब्राह्मणानामयं धर्मोऽयद्विष्णोर्लिंगधारणं ॥ राज-
न्यवैश्ययोर्नेति दत्तात्रेयमुनेर्वचदति ॥ तत्रैव स्मृत्यंतरे ॥ मुखजा-
नामयं धर्मोऽयद्विष्णोर्लिंगधारणं ॥ बाहुजातोरुजातानां नाऽयं ध-
र्मो विधीयत इति ॥ न चोर्ध्वपुंड्रस्य कथं विष्णुचिन्हत्वमिति शंकनी-
य ॥ तत्र विष्णुचिन्हत्वस्य तच्चरणतुल्याकारत्वविधानादिवहुहेतु-
पुरःसरस्य सर्वजनीनत्वात् ॥ किञ्च ब्रह्मरात्रे ऊर्ध्वपुंड्रविधिमुपक्र-

म्य घोन धारयते मर्त्योभामकं चिन्हमीदृशमित्यधारणे प्रत्यवायं
वदता भगवता कंठरवेणैव तस्य स्वचिन्हत्वं निरूपितमेवमन्यत्राऽपि
द्रष्टव्यं॥अतोब्राह्मणैस्तु तदेव धार्यं नतु त्रिपुंड्रादिकं ॥ तस्य वर्णा-
तरपरत्वात्॥अतएव मदनपारिजाते भागवततत्त्वभास्करे च ब्रह्मपु-
राणे॥ऊर्ध्वपुंड्रं द्विजः कुर्यात्क्षत्रियस्तु त्रिपुंड्रकं॥अर्धचंद्रं तु वैश्य-
स्य वर्तुलं शूद्रजातिष्विति॥सारसंपहे च ब्रह्मरात्रे॥ ब्राह्मणस्योर्ध्व-
पुंड्रं च क्षत्रियस्यार्द्धचंद्रकं ॥ वैश्यस्य वर्तुलाकारं शूद्रस्यैव त्रिपुं-
द्रकमिति ॥ पाद्मे ॥ विंप्राणामूर्ध्वपुंड्रं स्यात्तिलकं तु महीभृतः ॥
पद्माकारं तु वैश्यानां शूद्राणां तु त्रिपुंड्रकमिति॥एवमादिषु वचनेषु
स्पष्टमेव ऊर्ध्वपुंड्रं निर्दिश्य ब्राह्मणस्य तु तदेव नियमितं ॥नन्वेवंसति
क्षत्रियादीनां तु त्रिपुंड्रादिकमेव सिद्ध्यति नतु कदाचिदप्यूर्ध्वपुंड्रं॥
माधवीये ॥ राजन्यवैश्ययोर्नेति दत्तात्रेयमुनेर्वचइति बाहुजा-
तोरुजातानां नाऽयं धर्मोविधीयतइति क्षत्रियवैश्ययोर्विष्णुलिं-
गधारणनिषेधात् ॥ अतः कथं भवत्सांप्रदायिकैः क्षत्रियादिभिरपि
ऊर्ध्वपुंड्रमेव धार्यतइतिचेत्तमैवं॥ब्राह्मणानां तु सर्वेषामयमेव जा-
त्या सिद्धो धर्मोयद्विष्णोर्लिंगधारणमिति नियमार्थत्वाद्वाक्यस्य ॥
तथाच क्षत्रियवैश्ययोस्तु नायं जात्या सिद्धो धर्म इत्यर्थः ॥ क्षत्रि-
यत्वादिजातिमात्रेणैव शस्त्रधारणपशुपालनादिवन्नविधीयतइति
यावत् ॥ किंच क्षत्रियस्य त्रिपुंड्रमेवनियतमिति न वक्तुं शक्यं॥व-
चनांतरोक्तार्द्धचंद्रादिना विकल्पात् ॥ एवं वैश्यस्याऽपि वर्तुलार्द्ध-
चंद्रपद्माकाराणां विकल्पोद्रष्टव्यः ॥ एतदप्यवैष्णवपरं ॥ वैष्णवास्तु
क्षत्रियादयस्त्रयोप्यूर्ध्वपुंड्रमेव धारयेयुः ॥ यथोक्तं पाद्मे ॥ ऊर्ध्व-
पुंड्रं तु सर्वेषां न निषिद्धं कदाचन ॥ धारयेयुः क्षत्रियाद्याविष्णु-

भक्ताभवन्ति ये इति ॥ ब्रह्मरात्रेऽपि ॥ धारयेत्क्षत्रियाद्योऽपि वि-
 ण्णुभक्तोभवेद्यदीतिभिन्नोत्तरार्द्धपाठमिदमेव वाक्यं दृश्यते ॥ तथा-
 च वैष्णवानां तु क्षत्रियादीनामप्यूर्ध्वपुंड्रमेवा॥ अन्येषां तु वैकल्पि-
 कं त्रिपुंड्रादिकमिति फलति ॥ वस्तुतस्त्वग्निहोत्रसंध्यावंदनादिक-
 र्मसु त्रयाणामपि वर्णानामधिकृतत्वादवैष्णवयोरपि क्षत्रवैश्वयोः
 कर्मकाले तु तद्वैफल्यवारणायोर्ध्वपुंड्रमावश्यकमेव सर्वेष्वपि त्रैव-
 णिकसाधारणान्हिकग्रंथेषु तदातदावश्यकतायाः सुप्रपंचितत्वात्॥
 क्षत्रियस्तु त्रिपुंड्रकमित्यादिवाक्यानां कर्मातिरिक्तकाले लब्धाव-
 काशतया तैरस्य बाधायोगाच्च ॥ पृथ्वीचंद्रोदये निर्णयसिद्धौ च॥
 ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यान्नकुर्याद्वै त्रिपुंड्रकं ॥ ऊर्ध्वं च तिलकं कु-
 र्याद्वैवे पित्र्ये च कर्मणि इति वृद्धपराशरेण कर्मकाले त्रिपुंड्रकनि-
 पेधपूर्वकमूर्ध्वपुंड्रकरणस्यैव विहितत्वाच्च ॥ अतएव ऊर्ध्वपुंड्रं द्वि-
 जातीनामग्निहोत्रसमोविधिर्निरिति निर्णयसिद्ध्याद्युदाहृतस्मृतौ त्रैव-
 णिकवाचकं द्विजातिपदमुक्तं ॥ (अ० ३) संन्यासविधौ (श्लो० ६)
 भयं लब्ध्वा च, भूतानाममृतीभवति द्विजइत्यादियाज्ञवल्क्यादि-
 वचनेष्विव अत्राऽपि द्विजपदस्य माधवेन त्रैवर्णिकपरत्वमुक्तं ॥
 ऊर्ध्वपुंड्रमृजुं सौम्यं कनिष्ठाऽंगुलिबन्धुं स्मृतं ॥ नासादिकेशपर्यंतं
 ग्रथत्वाद्धारयेद्विजइत्यादिषु भट्टोजिकृतान्हिककमलाकरान्हिका-
 चारमयूखनीलकंठान्हिकप्रभृतिधृतवचनांतरेष्वपि द्रष्टव्यं ॥ अथ
 पूर्वोदाहृतवैधायनस्मृत्यंतरवचोभ्यां क्षत्रवैश्वयोर्विष्णुर्लिंगधृ-
 तिनिपेधस्तु संन्यासविषयकएवेति माधवादयोवहवः ॥ तथा-
 च क्षत्रियवैश्वयोस्तन्निपेधाभावादग्निहोत्रतौल्याच्च तन्नित्य-
 मेव ॥ नचैवंसति ब्राह्मणस्योर्ध्वपुंड्रमेवेति नियमो नसिध्येदिति

शोक्यं ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं द्विजः कुर्यादित्यादिभिरेव तत्सिद्धेः ॥ अपिच
 ब्राह्मणानां त्रिपुंड्रादिधारणे निषेधमपि बहुलमुपलभामहे ॥ यथा
 तत्त्वभास्करादिषु पाद्मोत्तरखंडे ऊर्ध्वपुंड्राध्याये ॥ विप्राणां नैव धा-
 र्यं स्यात्तिर्यक्पुंड्रादिधारणं ॥ नारायणात्परब्रह्मादन्येषामर्चनं न-
 हि ॥ ब्राह्मणः कुलजोविद्वान् भस्मधारी भवेद्यदि ॥ वर्जयेत्तादृशं
 देवि मद्योच्छिष्टघटं यथा ॥ त्रिपुंड्रं शूद्रकल्पानां शूद्राणां च वि-
 धीयते ॥ त्रिपुंड्रधारणाद्विप्रः पतितः स्यान्न संशयइति ॥ सारसं-
 ग्रहकारप्रभृतयस्तु त्रिपुंड्रनिषेधे वाक्यांतराण्यपि उदाज-द्भुः ॥ ता-
 नि यथा ब्रह्मरात्रे ॥ न त्रिपुंड्रं द्विजैर्धार्यं पट्टाकारं तथैवच ॥ न-
 चान्यदेवताभक्तिरापद्यपि कदाचन ॥ त्रिपुंड्रस्य धरं विप्रं पट्टाकार
 धृतं तथा ॥ श्वपाकमिव पश्येत न संभाषेत कर्हिचित् ॥ त्रिपुंड्रं ब्र-
 ह्मणोविद्वान् लीलयाऽपि न धारयेत् ॥ त्रिपुंड्रधारणाद्विप्रः पतत्ये-
 च न संशयः ॥ तिर्यक्पुंड्रधरं विप्रं चांडालमिव संत्यजेत् ॥ सोऽन-
 र्हः सर्वकल्पेषु सर्वलोकेषु गर्हितः ॥ त्रिपुंड्रधारिणो नित्यं भस्मोत्थू-
 लितविग्रहाः ॥ भविष्यन्ति त्रयीवासायथा ज्ञानप्रलापिनः ॥ ब्रा-
 ह्मणस्योर्ध्वपुंड्रं च क्षत्रियस्याऽर्धचंद्रकम् ॥ वैश्यस्य वर्तुलाकारं शू-
 द्रस्यैव त्रिपुंड्रकम् ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं तु सर्वेषां न निषिद्धं कदाचन ॥ धारये-
 त्क्षत्रियाद्योऽपि विष्णुभक्तो भवेद्यदि ॥ रुद्राक्षधारिणं विप्रं सदा
 भस्मानुलेपनं ॥ सकुलं तं त्यजेन्नित्यं सर्वधर्मवहिष्कृतं ॥ तिर्यक्पुं-
 द्रधरोविप्रः पंक्तिमध्ये स्थितोयदि ॥ सांपंक्तिर्ब्रह्महत्यायां युज्यते ना
 च संशयः ॥ तिर्यक्पुंड्रधरोविप्रोयत्र तिष्ठतिदुर्मतिः ॥ सदेशः पापसं-
 भूतः श्मशानसदृशो भवेत् ॥ सम्यक्कृत्वा ललाटे तु ऊर्ध्वपुंड्रं पुनः

स्वयं ॥ यश्छिनत्ति त्रिपुंड्रेण सपापी श्वपचाधमः ॥ विष्वक्सेन-
 संहितायां ॥ न धारयेज्जटाभारं भस्म चैव न धारयेत् ॥ बाह्यालिंगा-
 नि चिन्हानि संत्यजेद्यावदायुषं ॥ जटिलामुंडिताश्चैव तिर्यक्पुंड्र-
 धरास्तथा ॥ भविष्यंति त्रयीबाह्यामिथ्याज्ञानप्रलापिनः ॥ कपाल-
 केशभस्मास्थिशक्तिपांपाणधारिणं ॥ त्रिपुंड्रधारिणं विप्रं चांडाल-
 मिव संत्यजेत् ॥ स्वच्छंदप्रेतवेपाश्च मिथ्यालिंगधरास्तथा ॥ ब्रह्म-
 कोपाग्निनिर्दग्धारुद्रभक्ताजटाधराः ॥ अग्निदं गरदं चैव लिंगपापा-
 णधारिणम् ॥ त्रिपुंड्रधारिणं विप्रं चांडालमिव संत्यजेत् ॥ वाराहेपि ॥
 कुलीनो ब्राह्मणो विद्वान् भस्मधारी भवेद्यदि ॥ वर्जयेत्तादृशं देवि म-
 योच्छिष्टं घटं यथेति ॥ पादोप्येतत्सदृशमेव वाक्यमित्युक्तमधस्ता-
 त् ॥ केचित्तेवं हारीतवचनान्यप्युदाहरन्ति ॥ ऊर्ध्वपुंड्रविहीनस्तु
 संध्याकर्म समाचरेत् ॥ तत्सर्वं राक्षसैर्नितं नरकं स च गच्छति ॥
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं श्रुतिनोदितम् ॥ ऊर्ध्वपुंड्रविहीनस्य
 सर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥ ब्राह्मणः श्रोत्रियो विद्वान् भस्मधारी भवेद्य-
 दि ॥ स जीवन्नेव शूद्रत्वं नरकं चाधिगच्छति ॥ रुद्रार्चनं त्रिपुंड्रस्य धा-
 रणं यत्र दृश्यते ॥ शूद्राणां च विधिः प्रोक्तो न द्विजानां कदाचन ॥
 तिर्यक्पुंड्रधरं विप्रं पट्टाकारधृतं तथा ॥ श्वपाकमिव पश्येत न संभ्रा-
 येत् कदाचनेति ॥ तस्मात् ब्राह्मण्यनामूर्ध्वपुंड्रमेवोचितं ॥ न नूतनवचनैः
 शूद्राणां तु वर्तुलं त्रिपुंड्रं वा सिद्ध्यति न तूर्ध्वपुंड्रमिति वैष्णवस्या-
 ऽपि शूद्रस्य तु न तद्युक्तमिति चेन्नैवं ॥ पादो ॥ वर्तुलं तिर्यगच्छिद्रं जू-
 स्वं दीर्घं तनुं ततं ॥ वक्रं विरूपं बद्धायं छिन्नमूलं पदच्युतमित्या-
 द्युक्ता पुंड्रमाहुरनर्थकमिति वर्तुलत्रिपुंड्रयोरानर्थक्यकथनात् ॥
 अयं च निंदाबोधितो वर्तुलनिषेधः शूद्रेष्वेव पर्यवस्यति ॥ प्राप्त-

त्वात् ॥ नचाऽस्यशूद्रविषयकत्वे वर्तुलं शूद्रजातिष्वित्यस्याऽनक-
काशत्वापर्याया विधिः शूद्रविषयोनिषेधश्च ब्राह्मणादिविषयइति
समंजसमिति वाच्यं ॥ निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वनियमेन ब्राह्मणा-
दिषु च तदप्राप्त्या निषेधायोगात् ॥ नच भूमावग्निश्चेतव्योनांत-
तरिक्षेनदिवीत्यादिषु अप्राप्तस्यापि स्वर्गांतरिक्षाधिकरणकाग्निच-
यनादेर्निषेधदर्शनान्नायं नियमइति शङ्क्यं ॥ बादरायणाचार्येण
समन्वयाध्यायतृतीयपादे तदुपर्यपिवादरायणः संभवादित्यादिना
देवतानामपि कर्माधिकारस्य मीमांसितत्वेन तासां च स्वर्गांतरि-
क्षयोरपि चयनस्य प्राप्तत्वेन तत्राऽपि प्राप्तस्यैव निषेधात् ॥ ननु
निर्यासस्यनाशयंब्रह्महत्यायेस्त्रेपवर्णइति नकलंजंभक्षयेदित्यादिषु
रागतः प्राप्तस्याऽपि ब्रह्मनोत्थलोहितनिर्यासकलंजभण्डादेर्निषेध-
वद्ब्राह्मणानां रागतः प्राप्तवर्तुलनिषेधसंज्ञवेन माऽसौ शूद्रेषु प्रस-
ज्यतामितिचेन्नैवं वक्तुं युक्तं ॥ भक्षणवद्वर्तुलादेरागतः प्राप्तसंज्ञ-
वात् ॥ अथ संज्ञवेऽपि सामान्यतोमांसभक्षणे रागतः प्राप्तेऽपि
पंचपंचनखाभक्ष्याइति परिसंख्यया पंचनखेतरतद्रक्षणनिषेधव-
त् सामान्यतः प्राप्तेऽपि नानाविधपुंड्रधारणे ब्राह्मणस्योर्ध्वपुंड्रत्व-
त्वादिनैव तदितरनिषेधसंज्ञवात् ॥ अथ पंचनखेतरभक्षणेप्राय-
श्चित्तविधानवदत्रापि प्रायश्चित्तबोधनार्थं वचनप्रवृत्तिरितिचेन्न ॥
वचने प्रायश्चित्तानुल्लेखात् ॥ प्रत्युतानर्थक्यमात्रकथनेन चैत्यवं-
दनादिवत् प्रायश्चित्ताभावद्योतनात् ॥ अयंच प्रायश्चित्ताभावः
शूद्रेष्वेव संगच्छते ननु ब्राह्मणादिषु ॥ उक्तवचनसमुदायव्याको-
पात् ॥ तस्मादयं निषेधोब्राह्मणादिविषयः विधिश्चशूद्रविषयकइ-
ति न युक्तं किंतूभावपि शूद्रविषयावेवेति ॥ नन्वेवंसत्येकविष-

स्वयं ॥ यश्छिनत्ति त्रिपुंड्रेण सपापी श्वपचाधमः ॥ विष्वक्सेन-
 संहितायां ॥ न धारयेज्जटाभारं भस्म चैव न धारयेत् ॥ वासालिंगा-
 नि चिन्हानि संत्यजेद्यावदायुषं ॥ जटिलामुंडिताश्चैव तिर्यक्पुंड्र-
 धरास्तथा ॥ भविष्यंति त्रयीवास्यामिथ्याज्ञानप्रलापिनः ॥ कपाल-
 केशभस्मास्थिशक्तिपांपाणधारिणं ॥ त्रिपुंड्रधारिणं विप्रं चांडाल-
 मिव संत्यजेत् ॥ स्वच्छंदप्रेतवेपाश्च मिथ्यालिंगधरास्तथा ॥ ब्रह्म-
 कोपाग्निनिर्दग्धारुद्रभक्ताजटाधराः ॥ अग्निदं गरदं चैव लिंगपापा-
 णधारिणम् ॥ त्रिपुंड्रधारिणं विप्रं चांडालमिव संत्यजेत् ॥ वाराहेषि ॥
 कुलीनो ब्राह्मणो विद्वान् भस्मधारी भवेद्यदि ॥ वर्जयेत्तादृशं देवि म-
 द्योच्छिष्टं यथेति ॥ पादेष्वेतत्सदृशमेव वाक्यमित्युक्तमधस्ता-
 त् ॥ केचित्त्वेवं हारीतवचनान्यप्युदाहरन्ति ॥ ऊर्ध्वपुंड्रविहीनस्तु
 संध्याकर्म समाचरेत् ॥ तत्सर्वं राक्षसैर्नीतिं नरकं स च गच्छति ॥
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं श्रुतिनोदितम् ॥ ऊर्ध्वपुंड्रविहीनस्य
 सर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥ ब्राह्मणः श्रोत्रियो विद्वान् भस्मधारी भवेद्य-
 दि ॥ स जीवन्नेव शूद्रत्वं नरकं चाधिगच्छति ॥ रुद्रार्चनं त्रिपुंड्रस्य धा-
 रणं यत्र दृश्यते ॥ शूद्राणां च विधिः प्रोक्तो न द्विजानां कदाचन ॥
 तिर्यक्पुंड्रधरं विप्रं पद्माकारधृतं तथा ॥ श्वपाकमिव पश्येत न संभा-
 पेत् कदाचनेति ॥ तस्मात् ब्राह्मण्यनामूर्ध्वपुंड्रमेवोचितं ॥ न नूक्तवचनैः
 शूद्राणां तु वर्तुलं त्रिपुंड्रं वा सिद्ध्यति न तूर्ध्वपुंड्रमिति वैष्णवस्या-
 ऽपि शूद्रस्य तु न तद्युक्तमिति चेन्नैवं ॥ पादेषु ॥ वर्तुलं तिर्यगच्छिद्रं जह-
 स्यं दीर्यं तनुं ततं ॥ वक्रं विरूपं बद्धायं छिन्नमूलं पदच्युतमित्या-
 द्युक्ता पुंड्रमाह्वनार्थकमिति वर्तुलत्रिपुंड्रयोरानर्थक्यकथनात् ॥
 अयं च निदाबोधितो वर्तुलनिषेधः शूद्रेष्वेव पर्यवस्यति ॥ प्राप्त-

त्वात् ॥ नचाऽस्यशूद्रविषयकत्वे वर्तुलं शूद्रजातिष्वित्यस्याऽनव-
काशत्वापत्त्या विधिः शूद्रविषयोनिषेधश्च ब्राह्मणादिविषयइति
समंजसमिति वाच्यं ॥ निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वनियमेन ब्राह्मणा-
दिषु च तदप्राप्त्या निषेधायोगात् ॥ नच भूमावग्निश्चेतव्योनांत-
तरिक्षेनदिवीत्यादिषु अप्राप्तस्यापि स्वर्गांतरिक्षाधिकरणकाग्निच-
यनादेर्निषेधदर्शनान्नायं नियमइति शङ्क्यं ॥ वादरायणाचार्येण
समन्वयाध्यायतृतीयपादे तदुपर्यपिवादरायणः संभवादित्यादिना
देवतानामपि कर्माधिकारस्य मीमांसितत्वेन तासां च स्वर्गांतरि-
क्षयोरपि चयनस्य प्राप्तत्वेन तत्राऽपि प्राप्तस्यैव निषेधात् ॥ ननु
निर्यासस्यनारथ्यंब्रह्महत्यायेक्षेपवर्णइति नकलंजंभक्षयेदित्यादिषु
रागतः प्राप्तस्याऽपि ब्रह्मनोत्पलोहितनिर्यासकलंजभ्रष्टादेर्निषेध-
वद्ब्राह्मणानां रागतः प्राप्तवर्तुलनिषेधसंभवेन माऽसौ शूद्रेषु प्रस-
ज्यतामितिचेन्नैवं वक्तुं युक्तं ॥ भक्षणवद्वर्तुलादेरागतः प्राप्त्यसंभ-
वात् ॥ अथ संभवेऽपि सामान्यतोमांसभक्षणे रागतः प्राप्तेऽपि
पंचपंचनखाभक्ष्याइति परिसंख्यया पंचनखेतरतद्भक्षणनिषेधव-
त् सामान्यतः प्राप्तेऽपि नानाविधपुंड्रधारणे ब्राह्मणस्योर्ध्वपुंड्रत्व-
त्वादिनैव तदितरनिषेधसंभवात् ॥ अथ पंचनखेतस्त्रभक्षणेप्राय-
श्चित्तविधानवदत्रापि प्रायश्चित्तबोधनार्थं वचनप्रवृत्तिरितिचेन्न ॥
वचने प्रायश्चित्तानुल्लेखात् ॥ प्रत्युतानर्थक्यमात्रकथनेन चैत्य
दनादिवत् प्रायश्चित्तभावद्योतनात् ॥

यकत्वाद्विधिनिषेधयोः कथं व्यवस्थेति चेत् ॥ इत्थं ॥ शूद्रेषु वर्तु-
लत्रिपुंड्रयोर्विधानं वैष्णवेतरविषयं निषेधस्तु वैष्णवविषय इति ॥
न चैवमपि शूद्रस्योर्ध्वपुंड्राप्राप्त्या तदयुक्तमिति शङ्क्यं ॥ धारयेयुः क्ष-
त्रियाद्याविष्णुभक्ता भवंति यदत्यादिपाद्यादिवचोभिस्तस्याऽपि
तत्प्राप्तेः ॥ अत्र बहुवचनांताद्यशब्देन वैश्यशूद्रयोरपि संग्रहात् ॥
प्रत्युत विष्णुभक्ता भवंति यदत्यनेन विशेषोल्लेखेन सामान्ययोर्वर्तु-
लत्रिपुंड्रयोरैव वैष्णवविषयत्वं बोध्यत इति सर्वं समंजसं ॥ इदमेवाभि-
प्रेत्य वासुदेवोपनिषदि मद्भक्तैर्ब्राह्मणादिभिर्धृतमित्याम्नायते ॥ अत्रा-
प्यादिशब्देन शिष्टास्त्रयोऽपि वर्णा गृह्यन्ते ॥ संकोचे मानाभावा-
त् ॥ पाद्याद्युपवृंहणसिद्धत्वाच्च ॥ अतएव पुराणेषु प्रतिलोमजा-
नामपि सूतादीनां वैष्णवत्वादूर्ध्वपुंड्रधारणं वर्ण्यते ॥ न चैतावता इ-
दं सिद्ध्यति ॥ वैष्णवानां तु सर्वेषामपि ऊर्ध्वपुंड्रमेव ॥ तदतिरिक्त-
स्याऽपि ब्राह्मणसामान्यस्य चोर्ध्वपुंड्रमेव ॥ क्षत्रियादीनां च स्वस्व-
योग्यादृष्टार्थशास्त्रीयकर्मकाले ऊर्ध्वपुंड्रं कालान्तरे त्वेच्छिकस्तत्त-
ज्जातिविहितत्रिपुंड्राद्धचंद्रोर्द्विकल्प इति ॥ नैतद्युक्तं ॥ भूतिधार-
णस्य सर्वेषामावश्यकत्वात्तद्रहितस्य कर्मवैफल्यस्मरणाच्चेति चे-
त्तर्हि भस्मत्रिपुंड्रादिसाधकवाक्यान्यप्युदाहृत्य तद्व्यवस्थादिकम-
पि विचारयिष्यामः ॥ यतोहि वयं शास्त्रीयविषये न मनसि दुरा-
ग्रहं रोचयामहे ॥ तत्र कास्मिंश्चिदाधुनिकेन केनचिद्भवदीयेन कृते
शैवसुधाकराख्ये ग्रंथे ॥ विभूतिर्भसितं भस्म क्षारं रक्षेति भस्मनः ॥
इति पञ्च नामानि पञ्चभिर्हेतुभिर्भृशं ॥ ऐश्वर्यकरणाद्भूतिर्भस्म सर्वा-
भूतम् ॥ भासनात् भसितं प्रोक्तं क्षारणात् क्षारमापदां ॥ रक्षा
रक्षणात्परिकीर्तितं ॥ देवीभागवते ॥ कीकटेऽप्यपि

देशेषु यत्र भूतिविभूषणः ॥ मानवस्तु वसेन्नित्यं काशीक्षेत्रसमं
 हि तत् ॥ नचाऽत्र ब्राह्मणपदाभावात् पूर्वोक्तवचनरीत्या शूद्रपर-
 त्वं शङ्क्य॥नाऽस्य ज्ञानं परीक्षेत न कुलं न व्रतं तथा ॥ त्रिपुंड्रांकि-
 तभालेन पूज्यएव हि नारद ॥ तथा ॥ छद्मनाऽपि चरेद्योहि भू-
 तिशासनमैश्वरं ॥ सोऽपि यां गतिमाप्नोति न तां यज्ञशतैरपि ॥
 ये घोराराक्षसाः प्रेतायेचान्ये क्षुद्रजंतवः ॥ त्रिपुंड्रधारिणं दृष्ट्वा
 पलायन्ते न संशयः॥अत्र यज्ञकरणादिरूपत्रैवर्णिकलिगदर्शनात्॥
 किंच ॥ आचारार्के संपहे ॥ अग्निहोत्राग्निजं भस्म विरजाहोमजं
 तथा ॥ औपासनसमुत्पन्नं समिदग्निसमुद्भवं ॥ समिदग्निसमुत्पन्नं
 धार्यं वै ब्रह्मचारिणा ॥ शूद्राणां श्रोत्रियागारपचनाग्निसमुद्भवं ॥
 अन्येषामपि सर्वेषां धार्यं दावानलोद्भवमिति ॥ एवमादिषु चतुर्णां
 वर्णानामंत्यजानां च तद्धारणमुच्यते ॥ किंच ॥ तद्रहितस्य कर्म-
 वैफल्यमपि स्मर्यते ॥ तथाच बृहज्जावाले ॥ ये भस्मधारणं त्यक्त्वा
 कर्म कुर्वन्ति मानवाः॥तेषां नास्ति विनिर्मोक्षः संसाराज्जन्मकोटि-
 भिरिति ॥ तत्रेदमुच्यते ॥ एतत् सर्वं क्षत्रियपरमेव कुतो न भवति ॥
 बृहज्जावालोलपनिपदि चतुर्थब्राह्मणे भस्मस्नानतदुद्धूलने उपक्रम्य॥
 सर्वांगोद्धूलनं कार्यं राजन्यस्य यथाविधीतिकथनात् ॥ इतः पूर्व-
 वर्णांतरस्य नाम्नोप्यनुच्चारणाच्च॥अथ तत्रैवाग्रे उद्धूलयेन्मुखं विप्रः
 क्षत्रियस्तच्छिरोधिकमिति॥तथा ॥पंचमब्राह्मणारंभे॥त्रियायुषाणि
 कुरुते ललाटे च भुजद्वये॥नागौ शिरसि हृत्पार्श्वे ब्राह्मणः क्षत्रियः
 सदा॥त्रैवर्णिकानां सर्वेषामग्निहोत्रसमुद्भवमित्यादिना सर्वेषामपि
 भस्मधारणमुक्तं ॥ अतो न क्षत्रियपरमिति चेत्सत्यं ॥ तथापि मुख्य-
 तयेदं शैवचातुर्वर्णिकपरमेवेति ब्रूमः ॥ तथाहि ॥ कालाग्निरुद्रो-

पनिषदि ॥ अथ कालाग्निरुद्रं भगवंतं सनत्कुमारः पप्रच्छाधीहि
 भगवंस्त्रिपुंड्रविधिं सतत्त्वं किंद्रव्यं कतिप्रमाणमित्यादिना प्रश्नं नि-
 रूढ्य तश्चोवाच भगवन् यद्रव्यं तदाग्नेयं भस्मेत्यादिना सांगं त्रिपुं-
 ड्रविधिं व्याख्यायान्ति तिर्यकृतिस्रोरेखाः प्रकुर्वीत व्रतमेतच्छांभव-
 मित्युपसहारेण तस्य शैवपरत्वं निश्चितं ॥ किंच बृहज्जावालेपि
 चतुर्थब्राह्मणे त्रिपुंड्रस्य षोडशस्थानानि निरूप्योच्यते ॥ जपेत्त्रा-
 धिदेवताः ॥ शिवं शक्तिं च सादाख्यमीशं रुद्राख्यमेव च ॥ वागा-
 दिनवशक्तीश्च एताः षोडशदेवताइति ॥ एवमपेपि ललाटे ब्रह्मणेन-
 मइत्यारभ्य सर्वांगे सदाशिवाय नम इत्यंतेन तस्य शिवदेवताकत्वमे-
 व दृढीकृतं ॥ अपेच ध्यानं ॥ भूतिभूतिकरी पवित्रजननी पापौघ-
 विध्वंसिनी सर्वानंदकरी सदाशिवकरी सर्वार्थसंपत्करी ॥ रक्षोभू-
 तपिशाचराक्षसमहाक्षोभैकसंत्राधिणी तेजोराज्यविशेषमोक्षकर-
 णी भूतिः सदा धार्यतामिति काम्यत्वमपि दर्शितं ॥ उपरिष्ठात् ॥ ए-
 तानि तानि शिवमंत्रपवित्रितानि भस्मानि कामदहनानां विलेपना-
 नि ॥ त्रैपुंड्रकाणि रचितानि ललाटपट्टे लुपन्ति दैवलिखितानि दु-
 रक्षराणि ॥ श्रीकरं च पवित्रं च शोकरोगनिवारणं ॥ लोकवश्य-
 करं पुण्यं भस्म त्रैलोक्यपावनं ॥ त्रिनेत्रं त्रिगुणाधारं त्रयाणां जनकं
 विभुं ॥ स्मरन्ममः शिवायेति ललाटे तु त्रिपुंड्रकं ॥ ईशानाभ्यां न-
 मेत्युक्त्वा पार्श्वयोश्च त्रिपुंड्रकमित्यादिना नीलकंठाय शिरसि क्षि-
 पेत्सर्वात्मने नम इत्यंतेन श्रीकामाद्यधिकारिकत्वप्रदर्शनपूर्वकं त-
 स्य शिवमंत्रविधेयत्वं शिवदैवत्यत्वं चेत्येव स्फुटीकृतं ॥ एवं तत्रैव
 पंचमब्राह्मणेऽपि शिवाग्निजं शिवयोगिनामित्यंतेन भस्मभेदानु-
 क्त्वा शिवालयस्थं तल्लिङ्गलिप्तं मंत्रसंस्कारदग्धं वेति सर्वाधिकार-

कं भस्मोदितं ॥ ततः श्लोकेषु च ॥ त्रिपुंड्रं ये विनिंदन्ति निंदन्ति
 शिवमेव ते ॥ धारयन्ति तु ये भक्त्या धारयन्ति तमेव ते इत्यादिना
 रुद्राग्नेर्यत्परं वीर्यं तद्भस्म परिकीर्तितमित्यन्तेन तस्य शिवस्वरूपत्वं
 शिववीर्यत्वं चोक्तं ॥ एवं पट्टब्राह्मणात्मिकायास्तस्याउपनिषदः
 समाप्तावपि रुद्रजापकशतमेकमेकेनाथर्वशिरःशिखाध्यापकेन
 तत्समं अथर्वशिखाध्यापकशतमेकमेकेन बृहज्जावालोपनिषद-
 ध्यापकेन तत्समं बृहज्जावालोपनिषदध्यापकशतमेकमेकेन तत्क्रि-
 याचरणेन तत्समं तद्वाएतत्परं धाम बृहज्जावालोपनिषज्जपशील-
 स्य यन्ननसूर्यस्तपति यन्ननवायुर्वाति यन्ननचंद्रमाभाति यन्नन-
 क्षत्राणिभाति यन्ननाग्निर्दहति यन्ननमृत्युः प्रविशति यन्ननदुःखानि-
 संति सदानंदं परमानंदं शांतं शाश्वतं सांबं सदाशिवं कामेश्वरं ब्र-
 ह्मादिवंदितं योगिध्येयं परं पदं यत्र गत्वा न निवर्त्तते योगिनः त-
 देतदृचाभ्युक्तं ॥ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ॥ दिवीव चक्षु-
 राततां ॥ तद्विप्रासो विपन्यवोजागृवांसः समिधते ॥ विष्णोर्यत्परमं पदं ॥
 ॐ सत्यं ॐ सत्यं न स पुनरावर्त्तते न स पुनरावर्त्तते ॐ सत्यं इति फलं-
 श्राव्यते ॥ एवं शिवैदवत्यत्वात् शिवमंत्रैकसात्ध्यत्वात् शिवस्वरूप-
 त्वात्तन्मंत्रदीक्षावतां तदेकभक्तानां शैवानामेवेदमावश्यकमिति
 स्पष्टमेव सिद्ध्यति ॥ तत्रत्योपक्रमसंहारादिपरिचितनेन च शिव-
 माहात्म्यातिशयदर्शनादिना इदं स्पष्टतयैवावगम्यते ॥ अपिच फ-
 लश्रुतावपि एकेन तत्क्रियाचरणेनेत्यादिना तस्यामुपनिषदि उक्ता
 या क्रिया भस्मधारणादिरूपा जंवीराघ्राणट्टांतानुसारेण शिवनै-
 वेद्यादिवर्जनरूपा च तदाचरणकर्तुः पुरुषस्य शांतं शाश्वतं सांबं स-
 दाशिवं कामेश्वरं ब्रह्मादिवंदितं योगिध्येयं परं पदमित्यादिना स-

र्वदा त्रिगुणात्मकशक्तिसहितस्य काम्यवस्तुजातमात्रदानसमर्थस्य
 परशिवस्य प्राप्तिः फलत्वेनोक्ता ॥ परशिवस्य च श्रीमत्पुरुषोत्तम-
 धामभूताक्षरब्रह्मस्वरूपत्वं कंठरवेणैव वर्णितं ॥ अतः क्षराक्षराती-
 तपुरुषोत्तमप्राप्तिरूपनिर्गुणफलप्रेप्सूनां आत्मनोनिर्गुणभावाकां-
 क्षिणां तद्भक्तानां नात्रोक्तत्रिपुंड्रादिष्वधिकारः किंतु रुद्रपदाद्य-
 वांतरसगुणफलप्रेप्सूनामेव तत्राधिकारइति निर्विवादं सिद्धं ॥ पर-
 शिवस्यापि सर्वदा सगुणत्वं शश्वच्छक्तिसाहित्यं त्रिलिंगत्वं भगव-
 द्धामाक्षरब्रह्मात्मकत्वं चेति तुपंडितकराभिदिपालाद्यनेकग्रंथेषु मह-
 ता प्रबंधेन प्रपंचितमेव पुरुषोत्तमचरणादिभिरिति किमिह तद्वि-
 चाररूपेणाकांडपांडित्येन ॥ अन्यच्च ॥ शैवत्वं वैष्णवत्वंचेत्यादि हि
 शास्त्रोक्तविधानात्तत्तन्मंत्रग्रहणादेव भवतीति सुप्रसिद्धं तत्तत्संप्र-
 दायांगीकर्तुंस्तद्भिन्नसंप्रदायस्थमंत्रादेर्नोपयोगइति बहुशास्त्रसंमतं ॥
 एवंचसति प्रकृते भवतां सुधासिधुप्रभृतिग्रंथेषूपन्यस्तैः त्रिपुंड्रकं
 सदा कुर्यान्मंत्रपूतेन भस्मना ॥ मंत्रहीनं तु यः कुर्यात् पापभागी-
 भवेन्नरइत्यादिभिर्वचनैस्त्रिपुंड्रादीनि शिवमंत्रैरेव कार्याणि ननु ता-
 न्विनेति तेषां शिवमंत्रैकविधेयत्वसिद्धेः ॥ बृहज्जावालादिषु एता-
 नितानिशिवमंत्रपवित्रितानीत्यादिभिस्तथैव निश्चयात् ॥ मंत्ररहि-
 ततत्करणे प्रत्युतदोषकथनाच्च ॥ पारंपरिकतन्मंत्रग्रहणवतां शैवा-
 नामेवात्राधिकारो ननु तदग्रहणवतामन्येषामिति निर्विचिकित्सं
 सिद्ध्यति ॥ तस्मादेतच्छैवपरमेव ॥ अतएवाऽन्यत्राऽप्यथर्वशिरसि ॥
 अग्निरित्यादिना भस्म गृहीत्वा विमृज्यांगानि संस्पृशेदित्यादिनो-
 क्तप्रकारकस्य भस्मोद्धूलनादेः घृतमेतत् पाशुपतं पशुपाशविमो-
 क्षायेति स्पष्टमेव शैवव्रतत्वं श्राव्यते ॥ पशुपतिः शिवस्तत्संबंधि-

त्वात्पाशुपतमिति ॥ अतएव भूतिशासनमैश्वरमिति शैवसुधाकरो-
 दादृतवचनेऽपि तस्य शिवव्रतत्वमुच्यते ॥ ईश्वरः शर्वईशानदति
 कोशादृतखड्याऽत्रेश्वरशब्दस्य शिवपरत्वप्रतीतेः॥ उक्तादिश्रुतिपुत-
 स्य स्फुटतया शैवव्रतत्वकथनाच्च ॥ तस्मात्तदेकभक्तानामेवावश्य-
 कं ॥ केचित्तु ॥ त्रिपुंड्रादिषु शिवव्रतत्वस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वात् भव-
 व्रतधरायेच येच तान् समनुव्रताः ॥ पारखंडिनस्ते भवंतु सच्छास्त्र-
 परिपंथिनइति तद्व्रतधारणे ऋगुशापेन पारखंडित्वसच्छास्त्रद्वेपित्व-
 योरवश्यं प्राप्या तद्वारणाय नेदमिदानीं धार्यं ॥ आवश्यकतानिरु-
 पकस्तद्विधिस्तु शापप्राक्कालिकविषयइत्यप्याहुः ॥ अपिच सर्वदा
 शिवपूजनं शैवानामेव नित्यमित्यपिमप्रश्नोत्तरेषु प्रपंचयिष्यते ॥
 अतस्तदंगत्वात् भस्मरुद्राक्षधारणमपि तेषामेव नित्यं ॥ भस्मरुद्राक्ष-
 रहितस्य शिवपूजावैयर्थ्यात् ॥ यद्योक्तं तिथितत्वे लैंगे ॥ विना भस्म-
 त्रिपुंड्रेण विना रुद्राक्षमालया ॥ पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य
 फलप्रदइति ॥ एवमाधुनिके भवदीयकृतशैवसुधाकरग्रंथेऽपि ॥ विभू-
 तिधारणं त्यक्त्वा त्यक्त्वा रुद्राक्षधारणं ॥ मा मां पूजय विश्वेशं शिव-
 लिंगस्वरूपिणं ॥ सनत्कुमारसंहितायामपि ॥ यथैव चाडालोच्छिष्टं
 श्राद्धार्थं नोपयुज्यते ॥ पूतिपर्युषितं यच्च निर्भस्मैवं शिवार्चनं ॥
 दायादहीनो न पुनर्मृतः पिंडमवाप्स्यति ॥ तथा भस्मविहीनोऽपि
 शिवार्चनफलं परं ॥ यथा कशानुरहितोऽस्यध्वरो नैव शोभते ॥
 अशेषसाधनोपेतं भस्महीनं शिवार्चनमिति ॥ तस्मान्नित्यं शिवा-
 र्चननियमवतां शैवानामेव तद्वैयर्थ्यवारणाय तदावश्यकं ॥ तादृ-
 शमेवास्य फलमाहाचारप्रकाशे पुलस्त्यः ॥ करोति शिवमंत्रेण य-

वर्द्धा त्रिगुणात्मकशक्तिसहितस्य काम्यवस्तुजातमात्रदानसमर्थस्य
 परशिवस्य प्राप्तिः फलत्वेनोक्ता ॥ परशिवस्य च श्रीमत्पुरुषोत्तम-
 धामभूताक्षरब्रह्मस्वरूपत्वं कंठरवेणैव वर्णितं ॥ अतः क्षराक्षराती-
 तपुरुषोत्तमप्राप्तिरूपनिर्गुणफलप्रेप्सूनां आत्मनोनिर्गुणभावाकां-
 क्षिणां तद्भक्तानां नात्रोक्तत्रिपुंड्रादिष्वधिकारः किंतु रुद्रपदाद्य-
 वांतरसगुणफलप्रेप्सूनामेव तत्राधिकारइति निर्विवादं सिद्धं ॥ पर-
 शिवस्यापि सर्वदा सगुणत्वं शश्वच्छक्तिसाहित्यं त्रिलिंगत्वं भगव-
 द्भामाक्षरब्रह्मात्मकत्वं चेति तुपंडितकर्त्रभिदिपालाद्यनेकपंथेषु मह-
 ता प्रबंधेन प्रपंचितमेव पुरुषोत्तमचरणादिभिरिति किमिह तद्वि-
 चाररूपेणाकांडपांडित्येन ॥ अन्यच्च ॥ शैवत्वं वैष्णवत्वंचेत्यादि हि
 शास्त्रोक्तविधानात्तत्तन्मंत्रग्रहणादेव भवतीति सुप्रसिद्धं तत्तत्संप्र-
 दायांगीकर्तुंस्तद्भिन्नसंप्रदायस्थमंत्रादेर्नोपयोगइति बहुशास्त्रसंमतं ॥
 एवंचसति प्रकृते भवतां सुधासिधुप्रभृतिपंथेषूपन्यस्तैः त्रिपुंड्रकं
 सदा कुर्यान्मंत्रपूतेन भस्मना ॥ मंत्रहीनं तु यः कुर्यात् पापभागी-
 भवेन्नरइत्यादिभिर्वचनैस्त्रिपुंड्रादीनि शिवमंत्रैरेव कार्याणि ननु ता-
 न्विनेति तेषां शिवमंत्रैकविधेयत्वसिद्धेः ॥ बृहज्जावालादिषु एता-
 नितानि शिवमंत्रपवित्रितानीत्यादिभिस्तथैव निश्चयात् ॥ मंत्ररहि-
 ततत्करणे प्रत्युतदोषकथनाच्च ॥ पारंपरिकतन्मंत्रग्रहणवतां शैवा-
 नामेवात्राधिकारो ननु तदग्रहणवतामन्येषामिति निर्विचिंकिस्त्वं
 सिद्ध्यति ॥ तस्मादेतच्छैवपरमेव ॥ अतएवाऽन्यत्राऽप्यथर्वशिरसि ॥
 अग्निरित्यादिना भस्म गृहीत्वा विमृज्यांगानि संस्पृशेदित्यादिनो-
 क्तप्रकारकस्य भस्मोद्धूलनादेः व्रतमेतत् पाशुपतं पशुपाशविमो-
 क्षायेति स्पष्टमेव शैवव्रतत्वं श्राव्यते ॥ पशुपतिः शिवस्तत्संबन्धि-

त्रिपुंड्रकं॥सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवेन सहमोदते इत्युक्त्वाऽनुपदं स-
त्यं शौचं जपोहोमइत्युच्यते॥अत्रापि पूर्ववचने शिवसायुज्यरूप-
नियतफलकथनात् अनुपदं द्वितीयवचनोक्तं तद्राहित्येन कृतकर्म-
वैयर्थ्यमपि रुद्रपदप्राप्तिलक्षणमोक्षकांक्षिणः शैवस्यैव नान्यस्येति
स्पष्टमेव सिद्ध्यति॥अनेनैव शैवमुधाकरोदाहृतानि संध्याशिवार्च-
नादीनि कर्माण्येतानि वस्तुतः॥वैदिकानि तनस्तेषु कर्त्तव्यं भस्म-
धारणं ॥ तथा ॥ नसंचिंशंति पापानि भस्मनिष्ठे ततः सदा ॥ कर्त्त-
व्यमतियत्नेन ब्राह्मणैर्भस्मधारणं ॥ यत्कृतं भस्मनिष्ठेन महादेवस्य
पूजनं ॥ तत्सर्वांगीष्टदं तस्मात्कर्त्तव्यं भस्मधारणं ॥ उद्धूलनत्रि-
पुंड्राभ्यामलंकृततनुः शिवं ॥ योऽर्चयिष्यति तत्तुल्योभुवि कोवा
भविष्यतीत्यादीनि शिवरहस्यवचनान्यपि समाहितानि वेदितव्या-
नि ॥ शिवार्चनादिसाहचर्येण स्फुटमेव तदर्चननियमवच्छेदपर-
त्वनिश्चयात् ॥ पौर्वापर्यपरिचितनेन च प्रायः सर्वेषामपि शिवर-
हस्योक्तानां धर्माणां शैवमात्रपरत्वनिश्चयान् ॥ सर्वैरपि विद्वद्भि-
स्तथैव स्वीकाराच्च॥तत्रोक्तस्य विभूतेर्यज्ञोपवीततौल्यातिदेशस्य-
ऽपि शैवपरत्वेनोपसंहारउचितः ॥ उपवीतादिवद्धार्याः शंखचक्र-
गदादय इति यज्ञोपवीतवद्धार्यातुलसीमालिकाद्विजैरित्यादि पद्म-
पुराणायुक्तातिदेशानां वैष्णवपरत्वेनोपसंहारवत् ॥ नन्वेवं त्रिपुंड्र-
राहित्येन कर्मवैयर्थ्यं शैवपरस्मेवेति तु सम्यगुपपादितं ॥ तथाप्ये-
तस्य सर्वपरत्वाश्रयणे कावा क्षतिरिति चेदुच्यते ॥ एतस्य सर्वसा-
धारणत्वे ब्राह्मणः कुलजोविद्वानित्यादिनिषेधो निरवकाशः स्यात्॥
किंचोर्ध्वपुंड्रस्य सर्वेष्वपि कर्मस्वावश्यकत्वमनेकेषु सर्वसाधारणेष्व-
न्धिकादिधर्मशास्त्रग्रंथेषु बहुवचनोपन्यासपुरःसरं सुप्रपंचितमेव ॥

त्रिपुंड्रं द्विजोत्तमः ॥ व्यक्षः शूलधरः सौम्यः शिवलोके महीयत-
 इति॥एवं सिद्धेऽस्य शैवपरत्वे ॥ यत्त्वाचारार्के कात्यायनः ॥ आ-
 द्धे यज्ञे जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने ॥ घृतत्रिपुंड्रः पूतात्मा मृत्युं-
 जयति मानवइति॥क्रियासारे ॥ वामहस्ततले भस्म क्षिप्त्वा ऽऽच्छा-
 द्याऽन्यपाणिना ॥ अग्निरित्यादिमंत्रेण स्पृशन् भस्माग्निमन्त्र्यचेति॥
 स्मृतिसंग्रहे ॥ मध्यांगुलित्रयेणैव स्वदक्षिणकरस्य च ॥ त्रिपुंड्रं धा-
 रयेद्विद्वान् सर्वकर्मसु सर्वदाइति ॥ यच्चाचारप्रकाशे भविष्ये ॥ स-
 त्यं शौचं जपोहोमस्तीर्थं देवादिपूजनं ॥ तस्य व्यर्थमिदं सर्वं य-
 स्त्रिपुंड्रं न धारयेदिति ॥ तदेतत् सर्वं त्रिपुंड्रराहित्येन कर्मवैफल्य-
 मिति शैवानामेवेत्यवसीयते ॥ त्रिपुंड्रादेः शैवमात्राधिकारकत्वस्य
 पूर्वमेव व्युत्पादितत्वात्॥ अपिच॥ कात्यायनभविष्यवचनयोः सु-
 रार्चनदेवपूजनशब्देन शिवपूजैव विवक्षितेति ज्ञायते ॥ उक्तलैंगा-
 दिवचनैकवाक्यतया तथैवोपसंहाराध्यवसायात् ॥ सर्वदेवसाधा-
 रणत्वाश्रयेण ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यान्नकुयोद्वैत्रिपुंड्रकं ॥ ऊर्ध्वं च
 तिलकं कुर्याद्वैवे पित्र्ये च कर्मणीति पृथ्वीचंद्रोदयनिर्णयसिध्वा-
 द्युदाहृतद्वद्वपराशरादिवचनानां निरवकाशत्वप्रसंगात् ॥ कात्या-
 यनभविष्यवचनयोरुपसंहारकलैंगादिवचनवदस्योपसंहारकवच-
 नान्तरालाभात् ॥ उक्तपाद्मादिवचनविरोधाच्च तस्मादेतत्त्रिपुंड्रा-
 हित्येन कृतकर्मवैयर्थ्यं रुद्रपदमोक्षाकांक्षिशैवपरमेव ॥ अतएव-
 कात्यायनवचने मृत्युंजयतिमानवइति मृत्युंजयवत् शिववदाच-
 रति शिवसारूप्यं गच्छतीत्यर्थः॥व्यक्षः शूलधरः सौम्यःशिवलोके
 महीयतइत्युदाहृतपुलस्त्यवचनेन तथैव निश्चयात्॥एवमेवाऽऽचा-
 रार्के कमलाकरान्हिके च भविष्ये॥सितेन भस्मना कुर्यान्निसंध्यं च

त्रिपुंड्रकं॥सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवेन सहमोदते इत्युक्त्वा ऽनुपदं स-
त्यं शौचं जपोहोमइत्युच्यते॥अत्रापि पूर्ववचने शिवसायुज्यरूप-
नियतफलकथनात् अनुपदं द्वितीयवचनोक्तं तद्राहित्येन कृतकर्म-
वैयर्थ्यमपि रुद्रपदप्राप्तिलक्षणभोक्षकाक्षिणः शैवस्यैव नान्यस्येति
स्पष्टमेव सिद्ध्यति॥अनेनैव शैवसुधाकरोदाहृतानि संध्याशिवार्च-
नादीनि कर्माण्येतानि वस्तुतः॥वैदिकानि ततस्तेषु कर्त्तव्यं भस्म-
धारणं ॥ तथा ॥ नसंविशंति पापानि भस्मनिष्ठे ततः सदा ॥ कर्त्त-
व्यमतियत्नेन ब्राह्मणैर्भस्मधारणं ॥ यत्कृतं भस्मनिष्ठेन महादेवस्य
पूजनं ॥ तत्सर्वाभीष्टदं तस्मात्कर्त्तव्यं भस्मधारणं ॥ उद्धूलनत्रि-
पुंड्राभ्यामलंकृततनुः शिवं ॥ योऽर्चयिष्यति तत्तुल्योऽनुवि कोवा
भविष्यतीत्यादीनि शिवरहस्यवचनान्यपि समाहितानि वेदितव्या-
नि ॥ शिवार्चनादिसाहचर्येण स्फुटमेव तदर्चननियमवच्छेदपर-
त्वनिश्चयात् ॥ पौर्वापर्यपरिचितनेन च प्रायः सर्वेषामपि शिवर-
हस्योक्तानां धर्माणां शैवमात्रपरत्वनिश्चयात् ॥ सर्वैरपि विद्वद्भि-
स्तथैव स्वीकाराच्च॥तत्रोक्तस्य विभूतेर्यज्ञोपवीततौल्यातिदेशस्या-
ऽपि शैवपरत्वेनोपसंहारउचितः ॥ उपवीतादिवद्धार्याः शंखचक्र-
गदादय इति यज्ञोपवीतवद्धार्यातुलसीमालिकाद्विजैरित्यादि पद्म-
पुराणायुक्तातिदेशानां वैष्णवपरत्वेनोपसंहारवत् ॥ नन्वेवं त्रिपुंड्र-
राहित्येन कर्मवैयर्थ्यं शैवपरमेवेति तु सम्यगुपपादितं ॥ तथाप्ये-
तस्य सर्वपरत्वाश्रयणे कान्वा क्षतिरिति चेदुच्यते ॥ एतस्य सर्वसा-
धारणत्वे ब्राह्मणः कुलजोविद्वानित्यादिनिषेधोनिरवकाशः स्यात्॥
किंचोर्ध्वपुंड्रस्य सर्वेष्वपि कर्मस्वावश्यकत्वमनेकेषु सर्वसाधारणेष्व-
न्हिकादिधर्मशास्त्रग्रंथेषु बहुवचनोपन्यासपुरःसरं सुप्रपंचितमेव ॥

तद्यदि त्रिपुंड्रं सर्वसाधारणं स्यात्तर्हि तन्निरवकाशं स्यात्॥नचास्य
वैष्णवमात्रे सावकाशत्वमितिवाच्यं॥बहुयंथविरोधात्॥सार्वदेशिकं
स्मात्तर्दिसर्वशिष्टाचारविरोधात्॥ऊर्ध्वपुंड्रं शिवस्यैवं विष्णोः कुर्युश्च
वा बुधाइत्यादिमयूखादिधृतवचनेषु शैववैष्णवयोरुभयोरपि तदा-
वश्यकत्वस्यविरोधाच्च॥नन्वेवंसत्युभयोरप्यावश्यकत्वात्संध्यावंदन-
दिकाले उभयोरपि धारणमस्त्वितिचेन्मैवं॥शिवकेशवचिन्हभूतयो-
रनयोर्युगपद्धारणस्यायोग्यत्वात् ॥ शिवकेशवयोश्चिन्हं चक्रभू-
लादिकं द्विजः ॥ नधारयेत मतिमान् वैदिके वर्त्मनि स्थितइत्यादि-
भिराश्वलायनपष्ठाध्यायवचनैस्तन्निषेधात् ॥ ईदृशवचनानां यु-
गपद्धारणनिषेधपरत्वस्य बहुनिबंधसंमतत्वात् ॥ स्कादे त्रयोविंश-
ध्याये ॥ ऊर्ध्वपुंड्रे त्रिपुंड्रं यः कुरुते तु नराधमः ॥ जंक्का विष्णुगृ-
हं पुण्यं सयाति नरकं ध्रुवं ॥ त्रिपुंड्रे यस्य विप्रस्य ऊर्ध्वपुंड्रं प्रद-
श्यते ॥ तं दृष्ट्वा पृथवा स्पृष्ट्वा सचैलं स्नानमाचरेदितिस्पष्टमेव त-
योर्युगपद्धारणस्य प्रतिषिद्धत्वाच्च ॥ तस्माद्धार्यत्वान्यतरदेव ॥ त-
थाच सति उभयोरावश्यकत्ववचनं बाध्येतैवेति व्यवस्थासामंज-
स्याभावात् ॥ उक्तयुक्त्या त्रिपुंड्रादिकं शैवपरमेव तेषामेवच तद्वा-
हित्येन कृतकर्मवैयर्थ्यमपीति सर्वं सुस्थं ॥ अतएव कौर्मे सर्वेषाम-
पि शैवानां तदेव मुख्यत्वेनोच्यते ॥ सर्वेषामेव भक्तानां शंभोर्लि-
गमनुत्तमं ॥ सितेन भस्मना कार्यं ललाटे तु त्रिपुंड्रकमिति ॥ स-
र्वेषामेव चतुर्णामपि वर्णानां शंभोर्भक्तानां अर्थान्छैवानां शं-
भोश्चिन्हं भस्मत्रिपुंड्रमेवानुत्तमं मुख्यमित्यर्थः॥शंभोरिति देहली-
दीपकन्यायेनोक्तयत्रान्वेति ॥ नचात्र सर्वेषामेव देवानां भक्तानां
शंभोर्लिगमेव धार्यमित्येवार्थोऽस्त्विति शंक्यं॥ अपिमवाक्यचयवि-

रोधात् ॥ तथाच तत्रैव ॥ यस्तु नारायणं देवं प्रपन्नः परमं पदं ॥
 धारयेत्सर्वदा पुंड्रं ललाटे गंधवारिभिः ॥ प्रपन्नाये जगद्बीजं ब्रह्मा-
 णं परमेष्ठिनं ॥ तेषां ललाटे तिलकं धारणीयं तु सर्वदा ॥ इह शू-
 लमितिकाचित्कपाठस्तु सगुणोपासकपरत्वेन व्यवस्थापितएवाव-
 तारवादावल्यां ॥ तस्मात्त्रिपुंड्रं शैवानामेवेति सिद्धं ॥ यत्तूक्तमधुना
 केनचिच्छैवसुधाकराख्ये स्वयंथे ॥ नित्यत्वाच्च भस्म सदा धार्यं ॥
 तथाचैतत्तिरीयकश्रुतिः ॥ भूत्यै न प्रमदितव्यमिति ॥ रावणभाष्ये
 भूतिशब्दार्थो भस्मेति स्पष्टमुक्तम् ॥ सूतसंहितायां च तदेवोपबृंहि-
 तं ॥ तद्यथा ॥ सत्याद्भर्मादपि कुलाद्भस्मनोद्धूलनादपि ॥ त्रिपुंड्र-
 धारणाच्चैव सदा न प्रच्युतो भवेदिति ॥ तन्न ॥ भूतिशब्दस्याऽत्र
 समृद्ध्यर्थकत्वात् ॥ शिष्यस्य ब्रह्मचारिणो विवाहाद्यनेकमांगलि-
 ककार्योपजीव्यत्वेन तद्विषये प्रमादाभावस्यावश्यविधेयत्वात् ॥ पौ-
 र्वापर्यपर्यालोचनेनापि तथैव निश्चयात् ॥ शंकराचार्यैरपि तथैव-
 व्याख्यातत्वाच्च ॥ तथाहि ॥ वेदमनूच्याचार्योतेवाप्तिनमनुशास्तीत्यु-
 पक्रम्येदं पठ्यते ॥ तत्राधीतवेदस्य स्नातुमिच्छोः शिष्यस्य प्रथमं
 गुरुदक्षिणादानपूर्वकोद्वाहार्थं तदनु पुत्रपौत्रोत्पत्त्याद्यर्थं मनुष्यसं-
 व्यवहारार्थं द्रव्यसाध्यावश्यककुटुंबभरणपंचमहायज्ञादिनिर्वाहा-
 र्थं गृहस्थाश्रमोपजीव्यकेतराश्रमत्रयस्य यथाशक्ति सत्कारार्थं च
 द्रव्यसंपत्तिरवश्यमपेक्षितैव ॥ तद्यथा ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ (अ० १)
 विवाहप्रकरणे ॥ गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ॥ वेदं व्रता-
 नि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥ अविष्कृतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रि-
 यमुद्वहेदिति ॥ तृतीयाध्याये मनुरपि (श्लो० ४) गुरुणाऽनुमतः
 स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ॥ उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्ष-

णान्वितामिति विवाहस्याऽऽवश्यकत्वमाह ॥ अतएव प्रकृतानुवाके-
 पि ॥ आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातंतुं माव्यवच्छेत्सीरित्यनु-
 शिष्यते ॥ व्याख्यातं चात्र शंकराचार्यैः ॥ आचार्यायाचार्यार्थं
 प्रियमिष्टं धनमाहृत्यानीय दत्त्वा विद्यानिष्क्रयार्थमाचार्येण चानु-
 ज्ञातोऽनुरूपान् दारानाहृत्य प्रजातंतुं संतानं माव्यवच्छेत्सीः प्र-
 जासंततेर्विच्छित्तिर्न कर्त्तव्येति ॥ एतदर्थमपि भूतिरपेक्षितैव ॥ कि-
 च तदनु पुत्रपौत्राद्यर्थोयत्नः कार्यः मनुष्यसंव्यवहारश्च पाल्यः ॥
 इतः पूर्वं नवमानुवाके प्रजाचत्वाध्यायप्रवचने च प्रजनश्चत्वाऽ-
 ध्यायप्रवचने च प्रजातिश्चत्वाध्यायप्रवचने चेति वाक्यत्रयेण प्र-
 जोत्पादनस्य ऋतौ भार्यागमनस्य पुत्रविवाहं कृत्वा तद्वारा पौत्रो-
 त्पादनस्य चावश्यकत्वश्रावणात् मानुषं चत्वाध्यायप्रवचने चेत्यने-
 न लौकिकसंव्यवहारस्यापि तथात्वश्रावणाच्च ॥ अतएव तदर्थम-
 पि समृद्धिरपेक्षितैव ॥ अपि च दृष्टौ च मातापितरौ सती भार्या
 शिशुः सुतः ॥ अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्यामनुरब्रवीत् ॥ अतिथि-
 वैश्वदेवं च पट्कर्मणि दिनेदिनइत्यादि मनुपराशरादिवचनेभ्यो
 गृहस्थस्य तत्सर्वमावश्यकमेव ॥ अतएव नवमानुवाके ॥ अति-
 थयश्चत्वाध्यायप्रवचने चेत्याद्युच्यते ॥ प्रकृतानुवाकेऽपि मातृपित्रा
 चार्यातिथिषु देवत्वबुद्धिना भवितव्यमिति विधीयते ॥ अतस्तद-
 र्थमपि समृद्धिरपेक्षितैव ॥ अन्यच्च तृतीयाध्याये मनुः ॥ (श्लो०
 ७७) यथा वायुं समाश्रित्य वर्तते सर्वजंतवः ॥ तथा गृहस्थमा-
 श्रित्य वर्तते सर्वआश्रमाइत्यादि ॥ दक्षः ॥ देवैश्चैव मनुष्यैश्च ति-
 र्यग्भिश्चोपजीव्यते ॥ गृहस्थः प्रत्यहं यस्मात्तस्माज्ज्येष्ठो गृहाश्रमी ॥
 त्रयाणामाश्रमाणां च गृहस्थो यो निरुच्यते इत्यादि ॥ एवमाद्यनेक-

श्रुतिवचनैर्यथाशक्त्याश्रमत्रयसत्कारआवश्यकएव॥अतएव प्रकृ-
ताऽनुवाकेऽपि श्रद्धयादेयमित्यादि श्रूयते॥अतस्तदर्थमपि समृद्धि-
रपेक्षितैव॥तस्मादत्रैवोक्तानेककार्यसिद्ध्यर्थं तदुपजीव्यायाः समृ-
द्धेः संपादनेऽपि त्वया प्रमादो न कर्त्तव्यइत्येव गुरुणाऽनुशिष्यते॥अ-
तएव प्रथमाध्याये आन्हिकं वदन्नाह याज्ञवल्क्यः ॥ उपेयादी-
श्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धयइति ॥ अन्यथा भवन्मते भस्मरुद्रा-
क्षयोरुभयोरपि तुल्यत्वात् रुद्राक्षधारणान्नप्रमदितव्यमित्यप्यत्रश्रूये-
त तदश्रवणाच्च रुद्राक्षधारणस्याऽनित्यत्वमपि प्रसज्येत॥तस्मान्न
किंचिदेतत् ॥ एतत्सर्वमभिप्रेत्य शंकराचार्यैरपि अनेकमांगलिक-
कर्मोपयोगिनी समृद्धिरेवाऽत्र भूतिशब्देन व्याख्याता ॥ यत्तूक्तं
रावणभाष्ये तथा अर्थः स्फुटइति ॥ तद्यदितद्भाष्ये तथा भवेत्तदा-
ऽपि अप्रसिद्धस्य भगवद्विमुखविविधाधर्मविधायिसर्वदेवोपद्रव-
कारिशैवमतैकदुराग्रहिराक्षसविशेषकृतव्याख्यानस्याऽऽहत्य त-
त्त्वतः प्रामाण्यं सर्वथा वक्तुमयुक्तं॥ यदिच तस्यैव तत्त्वतः प्रामा-
ण्यं स्यात्ताहि पुनर्वेदव्याख्यानाय सायनमाधवादयो न प्रवर्त्तेरन्॥
बहुस्थलेषु तद्विरुद्धं च न व्याकुर्वीरन्॥तस्माद्भवतां तु स्याचार्यशां-
करविद्यारण्यादिविरोधेन रावणभाष्यं नादर्त्तुमुचितम् ॥ यत्तूपबृ-
हणवाक्यमुक्तं॥तत्समूलं चेत्तदापि नेदमस्याः श्रुतेरुपबृंहणं भवितु-
मर्हति॥तदुक्तार्थाननुवादकत्वे सति तदनुक्तार्थाभिधायकत्वात्॥अ-
त्रहिसत्याद्धर्मादपिकुलादिति कुलशब्देन तदुपलक्षितकुलाचारा-
दप्रच्युतिर्विधीयते ॥ सचप्रकृतश्रुत्यनुक्तः ॥ श्रुतौ च कुशलान्न
प्रमदितव्यमित्यनेनोक्त आत्मरक्षणे प्रमादाभावोमध्ये पतित-
त्वादवश्यमनूदितव्योऽपि न तद्वाक्येनाऽनूयते ॥ नच श्रुतौ कुशल-

शब्देन कुलाचारएवविवक्षितोऽतो न दोषइति वाच्यं॥शंकराचार्यैर-
 प्यत्र कुशलशब्देन आत्मरक्षणस्यैव व्याख्यातत्वात् ॥ किंच श्रुतौ
 भूत्यैनप्रमदितव्यमित्येकमेववाक्यं॥इहतु भस्मनोद्धूलनादपि त्रिपुं-
 द्रधारणाच्चैवेति द्वयमुच्यते ॥ अतोयद्यत्र त्रिपुंड्रान्नप्रमदितव्यमि-
 त्यपि वाक्यांतरं श्रूयेत तदेदं तदुपबृंहणत्वेन शक्येत वक्तुं ॥ तदेव
 तु नाऽस्तीति न तथा ॥ नच भूत्यैनप्रमदितव्यमित्यस्यैव वाक्यस्य
 प्रपंचोऽयमिति मंतव्यं॥सत्यादीनां प्रपंचस्याऽकृतत्वेन प्रक्रमविरो-
 धापत्तेः॥एतन्मात्रप्रपंचने व्यासस्याऽऽग्रहाऽतिशये बीजाऽभावेन
 तथा वक्तुमयुक्तत्वाच्च॥प्रत्युत एतन्मात्रप्रपंचनदर्शनेनान्यथाशंको-
 दयाच्च॥तस्मान्नास्य तदुपबृंहणत्वज्ञापकं किंचिद्विगमस्ति॥नन्वस्ति
 सत्याद्धर्मादिति पदद्वयोच्चारणमिति चेन्नैपदोपः ॥बृहन्नारायणादि-
 श्वनेकत्र सत्यधर्मयोस्साहचर्येण निरूपणदर्शनात् प्रकृतानुवाको-
 क्तयोरेव तयोरिहाऽनुवादइति प्रतिपत्तुमशक्यत्वात् ॥ अतः प्रकृत-
 श्रुत्युक्तार्थाननुवादकत्वात्तदनुक्तार्थाभिधायकत्वाच्च नेदं तदुपबृं-
 हणत्वेन शक्यं शंसितुमिति न तद्वलादत्रत्यभूतिशब्दस्य भस्मार्थ-
 कत्वं कल्प्यं॥किंतु वाचा वक्तव्यत्वेन कायेनाऽनुष्ठेयत्वेन च भि-
 न्नयोरदृष्टार्थयोस्सत्यधर्मयोः प्रथमं प्रमादाभावोऽनुशिष्यते ॥ ए-
 वमेवाऽतरंगवहिरंगत्वभेदभिन्नयोस्सत्यादिनिर्वाहकयोर्दृष्टार्थयोरा-
 त्मरक्षणसमृद्धयोरपि प्रमादाभावः कुशलान्नप्रमदितव्यं भूत्यैनप्रम-
 दितव्यमितिवाक्यद्वयेनाऽनुशिष्यते॥तदनु द्रव्यसमृद्धस्य दृत्त्यर्थं प्रव-
 चनानुपयोगात्॥तथासति च तादृक्स्वाध्यायोपस्थितेरप्ययोगात्त-
 योरुच्छेदः स्यात्तद्वारणाय नवमानुवाके ऋतसत्यादिसर्वसाहचर्ये-
 णाभ्यस्तस्यस्वाध्यायप्रवचनाऽऽवश्यकत्वस्य पुनः स्मरणाय तत्र-

प्रमादाभावाद्बोध्यते । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यमिति ॥ एवं-
स्मारयित्वा समृद्धि विषये अप्रमादो न स्वतएव पुरुषार्थभूतः । किंतु
आमुष्मिकाणां देवादीनां ऐहिकानां मातापित्रादीनां च । द्रव्यज-
न्यसत्कारद्वारेवेति । ज्ञापनाय देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदिव्यं । मातृदे-
वो भव । पितृदेवो भवेत्यादि विधीयते ॥ तस्मादिहोपक्रमोपसंहारादिप-
रिचितेनेन याज्ञवल्क्यादिस्त्वित्यनुसारेण । च भूतिशब्दस्तन्मत्तव्यर्थ-
कएवेति निश्चीयते ॥ किंच ॥ इह भस्मार्थकत्वे संत्याद्धर्मादिति वत् भूते-
र्न प्रमदितव्यमित्येव वदेत् ॥ धर्मशब्दलक्षितान्तदनुष्ठानादिव भूतिश-
ब्दलक्षितान्तद्वारेणात्ममादाभावाऽभ्यनुज्ञासंभवात् ॥ वदति तु भू-
त्यै इति ॥ तेन पंचमीप्रायपाठपठिता । चतुर्थीश्रुतिभूतेरर्थपुरुषार्थ-
त्वेन भेदबोधनायैवेति ज्ञायते ॥ श्रुतेर्लिङ्गवाक्यप्रकरणादिसर्वपि-
क्षया बलिष्ठत्वं स्यात् पारदौर्बल्यसूत्रे जैमिनिनांङ्गीकारात् ॥ तथा च
फलेभ्योऽप्योतीति वत् क्रियायां पपदस्य च कर्मणि स्थानिन इत्यनुशा-
सनात्सत्यधर्माद्यविरोधेन समृद्धि संपादयितुं न प्रमदितव्यमित्ये-
वार्थः समंजसः प्रतीयते ॥ शंकराचार्यादिभिस्तथैव व्याख्यातइति
न भस्मार्थः सः ॥ विशेषश्च मल्लतोपनिषद्भाष्यास्तेस्त्यत्येवेति सर्व-
सुस्थं ॥ यन्तु केचित्सकलब्रह्मविद्यांगत्वं भस्मोद्धूलनस्य केनचि-
द्याचोद्भुतं ॥ यच्च कैश्चित् शिरोव्रतत्वादिकमस्य दर्शितं ॥ तन्तु प्रा-
गेव पुरुषोत्तमचरणैस्सम्यक् निराकृतमिति किं तथाऽत्र चिंतयाम् ॥
यच्च बृहज्जीवादिषु पापनाशकत्वमस्योक्तं ॥ तदपि शुद्धांतःक-
रणशैवेविषयेकं न तु तस्य चित्तशोधकत्वमिति भाति ॥ अंतःकरण-
शुद्धाये तां चिभूतिः पवित्रयेत् ॥ पावनोः किं प्रकीर्त्यते रासं भो भस्म

धूसराइति काशीखंडवाक्येऽस्य चित्तशुत्थ्युत्तरकालएव पापनाश
 कत्वनिश्चयात् ॥ अलमनेन विचारेण॥तथाचेयं व्यवस्था प्रतिष्ठा-
 ति॥वैष्णवानां तु चतुर्णामपि वर्णानां सर्वदोर्ध्वपुंड्रमेव ॥ पाद्मादिपु
 पुंड्रांतरनिषेधात्॥अधारणे प्रत्यवायाच्च॥शैवानां च त्रिपुंड्रमेव मुख्य
 मितिशिवार्चनादिपु तदेव कर्त्तव्यं॥श्राद्धादिकर्मकाले तु तेषामूर्ध्व-
 पुंड्रस्यापिविकल्पः ॥कुर्युःशैवाश्चवैष्णवाइत्यादिवाक्येभ्यः ॥शैववै-
 ण्वव्यतिरिक्तानां त्वेवं निर्णयः॥तत्रत्रैवर्णिकानामूर्ध्वपुंड्रं नित्यम-
 ग्निहोत्रतौल्यातिदेशात्॥आत्मणस्य च जातिप्रयुक्तत्वादपिनित्यं॥अ-
 तः प्रातः स्नात्वा तद्धार्यमेव॥कमलाकरभट्टाह्निकादिपु॥धारयेदूर्ध्व-
 पुंड्राणि स्नात्वा ऽऽचम्य यथाविधि ॥ संकर्षणादिभिः कृष्णे शुक्ले
 वै केशवादिभिरित्यादिशौनकादिवचनेभ्यः ॥ शिवार्चनकाले च
 त्रिपुंड्रमेव धार्यं ॥ अन्यथा तद्वैफल्यस्मरणात् ॥ एवं शैवमंत्रजपे-
 ऽपि॥भगवत्पूजने चोर्ध्वपुंड्रमेव विधेयं॥कमलाकराह्निकभागवत-
 तत्त्वभास्करादिपु वाराहे द्वात्रिंशदपराधकथने ॥ तिर्यक्पुंड्रधरोभू-
 त्वा यः कुर्यान्मम पूजनमिति पूजाकाले त्रिपुंड्रधारणस्य प्रथमा-
 पराधत्वनिरूपणात् ॥ अथ होमादिसर्वश्रौतस्मार्तकर्मसु बहुभिर्ब-
 चनैर्दूर्ध्वपुंड्रस्यावश्यकत्वं तद्राहित्येन कर्मवैफल्यं च प्रतिपाद्यते॥
 तथा कचित्रिपुंड्रस्यावश्यकत्वं दृश्यते ॥ तयोर्युगपद्वारणं च नि-
 पिद्धं ॥ अतस्तत्रस्वस्वकुलाचारानुसारादन्यतरद्वारणीयं ॥ येना-
 ऽस्य पितरोयातायेन याताः पितामहाइत्यादिमिताक्षराद्युदाहृत-
 मन्वादिवचनेभ्यः ॥ अतएव आचारप्रकाशे ऊर्ध्वपुंड्रत्रिपुंड्रविधी-
 व्याख्यायोच्यते ॥एवमुक्तयोस्तिलकभस्मधारणयोर्यथास्वकुलसं-
 प्रदायमृद्धंभैरव्यवस्था श्रूयते॥श्रोणामेकउदके०॥उपावतुरिति० ॥

अत्र प्रथमः पादोगोपीचंदनादेस्तिलकं द्वितीयोगोरोचनायास्तृतीयोभस्मधारणं चतुर्थः स्वकुलसंप्रदायानुरोधं चैषां धारणे प्रतिपादयतीति दिगिति॥येषांच न तादृशोनियतः कुलाचारस्तैस्तु शास्त्राऽविरोधेन स्वमनोनुरोधेनैव तद्विधेयं ॥मनुयाज्ञवल्क्यादिभिः श्रुतिस्मृतिसदाचारानवसरे आत्मतुष्टेरपि धर्मप्रमाणत्वस्मरणात् ॥ अतोवैष्णवसंप्रदायिकैस्तु स्वसंप्रदायानुसारि ऊर्ध्वपुंड्रमेव कार्यं नत्वन्यत् ॥ आचाराकार्कादिपूष्वपुंड्रविधिव्याख्यानांति यथासंप्रदायं तिलकं कुर्यादित्युक्तेः ॥ कमलाकरान्हिकेऽपि ऊर्ध्वपुंड्रं त्रिपुंड्रं वा यथासंप्रदायं कुर्यादित्युक्तेश्च ॥ इतरधारणेऽत्यंततरङ्गुरितभरप्रसरस्मरणाच्चेत्यलं बहुलेखनेन ॥ अतो न वयं विजातीयं पुंड्रं निदामइति नास्मास्वयं प्रश्नोऽवतरति ॥ नचाधारणादेव तन्निदितमिति वाच्यं ॥ शास्त्रानुसारादधारणे प्राप्ते तावतैव निदा कृतेति वक्तुमशक्यत्वात् ॥ अन्यथेतरशास्त्रीयकर्मपरित्यागपूर्वकं स्वशास्त्रीयकर्माचरतोऽपि वेदान्दा दोषः प्रसज्येत ॥ शाखामात्रस्याऽपि वेदत्वाविशेषात् ॥ तस्मान्न किंचिदेतत् ॥ निदाकृतिं न विदामो विजातीयेऽपि यद्वयं ॥ अतो निदाप्रमाणस्यान्वेषणे किं प्रयोजनम् ॥ १ ॥

॥ अथाष्टमोऽर्वांतरः प्रश्नः ॥ ८ ॥

॥ तदनंगीकारे दोषस्य च किं प्रमाणं ॥ १८ ॥

॥ उत्तरं ॥

तिलकावश्यकत्वे किं प्रयोजनमिति त्वया ॥ पृष्टं तस्योत्तरे सम्यक् तदावश्यकतोदिता ॥ १॥ तेनैवायं गतार्थोऽपि प्रश्नोऽयस्मात् पु

नोक्तः ॥ अकस्मादुत्तरं तस्मादस्माभिः पुनरुच्यते ॥ २० ॥ विहि-
 तस्यावश्यकस्याऽधारणं दोषकारणं ॥ प्रायश्चित्तं रवेर्दृष्टिस्तद्धी-
 नाननलोकने ॥ २१ ॥ अत्यंतं द्योत्यते दोषस्तेनैतद्रहितस्येतु ॥
 तद्धीनं च त्यजेत्कृष्णोक्तव्यं किमतः परं ॥ २२ ॥ तथाहि ॥ गौ-
 तमेमुनिकृताचारसूत्रे प्रथमप्रश्ने अथाऽऽचारान् प्रवक्ष्यामीत्याचा-
 रकथनं चतुःपुरुषार्थसाधकत्वेनाऽऽवश्यकत्वनिरूपणपुरःसरं प्र-
 तिज्ञाय तत्र प्रथमं प्रत्यहकर्तव्यत्वेन नित्यत्वात् उत्थायपश्चिमे-
 यामं इत्यादिज्ञां आग्निहोत्रं निरूपयन् स्नानपर्यंतं निरूप्य जपोदि-
 सर्वनित्यकर्मनैष्कल्याभावाच्च नित्यमूर्ध्वपुंड्रमाह ॥ (खड्गः ८)
 जपोहोमोदानं यागः स्वाध्यायः पितृकर्म चोर्ध्वपुंड्रं विना तत्सर्वं
 भस्मीभवति अनाचारोऽशुचिर्वा पापं मनसा चरन् ऊर्ध्वपुंड्राकि-
 तः शुचिरेव भवेदित्यादि ॥ सारसंग्रहे मात्स्ये ॥ योविना चोर्ध्वपुं-
 ड्रेण यत्कुर्यात्कर्म वैदिकं ॥ निष्फलं तस्य तत्कर्म भस्मन्येवाहुतिः
 र्यथा ॥ तत्रैव हारीते ॥ ऊर्ध्वपुंड्रविहीनस्तु संध्याकर्म समाचरेत् ॥
 तत्सर्वं राक्षसैर्नितं नरकं सच गच्छति ॥ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रि-
 विधं श्रुतिनोदितं ॥ ऊर्ध्वपुंड्रविहीनस्य सर्वं तन्निष्फलं भवेदि-
 ति ॥ एवमादिवचनसहस्रैस्तस्याऽऽवश्यकत्वं त्वस्येव ॥ किंचास्ती-
 दं ब्राह्मणानां संध्यावन्दनादिवन्नित्यं ॥ यथोक्तं ब्रह्मांडपुराणे ॥
 शंखचक्रोर्ध्वपुंड्रादि धारयेद्ब्राह्मणः सदा ॥ आह्वादि सर्वकर्मार्हदत्यु-
 क्तं किमतः परमिति ॥ अग्निहोत्रातिदेशस्मृतौ च त्रैवर्णिकाना-
 मेतन्नित्यमिति दर्शितं ॥ एवंविधैर्विविधमहानिवंधधृतवचनव्यूहै-
 र्नित्यत्वेन विहितस्याऽत्यावश्यकस्याऽस्याऽनंगीकारे महत्तरएव दो-
 षो भवेदेवेति किमत्र कंठशोषणकारिणा बहुभाषणेन ॥ अतएवैका-

दशाध्याये प्रायश्चित्तानि निरूपयन्नाह मनुः ॥ (श्लो० ४४)
 अकुर्वन्विहितं कर्म निदितं च समाचरन् ॥ प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रा-
 यश्चत्तीयते नर इति ॥ केचिच्चेदं पाराशरस्मृतिवचनमप्याहुः ॥ शं-
 खचक्रोर्ध्वपुंड्रादिरहितो ब्राह्मणाधमः ॥ स जीवन्नेव चांडालः सर्व-
 धर्मवहिष्कृत इति ॥ किंचोर्ध्वपुंड्ररहितस्य मुखावलोकनेऽपि प्राय-
 श्चित्तं स्मर्यते आचारार्के सारसमुच्चये कर्मलोकराहिके च ॥ ऊर्ध्व-
 पुंड्रविहीनस्य श्मशानसदृशं मुखं ॥ अवलोक्य मुखं तस्य श्री-
 सूर्यमवलोकयेदिति ॥ एवं तद्रहितमुखद्रष्टुरपि विधीयमानप्रा-
 यश्चित्तानुमीयेमानदोषबोधने सति तदधारयितुः क्रियान् दो-
 षो भवेदिति नोहं त्वधारयितुं शक्तः ॥ किंच शिवादिसर्व-
 वृंदारकवृंदवदितचरणारविंदोऽखिलेश्वरो यदुनंदनोऽपि ऊर्ध्वपुंड्रा-
 नंगीकारिणं नांगीकरोतीति किमतः परं वक्तव्यं निःशेषदोषपो-
 पवत्वं हरिरोपजोषंभूतसर्वसुकृतस्य तस्य ॥ उक्तं च सारसंप-
 हे ब्रह्मरात्रे भगवतैव ॥ प्रणवेनैव मंत्रेण मृदा वै मामनुस्मरन् ॥ ल-
 लाटे धारयेन्नित्यं विष्णुसालोक्यमा मुयात् ॥ योनं धारयते मर्त्यो-
 मांमकं चिन्हमीदृशं ॥ तं त्यजामि दुरात्मानं मदीयाऽऽज्ञातिलंघिनः
 म् ॥ व्यालं दृष्ट्वा यथा लोके ददुराभयकंपिताः ॥ ऊर्ध्वपुंड्रांकितं
 तद्वत्कंपते यमकिं करोति ऊर्ध्वपुंड्रेण संयुक्तो भ्रियते यस्तु मानवः ॥
 चांडालोऽपि विशुद्धात्मा विष्णुलोके महीयते ॥ केवलस्योर्ध्वपुंड्रस्य
 धारणादपि मानवः ॥ देहजैः पापसंघातैर्मुच्यते नाऽत्र संशय इति ॥
 न चैवमूर्ध्वपुंड्रधारणमंत्रेण सर्वपापप्रलोपपूर्वकं भगवल्लोकाधि-
 गमे संभवति सति तदतिरिक्तानां संध्यावंदनभगवत्सेवनादीनाम-
 पि वैयर्थ्यं प्रसज्येत तच्चायुक्तमिति वाच्यं ॥ आवश्यकतयो-

ध्वपुंड्रं विधेयमित्येव तात्पर्यवत्त्वाद्वाक्यानां ॥ अन्यथा भवतां
 शैवसुधाकरे छद्मना त्रिपुंड्रकर्तुः सर्वपापक्षयबोधकवचनानि
 लिखितानीति श्रद्धया त्रिपुंड्रधारिणां युष्माकं तु सुतरामितर-
 सर्वकर्मवैयर्थ्यं प्रसज्येतेति ॥ किंच विष्णुधर्मोत्तरादिष्वपि ऊ-
 र्ध्वपुंड्ररहितस्य भगवत्प्राप्त्यभावः स्मर्यते ॥ शंखचक्रोर्ध्वपुंड्राद्यैश्चि-
 न्हैः प्रियतमैर्हरैः ॥ रहितः सर्वधर्मैभ्यः प्रच्युतो नैनमामुयादिति ॥
 इदं दूषणोद्दारेऽपि संगृहीतं ॥ पुनः सारसंग्रहे नारदपंचरात्रे ॥ तु-
 लसीमालिका चैव राज्ञां चामरच्छत्रवत् ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं सदा धार्यं शि-
 खायज्ञोपवीतवदिति ॥ एवमनेकनिबंधेषु परःशतश्रुतिस्मृतिपुराण-
 वचनोपन्यासपुरःसरं सविस्तरं तत्रतत्रोर्ध्वपुंड्राऽनंगीकारिणोविशे-
 पतोऽशेषदोषपोषप्रमाणानि प्रपञ्चितान्येवेति तदनवलोकनमूल-
 काय नमोऽस्तु प्रभाय ॥ अथैवं निर्विचिकित्सनित्यत्वमप्यूर्ध्वपुंड्रं
 निरवधिविविधजनिपरंपराजनितकर्मधोरणीपरतंत्रतया चिराद्ध-
 रणिचैररितैरंगीक्रियतां मावा ॥ अस्माभिस्तु सर्वैरपि वैष्णवै-
 राप्राकृतमापंडितमावालमावृद्धं च स्वस्वामिचरणसरोजमुदाश्रिते-
 न तदा सर्वदा तदावश्यकतया धार्यमेव ॥ अतएव सारसंग्रहे हा-
 रीतः ॥ अविद्योवा सविद्योवा शंखचक्रोर्ध्वपुंड्रधृक् ॥ नृणां हंति
 समस्ताद्यं तमः सूर्योदये यथेति ॥ परमानंदमंदारे गारुडे ॥ यो नृत्तिकं
 द्वारवतीसमुद्भवां करे समादाय ललाटदेशे ॥ करोति नित्यं त्वयचो-
 र्ध्वपुंड्रं क्रियाफलं कोटिगुणं तदा भवत् ॥ क्रियाविहीनं यदि मंत्र-
 हीनं श्रद्धाविहीनं यदि कालवर्जितं ॥ कुर्याल्ललाटे यदि गोपिचंदनं
 प्राप्नोति तत्कर्मफलं तदाक्षयं ॥ दूषणोद्दारे च नारदपंचरात्रे ॥ ऊ-
 र्ध्वपुंड्रं द्विजः कुर्यादंडाकारं सुशोभनं ॥ मध्ये छिद्रं वैष्णवस्तु

नमोऽतैः केशवादिभिः ॥ सांतरालमृजुं सौम्यं सुपार्श्वं सुमनोहरं ॥
यः करोत्यूर्ध्वपुंड्रं सममातीव प्रियो भवेत् ॥ विपुलान्यूर्ध्वपुंड्राणि
सांतरालानि योनरः ॥ करोति विपुलं तत्र मंदिरं मे करोति सः ॥
ऊर्ध्वपुंड्रस्य मध्ये तु विशालेऽतिमनोहरे ॥ लक्ष्म्या सार्द्धं समासी-
नोरमेऽहं तत्र निर्दतइति ॥ तथा ॥ सारसंग्रहे पादौ ॥ तस्माच्छिद्रा-
न्वितं पुंड्रं महाच्छिद्रं शुभान्वितम् ॥ धारयेद्वाह्मणो नित्यं हरिसालो-
क्यसिद्धये ॥ मध्यच्छिद्रेण संयुक्तं तद्वि वै हरिमंदिरम् ॥ ऊर्ध्वपुं-
ड्रमृजुं सौम्यं सुपार्श्वं सुमनोहरं ॥ एकांतिनो महाभागाः सर्वभूत-
हितेरताः ॥ सांतरालं प्रकुर्वति पुंड्रं हरिपदाकृतिम् ॥ तस्माच्छिद्रा-
न्वितं पुंड्रं दंडाकारं सुशोभनम् ॥ नीलकंठाग्निहोत्रे जिदीक्षिता-
ग्निहोत्रे च स्मृतिसारसमुच्चये ब्रह्मांडे ॥ अशुचिर्वाऽप्यनाचारो मन-
सा पापमाचरन् ॥ शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्ध्वपुंड्राऽकितोनरइति ॥ व-
हुचान्हिकाचारमाधवादिषु ॥ ऊर्ध्वपुंड्रमृजुं सौम्यं ललाटे यस्य
दृश्यते ॥ सचंडालोऽपि शुद्धाऽऽत्मा पूज्य एव न संशयइति ॥ एव-
मूर्ध्वपुंड्रावश्यकताख्यफलजनकास्त्यनन्ता एव श्रुत्यादिवचनसं-
ताना इति किं तैरुदाहृतैः ॥ एकोपि चक्षुष्मान् पश्यतीति न्यायेन
निर्मत्तराणां सतामल्यैरपि समूलवचनैः संशयोच्छेदसंभवात् ॥ अ-
थ द्वेषविषविशेषकलुषितरोषकपायकपणविषण्णाशयानां तु परः
सहस्रश्रुतिवचनैरपि नांतःकरणसंतोषः संभवति ॥ शतमप्यंधान प-
श्यतीति न्यायात् ॥ तदलं बहुविलेखनेन ॥ इत्थंच ॥ संगतस्यो-
र्ध्वपुंड्रांशे त्वंगप्रश्नैः सहाष्टभिः ॥ भंगः प्रश्नस्य रचितो मंगलं दद-
तोत्तरम् ॥ १ ॥

॥ अथ सप्तमः प्रधानः प्रश्नः ॥ ७ ॥

॥ सर्वशास्त्रसंमतः शिवविष्ण्वोरभेदोभवेत्संमतो न वा ॥ ७ ॥

॥ उत्तरं ॥

क्षराक्षरौभ्यां परमोभगवान् पुरुषोत्तमः ॥ स निर्गुणोऽनंतगुणोऽत्य-
चिंत्यानंतशक्तिमान् ॥ १ ॥ नित्यानंततिजाभिन्नाऽचित्यधर्माश्च-
योमहान् ॥ स एव सच्चिद्वणिताऽऽनंदमात्रोऽक्षरः स्मृतः ॥ २ ॥ मु-
डके बृहदारण्ये कठवह्न्यां स्फुटं श्रुतः ॥ अक्षरं तूपदधते सत्त्वाद्याः
प्राकृता गुणाः ॥ ३ ॥ स्यात्सत्त्वोपहितो विष्णु-रजसोपहितो विधिः ॥
तमसोपहितः शंभुर्ब्रह्मैवैकमभूत्त्रिधा ॥ ४ ॥ उपाधिभेदाद्भिन्नास्ते
त्वभिन्ना ब्रह्मभावतः ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ ५ ॥
भक्त्येकलभ्योभगवान्निर्गुणः सर्वकारणं ॥ दास्यवद्भिरूपास्यः सो-
ऽस्माभिः प्रास्य वृथाश्रमं ॥ ६ ॥ तथाहि ॥ यदिह चोदितमभेदः
संमतो न वेति ॥ तत्र तु ससंमत एवेति ब्रूमः ॥ उभयोरपि गुणावता-
रत्वेन तत्र तत्रोपहितस्य ब्रह्मचैतन्यस्यैकत्वात् ॥ एवमेव पद्मासने-
ऽपि बोद्धव्यं ॥ एतेषां गुणावतारत्वं तूक्तं श्रीभागवते प्रथमस्कंधद्वि-
तीयाध्याये ॥ (श्लो० २३) सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्यु-
क्तः परः पुरुष एक इहाऽस्य धत्ते ॥ स्थित्यादये हरिविरंचिहरेति सं-
ज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युरिति ॥ एवं नारायणो-
पनिप्रयपि ॥ सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशंभुवं ॥ विश्वं नाराय-
णं देवमक्षरं परमं पदमित्युपक्रम्य सत्रह सशिवः सहारिः सेंद्रः
सोऽक्षरः परमः स्वराडिति पुरुषोत्तमस्यैवाऽक्षरात्मकस्य ब्रह्मवि-

ष्णुमहेश्वरभावउक्तः ॥ अतएवैषामुत्पत्तिप्रलयौ श्रुतिस्मृतिपुराणे-
षु वर्ण्येते ॥ यथाह प्रथमाध्याये लघुपराशरः ॥ (श्लो० २०)
कल्पेकल्पे क्षयोत्पत्त्या ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादिति ॥ एतद्व्याख्यायां मा-
धवः ॥ तदेवं ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः एतस्मिन्महाकल्पावसाने क्षीयन्ते
पुनस्तत्र महाकल्पादावुत्पद्यन्ते इति सिद्धं ॥ अक्षरार्थस्तु क्षयसहिता
उत्पत्तिः क्षयोत्पत्तिः तयोपलक्षिता भवन्ति इति व्याचख्यौ ॥ तत्रै-
व पुराणे ॥ त्रिशतैः पट्टिभिः कल्पैर्ब्रह्मणोवर्षमीरितं ॥ वर्षाणां य-
च्छतं तस्य तत्परार्द्धमिहोच्यते ॥ ब्रह्मणोऽस्ते मुनिश्रेष्ठामायायां ली-
यन्ते जगत् ॥ तथा विष्णुश्च रुद्रश्च प्रकृतौ विलयं गतौ ॥ ब्रह्मणश्च
तथा विष्णोस्तथा रुद्रस्य सुव्रताः ॥ भूर्तयोविविधास्तेषु कारणेषु
लयं ययुः ॥ माया च प्रलये काले प्रस्मिन्परमेश्वरे ॥ सत्यबो-
धसुखानंतब्रह्मरुद्रादिसंज्ञितइति ॥ तथा कौर्मै ब्रह्मविष्णवादिलया-
नंतरं पंचभूतादिलयः पठ्यते ॥ संस्थितेष्वेव देवेषु ब्रह्मविष्णुपिना-
किषु ॥ गुणैरशेषैः पृथिवी विलयं याति वारिषु ॥ सवारितत्त्वं स-
गुणं यसते हव्यवाहनः ॥ तेजस्तु गुणसंयुक्तं वायौ संयाति संक्ष-
यं ॥ आकाशे सगुणे वायुः प्रलयं याति विश्वभृत् ॥ भूतादौ च
तथाऽऽकाशोलीयते गुणसंयुतः ॥ इन्द्रियाणि तु सर्वाणि तैजसे
याति संक्षयं ॥ वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्वेति सत्तमाः ॥ त्रि-
विधोऽयमहंकारोमहति प्रलयं ब्रजेत् ॥ महान्तमेभिः सहितं प्र-
कृतिर्जायते द्विजाइति ॥ एवंविष्णुपुराणादिषु प्राकृतलयोद्भू-
त्यः ॥ तथा ॥ उत्पत्तिप्रकरणेऽपि तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः,
संभूतइति तैत्तिरीयश्रुतिमुदाहृत्योच्यते माधवेन ॥ अन्नात्पुरुष-

इति ॥ तत्र पुरुषशब्देन शिरःपाण्याद्याकृतियुक्तोदेहोऽभिधीयते
 सच देहो ब्रह्मादिस्तंबांतो बहुप्रकारः तत्र ब्रह्मदेहस्य निरतिशयपु-
 ण्यपुंजफलरूपत्वादितरसकलदेहकारणत्वेनाऽनादित्वं ॥ तथाच हि-
 रण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्थजातः पतिरेक आसीदिति श्रुतिः ब्रह्मा-
 देवानां प्रथमः संवभूव विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्तेति च ॥ स वै शरीरी-
 प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ॥ आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्ततेति ॥
 एतेन विष्णुमहेश्वरदेहयोरप्यादित्वं व्याख्यातं ॥ एकेनैव चैतन्येन
 गुणत्रयव्यवस्थायै देहत्रयस्य स्वीकृतत्वात् ॥ तथाच मैत्रशाखायां-
 श्रूयते तस्य प्रोक्ता अग्न्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरित्यथ यो ह खलु
 वाचाऽस्य राजसोऽशो सौ स यो यं ब्रह्मा अथो ह खलु वाचाऽस्य ताम-
 सोंऽशोऽसौ स योऽयं रुद्रोऽथ यो ह खलु वाचाऽस्य सात्विकोंऽशोऽ-
 सौ स योऽयं विष्णुः ॥ स वा एष एकस्त्रिधा भुव इति ॥ तथोत्तरताप-
 नीये मायां प्रकृत्य श्रूयते ॥ सैषा चित्रा सुदृढा बह्वंकुरा स्वयं गु-
 णाभिन्नां कुरेव्यपि गुणाभिन्ना सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपि चैतन्यदी-
 प्ता तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्रेति ॥ अथ ईक्षत्यधिकरणे वि-
 ज्ञानेन्द्राक्षुभाप्ये ॥ मत्स्यपुराणे ॥ गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यस्त्रयो दे-
 वा विजज्ञिरे ॥ एका मूर्तिस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ सात्विको-
 राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महानिति ॥ वृत्त्याख्यसमष्टिमहत्तत्त्वं
 हि त्रिगुणात्मकरज्जुव त्रिगुणात्मकमेकमेव ॥ सत्त्वाद्यंशभेदेन त्रया-
 णां देवानां च शरीरं भवतीत्येका मूर्तिरित्युच्यते हरिहरात्मकदे-
 हवत् ॥ अतएव चैतन् सूक्ष्मशरीराधारभूतं विराडाख्यं स्थूलशरी-
 रमेकमेवेति त्रयाणामेव विश्वरूपत्वमुपपद्यते ॥ त्रयश्च देवाश्चेतन-
 रूपाभिन्ना एव ॥ अतएव त्रयाणामेका पडतया वातपित्तकफवत्

परस्परसापेक्षत्वात् ॥ अन्योन्यमनुरक्तास्ते ह्यन्योन्यमनुजीविनः ॥
 अन्योन्यं प्रणताश्चैव लीलया परमेश्वरादिति मत्स्यादिवाक्यमप्यु-
 पपन्नं ॥ एतेन त्रयाणां भेदाभेदावपि व्याख्यातौ वेदितव्यौ ॥ न-
 नु तेषां कार्योपाधिकत्वेऽपि त्रिधा कृत्वात्मनोदेहं सौतर्क्यामीश्वरः
 स्थितइति स्मृतैर्योगिकायव्यूहवल्लीलावतारत्वमेवास्तु ॥ किमर्थं
 विष्णवादीनां चेतनांतरत्वं कल्प्यतइति चेन्न ॥ कौर्मै ॥ प्रधानं पुरुषं
 चैव प्रविश्याशुमहेश्वरः ॥ क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वरः ॥
 प्रधानाक्षोभ्यमाणाच्च तथा पुंसः पुरातनात् ॥ प्रादुरासीन्महद्वीजं
 प्रधानपुरुषात्मकमित्यनेन तथा विष्णुपुराणादिषु च पुराणांतरेण
 सह प्रकीर्तितं संयोज्यैव परमेश्वरस्तद्विभवात्मकं देवतात्रयरूपं म-
 हांतं सृजतीत्यवगमात् ॥ ब्रह्मादीनां त्रयाणां तु स्वहेतौ प्रकृतौ
 लयः ॥ प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव समुद्भवइति मात्स्यादिभ्यः-
 स्तेषामुत्पत्तिलय सिद्धेश्च ॥ अतः त्रयाणामेकभावानां योनपश्य-
 तिवैभिदामित्यादिभिस्त्रयाणामेव देवानां स्वाभाविकब्रह्मात्मभा-
 वसाम्यमित्युक्तं ॥ यत्तु भिक्षोः तेषां लीलावताररूपत्वादिकसं-
 मतं ॥ तत्तु युक्तं न वेत्यन्यदेतत् ॥ भाष्यप्रकाशे श्रुतत्वाच्चेतिसूत्रे-
 नैक्षवमतखंडनप्रस्तावे पराशरपुराणे ॥ वैष्णवादिपुराणानि स-
 मस्तानि महामुने ॥ त्रिमूर्तीनां हरेर्नाम्ना मूर्त्या तस्य परं पदं ॥ प्र-
 वदंतीति साम्यस्मरणं ॥ अतो गुणावतारयोर्हरिहरयोस्तत्तद्गुणोप-
 हितब्रह्मचैतन्यस्यैकत्वात्तादात्म्यरूपोऽभेदोऽस्माकं संमतएव ॥ शि-
 वाय विष्णुरूपाय शिवरूपाय विष्णवे ॥ शिवस्य हृदयं विष्णुर्वि-
 ण्णोश्च हृदयं शिवः ॥ यथा शिवमयो विष्णुरेवं विष्णुमयः शिवः ॥
 यथाऽंतरं न पश्यामि तथा मे स्वस्तिरायुषीत्यादिप्रमाणसिद्धत्वात् ॥

इति ॥ तेन पुरुषशब्देन शिरःपाण्याद्याकृतियुक्तोदेहोऽभिधीयते
 सच देहो ब्रह्मादिस्तंवातोवद्बुधप्रकारः तत्र ब्रह्मदेहस्य निरतिशयपु-
 ण्यपुंजफलरूपत्वादितरसकलदेहकारणत्वेनाऽनादित्वं ॥ तथाच हि-
 रण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः पतिरेक आसीदिति श्रुतिः । ब्रह्मा-
 देवानां प्रथमः संवभूव विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्तेति च ॥ स वै शरीरी-
 प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ॥ आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्ततेति ॥
 एतेन त्रिण्णुमहेश्वरदेहयोरप्यादित्वं व्याख्यातं ॥ एकेनैव चैतन्येन
 गुणत्रयव्यवस्थायै देहत्रयस्य स्वीकृतत्वात् ॥ तथाच मैत्रशाखायां-
 श्रूयते तस्य प्रोक्ता अप्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरित्यथ यो ह खलु
 वाचाऽस्य राजसोऽशोसौ सयोयं ब्रह्मा अथो ह खलु वाचाऽस्य ताम-
 सोऽशोऽसौ सयोऽयं रुद्रोऽथ यो ह खलु वाचाऽस्य सात्विकोऽशोऽ-
 सौ सयोऽयं विष्णुः ॥ स वा एष एकस्त्रिधा भुवदिति ॥ तथोत्तरताप-
 नीये मायां प्रकृत्य श्रूयते ॥ सैषा चित्रा सुदृढा बह्वङ्कुरा स्वयं गु-
 णाभिन्ना कुरेप्यपि गुणाभिन्ना सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपि चैतन्यदी-
 प्ता तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्रेति ॥ अथ ईक्षत्यधिकरणे वि-
 ज्ञानेन्द्राक्षुभाप्ये ॥ मत्स्यपुराणे ॥ गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यस्त्रयो दे-
 वा विजहिरे ॥ एका मूर्त्तिस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ सात्विको-
 राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महानिति ॥ बुद्ध्याख्यसमष्टिमहत्तत्त्वं
 हि त्रिगुणात्मकरज्जुव त्रिगुणात्मकमेकमेव ॥ सत्त्वाद्यंशभेदेन त्रया-
 णां देवानां च शरीरं भवतीत्येका मूर्त्तिरित्युच्यते हरिहरात्मकदे-
 हवत् ॥ अतएव चैतन् सूक्ष्मशरीराधारभूतं विराडाख्यं स्थूलशरी-
 रमेकमेवेति त्रयाणामेव विश्वरूपत्वमुपपद्यते ॥ त्रयश्च देवाश्चेतन-
 रूपाभिन्ना एव ॥ अतएव त्रयाणामेका पदतया वातपित्तकफवत्

परस्परसापेक्षत्वात् ॥ अन्योन्यमनुरक्तास्ते स्योन्योन्यमनुजीविनः ॥
 अन्योन्यं प्रणताश्चैव लीलया परमेश्वरादिति मत्स्यादिवाक्यमप्यु-
 पपन्नं ॥ एतेन त्रयाणां भेदाभेदावपि व्याख्याता वेदितव्यौ ॥ न-
 नु तेषां कार्योपाधिकत्वेऽपि त्रिधा कृत्वात्मनोदेहं संतर्यामीश्वरः
 स्थितइति स्मृतेर्यागिकायव्यूहवल्लीलावतारत्वमेवास्तु ॥ किमर्थं
 विष्णवादीनां चेतनान्तरत्वं कल्प्यतइति चेन्न ॥ कौर्मै ॥ प्रधानं पुरुषं
 चैव प्रविश्याशुमहेश्वरः ॥ क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वरः ॥
 प्रधानात्क्षोभ्यमाणाच्च तथा पुंसः पुरातनात् ॥ प्रादुरासीन्महद्बीजं
 प्रधानपुरुषालकमित्यनेन तथा विष्णुपुराणादिषु च पुराणान्तरेण
 सह प्रकृतिं संयोज्यैव परमेश्वरस्तदुभयात्मकं देवतात्रयरूपं स-
 हातिं सृजतीत्यवगमात् ॥ ब्रह्मादीनां त्रयाणां तु स्वहेतौ प्रकृतौ
 लयः ॥ प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव समुद्भवइति मात्स्यादिभ्य-
 स्तेषामुत्पत्तिलय सिद्धेश्च ॥ अतः त्रयाणामेकभावानां योजनपश्य-
 तिवैजिदामित्यादिभिस्त्रयाणामेव देवानां स्वाभाविकब्रह्मात्मभा-
 वसाम्यमित्युक्तं ॥ यत्तु त्रिक्षोः तेषां लीलावताररूपत्वादिकमसं-
 मतं ॥ तत्तु युक्तं न वेत्यन्यदेतत् ॥ भाष्यप्रकाशे श्रुतत्वाच्चेतिसूत्रे-
 भैक्षवमतखंडनप्रस्तावे पराशरपुराणे ॥ वैष्णवानिपुराणानि स-
 मस्तानि महामुने ॥ त्रिमूर्तीनां हरेर्नाम्ना मूर्त्या तस्य परं पदं ॥ प्र-
 वदतीति साम्यस्मरणं ॥ अतो गुणावतारयोर्हरिहरयोस्तत्तदुणोप-
 हितब्रह्मचैतन्यस्यैकत्वान्तादात्म्यरूपोऽभेदोऽस्माकं संमतएव ॥ शि-
 वाय विष्णुरूपाय शिवरूपाय विष्णवे ॥ शिवस्य हृदयं विष्णुर्वि-
 णोश्च हृदयं शिवः ॥ यथा शिवमयो विष्णुरेवं विष्णुमयः शिवः ॥
 यथाऽन्तरं न पश्यामि तथा मे स्वस्तिरायुषीत्यादिप्रमाणसिद्धत्वात् ॥

स्कादे च काशीखंडे पूर्वभागे सप्तविंशाध्याये ॥ (श्लो० १८१)
विष्णुरुद्रांतरं ब्रूयाद्यः श्रीगौर्यंतरं तथा ॥ तद्भ्रूंतिकस्य मूर्खस्य वा-
क्यं शास्त्रविगर्हितमिति ॥ एवं श्रीभागवतादिवचनान्यपि ॥ त्रया-
णामेकभावानां योनं पश्यति वै जिदाम् ॥ न ते मय्यच्युते ऽजे च
जिदामण्वपि चक्षते इत्यादीनि द्रष्टव्यानि ॥ सर्वकारणभूतस्य श्री
पुरुषोत्तमस्य तु न केनापि साम्यं कर्तुं शक्यं ॥ यथाह दशम-
स्कंधे विधिः ॥ क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते साम्यं तु तत्र
कुधियः परईश कुर्युरिति ॥ पाद्मोत्तरखंडे पाखंडोत्पत्तिकथनाध्या-
ये पार्वतीं प्रति शिवः ॥ यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिदैवतैः ॥ स-
मत्वेनैव वीक्षेत सपाखंडी भवेत्सदेति ॥ तैत्तिरीये श्रूयते ॥ नारा-
यणपरं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परइति ॥ एवं एकोहवैनारायणआ-
सेत्याद्याआथर्वणादिश्रुतयोऽप्यनुसंधेयाः ॥ नारदपंचरात्रेऽपि द्वि-
तीयरात्रतृतीयाध्याये शिवः ॥ गुणांतरं तीर्थकीर्त्तैः कोवा वक्तुं क्ष-
मोमुने ॥ नाहं ब्रह्मा च शेषश्च धर्मः सूर्यस्तथैव च ॥ ३ ॥ नारा-
यणार्पिर्भगवान् नरार्पिः कपिलस्तथा ॥ सनत्कुमारो वेदाश्चाऽप्यन्यः
कोवा न भारती ॥ ४ ॥ परमात्मा यथा दृष्टः सीमा च न भसस्त-
था ॥ यथा दृष्टं मनश्चाऽपि बुद्धिर्ज्ञानं विवेचनं ॥ ५ ॥ तथा गु-
णश्च कृष्णस्य सर्वाज्ञातश्च नारद ॥ तथापि वक्ति तज्ज्ञानं पंडि-
तश्च यथागमं ॥ ६ ॥ कलाः कलांशास्तस्याऽपि ये ये संतश्च यो-
गिनः ॥ ते महान्तश्च पूज्याश्चाप्यंशं वक्तुं च कः क्षमः ॥ ७ ॥ नैव
कृष्णात् परोदेवो नैव कृष्णात्परः पुमान् ॥ नैव कृष्णात्परोज्ञानी न
योगी च ततः परः ॥ ८ ॥ नैव कृष्णात्परः सिद्धस्तत्परोऽपि नही-
श्वरः ॥ न तत्परश्च जनकोविश्वेपां परिपालकः ॥ ९ ॥ न तत्परश्च

बलवान् बुद्धिमान् कीर्तिमांस्तथा ॥ नतत्परः सत्यवादी दयावान्
भक्तवत्सलः ॥ १० ॥ नतत्परश्च गुणवान् सुशीलश्च जितेंद्रियः ॥
शुद्धाशयश्च शुद्धश्च न तस्माद्भक्तवत्सलः ॥ ११ ॥ नहि तस्मान्
परोधर्मो प्रदाता सर्वसंपदां ॥ नहि तस्मात्परः शान्तोलक्ष्मीकांता-
त्परश्च कः ॥ १२ ॥ अनंतकोटिब्रह्मांडमोहितामायया यया ॥
सा चाऽतिभीता पुरतो यमेव स्तोतुमक्षमा ॥ १३ ॥ सरस्वती ज-
डीभूता यमेव स्तोतुमक्षमा ॥ महालक्ष्मीश्चातिभीता पादपद्मं नि-
षेवते ॥ १४ ॥ प्रत्येकं प्रतिविश्वेषु महाविष्णोश्च लोमसु ॥ कोटि-
शः कोटिशः संति देवाब्रह्मादयोमुने ॥ १५ ॥ यथा रेणुरसंख्यश्च
तथा विश्वानि नारद ॥ एतेषामीश्वरश्चैकोराधेशः प्रकृतेः परइति ॥
गीतायां ॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥ अतोऽस्मि
लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः पुरुषस्तु-
परः पार्थ मत्तः परतरं किंचिन्नान्यदस्ति धनं जय एवमादिषु पुरुषो-
त्तमस्य तु सर्वावधिकोत्कर्षवत्त्वं स्फुटमेव ॥ अतोरुद्रादीनां तदंशभू-
तानां नतत्साम्यं ॥ नतत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यतइति श्वेताश्वतरश्रु-
तेः ॥ निरस्तसाम्यातिशयेन राधसेति पुराणाच्च ॥ विस्तरस्तु मत्कृते
पूषनिपद्माख्यानेष्ववगंतव्यः ॥ शिवादीनां भगवत्कलात्वं तु वर्ण्यं
ते श्रीभागवतादिषु ॥ यथाह सप्तमस्कंधे ॥ (अ० १० श्लो० ३१)
ततः संपूज्य शिरसा ववंदे परमेष्ठिनं ॥ भवं प्रजापतीन् देवान् ब्र-
ह्मादो भगवत्कलाः ॥ तत्रैव ॥ (श्लो० ४८) न यस्य साक्षाद्भव-
पद्मजादिभीरूपं धिया वस्तुतयोपवर्णितमिति पुरुषोत्तमस्य सर्वो-
त्तमत्वं ॥ दशमस्कंधे च सांवविवाहप्रकरणे बलभद्रः ॥ ब्रह्मा भ-
वोऽहमपि यस्य कलाः कलायाइति सर्वेषां कलात्वमाह ॥ एतत्स

वै महता प्रपंचेन श्रीपुरुषोत्तमचरणादिभिः प्रहस्तवादपंडितकर-
भिदिपालभाष्यप्रकाशप्रभृतिषु महत्तरग्रंथेषु सम्यग्व्यवस्थापित-
मेवेत्यलं बह्वना ॥ वेदादिवर्णितौ भेदाभेदावित्युदितौ तयोः ॥ छेदा
य भक्तरवेदानां पृथगुक्तः परः पुमान् ॥

॥ अथैतत्सप्तमप्रधानप्रश्नावलंबिनोऽष्टौ प्रश्नास्त
त्रायः ॥ १ ॥

॥ तत्राऽभेदः संमतश्चेत्तदुपदेशः कुतो न क्रियते प्रत्युत शिव-
पूजादेः प्रतिषेधः क्रियते तत्कथम् ॥ ४९ ॥

॥ उत्तरं ॥

किमत्रोपदेशशब्देनाभेदोपदेशएव विवक्षितः आहोस्वित्तन्मंत्रोप-
देशः ॥ तत्राद्यश्चेदुक्तरीतिकस्तयोरभेदोऽस्मदाचार्यादिभिर्भाष्यसु-
बोधिनीप्रभृतिषु निर्णीतएव ॥ तत्तद्व्याख्यापनावसरे स्वशिष्ये-
भ्योऽपि स उपदिश्यतएवेति व्यर्थोऽयं तदभावे हेतुप्रश्नः ॥ द्वितीय-
श्चेत्तुर्यप्रधानप्रश्नाऽवातरपंचमादिप्रश्नत्रयोत्तरेणैव सर्वमुत्तरितमि-
ति श्रीः ॥ यत्तूक्तं शिवपूजादेः कथं प्रतिषेधः क्रियतइति ॥ सत्यं
क्रियते ॥ परंत्वस्य प्रश्नस्याऽयमाशयोभवेत् ॥ यदि शिवविष्णो-
रभेदएव स्वीक्रियते तर्हि विष्णुरूपाणां रामकृष्णादीनामिव शिव-
स्याप्युपासनं भवद्भिः कार्यमेव ॥ विष्णुरूपत्वाविशेषादिति ॥ उ-
त्तरं तु तादात्म्यरूपाऽभेदोहि गुणावतारयोरेव तयोरुपपादितः ॥ त-
द्यदि वयं गुणावतारविष्णुपासका एवाभविष्याम तर्हि तदभिन्नत्वा-
त् शिवस्याप्युपासनं कर्तव्यत्वेनाऽस्मानप्राप्स्यत् नत्वेवं अतो नैवं

अस्माकं तु सर्वकारणभूतस्य सर्वेश्वरस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य सेवनेनै-
व गतार्था सर्वदेवोपासना ॥ उक्तं च श्रीभागवते ॥ यथा तरोर्मूल-
निषेचनेन तृप्यन्ति तत्स्कंधभुजोपशाखाः ॥ प्राणोपहाराद्वलिरि-
द्रियाणां तथैव सर्वाह्णमच्युतेज्येति ॥ पुनस्तत्रैव ॥ (स्कंध ८
अ० ५ श्लो० ४९) यथाहि स्कंधशाखानां तरोर्मूलाऽवसेचनं ॥
एवमाराधनं विष्णोः सर्वेपामात्मनश्च हीति ॥ अन्यत्राऽपि ॥ आका-
शात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरं ॥ सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्र-
तिगच्छति ॥ सर्ववेदेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु यत्फलं ॥ तत्फलं समवा-
प्नोति स्तुत्वा देवं जनार्दनं ॥ वासनाद्वासुदेवस्य वासितं भुवनत्रयं ॥
सर्वभूतनिवासीनां वासुदेवनमोऽस्तुते इति ॥ दक्षस्मृतौ च समाप्ति-
दशायां ॥ विद्या वा यदि वा ऽविद्या शरणं तु जनार्दनइति ॥ द-
शमस्कंधे च ॥ त्वामेवान्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणमित्यादि ॥
बहुचाश्चामनन्ति ॥ इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः ससुपर्णो
गरुत्मान् ॥ एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्याग्रयमं मातरिश्वा नमाहुरि-
ति ॥ अतः पुरुषोत्तमसेवनेनैवाऽस्माकं गतार्था सर्वदेवसर्वदेवतो-
पासना ॥ किंच ॥ देवांतरोपासने योवै स्वदेवतामतियजतइति
तैत्तिरीयसंहिताश्रावितः स्वदेवतातिक्रमदोषः प्रसज्येत ॥ अन-
न्याश्रितयंतोमामित्याद्युक्तं अनन्यत्वं च न ज्येत ॥ भगवता च ॥
येऽप्यन्यदेवताभक्ताइति देवतांतरोपासनस्याऽवैधत्वस्मरणात् ॥ अ-
वैधापेक्षया वैधानुष्ठानमेव श्रेयः ॥ अपिच ॥ कामैस्तैस्तैर्दत्तज्ञा-
नाः प्रपद्यन्ते ऽन्यदेवताइति ॥ ज्ञानशून्यानां सकामानामेव देवतां-
तरप्रतिपत्तिः ॥ देवान्देवयजोयांति मद्भक्तायांति मामपीति तदुपा-

सनया तत्सायुज्यादिकमेव फलं नतु भगवत्प्राप्त्यादिकमिति फल-
 तारतम्यं च दर्शितं भगवतेति ॥ निष्कामानां ज्ञानायहवतां देवतां-
 तरसायुज्याद्यनाकांक्षिणां भगवच्चरणैकप्रेप्सूनां नैव रुद्रादिदेव-
 तांतरोपासना युक्ता ॥ सारसंग्रहादिषु ब्रह्माणं शितिकंठं च या-
 श्वान्यादेवताः स्मृताः ॥ प्रतिबुद्धान् सेवते यस्मात्परिमितं फलमि-
 ति ॥ मुमुक्षवो घोररूपानित्यादिभारतभागवतादिवचनेभ्यः ॥ किं-
 त्वनन्यतया श्रीपुरुषोत्तमसेवनैव तेषां सकलेष्टसंपादिका कल्पल-
 तिकेत्येतदुपपादितं प्राक् पंचदेवपूजाप्रश्नोत्तरे ॥ अन्यच्च ॥ अस्ति
 शिवपूजायाः प्रतिषेधः ॥ यथा श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे द्वितीया-
 ध्याये ॥ (श्लो० २८) भवव्रतधराये च ये च तान् समनुव्रताः ॥
 पारखंडिनस्ते भवंतु सच्छास्त्रपरिपंथिनः ॥ नष्टशौचामूढधियो ज-
 टाभस्माऽस्थधारिणः ॥ विशंतु शिवदीक्षायां यत्र देवं सुरासवं ब्र-
 ह्म च ब्राह्मणांश्चैव यद्ययं परिनिदध ॥ सेतुं विधारणं पुंसामतः
 पारखंडमाश्रिताः ॥ ३० ॥ एष एव हिलोकानां शिवः पंथाः सना-
 तनः ॥ यं पूर्वं चाऽनुसंतस्थुर्यत्नमाणां जनार्दनः ॥ ३१ ॥ तद्ब्रह्म प-
 रमं शुद्धं सतां वर्त्म सनातनं ॥ विगर्ह्य यात पारखंडं देवं वोयत्र भू-
 तराडिति ॥ तथा ॥ प्रथमस्कंधे द्वितीयाध्याये ॥ (श्लो० २७)
 मुमुक्षवो घोररूपान् हित्वा भूतपतीनथ ॥ नारायणकलाः शांता-
 भजंति ह्यनसूयवः ॥ रजस्तमः प्रकृतयः समशीला भजंति वै ॥ पि-
 तृभूतप्रजेशादीन् श्रियैश्वर्यप्रजेष्वदिति ॥ सारसंग्रहे पद्मपुराणे ॥
 योऽसौ सर्वगतः श्रीमान् वासुदेवः परात्परः ॥ अनादिनिधनो वि-
 ष्णुः स एव परमेश्वरः ॥ शुद्धसत्वमयो योऽसौ कल्याणगुणवान् प्र-
 भुः ॥ पुंडरीकेक्षणः श्रीमान् श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ॥ विप्राणां वेदः

विदुषामेकएवाऽर्चितः प्रभुः॥ विप्राणां नेतरे पूज्यारजस्तमोविमो-
हितादिति ॥ वसिष्ठस्मृतौ॥नारायणं परं ब्रह्म ब्राह्मणानां हि देवतं॥
सोमसूर्यादयोदेवाः क्षत्रियाणां विशामपि ॥ शूद्रादीनां तु रुद्राद्या
अर्चनीयाः प्रयत्नतइति ॥ पादो भृगुवचनानि ॥ शुद्धसत्त्वमयोवि-
ष्णुः कल्याणगुणसागरः ॥ नारायणः परं ब्रह्म विप्राणां देवतं ह-
रिः ॥ सएव पूज्योविप्राणां नेतरः पुरुषर्षभ ॥ मोहाद्यः पूजयेदन्यं
सपाखंडी भविष्यति ॥ अशुद्धाब्रह्मरुद्राद्या रजस्तमोविमिश्रि-
ताः ॥ नान्यः कश्चिन्नराणां वै पूजनीयः कदाचन ॥ नान्यं देवं
निरीक्षेत नान्यं देवं च पूजयेत् ॥ नचाऽन्यं प्रणमेद्विप्रोनान्यदायत-
नं विशेदिति ॥ वाराहे ॥ यत्सत्त्वं सहरिर्देवोहरिस्तत्परमं पदम् ॥ स-
त्त्वं रजस्तमश्चेति तृतीयं चैतदुच्यते ॥ लिंगपुराणे ॥ हिरण्यगर्भोर-
जसा तमसा शंकरः स्वयं ॥ सत्त्वेन सर्वगोविष्णुः सर्वात्मा सदस-
न्मयः ॥ सात्त्विकैः सेव्यते विष्णुस्तामसैरेव शंकरः ॥ राजसैः सेव्य-
ते ब्रह्मा संकीर्णैश्च सरस्वती ॥ बौद्धोरुद्रस्तथा वायुर्दुर्गागणपतै-
रवाः ॥ यमस्कंदौ नैर्ऋतश्च तामसादेवताः स्मृताः ॥ भागवतेऽपि ॥
सत्त्वं रजस्तमइति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुषएकइहाऽस्य धत्ते॥
स्थित्यादये हरिर्विरिचिहरेति संज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्दृ-
णां स्युः ॥ राजसतामसानामेव शिवाद्यर्चनं॥सात्त्विकानां मुमुक्षू-
णां तु रामकृष्णादिभगवदवतारार्चनमेव विधीयते॥तथा सारसं ग्रहे
ब्रह्मरात्रे ॥ न त्रिपुंड्रं द्विजैर्धार्यं पद्माकारं तथैवच॥नचाऽन्यदेवता-
भक्तिराप्यपि कदाचनेति ॥ किंच ॥ तिथितत्त्वे लैंगे ॥ विना भ-
स्मत्रिपुंड्रेण विना रुद्राक्षमालया ॥ पूजितोऽपि महादेवो न स्या-

तस्य फलप्रदइति ॥ शैवसुधाकरे तु नतस्यफलदोभवेदितिपाठः ॥
 तत्रैव सूतसंहितायां कंचिद्ब्राह्मणं प्रति विष्णुवचनं ॥ विभूतिधा-
 रणं त्यक्त्वा त्यक्त्वा रुद्राक्षधारणं ॥ मा मां पूजय विश्वेशं शिवंलिं
 गस्वरूपिणं ॥ सनत्कुमारसंहितायामपि ॥ यथैव चांडालोच्छिष्टं
 श्राद्धार्थं नोपयुज्यते ॥ पूतिपर्युपितं यच्च निर्जस्मैवं शिवार्चनं ॥
 दायादहीनोन पुनर्मृतः पिंडमवाप्स्यति ॥ तथा जस्मविहीनोऽपि
 शिवार्चनफलं परं ॥ यथा रुशानुरहितोऽक्षध्वरोनैव शोभते ॥ अ-
 शेषसाधनोपेतं जस्महीनं शिवार्चनमिति ॥ जस्मरुद्राक्षरहितस्य-
 शिवपूजनं निपिद्धं ॥ तद्धारणं तु वैष्णवानां निपिद्धं ॥ नारायण-
 सारे ॥ रुद्राक्षधारिणं विप्रं सदा जस्माऽनुलेपनं ॥ सकुलं तं त्यजे-
 न्नित्यं सर्वकर्मबहिष्कृतमिति ॥ तत्रैव विष्वक्सेनसंहितायां ॥ स्व-
 च्छंदप्रेतवेपाश्च मिथ्यालिंगधरास्तथा ॥ ब्रह्मकोपाग्निनिर्दग्धारुद्र-
 भक्ताजटाधराः ॥ अग्निदं गरदं चैव लिंगपापाणधारिणं ॥ त्रिपुंड्र-
 धारिणं विप्रं चांडालमिव संत्यजेत् ॥ तत्रैव हारितः ॥ रुद्रार्चनं त्रि-
 पुंड्रस्य धारणं यत्र दृश्यते ॥ शूद्राणां च विधिः प्रोक्तोन द्विजा-
 नां कदाचनेति ॥ पाद्मोत्तरखंडे ऊर्ध्वपुंड्राध्याये ॥ विप्राणां नैव
 धार्यं स्यात्तिर्यक् पुंड्रादिधारणं ॥ नारायणात्परब्रह्मादन्येषाम-
 र्चनं नहीति ॥ अयं च सर्वोऽपि निपेधोमुख्यतया वैष्णवपरएवे-
 त्यवगम्यते ॥ सर्वपरत्वे तद्विधायकशास्त्रनैरवकाश्यापत्तेः ॥ अतो-
 वैष्णवानां शिवपूजादिप्रतिपेधोयुक्तएव ॥ विधीनां शिवलोकका-
 मुकपरत्वेनोपसंहाराच्च ॥ तदर्चनादेः शिवलोकफलत्वं तु यथा ति-
 यितत्वे भविष्ये ॥ धत्तूरकैश्च योर्लिंगं सकृत्पूजयते नरः ॥ सगो-
 लक्षफलं प्राप्य शिवलोके महीयतइति ॥ आचारमयूखादिषु चेद-

मुदाहृतं ॥ चतुर्विंशतिमतव्याख्यामयूखादिषु महाभारते ॥ सदा
तं यजते यस्तु श्रद्धया मुनिपुंगव ॥ लिंगे वा स्थंडिले वाऽपि शं-
करं विधिपूर्वकं ॥ युगदोषं विनिर्जित्य रुद्रलोके प्रमोदते ॥ आ-
चारमयूखे पार्थिवादिर्लिंगपूजां प्रक्रम्य भविष्ये ॥ सहस्रमर्चये-
ल्लिंगं निरयं सन गच्छति ॥ रुद्रलोकमवामोति भुक्त्वा भोगाननुत्त-
मान् ॥ तत्रैव शिवपंचाक्षरं प्रक्रम्य नंदिपुराणे ॥ तन्मंत्रजापी त-
त्कर्मस्तत्तद्गतमानसः ॥ निष्कामः पुरुषोराजन् सरुद्रपदमश्नुते ॥
तत्रैव शिवधर्मे ॥ लिंगाऽनुलेपनं कार्यं दिव्यगंधैः सुगंधिभिः ॥ वर्ष-
कोटिशतं दिव्यं शिवलोके महीयते ॥ पुनर्भविष्ये ॥ विल्वपत्रैर-
खंडैश्च योर्लिंगपूजयेत्सकृत् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके-
महीयते ॥ स्कांदे ॥ एकपत्रं फलं पक्वं यः शंभोर्विनिवेदयेत् ॥
वर्षाणामयुतं भोगैः शिवलोके महीयते ॥ एकं मोक्षाफलं प-
क्वं यः शिवाय निवेदयेत् ॥ सर्वमच्छं महाभोगैः शिवलोके
महीयते ॥ एवं ग्रंथांतरेष्वपि विविधानि वचनानि द्रष्टव्यानि ॥
तथा भस्मत्रिपुंड्रविषये पुलस्त्यः ॥ करोति शिवमंत्रेण यस्त्रिपुं-
ड्रं द्विजोत्तमः ॥ व्यक्षः शूलधरः सौम्यः शिवलोके महीय-
तइति ॥ रुद्राक्षधारणेऽपि ॥ निर्णयसिद्धौ तृतीयपरिच्छेदपूर्वा-
द्धे ॥ विना मंत्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः ॥ स याति न-
रकान् घोरान् यावदिद्राश्चतुर्दश ॥ पंचामृतं पंचगव्यं स्नानकाले
प्रयोजयेत् ॥ रुद्राक्षस्य प्रतिष्ठायां मंत्रं पंचाक्षरं तथेति ॥ प्रजाप-
तिः ॥ यो ददाति द्विजेभ्यश्च रुद्राक्षं भुवि सन्मुखं ॥ तस्य प्रीतो भवे-
द्भुद्रः स्वं पदं च प्रयच्छतीति ॥ स्कांदे ॥ रुद्राक्षदेहसंस्थोऽपि कुक्क-
रोन्नियते यदि ॥ सोऽपि रुद्रपदं याति किं पुनर्मानवो गुहेति ॥ अ-

अ रुद्राक्षस्य शिवलोकप्राप्तिहेतुत्वं स्पष्टमेवेति तत्कामानामेव त-
 द्धारणं तदर्चनं चोचितं॥ किंच ॥ शैवमंत्रमंतरा धारणे दोषोऽपि द-
 र्शितः॥एवं त्रिपुंड्रविषयेऽपि सुधासिंधौ॥त्रिपुंड्रकं सदा कुर्यान्मंत्रपू-
 तेन भस्मना॥मंत्रहीनं तु यः कुर्यात्पापभागी भवेन्नरदिति॥अतोऽ-
 पि वैष्णवानां नैतद्युक्तं॥तन्मंत्रोपासनेऽवश्यभाविना शैवत्वेन सां-
 कर्षापत्तेः॥ तज्जपादिवशादवश्यभाविन्यारुद्रपदप्राप्तेर्निर्गुणमोक्षे-
 च्छूनामत्यंताऽनभिलपितत्वाच्च ॥ अपरंच शिवस्याऽपि भगवदंश-
 त्वात् वस्तुतस्तु शिवार्चनमपि तद्रूपस्य विष्णोरेवार्चनमिति सिद्ध्य-
 ति॥दशमस्कंधे (अ० ४० श्लो० ८) त्वामेवाऽन्ये शिवोक्तेन मार्गेण
 शिवरूपिणं ॥ ब्रह्माचार्यविभेदेन भगवन् समुपासते॥सर्वेव यजं-
 तित्वां सर्वदेवमयेश्वरमित्यादि भगवंतं प्रति अक्रूरवाक्येभ्यः॥ शै-
 वसुधाकरे सूतसंहितायां कंचिद्ब्राह्मणंप्रति ॥ विभूतिधारणं त्यक्त्वा
 त्यक्त्वा रुद्राक्षधारणं ॥ मा मां पूजय विश्वेशं शिर्वालगस्वरूपिण
 मिति विष्णुवाक्यात् ॥ पादौ कार्तिकमाहात्म्यप्रथमाध्याये ॥ सौ-
 राः शैवाश्च गाणेशावैष्णवाः शक्तिपूजकाः ॥ मामेव प्रामुवन्तीह
 वर्षाभः सागरं यथेति सत्यजामां प्रति भगवद्वाक्याच्च ॥ अतः स-
 र्वीशिभूतस्य सर्वदेवदेवस्य साक्षाच्छ्रीपुरुषोत्तमस्याऽनन्यतयाऽर्च-
 नतत्पराणामस्मत्सांप्रदायिकानां तु भगवत्सेवयैव शिवार्चनादर्गता-
 र्थत्वं भवत्येव ॥ यथातरोर्मूलनिपेचनेनेतिन्यायात् ॥ अपिच नि-
 र्णयासिंधौ ॥ उत्तरार्द्धे श्राद्धार्हब्राह्मणेषु ॥ शिवभक्तो विष्णुभक्तो-
 भार्यायामृतुकालगः ॥ गुरुभक्तो ज्ञाननिष्ठः सोमयाजी च सत्य-
 वाक् ॥ सुशीलत्मा तत्कयति ब्रह्मचारिण उत्तमादिति ॥ अत्र शिववि-
 ण्णुभक्तयोः पृथगुपदेशः ॥ एवमन्यत्राऽपि दृश्यं॥यदितु शैवैर्विष्णु-

मंत्रग्रहणतच्चिह्नधारणादिपूर्वकं विष्णुपूजा अनन्यवैष्णवैश्च शैवमं
 त्रग्रहणतच्चिह्नादिधारणपूर्वकं शिवार्चा विधीयेत तर्हि शास्त्रसिद्धः
 शैववैष्णवसंप्रदायभेदएव न स्यात् ॥ अपरंच मोक्षार्थिनां विष्णवर्च-
 नमेव युक्तं ॥ तस्यैव मोक्षदातृत्वस्य प्रागुपपादित्वात् ॥ अतएव गौतम
 सूत्रआह्निकनिरूपके प्रथमप्रश्ने देवतार्चनं प्रक्रम्योच्यते ॥ (खं०
 १२) आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात् ॥ ऐश्वर्यमीश्वरा-
 दिच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनादिति ॥ तस्माद्वैष्णवैर्भगवदर्चनमेव कार्यं
 नतु रुद्रादिदेवतांतरार्चनरूपः परधर्मः समाश्रयणीयः ॥ यथाह दश-
 माध्याये मनुः ॥ (श्लो० १७) वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्व-
 नुष्ठितः ॥ परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातित इति ॥ भगवा-
 नप्याह ॥ श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वधर्मे नि-
 धनं श्रेयः परधर्मो भयाऽऽवह इति ॥ आचारमाधवे च तृतीयाध्या-
 ये श्राद्धवर्जब्राह्मणेपु यमः ॥ सद्भिश्च निदिताचारः स्वकर्मपरि-
 वर्जक इति गणयित्वाऽग्रे उपसंहरति ॥ चतुराश्रमवासाश्च सर्वे ते
 पंक्तिद्वूपकाः ॥ इत्येतैर्लक्षणैर्युक्तास्तान् द्विजान्न नियोजयेदिति ॥
 श्रीभागवते सप्तमस्कंधे पंचदशाध्याये ॥ (श्लो० १२) विधर्मः
 परधर्मश्च आजास उपमाच्छलः ॥ अधर्मशाखाः पंचेमाधर्मज्ञो-
 ऽधर्मवच्चजेत् ॥ धर्मबाधो विधर्मः स्यात् परधर्मोऽन्यचोदितः ॥ उ-
 पधर्मस्तु पारवंडोदंभोवा शब्दमिच्छलः ॥ १३ ॥ यस्त्विच्छया कृ-
 तः पुंभिराभासोऽज्ञाश्रमात् पृथक् ॥ स्वभावविहितो धर्मः कस्य ने-
 टः प्रशांतय इति ॥ दक्षस्मृतौ ॥ (श्लो० १८) स्वकं कर्म परित्य-
 ज्य यदन्यत्कुरुते नरः ॥ अज्ञानादथवा लोभात् सतेन पतितो भवे-
 दिति ॥ अत्रिस्मृतौ ॥ तानि कर्माणि कुर्वाणादूरे संतोऽपि मानवाः ॥

प्रियाभवन्ति लोकस्य स्वस्वे कर्मण्यवस्थिताः ॥ तत्रैव ॥ येऽप्यपे-
ताः स्वधर्माद्ये परधर्मे व्यवस्थिताः ॥ तेषां शास्तिकरोराजा स्वर्ग-
लोके महीयते ॥ आत्मीये संस्थितोधर्मे शूद्रोऽपि स्वर्गमश्नुते ॥ प-
रधर्मो भवेद्याज्यः सस्वयं परदारवदिति ॥ नारदपंचरात्रे ॥ (रात्र-
२ अ० ७ श्लो ४०) स्वधर्माचरणं शुद्धं विधर्माच्च निवर्त्तनं ॥ वेदो-
क्ताचरणं विप्र परं निर्वाणकारणमिति ॥ किंच ॥ स्वकुलाचारा-
त्मसंतोषयोरभावावपि रुद्रादिदेवांतरपूजाप्रतिबंधकावस्माकं वेदि-
तव्यौ ॥ येनाऽस्य पितरोयातायेन याताः पितामहाः ॥ येन या-
यात्सतांमार्गस्तेन गच्छन्नदुष्यतीति मनुवचनात् ॥ (अ० २ श्लो ०
६) वेदोऽखिलोधर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ॥ आचारश्चैव सा
धूनामात्मनस्तुष्टिरेव चेति ॥ तथा ॥ (अ० १ श्लो ० ७) श्रुतिः स्मृ-
तिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मन इति मनुयाज्ञवल्क्याभ्यामा-
त्मसंतोषस्यापि धर्मप्रमाणत्वस्मरणात् ॥ अतएव याज्ञवल्क्यस्मृ-
तौ (अ० १) श्राद्धप्रकरणे ॥ (श्लो ० ४०) स्मृतेऽहनि तु कर्त्त-
व्यमित्यस्य मिताक्षराधामंते ॥ क्षयाहे एकोद्विष्टपार्वणयोः वं-
शसमाचारादेव तदज्ञावे आत्मतुष्ट्यैव च व्यवस्था कृता इति ध्ये-
यम् ॥ पराशरमाधवीये च द्वितीयाध्याये बहुविधान् गृहस्थधर्मा-
न्निरूप्य माधवेन सामान्येन च धर्मं संक्षिप्याऽऽह मनुस्त्रियुक्ता ये
नाऽस्य पितर इति यत्कर्मकुर्वतोऽप्यस्येति श्लोकद्वयं लिखितं ॥
इत्थं वैष्णविः क्रियमाणे शिवपूजायाः स्वकर्त्तव्यत्वप्रतिषेधे विशे-
षतः प्रमाणजिज्ञासाचेत् सा ग्रहस्मरपंडितकर्त्तादिपालप्रभृतिमह-
त्तरप्रार्चनपंथावलोकनादेव पूरयितुं शक्यत इत्युपरम्यते ॥ पूज्यो-
नः सरलोदेवोदेवदेवः श्रियः प्रियः ॥ ननु प्रयोजनाभावाद्दामदे-

वादयः परे ॥ १ ॥ देवतांतरविद्वेषस्त्वस्माकं नैवविद्यते ॥ कुर्मः स्व-
धर्ममात्रं तु शाखाधिकरणोक्तवत् ॥ २ ॥ शिवेन गुरुणा स्माकं देवदे-
वेनकेवलं ॥ अदर्शि यः संप्रदायस्तमेवाऽनुसृतावयम् ॥ ३ ॥ ।

॥ अथ द्वितीयोऽवांतरः प्रश्नः ॥ २ ॥

भेदश्चेच्छास्त्रोक्तदोषभागिनः स्युः ॥ ५० ॥

॥ उत्तरं ॥

येब्रूयुरनयोर्भेदसंतु ते दोषभागिनः ॥ तादात्म्यलक्षणाऽस्माभिस्त्वभि-
दा वर्णितातयोः ॥ १ ॥ अथवा न्यूनमेवोक्तं तयोरेवाऽभिदेति यत् ॥
ये सर्वं स्वस्त्विदं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किंचन ॥ २ ॥ ऐतदात्म्यमि-
दं सर्वमित्यादिश्रुतिदर्शिनः ॥ पश्यन्ति शुद्धमद्वैतं दोषः सज्जेत तेषु
कः ॥ ३ ॥ तथाहि ॥ ब्रह्मचानामैतरेयोपनिषदि ॥ प्रज्ञानं ब्रह्म ॥ तैत्ति-
रीयाणाचिर्युपनिषदि ॥ पुरुष एवेदं सर्वं यद्वृत्तं यच्च भव्यं ॥ बृहन्ना-
रायणोपनिषदि ॥ अहमस्मि ब्रह्माहमस्मीति ॥ कठोपनिषदि ॥ नेह
नानास्ति किंचन ॥ काण्वमाध्यंदिनानां मैत्रेयीब्राह्मणे ॥ यत्र हि द्वैत-
मिव भवति तदितरद्वैतरं पश्यतीत्यादिना द्वैतज्ञानफलमुक्त्वा यत्र त्व-
स्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति ॥ छंदोगानां शाङ्खिल्यविद्यायां
सर्वं स्वस्त्विदं ब्रह्मतज्जलानिति ॥ श्वेतकेतुविद्यायां ॥ ऐतदात्म्यमिदं-
सर्वं ॥ आथर्वणानां कैवल्योपनिषदि ॥ तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहमिति ॥
मुंडकोपनिषदि ॥ यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्या मोष-
धयः संभवन्ति ॥ यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् संभव-
तीह विश्वमिति ॥ स्मृतिषु ॥ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्त-

तदिति ॥ वासुदेवः सर्वमिति समहात्मा सुदुर्लभइति ॥ चतुर्लक्ष-
 प्यां ॥ (अ० ४ पा० १ । सूत्र ३ ।) आत्मेतितूपगच्छंति ग्राह-
 यंतिच ॥ दशमस्कंधे ॥ (अध्याय १० श्लो० २९) व्यक्ताऽ-
 व्यक्तमिदं विश्वं रूपं ते ब्राह्मणाविदुरिति ॥ विष्णुपुराणे ॥ भूता-
 नि विष्णुर्भुवनानि विष्णुरिति ॥ एवमादिभिः ॥ श्रुतिस्मृतिन्याय
 पुराणपुंजैः पश्यंत्यभेदं प्रतिपादितं ये ॥ सर्वत्र तेषां क शिवे च वि-
 ष्णौ संबंधगंधोऽपि भवेद्भिदायाः ॥ शोपाय पंकप्रकरस्य येषामे-
 पां हरेरश्मिततिः सपोपा ॥ तोपात्यभोस्तेषु कुतोनुदोपारोपादिका-
 नां हृदये प्रमोपात् ॥ अतोये तु ब्रह्मादित्रिदैवतैरपि वंदनीयममं-
 दश्रुतिसीमंतिनीशिरःसीमंतभूषणं श्रीपुरुषोत्तममेव पशुपतिप्रभृ-
 तिदेवतांतरसाम्येन दूषयंति तएव शास्त्रोक्तदोषभागिनःस्युः ॥ सा-
 म्यंतु तत्र कुधियः परईशकुर्युः ॥ यस्तुनारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादि
 देवतैः ॥ समत्वेनैव वीक्षेत सपाखंडी भवेत्भ्रुवमित्यादि श्रीभागव-
 तपाद्भोत्तरखंडादिवचनेभ्यः ॥ नतु सर्वत्राऽभेदवादिष्वस्मात्तु दोष-
 गंधोऽपीति शुभं नः ॥

॥ अथ तृतीयोऽर्वांतरः प्रश्नः ॥ ३ ॥

किंच पूर्वाचार्यैर्भरितभागवतादिटीकाकारैर्यथा

विरोधपरिहारः कृतस्तत्प्रमाणमप्रमाणं वा ॥ ५१ ॥

॥ उत्तरं ॥

प्रथमतोभारतभागवतादिटीकाकाराणां आचार्यपदवीमनधिरूढा-
 नां श्रीधरचतुर्धरप्रभृतीनां पूर्वाचार्यत्वमेव स्वरूपतोऽसिद्धं ॥ पूर्वोपन्य

स्तेन आचार्यलक्षणेन अनाकांतत्वात्॥नहि पूर्वत्वमात्रेण पूर्वाचार्यत्वं शक्यं वक्तुं ॥ विशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्य दुष्परिहरत्वात्॥यदितु पूर्वाचार्यैः शंकरादिभिश्च टीकाकारैः श्रीधरादिभिश्च प्रणीतविरोधपरिहारनिष्ठप्रामाण्याऽप्रामाण्ययोः कतरत् संमतमित्येव विजिज्ञासितं तर्हि प्रश्नवाक्ये भेदावगाहनाय समुच्चयार्थकचकारलेखोऽपेक्षितः॥ अस्तामेतत्॥उत्तरं तु ब्रूमः॥पूर्वमेव भेदेषु भवत्संमतिर्नैवेत्यस्य उत्तरे अस्माभिरस्मदाचार्याभिमतस्य वेदादिमुख्यप्रमाणचतुष्टयस्य अनुकूलमितरोक्तमपि प्रमाणं तत्प्रतिकूलं चाऽप्रमाणमिति पुरैवोपपादितं ॥ अतोभारतभागवतादिटीकास्थविरोधपरिहारस्य श्रुत्यादिविरोधाविरोधाभ्यामप्रामाण्यस्य प्रामाण्यस्य चाभ्युपगमआस्माकीनोऽवगम्यः ॥ अस्मत्संप्रदाये श्रीमदाचार्यश्रीविठ्ठलाचार्यश्रीपुरुषोत्तमश्रीगिरिधरादिभिः सुबोधिनीटिप्पणीप्रकाशबालबोधिनीप्रभृतयः श्रीभागवतादिव्याख्याः कृताः॥सांप्रदायिकशिष्यैश्च गोपालभट्टबालकृष्णभट्टवज्रनाथभट्टादिभिस्तदुनुरोधीनि विवरणांतराणि प्रणीतानि॥तेषु श्रुत्याद्यनुरोधेन विरोधपरिहारः कृतएव सोऽस्माकं प्रमाणमेव ॥ यदितु सर्वेषामपि साकल्येन भागवतादियावटीकाप्रामाण्यस्याऽवश्यमभ्युपगमे तटीकात्वमेव हेतुस्तर्हि अस्मत्संप्रदायिकीनामपि श्रीभागवतादिव्याख्यानां साकल्येन प्रामाण्यं भवद्भिः कुतोनांङ्गीक्रियते ॥ टीकात्वाविशेषात् ॥ यदिच जिन्यसंप्रदायिकत्वादेव त्वाङ्गीक्रियतइत्युच्यते तर्ह्यस्माभिरपि कथमस्मत्संप्रदायविरुद्धानां तवपुरुषंदंत्यखिलशक्तिघृतोशकृतमित्यादौ अंशइवांशः कृतइवकृतइत्यादिरूपाणां

(गी० अ० १६ श्लो० ६) आसुरं पार्थमेश्वरित्युपक्रम्य असत्यमप्र-
तिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरमित्यादिषु स्पष्टतया जगदसत्यत्ववादप्रति-
पेधपर्यवसायिषु वचनेषु असत्यमिति नास्ति सत्यं वेदपुराणादिप्र-
माणं यस्मिन् तादृशं जगदाहुरित्यादिरूपाणांचविचित्राणां व्याख्या-
नानां कथं प्रामाण्यमंगीकर्त्तव्यं ॥ अतोऽस्माकमस्मदाचार्यादिभि-
कृतः श्रुत्याद्यनुसारी विरोधपरिहारएव सर्वाशतः प्रमाणं ॥ इतरै-
र्व्याख्याकारैः कृतस्तु श्रुत्यादिसंमतास्मत्प्रतिपत्तिं चार्थाविरुद्धएव प्र-
माणमिति निखिलं निरवद्यं ॥

॥ अथ चतुर्थोवांस्तरः प्रश्नः ॥४॥

प्रमाणं, चेत्तदा भवदीयरचितग्रंथेषु कुतोविरुद्धतया
वर्णनं ॥ ५२ ॥

॥ उत्तरं ॥

प्रामाण्यमेव साकल्यान्नाऽस्माभिः स्वीकृतं यतः ॥ तत्स्वीकारेऽव-
तीर्णोऽयं प्रश्नो नोत्तरमर्हति ॥ १ ॥ अनादिरस्मत्सिद्धांतः श्रुतिस्मृत्या-
दिसमतः ॥ कैश्चिद्वेदपुराणादिव्याख्यातं तद्विरोधतः ॥ २ ॥ अत-
स्तदुपमर्देन सत्सिद्धांतप्रवृत्तये ॥ अचर्त्तरीयं सदाचार्यैस्तादृशगवदा-
ज्ञया ॥ ३ ॥ प्रमाणयुक्तिदवतोदग्ध्वा दुर्वादकाननं ॥ ग्रंथेषु सर्वं नि-
र्णतिं श्रुतिस्मृत्यनुरोधतः ॥ ४ ॥ नन्वेवं भवत्सिद्धातो वेदादिसंमतोऽ-
नादिसिद्धएव चेत्तर्हि कथमितरैर्यथकारैस्तद्विरुद्धतया कचित्कचि-
द्वाणितं वेदादिकं च कथमन्यथा व्याख्यातमिति चेत् प्रकृतिवैचि-
त्र्यादेवेति वदामः ॥ यथा एकादशस्कधे चतुर्दशाध्याये ॥ (श्लो० १)
वदति रुण्ण श्रेयासि बहूनि ब्रह्मवादिनः ॥ तेषां विकल्पप्राधान्य-

मुताहो एकमुख्यतेत्युद्धवप्रश्ने श्रीभगवानुवाच ॥ (श्लो० ३)
 कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता ॥ मयाऽऽदौ ब्रह्मणे प्रो-
 क्ता धर्मोयस्यां मदात्मकः ॥ तेन प्रोक्ता च पुत्राय मनवे पूर्वजा-
 य सा ॥ ततोभृग्वादयोऽगृह्णन् सप्त ब्रह्ममहर्षयः ॥ ४ ॥ तेभ्यः
 पितृभ्यस्तपुत्रादेवदानवगुह्यकाः ॥ मनुष्याः सिद्धगंधर्वाः सविद्या-
 धरचारणाः ॥ किं देवाः किं नरा नागारक्षः किंपुरुषादयः ॥ बह्व्य-
 स्तेषां प्रकृतयोरजःसत्त्वतमोभुवः ॥ याभिर्भूतानि भिद्यन्ते भूतानां
 मतयस्तथा ॥ यथाप्रकृतिं सर्वेषां चित्रावाचः स्रवंति हि ॥ एवं
 प्रकृतिवैचिन्याद्भिद्यन्ते मतयो नृणां ॥ पारंपर्येण केषांचित्पापंढमत-
 योऽपरे ॥ ८ ॥ मन्मायामोहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभ ॥ श्रेयोवदं-
 त्यनेकांतं यथा कर्म यथारुचीति ॥ अत्र पारंपर्येण केषांचिदिति
 संप्रदायशब्दवाच्येन परंपरागतसदुपदेशेनेति भगवता स्थाभिमतं
 निर्दिष्टं ॥ अतोविचित्रप्रकृतिकानां वेदादेरन्यथार्थप्रतीतेरन्यथैव-
 तैर्व्याख्यातं ॥ संप्रदायानुसारिणी भक्तिश्च कलिवलान्मध्ये शि-
 थिलाऽभूदिति इदानीं सदाचार्यकृतग्रंथेषु पुनस्तत्प्रवर्तकेषु सर्व-
 था वेदाद्यनुरोधिषु अर्वाचीनजनमोहनार्थमवतीर्णानां रुद्रादिदे-
 वतानां ग्रंथेभ्योविरुद्धतया वर्णनं युज्यतएव ॥ इदानीं रुद्रादिदे-
 वतानां एतदर्थमवतारइतितु पुरैव सप्रमाणं दिङ्मात्रेणोपपादितं
 कस्मैप्रयोजनायेत्यस्योत्तरे ॥ कलिवलान्मध्ये वैष्णवसंप्रदायैक-
 साध्यभगवद्भक्तिशैथिल्यं पुनर्नारदादिसदाचार्यश्रमेण सर्वत्र बहु-
 लं तत्प्रचरणं चेति तु पाद्ये श्रीभगवत्माहात्म्ये स्फुटं ॥ तथाहि ॥
 (अ० १ श्लो० ६५) यदा मुकुंदोभगवान् क्षमां त्यक्त्वा स्वपदं ग-
 तः ॥ त्रंदिनात्कलिरायातः सर्वसाधनबाधकः ॥ ६५ ॥ दृष्टोदि-

ग्विजये राज्ञा दीनवच्छरण गतः ॥ न मया मारणीयोऽयं सारंग-
 इव सारभुक् ॥ ६६ ॥ यत्फलं नाऽस्ति तपसा न योगेन समाधि-
 ना ॥ तत्फलं लभते सम्यक्कलौ केशवकीर्तनात् ॥ ६७ ॥ एकाऽऽ-
 कारं कलिं दृष्ट्वा सारवत्सारनीरस ॥ विष्णुरातः स्थापितवान् क-
 लिजानां सुखाय च ॥ ६८ ॥ कुकर्माचरणात्सारः सर्वतो निर्गतो-
 धुना ॥ पदार्थाः सस्थिता भूमौ, बीजहीनास्तुपायथा ॥ ६९ ॥ वि-
 प्रैर्भागवती वार्त्ता गेहेगेहे जनेजने ॥ कारिता कणलोभेन कथा
 सारस्ततो गतः ॥ ७० ॥ अत्युपभ्रूरिकर्माणो नास्तिकारौरवाजनाः ॥
 तेऽपि तिष्ठति तीर्थेषु तीर्थसारस्ततो गतः ॥ ७१ ॥ कामक्रोधमहा-
 लोभतृष्णाव्याकुलचेतसः ॥ तेऽपि तिष्ठति, तपसि तपःसारस्ततो-
 गतः ॥ ७२ ॥ पडितास्तु कलत्रेण रमते, महिषा इव ॥ पुत्रस्योत्पा-
 दने दक्षा अदक्षामुक्तिसाधने ॥ ७४ ॥ नहि वैष्णवता काऽपि सं-
 प्रदाय पुरःसरा ॥ एव प्रलयता प्राप्नोवस्तुसारः स्थले स्थले ॥ ७५ ॥
 अयं तु युगधर्मो हि वर्तते कस्य दूषण ॥ अतस्तु पुडरीकाक्षः, सह
 ते निकटे स्थित इत्यादि ॥ अथेच पुनस्तत्प्रवृत्तिप्रकारादिकं स्फुटं
 मित्यलं बहुना ॥ प्राचा यथेषु न श्रौतवाचामेवानुसारिषु ॥ वा-
 चा विरोधेऽप्यर्वाचा काचार्वाचारतः क्षतिः ॥ १ ॥

॥ अथ पंचमोऽवांतरः प्रश्नः ॥ ५ ॥

॥ अप्रमाणं चेत्तदा ते विज्ञा अज्ञावेति वक्तव्यं ॥ ५३ ॥

॥ उत्तरं ॥

अर्थविशेषे विज्ञा एव तत्कृतटीकादियथेषु स्वस्वमताभिप्रायेण वे-

दादिलापनचातुर्यस्य विरोधपरिहारार्थं विविधयुक्तिकरणस्य स्व-
स्वाभ्यस्तविद्याविशेषविषयकपाडित्यप्रदर्शनस्य च प्रत्यक्षतोऽनु-
भूयमानत्वात् ॥ नतु सर्वार्थज्ञाः ॥ अर्थविशेषे तदपेक्षया विज्ञैरि-
तरैः स्वग्रंथेषु कृतानां तद्वृणानामपि दृश्यमानत्वात् ॥

॥ अथ पष्ठोऽवांतरः प्रश्नः ॥ ६ ॥

॥ विज्ञाश्चेत्तदा तल्लेखः प्रमाणरूपएव ॥ ५४ ॥

॥ उत्तरं ॥

ते विज्ञाएव नतु सर्वज्ञाः ॥ अन्यथा तेषामेव परस्परविरोधो न स्या-
त् ॥ अस्तित्वेवं भवन्मतग्रंथकाराणामपि रत्नप्रभाभामतीनिबंधक-
ल्पतरुप्रभृतिषु भाष्यव्याख्यासु परस्परतोविरोधस्य स्वस्यानुगुण्ये-
न भाष्ययोजनस्य च दर्शनात् ॥ तथा कैश्चित् भावकैरेव स्वीकृ-
तस्य प्रतिविवक्षस्य अपरैर्योग्माकीर्णैरेव अवच्छिन्नत्वपक्षाव-
लंबेन दूष्यमाणत्वात् ॥ एवं न्यायव्याकरणयोरपि दृश्यते प्राचा-
मर्वाचां च बहुतरोमतभेदः ॥ तथा धर्मशास्त्रादिष्वप्युपलभ्यते मा-
धवविज्ञातेश्वरादीनां राद्धातवैलक्षण्यं ॥ अतो यदि ते सर्वेऽपि स-
र्वज्ञाएव अज्ञविष्यन् कथं तर्हि परस्परतोऽतीव व्यरोत्स्यन् ॥ कथं
च सर्वज्ञस्य एकतरस्य वृचनमन्यतरेण दूषयितुं शक्येत ॥ अतो-
विज्ञत्वेऽपि तेषां सर्वज्ञत्वाभावात् न तल्लेखस्य सर्वांशतः प्रामाण्यं
केनाऽपि वक्तुं शक्यं ॥ अतएव पराशरस्मृतिव्याख्यारंभे वक्ति-
माधवः ॥ कल्पिका मानुषी बुद्धिः सा च न व्यवतिष्ठते ॥ अतए-
व निबधेषु दृश्यते नैकवाक्यतेति ॥ एतन्मूलैवेयं विदुषां किवदं-
ती ॥ सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्तिकश्चनेति ॥ नचाऽन्यतमं

स्यापि सर्वज्ञत्वं वक्तुं शक्यं ॥ अविशेषात् ॥ किंचाऽऽग्रहात् सर्वज्ञ-
त्वाऽङ्गीकारे ग्रन्थविशेषकर्तृणामस्मत्सांप्रदायिकशिष्याणामपि त-
थात्वं किं न वक्तुं शक्यं ॥ यथोक्तं माधवेनैव ॥ कपिलो यदि स-
र्वज्ञः कणादोनेति का प्रमा ॥ इति न्यायः प्रसज्येत बुद्धिमात्रव्य-
वस्थिताविति ॥ किंच ॥ आस्माकीनानामपि वेदादिप्रमाणोपादा-
नेन सर्वव्यवस्थापनपूर्वकं नवीनग्रन्थकरणे तु न क्षतिः ॥ अन्य-
था सर्वमूलभूतश्रुतिसत्वे स्मृतिकारान् प्रवर्त्तेरन् ॥ स्मृतिसत्वे च
तद्व्याख्यातारः व्याख्यासत्वे च निबन्धकाराः ॥ अतएवाह स एव ॥
विशेषादर्शनं यावत्तावत्सामान्यदर्शनं ॥ मानमेवाऽन्यथा ते स्या-
त्सर्वज्ञत्वेऽधिकारिता ॥ गुणोपसंहृतिश्चैवं यथादर्शनमिष्यतां ॥ अ-
दृष्टाऽनुपसंहारे नाकिंचित्करताऽस्ति ते ॥ यथावद्वक्ष्यते वाक्यं श-
क्तिश्चाऽन्नाऽस्य यावती ॥ तावत्कार्यं नतूपेक्षा युक्ता वैगुण्यशंक-
या ॥ प्रायश्चित्ते तथाऽऽचारे यानि स्मृत्यन्तराण्यहं ॥ दृष्टवांस्ता-
न्युदाहृत्य संहारिष्ये गुणास्ततः ॥ विषयस्य व्यवस्थां वा मन्दव्यु-
त्पत्तिसिद्धये ॥ प्रवक्ष्यामि यथा पूर्वं निबन्धनरुतस्तथाइति ॥ अ-
तः ॥ नाप्यज्ञा नाऽपि सर्वज्ञाविज्ञाएव तु केवलं ॥ तल्लेखानां प्रेमा-
णत्वं नाऽस्ति सर्वाशतस्ततः ॥ १ ॥

॥ अथ सप्तमोऽवांतरः प्रश्नः ॥ ७ ॥

अज्ञाश्चेत्तदा सर्वजगद्विरुद्धवादिनोयूयं के इति विवे-
चनीयं ॥ ५५ ॥

॥ उत्तरं ॥

न सत्साभिः सर्वथाऽज्ञत्वं तेषूपपादितं ॥ नाऽपि वयं सर्वजगद्विरु-

द्धवादिनः॥अस्मदनुगुणानामपि बहूनामेव जगति सत्त्वात् ॥ यदि-
तु केषांचिदनभिमतवादमात्रेणैव सर्वजगद्विरुद्धवादित्वं शक्यं व-
क्तुं तर्हि अनादिसिद्धानि वैष्णवमतानि स्वपंथेष्वनुवादपूर्वकं दू-
पयित्वा प्रवृत्ते भवन्मतएव तत्प्रसरेत् ॥ किंच ॥ जगतोरज्जुभुजंग
बदसत्यत्वाप्रतिष्ठत्वानीश्वरत्वादवादिनएव संतु जगद्विरुद्धवादि-
नोनतु जगति भगवत्कार्यत्वताद्रूप्यादिस्वीकारिणोवयं भवेम ॥ य
च्चाक्षिप्तं सूयं कदति विवेचनीयमिति ॥ तत्र ब्रूमः ॥ सर्ववेदशा-
स्त्रप्रसिद्धसंप्रदायाभूमंडलेऽपि यावति वेदविभागोऽस्ति यावति च
वर्णविभागः तावति वर्तमानैश्चातुर्वर्णिकैरनैः शिष्यैः संपन्नाः शि
वादि सर्ववृंदारकवृंदवदितपदारविदश्रीमन्नंदनंदनपन्नलिनमिलिंदाः
श्रीवेदव्यासविष्णुस्यामिश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणानुचराः तत्कृपया वे
दादिप्रमाणघोषपक्षपातेन तन्मूलकसद्युक्तिचयचंचुना च विवि-
धविषमहितदुर्वादिपृदाकुभोगविदलनेन सार्थकितद्विजराजभावा-
ददानीतनाअप्यस्मदाचार्यास्तच्चरणरजोधनिनस्तदनुकंपातोवा-
दयुद्धाऽविकंपावयं च किं तवाऽविदिताएव येनैव मनुयुंक्षे ॥
अथवा ॥ युक्तएव हरिभक्तेषु कालानुकूलएवआक्षेपः॥ यथोक्तं
माधवीयाऽचारकाडि प्रथमाध्याये (श्लो० ३०) व्याख्याने ॥
विष्णुपुराणे ॥ यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणां ॥ तदा तदा
कलेर्द्विद्विरनुमेया द्विजोत्तमैः ॥ न श्रीतिर्वेदवादेषु पाखंडेषु यदा
रतिः ॥ तदा तदा कलेर्द्विद्विरनुमेयाद्विजोत्तमैरिति ॥ आस्तामेतत् ॥
तथाऽप्यस्माभिस्तु नैतादृशाअकल्याणवादाचक्षव्याः॥नाऽपि वितं-
ड्या शुष्कवैरं चोत्पादनीयं ॥ शातातपस्मृतौ ॥ जद्रंभद्रमितिब्रूया-

द्रुममित्येव वा पुनः ॥ शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात्किनचित्सहेति
तन्निषेधात् ॥

॥ अथाष्टमोऽवांतरः प्रश्नः ॥ ८ ॥

यस्त्वां द्वेष्टि समां द्वेष्टि यस्त्वामनु समामनु ॥ त्वदुपासाजगन्नाथ
सैवाऽस्तु मम गोपते इत्यादिवाक्यानामर्थोऽपि कया

रीत्या भवतीत्यपि विवेचनीयं ॥ ५६ ॥

॥ उत्तरं ॥

तपोव्रतादिसहितभक्त्या तद्वशतां गतः ॥ शिवादिभ्यः स्वपरमभक्ते-
भ्योभक्तवत्सलः ॥ १ ॥ प्रभुरीदृशवाक्यानिप्रवदेच्चित्रमत्रकिं ॥ पार्थादी-
नांस्वभक्तानां विषयेऽपि तथा जगौ ॥ २ ॥ तथाहि ॥ विष्णोराराधनार्थं
मे व्रतचर्यापितामहेत्यादिवचनैर्भगवतोपार्थमेव जटाधारणादिब्र-
तान्याचरतो वैष्णवानां यथाशंभुरित्यादिश्रीभागवतादिवचनैर्वैष्ण-
वाद्यगण्यस्य विश्वाधियोरुद्रोमहर्षिरित्यादिश्रुतिभिः एकदाशंक-
रोदेवोगतोगोकुलमंडलमित्याद्यार्पसंहितावचनैश्चाऽऽत्माकीनवैष्ण-
वसंप्रदायाचार्यस्य यच्छौचनिसूतसरित्पवरोदकेनतीर्थेनमूर्ध्न्यधि-
कृतेनशिवःशिवोभूदित्यादिश्रीभागवतवचनैस्तत्पादोदकरूपां सुरसं-
रितंनिरंतरं शिरसि धारयतस्तन्महाप्रसादैकजीवनस्य परमभक्तस्य
श्रीमहादेवस्य प्रीतये भगवान् यदापाप्मे त्वामाराध्यतथाशंभोय-
हीप्यामिवरंसदेति स्वभक्तस्य स्वयमाराधनमपि प्रतिज्ञातवान् रा-
मायवतारेपुतथा कृतवांश्च ॥ तदा तस्य यस्त्वां द्वेष्टिसमां द्वेष्टियस्त्वामः
नुसमामनुदति स्वभक्तं प्रति कथनं नैवाश्चर्यकरम् ॥ अतएवोद्यो-

गपर्यणि एकनवतितमेऽध्याये भोजनार्थं निमंत्रयंतं दुर्योधनं प्र-
ति भगवान् पांडवविषयेऽप्येवमेवाऽऽह ॥ (श्लो० २३) एवमुक्तः
प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रं जनार्दनः ॥ अभिवीक्ष्य सहाऽमात्यं दाशार्हः प्र-
हसन्निव ॥ नाहं कामान्न संरंभान्न द्वेषान्नार्थकारणात् ॥ न हे-
तुवादाहोत्ताद्धा धर्मं जज्ञां कथंचन ॥ २४ ॥ संप्रीतिजोऽज्यान्यन्ना-
नि आपद्भोज्यानि वा पुनः ॥ न च संप्रीयसे राजन्नचैवाऽऽपद्रतावय-
म् ॥ २५ ॥ अकस्माद्द्वेष्टि वै राजन् जन्मप्रभृति पांडवान् ॥ प्रिया-
ऽनुवर्त्तितो भ्रातृन् सर्वैः समुदिताङ्गुणैः ॥ २६ ॥ अकस्माच्चैव पा-
थ्यानां द्वेषणं नोपपद्यते ॥ धर्मे स्थिताः पांडवेयाः कस्तान् किं व-
क्तुमर्हति ॥ २७ ॥ यस्तान्द्वेष्टि समां द्वेष्टि यस्ताननु समामनु ॥
एकात्म्यं मां गतं विद्धि पांडवैर्धर्मचारिभिः ॥ २८ ॥ तथाच पांड-
वादिर्वच्छिवस्याऽपि परमभक्तत्वात् स्वसंप्रदायाचार्यत्वेन सर्वतोऽ-
धिकत्वाच्च तं प्रति यस्त्वाद्वेष्टीत्यादिवचनं भगवतः संगच्छतएव ॥
तथाचाऽयमस्य वाक्यस्यार्थः ॥ हे गोपते शिव मया इत्तत्त्वसंप्र-
दायाचार्यभावं मत्परमभक्तं त्वां यो द्वेष्टि अयं पिशाचचर्यायु-
क्तोर्निन्दइत्यादिरूपं द्वेषं करोति स मामेव द्वेष्टि ॥ एकादशस्कंधे ॥
आचार्यं मां विजानीथान्नावमन्येत कर्हिचित् ॥ न मर्त्यबुद्ध्याऽ-
सूयेतेति मयैव कथितत्वात् ॥ मद्भक्तप्रज्ञादादिद्वेषिणां हिरण्यक-
शिपुप्रभृतीनां मया स्वद्वेषित्वाङ्गीकाराच्चेति भावः ॥ तथा यस्त्वाम-
नु मया तुभ्यमुपदिष्टवैष्णवसंप्रदायानुसारेण यस्त्वामनुसरति समा-
मनु तत्संप्रदायानुसारिणामत्सेवनादिना मामेवानुसृतो भवति ॥ त-
था यात्वदुपासा शिवोऽस्माकं परमगुरुर्वैष्णवाऽग्रण्यश्चेत्यादिचित-

नरूपा तवोपासना सा ममैवोपासनाऽस्तु॥ आशिपिलोट्॥ तथाचा
यं वरः प्रदत्तइति ज्ञायते॥ एवंच सा महुपासनावन्मत्संतोषकारिणी
भविष्यतीति भावः॥ भगवतोहि स्वार्चनाऽपेक्षया स्वभक्ताऽर्चने नि-
रतिशयप्रीत्युदयस्य बहुप्रमाणसिद्धत्वाद्युक्तमेतत् ॥ तथाहि ॥ सार-
संग्रहे पाराशरस्मृतौ॥ तदीयाऽऽराधनं पुण्यं वक्ष्यामि मुनिसत्तमाः॥
यदन्वेषणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ नाऽतः परतरं पुण्यं त्रिपु-
लोकेषु विद्यते॥ सर्वकामप्रदं पुंसामत्यन्ताऽतिशयं हरेः॥ तस्मात्पर-
तरं श्रेयोनाऽस्ति सत्यं ब्रवीम्यहं॥ सकृत्संपूजनं तेषां मुक्तिदं पापि-
नामभिः॥ सहस्रवार्पिकी पूजा विष्णोर्भगवतोहरेः॥ सकृद्भागवता-
र्चायाः कलां नार्हति षोडशीं ॥ सकृत्संपूजिते पुण्ये महाभागवते
गृहे ॥ आकल्पकोटिपितरः परितृप्तान संशयः ॥ यथा तुष्यति दे-
वेशो महाभागवतार्चनात् ॥ तथा न तुष्यति हरिर्विधिवत् स्वार्च-
नादपि ॥ पटिवर्षसहस्राणि विष्णोराराधने फलं ॥ सकृद्वैष्णवपू-
जायां लभते नाऽत्र संशयः ॥ किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं य-
ज्ञैर्विधिवत्कृतैः ॥ सर्वं संप्राप्यते पुंसां विष्णुभक्ताभिपूजनात् ॥
आराध्यैव जगन्नार्थं यथेष्टानपरानपि॥ त्यक्तभक्तार्चनाद्वर्थाआ-
चाराऊषरांऽबुवत् ॥ वैष्णवोयद्गृहे भुंक्ते तस्य भुंक्ते हरिः स्वयं ॥
हरिर्यस्य गृहे भुंक्ते तस्य भुंक्ते जगन्नर्थं ॥ तोषयन्ति च तद्भक्ता-
न्पंचकालपरायणान् ॥ सकामास्तत्फलं यांति निष्कामाः परमं
पदं ॥ यथा भागवतानां तु पादांभोरुहसेवनात् ॥ तथा स्वाराध-
ने चापि न प्रीतो भगवान् हरिः ॥ भगवद्वचनं ॥ मम मद्भक्तभक्तेषु
प्रीतिरभ्यधिका भवेत् ॥ तस्मान्मद्भक्तभक्तश्च पूजनीयोविशेषतः॥
अध्वश्रांतमविज्ञातमतिथि क्षुत्पिपासितं ॥ योन पूजयते भक्त्या

तमाहुर्ब्रह्मघातकं ॥ मद्वंदनाच्छतगुणं मद्रक्तस्य तु वंदनं ॥ मद्रो-
जनाच्छतगुणं मद्रक्तस्य तु भोजनं ॥ बृहनारदीये ॥ योविष्णुभ-
क्तान्निष्कामान् भोजयेत् श्रद्धयाऽन्वितः ॥ त्रिःसप्तकुलमुत्पृत्य स-
याति हरिमंदिरं ॥ विष्णोः प्रसादमाकांक्षन्वैष्णवान्परितोषयेत् ॥
अन्यथा स्वाप्तकामोऽसौ नैव केनाऽपि तुष्यति ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्ने
न वैष्णवानर्चयेत्सदा ॥ सर्वं तरति दुःखौघं महाभागवतार्चनात् ॥
पूजनाद्विष्णुभक्तानां पुरुषार्थोऽस्ति नेतरः ॥ तेषु तद्वेषतः किंचि-
न्नास्ति नाशनमात्मनः ॥ अतिथिर्यस्य भग्नाशोगृहात् प्रतिनिव-
र्त्तते ॥ सतस्य दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥ वस्त्राऽलंकार-
भूषाद्यैर्योभागवतमर्चयेत् ॥ भूष्यते तस्य वंशोऽपि श्रीवृद्धिः पुत्र-
पौत्रकैः ॥ अंगसिंहासनाद्यैश्च तांबूलैर्व्यजनैस्तथा ॥ तोषयेद्भगवद्भ-
क्तं तुष्यते च जनार्दनः ॥ यः प्रतिष्ठापयेद्विष्णुं वैष्णवंवा गुणान्वि-
तं ॥ न तुल्यमिति मे बुद्धिर्भक्तपूजा शताधिका ॥ पुनः पद्मपुरा-
णे शिवः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वैष्णवान्पूजयेत्सदा ॥ सर्वं नश्य-
ति दुःखौघं महाभागवतार्चनात् ॥ महाभागवतान् श्रेष्ठान् पूजये-
द्बृहन्मागतान् ॥ मधुपर्कविधानेन यथाशक्ति द्विजोत्तमान् ॥ शु-
भ्रे पात्रांतरे रम्ये पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः ॥ अर्चयेद्गंधपुष्पाद्यै-
र्वस्त्रैराभरणादिभिः ॥ तांबूलेन फलैर्वाऽपि यथाशक्ति समर्चये-
त् ॥ पुनः प्रणम्य भक्त्या च शनैस्तत्र निवर्त्तते ॥ उपचारं भृशं
कुर्याद्यथाविधि समन्वितः ॥ वैष्णवान्भोजयेद्विशान्भक्त्या द-
द्याच्च दक्षिणां ॥ एवमभ्यर्चयेन्नित्यं यावज्जीवमतंद्रितः ॥ कुलको-
टिं समुत्पृत्य वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ॥ आराधनानां सर्वेषां विष्णो-
राराधनं परं ॥ तस्मात्परतरं देवि तदीयानां च पजनं ॥ अर्चयि-

त्वा तु गोविंदं तदीयान्नार्चयेत्तु यः ॥ न स भागवतो ज्ञेयः केवलं
 दांभिकः स्मृतः ॥ भागवते ॥ अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते ॥
 न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥ नवमे भगवद्वचनं ॥
 अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतंत्र इव द्विज ॥ साधुभिर्गस्तदयो भक्तै-
 र्भक्तजनप्रियः ॥ महाभारते ॥ तुलसीदलमात्रेण जलस्य चुलके-
 न च ॥ विक्रीणीते स्वमात्मानं भक्तेभ्यो भक्तवत्सलः ॥ अतो भगव-
 तो भक्तवश्यत्वात् स्वोपासनापेक्षयाऽपि स्वभक्तोपासनायां निर-
 तिशयप्रीतिमत्त्वाच्च स्वपरमभक्तं शिवं प्रति युक्तमेवोक्तं त्वदुपा-
 साजगन्नाथसैवास्तु मम गोपत इति ॥ अतएव शिवोऽपि भगवद्भक्त
 संगे स्वस्याऽतिप्रीतिं स्वस्य भगवद्भक्तत्वादिकं च तत्रतत्र वदति ॥
 यथा श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे चतुर्विंशाध्याये ॥ यः परं रहसः सा
 क्षा त्रिगुणा जीवसंज्ञितात् ॥ भगवंतं वासुदेवं प्रपन्नः स प्रियो हि मे ॥
 ॥ २८ ॥ स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान्विरचितामेति ततः परं हि
 मां ॥ अव्याकृतं भागवतोऽथ वैष्णवं पदं यथाऽहं विबुधाः कला-
 त्यये ॥ २९ ॥ अथ भागवतायूयं प्रियाः स्थ भगवान्यथा ॥ न-
 मे भागवतानां च प्रेयानन्योऽस्ति कर्हिचित् ॥ ३० ॥ तत्रैव ॥
 (श्लो० ५७) क्षणार्धेनाऽपि तुलये न स्वर्गं नाऽपुनर्भवं ॥ भग-
 वत्संगिसंगस्य मर्त्यानां किमुताऽऽशिषः ॥ ५७ ॥ अथाऽनघांश्चे-
 स्तव कीर्तितीर्थयोरंतर्बहिः स्नानविधूतपाप्मनां ॥ भूतेष्वनुक्रोश-
 सुसत्त्वशीलिनां स्यात्संगमोऽनुग्रह एव नस्तव ॥ ५८ ॥ न यस्यचि-
 त्तं बहिरर्थविभ्रमं तमोगुहायां च विशुद्धमाविशत् ॥ यद्भक्तियो-
 गानुगृहीतमंजसा मुनिर्विचष्टे ननु तत्र ते गतिं ॥ ५९ ॥ तत्रैव ॥
 (श्लो० ६७) कस्तत्पदाब्जं विजहाति पंडितो यस्तेऽवमानव्यय-

मानकेतनः ॥ विशंकयाऽऽस्मद्गुरुर्चति स्म यद्विनोपेयान्ति मनवश्च-
तुर्दश ॥ ६७ ॥ अष्टमस्कंधे द्वादशाऽध्याये भगवंतं प्रति शिव-
एव ॥ (श्लो० १०) नाऽहं परायुर्कपयोन मरीचिमुख्याजानं
ति यद्विरचितं खलु सत्त्वसर्गाः ॥ यन्मायया मुषितचेतसर्दशदैत्य-
मर्त्यादयः किमुत शश्वदभद्रवृत्ताः ॥ १० ॥ तत्रैव शिवं प्रति भ-
गवानाह ॥ (श्लो० ३९) कोनुमेऽतितरेन्मायां विपक्तस्त्वदृते
पुमान् ॥ तांस्तान् विस्तजतीं भवान् दुस्तरामकृतात्मभिः ॥ ३९ ॥
सेयं गुणमयी माया न त्वामभिभविव्यति ॥ मया समेता कालेन
कालरूपेण भागशः ॥ ४० ॥ इति वरः प्रदत्तः ॥ तत्रैव ॥ (श्लो० ४२)
आत्माऽशभूतां तां मायां भवानीं भगवान् भवः ॥ शंसतानृषिमु-
ख्यानां प्रीत्याऽऽचष्टाऽथ भारत ॥ ४२ ॥ अपि व्यपश्यस्त्वमज-
स्य मायां परस्य पुंसः परदेवतायाः ॥ अहं कलानानृपभोविमु-
ह्ये यया वशोऽन्ये किमुताऽस्त्वतंत्राः ॥ ४३ ॥ यं मामपृच्छस्त्वमुपे-
त्य योगात्समासहस्रांतउपारतं वै ॥ स एष साक्षात्पुरुषः पुराणोन
यत्र कालोविशते न वेदः ॥ ४४ ॥ इति ॥ एवंविधानि शिवस्य
भगवद्भक्त्ये तद्वत्तवरप्रदानेनाऽत्युत्कर्षे भगवदाज्ञया वैष्णवसंप्र-
दायविशेषाचार्यत्वप्राप्त्यादौ च प्रमाणभूतानि वचनानि श्रुत्या-
दिषु शतशः सहस्रशश्चोपलभ्यंतएवेति विस्तरभिया न लिख्यन्ते ॥
अतोयस्त्वांद्वेष्टीत्यादिवचनानां दर्शितदिशैवाऽर्थोबहुप्रमाणानुरो-
धाद्विधेयः ॥ स एव निर्मत्सराणां सतां मनोरमदति शुभं ॥ इत्थं ॥ स-
प्तसप्तित्वादित्यस्य रूपया सप्तमं मया ॥ सद्यउत्तरितं चोद्यमंगैः
संगतमष्टभिः ॥ १ ॥

॥ अथाऽष्टमः प्रधानः प्रश्नः ॥ ८ ॥

॥ भवतामान्हिकं कीदृशं ॥ ८ ॥

॥ उत्तरं ॥

वेदेषु स्मृतिषु प्रोक्तं यथाऽऽवश्यकमान्हिकं ॥ यद्यवस्थापितं सूत्रैः
शाखाभेदान्महार्पणैः ॥ १ ॥ यथोदितं च व्यासाद्यैः पुराणेषु पु-
रातनैः ॥ महानिवंधकरैश्च संप्रदायविभेदतः ॥ २ ॥ वैष्णवानां तु
कर्तव्यं निर्णीतं विस्तरेण यत्सदाचार्यैः सदा कार्यं यत्प्रमाणैः प्र-
पञ्चितम् ॥ ३ ॥ तत्तथैवाऽऽन्हिकं सर्वं स्वस्वशक्त्यनुसारतः ॥ यथा
देशं यथाकालं यथावर्णं यथाऽऽश्रमं ॥ ४ ॥ यथास्वसंप्रदायं च
यथाशाखं यथामति ॥ अनुतिष्ठन्ति नः शिष्टाविशिष्टाः श्रद्धया
सदा ॥ ५ ॥ उत्थानकालमारभ्य यावच्छयनमत्रतत् ॥ सर्वं न श-
क्यते वक्तुं महाविस्तरभीतिः ॥ ६ ॥ अतोविस्तरतो जिज्ञासायां
तन्निरूपकान् वेदभागान् स्मृतिविभागान् कल्पसूत्रादिखण्डान् पु-
राणेतिहासदेशांश्च निरीक्ष्याऽवबुध्यताम् ॥ ततोऽप्यनिर्णये मदन-
पारिजाताचारमाधवहेमान्ध्याचारचिंतामणिधर्मप्रवृत्त्याचारार्कक-
मलाऽकरान्हिकाचारप्रकाशधर्माब्धिसारप्रभृतयः साधारणग्रंथाः
स्वमार्गान्हिकप्रभृतयोविशेषग्रंथाश्च निरीक्षितमात्राएव निराक-
रिष्यन्ति सुरसरिपूराश्चिरोपात्तं दुरितभरमिव सकलसंशयप्रसरम-
स्मदान्हिकविषयकमित्यलम् ॥

ष्ठितानामप्यंगवैकल्येन फलाऽजनकत्वप्रयुक्तवैयर्थ्यानिपायात् ॥
 तथाच तत्तद्वन्थोक्तयावदंगासमवधानेन कथं भवदान्हिकस्य उ-
 क्तसर्वपञ्चानुसारित्वं निश्चेयमिति चेत् ॥ अत्रवदामः ॥ नित्यान्य-
 पि यथाशक्ति शास्त्रवर्जं समाचरेत् ॥ कालादेस्तारतम्याच्चाऽश-
 क्यत्यागेऽप्यदोषतः ॥ तथाहि ॥ पराशरमाधवीये प्रथमाध्याये ॥
 (श्लो० २२) व्याख्याने ॥ युगानां स्वरूपमनुष्ठानपुरुषशक्तिता-
 रतम्योपेतं तदनुसारेणानुष्ठानवैषम्यं संभवति यथा शक्रुघात्तथा
 कुर्यादिति नित्यकर्मसु निर्णीतत्वादित्युक्तं माधवेन ॥ नित्यकर्मस्वे-
 वं निर्णयस्तु पूर्वतन्त्रे षष्ठस्य तृतीयपादे ॥ सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्या-
 त्तथाभूतोपदेशादिति पूर्वपक्षसूत्रेण सर्वांगोपसंहारेणैव नित्यानाम-
 नुष्ठेयत्वमाशङ्क्य अपिवाप्येकदेशे स्यात्प्रधानेत्यर्थनिर्दत्तिर्गुणमात्र-
 मितरत्तदर्थत्वादित्यादिना जैमिनिना स्फुटमुक्तः ॥ संक्षिप्तः सूत्रा-
 र्थस्तु ॥ बहुचब्राह्मणे श्रूयते ॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति याव-
 जीवन्दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति ॥ नित्यमग्निहोत्रं नित्यौ च दर्शपूर्ण-
 मासौ ॥ तत्र संशयः ॥ किं सर्वांगोपसंहारेणैवाऽग्निहोत्रप्रयोगः क-
 र्त्तव्यः आहोस्वित् यावंति शक्येरंस्तावदुपसंहारेणेति ॥ किं तावत्प्रा-
 मं ॥ सर्वांगशक्तौ सत्यामेव प्रवृत्तिरुपपद्यत इति ॥ कुतः ॥ तथा-
 भूतोपदेशात् यथाभूतं हि तत्कामसंयुक्तं श्रुतं तथाभूतमेव नित्यम-
 प्युपदिश्यते तस्मात् अंगवैकल्ये प्रधानस्य कामितस्वर्गादिफलनि-
 प्यादकत्वादिति निष्कर्ष इति पूर्वः पक्षः ॥ सिद्धान्तस्तु ॥ अपिवेति
 पक्षव्यावृत्तिः ॥ अप्येकदेशोऽङ्गानां स्यादेव प्रयोगः ॥ यतः सांगस्या-
 ऽप्यनंगस्याऽपि प्रयुज्यमानस्य प्रधानादेवायमर्थो निष्पद्यते इतर-
 दंगजातं तु गुणमात्रम् तदर्थत्वात् प्रधानोपकारकत्वादिति ॥ किं-

चाऽशक्यत्यागभित्या नित्याऽकरणे प्रत्यवायः स्यात् ॥ तस्य याव-
 जीवाधिकारकत्वात् ॥ अतोऽप्यशक्यत्यागे न क्षतिः ॥ इममेवार्थं
 तत्राग्रिमं सूत्रं बोधयति ॥ तदकर्मणि च दोषस्तस्मात्ततोविशेषः
 स्यात्प्रधानेनौभिसंबंधात् ॥ विस्तरस्तु शावरभाष्यादेरवधेयः ॥
 अस्याधिकरणस्य संक्षेपस्त्वधिकरणमालायां ॥ नित्ये सर्वांगसंहा-
 रः शक्त्यावाऽऽद्यः फलित्वतः ॥ शक्त्या त्यागासंभवेन निमित्ते जी-
 वने स्थिते इति ॥ तस्माद्यथाशक्त्येव नित्यान्यनुष्ठीयन्ते ॥ अतएव
 बौधायनोऽपि स्मरति ॥ यथाकथंचिन्नित्यानि शक्यवस्त्वनुरूपतः ॥
 येन केनाऽपि कार्याणि नैव नित्यानि लोपयेदिति ॥ आचारमाध-
 वे चोक्तस्थले उक्ताधिकरणं लेशेन बोधयित्वोच्यते ॥ पुरुषशक्ति
 तारतम्यकृतमत्रानुष्ठानवैषम्यमिति ॥ नचाऽशक्यांऽगत्यागे फला-
 निष्पत्तिः शक्या ॥ परित्यक्तत्वात् ॥ शास्त्रबलादेव तत्सिद्धेः ॥ अत-
 एव जैमिनीयन्यायमालाव्याख्यायां पष्ठाध्यायतृतीयपादे का-
 म्यकर्मांगशक्त्यशक्तिविचारके द्वितीयाधिकरणे तस्मात्काम्यं क-
 त्नांगोपेतं यदा कर्तुं शक्नुयात्तदा कुर्यात् ॥ नित्यं तु यथा शक्नु-
 यात्तथाकुर्यात् ॥ एतदेवाभिप्रेत्यश्रुतं तदेवयादृक्कीदृग्योतव्यमि-
 तीत्युक्तं ॥ अलमनेन विचारेण ॥ तस्माद्यथाशक्ति श्रुतिस्मृतिक-
 ल्पसूत्रसदाचारादिभ्रामं नित्यं कर्मस्वस्वशास्त्रीयं प्रत्यहं क्रियते न-
 चाऽन्यशास्त्रीयमप्याचरणीयं भवति ॥ धर्मसिंधुतृतीयपरिच्छेदपू-
 र्वार्द्धे ॥ वग्वहस्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यत्कर्म चोदितं ॥ तस्य तावति
 शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतोभवेदि तिस्मृतेः ॥ विशेषस्त्वनुपदमग्रिम-
 प्रश्नोत्तरएव स्फुटीभविष्यति ॥ अथ त्रिपुंड्रोर्ध्वपुंड्रधारणादीनां वै

कल्पिकानां तु मध्ये द्वितीयप्रयाजे तनूनपान्नाराशंसवच्छास्त्रव्य-
वस्थातः स्वस्य प्राप्तमेवाऽनुष्ठीयते ॥ राजन्यवसिष्ठानां नाराशंसो-
द्वितीयप्रयाजस्तनूनपादन्येषामिति वदाचारार्कादिषु त्रिपुंड्रोर्ध्वपुं-
द्वादिनिर्णयाऽनंतरं यथासंप्रदायं तिलकं कुर्यादित्यादिलेखदर्शना-
दिति दिक् ॥ अलंबद्वना ॥ संदेहं धनसंदोहस्त्वन्हायात्मा कमान्हिके ॥
निर्निह्वं शास्त्रवन्हिज्वालाजालात्समाप्यतां ॥ १ ॥

॥ अथै तत्प्रश्नानुरोधि नोऽष्टौ प्रश्नास्तत्राद्यः

प्रश्नः ॥ १ ॥

प्रातःकृत्यादिसंध्यावन्दनांतं कर्म कया श्रुत्या स्मृत्या वा
क्रियते ॥ ५७ ॥

॥ उत्तरं ॥

एतादृशेष्वसंगततरेषु प्रश्नेषु विचारचतुरेण किमुत्तरणीयं ॥ तथा-
हि ॥ इमे हि प्रश्नावैष्णवसंप्रदायिकान् सर्वान् प्रति प्रवृत्ताः ॥ संति च
वैष्णवसंप्रदायेषु सर्वशास्त्रीया ब्राह्मणादयः ॥ अतो यदि बहुचाएव
वैष्णवाः स्युस्तर्हि ऋक्छाखाश्रुत्या आश्वलायनादिसूत्ररूपयो-
स्मृत्या च क्रियत इत्युत्तरितं स्यात् ॥ यदि वा यजुःशास्त्रीयाएव
भवेयुस्तर्हि तैत्तिरीयमाध्यंदिनादिशाखाश्रुत्या आपस्तंबसत्यापा-
ठकात्यायनादिसूत्ररूपया स्मृत्या च क्रियत इत्युत्तरितं भवेत् ॥ न त्वे-
वमेकशास्त्रीयाएव वैष्णवाः संति ॥ अतः कया श्रुत्या स्मृत्येति जि-
ज्ञासितो नित्यकर्मसाधकतमो नियतः श्रुतिविशेषः स्मृतिविशेषो वा न

वक्तुं शक्यः ॥ इदं तु वदामः ॥ अन्यसंप्रदायस्थवदस्मत्संप्रदायिकै-
 रपि स्वस्वशाखाश्रुत्यनुसारेण स्वस्वग्रन्थसूत्रादिरूपस्मृत्यनुसारेण
 च सर्वमपि नित्यं नैमित्तिकं च विधीयत इति ॥ स्वशाखास्वसूत्र-
 योरनुरोधेनैव श्रौतस्मार्तकर्मकरणस्य तदुल्लंघने दोषाऽतिशयस्य
 च शास्त्रसिद्धत्वात् ॥ तथाहि ॥ स्मृतिप्रकाशस्याऽचारप्रकाशे वै-
 जवापायनः ॥ बह्वल्यं वा स्वशाखोक्तं यस्य कर्म प्रचोदितं ॥ त-
 स्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेदिति ॥ लौगाक्षिरपि ॥ ऊ-
 नोवाऽप्यतिरिक्तो वा यः स्वशाखोदितो विधिः ॥ तेन संतनुयाद्यज्ञं-
 न कुर्यात्पारतन्त्रिकं ॥ तथा ॥ पराशरमाधवीये (अ० १ श्लो० ३७)
 व्याख्यायां ॥ वसिष्ठः ॥ पारंपर्यागतो ये पां वेदः स परिवृंहणः ॥ त-
 च्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथेति ॥ स्वशाखापरित्यागं
 स एव निषेधति ॥ यः स्वशाखां परित्यज्य पारक्यामधिगच्छति ॥
 स शूद्रवद्वहिः कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥ स्वीया शाखोद्दिष्टता
 येन ब्रह्म तेनोद्दिष्टं परं ॥ ब्रह्मैव स विज्ञेयः सद्भिर्नित्यं विगर्हित-
 इति ॥ स्वशाखाध्ययनपूर्वकमन्यशाखाध्ययनं तेनैवांगीकृतं ॥
 अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां पठेद्विज इति ॥ धर्मप्रवृत्तौ
 वसिष्ठः ॥ (श्लो० ५१) स्वशाखाविधिविमुत्सृज्य त्वन्यस्य विधि-
 माचरेत् ॥ अप्रमाणमृषिं कृत्वा त्वं धे तमसि मज्जति ॥ ऋक्शा-
 खी नैव कुर्वीत स्वकीयं परशाखया ॥ प्रमादाद्यदिकुर्वीत पुनः सं-
 स्कारमर्हति ॥ ५३ ॥ यजुःशाखाविधानेन यदि बह्वचकर्म
 च ॥ कृतं चाऽपि हि तत्कर्म पुनः कुर्याद्यथाविधि ॥ ५४ ॥ यत्र-
 नास्ति स्वशाखा चेदृक्शाखोक्तं समाचरेत् ॥ पुनर्नर्हति संस्का-
 रमन्यथाऽर्हति चेत्पुनः ॥ ५५ ॥ ऋक्शाखाविधिना कर्म यदि-

स्यादन्यशाखिनां ॥ न तत्कर्म पुनः कुर्यादिति यज्ञविदां मतमि-
ति ॥ नचैवंसति अग्निहोत्रादिकर्मणां शाखाभेदेन भिन्नभिन्नवि-
धत्वाच्चोदकवाक्ये ऽग्निहोत्रादिपदैरेकतरशाखीयाऽग्निहोत्रग्रहण-
मिति स्वीकारे शाखांतरियाणां तेषामवैधत्वप्रसंगः ॥ सर्वशाखी-
यानां तेषां ग्रहणमिति स्वीकारे तु आवृत्त्यादिदोषप्रसंगश्चेति वा-
च्यं ॥ सर्वशाखीये ऽग्निहोत्रे ऽग्निहोत्रत्वस्याविशिष्टत्वेन चोदक-
वाक्यआवृत्तिमंतरापि अग्निहोत्रपदेन सर्वशाखीयस्य तस्य ग्रह-
णसंभवात् ॥ यथा न ब्राह्मणं हन्यादिति वाक्यं गुर्जरगौडांध्रादि-
सर्वब्राह्मणसामान्यस्य वध्यत्वनिषेधं बोधयति ॥ एवंविधिवाक्यम-
प्यग्निहोत्रादिकं सामान्यतोविदधत् स्वस्वशाखीयस्यैव तस्य क-
र्त्तव्यतां बोधयति ॥ अतएवाहुः स्मृतिप्रकाशे केचिदाचार्याः ॥
सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात्संज्ञारूपगुणादिभिः ॥ एककर्मत्वविज्ञानं न-
शाखास्यपगच्छतीति ॥ अतएव स्वशाखाऽनुसारैर्नैव तेषां तेषां
नित्यानां नैमित्तिकानां चाऽनुष्ठेयत्वं तत्र तत्रोच्यते ॥ यथा द्विती-
याऽध्याये स्नानप्रकरणे बृहत्साराशरः ॥ (श्लो० १३७) छंदो-
मुन्यपरैर्युक्तं स्वशाखास्वरसंयुतं ॥ आवर्त्य प्रणवं स्नायाच्छतशो
ऽर्द्धशतं दशेति ॥ तथा ॥ आचारमाधवे प्रथमाध्याये आन्हिक-
प्रकरणे ॥ (श्लो० ३९) व्याख्यानं ॥ उपस्थानं तु स्वशाखो-
क्तमंत्रैः कार्यं ॥ उपस्थानं स्वकैर्मंत्रैरादित्यस्य तु कारयेदिति व-
सिष्ठस्मरणात् ॥ तत्रैव लिंगपुराणे ॥ स्वशाखाध्ययनं विप्र ब्रह्म-
यज्ञइति स्मृतइति ॥ तत्रैव ॥ होमप्रकारः स्वगृहोक्तविधिना द्र-
ष्टव्यः ॥ तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे ॥ स्वगृहोक्तेन विधिना होमं कुर्या-
द्यथाविधीति ॥ तत्रैव तर्पणं प्रक्रम्य अत्रांऽज्जलिसंख्या यथाशा-

खं व्यवतिष्ठते ॥ यत्र शाखायां न संस्थानियमः श्रुतस्तद्विषये
 कूर्मपुराणे ॥ देवानृषीन् पितृंश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः ॥ पितृन् भक्त्या
 तिलैः कृण्वेत् स्वसूत्रोक्तविधानत इति ॥ तत्रैव वैश्वदेवमुपक्रम्य ॥
 यथास्वशाखं व्यवस्थेत्युक्तं ॥ अत्रैवाऽग्रे कात्यायनः ॥ उद्धृत्य
 हविषा ऽऽसिच्य हविष्येण घृतादिना ॥ स्वशाखाविधिना हुत्वा
 तच्छेषेण बलिं हरेदिति ॥ तत्रैव तृतीयाऽध्याये श्राद्धप्रकरणे ॥
 आचमनात्पागूर्ध्वं वा ब्राह्मणविसर्जनादूर्ध्वं वा पिंडनिर्वापणमि-
 ति पक्षाः शाखाभेदेन व्यवस्थिता इत्युच्यत इति दिक् ॥ एवमन्य-
 द्वाप्यनेकत्र ग्रामाणिकमहानिवंधेषु प्रसिद्धतरेऽस्मिन् विषये कृतं
 बहुलेखनेन ॥ तस्मात् स्वशाखास्वसूत्रयोरंशुरोधेनैव श्रौतं स्मार्त्तं
 च प्रातःकृत्यादिकं निखिलमप्यनुष्ठेयं ॥ यत्त्वावश्यकं कर्म स्वशा-
 खायां नैवोपलभ्येत यथा सामशाखीयानामग्निहोत्रं तद्यथा शा-
 खमन्यशाखीयमप्यवश्यमनुष्ठेयं ॥ अतएवाऽऽचारप्रकाशे काष्ण्ठ-
 जिनिः ॥ आत्मतंत्रे तु यन्नोक्तं तत्कुर्यात्पारतंत्रिकं ॥ विशेषाः खलु
 सामान्यावेदोक्तावेदवादिभिः ॥ यत्तु वैजवापायनवचस्तदसमर्थ-
 स्याऽऽनुकूल्यप्रतिपादनार्थं ॥ यच्च लौगाक्षिवचनं तत्स्वशाखोक्तवि-
 रुद्धार्थनिषेधपरं ॥ एतेन परशाखाविहितं स्वशाखाविहितेन बाध्य-
 त इति श्रुतिलिगाधिकरणगतवार्त्तिकग्रंथोपि व्याख्यातः ॥ स्वशाखा
 विहितविरुद्धवैकल्पिकानुष्ठानेनाऽपि सादृश्यसंभवे परशाखावि-
 हितस्याऽनपेक्षणात् ॥ अमुमेवार्थमग्निप्रेत्योक्तं भविष्यपुराणे ॥ यन्ना-
 स्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ॥ विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्नि-
 होत्रादिकं यथेति ॥ तथा च सर्वोपसंहारेणैव धर्मानुष्ठानमिति
 स्थितमिति ॥ विस्तरस्तु एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषादिति

शाखांतराधिकरणभाष्यादाववधेयः ॥ अतोयथाऽस्मत्सांप्रदायि-
कभिन्नैरपि द्विजातिभिः स्वस्वशाखानुसारेण स्वस्वसूत्रानुसारेण
च श्रौतस्मार्त्तानि सर्वकर्माणि अनुष्ठीयते तथैवाऽस्मत्सांप्रदायि-
कैरपि तैस्तानि यथादेशकालं यथाशक्ति यथामति चाऽनुष्ठीयन्ते
इति सर्वं सुस्थं ॥

अथैतत्प्रश्नानुबंधी द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

विधानमंथश्च कीदृशः ॥ ५८ ॥

॥ उत्तरं ॥

अयमपि प्रश्नः पूर्वप्रश्नवदसंगततरएव ॥ शाखाभेदेन विधानमं-
थानां वैविध्यात् ॥ तत्तच्छास्त्रीयैर्वैष्णवैरपि स्वस्वशास्त्रीयविधा-
नमंथानामेवाऽऽर्तव्यत्वेनाऽमुकएव विधानमंथइति वक्तुमशक्य-
त्वात् ॥ अत्र प्रश्नवाक्ये विधानमंथश्च कइति वक्तव्येऽपि कीदृश
इति प्रकारप्रश्नस्तु चातुर्यातिशयात् ॥ यदि तु प्रकारएव जिज्ञा-
सितस्तर्हि अस्मद्व्रंथाः समीचीनप्रकारकाइत्येवोत्तरं ॥ अतोमीमां-
साद्वयनिवारितसर्वसंदेहास्तास्ताः श्रुतयः स्मृतयः स्वस्वशास्त्रीय-
गृह्यसूत्राणि चाऽनुष्ठानक्रमनियामकाः कात्यायनकल्पसूत्रतद्भा-
ष्यादयश्च तदनुरोधेन बहुचतैत्तिरीयादीनां संस्कारकौस्तुभविश्व-
प्रकाशवोष्पणभट्टीप्रभृतयश्च श्रौतस्मार्त्तादिकर्मणां विधानमंथास्त-
थाचारप्रकाशाचारादर्शकमलाकरान्हिकनागदेवकृतान्हिकप्रभृ-
तयआन्हिकमंथाश्च संति बहुतराजागरूकाजगत्यां ॥ तथा श्रीवि-
ठ्ठलाचार्यादिकृतपुष्टिमार्गान्हिकप्रभृतयआस्माकीनाश्च विजयं-
तएवाऽनंताइत्यलमज्ञवालकर्त्तव्येनेदृशप्रश्नेन ॥

अथ प्रक्रांतप्रश्नाऽनुबंधी तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

गायत्रीजपस्याऽवश्यकता ऽनावश्यकता वा ॥ ५९ ॥

॥ उत्तरं ॥

पुरुषोत्तमदेवस्य गूढतत्त्वनिरूपिणी ॥ सर्वाधसंघसंघातं कृत्साक्षा-
न्मोक्षदायिनी ॥ १ ॥ जननीसर्ववेदानां परब्रह्ममयी स्वयं ॥ अ-
जापे ब्राह्मताहेतुर्वीजं ब्राह्मण्यसत्तरोः ॥ २ ॥ अगण्यपुण्या गाय-
त्री सर्वत्र विदितैव या ॥ तज्जपावश्यकत्वं कोन ब्रूयाद्विजवीर्यजः ॥
॥ ३ ॥ तथाहि ॥ आचारमाधवे प्रथमाऽध्याये ॥ गायत्रीजपं प्र-
शंसति व्यासः ॥ दशकृत्वः प्रजप्ता सा त्र्यहायश्च कृतं लघु ॥ तत्पा-
पं प्रणुदत्याशु नाऽत्र कार्या विचारणा ॥ शतजप्ता तु सा देवी-
पापौघशमनी स्मृता ॥ सहस्रजप्ता सा देवी उपपातकनाशिनी ॥
लक्षजापेन च तथा महापातकनाशिनी ॥ कोटिजापेन राजेंद्र
यदिच्छति तदामुयादिति ॥ यमोऽपि ॥ गायत्र्यान परं जप्यं गा-
यत्र्यान परं तपः ॥ गायत्र्यान परं ध्यानं गायत्र्यान परं हुतमि-
ति ॥ मनुरपि ॥ योऽधीते ऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतंद्रितः ॥ स-
ब्रह्म परमप्येति वायुभूतः स्वमूर्तिमानिति ॥ गौतमोऽपि ॥ अनेन
विधिना नित्यं जपं कुर्यात्पयत्नतः ॥ प्रसन्नो विपुलान् भोगान् भु-
क्तिं मुक्तिं च विदतीति ॥ दक्षस्मृतौ आन्हिकमुपक्रम्य ॥ मार्जनं
जलमध्ये तु प्राणायामस्ततः स्मृतः ॥ उपस्थानं ततः पश्चात् सा-
वित्रीजपउच्यते ॥ सविता देवता यस्यामुखमग्निरुदाहृतः ॥ वि-
श्वामित्रऋषिश्छंदोगायत्री सा विशिष्यते ॥ तत्रैव ॥ अस्मात्वा-

ऽऽशी मलं भुंक्ते त्वजापी पूयशोणितं ॥ अहुत्वा च कृमीन् भुंक्ते
 हृदत्वा ऽमेध्यमेव च ॥ अत्रिस्मृतौ ॥ (अ० २) सहस्रपरमां देवीं
 शतमध्यां दशावरां ॥ गायत्रीं योजपेद्विप्रो न सपापेन लिप्यते ॥
 क्षत्रियोवाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ॥ धनेन वैश्यरूद्रौ तु जपहो
 मैद्विजोत्तमइति ॥ तत्रैव (अ० ३) गायत्र्यष्टसहस्रं तु जप्यं कृ-
 त्वा स्थिते रवौ ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो यदि न ब्रह्महा भवेत् ॥ ल-
 घ्वत्रिः (अ० ८) सर्वैषामेव पापानां संकरे समुपस्थिते ॥ दश-
 साहस्रमभ्यस्ता गायत्री शोधनं परं ॥ तत्रैव ॥ (अ० ८) यानि पू-
 र्वप्रणीतानि पवित्राणि महर्षिभिः ॥ तेषां जपैश्च होमैश्च पूयन्ते क-
 र्मपाऽऽदृता इति ॥ संबर्त्तस्मृतौ ॥ (श्लो० १९४) सप्तव्याहृति-
 जिह्वोमोद्विजैः कार्यो महात्मजिः ॥ उपपातकशुद्ध्यर्थं सहस्रपरि-
 संख्यया ॥ महापातकसंयुक्तोलक्षहोमं सदा द्विजः ॥ मुच्यते सर्व-
 पापेभ्यो गायत्र्या धैवमाचरन् ॥ १९५ ॥ अभ्यसेच्च महापुण्यां
 गायत्रीं वेदमातरं ॥ गत्वाऽरण्ये नदीतीरे सर्वपापविशुद्धये ॥ १६ ॥
 स्नात्वा च विधिवत्तत्र प्राणात्मानं तु पावयेत् ॥ प्राणायामैस्त्रिजिः
 पूतो गायत्रीं तु जपेद्विजः ॥ अक्लिन्नवासाः स्थलगः शुचौ देशे स-
 माहितः ॥ पवित्रपाणिराचांतो गायत्र्या जपमारभेत् ॥ ऐहिकाऽऽमु-
 ष्मिकं लोकं पापं सर्वं विशेषतः ॥ पंचरात्रेण गायत्रीं जपमानो-
 व्यपोहति ॥ गायत्र्यास्तु परं नास्ति शोधनं पापकर्मणां ॥ महा-
 व्याहृतिसंयुक्तां प्राणायामेन संयुताम् ॥ २०० ॥ ब्रह्मचारीमिता-
 हारः सर्वभूतहिते रतः ॥ गायत्र्या लक्षजाप्येन सर्वपापैः प्रमुच्यते
 ॥ १ ॥ अयाज्ययाजनं कृत्वा भुक्त्वा चाऽन्नं विगर्हितं ॥ गायत्र्य-
 ष्टसहस्रं तु जपं कृत्वा विमुच्यते ॥ अहन्यहनि योऽधीते गायत्रीं

वै द्विजोत्तमः ॥ भासेन मुच्यते पापादुरगः कंचुकायथा ॥ गायत्री
यः सदा विप्रोजपेत नियतः शुचिः ॥ सयाति परमं स्थानं वायु-
भूतः स्वभूर्तिमान् ॥ प्रणवेन च संयुक्ताव्याहृतीः सप्त नित्यशः ॥
गायत्री शिरसा सार्धं मनसा त्रिः पठेद्विजः ॥ निगृह्य चाऽऽत्मनः
प्राणान् प्राणायामोविधीयते ॥ प्राणायामत्रयं कुर्यान्नित्यमेव स-
माहितः ॥ २०६ ॥ मानसं वाचिकं पापं कायेनैव तु यत्कृतं ॥ त-
त्सर्वं नश्यते तूर्णं प्राणायामत्रये कृतइति ॥ ७ ॥ प्रायश्चित्ताध्या-
ये रहस्यप्रायश्चित्तप्रकरणे स्वयं याज्ञवल्क्यः (श्लो० ४) शुक्ति-
चारण्यकजपोगायत्र्याश्च विशेषतः ॥ सर्वपापहराक्षेते रुद्रैकादशि-
नी तथा ॥ ४ ॥ यत्रयत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ॥ तत्र
तत्र तिलैर्होमोगायत्र्या वाचनं तथा ॥ ५ ॥ वायुभक्षोदिवा ति-
ष्ठन् रात्रिं नीत्वा ऽप्सु सूर्यदक् ॥ जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुद्धये
ब्रह्मवधादृते इति ॥ अत्रैव मिताक्षरायां शंखः ॥ शतं जप्त्वा तु
सा देवी सर्वपापप्रणाशिनी ॥ सहस्रं जप्त्वा च तथा पातकेभ्यः प्र-
मोचनी ॥ दशसाहस्रजापेन सर्वकल्मषनाशिनी ॥ लक्षं जप्त्वा तु
सा देवी महापातकनाशिनी ॥ सुवर्णस्तेयकद्विप्रोब्रह्महा गुरुतल्प-
गः ॥ सुरापश्च विशुद्ध्यन्ति लक्षजाप्यान् संशयइति ॥ इदं रहस्य
पापप्रायश्चित्तविषयं ॥ प्रकाशप्रायश्चित्तविषये गायत्रीजपसंख्या-
तु चतुर्विंशतिमते ॥ गायत्र्यास्तु जपन् कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोह-
ति ॥ लक्षाशीर्ति जपेयस्तु सुरापानाद्विमुच्यते ॥ पुनाति हेमहर्ता-
रं गायत्र्यालक्षसप्ततिः ॥ गायत्र्यालक्षपष्ट्या तु मुच्यते गुरुतल्पग-
इति ॥ तथा रुच्छादिलक्षणप्रकरणे ॥ (श्लो० १४) कुर्यान्निप-
वणत्मायी इत्यस्य मिताक्षरायां षट्त्रिंशन्मते ॥ जपहोमादि य-

किंचित्कच्छोक्तं संभवेन्नचेत् ॥ सर्वं व्याहृतिभिः कुर्याद्गायत्र्या
 प्रणवेन वेति ॥ जपसंख्यायां च विशेषोवैशंपायनेनैव दर्शितः ॥
 ऋषभं विरजं चैव तथा चैवाऽघमर्पणं ॥ गायत्रीं वा जपेद्देवीं प-
 वित्रां वेदमांतरं ॥ शतमष्टशतं वाऽपि सहस्रमथवापरं ॥ उपांशु मन-
 सा वाऽपि तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ मनुष्यांश्चैव भूतानि प्रणम्य शिर-
 सा तत इति ॥ एवमनेकत्रैव नानाप्रकारैर्गायत्र्याः सर्वपापनाश-
 कत्वं श्रूयते स्मर्यते च तथापि विस्तरभयान्न लिख्यते ॥ अतो गा-
 यत्रीजपस्तु द्विजातीनामावश्यक एव ॥ तमंतरा ब्राह्मण्यस्यैवाऽसं-
 भवात् ॥ यथाऽऽह द्वितीयाऽध्याये गायत्रीनिरूपणप्रकरणे बृहत्प-
 राशरः ॥ (श्लो० १३) गायत्रीं योन जानाति ज्ञात्वोपास्ते न
 योद्विजः ॥ नामधारकमात्रोऽसौ न विप्रः शूद्र एव सः ॥ किं वेदैः
 पठितैः सर्वैः सेतिहासपुराणकैः ॥ सागैः सावित्रिहीनेन न विप्रत्व-
 मवाप्यते ॥ गायत्रीमेव योज्ञात्वा सम्यगभ्यसते पुनः ॥ इहाऽमुत्र
 च पूज्योऽसौ ब्रह्मलोकमवामुयात् ॥ १५ ॥ गायत्री च तथा वेदा-
 ब्रह्मणा तोलिताः पुरा ॥ वेदेभ्योऽपि पङ्गेभ्यो गायत्र्यतिगरीयसी ॥
 १६ ॥ यदक्षरेषु देवत्वं चतुर्विंशतिपूज्यते ॥ संन्यासं यद्विबोधेन
 कुर्वन् ब्रह्मत्वमामुयादिति ॥ परब्रह्मप्रतिपादकत्वं च स एवाऽऽह ॥
 (श्लो० ३४) हिरण्ये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलं ॥ तत् शु-
 द्धं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ देवस्य सवितुर्भर्गो विरणीयं
 च धीमहि ॥ नदस्माकं धियो यस्तु ब्रह्मत्वे च प्रचोदयादिति ॥ एवं ब्रह्मा-
 ऽभेदेनैव गायत्र्या उपास्यत्वमाह आचारमाधवप्रथमाध्याये (श्लो-
 क ३९) व्याख्याने व्यासः ॥ न जिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्म-

णा सह ॥ साऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचिदिति ॥ इत्थं
 सृष्टिकर्तृत्वादिभिर्ब्रह्मधर्मैरेव गायत्र्यास्साक्षाद्ब्रह्मरूपत्वं निरूपि-
 तं बृहत्पराशरे द्वितीयाध्याये गायत्रीप्रकरणे (श्लो० ४) गाय-
 त्री तु परं तत्त्वमित्यादिना ॥ एवं छांदोग्यादिष्वपि ॥ (अ० ५ खं-
 ड १२) गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंचेत्यादौ स्फुटं ॥ त-
 था ॥ गायत्र्याः पुरुषोत्तमैकप्रतिपादकत्वं तु व्यासेन जन्माद्यस्य
 यतोऽन्वयादित्यादौ निर्णीतं ॥ तथैव श्रीमद्वल्लभाचार्यैर्गायत्रीभा-
 ष्ये श्रीविठ्ठलाचार्यैस्तत्कारिकासु शंकराचार्यविद्यारण्यादिभिश्च
 स्वकृतभाष्यादौ परब्रह्मपरत्वेन गायत्री व्याख्यायतइति सर्वं सु-
 स्थं ॥ अतः ॥ ब्राह्मण्यद्रुमवीजं स्वराहित्ये ब्राह्म्यताकरी ॥ परब्रह्म-
 मयी साक्षात् पुरुषोत्तमवर्णिनी ॥ १ ॥ तत्र चेतोऽर्पणे हेतुर्वेदमा-
 ता ऽखिलैर्द्विजैः ॥ अवश्यमेव जप्या सा वैष्णवैः सुतरां पुनः ॥ २ ॥

॥ अथैतदनुबन्धी चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

आवश्यकता चेत्तत्र भस्मधारणस्य रुद्राक्षमालया जपस्याऽऽव-

श्यकता ऽनावश्यकता वा ॥ ६० ॥

॥ उत्तरं ॥

नैवाऽऽवश्यकता भस्मधारणस्य कथंचन ॥ नाऽपि रुद्राक्षमाला-
 यागायत्र्यास्तु जपे कचित् ॥ १ ॥ तथाहि ॥ ब्राह्मणादीनां भस्म-
 धारणस्याऽत्यन्तनिषेधकानि विप्राणां नैव धार्यं स्यात्तिर्यक्पुंड्रा-
 दिधारणं ॥ नारायणात्परब्रह्मादन्येषामर्चनं नहि ॥ ब्राह्मणः कुल-
 जोविद्वान् भस्मधारी भवेद्यदि ॥ वर्जयेत्तादृशं देवि मयोच्छिष्टं

घटं यथा ॥ त्रिपुंड्रं शूद्रकल्पानां शूद्राणां च विधीयते ॥ त्रिपुंड्र-
धारणाद्विप्रः पतितः स्यान्न संशयइत्यादिपाद्मोत्तरखंडीयोर्ध्वपुं-
ड्राध्यायादिवचनानि तेषां वैष्णवपरत्वेनोपसंहारः ॥ तद्विधीनां
व्यवस्थापूर्वकं शैवपरत्वं शैववैष्णवोभयदीक्षाशून्यानां स्मार्तानां
कर्मभेदेनोभयविधपुंड्रधारणव्यवस्थाचेत्यादिकमवांतरप्रश्नाष्टकस-
हितपष्ठप्रधानप्रश्नोत्तरे दिङ्मात्रेण दर्शितमेव ॥ विस्तरतश्च ग्रंथां-
तरे निर्णीतमेवेति नेह पुनः प्रपंचनीयं ॥ यत्तु शैवसुधाकरे शिव-
रहस्ये ॥ सर्वकर्मवहिर्भूतोऽस्मधारणवर्जितः ॥ भस्मना रहितं
कर्म वृथा भवति सर्वथा ॥ विभूतिधारणं त्यक्त्वा कुर्वन् हैमतुला-
मपि ॥ तत्फलं न समामोति पतितोऽपि भविष्यति ॥ संध्याशिवार्च-
नाऽऽदीनि कर्माण्येतानि वस्तुतः ॥ वैदिकानि ततस्तेषु कर्त्तव्यं भ-
स्मधारणं ॥ यथोपवीतरहितैः संध्या न क्रियते द्विजैः ॥ तथा संध्या
न कर्त्तव्या विभूतिरहितैरपि ॥ विभूतिधारणं त्यक्त्वा यदि संध्यां
करोति सः ॥ प्रत्यवैत्येव वै नाऽसौ नाऽधिकारी तदा द्विजः ॥
यथाऽधीत्याऽत्यजोवेदान् प्रत्यवैति तथा द्विजः ॥ प्रत्यवैति न संदेहः
संध्याकृद्भस्मवर्जितः ॥ न संविशंति पापानि भस्मनिष्ठे ततः सदा ॥ क-
र्त्तव्यमतिथत्वेन ब्राह्मणैर्भस्मधारणं ॥ यत्कृतं भस्मनिष्ठेन महोदवस्य
पूजनं ॥ तत्सर्वाऽङ्गीददं तस्मात् कर्त्तव्यं भस्मधारणं ॥ उद्धूलनत्रिपुंड्रा-
भ्यामलंकृततनुः शिवा ॥ योऽर्चयिष्यति तत्तुल्यो भुवि कोवा भविष्य-
तीति ॥ शिवगीताटीकायां वसिष्ठः ॥ न तत्ध्यानं न तज्ज्ञानं न तद्दानं
जपो न सः ॥ त्रिपुंड्रेण विना येन विप्रेण यदनुष्ठितं ॥ देवीभागवते ॥
न गायत्र्युपदेशोऽस्ति भस्मनोधारणं विना ॥ ततोऽधृतैव भस्मांसे
गायत्रीजपमाचरेत् ॥ गायत्रीमूलमेवाऽऽहुर्ब्राह्मण्यं मुनिपुंगवाः ॥

सा भस्मधारणाभावे न केनाऽप्युपदिश्यते इत्याद्युक्तं ॥ तत्र शिवरहस्ये शैवधर्माणामेव बहुतरं निरूपितत्वात् ॥ संध्याशिवार्चनादीनीति शैवस्याऽवश्यकर्तव्यशिवाऽर्चनसाहचर्यात् अग्रे भस्मसाहित्येन कृतशिवार्चनस्यात्युत्कर्षव्यवस्थापनेन वचनोपसंहाराच्च तद्वचनानि शिवदीक्षावतामेव संध्यावंदनादिषु भस्माऽऽवश्यकताबोधकानि नतु सर्वेषां सर्वथा ॥ एतेन वसिष्ठवचनमपि व्याख्यातं ॥ अन्यथा तन्निषेधस्य निरवकाशत्वापत्तेः ॥ वस्तुतस्तु शिवरहस्यं नहि वेदः ॥ नापि पुराणेतिहासस्मृतिष्वन्यतमं ॥ अतो न तस्यामाण्यं त्वया स्वीकार्यं ॥ यन्नाऽस्ति वेदे न च यत्पुराणइति स्वप्रतिज्ञाविरोधात् ॥ बहुभिर्दुराग्रहिशैवैरेव शिवरहस्यमतिवि-विस्तीर्णं कृतं सूतसंहितायां चाऽत्यंतं प्रक्षेपः कृतइति विद्वत्किंवदंतीश्रवणात्तद्वचसामार्पत्वेऽपि सुतरां संदेहः ॥ सति समूलत्वे तूक्तैव व्यवस्था ॥ यच्च देवीपुराणवचनं गायत्रीजपे तदावश्यकताबोधकं संगृहीतं तत्तु उपसंहारवलीयस्त्वात् उभयवलीयस्त्वाद्वा प्रक्षिप्तमिव भाति ॥ गायत्रीजपप्रकरणे हेमाद्रिमाधवविज्ञानेश्वरप्रश्रुतिभिः प्रामाणिकैर्महानिबन्धकारैरनुदाहृतत्वात् ॥ जपे भस्मधारणावश्यकताया अपि तैरनुलेखाच्च ॥ किंच वचने यतो भस्मधारणं विना गायत्र्युपदेशेन केऽनापि क्रियते अतस्तद्धारणमंतरा तज्जपेन कार्यइत्युच्यते ॥ अतोऽपि कल्पितमेवेति भाति ॥ गायत्र्युपदेशकाले उपनीयमानस्य उपनेतुश्च भस्मधारणशिष्टाचारस्य काप्यनुपलब्धेः ॥ अथ समूलत्वेऽप्यस्तु रुद्रगायत्रीपरं ॥ एकदेवत्यत्वात् ॥ बृहज्जावालोपनिषदि समाप्तिदशायां चतुर्थखंडे ॥ सद्योजाताय विद्महे महादेवाय धीमहि ॥ तन्नो घोरः प्रचोदयादि-

ति भस्मगायत्रीति श्रुतश्च ॥ एतेन गायत्र्यावाऽपि देवर्षदिति त्रिपुं-
 ड्रकरणे मंत्रविधायकं पुलस्त्यवचनं लिखित्वा गायत्र्यपि प्रसिद्धै-
 वेति वदन् शैवसुधाकरोनिरस्तोवेदितव्यः ॥ नचेह गायत्रीमूलमे-
 वाहुर्ब्राह्मण्यमिति मुख्यगायत्रीर्लिंगविरोधः शङ्क्यः ॥ प्रशंसापर-
 त्वेनाऽप्युपपत्तेः ॥ अस्तुवा पारंपरिकशैवपरं ॥ भस्मनोधारणं प्रो-
 क्तं नित्यं शैवागमेषु च ॥ उद्धूलनं त्रिपुंड्रं च धारणं द्विविधं मतमि-
 ति शैवसुधाकरेणोदाहृतं ताल्लैंगान् ॥ अत्र शैवानामेव तद्धारणनि-
 त्यत्वसिद्ध्या इतरेषां तदनित्यमिति फलति ॥ वैष्णवानां तु तन्नि-
 पेधएवेत्युपपादितं पुरा ॥ नतु कथंचिदपि तत् सर्वसाधारणं भवि-
 तुमर्हति ॥ कथमन्यथा मनुयाज्ञवल्क्यपराशरादीनां महत्तराणां
 स्मृतिकाराणां महर्षीणामन्यतमोऽपीदं गायत्रीजपनिरूपणावसरे
 तदंगत्वेन नाऽवश्यत् ॥ अतोवस्तुतस्तु तदुक्तवचने समूलत्वनिश्च-
 ये तत्र गायत्रीशब्दोरुद्रगायत्रीपरएव ॥ उक्तजाबालश्रुतौ स्पष्टं
 तस्याएव भस्मगायत्रीत्वकथनात् ॥ श्रुतेश्च सर्वापेक्षया वलिष्ठत्वा-
 त् ॥ धृतभस्मकस्यैवोपदेशाधिकारइति वचनोक्तनियमस्याऽपि त-
 थासत्येव सामंजस्यसंभवाच्च ॥ किंचैवं अस्य सर्वसाधारण्ये स-
 ति जपादिषु अत्यावश्यकतया प्रतिपादितस्याऽप्यूर्ध्वपुंड्रस्य निर-
 वकाशत्वं प्रसज्येत ॥ तस्य तेष्वत्यावश्यकतायाः प्रतिपादनं तु
 आचारमाधवप्रथमाध्याये ब्रह्मांडे ॥ पूजाकाले जपे होमे सायं
 प्रातः समाहितः ॥ नामान्युच्चार्य विधिना धारयेदूर्ध्वपुंड्रकमिति ॥
 मदनपारिजाते च तृतीयस्तवके ब्राह्मे ॥ यागोदानं तपोहोमः स्वा-
 ध्यायः पितृतर्पणं ॥ भस्मीभवति तत्सर्वमूर्ध्वपुंड्रं विना कृतमिति ॥
 स्कादि मार्गशीर्षमाहात्म्येऽपीदमेव वाक्यं ॥ धर्मप्रवृत्तौ च स्मृतिसा-

रसमुच्चये ॥ स्वाध्यायजपहोमादि संध्यादानादिकं च यत् ॥ ऊर्ध्व-
 पुंड्रं विना कुर्यात्तत्सर्वं निष्फलं भवेदिति ॥ एवमादिवचनोपन्यासा-
 त् प्रागेव समर्थितं ॥ न च समुच्चयपक्षमाश्रित्य युगपदुभयधारणं वि-
 धीयता मिति शंक्यं ॥ युगपदुभयधारणस्याऽपि आश्वलायनस्मृत्या-
 यवलंबेन प्रागेव निराकृतत्वात् ॥ एवमूर्ध्वपुंड्रस्य बहुश्रुतिस्मृत्यादि-
 सिद्धत्वे प्रामाणिकसकलनिबंधाऽऽदृतत्वे सर्वशिष्टसंमतत्वे च सत्यपि
 यत्त्विदानीं शैवसुधाकराख्ये स्वयंथे वैष्णवधर्मविद्वेपादेव केन चि-
 दुच्यते ॥ ननु महाभारते ॥ जान्हवीतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्ना विभर्ति
 यः ॥ विभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलं ॥ १ ॥ सत्यव्र-
 तः ॥ ऊर्ध्वपुंड्रोमृदा शुभ्रोललाटे यस्य दृश्यते ॥ सचंडालोऽपि
 पूताऽऽत्मा पूज्यएव न संशयइत्यादिवचनैर्मृदोर्ध्वपुंड्रमपि विधीय-
 ते ॥ तत्कथं भस्मरुद्राक्षमात्रधारणमेव कर्तव्यतया प्रतिपाद्यतइ-
 ति चेदित्थं ॥ तत्र तावत्सति प्रक्षिप्तत्वाऽभावनिश्चये ऊर्ध्वपुंड्रादिकं-
 शूद्रविषयं ॥ अश्रौतमूर्ध्वपुंड्रादि ललाटे श्रद्धया तु ये ॥ धारयि-
 प्यन्ति मोहेन युगाते समुपस्थिते इति वासिष्ठलैंगे नवमाध्याये
 अश्रौतमिति विशेषितत्वेन तस्याऽश्रौतत्वात् ॥ तर्हि श्रुतिषु विधा-
 नाऽभावादेकादशीव्रतस्याऽपि द्विजेतरविषयत्वमिति चेन्न ॥ प्रत्य-
 क्षश्रुत्यभावेऽप्यनुमितश्रुतेस्तत्र सद्भावात् ॥ तर्ह्यनुमितश्रुतिसद्भाव-
 ऊर्ध्वपुंड्रेऽप्यस्तु इति चेन्न ॥ एकादशीव्रतस्य कुत्राऽप्यनिषिद्ध-
 त्वादनमितश्रुतेः संभवात् ॥ ऊर्ध्वपुंड्रस्य तु पुराणेषु बहुशोनिषेधा-
 दनुमितश्रुतिसद्भावस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् ॥ तथाहि पाराशरे सां-
 कनं पुंड्रांतरं निराक्रियते ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं त्रिशूलं च वर्तुलं चतुरस्र-
 कं ॥ अर्धचंद्रादिकं लिगं वेदनिष्ठो न धारयेत् ॥ जन्मना लब्ध-

जातिश्च वेदपंथानमाश्रितः॥ पुंड्रांतरं भ्रमाद्वाऽपि ललाटे नैव धा-
रयेत् ॥ तिर्यक्त्रिपुंड्रं संत्यज्य श्रौतं पुंड्रांतरं भ्रमात् ॥ ललाटे धा-
रयन्मर्त्यः पतत्येव न संशयइति ॥ इदमंकितशैवसुधाकरपुस्तके
ऽशुद्धमपि बुद्ध्या किञ्चिच्छोधयित्वा ऽनूदितं ॥ अत्र यत्संदिग्धत-
योक्तं प्रक्षिप्तत्वाऽभावनिश्चयइति तत्प्रमादात् ॥ अत्रैवोपन्यस्तस्य-
जान्हवीतीरइतिवचनस्य हेमाद्रिवह्नुचान्हिकमदनपारिजातादिषु
सत्यव्रतवचनस्य चाऽऽचारमाधवादिषु सर्वशिष्टाऽऽदृतेषु सर्वसा-
धारणेषु प्रामाणिकनिबंधेषु मूलनामलिखनपूर्वकं स्पष्टतयोदाह-
तत्वेन प्रक्षिप्तत्वस्य केनाऽप्यनुन्मत्तेन वक्तुमशक्यत्वात् ॥ ऊर्ध्वपुं-
ड्राऽऽवश्यकताबोधकानेकश्रुतिस्मृत्यादीनां हेमाद्रिमाधवनिर्णय-
सिंधुमदनपारिजातधर्मसिध्वाचारप्रकाशाऽऽचारार्कपरमानंदमंदार
प्रभृतिप्रामाणिकनिबंधोदाहृतानां बहूनामिहैव मया प्रागुपन्यस्त-
त्वाच्च ॥ यच्चास्याऽश्रौतत्वाच्छूद्रमात्रविषयकत्वमुक्तं॥ तदप्याचा-
रप्रकाशजागवतत्त्वभास्कराद्युदाहृतानां धृतोर्ध्वपुंड्रः कृतशंखधा-
री विष्णुं परं ध्यायति योमहात्मा ॥ स्वरेण मंत्रेण सदा हृदिस्थितं
परात्परं योमहतोमहांतमिति ॥ वासुदेवोपनिषदि ॐ नमस्कृत्य भ-
गवंतं नारदः सर्वेश्वरं वासुदेवं पश्यन् श्रीभगवन् ऊर्ध्वपुंड्रविधिं द्रव्य
मंत्रसंस्थानादिसहितं मे ब्रूहीत्यादिश्रुतीनामदर्शनादेव ॥ अथ श्रु-
तिस्मृत्युक्ताया इमंमेगंगेइति जलमादायेत्यादिरूपायावैदिकमं-
त्रसाध्यायाऊर्ध्वपुंड्रेति कर्तव्यतायाविस्मरणादेव च ॥ तथा शूद्रमात्र-
विषयकत्वमप्युक्तं॥ मदनपारिजाते ब्रह्मपुराणे ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं द्विजः
कुर्यात्क्षत्रियस्तुत्रिपुंड्रकं॥ अर्धचंद्रं तु वैश्यानां वर्तुलं शूद्रजातिषु॥
पादौ ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं तु सर्वेषां न निषिद्धं कदाचन ॥ धारयेयुः क्षत्रि

याद्याविष्णुभक्ताभवंति यदिति ॥ पृथ्वीचंद्रोदये निर्णयासधौ च
 वृद्धपराशरः ॥ ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यान्नैव कुर्यात्त्रिपुंड्रकं ॥ ऊर्ध्वं-
 च तिलकं कुर्याद्वैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥ निराशाः पितरोयांति दृ-
 ष्वाचैव त्रिपुंड्रकमित्यादिवचनोपन्यासपुरःसरं सर्वैरपि प्रामाणिक-
 निबंधकारैः सर्ववर्णेषु तदावश्यकतायाः सम्यगुपपादितत्वात् ॥ यत्तु
 वासिष्ठलैंगवचनमुक्तं ॥ तत्त्वश्रौतमिति विशेषणात् युगांते ब्राह्मणा-
 दयोऽपि श्रुत्युक्ततदितिकर्तव्यतामंतरैव पापंढमात्रेण धारयिष्यंतीति
 भाविष्टान्तबोधकं ॥ अतः सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमु-
 पसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे इति न्यायेन श्रुत्यधिकारिभिः श्रु-
 त्युक्तविधिर्नैवैतद्धार्यं नतु तं विनेति तात्पर्यविशिष्टमेतद्वचनं नोर्ध्वं
 पुंड्रं प्रतिषेधुं प्रभवति ॥ यदितु युगांतएवोर्ध्वपुंड्रधारणादिरूपो धर्मः
 प्रादुर्भविष्यतीति तात्पर्यविशिष्टमेतदित्युच्यते ॥ तर्क्षनादिसिद्धश्रुत्या-
 दिवचनैस्तदावश्यकताप्रतिपादकानां बहूनां प्राचीनतरनिबंधानां
 दृश्यमानत्वेन वदतोव्याघातः स्यात् ॥ सर्वदा युगांताऽभावात् ॥
 यानिच पराशरवचनान्युक्तानि तत्राऽऽद्यं युगपद्धारणनिषेध-
 कमस्तु ॥ द्वितीयेच वेदपंथानमित्यस्य शिवमार्गमित्यर्थः ॥ वेदः
 शिवःशिवोवेदइतिवाक्यात् ॥ अथवाऽस्तु वेदपदमाश्रायपरमेव त-
 थापि ॥ धर्मप्रवृत्तौ स्मृतिसारसमुच्चये ऊर्ध्वपुंड्रविधिं प्रक्रम्य ॥
 ललाटे तिलकं कृत्वा कुर्युः शैवाश्च वैष्णवाः ॥ तर्पणं चाऽपि वै-
 श्राद्धमन्यथा निष्फलं भवेदिति ॥ चतुर्विंशतिमतव्याख्यायामा-
 चारमयूखे च शौनकः ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं शिवस्यैवं विष्णोः कुर्युश्च वा
 बुधाः ॥ मूर्ध्नि मूलेन मंत्रेण शेषं द्वादशनामभिरिति ॥ एवमादिषु वै-
 दिकावैदिकशैवानां प्राप्तमूर्ध्वपुंड्रं वैदिकशैवे निषिद्ध्याऽवैदिकशै-

वपरत्वेन परिसंख्यायते भवदुक्तवचनैः ॥ इमामगृभ्णन्निति मंत्रस्म
रशनाग्रहणालिगादश्वगर्दभोभयरशनाग्रहणविनियोगे प्राप्ते इमाम
गृभ्णन्नशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तइति विशेषवाक्येन तस्या
ऽश्वरशनाग्रहणमात्रे विनियोगवदिति न कोऽपि दोषः ॥ तनु त्रि-
पुंड्रप्रशंसापराणि तानि वचनानि कथमपि ऊर्ध्वपुंड्रादिनिषेधं क-
र्तुं शक्तानि ॥ उदिते जुहोत्यनुदिते जुहोतीतिप्रकरणनिष्पन्नान्निहि
निदा निदितुं प्रवर्तते किंतु विधेयं स्तोतुमिति न्यायात् ॥ अस्य
न्यायस्याऽमंत्रकभस्मरुद्राक्षधारणनिषेधकवचनविचारे स्वयमप्या
दृतत्वाच्च ॥ तस्मान्न कथमप्यूर्ध्वपुंड्रं निषेधुं शक्यं ॥ नापि गाय-
त्रीजपादिषु सर्वेषां त्रिपुंड्रस्यैवाऽऽवश्यकता शक्योपपादयितुं ॥ त
दुपन्यस्तवासिष्ठादिवचनानां बहुप्रंथेष्वप्यदृश्यमानत्वेन निर्मूलत्वं
समूलत्वं वेति तु चित्यं ॥ अपिच सिद्धांतशेखरे श्लोकाः ॥ एता-
नित्यं नमस्कृत्य त्रिपुंड्रं धारयेच्छुचिः ॥ स्मरन्नमःशिवायेति ल-
लाटे च त्रिपुंड्रकं ॥ स्वच्छाभ्यां नमस्त्युक्ता धारयेत्तत्प्रकोष्ठयोः ॥
भीमायेति ततः पृष्ठे शिवाय जठरे तथा ॥ नीलकंठाय शिरसि क्षिपे
त्सर्वात्मने नमइति ॥ एवमादिवचनेषु स्पष्टमेव शिवदेवत्वत्वात्त-
ल्लोकप्रापकत्वाच्च शैवानामेवेदमावश्यकं ॥ इतरेषां तु वैकल्पिकं ॥ अ
तन्धैवैष्णवानां तु इतरदेवत्वस्य तस्य धारणे तैजिरीयसहितायां
तृतीयपंचमाष्टकयोर्द्वितीयप्रश्ने अष्टकभेदेन नवमदशमयोरनुवा-
कयोः योवैस्वादेवतामति यजते प्रस्वायैदेवतायै च्यवते न परांप्रा-
प्नोति पापीयान् भवतीति श्रूयमाणः स्वदेवतात् प्रच्यावस्तस्यादेवता-
या अप्राप्तिर्महत्तरो दोषश्च प्रसज्येत ॥ अतो नैवैतैस्तद्धारणीयं ॥ य

त्तु शैवसुधाकरे वायवीयसंहितायाम् ॥ लिंगं दीपार्धचंद्राभं चतुर-
 स्त्रं च वर्तुलं ॥ त्रिपुंड्रं चेति कथितं पद्विधं शिवशासनं ॥ वर्तुलं ब्र-
 ह्मभक्तानां शाक्तानां चतुरस्त्रकं ॥ वैष्णवानां दीपसमं स्र्धचंद्राभ-
 मेवच ॥ सदाशिवस्य भक्तानां लिंगं तिर्यक्त्रिपुंड्रकमिति दी-
 पाकारं भस्मोर्ध्वपुंड्रं वैष्णवानामुक्तं ॥ तत्तु इतरत्र कृतेन भस्मो-
 र्ध्वपुंड्रकर्तव्याकर्तव्यत्वविचारेणैव दत्तोत्तरं ॥ किंच ॥ ब्रह्मभक्त-
 शिवभक्तमध्यपातित्वद्वैष्णवशब्देनाऽत्र गुणावतारविष्णूपासका ए-
 वाऽभिप्रेता इति निश्चीयते ॥ सहचरितासहचरितयोः सहचरितय-
 हणस्यैव युक्तत्वात् ॥ सौराः शैवाश्च गाणेशवैष्णवाः शक्तिपूज-
 काः ॥ मामेव प्रामुवंतीह वर्षाभः सागरं यथेत्यादिवत् नतु सर्वमू-
 लभूतस्य पुरुषोत्तमस्योपासका अनन्यवैष्णवा इह यहीतुं शक्याः
 अनन्यत्वभंगप्रसंगात् ॥ सर्वतोबलवतीच श्रुत्यादिविहितस्य गो-
 पीचंदनादिद्रव्यकोर्ध्वपुंड्रस्य निरवकाशत्वापत्तिः ॥ अतोवायव्य-
 संहितावचनं समूलत्वे सति अर्धजरतीयानां सगुणविष्णूपासका-
 नामेव इच्छया कादाचित्कभस्मधारणविधानार्थं जीविकार्थं य-
 जमानादिप्रतिनिधितया शिवार्चने तदंगभूतभस्मधारणे तेषां प्र-
 कारविशेषबोधकं वाऽस्तु नतु पद्विधं शिवशासनमिति शिवशास-
 नत्वेनोक्तं तत् अनन्यवैष्णवेषु कथमपि प्राप्तुं शक्नोति ॥ किंच ॥
 स्वयंतूर्ध्वपुंड्रं शूद्रमात्रस्यैव व्यवस्थापितमिति इह भस्मद्रव्यकदी-
 पाकारोर्ध्वपुंड्रं शूद्रवैष्णवानामेवेति त्वन्मते सिद्ध्यति ॥ त्योपन्य-
 स्तपराशरवचने चतुरस्त्रादीनां निषेधः इहतु तद्विधिरिति परस्पर-
 विरोधोऽपि ॥ अनन्यवैष्णवानां कथमपि भस्मधारणे पाद्मवारा-
 हादिपूपलभ्यमानाः ब्राह्मणःकुलजोविद्वान्भस्मधारीभवेद्यदि ॥ व

जयेत्तादृशं देवि मयोच्छिष्टं घटं यथेत्यादयोऽत्यंतनिषेधाश्च पठप्रधानप्रशोत्तरएव दर्शिता इति कृतं पतितोपरि लक्षाप्रहारकल्पेन बहुना ॥ तस्माद्गायत्रीजपे तदंगतया भस्मधारणाऽऽवश्यकत्वं सर्वेषां कथमपि न सित्थ्यति ॥ यच्चोक्तं रुद्राक्षमालया जपस्याऽवश्यकताऽनावश्यकतावेति ॥ तत्रापि ब्रूमः ॥ अस्ति जपे संख्याया एवाऽऽवश्यकत्वं न तु रुद्राक्षमालामणिभिरेव संख्याकरणस्याऽऽवश्यकत्वं क्वाप्युपलभ्यते ॥ तथाहि ॥ अंगिरःस्मृतौ ॥ विना दर्शनेन यत्त्मानं यच्च दानं विनोदकं ॥ असंख्यातं तु यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेदिति ॥ स्मृत्यर्थसारे गायत्रीजपप्रस्तावे ॥ नाऽधोरत्निर्नान्यमनानच व्यत्यस्तपत्करः ॥ जपेन् प्रौढपादश्च नाऽवष्टब्धोऽलः सोऽशुचिः ॥ नच कामन्न जल्पंश्च न पार्श्वमवलोकयन् ॥ नाऽसंख्यातमदर्शंश्च नाऽशिखाकरबंधनइति ॥ नागदेवाऽऽन्हिके च दक्षः ॥ अंगुल्यग्रे तु यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलंघने ॥ असंख्येन च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेदिति ॥ आचारमाधवप्रथमाध्याये चतुर्विंशतिमतव्याख्याकमलाकरान्हिकाऽऽचारमयूखाऽऽचारप्रकाशादिषु च गौतमः ॥ गच्छतस्तिष्ठतोवाऽपि स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ॥ अशुचेर्वा विना संख्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेदिति ॥ संबर्तोऽपि ॥ लोकवार्तादिकं श्रुत्वा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा प्रभाषितं ॥ संख्यां विना च यज्जप्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेदिति ॥ संख्यार्थं च सामान्यतोऽक्षमालाया एव ग्रहणं वक्ति शंखः ॥ कुशवृक्षां समासीनः कुशोत्तरीयः कुशपवित्रपाणिः सूर्याऽग्निमुखोवाऽक्षमालामादाय देवतां ध्यायन् जपं कुर्यादिति ॥ नचैवमपि रुद्राक्षमालया जपे फलाऽऽनंत्यान्तदावश्यकत्वमिति वाच्यं ॥ आनंत्यमात्रेणाऽऽवश्यकतायावक्तुमयुक्तत्वात् ॥ तथा जपाऽकर-

णे प्रत्यवायाऽश्रवणात् ॥ तत्तुल्यफलानां तदधिकफलानां च मा-
लांतराणां शास्त्रे निरूप्यमाणत्वेन निरतिशयफलाऽभावाच्च ॥ तत्र
तुल्यफला यथा ॥ पराशरमाधवीये प्राह गौतमः ॥ अंगुल्या ज-
पसंख्यानमेकमेकमुदाहृतं ॥ रेखयाऽष्टगुणं पत्रजीवैर्दशगुणाधि-
कं ॥ शतं स्याच्छंखमणिजिः प्रवालैश्च सहस्रकं ॥ स्फाटिकैर्दश-
साहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ॥ पद्माक्षैर्दशलक्षं तु सौवर्णैः कोटि-
रुच्यते ॥ कुशपंथ्या च रुद्राक्षैरनंतं फलमुच्यतइति॥भट्टोजिकता-
ऽऽन्हिककमलाकरान्हिकमयूखादिषु चेदमुदाहृतं ॥ आचारप्रका-
शेत्विदमेव शिवपुराणवचनत्वेनोपन्यस्तं ॥ अत्र रुद्राक्षवत्कुशपं-
थिमालाया अपि फलाऽनंत्यकथनान्न रुद्राक्षमालाया एव निर-
तिशयमाधिक्यं ॥ तदधिकफला यथा ॥ गायत्रीजपमेव प्रक्रम्य
द्वितीयाध्याये बृहत्पराशरेण ॥ (श्लो० ४०) अप्समीपे जपं कु-
र्यात् ससंख्यं तद्भवेद्यथा ॥ असंख्यमासुरं यस्मात्तस्मात्तद्गणयेत्धु-
वं ॥ ४० ॥ स्फाटिकाऽजाऽक्षरुद्राक्षपत्रजीवसमुद्भवैः ॥ अक्षमा-
ला प्रकर्तव्या प्रशस्ताचोत्तरोत्तरेति ॥ रुद्राक्षाऽपेक्षयाऽपि गाय-
त्रीजपविषये पत्रजीवमालाया उत्कर्षोक्तः ॥ भवदत्यादृते अचा-
रादर्शेतु इदमेव वचनं स्फाटिकैर्द्राक्षरुद्राक्षेति पाठभेदेनोपन्यस्तं ॥
तथा पराशरमाधवीये कमलाकरान्हिकचतुर्विंशतिमतव्याख्याऽऽ-
चारमयूखप्रभृतिषु च विविधा एवाऽक्षमालावक्ति हारीतः ॥ शं-
खरूप्यमयी माला कांचनस्फाटिकोत्पलैः ॥ पद्माक्षकैश्च रुद्रा-
क्षैर्विद्रुमैर्मणिमौक्तिकैः॥तुलसीद्राक्षकैर्माला तथैवांगुलिपर्वभिः॥
पत्रजीवमयी माला शस्ता वै जपकर्मणीति ॥ अत्रापिरुद्राक्षस्या-
ऽनन्यसाधारण्यं तदपेक्षया पत्रजीवमय्या उत्कर्षश्चाऽभिहितः॥स्व-

त्यर्थसारे हस्तेनावर्तयेद्देवीमक्षसूत्रमथापिवा ॥ सौवर्णेराजतैस्ताम्रैः
स्फाटिकैरन्नजैस्तथा ॥ अरिष्टैः पुत्रजीवोत्थैरिद्राक्षैः शंखसंभवेः ॥
रुद्राक्षैरपि पद्माक्षैः कुशपंथिभिरेवच ॥ मणिभिस्त्वक्षसूत्रं स्या-
त्तदष्टशतसंख्यया ॥ चतुःपञ्चाशता वाऽपि सप्तविंशतिभिस्तथेति ॥
अत्राऽपि सर्वासां तौल्यं दृश्यते ॥ त्रिविधा मालासंविधिमणिसंख्या
तु मयूखचतुर्विंशतिमतव्याख्याकमलाकरान्हिकादिष्वपीत्यमेव
वाक्यांतरोपन्यासेन नीर्णीतेत्यन्यदेतत् ॥ तथाऽऽचारादर्शः ॥ सूर्याऽ-
भिमुखोऽक्षमालामादाय देवतां ध्यायन् जपं कुर्यात् सुवर्णमणिमु-
क्ताफलस्फाटिकब्रह्माक्षैर्द्राक्षपुत्रजीवकानामन्यतमामक्षमालां कु-
र्वीत कुशपंथिकृतां वा हस्तोपयामैर्वा गणयेदिति सर्वासामवि-
शेषोक्तः ॥ किञ्च गौतमतन्त्रे-चतुर्दशाध्याये जपांगमालाविधिमु-
पक्रम्य ॥ (श्लो० ४२) रुद्राक्षसंभवा माला अनंतफलदा भवे-
त् ॥ पुंडरीकभवा माला गोपालमनुसिद्धिदा ॥ पुत्रजीवभवा यातु
पुत्रं वितनुते ऽचिरात् ॥ कुचंदनभवा माला राज्यभोगाऽपवर्गदा ॥
प्रवालनिर्मिता यातु सर्वसत्त्ववशंकरी ॥ कुशपंथिभवा माला ध-
र्मवृद्धिकरी मता ॥ आमलकीभवा माला सर्वसिद्धिप्रदा मता ॥ तु-
लसीसंभवा यातु मोक्षं वितनुते ऽचिरात् ॥ ४५ ॥ अष्टोत्तरशतमणि-
निर्मिता यातु मालिका ॥ राज्यं वितनुते नृणां देहांते मोक्षदायि-
नीति ॥ अत्र सर्वांते तुलसीकाष्ठमालायाएव मोक्षदत्वकथनात्
रुद्राक्षस्योक्तमपि फलाऽऽनंत्यं काम्यविषयकमेवेति सिद्ध्यति ॥
अतएव धर्मप्रवृत्तौ स्मृतिः ॥ स्फाटिकी मोक्षदा माला रुद्राक्षा सर्व-
कामदा ॥ मुक्तिदा तुलसीमाला विद्रुमा धनवृद्धिदेति ॥ एतेन रुद्राक्षमु-
पक्रम्य शतकोटिगुणं पुण्यं धारणांलुभते नरः ॥ लक्षकोटिसहस्राणि

लक्षकोटिशतानि च॥जपाच्च लभते नित्यं नाऽत्र कार्या विचारणेति
 बृहज्जाबालोपनिषदपि व्याख्याता वेदितव्या ॥ यत्तु शैवमुधाकरे
 स्कादे॥स्नाने दाने जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने॥प्रायश्चित्ते तथा श्राद्धे
 दीक्षाकाले विशेषतः ॥ अरुद्राक्षधरोभूत्वा यत्किञ्चित्कर्म वैदिकं॥
 कुर्याद्विप्रस्तु मोहेन न संभवामोति तत्फलमित्यादि ॥ तत्समूलत्वे स-
 ति शिवदीक्षावतामेव तद्धारणाऽऽवश्यकत्वविधायकं नतु तन्मा-
 लया जपस्याऽऽवश्यकत्वं विधातुं शक्नोति ॥ शिवदीक्षावतामेव
 तद्धारणावश्यकत्वं तु मया यथांतरे प्रपञ्चितं ॥ इहाऽपि दीक्षाका-
 ले विशेषतइति शैवदीक्षाग्रहणकाले विशेषतस्तद्धारणाऽऽवश्यहोऽ-
 प्येवमेव संगच्छते ॥ वैष्णवानां तद्धारणनिषेधस्तु प्राग्दर्शितः॥कि-
 मनेन प्रासंगिकेन ॥ अतो गायत्रीजपे तु न कथमपि रुद्राक्षमाल-
 या जपस्याऽऽवश्यकत्वं ॥ तस्माद्वैष्णवानां तु अष्टोत्तरशतमणिघ-
 टिता तुलसीकाष्ठमालैव जपे मुख्या ॥ रामार्चनचंद्रिकायां ॥ तु-
 लसीकाष्ठघटितैर्मणिभिर्जपमालिका॥सर्वकर्मणि सर्वेषामीप्सिता-
 र्थफलप्रदेति ॥ तत्र धर्मप्रवृत्तौ च॥तुलसीमणिभिश्चैव गणितं चा-
 क्षयं भवेदिति ॥ अगस्त्यस्य संहितायां षष्ठाध्याये ॥ यः कुर्या-
 तुलसीकाष्ठैरक्षमालां सुरूपिणीं ॥ कर्णमालां प्रयत्नेन कृतं तस्या-
 ऽक्षयं भवेत् ॥ कमलाकरान्हिके ॥ तुलसीकाष्ठसंभूतैर्दशकोटिरु-
 दाहता ॥ आचारप्रकाशे स्कादे ॥ प्रवालमुक्तास्फटिकैर्जप्तं को-
 टिफलप्रदं ॥ तुलसीमणिना येन गणितं चाऽक्षयं भवेत्॥तत्रैवाग-
 स्त्यसंहितायां ॥ तुलसीकाष्ठघटितैर्मणिभिर्जपमालिका ॥ सर्वकर्म-
 णि सर्वेषामीप्सितार्थफलप्रदा ॥ पद्मकोटुंबरश्चैव वित्त्वश्चैव कु-
 शस्तथा ॥ पलाशोजपमालाया अभावे समुदाहृतइत्येवमादिवा-

क्येभ्यः ॥ यत्त्वेवं शास्त्रसिद्धामपि तुलसीकाष्ठमालां केचन शै-
वाद्योनिदन्ति ॥ तत्तु विद्वेषादेव ॥ यथोक्तं धर्मसिंधौ ॥ द्वितीयप-
रिच्छेदे कार्तिकमासनिर्णये तुलसीकाष्ठमालाधारणस्य अत्या-
वश्यकतां निर्णय ॥ रामार्चनचंद्रिकादौ तुलसीकाष्ठमालया ज-
पविधिवाक्यानि तुलसीकाष्ठघटितैर्मणिभिर्जपमालिकेत्यादीनि
स्पष्टानि ॥ एवं मंत्रांतरेषु बहूनि वाक्यान्युपलभ्यन्ते ॥ सर्वदेशीय-
वैष्णवेषु तुलसीकाष्ठमालाधारणजपाचारश्चोपलभ्यते ॥ भस्मादि-
धारणद्वेषिवैष्णवस्पर्धया शैवागमाग्रहिभिः केवलं द्विष्यतइत्यलं
बहुनेति दिगिति ॥ एवं कंठेऽपि तुलसीकाष्ठमालैव वैष्णवैः सर्वदा
धार्या ॥ सारसंग्रहे भारद्वाजसंहितायां ॥ पूजाकाले हरिध्याने सं-
ध्यादिवंदने तथा॥तुलसी धार्यते कंठे ते भक्ताहरिवल्लभाः॥श्रवणे
कीर्तने चैव मंत्रजापे च वैष्णवैः ॥ धार्यते तुलसी कंठे महाभाग-
वतोत्तमैः ॥ सदा संधारयेद्यस्तु तुलसीमणिमालिकां॥भूतप्रेतपिशा-
चास्तु वस्ते न समीपतः॥न धारयन्ति ये मालां तुलसीकाष्ठसंज्ञवां॥
विष्णुकोपाग्निना दग्धास्ते यांति यममंदिरमिति॥वादाबल्यां स्कांदे
मार्गशीर्षमाहात्म्ये भगवद्वाक्यानि ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि तुलसी-
मालिकाफलं॥अन्यासामपि माहात्म्यं शृणु ब्रह्मन् सुशोभनं॥तुल-
सीकाष्ठजां मालां कंठस्थां वहते तु यः॥अप्यशौचोऽप्यनाऽऽचारो-
मामेवैति न शयः॥धात्रीफलकृता मालातुलसीकाष्ठसंज्ञवा॥दृश्यते
यस्य देहे तु सैव भागवतोत्तमः॥तथा॥तुलसीकाष्ठसंभूतां योमालां
वहते नरः ॥ फलं यच्छाम्यहं तस्य प्रत्यहं द्वारकोद्भवं ॥ तुलसी-
काष्ठमालाभिर्भूषितः पुण्यमाचरेत् ॥ पितृणां देवतानां च पुण्यं
कोटिगुणं कलौ ॥ धारयन्ति न ये मालां हेतुकाः पापबुद्धयः ॥ न

रकान्न निवर्त्तते दग्धाः कोपाग्निना ममेति ॥ येच तुलसीका-
ष्ठमालाधारिणं तन्मालया जपकारिणं वा निंदन्ति तेषां स्वरूपं गा-
रुडाज्ज्ञेयं ॥ रुष्णायुधांकितं विप्रं तुलसीकाष्ठभूषितं ॥ दृष्ट्वा निं-
दापरोयस्तु सबौद्धोनतु वैष्णवः ॥ तथा ॥ धारयन्ति न ये मालां है-
तुकाः पापबुद्धयः ॥ नरकान्ननिवर्त्तते दग्धाः कोपाग्निना हरेः ॥
तुलसीकाष्ठमालोक्य कंठे वा मस्तके करे ॥ निंदां कुर्वन्ति ये मूढा
म्लेच्छजास्ते न संशयः ॥ अत्राऽतिशयमालोक्य तुलसीं दूषयन्ति
ये ॥ बहुनोक्तेन किं पार्थ सर्वे ते ह्यन्यवीर्यजाः ॥ तुलसीकाष्ठ
धृग्विप्रान् वैष्णवान् दूषयन्ति ये ॥ सर्वे ते रौरवं यांति संशयोना-
ऽस्ति नारदेति ॥ आस्तामेतत् ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ अथ गायत्रीज-
पविषये कचिन्मालांतरनिषेधपूर्वकमंगुलिपर्वभिरेव जपकरणं वि-
धीयते ॥ यथाह धर्मप्रवृत्तौ शौनकः ॥ प्रातस्तिष्ठन् जपेद्देवीं सा-
यं चैवोपविश्य च ॥ उपविश्य तु मध्याह्ने जपकर्म समाचरेत् ॥
॥ ५९ ॥ अंगुष्ठानामिकामूलप्रदक्षिणमतंद्रितः ॥ मध्यमामूलपर्य-
न्तं गायत्रीजपईरितइति ॥ तत्रैव ॥ गायत्र्यावेदमूलत्वाद्देवः पर्वस्तु
गीयते ॥ पर्वभिस्तु जपेद्देवीं न मालाभिः कदाचनेति ॥ स्मृत्यर्थसा-
रे ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ॥ वानप्रस्थोऽप्यतिश्वै-
वाऽष्टाधिकं तु सहस्रकं ॥ यद्यापस्तु जपेद्देवीमष्टाविंशतिरष्टवा ॥
सदर्भपाणिराहोमाद्दर्भस्थस्तूक्तसंख्यया ॥ हस्तेनाऽऽवर्तयेद्देवीमक्ष-
सूत्रमथाऽपि वेति ॥ अत्राऽथापिवेत्यनेनाऽक्षसूत्रस्य गौणत्वमुच्य-
ते ॥ बृहत्पराशरस्तु अक्षमालाया आभावे पाणिना जपं विधत्ते ॥
यथाह द्वितीयाऽध्याये गायत्रीजपप्रकरणे ॥ (श्लो० ४२) अ-
भावे त्वक्षमालायाः कुशयन्ध्याऽथ पाणिना यथाकथंचिद्व्रणयेत्स

संख्यं तद्भवेद्यथेति ॥ आचारप्रदीपे च योगीश्वरः ॥ अभावे त्वक्ष-
मालायाः कुशप्रथ्याऽथ पाणिना ॥ जपएव तु कर्तव्य एकाग्रमन
सा सदा ॥ कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः सायं चाधोमुखौ करौ ॥ मध्ये
तिर्यक्करौ प्रोक्तौ जपन्यासउदाहृतदति ॥ तदेवाह ॥ आचारप्रका-
शे च कल्पचिन्तामणौ नारसिंहेष्याद्यश्लोकोऽस्ति ॥ अतोयथा
संप्रदायं यथाकुलाचारं च अक्षमालया अंगुलिपर्वभिर्वा गाय-
त्रीजपः कार्यः ॥ धर्मसिध्वादिषु तथा विकल्पादरणात् ॥ वैष्णवादि-
सर्वशिष्टेषूपभयविधस्याचारस्य दर्शनाच्च ॥ अथ वर्ज्यावर्ज्यमालास्तु ॥
अक्षुद्राः समरंध्राश्च परिपूर्णादृढानवाः ॥ निश्चलाग्रंथिताश्चैव अ-
न्योन्यं घृष्टिवर्जिताः ॥ सशब्दा चंचला यातु ब्रुहिता ग्रंथिता त-
था ॥ छिन्नसूत्रेण ग्रंथिता पाखंडाख्या पुरातना ॥ मालादुःस्वप्न-
दायिन्याग्रंथितानिद्यंतनुषु ॥ तस्मात्तु तादृशमालावर्जनीयाः प्रय-
त्नतः ॥ एवमादिवचनोपन्यासेन नागदेवान्हिकप्रभृतिषु निरूपिता-
एव ॥ अथाऽऽचारार्काऽऽचारमयूखयोर्वृद्धमनुः ॥ वस्त्रेणाऽऽच्छाद्य-
तु करं दक्षिणं यः सदा जपेत् ॥ तस्य स्यात्सफलं जाप्यं तद्धीन-
मफलं स्मृतमिति ॥ अतएव शिष्टागोमुखाकारे वस्त्रे करं प्रवेश्य
जपन्ति ॥ उक्तंचैतद्वचनादप्येऽनुपदमेवाऽऽचारार्कं ॥ अतएव तिर्य-
क्संचिका कल्पिता केनचिद्वृद्धिमता रुद्धेन जपशीलेन जपार्थं
साच गोमुखीति व्यवहियते लोकैरिति ॥ आस्तामेतत् ॥ अथ ज-
पविषयेऽस्माकं तु गायत्रीजपोंऽंगुलिपर्वभिर्वैष्णवमंत्रजपश्च तुल-
सीकाष्ठमालयेत्येव मुख्यः शिष्टाचारः ॥ आचारार्कं जपमाला-
निर्णयानंतरं ॥ एतच्च गायत्रीजपातिरिक्तजपे ज्ञेयं ॥ उक्तंच मा-

लाकरणं ब्रह्मयामले गायत्रीकल्पेच ॥ पर्वभिस्तु जपेद्देवीं माला-
चाऽन्यजपे स्मृता ॥ गायत्र्यावेदमूलत्वाद्देदः पर्वसु गीयते ॥ आर-
भ्याऽनामिकामध्यं पर्वाण्युक्तान्यनुक्रमात् ॥ तर्जनीमूलपर्यंतं ज-
पेद्दशसु पर्वसु ॥ मध्यमाङ्गुलिमूले तु यत्पर्वद्वितयं भवेत् ॥ तं वैमेरुं
विजानीयाज्जपे तं नाऽतिलंघयेत् ॥ आरभ्याऽनामिकामूलात् प्राद-
क्षिण्येन वै क्रमात् ॥ मध्यमामूलपर्यंतं जपेद्दशसु पर्वसित्यादिव
चनाऽनुगृहीतत्वात् ॥ अतः कथमपि न रुद्राक्षमालायाएव गायत्री
जपे सर्वेषामावश्यकत्वं सिद्ध्यतीति व्यर्थोऽयं प्रश्नः ॥ अतः ॥ न भ-
स्मधारणं नाऽपि जपोरुद्राक्षमालया ॥ आवश्यकस्तु सर्वेषां वै-
ष्णवानां कुतस्तराम् ॥ १ ॥

अथैतत्प्रधानप्रश्नाऽनुबन्धी पंचमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

भगवत्पूजनसमये कानि पात्राणि शस्तानि ॥ ६१ ॥

॥ उत्तरं ॥

पुराणे पंचरात्रादौ पूजायाः प्रक्रमे प्रभोः ॥ प्रोक्तानि यानि पात्राणि
पवित्राणि पुरातनैः ॥ १ ॥ स्वसंप्रदायप्राप्तानि रचितान्युचितानि तु ॥
सुवर्णताम्रदुर्वर्णकांस्याद्यैः शुद्धधातुभिः ॥ २ ॥ यथाकालं यथा-
कर्म यथाशक्ति यथाऽश्रमं ॥ प्रशस्तानि समस्तानि शास्त्राचारा-
ऽविरोधतः ॥ ३ ॥ अथ पात्रनिर्णयस्य नारदपंचरात्रादिग्रंथेषु वि-
स्तीर्णत्वेऽपि भवत्संतोषार्थं किञ्चिदुच्यते ॥ तत्र स्कांदे मार्गशीर्ष-
माहात्म्यनवमाध्याये स्वनैवेद्यनिर्णयमुपक्रम्य ब्रह्माणं प्रति भग-
वान् ॥ (श्लो० ३) आदौहिरण्यं पात्रं तदभावे च राजतं ॥

तदभावे च पालाशं विस्तीर्णं बहुसुंदरं ॥ कचोलाः शतशः कार्याः
 पात्रे वै परितोऽनघा॥तन्मध्ये व्यंजनादेयानानाफलमयाः शुभाः ॥
 तथा ॥ (श्लो० ६) नानाव्यंजनसंरुद्धं त्रिभिः पंक्तिभिरेव च ॥
 निम्बूरसेन चोद्रेण फलमूलयुतेन चा॥तथा ॥ (श्लो० ९) प्रहेल
 नास्तथा कार्याः कचोलशतसंकुलाः॥तथा ॥ (श्लो० ११) क-
 चोले सुप्रभे वत्स स्थितं कांचनसुप्रभम्॥घृतं सुवासितं प्रीत्या देहि
 त्वं मम भोजने इत्यादि॥नारदपंचरात्रे चतुर्थरात्रे नवमाध्याये श्री
 महादेवः॥(श्लो० १)परिभाषामथो वक्ष्ये उपचारविधौ हरेः॥द्रव्या
 णां यावती संख्या पात्राणां द्रव्यसंगतिरित्युपक्रम्य॥हाटकं राजतं
 ताम्रमारकूटं मृदादिना ॥ उपचारविधावेतद्द्रव्यमाहुर्मनीषिण इति॥
 आरकूटं पित्तलं ॥ रीतिः स्त्रियामारकूटइत्यमरोक्तेः ॥ तथा तत्रै-
 व॥(श्लोक ५) प्रोक्तमाचमनं कांस्ये॥इदमशक्तविषयं ॥ तत्रैव ॥
 स्वर्णाद्याभरणान्येव मुक्तारत्नयुतानि च ॥ चंदनागुरुकर्पूरपद्मगंध-
 पलावधि ॥ नानाविधानि पुष्पाणि पंचाशदधिकानि च ॥ कां-
 स्यादिनिर्मिते पात्रे धूपगुग्गुलुकर्मभागिति ॥ संप्रदायेतु चंदनधूप-
 एव प्रसिद्धः ॥ बहुवचनप्रशस्तत्वादित्यन्यदेतत् ॥ तथा ॥ कार्याः
 ताम्रादिपात्रे तक्षीतये हरिमेधसइति ॥ अयं सर्वोऽपि पात्रनिय-
 मोविभवविषयकः ॥ यथोक्तं तत्रैवोपसंहारे ॥ (श्लो० १४) त-
 त्सतोऽयं विधिः प्रोक्तोविभवे सति सर्वदा ॥ एषामभावे सर्वेषां य-
 थाशक्त्यभिपूजयेत्॥सर्वभोगान्वितोभूत्वा ब्रजेदंते हरेः पुरमिति॥एवं
 गौतमतंत्रेऽपि तत्रतत्र भगवत्पूजोपयोगिपात्रनिर्णयोऽस्ति ॥ यथा
 नवमाध्याये ॥ (श्लो० ५९) तद्वक्षिणे तु शंखं वा ताम्रं चाऽप्यथ
 मार्तिकं॥पात्रमेकं निधायाऽथ तथा जलेन पूरयेत् ॥ ताम्रपात्रं च

विप्रर्षे विष्णोरतिप्रियं मतं॥तत्रैव सर्वपात्राणां मुख्यं शंखं प्रकी-
र्तितं ॥ मृत्पात्रं च तथा प्रोक्तं सुवर्णं राजतं तथा ॥ पंचपात्रं हरेः
शुद्धं नाऽन्यत्तत्र नियोजयेदिति॥तथा तत्रैव दशमाध्याये॥(श्लो०
११७) एवं वा पूजयेत् कृष्णं यथावित्तानुसारतः ॥ इह भुक्त्वा-
वरान् भोगानंते तु हरितां व्रजेत् ॥ अगुरुक्षीरगुग्गुलसितामधुसुचं-
दनैः ॥ ११८ ॥ सारांगारे विनिक्षिप्तैर्नासाधोधूपमर्पयेत् ॥ वन-
स्पतिरसोत्पन्नोगंधाढ्योगंधउत्तमः ॥ आग्नेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं
प्रतिगृह्यतां ॥ वर्त्या कर्पूरगर्भिण्या सर्पिषा तिलजेन वा ॥ १२० ॥
संस्थाप्य स्वर्णपात्रादौ सुदीप्तशिखया ततः ॥ अर्घोदकेन संस्कृत्य
तंदजाय निवेदयेत्॥उत्तार्य दृष्टिपर्यंतं घंटां वामदिशि स्थितां॥वा-
दयन् वामहस्तेन दक्षहस्तेन चाऽर्पयेत्॥सुप्रकाशोमहातेजाः सर्वत्र
तिमिरापहः ॥ सबाह्याभ्यंतरं ज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगृह्यतां ॥ स्वर्णे वा
ताम्रपात्रे वा रौप्ये वा पांकजे दले॥सितोपदंशशाल्यन्नं सगुडं म-
धुना युतं ॥ दधिदुग्धघृतोपेतं कदल्यादिफलान्वितं ॥ आनीय दे-
वपुरतोऽर्घतोयंच विनिक्षिपेदिति ॥ सारसंग्रहे हारीतः ॥ योनि-
त्यमर्चयेद्देवं यावज्जीवमतंद्रितः ॥ गंडकी गोमतीचक्रं तुलसी ता-
म्रभाजनं ॥ घंटानादं शंखतोयमष्टमं चानुलेपनं ॥ सर्वेषामप्य-
लाभे तु शंखमेकं विशिष्यते ॥ शंखोदकं सदा पूतमतिप्रियतरं ह-
रेरिति ॥ कमलाकरभट्टाऽऽन्हिके ॥ शंखतीर्थं क्षिपेन्मूर्ध्नि विष्णुपा-
दोदकं पिवेत् ॥ पादोदकप्रकारः ॥ उदकं चंदनं चक्रं शंखश्च तु-
लसीदलं ॥ घंटा पुरुषसूक्तं च ताम्रपात्रमथाऽष्टमं ॥ शालग्राम-
शिला मुख्या नवभिस्तीर्थमुत्तममिति ॥ तत्रैव स्मृतिः॥शंखोदके-
न स्नानं तदतिप्रियतमं हरेः॥शंखोदकेन संप्रोक्ष्य पूजोपकरणानि

वै॥दक्षिणे घृतदीपं च वामे तैलस्य दीपकमिति॥तत्रैव वसिष्ठः॥धूपे
 दीपे च नैवेद्ये स्नाने चैव विशेषतः ॥ घंटानादं प्रकुर्वीत नानावा-
 दिन्नकं तथेति॥पुनर्गौतमतन्त्रे षोडशाऽध्याये॥(श्लो० ४६)सितोपदं-
 शमन्त्रं च स्वर्णपात्रे निवेदयेत्॥अथवा रौप्यपात्रे च ताम्रपात्रे ऽथवा
 पुनः॥अभावात् पद्मपात्रे वा अन्यथा नरकं व्रजेत्॥सुवर्णचपके वा-
 थ रौप्ये वा विधिना ततः॥सशर्करं पक्कदुग्धमन्त्रं व्यंजनपायसं॥ना
 नाविधोपहाराणि गोविंदाय निवेदयेदिति ॥ पुनस्तत्रैव षोडशाऽ-
 ध्याये॥(श्लो० ७०) रजताऽऽरचिते पात्रे खंडदुग्धं निवेदयेदिति ॥
 तत्रैव ॥ (श्लो० ९०) एवमभ्यर्च्य विधिना कांस्ये वा राजताऽ-
 न्विते ॥ पात्रे दुग्धं निवेश्याऽथ मिथुनेभ्यस्तथाऽर्पयेदिति ॥ मिथुने
 भ्यः राधिकाद्यैकैकपत्नीसाहित्येन प्रकृतिभ्योभगवद्युग्मेभ्यः ॥ प-
 राशरमाधवीये तृतीयाऽध्याये श्राद्धप्रकरणे ॥ राजतं पात्रं पित्र्ये
 विनियुज्यते न देवे ॥ तदाह मत्स्योराजतं पात्रमधिकृत्य ॥ शिव-
 नेत्रोद्भवं यस्मादतस्तत्पितृवृहृभं ॥ अमंगलं तद्यत्नेन देवकार्येषु व-
 र्जितमिति॥इति देवकार्ये रजतनिषेधः सतु मत्स्यपुराणे श्राद्धं प्र-
 कृत्योक्तः ॥ माधवेनाऽपि श्राद्धप्रकरणएवोदाहृतइति विश्वदेवका-
 र्यविषयकएव ॥ भगवत्पूजायां तत्रतत्र स्मृतिपुराणेषु रजतपात्रा-
 णामपि विधीयमानत्वान् ॥ आचाराऽऽदर्शे देवपूजानिरूपणात्
 प्राक् योगियाज्ञवल्क्यः ॥ सौवर्णं राजतं ताम्रं मुख्यं पात्रं प्रकी-
 र्तितं ॥ तदभावे स्मृतं पात्रं स्रवते यन्न धारितमिति ॥ आचारप्र-
 काशे धूपदीपांतां विष्णुपूजां निरूप्य अथ नैवेद्यपात्रं स्कांदे ॥ हे
 रण्यं राजतं, कांस्यं ताम्रं मृन्मयमेव च॥पालाशं पद्मपात्रं वा पात्रं
 विष्णोरतिप्रियं॥वाराहे॥सौवर्णं राजतं कांस्यं येन दीयेत प्रापणं॥

तानि सर्वाणि संत्यज्य ताम्रं तु मम रोचत इत्युक्तं॥ तत्र जलार्पणे द्विमु-
 खमेव रजतादिपात्रं भृंगारशब्दवाच्यं प्रसिद्धं॥ यज्ञपात्रत्वात्॥ पूजा-
 क्रमेऽपि प्रशंसितत्वाच्च॥ देवतास्नापनं तु सुवर्णरूप्यताम्रान्यतमपा-
 त्रैरेव कार्यं न तु कांस्यपात्रेण॥ प्रजापतिस्मृतौ ॥ कांस्यपात्रच्युतं
 वारि स्नाने च देवतार्चने॥ श्वानमूत्रसमं तोयं पुनः स्नानेन शुद्ध्य-
 तीति तन्निषेधात्॥ लोहपात्रे तु नान्नं निवेदनीयं॥ तत्र भोजने दाने
 च निषेधात्॥ यथाह स्वस्मृतौ वृद्धात्रिः॥ (श्लो० ४३) आयसेन तु
 पात्रेण यदन्नमुपदीयते ॥ श्वानविष्टासमं भुंक्ते दाता च नरकं व्र-
 जेदिति ॥ नचैवं कांस्यपात्रस्याऽपि भोजने निषिद्धत्वान्नैवेद्यादि-
 पु तन्निषेधप्रसंगः ॥ तत्र भोजननिषेधस्य यतिविषयकत्वात् ॥
 यथाह सएव ॥ नच कांस्येषु भुंजीयादापद्यपि कदाचन ॥ मला
 शाः सर्वएवैते यतयः कांस्यभोजनाः ॥ ४८ ॥ कांस्यकस्य च य-
 त्पात्रं गृहस्थस्य तथैवच॥ कांस्यभोजी यतिश्चैव प्रामुयात्किल्बि-
 पं परमिति ॥ आचारार्के पूजाप्रकरणे पाद्ये ॥ नैवेद्यपात्रं वक्ष्या-
 मि केशवाय महात्मने॥ हिरण्यं राजतं कांस्यं ताम्रं मृन्मयमेव च ॥
 पालाशं पद्मपत्रं वा पात्रं विष्णोरतिप्रियं ॥ हविः शाख्योदनं दि-
 व्यमाज्ययुक्तं सशर्करं ॥ नैवेद्यं देवदेवाय यावकं पायसं तथा॥ नै-
 वेद्यवस्त्वलाभेतु फलानि विनिवेदयेत् ॥ फलानामप्यलाभे तु तो-
 यान्यपि निवेदयेदिति ॥ धर्मप्रवृत्तौ पूजाप्रक्रमे ॥ मृन्मये भिन्न-
 पात्रे च पापाणे लोहकाष्ठजे ॥ प्लुवे करभूमौ च नैवेद्यं नच दा-
 पयेत् ॥ सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यं पालाशमेवच ॥ नैवेद्याद्यतप-
 त्रं च पात्रं विष्णोरतिप्रियमिति ॥ कमलाकरान्हिके ब्रह्मपुराणे
 भगवतोक्तेषु द्वार्त्रिशदपराधेषु ॥ मृन्मये भिन्नपात्रे वा पालाशे

लोहकाष्ठजे ॥ पल्लवे करभूम्योर्वा नैवेद्यं मम चार्पयेदिति तथा
निवेदनमपराधत्वेनोक्तं ॥ इह मृन्मयनिषेधः शक्तविषयः शाल्या-
दिमुख्यान्जानां नित्यं निवेदनविषयोवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ कमला-
करभट्टान्हिके भगवत्पूजाप्रक्रमे स्मृतिः ॥ अर्घ्यं पुष्पफलेष्वैव च
दनेन समन्वितं ॥ ताम्रपात्रस्थितं तोयं हरये तन्निवेदयेत् ॥ तथा
तत्रैव नैवेद्यपात्रमुक्तं स्कादे ॥ हिरण्यं राजतं कांस्यं ताम्रं पा-
लाशपत्रकं ॥ नैवेद्यार्थं प्रशंसन्ति पूर्वाऽभावे परंपरमिति ॥ एवं दि-
ङ्मात्रेणोह किञ्चिद्दर्शितं ॥ विस्तरतस्तु यथांतरेषु पात्रनिर्णये कृतए-
व ॥ मयाऽपि स्वतंत्रतया अन्यत्र कर्तव्यएवेति नेह तन्यते ॥ एवं ॥
पूजोपयोग्यपात्राणि पंचरात्रादिषु स्फुटं ॥ प्रोक्तानि संप्रदाये स्वे-
यानि सम्मानितानि च ॥ १ ॥ तैर्यथार्हं हिरण्यादिशुद्धधातुज-
भाजनैः ॥ सभाजनं भगवतोनिर्णीतं नः सभाजनैः ॥ २ ॥

अथ प्रक्रांतप्रधानप्रश्नाऽनुबन्धीषष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

गंगाजलेन भगवतः स्नानं समीचीनं न वा ॥ ६२ ॥

(अस्याऽयमाशयोक्तवेत् ॥ पाद्मगोदामाहात्म्यादिषु विवाहसमये-
पार्वतीदर्शनात् स्कन्धरेतसोवेधसः पापापनोदाय शिवेन सर्वती-
र्थजलपूर्णः कर्मडलुस्तस्मै दत्तः ॥ तेनैव जलेन ब्रह्मणा त्रिविक्र-
मावतारे भगवत्स्मरणः क्षालितइति प्रसिद्धं ॥ श्रीभागवतपंचम-
स्कंधादिषु च तदा भगवन्मुखेन ब्रह्मांडभेदे बाह्यजलधाराऽपि प्रा-
प्तेत्युच्यते ॥ अतएव विष्णुपुराणादिषु द्वितीयांशद्वितीयाध्याये ॥
(श्लो० ३१) विष्णुपादविनिष्क्रांता स्नावयित्वेदुमंडलं ॥ समंता-
द्ब्रह्मणः पुर्यां गंगा पतति वैदिवइत्यादिषु सर्वत्रैव भगवच्चरणोदक-

रूपत्वं तस्यानिरूपितमिति तद्भक्तानां शिवादीनामेव स्वमूर्ध्नि वि-
ष्णुपद्यास्तस्याधारणमुचितं ॥ उक्तंच श्रीभागवते द्वितीयस्कंधे ॥
यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शि-
वोऽभूदिति॥ननु भगवतः स्वचरणोदकेन स्नानादिकं योग्यमिति॥)

॥ उत्तरंतुब्रूमः ॥

भगवतोऽवयवविभागप्रदर्शनमैच्छिकमेव ॥ वस्तुतस्तस्य सर्वतः
पाणिपादांतत्वात्॥तैत्तिरीये॥विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतोमुखोविश्वतो-
हस्तउतविश्वतस्पादिति सर्वतः पाणिपादांतं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं॥
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृच्य तिष्ठतीत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ श्वे-
ताश्वतरे तु सर्वतः पाणिपादंतदिति पाठः॥अतः सर्वत्रैव सच्चिदा-
नंदपूर्णत्वाऽविशेषात् अवयवविभागप्रदर्शनस्यैच्छिकत्वाद्भक्तुतः
सर्वतः पाणिपादांतत्वाच्च भगवदवयवेषु नित्यसिद्धसच्चिदानंदरूपे-
ष्वनौपाधिकेषु न प्राकृतमनुप्याद्यवयववदुत्तमाधमभावोवक्तुं श-
क्यइति चरणवत्तदुदकस्याऽऽधिदैविकरूपत्वात्तेन तदर्चनादौ न
कोऽपि दोषः ॥ एवमेवच सति वटपत्रपुटशायिना भगवता स्वमु-
खे निक्षिप्य स्वचरणांगुष्ठश्रूप्यतइति पुराणप्रसिद्धिः संगच्छते ॥
कथमन्यथा अत्युत्तमावयवे मुखे प्राकृतदृष्ट्याऽधमावयवस्य च-
रणस्य निक्षेपोयोग्यः स्यात् ॥ किंचाऽस्ति गंगायामाधिदैविका-
दिभेदेन त्रैरूप्यं ॥ चरणोदकस्य स्वल्पत्वात् बाहुल्यार्थं चर्मण्व-
त्यादिनद्यंतरोदकवर्षोदकादिप्रवेशश्च ॥ तत्राऽऽधिदैविक्यादेवता-
रूपायाः संबंधात् पवित्रतमेन सर्वतीर्थोत्तमेनाऽऽध्यात्मिकजलेन
भौतिकजलेन च भगवत्पूजादिकरणे न कोपि शंकाऽवकाशः ॥

शास्त्रेषु ब्रह्मद्रवत्वकथनाच्च॥अतएव पुराणादिषु भगवत्पूजायां त-
ज्जलस्योत्कर्षो निरूप्यते॥यथा निर्णयसिद्धौ तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्द्धे
बृहन्नारदीये॥वर्ज्यं पर्युपितं पुष्पं वर्ज्यं पर्युपितं जलम्॥न वर्ज्यतुल-
सीपत्रं न वर्ज्यं जान्हवीजलमिति॥स्कांदे मार्गशीर्षमाहात्म्याऽष्ट-
माध्यायेऽपि भगवत्स्नानाऽचमनाद्युपयोगिजलपत्रपुष्पादिनिर्णये
इदमेव वाक्यं दृश्यते॥आचारप्रकाशे च पारिजाते॥जलं पर्युपितं
त्याज्यं पत्राणि कुसुमानि च ॥ तुलस्यगस्यविल्वानि गंगं-वारि-
न दुप्यतीति ॥ धर्मप्रवृत्तौ चेदं विष्णुपूजायामुदाहृतं॥आचारार्के
पूजाप्रकरणे स्कांदे ॥ गंगाजलं ज्यहाद्वांसं पूजने भक्तिसंयुतैः ॥
सारसंपहे स्कांदे॥न विप्रसदृशं पात्रं न दानं सुरभीसमं ॥ नच गं-
गासमं तीर्थं न पत्रं तुलसीसमं ॥ नारदपंचरात्रे च प्रथमरात्रत्र-
योदशाध्याये ॥ (श्लो० १७) पूतश्च पावनो वह्निर्जलं च तुल-
सीदलं ॥ पूतान्येव हि तीर्थानि गंगादीनि च गायकेति॥तत्रैव द्वि-
तीयरात्रतृतीयाध्याये ॥(श्लो० ८९)पवित्राणि च तीर्थानि तुलसी-
चाऽपि जान्हवीति ॥ कमलाकरभट्टान्हिके भगवत्पूजानिरूपणे ॥
आसनं कल्पयेद्भैरवं नानारत्नविभूषितं ॥ पाद्यं देवाय दातव्यं गं-
गातोयं सचंदनमिति ॥ तत्रचाऽऽचारप्रदीपे॥ जलं पर्युपितं त्याज्यं
पत्राणि कुसुमानि च ॥ तुलस्यगस्यविल्वादि गंगावारि न दुप्यती-
ति॥एवं तत्र तत्र भगवत्पूजाप्रक्रमे प्रशंसितस्य गंगाजलस्य तत्त्वाना-
द्यर्थमेवोपयोगोऽभिप्रेतइति निश्चीयते ॥ किंच ॥ साधारणज-
लेष्वपि गंगायमुनाद्यावेशेनैव भगवत्पूजोपयोगित्वं भवतीति ज्ञा-
यते ॥ तत्रतत्र ग्रंथेषु पूजोपयोगिजले मंत्रैस्तदाह्वानस्य विधाना

त् ॥ यथा कृष्णाराधनपद्धतौ शंखतोये गङ्गचयमुनेऽचैवेत्याह्वानं
 कलशे किञ्चिज्जलनिक्षेपश्च निरूपितः ॥ देवपूजाग्रंथे तु कलश-
 एव तदावाहनमुक्तं ॥ इदं सर्वत्र प्रसिद्धमेवेति किं बहुना ॥ अ-
 पिच ॥ तत्रैव पञ्चामृतस्नानोत्तरं ॥ श्रीखंडं चंदनोपेतं कस्तूर्यादि-
 समन्वितं ॥ गंगाजलविमिश्रं च गंधस्नानं समर्पयेदिति वचनोप-
 न्यासपूर्वकं स्पष्टमेव गंगाजलेनाऽभ्यंगसमर्पणमुक्तं ॥ एवं कंठरवे-
 ण स्नानादौ गंगाजलोपयोगविधायकानि वचनांतराण्यपि तत्र-
 तत्र प्रसिद्धान्येव ॥ अन्यच्च ॥ यदि सर्वथा चरणोदकत्वेन भगव-
 दनुपयोगित्वमेव तस्य स्वीक्रियेत तर्हि तेन तत्तर्पणमयुक्तं स्यात् ॥
 विधीयते च तद्वैतमतं च चतुर्विंशाऽध्याये ॥ (श्लो० १००) म-
 त्स्यंडीकवलीदुग्धगुडपायसतच्छ्रिया ॥ तर्पयेद्युतं मंत्री गङ्गियेन
 जलेन वै इति ॥ अत्रैव पञ्चविंशाऽध्याये ॥ (श्लो० १०) पलाशैः
 कुसुमैर्हुत्वा दिव्यज्ञानमवाप्नुयात् ॥ पूर्ववत्तर्पणं कुर्यात्सर्वाङ्गीष्टानि
 साधयेदिति ॥ पूर्ववद्गंगाजलेन ॥ अपिच यहिलतया भगवच्चरणसं-
 बन्धित्वात्तदनुपयोगित्वमेवाऽस्य यद्युच्येत तर्हि पद्माभूमिर्दिशः श्रो-
 त्रात् भूर्लोकः कल्पितः पद्मा यौः शीर्षमाशाश्रुतिरंघ्रिरुर्वीत्यादिश्रुति-
 पुराणादिवचनेभ्यो भूमिलोकस्य भगवच्चरणोत्पन्नत्वात्तद्रूपत्वाच्चा-
 ऽत्रोत्पन्नानां सर्वपदार्थानां भगवत्पूजाऽनुपयोगितयाऽस्मिँल्लोके
 भगवत्पूजादिसन्मार्गा एवोच्छिद्येरन् ॥ तथाच सति न कस्याऽपि
 मोक्षादिकमपि स्यादिति नैतत् सारं ॥ अत आधिदैविकरूपत्वाद्गं-
 गाजलेन भगवत्सेवनादौ न कोपि दोषलेशोऽपीति संक्षेपः ॥ वि-
 स्तरस्तु विष्णोर्नुकंवीर्याणि चस्कंभयःस्वरहसा यावैलसच्छ्रीतु-
 लसीविमिश्रेत्यादीनां व्याख्यानात् ग्रहस्तवादादेश्चाऽवगंतव्यः ॥ अ-

तएवैतत् सर्वं त्वदि कृत्याद्भुः पंचमस्कंधनिबंधे श्रीमदाचार्याः ॥
 (श्लो० ७८) जलेनाऽप्युत्तमा सेयमिति गंगाऽवतारणं ॥ सर्वत्र
 तस्याः संबंधदति भेदानिरूपिताः ॥ ऊर्ध्वपादाद्विनिष्क्रांता जघ-
 ने पतति स्फुटं ॥ चरणस्याऽऽधिदैवत्वान्न दूषणमिहाऽण्वपि ॥ गं-
 गाजलेन पूजादि सर्वं कार्यमिति स्थितिरिति ॥ अतः समयमव्ययं
 मंगलं नः ॥ उत्तमाऽधमभावस्याऽभावात्प्राकृतवद्धरौ ॥ पुराणादौ
 प्रभोः पूजाप्रक्रमेषु प्रशंसनात् ॥ १ ॥ आधिदैवादिभेदेन वैविध्या-
 ज्ञान्द्वीभवं ॥ मुरारिस्नापने वारि पुण्यकारि विचारितं ॥ २ ॥

॥ अथैतत्प्रश्नाऽनुबंधी सप्तमः प्रश्नः ॥ ७ ॥

भवत्संप्रदायरहितविद्वत्तादिगुणयुक्तब्राह्मणेन दृष्टमन्नं

भोज्यं न वा ॥ ६३ ॥

॥ उत्तरं ॥

आहारस्य रहस्यत्वविधानान्छादिते स्थले ॥ कर्त्तव्यताविधा-
 नाच्च तत्तादृशवत्तया ॥ १ ॥ तथैवाऽस्मत्कुलाचाराहोकादृशो-
 परूपणात् ॥ तथैव चाऽऽत्मसंतोषात् पार्कदेवार्चनादिषु ॥ २ ॥
 दृष्ट्यंतरालचैलानां निबंधनविधानतः केनाऽपि नः संप्रदाये स्थि-
 तेनाऽप्यस्थितेन वा ॥ ३ ॥ विदुषाऽविदुषावाऽपि दृष्टमन्नं न भु-
 ज्यते ॥ पूर्वैर्भुक्तं तु यददृष्टं तददृष्टं खलु भुज्यते ॥ ४ ॥ तथाहि ॥ प-
 राशरमाधवीये प्रथमाध्याये आन्हिकप्रकरणे हारीतः ॥ आहारंतु
 रहः कुर्यात् विहारं चैव सर्वदा ॥ गुप्ताभ्यां लक्ष्मीयुक्तः स्यात्

प्रकाशे हीयते श्रियेति ॥ मदनपारिजाते तु भोजनविधौ देवलो-
 हारीतश्च ॥ गुप्ताभ्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात् प्राकाशे हीयते श्रियेति॥
 पूर्वाद्धं तदेव ॥ आचारार्के स्मृतिचंद्रिकायामाचारप्रदीपे कमला-
 करान्हिकादिषु चेदमुपन्यस्तं ॥ आचारमाधवेऽपि भोजनविधौ
 बोधायनः॥सर्वाऽऽवश्यकवसानेषु प्रक्षालितपाणिपादोऽपआचम्य
 शुचौ संवते देशे प्राङ्मुख उपविश्येत्यादि प्रजापति मनसा ध्याये-
 दित्यंतं ॥ अत्र अन्ने दृष्टिपातवारणाय संवते देशे इति वस्त्रभि-
 र्याद्यन्यतमाच्छादितत्वं देशविशेषणं ॥ अत्रैवाऽप्ये ॥उशना ॥ना-
 ऽदत्वा नृष्टमश्नीयाद्ब्रह्मणां चैव पश्यतां॥अश्नीयुर्वहवश्चैव तथा नै-
 कस्य पश्यतइति ॥ तत्रैव तृतीयाऽध्याये श्राद्धप्रकरणे याज्ञव-
 ल्क्यः ॥ परिश्रिते शुचौ देशे दक्षिणाग्रवणे तथेति॥ परिश्रिते परि-
 तः प्रच्छादिते शुचौ गोमयादिनोपलिप्ते इति माधवोव्याचख्यौ ॥
 अत्र परिश्रितइति दृष्टिदोषवारणार्थं ॥ किंच ॥ केनाऽपि दृष्टम-
 न्नं नाऽस्माभिर्भोज्यमित्यस्माकं व्रतं ॥ नहि तल्लोपोयोग्यः ॥ उप-
 पातककृत्वात् ॥ यथाह तृतीयाऽध्याये उपपातकगणनायां याज्ञ-
 वल्क्यः ॥ (श्लोक ३२) कौटिल्यं व्रतलोपनमिति ॥ अत्र व्रत-
 शब्दस्य ईदृशवैष्णवादिधृतनियमपरत्वं नतु स्नातकादिव्रतपरत्व-
 मिति मिताक्षरायां स्पष्टं भाति ॥ अपिच ॥ अस्माकं कुलपरंपरा-
 प्राप्तोऽयमितरदृष्टान्नाभोजनरूपो धर्मः सोऽप्यवश्यं पालनीयः॥य-
 थोक्तमाचारमाधवप्रथमाध्याये महाभारते आनुशासनिके पर्वण्यु-
 मामहेश्वरसंवादे ॥ धर्माश्चतुर्विधालोके श्रुतिभेदमुखोद्भवाः ॥ दे-
 शधर्माश्च दृश्येते कुलधर्मास्तथैव च ॥ जातिधर्मावयोधर्मागुण-
 धर्माश्च शोभने॥ शरीरकालधर्माश्च आपद्धर्मास्तथैवच ॥ एतद्ध-

र्मस्य मान्यत्वं क्रियते लोकवासिजिरिति ॥ अतएव श्राद्धादिष्व-
 पि वंशधर्मानुसारः स्मर्यते ॥ यथाह निर्णयसिधौ पृथ्वीचंद्रोदये
 च दृढपराशरः ॥ मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्विष्टं मृतेऽहनि इत्यु-
 क्ताह ॥ देशधर्मं समाश्रित्य वंशधर्मं तथा ऽपरे ॥ स्मरयः श्राद्धमिच्छं-
 ति पार्वणं च क्षयाऽन्वपीति ॥ एवमितरदृष्टान्नभोजनरूपोऽपि वं-
 शधर्मोऽनुल्लंघनीयः ॥ अतएव मनुरप्याह चतुर्थाध्याये ॥ (श्लो०
 १७८) येनाऽस्य पितरोयातायेन याताः पितामहाः ॥ तेन या-
 यात्सतां मार्गं तेन गच्छन्नरिप्यतइति ॥ मिताक्षरायां तु न दुष्यती-
 ति पाठः ॥ अतोराज्ञाऽपि नैतद्विषये बलात्कारः कार्यः ॥ शास्त्रवि-
 रोधाऽभावात् ॥ यथाह आचाराऽध्याये राजधर्मप्रकरणे याज्ञव-
 ल्क्यः ॥ (श्लो० १५) यस्मिन्देशे यआचारोव्यवहारः कुलस्थि-
 तिः ॥ तथैव परिपाल्योऽसौ यदा वशमुपागतइति ॥ पुनस्तत्रैव ॥
 (श्लो० ५२) कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जानपदानपि ॥
 स्वधर्माच्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथीति ॥ विनीय यथा
 ऽपराधं दंडयित्वा ॥ तथाच येषां यः कुलधर्मस्तत्रैव ते राज्ञा प्रव-
 र्त्तनीयाः ॥ किंच ॥ अस्माकं तदभोजनमेव पारंपरिकलोक-
 संप्रदादपि धर्मत्वेन प्राप्यते ॥ उक्तंच पराशरमाधवीये प्रथमाध्या-
 ये आनुशासनिके पर्वणि ॥ धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रु-
 तिः ॥ द्वितीयं धर्मशास्त्रं तु तृतीयं लोकसंग्रहइति ॥ अतोलोकवि-
 द्वेवादपि सर्वलोकदृष्टान्नं नाऽस्माभिः स्वीकर्तव्यं ॥ लोकविद्विष्ट-
 स्य धर्मस्याऽप्यननुष्ठेयत्वात् ॥ उक्तंच मनुना ॥ अस्वर्ग्यं लोक-
 विद्विष्टं धर्ममप्याच्चेन्नत्विति ॥ एतदेवाऽऽश्रित्य मिताक्षरायां प्रथ-
 माध्याये गृह्यप्रकरणे ॥ (श्लो० १३) महोक्षं वामहाजं वेत्यत्र

मधुपर्के पशुवधस्य ॥ तथा तृतीयाध्याये (श्लो० १८) त्रिरात्रं
 दशरात्रं वेत्यत्र चतुर्थे दशरात्रं स्यादित्यस्यच विगानं स्वीकरोति
 विज्ञानेश्वरः ॥ अतएव च शिष्टयाज्ञिकाआनुवंध्याख्यमैत्रावरुण-
 पशोः स्थाने मैत्रावरुणीमामिक्षामेव कुर्वति॥पुनश्चतुर्थाऽध्याये म
 नुः ॥ (श्लो० १७६) परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ॥
 धर्मं चाप्यसुखोदकं लोकविक्रुष्टमेव च इति॥ पराशरमाधवीये च
 प्रथमाऽध्याये प्रातःप्रबोधकालविचारे विष्णुपुराणे ॥ परित्यजेदर्थ
 कामौ धर्मर्पाडाकरौ नृपा॥ धर्ममप्यसुखोदकं लोकविविष्टमेवचेति॥
 अपिच बहुभिरनुष्ठीयमानस्योद्ध्यमानस्य वा धर्मशास्त्राऽप्रसिद्ध-
 स्याऽप्याचारस्याऽस्तिप्रामाणिकत्वं किंपुनस्तत्प्रसिद्धस्य॥उक्तंच स्व
 स्मृतावत्रिणा (श्लो० ३०२) हास्येऽपि बहवोयत्र विना धर्मं वदन्ति
 हि॥विनाऽपि धर्मशास्त्रेण सधर्मः पावनः स्मृतः॥अन्यच्चैतद्भोजनेऽ-
 स्मदीयैः सद्भिरपि निंदा क्रियते ॥ पराशरमाधवीये तृतीयाध्याये
 श्राद्धवर्ज्यब्राह्मणेपु मनुः॥ आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनक-
 स्तथा॥रूपिजीवी शिल्पजीवी सद्भिर्निन्दितएवचेति॥अत्रैव यमः ॥
 सद्भिश्च निदिताऽऽचारः स्वकर्मपरिवर्जकइति गणयित्वा ऽप्ये उ-
 पसंहरति॥चतुराश्रमवास्याश्च सर्वे ते पंक्तिदूपकाः॥इत्येतैर्लक्षणैर्यु-
 क्तास्तान् द्विजान्ननियोजयेदिति॥अतः काऽपि स्थित्वा नाऽयं स्वा-
 चारोऽस्माभिर्लघनीयः ॥ (अ० १श्लो० ४७) उपित्वा यत्रतत्राऽ-
 पि स्वाचारं न विवर्जयेदिति बृहत्पराशरोक्तेः ॥ दक्षोऽप्यान्हिकमु-
 पक्रम्याऽऽह ॥ (श्लो० १७) उदयास्तमनं यावन्न विप्रः क्षणि-
 कोभवेत् ॥ नित्यनैमित्तिकैर्युक्तः काम्यैश्चाऽन्यैरगर्हितैरिति ॥ अ-
 गर्हिताचाराश्च प्रकृतसदृशाः ॥ अपरं चाऽस्मिन्नुत्तरतरेऽवसरे न-

हि सर्वजनानां रहस्यानि प्रकाशानि च मुक्तदुष्कृतानि ज्ञातुं श-
 क्यंत इति न हि सर्वैः सह दृष्टस्पृष्टान्नभोजनादिरूपो व्यवहारददानीं
 योग्यः ॥ तादृशपातकिदृष्टान्नभोजने निषेधं त्वाह संवर्तः ॥ अन्नं
 पर्युषितं भुक्त्वा केशकीटैरुपद्रुतं ॥ पतितैः प्रेक्षितं वाऽपि पंचगव्यं
 द्विजः पिबेदिति ॥ मनुरपि चतुर्थाध्याये ॥ (श्लो० १०७) मत्तकु-
 द्धातुराणां च न भुंजीत कदाचन ॥ केशकीटाऽवपन्नं च पदा स्पृ-
 ष्टं च कामतः ॥ भ्रूणघ्रावेक्षितं चैव संस्पृष्टं चाऽप्युदक्ययेत्यादि ॥
 कमलाकरान्हिकादिषु च याज्ञवल्क्यः ॥ भुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं
 श्वस्पृष्टं पतितेक्षितं ॥ उदक्या स्पृष्टसंस्पृष्टं पर्यायान्नं विवर्ज-
 येदिति ॥ सारसंयहे तु अवैष्णवादिभिरपि दृष्टान्नस्य निषेधउ-
 क्तः ॥ यथा हारीतः ॥ यच्छास्त्रेषु निषिद्धं तु तत्प्रयत्नेन वर्जयेत् ॥
 भावदुष्टं कालदुष्टं क्रियादुष्टं तथैव च ॥ संसर्गदुष्टमपि च वर्जये-
 द्यज्ञकर्मणीत्युपक्रम्य कालदुष्टादिस्वरूपाणि कथयन्नाह ॥ शैव-
 पाखंडपतितौर्विकर्मस्थैर्निरीश्वरैः ॥ अवैष्णवैर्द्विजैः शूद्रैर्हरेवासर-
 भोक्तृभिः ॥ श्वकाकसूकरोष्ट्राद्यैरुदक्यासूतिकादिभिः ॥ पुंश्वली-
 भिश्च नारीभिर्वपलीपतिभिस्तथा ॥ दृष्टं स्पृष्टं च दत्तं च भुक्तशे-
 पं तथैव च ॥ अजक्ष्येण च संयुक्तं सांसर्गं दुष्टमुच्यते इति ॥ संसर्गदुष्ट-
 स्य च निषेधो धर्मप्रवृत्तावपि प्रायश्चित्तप्रकरणे दर्शितः ॥ संसर्गदुष्टं
 यच्चाऽन्नं क्रियादुष्टमकामतः ॥ भुक्त्वा स्वभावदुष्टं च तप्तं कृच्छ्रं
 समाचरेदिति ॥ एवमितरत्राऽप्यनेकत्र संसर्गदुष्टनिषेधः स्पष्ट एव ॥
 नारदपंचरात्रे च द्वितीयरात्रे द्वितीयाध्याये वैष्णवैर्दृष्टस्पृष्टान्नभो-
 जनादिसंसर्गं वैष्णवानां निषेधति महादेवः ॥ हरिभक्तिप्रदं ज्ञानं
 ज्ञानं पंचविधेषु च ॥ विदुषां वाञ्छिता मुक्तिः सततं परमा सतां ॥ १

साच श्रीकृष्णभक्तेश्च कलांनार्हति षोडशीं ॥ श्रीकृष्णभक्तसंगेन
 भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥ २ ॥ अनिमित्ताच्च सुखदा हरिदास्यप्रदाशुभा ॥
 यथा वृक्षलतानां च नवीनः कोमलांशुकुरः ॥ ३ ॥ वर्द्धते मेघवर्षेण
 शुष्कः सूर्यकरेण चातथैव भक्तालापेन भक्तिवृक्षनवांशुकुरः ॥ ४ ॥
 वर्द्धते शुष्कतां याति चाभक्ताऽऽलापमात्रतः ॥ तस्माद्भक्तैः सहा-
 ऽऽलापं कुरुते पंडितः सदा ॥ ५ ॥ यात्येवाऽभक्तसंसर्गाद्दुष्टात् स-
 पार्थिवया नरः ॥ आलापाद्वात्रसंस्पर्शाच्छयनात् सहभोजनात् ॥
 ॥ ६ ॥ संचरन्ति च पापानि तैलविंदुरिवांभसि ॥ संसर्गजागुणा-
 दोषाभवंत्येव हि जीविनां ॥ ७ ॥ तस्मात्सतां हि संसर्गं संतोवाञ्छं-
 ति संततं ॥ मुने संसर्गजोदोषो वस्तूनां प्रभवेदिह ॥ ८ ॥ हीनधा-
 तुप्रसंगेन स्वर्णो दोषः प्रजायते ॥ तस्माच्च हीनसंसर्गं न वाञ्छन्ति म-
 नीषिणः ॥ ९ ॥ तस्माद्वैष्णवसंसर्गं कुर्वते वैष्णवाः सदा ॥ कुर्वन्ति
 वैष्णवाः शश्वत् षड्विधं भजनं हरेः ॥ १० ॥ स्मरणं कीर्तनं चैव
 वंदनं पादसेवनं ॥ पूजनं सततं भक्त्या परं स्वात्मनिवेदनमित्यादि ॥
 एवं रहस्यादिपापसंचरणभयादेव सर्वेषामेकपंक्तिभोजनमपि ना-
 द्रियन्ते शिष्टाः ॥ उक्तंच चतुर्विंशतिमतव्याख्याचारमयूरवाचार-
 प्रकाशाचारादर्शादिषु कात्यायनेन ॥ अप्येकपंक्त्यां नाश्नीयाद्वा-
 ल्लणैः स्वजनैरपि ॥ कोहि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भ-
 वेत् ॥ एकपंक्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यदुरात्मनां ॥ सर्वेषां तत्समं ता-
 वद्यावत्पंक्तिर्न भिद्यते ॥ अग्निना भस्मना चैव स्तंभेन सलिलेन
 च ॥ द्वारेणैव च मार्गेण पंक्तिभेदोबुधैः स्मृतइति ॥ आस्तामेतत् ॥
 अपरंच ॥ (अ० २ श्लो० ६) वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च
 तद्विदां ॥ आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ (अ० १ श्लो० ७)

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ॥ सम्यक् संक-
ल्पजः कामोधर्ममूलमिदं स्मृतमित्यादिमनुयाज्ञवल्क्यादिवचने-
ष्वात्मसंतोषस्याऽप्यस्ति धर्मं प्रामाण्यं॥तथा आचाराऽध्याये श्रा-
द्धप्रकरणे (श्लो० ३७।३८) गंधोदकतिलैरिति येसमानादिति च
श्लोकयोर्मिताक्षरायां ॥ येनाऽस्य पितरोयातायेन याताः पि-
तामहाः॥येन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन् दुष्यतीति वंशपरंपरा-
ऽयातसमाचारेण व्यवस्था ॥ एवंविधविषयव्यतिरेकेणाऽस्य व-
चनस्य विषयांतराऽज्ञावात् ॥ यत्र पुनः शास्त्रतो न व्यवस्था
नाऽप्याचारस्तत्राऽऽत्मनस्तुष्टिरेवचेतिवचनादात्मनस्तुष्टिरेव व्यव-
स्थापिका ॥ यथा गर्भाऽष्टमे ऽष्टमे वा ऽब्दइतीति विज्ञानेश्वरः ॥
इतरदृष्टान्नभोजने च नाऽस्माकमात्मातुष्यतीति नैतद्भोज्यं ॥ अत-
एव चतुर्थाऽध्याये मनुः अन्नक्ष्याऽन्नेषु ॥ (श्लो० २०९) गणाऽन्नं
गणिकाऽन्नं च विदुषां च जुगुप्सितमिति ॥ विद्वद्भिर्निश्चयमानस्येत-
रदृष्टादेरप्यन्नक्षयत्वमुक्त्वा अतुष्टिकरस्य पृथगन्नक्षयतामाह (श्लो०
२१७) अनिर्दशं च प्रेताऽन्नमतुष्टिकरमेव चेति ॥ पुनः सएव ए-
कादशाऽध्याये ॥ (श्लो० ५६) ब्रह्मोद्भूतावेदनिंदा कौटसाक्ष्यं
सुहृद्द्वधः ॥ गर्हिताऽनाद्ययोजग्धिः सुरापानसमानि षडिति ॥ अ-
न्न नन्नोक्षयतइति संकल्प्य यद्भुज्यते तदनाद्यमिति मेधातिथिः ॥ पु-
नस्तत्रैव ॥ (श्लो० १६०) अन्नोक्ष्यमन्नं नाऽत्तव्यमात्मनः शुद्धि-
मिच्छता॥अज्ञानभुक्तं तूत्तार्यं शोष्यं वाऽप्याशु शोधनैः ॥ एषोऽ-
नाद्यादनस्योक्तोव्रतानां विविधोविधिरिति॥अत्राऽन्नोक्ष्यस्य विवे-
चनाऽज्ञावात्पूर्वोक्तान्येवाऽतुष्टिकरांतानि पाप्माणि ॥ याज्ञवल्क्यो

ऽपि तृतीयाऽध्याये ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तप्रकरणे ॥ (श्लो० २०३)
 निषिद्धभक्षणं जैह्वमुत्कर्षं च वचोऽनृतं ॥ रजस्वलामुरवात्वादः
 सुरापानसमानि तु ॥ निषिद्धं लशुनादिकं तस्य मतिपूर्वं भक्षण-
 मिति मिताक्षरा ॥ नन्वेवं सत्यतुष्टिकरस्य कदाचिदमत्या भ-
 क्षणे सुरापानप्रायश्चित्तमुचितं नचैतच्छचिदपि व्यवहारे दृष्ट श्रु-
 तचरमिति चेत्सत्यं ॥ सुरापानपापातिऽदेशेऽपि प्रायश्चित्तलाघ-
 वस्य अमलैतानि पट् जग्ध्वा कृच्छ्रं सांतपनं चरेत् ॥ यतिचांद्राय-
 णं वाऽपि शेषेषूपवसेदहरिति मनु वचनेन विहितत्वात् ॥ वचनब-
 लान्महतोऽपि पापस्य क्षयसंभवाच्च प्रकृताऽन्नभोजने उपवासए-
 वैकः शिष्टाऽऽचारसंमतः ॥ अतएवोपपातकप्रायश्चित्तानि सर्वाणि
 व्याख्याय पश्चान्तानि महता विस्तरेण व्यवस्थापयन् अन्नक्षयप्रा-
 यश्चित्तव्यवस्थायां ग्राह विज्ञानेश्वरः ॥ एवमादौ च यत्र प्रति-
 पदोक्तं प्रायश्चित्तं न दृश्यते तत्र शेषेषूपवसेदहरिति साधारणप्रा-
 यश्चित्तं मनूक्तं द्रष्टव्यमिति ॥ अभ्यासे तु प्रायश्चित्तावृत्तिस्तेन पू-
 र्वमेवोक्ताऽतो न कोऽपि शंकाऽवकाशः ॥ किंच वैष्णवसंप्रदायेषु
 पाककरणं भगवत्सेवनं तन्निवेदनादिकं ततः प्रसादभोजनादिकं
 च भित्त्यावृतस्थले तदभावे च सर्वतश्चैलावरणवेष्टिततयाऽन्यदृ-
 ष्टिपाऽतायोग्ये स्थले एव कार्यमिति शास्त्रसिद्धा रीतिः ॥ अतस्त-
 न्मूलभूतवचनान्यप्यनेकत्र ग्रंथेषूपलभ्यन्ते ॥ यथा सारसंग्रहे पा-
 राशरे ॥ श्वानवायसचांडालदृष्टिदोषं परित्यजेत् ॥ प्रपन्नः परमै-
 कांतोभोजने पाककर्मसु ॥ चांडालाः शाक्तकाः शैवास्तथा भैर-
 वपूजकाः ॥ येऽप्यन्यदेवताभक्तास्तेषां दृष्ट विवर्जयेत् ॥ अत्यु-
 ण्णमतिरूक्षं च भुक्तं पर्युषितं तथा ॥ आघातमितरैर्दृष्टं प्रयत्नेन

विवर्जयेत् ॥ विष्णोर्नैवेद्यकालेषु चैलावरणमाचरेत् ॥ त्यक्त्वाऽऽव-
 र्तिपचेदनं समूढोनरकं व्रजेत् ॥ आहति यः परित्यज्य नैवेद्यं कु-
 रुते यदि ॥ सचाण्डालोमहापापी रौरवं नरकं व्रजेत् ॥ जैनबौद्धा-
 दिकैः सम्यक् श्वानमार्जारवायसैः ॥ देवतांतरात्मैश्च दृष्टं दोषा-
 त्परित्यजेत् ॥ नैवेद्यपाककाले च भोजने च विशेषतः ॥ असदृष्टिं
 परिहरेदच्युतस्य निवेदने ॥ काकं दृष्ट्वा प्रपन्नश्च नाऽश्नीयाल्लो-
 भतोऽपिवा ॥ अवैष्णवानां दृष्टं च भोजनं वैष्णवस्यजेत् ॥ पुनः
 पाराशरे ॥ एकशय्यासने पंक्तिभाण्डपकाऽन्नमिश्रितम् ॥ यजनाऽ-
 ध्यापने योनिस्तथैव सह भोजनं न वधा संकरः प्रोक्तो न कुर्या-
 द्वाऽधमैः सह ॥ वर्जयेद्विधवापाकमनर्चककृतं तथा ॥ अधमानं
 तथा सम्यग्वर्जयेत्सर्वकर्मसु ॥ पंचसंस्काररहितः शिखाकौपीनव-
 र्जितः ॥ वैष्णवाचाररहितोऽन्ननर्चकइति स्मृतः ॥ मोक्षधर्मे ॥ न न-
 ग्नामीक्षते नारी न नग्नान् पुरुषानपि ॥ मैथुनं शयनं गुप्ताहारं
 च समाचरेत् ॥ सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ॥ पार्वणं
 पतिताऽशुद्धविकर्मस्थानवेक्षितम् ॥ हारीते ॥ पैशाचिकानां घक्षाणां
 शाक्तानां लिङ्गधारिणां ॥ द्वादशीविमुखानां च दृष्टिदुष्टं विवर्जयेत् ॥
 अवैष्णवानां दृष्टिः स्यात् पाकपात्रे तथा जले ॥ तत्पार्कं तु प-
 रित्यज्य पात्रशुद्धिं च कारयेत् ॥ सुदर्शनसंहितायाम् ॥ नी-
 लाद्रौ चित्रकूटे च व्रजे शेषे हिमालये ॥ अंतर्वेद्यां तथा राज-
 न् दृष्टिदोषो न विद्यते ॥ वृद्धवासिष्ठे ॥ पूजानैवेद्यकालेषु या-
 गद्रव्याण्यशेषतः ॥ तिरोधाय च वस्त्रेण अलक्ष्यं प्राकृतैर्यथा ॥
 जयसंहितायां ॥ पिदधीत तथा क्षेत्रमायागात्याकभूमिकाः ॥
 वस्त्रपर्णकुशाद्यैर्वा यथाऽलक्ष्यमवैष्णवैः ॥ वृद्धपाराशरे ॥ विष्णोः

रिज्यां सवै कुर्याद्योऽर्वा न वसनादिभिः ॥ पूज्यते हरिरव्यक्तस्तत्र
लक्ष्म्या समोदते ॥ विप्रोवा वैष्णवोवा स्यादनुपाकादिकर्मसु ॥ ति-
रस्कुर्याद्विधानेन नाऽन्यथा हरिरिज्यते ॥ यागभूमौ च यागान्न-
पाकयोगादिकर्मसु ॥ तिरस्कुर्याद्भुवं तेषां नाऽन्यथा शुद्धिमामुया-
त् ॥ अनाच्छाद्यं तथा क्षेत्रं यागादौ यः करोति सः ॥ सिद्धिं नैव
समामोति प्रत्युत प्रच्युतोऽज्ञवेदिति ॥ वसनादिभिराच्छादयेदिति-
शेषः ॥ तिरस्कुर्यात् तिरस्करणिकाभिराच्छादयेदित्यर्थः ॥ एवं-
चनांतराण्यपि तत्रतत्र द्रष्टव्यानि ॥ तस्मात् शास्त्रव्याकोपात् सं-
प्रदायविरोधाच्च एतादृशभोजने ऽस्माकं लज्जाऽभ्युदेति नाप्यात्मा
परितुप्यतीति न ह्यन्येन केनापि दृष्टमन्नमस्माभिर्भोज्यं ॥ तादृश-
भोजनस्यासात्त्विकत्वात् ॥ उक्तंच द्वादशाऽध्याये मनुना ॥ (श्लो०
३७) त्रयाणामपि चैतेषां गुणिनां त्रिषु तिष्ठताम् ॥ इदं सामासिकं
ज्ञेयं क्रमशोगुणलक्षणं ॥ यत्कर्म कृत्वा कुर्वंश्च करिष्यंश्चैव ल-
ज्जति ॥ तज्ज्ञेयं विदुषां सर्वं तामसं गुणलक्षणं ॥ येनाऽस्मिन्क-
र्मणा लोके ख्यातिमिच्छन्ति पुष्कलां ॥ नच शोचत्यसंपत्तौ त-
द्विज्ञेयं तु राजसं ॥ यत्सर्वेणेच्छति ज्ञातुं यन्नलज्जति चाचरन् ॥
येन तुप्यति चात्मास्य तत्सत्त्वगुणलक्षणमिति ॥ अग्रेच सर्वतः स-
त्त्वगुणोत्कर्षमुक्त्वा त्रिविधकर्माचरणे पृथक् फलकथनं प्रतिज्ञा-
याह ॥ देवत्वं सात्त्विकायांति मनुष्यत्वं च राजसाः ॥ तिर्यक्त्वं ता-
मसानित्यमित्येषा त्रिविधा गतिरिति ॥ तस्मान्नैतादृशं सर्वथाऽश-
नीयं ॥ इत्थंच ॥ आहारस्य रहस्यत्वमाच्छन्नस्थलकार्यता ॥ तादृ-
ग्रतं कुलाचारोदृष्टिदोषस्तथात्मनः ॥ १ ॥ असंतोषः प्रावरणविधिः-
पाकादिकर्मसु ॥ दृष्टान्नाऽभोजने त्वेते हेतवोऽत्र समर्थिताः ॥ २ ॥

अन्येपि बहवोऽनेकशास्त्रारण्यविहारिभिः॥स्वतः सुधीकेसरिभिरु-
पलप्स्यंतएव ते ॥ ३॥ तस्मादस्माभिःरुचितं स्वाचाररुचितश्चिरात्॥
स्थले भित्त्यादिनाऽऽच्छन्ने प्रादृतद्वारि वाससा ॥ ४ ॥ प्रवासे प-
ट्वासेषु सेवापाकादि चाशनं ॥ विधीयते किं बहुलादलं लेखा-
त्फलं परम् ॥ ५ ॥

॥ अथैतत्प्रक्रांत प्रधानप्रश्नाऽनुबन्धी अष्टमः

प्रश्नः ॥ ८॥

भवत्संप्रदायस्थसर्ववर्णदृष्टमन्नं भुज्यते न वा ॥ ६४॥

॥ उत्तरं ॥

अयं दत्तोत्तरः प्रश्नः पूर्वप्रश्नोत्तरेण तु ॥ केनाऽपि दृष्टं नाऽस्मा-
भिर्भोज्यमित्थं समर्थितं ॥ १॥ तथापि कथ्यते किञ्चित्तथ्यं पथ्यं तदु-
त्तरं ॥ वैष्णवत्वेऽपि शूद्रादिजातिभेदो न नश्यति ॥ २ ॥ तस्माद्भो-
ज्यं न तदृष्टं शूद्रदृष्टान्नसेधनात् ॥ कुलाचाराऽथ जावाच्चाऽज्ञेयत्वा-
द्धूर्तचेतसाम् ॥ ३॥ तथाहि ॥ अस्ति शूद्रादिदृष्टानामन्नानामपावि-
ड्यं ॥ अतएव निर्णयसिद्धौ तृतीयपरिच्छेदे श्राद्धप्रकरणे पराश-
रः ॥ तद्विष्णोरिति मंत्रेण गायत्र्या च प्रयत्नतः ॥ प्रोक्षयेदन्नजातं
तु शूद्रदृष्ट्यादिशुद्धये इति ॥ एवमादिषु तद्दोषवारणाय प्रोक्षणा-
दिकमुच्यते ॥ धर्मसिद्धौ तृतीयपरिच्छेदपूर्वार्द्धे ॥ शूद्राऽन्नं शूद्रद-
त्तब्राह्मणाऽन्नं रात्रिपर्युषितं रजस्वलाचांडालपतितादिदृष्टं काका-
दिपक्षमुच्छिष्टमभोज्यमिति ॥ आदिशब्देन शूद्रादिसंग्रहः ॥ अत-
स्तदृष्टमभोज्यमेव ॥ एवं कलौवर्णद्वयं मतमित्यादिवाक्येभ्य इदा-

नीतनयोः क्षत्रियवैश्ययोरपि शुद्धप्रायत्वात्तन्निरीक्षितमपि नाऽ-
 त्तव्यम् ॥ तथा स्वसंप्रदायवर्तिब्राह्मणेष्वपि बाह्यचिह्नधारणमात्रे-
 ण कलिकालवर्तिनां धूर्तानामंतःकरणस्य तत्त्वतो ज्ञातुमशक्यत्वा-
 न्नहि सर्वेषामेकांततौ वैष्णवत्वं निश्चेतुं शक्यते ॥ अतएवोक्तं के-
 नचित् ॥ अंतः शाक्तावहिः शैवाः सभामध्ये च वैष्णवाः ॥ वि-
 चरन्ति महाधूर्तानानारूपधराः कलाविति ॥ अतः सर्वांशेन या-
 धार्थ्यादांतरवैष्णवपरीक्षायाः कर्तुमशक्यत्वान्नहि सर्वैः स्वसंप्रदा-
 यिकवैष्णवब्राह्मणैरपि दृष्टं स्पष्टं वाऽन्नमशनीयं ॥ तथासति म-
 नसोबाहिर्मुख्यापत्त्या कदाचित्तत्तादृगन्नन्यवैष्णवत्वभंगप्रसंगात् ॥
 नमसोऽन्नपरिणामत्वेन तदनुरूपतायास्तत्राऽवश्यभावितात् ॥ य-
 था छांदोग्ये ऽष्टमप्रपाठके श्रूयते (खंड ५) अन्नमशितं त्रेधा
 भवति तस्य यः स्थविष्ठोधातुस्तत्पुरीषं भवति योमध्यमस्तन्मांसं
 योऽणिष्ठस्तन्मनइति ॥ तथा ॥ (खंड ६) दध्नः सोम्यं मथ्यमा-
 नस्य योणिऽमा सऊर्ध्वः समुदिषति तत्सर्पिर्भवति एवमेव खलु-
 सोम्याऽन्नस्याऽश्ममानस्य योऽणिमा सऊर्ध्वः समुदिषति तन्मनो-
 भवतीत्यादिना हेतुसमर्थनपूर्वकं पुनराश्नायते अन्नमयं हि सो-
 म्यमनः आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति ॥ तस्मात् पूर्वाचार्यै-
 र्याः शुद्धब्राह्मणज्ञातयः प्रायः साकल्येनाऽस्मत्संप्रदायनिष्ठाः स्व-
 गृहे भगवत्सेवाधिकारितया परिगृहीताः एकादशस्कंधाद्युक्तेरी-
 त्या विविधमहोत्सवादिविस्तारस्य भगवत्सेवाप्रकारस्यैकेन स्वयं
 निर्वाहुमशक्यत्वात् तज्ज्ञातीयेष्वपि येऽस्मद्गृहेषु भगवत्सेवां नि-
 यमेन स्थित्वा कुर्वन्ति तैरेव भगवत्सेवाद्यवसरे निरीक्षितोऽपि भग-
 वत्प्रसादोभुज्यते ॥ श्रीमज्जगन्नाथपुरीद्वारावतीप्रभृतिषु चैतरनि-

रीक्षितोऽपि तत्रत्यप्रसादोयथासंप्रदायं भुज्यते॥अत्र प्रमाणं तु सा-
धुसदाचारएवा॥तस्याऽपि धर्मे प्रमाणत्वात्॥यथा शिक्षोपनिषदि वे-
दमनूच्याचार्यैतिवासिनमनुशास्तीत्युपक्रम्य श्रूयते ॥ अथ यदि ते
कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्॥येते ब्राह्मणाः सं-
मार्शिनः॥युक्ताअयुक्ताः॥अलूक्षाधर्मकामाःस्युः॥यथाते तत्र वर्त्तेर-
न् ॥ तथा तत्र वर्त्तेथाइति॥मनुरप्याह द्वितीयाध्याये ॥(श्लो० ६)
वेदोऽखिलोधर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ॥ आचारश्चैव साधू-
नामात्मनस्तुष्टिरेवचेति ॥ तथा ॥ (श्लो० १२) वेदः स्मृतिः स-
दाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ॥ एतच्चतुर्विधं प्राहुः 'साक्षाद्धर्म-
स्य लक्षणं॥ याज्ञवल्क्योऽपि प्रथमाध्याये॥(श्लो० ७०) श्रुतिः
स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ॥ सम्यक्संकल्पजः का-
मोधर्ममूलमिदं स्मृतमिति ॥ आचारमाधवप्रथमाध्याये (श्लो०
३५) व्याख्याने आपस्तंबः ॥ धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्चेति ॥
मिताक्षरादिवहुनिबंधेषु ब्रह्मांडपुराणे ॥ साधूनां समयश्चाऽपि
प्रमाणं वेदवद्भवेदिति॥ महाभारते चाजगरपर्वणि युधिष्ठिरः ॥
तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयोविभिन्नानैकोमुनिर्यस्य वचः प्रमाणं ॥ धर्म-
स्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनोयेन गतः संपत्थाइति ॥ जै-
मिनिनाऽपि पूर्वमीमांसाप्रथमाध्यायतृतीयपादे शास्त्रप्रसिद्धपदा-
र्थप्रामाण्याधिकरणे ॥ (सू० १) शास्त्रस्थावानन्निमित्तत्वात्इति
सूत्रे शिष्टाचारस्य वस्तुनिर्णायकत्वं स्वीकृतम् ॥ अत्रैव शावरभा-
ष्ये ॥ कः पुनरत्र निश्चयः ॥ यः शास्त्रस्थानां सशब्दार्थः ॥ केशा-
स्त्रस्थाः ॥ शिष्टाः ॥ तेषामविच्छिन्ना स्मृतिः शब्देषु वेदेषु च तेन
शिष्टानिमित्तं श्रुतिस्मृत्यवधारणे ॥ इत्यादिना तदेव प्रकाशितं ॥

इतः पूर्वाधिकरणेच ॥ शिष्टाचारस्य प्रामाण्यं विचारितम् ॥ उक्तं
 च जैमिनीयाधिकरणमालायां ॥ सदाचारोऽप्रमा मा वा निर्मूल-
 त्वादमानता ॥ अष्टकादेरिवैतस्य समूलत्वात् प्रमाणतेति ॥ इत-
 रदृष्टान्नस्याभोज्यत्वविषये विस्तरश्चाऽनुपदमतीतस्य प्रश्नस्योत्तरे
 दर्शितएवेत्यलं ॥ अतोयथासंप्रदायमेवेतरैर्दृष्टमदृष्टं वा श्रीमद्रा-
 धावरवदनारविदाधरामृतमकरंदास्वादादमंदमामोदनिवेदकं सदा-
 न्नं सदास्माभिर्भोक्तव्यमिति सकलं मंगलं नः ॥ शूद्रादिदृष्टसेधा-
 च्चाऽबोध्यत्वाच्छन्नः कलौ ॥ संप्रदायविरोधाच्च दृष्टमन्नं न भु-
 ज्यते ॥ १ ॥ इत्थं ॥ अष्टमं सहितमष्टभिर्गैश्वोद्यतं यदिह चोद्यम
 लब्धं ॥ तस्य वैदिकमुयुक्तितरंगैरुत्तरं बहुतरं व्यतरंते ॥ १ ॥

॥ अथैतत्प्रश्नपत्रांस्ते लिखितमस्ति ॥

॥ एतेषामुत्तरं सप्रमाणं देयं प्रमाणं च ॥ श्लोकः ॥ यन्नाऽस्ति वेदे-
 न च यत्पुराणे रामायणे भारतसागरे वा ॥ मन्वादिशास्त्रेषु च
 यन्न वोक्तं तन्नास्ति नास्तीति न तेन कार्यं ॥

॥ उत्तरं ॥

यदस्ति वेदेऽस्ति च यत्पुराणे रामायणे भारतसागरे यत्॥ मन्वादिशा-
 स्त्रेषु च यद्वहूक्तं तदेव सर्वं विमलं व्यलेखि ॥ १ ॥ यत्त्वस्मिन्नावच्छो-
 के सर्वशास्त्रमूर्धन्यानामपि ब्रह्ममीमांसादीनामपरिगणनं तत्तु तद-
 नभ्यासात् ॥ कथमन्यथा एतावत्सु प्रश्नेषु वेदांताचार्यान् प्रत्येव प्र-
 वृत्तेषु एकोऽपि वेदांतगर्हितः प्रश्नो न स्यात् ॥ यच्च स्वपरिगणितशा-
 स्त्रातिरिक्तोक्तं नाऽस्येव प्रामाणिकमित्येषादि ॥ तदपि प्रमादात् ॥

तदतिरिक्तायामपि ब्रह्ममीमांसायां प्रतिपादितस्याऽर्थस्य केनाऽपि
सदास्तिकेन प्रतिपेक्षुमशक्यत्वात्॥नचवेदोक्तार्थएवव्यासेन निर्णो-
तइति वेदसंग्रहादेव संगृहीता सेति वाच्यं ॥ तथासति श्रौतानेवा-
र्थान् स्मरतां मन्वादीनां शास्त्राणि श्रीशूद्रार्थं वेदार्थमेवानुवदन्महा-
भारतं च तेनैव संगृहीतमिति पृथगुल्लेखस्य पुनरुक्तित्वापत्तेः॥किं-
च वेदपदेन सांगस्य तस्य ग्रहणमभिप्रेतं सांगोपांगस्य वा॥ आद्ये
पूर्वोत्तरमीमांसयोरसंग्रहः ॥ तयोरुपांगत्वात् ॥ द्वितीये पुराणेति-
हासपरिगणनं पुनरुक्तिः स्यात् ॥ उपांगत्वाविशेषात् ॥ चरणव्यूहे
अंगानि गणयित्वाऽनुपदं छंदोभाषाधर्मोमीमांसान्यायस्तर्कइत्यु-
पांगानीत्युक्तेः ॥ नचमन्वादीत्यादिपदेन तत्संग्रहः ॥ मन्वत्रिविष्णु-
हारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽगिरादित्यादिस्मृतिप्रसिद्धानां स्मृत्यंतर-
काराणामेव तौल्येन संग्रहसंभवात् ॥ तादृशस्य प्रधानतरस्य शा-
स्त्रस्य सर्वथा पृथग्निर्देष्टुमौचित्याच्च ॥ आस्तामेतत् ॥ नहि भव-
द्भिरस्मत्सिद्धांते प्रमाणविषये सदैर्घ्यं किंचिदपि ॥ वेदेषु सर्वेषु
तथास्मृतिष्वपि पुरापुराणेषु चयन्महर्षिभिः॥ श्रुतं स्मृतं वीक्षितम-
स्ति नोऽखिलं तदेव जागर्ति मते समुज्ज्वलं ॥ १ ॥ युग्मं ॥ दुष्ट-
प्रपंचप्रलयप्रसंगादत्युन्मदानष्टविनष्टदृष्टीन् ॥ सदैर्घ्येऽर्थान् गिरि-
वर्यभावभ्रांत्युद्भवान् प्रश्नगजांस्तदित्थं ॥ २ ॥ सद्युक्तिशूलेन नि-
वित्थ्य लोके यथाभिधोऽनृत्यतु शंकरोयं ॥ परंप्रमाणाख्यतृतीयेन-

१ विनष्टज्ञानयेभ्यः पक्षे मदेनाधमायान् २ संतोषेअताः स्वशेषभूतान्यष्टाष्टवा-
क्यानिर्तैर्देर्घ्येपातान्॥अतस्वरूपेनाशेनानस्त्रीशेषेतिकेचिष्वितिमेदिनी॥पक्षे दतदैर्घ्य-
सहितान् ३गिरिवाचिविषयेप्रदुर्वर्गभावभ्रांतिकरान् पक्षे मोच्चपर्वतभ्रमदान् ४वेदादि-

त्रज्वालाऽवलीवेगवलीढमोहः ॥ ३ ॥ इत्यष्टमूर्तिमतवर्तिकृताष्टः
 चोद्यध्वातंप्रशांतयउदैदयमुष्णरश्मिः ॥ उल्लास्य हृद्यनलिनानि
 सतां सतांवद्यामांस्तमोष्टहरितां हरतां प्रतापी ॥ ४ ॥ अपिच ॥
 श्रीमद्वल्लभविठलेशचरणच्छायाश्रयान्निर्भयावेदारण्यविचारिणोऽ
 चनैस्वरैर्वादैः प्रमाणोज्ज्वलैः ॥ दुर्वादोद्धतहस्तिमस्तदलने शार्दूलवि-
 क्रीडितं संतः संततमाचरंतु सुधियोऽनंता अनंतातले ॥ ५ ॥ इदानींच ॥
 श्रीमद्वल्लभवंशमौक्तिकमणिर्यः सूरिरत्नायणीः प्रोद्यत्स्यप्रभयौ च
 दुर्मततमैः पुंजप्रणाशप्रणीः ॥ सत्सूत्रप्रवणः सतां हृदि मुदं तन्वन्-
 नर्ष्यश्रिया हेतुजीवनसंपदां विजयतां श्रीजीवनेशः प्रभुः ॥ ६ ॥
 शारीरनयनहैन्यं ताऽभूदैन्यस्य साधनं किल मे ॥ यद्ययया शा-
 खदृशोनिजजनकं तं भजे घनश्यामं ॥ ७ ॥ कृष्णयजुस्तरुशाखा
 सुमनःश्लघ्या ऽस्ति तैत्तिरीयाख्या ॥ तां सेवते मधुरवागापस्तंबद्विजा-
 तिकुलं ॥ ८ ॥ तत्रोद्भूतो मतिमान् बाधूलसगोत्रवारिधेश्वद्रः ॥ तिलगवेष्ट-
 नाटी ज्ञातिर्विद्वत्सभारत्नं ॥ ९ ॥ यः पंचनद्युपाह्वयगोपीनाथां ऽग-
 जोघनश्यामः ॥ गोवर्द्धनाभिधोऽहं तत्सूनुस्तन्मुखाऽधिगतविद्यः ॥
 ॥ १० ॥ ग्रंथोऽयं रचितो मया सत्पदयाः श्रीजीवनेशाऽऽज्ञया श्रीमत्यं-
 चनदाऽन्ववायजनुपा गोवर्द्धनाख्या जुपा ॥ श्रीमद्वल्लभनाममात्र-
 विदुषा ऽत्रोक्तं भवेद्यन्मृषा तच्छोध्यं कृपया भवद्भिरितैरैराक्षिप्य-
 तां मा रुपा ॥ ११ ॥ वेदोत्तमा जडभावंशोपणैर्करोदोपां न्यपोपा-

१ वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोत्यकारलोपः २ ग्रंथः ३ अष्ट ४ परि-
 चितकाः विशेषणचारिणश्च ५ अकठिनैः नखैश्च ६ कुलं वेणुश्च ७ ज्ञातिश्रेष्ठाः मण-
 यश्च ८ बुद्ध्या कांत्याच ९ अज्ञानं अंधकारश्च १० ब्रह्मसूत्रादितत्परः तंतुप्रोतंच
 ११ पित्तं यक्षोदेशेच १२ जीविका जलंच १३ असत्पदयैः १४ वेदमूलकः त्रयीतनुश्च
 १५ मोक्षार्थं शैत्यंच इत्येवमेकयाजलं वा १६ कर्ता किरणाश्च १७ पापानि रात्रिश्च

नहरन्दुष्टोलूककुलांऽऽध्यकद्विमलयन्मार्गनिर्नन्ताश्रयः ॥ आराध्य-
 श्व सदाग्रहैः प्रतिदिनं सोऽयं 'प्रभातोदयोमार्तंडः' कृतनीरजस्फु-
 टरुचिश्चंडः समुद्वीक्ष्यतां ॥ ११ ॥ श्रुति ४ दृडू २ नंद १ शशि १ मितेऽ
 यवैक्रमे वै क्रमेण वर्षेऽस्मिन् ॥ रविवासरान्वितायां तर्पस्यमास्यऽम-
 लसप्तम्यां ॥ १२ ॥ श्रीबालकृष्णमंदिरआस्थाने जीवनेशवि-
 भोः ॥ हरिगुरुचरणसरोजनिसपर्यया पर्यपूर्यत निबंधः ॥ १३ ॥
 इति श्रीमद्वेदव्यासविष्णुस्वामिमतपुंडरीकमंडलमंडनमार्तंडश्रीमद्वल्ल-
 भाचार्यचरणान्नचंचरीकंचित्तेन मोक्षगुरुगोस्वामिश्रीव्रजवल्लभ-
 चरणाऽनुचरेण तैलंगज्ञातीयविद्वद्रत्नपंचनद्युपनामकघनश्यामभ-
 द्वात्मजेन वेदांतचिन्तामण्याद्यनेकशास्त्रग्रंथनिर्मायिणा रुक्मिणी
 चंप्वादिविविधकाव्यप्रबंधविधायिना गोवर्द्धनाऽऽशुकविना वि-
 रचितः सत्सिद्धांतमार्तंडः संपूर्णः ॥ श्रीः ॥ ॥ ५ ॥

धीमान्साहित्यवेदांतधर्मशास्त्रादिमर्मवित् ॥

मंदरःपाणिनीयाब्धेर्नारायणतनूजवः ॥ १ ॥

नासिकक्षेत्रवास्तव्यःस्तव्यसारल्यभाजनम् ॥

आत्मारामाग्निधोविद्वान्ग्रंथमेतमशोधयत् ॥ २ ॥

१ भक्त्यादिमार्गान् संचरांश्च २ भगवान् आकाशश्च ३ अदुराग्रहैः सदा-
 ऽऽख्येष्टैश्च ४ मकरपेणदीप्ताभ्युदयः प्रातःकालोदयश्च ५ निर्गतरजस्कानां स्वर्परेश
 रिविसर्गलोपः पक्षे कमलाना ६ भीतिः शोभाच ७ विक्रमशकसबधिति
 ८ फाल्गुनशुक्लसप्तम्यां.

॥ श्री ॥

सत्सिद्धान्त मार्तण्डस्य

परिभाषेयं

श्री०॥ ॥ अथाऽस्मिन्स्मदुरुकते ग्रंथे उपन्यस्तार्थवचनानां नैर्मूल्यशंकापंकक्षालनाय तत्तन्मूलग्रंथाध्यायश्लोकाद्यंकाइह(अ० श्लो०) इत्येवमाद्याक्षरनिर्देशपूर्वकं मया स्वबुद्ध्यैव तत्तद्ग्रंथानवलोक्य प्रायेण सर्वत्र कृताः-॥ यानितुं ग्रामाणिकनिबन्धेभ्यो वचांसि गृहीतानि तत्र नांकाः संति ॥ यत्र च आचारमाधवे मदन-पारिजाते इत्येवं निबन्धनाम निर्दिश्य अनुपदं मनुः याज्ञवल्क्यः विष्णुः इत्येवं पंक्तिशोयानि वचांसि लिख्यंते तत्र तानि सर्वाण्यपि तन्निबन्धस्थानि ज्ञेयानि ॥ यत्र च तस्यामेव वचनपंक्तौ स्वयं स्मृत्यादिषूपलब्धं वचनं लिख्यते तत्र अमुकसंख्याकाध्याये अमुकपिः स्वस्मृतावमुकपिः इत्येवं जेदकं दर्श्यते ॥ एवं विविधा एवाऽत्राऽस्मद्गुरोर्लेखनिबन्धाश्चातुर्यस्थापकाः संति ते सूक्ष्ममतिभिः सुकृतिभिः स्वयमेवावगन्स्यंतइति किंवद्वलविलेखेन ॥ स्वयमेव मया त्वरावशात्कृतेष्वध्यायश्लोकाद्यंकेषु कचित्समादश्चेत्सक्षंतव्योगुणैः कपाहिभिरिति शिवम् ॥ श्लो० ॥ श्रीगोवर्द्धनशिष्येण महाराष्ट्र-द्विजन्मना ॥ मया मयूरभट्टेन परिभाषा व्यलेख्यसौ ॥ ॥

शुद्धिपत्र.

पृ०	पं०	अशुद्ध.	शुद्ध.
१	१९	गिरिनाम	नाथोनाम
३	७	सर्व	सर्व
३	१२	गृणहत	गृणहीत
४	१८	मेमय	ममेय
८	१२	पुच्छ	पुच्छ
८	१९	हित्यो	हित्यु
१३	६	पेक्षया॥	पेक्षया
१६	१३	चातद	च तद
१७	४	ग्रह	ग्रह
१८	१०	मत्युप	मत्यौप
१९	१५	कामद्	काम ३ द्
१९	१५	शुभाव	शुभाव
२१	११	ग्रह	ग्रह
२३	५	निरूप्या	निरूप्या
२५	१५	{ आद्धमक {रणेवृतीय {परिच्छेदे	{ तृतीयपरि {च्छेदेयाद्ध {मकरणे
२८	११	संगानुशानेः	संगाच्छनैः
४८	२०	{तानंक्रिय {न्म	{तानःकि {यान्म
५६	११	पठेदिति	पठेद्विजति
५७	१३	श्लो०रु	श्लो०रु
६६	१३	वैश्ये	वैश्यस्य
६७	२१	स्कारौ	स्कारौ
७०	४	दाय	दाया
७१	६	त्वाम	त्वाम्
७५	१२	नामिमे	नां॥इमे
७८	११	देननिर्दिश्य	दनिदर्थ
८३	४	मुखैः	मुखैः
८३	२३	वचनान्	वचनात्
८४	४	भिरतो	निरतो
८४	२१	सादिस	सादिज्ञानस
९३	१९	वक्ष्य	वक्ष्यक
९८	६	चांद्रयण	चांद्रयण
१०९	१९	ब्रह्मावार्थ	ब्रह्माथर्वा
११३	२	मत्वं	मत्वं
११४	५	वशिष्ठा	वसिष्ठा

पृ०	पं०	अशुद्ध.	शुद्ध.
११४	२३	द्वितीया	{द्वितीयाये {द्वितीया
१३०	१६	दया	दाय
१३०	२१	धर्मण	कर्मव
१३३	२३	{वलक्यवि {का	{वलक्यौ {एका
१३४	१६	कल्पत्	कलनत्वात्
१४५	२१	ज्ञेय	ज्ञेये
१४९	६	सिद्ध	भसिद्ध
१५१	५	मांत	मांते
१५१	१०	शक्ये	{शक्यया ॥ {शक्यैवे
१५७	२१	दाराश्च	दाराश्च
१५८	२	तात्त्विक	तात्त्विक
१६०	१३	अ०	{ अ०१४ { श्लो०२६
१६३	७	आज्ञाता	अज्ञाता
१६४	१६	{किंचिन्ना {न्यदस्ति	{ नान्यत्किं {चिदस्ति
१६४	१९	कवयो	कवयो
१६५	९	न तथा	नतथा
१६६	२०	तत्त्व	तत्त्व
१६७	१०	वेकमार्पण	वेपणं
१७२	५	शृणु	शृणु
१७४	१३	नागृहेभ	नाम
१७७	१३	लिखितुं	लेखितुं
१७८	२	व्याघ्र	{ व्याघ्रव्या { घ्राद
१७८	१६	मात्र	मात्
१८४	१०	लिखि	लेखि
१९०	२१	स्थैसा	स्थैवसा
२०१	६	संग	संघ
२०१	८	चातुर्या	चतुर्था
२०५	१०	द्रैयु	द्रैयु
२०५	१२	श्लोय	श्लोक
२०७	१७	नियमितं	नियमितवान्
२०९	५	तत्र	तत्र

पृ.	पं.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२१०	११	योग्य	योग्य
२१२	२२	सत्कर्म	तत्कर्म
२१३	७	संकीर्तन	संकीर्तित
२१९	१२	भग	भगव
२१९	१६	यथा	यथास्तितथा
२२४	१३	संपदं	संपदः
२३१	७	भक्त्यान्य	भक्त्यन्य
२३५	१७	वल्क्यो	वल्क्यः
१३७	१७	कुर्वतः	कुर्वतः
२३८	७	स्तत्रै	स्तत्रै
२३९	७	लभेत	लभेत
२४०	७	स्नापना	स्नापना
२४०	७	संपत	संपत
२४१	२२	कारक	कारक
२५२	३	गाणे	गाणे
२५३	२	त्रय	त्रय
२६५	१०	परा	पारा
२६८	४	लिख	लिख
२६८	१३	त्यत्र	त्यत्र
२६८	२१	सप्त	गीतासप्त
२६९	२	प्रशंस्य	प्रशंस्य
२७२	७	सर्वदा	सर्वतः
२७५	१५	अशुद्ध	अशुद्धा
२७५	१८	यत्सत्त्वं	यत्सत्त्वं
२८५	१३	भग	भव
२९५	३	फलं	दुष्फलं
२९५	२०	चार्या	चर्या
२९८	१६	लिधि	लिधि
३००	४	लिखने	लेखने
३००	१३	लिख	लेख
३०७	९	{शाक्तेभ्यः}	{शाक्येभ्यः}
३११	६	{स्नानीये}	{स्तापिने}
३११	२१	सत्ता	सत्ता
३११	२१	त्वत्त्वा	त्वत्त्वा
३१८	१७	तत्रैव	तेनेव
३२०	२२	देव	दैव
३२१	५	मत्या	अमत्या
३२२	१५	{निर्माळ्यं}	{निर्माळ्येयं}
		{विधिं}	{विधिं}

पृ.	पं.	अशुद्ध.	शुद्ध.
३२२	२०	होच्य	हाप्युच्य
३२३	१०	रोधात्	रोधः
३३२	६	ग्रणे	ग्रहणे
३३२	२१	दश	दशा
३३३	१९	शीलानुभ	शीलानुभ
३३५	१७	योन	योऽनु
३३६	२२	धोर्विसं	धोर्नसं
३४१	१५	भोतित्यु	भोतीत्यु
३५०	४	भूतं	भूत
३५०	११	सदशे	सदशे
३५३	१८	यत्तु	यानितु
३५५	२	वर्ति	वर्ति
३५६	४	रुति	रुतिः
३५६	१५	दूर्ध्व	दूर्ध्व
३५८	१८	मथमा	द्वितीया
३५८	१९	त्रिशल्लसं	षष्टिलसं
३६०	२	चोऽर्ध्व	चोर्ध्व
३६२	८	मद्भक्तो	मद्भक्तो
३६२	१५	मूर्धन्या	मूर्ध्ना
३६४	१	{श्रुतिप्रसिद्धस्यच}	{श्रुतिप्रसिद्धस्यच}
३६४	९	भरण	भरभरण
३६४	२०	व्याख्यायां	व्याख्यायां
३६७	७	रीणे	रगे
३६७	१०	लिख	लेख
३६७	१२	वाऽमात्रा	वाऽभा
३६९	१०	वत्सर्व	तत्सर्व
३७२	२२	स्कद	स्काद
३७३	२१	मद्वा	सद्वा
३७६	२३	वेति	वेति
३७९	१०	येहे	येहे
३८२	३	भगवन्	भगवान्
३८२	५	सद्वा	सद्वा
३८३	१८	मसं	मोपसं
३८६	१०	मिति	मपि
३८६	१४	अयेण	अयणे
३८८	४	नेपु	नोक्तस्य
३९८	१८	दये	दयो

पृ.	पं.	अशुद्ध.	शुद्ध.
४०२	१०	अथोह	अथयोह
४०२	११	चाचा	वाचा
४०६	२१	अस्मान्मा	अस्मान्मा
४०७	१९	वैधत्व	वैधस्वार्चनत्व
४०९	२	नारायणं	नारायणः
४१२	११	दि	दिभ्यो
४१७	९	मितिपुरैवोप	मित्युप
४१८	१	क्रम्य	क्रमे
४२०	१६	न	नः
४२३	२२	ड्या	डया
४२५	२२	ग्रण्यः	ग्रगण्य
४२६	१६	नाव्य	नाव्य
४२७	१९	तते	तयेत्
४३१	१९	फल	फला
४४२	३	पराशरे	पराशरेण
४४४	२१	देव	दैव
४०५	१	श्रुतश्च	श्रुतेश्च
४४७	६	तीरे	तीरे

पृ.	पं.	अशुद्ध.	शुद्ध.
४४७	१४	तत्व	ततत्त्व
४४९	१६	देव	दैव
४५४	१६	गस्त्यस्थ	गस्त्य
४५७	१२	दशा	दशो
४५९	१५	धूप	धूपो
४६१	११	परा	यस्तुपरा
४६२	८	निर्णये	निर्णयः
४६२	१०	योग्य	योगि
४६७	७	आधि	अधि
४६८	१५	रूप्वात्	रूपत्वात्
४७६	१५	च्छति	च्छति
४७७	४	वासे	वाडे
४७८	१०	नमसो	मनसो
४७९	४	येते	येतव
४७९	५	अयुक्ताः	आयुक्ताः
४८२	७	मर्ण	मणी
४८२	१८	रितैर	रितैरे

गुरोरवसराभावात्सकृद्ब्रूयाऽऽद्यपुस्तकं ॥ शुद्धिपत्रं यथा बुद्धि
 च्छात्रोऽस्यात्रेयगोत्रजः ॥ १ ॥ गोपीनाथसुतो कार्पा द्वेवकीनंदना
 भिधः ॥ त्वरायाः पूर्वपुस्तस्य मदुद्धेर्वापि दोषतः ॥ २ ॥ यद्व्याशोधि
 तं शुद्धमशुद्धं वानशोधितं ॥ क्षमंतांतस्त्वं दयाः सदया गुणदर्शिनः ॥
 ॥ ३ ॥ तस्य केश्वेश्वरे मे संति प्रार्थना श्लोकाः ॥ वेदानुयायि विदुषः पर
 भक्तिनिष्ठान्विज्ञापयामि चरणौ परिगृह्णन्मम ॥ उद्यद्दया गुणदृशो
 न्यपरिश्रमज्ञा अस्मिन् प्रमादशतकानिममक्षमध्वं ॥ ४ ॥ अंधोऽस्म्य
 हं निजकरेण न लेख्यशक्तस्तल्लेखितं निखिलमेव करैः परेषां ॥ भ्रात्या
 दयोजगतिमानुषबुद्धिधर्माः सर्वांशतो न परिहर्तुमिमे च शक्याः ॥ ५ ॥ ७
 प्रच्छकं प्रति चेदमन्यदपि वदामः ॥ भातः सुभूर्युपकृतं भवता वतादः स्मृ
 त्या दयः स्मृतिपथं यदि मे पुनर्मे ॥ प्रश्नच्छलेन गमिता अमितानुरक्तिः
 स्वल्पाक्षरैः परमयुक्तिभैरैरकारि ॥ ६ ॥ तत्त्वप्रबोधनपटुर्घटनासु सं
 विद्वैशद्यदात्र्यभयवादि विनोदहेतुः ॥ प्रश्नप्रवृत्तिरुचितैव विदामुदा
 रापृच्छेत्किमेव किमु चोत्तरयेदविद्वान् ॥ ७ ॥ धर्माधर्मपरीक्षणे क्षण
 मपि क्षमेशानदत्ते क्षणास्तेनालस्यमुपेत्य भूमिबलयेवाचंयमाः सूरयः ॥
 भूयस्तान्व्यवसायिनो विरचयन् लुप्तान् जीटागमान् नानाप्रश्नमिवेण
 जीवतु सदा श्रीरामसिंहो नृपः ॥ ८ ॥